

A
GRÓF KLEBELSBERG KUNO
MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ
INTÉZET
ÉVKÖNYVE

OSZK
SZERKESZTI
ANGYAL DÁVID
Országos Széchényi Könyvtár
IGAZGATÓ

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST 1933

JAHRBUCH
DES GRAF KLEBELSBERG KUNO INSTITUTS
FÜR UNGAR. GESCHICHTFORSCHUNG
IN WIEN

REDIGIERT
VON
DIREKTOR DAVID ANGYAL

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST 1933

A GRÓF KLEBELSBERG KUNO
MAGYAR TÖRTÉNETKUTATÓ INTÉZET
ÉVKÖNYVE

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID
IGAZGATÓ

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST 1933

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

M 10.769/3s 2

Országos Széchényi Könyvtár
Leitári szám:

VII3k-846 100 3-

KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJA, KARCAG. TELEFON : 26 66 92

Tartalom.

	Lap
<i>Hajnal Istvan</i> : Racionális fejlődés és irásbeliség	1
<i>Konrad Josef Heilig</i> : Der Brief des Remigius von Auxerre um 900 über die Ungarn	7
<i>Elfriede Rensing</i> : Georg Wernher (1490 ?—1556) Präsident der Zipser Kammer . .	31
<i>Hoffmann Edith</i> : A régi magyarországi festészet nürnbergi kapcsolatai	59
<i>Baranyai Béla</i> : Hogyan történt az 1687/88 évi 1—4. törvénycikk szerinti törvényszö- veg becikkelyezése	65
<i>Lukinich Imre</i> : Bezerédy Imre árulásáról	105
<i>Bakács István János</i> : Törekvések a magyar állami jövedelmek fokozására az 1716/7 évi török háború után	110
<i>Salacz Gábor</i> : A Cassa Parochorum története	121
<i>Tóth László</i> : Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról	155
<i>Konrad Schönemann</i> : Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias . .	212
<i>Fleischer Gyula</i> : A Szent István rend alapítása és a rendalapítás képzőművészeti ábrázolása	243
<i>Fritz Valjavec</i> : Briefe deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius .	258
<i>Meszlényi Antal</i> : A tanító szerzetesrendek visszaállítása	303
<i>Viszota Gyula</i> : Czuczor Gergely kényszerű távozása Pestről	330
<i>David Angyal</i> : Der Hochverratsprozess des Grafen Ludwig Batthyány	348
<i>Dionys v. Jánossy</i> : Die Territorialfrage der serbischer Woiwodschaft in Ungarn . .	357
<i>Berzeviczy Albert</i> : Forgách és Schmerling harca	375
<i>Eckhart Ferenc</i> : Ferenc József és a baloldali sajtó	386
<i>Kozocsa Sándor</i> : Károlyi Árpád-Bibliographia	393
<i>F. Gy.</i> : A Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjainak és vendégeinek névsora 1920-32.	398

Inhalt.

	Seite
<i>Stephan Hajnal</i> : Rationale Entwicklung und Schriftlichkeit	1
<i>Konrad Joseph Heilig</i> : Der Brief des Remigius von Auxerre um 900 über die Ungarn	7
<i>Elfriede Rensing</i> : Georg Wernher (1490– 1556) Präsident der Zipser Kammer . . .	31
<i>Edith Hoffmann</i> : Die Beziehungen der alten ungarischen Malerei zu Nürnberg . .	59
<i>Béla v. Baranyai</i> : Über die Inartikulierung der Gesetze 1–4. auf dem ungarischen Reichstage vom 1687/8.	65
<i>Emerich Lukinich</i> : Über den Verrat des Kuruzen-Führers Emerich Bezerédy . . .	105
<i>Stephan Johann Bakách</i> : Bestrebungen zur Vermehrung der ungarischen Staatseinkünfte nach dem Türkenkriege 1716/7.	110
<i>Gabriel Satacz</i> : Die Geschichte der Cassa Parochorum	121
<i>Ladislaua Tóth</i> : Faustus Verancsics, Bischof von Csanád und seine an Papst Paul V. gerichteten Gedenkschriften über den Zustand der ungarischen katholischen Kirche	155
<i>Konrad Schünemann</i> : Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias .	212
<i>Julius Fleischer</i> : Die Gründung des St. Stephan-Ordens und ihre bildliche Darstellung	243
<i>Fritz Valjavec</i> : Briefe deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius .	258
<i>Anton Meszlényi</i> : Die Restitution der ungarischen Lehrorden	303
<i>Julius Vizsota</i> : Die zwangsweise Entfernung des Gregor Czuczor aus Pest.	330
<i>David Angyal</i> : Der Hochverratsprozess des Grafen Ludwig Bathyány	348
<i>Dinoys v. Jánossy</i> : Die Territorialfrage der serbischen Woiwodschaft in Ungarn . .	357
<i>Adalbert v. Berzeviczy</i> : Der Kampf zwischen Forgách und Schmerling	375
<i>Franz Eckhardt</i> : Franz Joseph und die ungarische oppositionelle Presse	386
<i>Alexander Kozocsa</i> : Bibliographie der Werke Arpád von Károlyi's	393
<i>Gy. F.</i> : Die Mitglieder und Gäste des Ungarischen Historischen Instituts in Wien von 1920 bis 1932	398

KÁROLYI ÁRPÁDNAK

a magyar történetírás Nestorának és kiváló mesterének

nyolcvanadik születésnapjára (1933. október 7.)

*ajánlják ezt a kötetet
az Intézet igazgatósága,
mostani és volt tagjai.*

*Dem Altmeister der ungarischen
Geschichtswissenschaft
und ersten Direktor des Institutes*

*Herrn ÁRPÁD von KÁROLYI
zum 80-ten Geburtstage (am 7. Okt. 1933)*

gewidmet

*Von dem Vorstand und den Mitgliedern
des Graf Kuno Klebelsberg Institutes
für ungarische Geschichtsforschung
in Wien.*

E kötet nyomtatási költségeinek fedezésére adakoztak :

A „Tébe“ Hegedüs Lóránt ő Nagyméltóságának közbenjárására	500 P-t
Almásy László, képviselőházi elnök úr ő Nagyméltósága . . .	400 P-t
Főtisztelendő és Méltóságos Werner Adolf zirczi apát úr . . .	250 P-t
Nagyságos Dr. Fekete Gyula kaposvári ügyvéd úr	50 P-t

Fogadják ez úton is a bécsi Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet hálás köszönetét.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

RACIONÁLIS FEJLŐDÉS ÉS IRÁSBELISÉG.

Kétségtelen, hogy az európai élet, úgy anyagi, mint szellemi területein, a XII. sz.-tól lényeges fordulatot vett fejlődésében. Az általános változást legtágabban úgy jellemezhetjük, hogy az addig túlnyomóan természetes alapokon nyugvó közösségelet aránylag gyors ütemekben fordult át mind mesterségesebb alapokra. Állam, jog, társadalom, városélet, kereskedelem, ipar: mind a mesterséges szerveződés útjain haladtak; s a szellemi élet is, iskoláival, irodalmával.

Ez az organizálódás, mintegy önmaga önmagát fejlesztve, egyre fokozódik a középkor három végső századában. Úgy, hogy az újkor elején az európai kultúra már épp nagy tömegszerveződése folytán áll versenyen kívül a Földön. Más kultúrák, (kínaiak, arabok) is hoztak nagy kultúrteljesítményeket. És ha Max Weber, a mi modern kultúránk fölényét egyetemesérvényűségében látván, az európaiküüli kultúrteljesítményektől meg is vonja ezt a minőséget, — úgy bizonyára nem felejt el az antik alkotások egyetemes érvényű voltát. Elismeri ezt; az antik fejlődés megakadását pedig, legalább gazdasági téren, az általános racionális szerveződés hiányával magyarázza ő is.¹ A mi kultúránk sokkal szélesebb, mélyebb alapjaiban szervezte át az egész közösségeletet; épp ez a tömegorganizáció teszi, — úgy látszik ma kimeríthetetlenül, — fejlődésképessé.

A „racionális szerveződés“ kifejezés azonban a fejlődés magyarázatát, átértését illetőleg igen különböző felfogásokat enged meg. Elképzelhetni egy „racionális szellemet“, amely sajáttörvényszerűséggel önmaga fejti ki magát a történet folyamán. Hegel, s főként Dilthey hatása alatt a jelenségek „értelmét“ (Sinn) kiemelve, az értelem okszerű kifejtésében látják a racionálisat. De maga Weber is sokféle „racionalizálódást“ ismer; az irracionális fokozó racionalizálást is. Inkább konzekvensebb gondolkodástechnikát kell tehát értenünk e fogalmon, ha a történeti életre hasz-

¹ Weber, Max: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. 1922. — Wirtschaftsgeschichte. 1924.

náljuk. Nem „szellemet“ egyáltalában. Nem kereshetünk a történeti jelenségekben olyan „értelmet“, amely előre készen van s saját lényege szerint fejlődik. Hanem inkább a gondolkodásnak fokozódó konzekvenciáját, a gondolatépítés technizálódását, — tekintet nélkül szellemre, tartalomra. Nem az „idea“ viszi a fejlődést, saját belső törvényszerűségénél fogva; nem a történés tartalmára kell figyelniünk, hanem magának a történésnek momentumára. Nem a szociális formából kielemezett törvényszerűségek alapján érthetni meg a fejlődés dinamikáját. Így az embert csak egy bizonyos funkciójánál fogva értékelni, azon funkciójánál fogva, amellyel beilleszkedik a formának összefüggés-egészébe. Hanem ellenkezőleg: a szociális és történeti képletek felépítői az emberek, teljes lényükkel. „A társadalmi és történeti valóság rajtunk keresztül, belőlünk történik: mi magunk vagyunk az anyaga.“ „Ez a valóság nem objektívált forma, hanem valóság az időben, történés.“ A történész feladata a múltat ismét jelenné tenni, újra megtörténetni. A már kész mű tartalmát, eredményeit, alakját feloldani, minden akut alternatívájával.²

A „racionalizálódás“nak tehát valami élethez simuló, hogy úgy mondjuk, tenyeres-talpas, minden teleológiától mentes értelmezését kell keresniünk, hogy a fejlődésmentet valószerűen átérthessük. Magát a „mozgást“ kell figyelniünk, a tartalomtól függetlenül. Az újkori racionalizálódásban nem egy új szellem művét, hanem egy új szociológiai dinamikát kell sejténiünk.

Elemi tétel, hogy az emberi élet az emberközti visszahatás eredménye; az „egyén“ csak absztrakció, a valóságban lehetetlenség, a többi embertől való teljes elzárttság idők folytán a szellem felbomlására, elmezavarra vezet. Ami legtitkosabb, legegényibb is bennünk, az is csak viszonyodás az emberekhez.

E viszonyodás lehetőségei szerint alakult alapvetően az emberi közösséget. Végtelen bonyolult az emberközti viszony, még ha szóltanul is kerül vonalkozásba két ember; mindkettő aktív és passzív is egyúttal, alakít s alakul folyton. Elképzelhetetlenül bonyolódottá válik, ha embercsoportról van szó; a levegőt, amelyben mozognak, mintegy delejes erők telítik mozgalmasan.

A nyelv, a beszéd e bizonytalan, megfoghatatlan mozgás-szférából kiemel egyes momentumokat, mesterkélten módon kifejezi őket és közösségérvényű fogalmakká alakítja. Az emberiség történetének leglényegesebb változását a nyelv „feltalálása“ hozta, — mondták valamikor, s mondhatjuk ma is elméletileg. Tudományos közhelyeket kellene ismételtetniünk,

² Freyer, Hans: Diltheys System der Geisteswissenschaften und das Problem Geschichte und Soziologie. „Kultur und Universalgeschichte.“ (Goetz-émlékkönyv. 1927). — Wach, Joachim: Max, Weber als Religionssoziologie. (U. o.)

ha azt bizonyítgatnánk, hogy a nyelv nem csupán az érintkezésnek külsőleges eszköze, hanem szinte maga a gondolkodás. A nyelv teremt meg a megismerésszerű előfeltételeket is annak számára, amit kifejez, alapot, amelyen a megértés e formában az emberek közt egyáltalán lehetséges. Azt, ami a szó nélkül a semmibe oszlanék szét, a nyelvszimbólumok gondolattartalommal teremtik.³ A nyelv nem csupán külsőleges, összekötő eszköze a társadalomképződésnek, hanem alapfeltétele és motorikus ösztönzőereje is.

Az emberközi viszonyodás lehetőségeit a nyelv, — a beszéd nélkül elképzelt emberrel szemben, — alapjában megváltoztatta. Találunk-e még nagy változásokra az emberiség-történetben, amely a szociológiai érintkező-kifejező eszköznek valamely alapvető módosulásából magyarázható?

Csaknem általános a kultúrfejlődésnek írástalan és írásos társadalmak szerint való kettéosztása. Bár az egész emberiségtörténet áttekintése rendszerint e megkülönböztetéshez folyamodik, s általában vallja, hogy írás nélkül nincs kultúra, — mégis többé-kevésbé csupán csak a kultúra magától értetődő kísérőjelenségének látják az írást. Nem fogják fel szerepét a történeti fejlődésben teljes szociológiai értékében, minden elméleti elismerése mellett sem.

Mindenekelőtt írást és írást, bármely fokon és szerepben, azonos értékűnek látnak: a gondolat maradandó meganyagiasításának, időben s távolságban való közvetítésre alkalmassá tételének. Nem látják, hogy a mi értelmünkben vett írás az európai kultúrán kívül sohasem szerepelt. Mindenütt a beszédől, a nyelv-gondolkodástól különvált eszköz volt: képben, fogalomjelben, végül szótagjelben gondolkozott. Évezredek fejlődése kellett ahhoz, hogy magának a nyelvgondolatnak a mai módon aránylag eléggé simuló eltárgyasodásává váljék. Nem lebecsülendő, csupán külsőleges teljesítménye az emberiségnek; hatalmas pszichológiai erőfeszítések, átidomulások voltak szükségesek ahhoz, hogy a homályosan gomolygó belsőnek írás-objektíválásához elérjen az emberiség. Az írás „feltalálása” hasonló évezredes kultúrmunka volt, mint a nyelv „feltalálása.”

Eurázia—Afrika nagy csere vidékén szűrődött le a legtökéletesebben mindazon tapasztalat, amit az írást illetőleg az emberiség átélt; de a legfejlettebb, a föníciai írás sem érte el egészen a mi írásunk értelmét. Az ókori babyloni-assziri, egyiptomi, valamint kínai kultúra kezdetleges mozgása alapján véve e szociológiai eszköz tökéletlen szerepéből vezethető le. Amidőn a föníciai írás a hellén szigetvilágra átszűrődött, régi kultúrbeágyazottságából kikerülve, nem vonszolta magával a régi tehe-

³ Weisberger, Leo: Sprache. (Handwörterbuch der Soziologie. Hg. von A. Vierkandt, 1931).

tetlenségi elemeket, hanem csak leghasználhatóbb gyakorlati alapelveit hozta át. Az írás a görögöknél lett először valóságos betűírás.

Ez az írás is sokat elhagy az előző közvetlenségéből, szemléletességéből. Másrészt épp az értelemszerű momentumok megragadására, közérvényű kifejezésére alkalmasabb az élőszónál. S mivel az érzelmi momentumokat nem segítheti a személyes jelenlét érzékelő módjaival kifejezésre, azokat is kénytelen gondolati úton megközelíteni. Az öntudatosodás hatalmas kényszerét hordozza magában. S egyáltalán óriási módon fokozza a beszéd-gondolkodásnak lehetőségeit a konzekvens gondolatépítésre. Anyagiassá objektiválva a gondolatot, komplikálódásra képessé teszi; az emberi belsőt s a külsőt megragadva, szerveesebb, bonyolultabb, tervszerűbb összefogására képessé. Talán összehasonlítható a fejlődés azon momentumával, amidőn az ember a marokra fogott kő helyett nyeles szerszámot kezd használni: a gondolat mesterségesen fokozott munkaképességet nyer. Az emberközi viszonyt nem tisztán időt és távolságot legyőzve, külsőleg változtatja meg, hanem mintegy új, határozottabb érzékszervet teremt egymás belső megközelítésére. Az emberileg közöset, a legidegenebbek között is, már maga a közös íráshasználat is szinte varázsszerűen revelálja. Gyors, hatalmas, szervesen összefüggő kultúrlecsapódásokat hoz. Az irodalomig eljutva a mai értelemben vett intellektuális réteg kezd kialakulni; a Föld emberiségét e szempont inkább kettéosztja, mint ahogyan megosztják nyelvi, gazdasági különbségek.

Ami addig, emberi értékek termelésében, múló volt, az most struktúráisan szerveződik egymásba, értékekből értékek születnek, komplikálódnak, finomulnak. Végül, az igazi intellektuel, szinte csak mellékesen él már közvetlen emberközi viszonyban, hanem inkább a kultúrlecsapódásokkal való állandó elektromos összeköttetésben. Végzetes szélsőségeit Nietzsche ostromozza elkeseredett gúnnyal.

Tehát a „ratio“ következetesebb érvényesülése, objektiválódás, öntudatosodás, — a mi újkorunk jellemzője, — egyszerűen mind egy új mód-szerű szociológiai viszonyodás következménye. A „szellem“ megvan már az örök emberben is, erősen érvényesül az antikoknál is, tudatosabban, mint a mi újkorunkban jó ideig. Az antikoknál is az íráshasználat teszi erőteljessé a racionális szellemet. De annyira, mint a mi újkorunkban, nem hathatta át az egész közösséget.

Mert nem az írás a mozgató, fejlesztő elem, önmagában; az „írásbeliség“ az, aminek történeti szerepe van. Azaz: amikor az írás valóban a szociológiai viszonyodás eszközévé válik. Az antik korban ennek nagy történeti akadályai voltak; az írásképzettség rabszolgamunkához, szakhivatáshoz, előkelő műveltséghez kötött maradt. S területhez is; egységes folyóírás nem alakult ki. A folyóírás egyáltalán nem az volt, ami ma,

nem közérvényű, általánosan olvasható írás. Az antik írásbeliség hozott tehát magas szellemi eredményeket, de bizonyos rétegekhez, csoportokhoz kötött maradt, nem vont mindig nagyobb tömegeket használatának körébe.

Ez egyedül a mi újkorunkban következett be, évszázados középkori fejlődés után. E fejlődést itt nem részletezhetjük, egyszerűen történeti tényként szögezzük le, hogy az újkor elején oly mély s általános írásbeliség volt nálunk, amilyen soha azelőtt az emberiség történetében. Kötöttsége bármely csoporthoz, foglalkozáshoz megszűnt, tehát állandó terjedésre, mélyülésre volt predesztinálva.

A racionális szellem helyett tehát inkább az írásos érintkezés- és gondolattechnika következményeit kell vizsgálnunk. Erősen racionalizáló hatások, de nem egy átható szellem működésének következményei. Amidőn az írás racionalizál, ugyanakkor egyúttal, átfogóbb szempontból nézve, irracionális eredményeket is hozhat. A „privilegium” egy bizonyos körön belül racionalizál, de tágabb körben irracionális helyzetet teremt. Az írásmegőrzítés, írásgondolkodás az, ami dolgozik, nem pedig egy immanens szellem. Jó példa az angol jogfejlődés: valóban nem nevezhető racionálisnak, mégis igen modern élet következett belőle. Mert Anglia igen korai és pedig a kontinensnél korábban nemzeti nyelvre áttért írásbelisége kiszámítható jogviszonyokat teremtett; nem „racionálisan,” hanem tényszerűen kiszámíthatót, az élet ráncaihoz idomulót, tehát a gazdasági élet számára elevenen használhatót.

Az írásbeliség szerepét kell tehát vizsgálnunk, ha az újkori fejlődést legtágabb, mindent magában foglaló szempontból akarjuk vizsgálni. Nem azonos ez az intellektuális réteg szerepével, — amin általában tanult réteget értünk. Az írásbeliségbe bevont rétegek határai tágabbak és elmosódottabbak, a gazdasággal, iparral, kereskedelemmel összefüggő rétegek, különösebb iskolázottság nélkül is, adják talán a legnagyobb résztvevő tömeget. A gyakorlati hasznú írásbeliség az, amely egyre nagyobb tömegeket von magához; teremt, nem mint pl. az araboknál, csupán elite-kultúrát, hanem a mindennapi életet organizálja. Alulról jövő mozgás, átalakulás támad így, mindig tervszerűbb gondolatokkal és munkával. Ez a tömegéletből feltörő, célszerűségeire hajtó mozgás készíti a magasabb képzettséget is a szakszerű differenciálódásra, s elsősorban a külön jogász-hívatás kialakulására, — míg az európankízüli kultúrák intellektuális rétegei a homogén képzettségénél maradtak mindvégig, többnyire vallásos-irodalmi műveltséggel; mozgás nélkül, megkövesedve végül. Csak az európai intellektuális réteg tagozódott szakfeladatok szerint, amelyek összefüggésükben az élet minden szellemi és anyagi területét átfogták és az alulról jövő kívánalmakhoz igazodva folytonosan fejlődtek.

Max Weber ezt a differenciálódást tartja az európai kultúrfejlődés egyik döntő momentumának. Az ő vizsgálódásmódja azonban eltér a fenti gondolatmenettől: számára a fejlődésfolyamatoknak az értelme a fontos, nem pedig a folyamat maga, az ideáknak sajátörvényszerűség-készítette evolúciója, nem pedig a szociális tömegmunka. A vallásos és a gazdasági élet ideái így kerülhetnek nála közvetlen kölcsönhatás-vizonyba. Nagyszerű teljesítményei vannak ugyan a szociális folyamat tényyszerűségének felfedezését illetőleg is, de ily irányú vizsgálódásainak inkább csak összekötő jelentőséget tulajdonít. Műveinek olvasása közben önkénytelenül is azon vesszük észre magunkat, hogy ép ez összekötő, átmeneti részekre alapozva értjük meg valószerűen a tárgyalt társadalmi fejlődést; a vallás és gazdaság kölcsönhatásáról szolgáló tételit maga is ingadozva fogalmazza meg, ha megfogalmazásukra kényszerül. Önmagától, az ő elképzelése ellenére, domborodik ki s válik vezető témává munkájában mindaz, amit az intellektuális rétegek szerepéről mond, mégpedig beleértve az egész írásthasználó réteget, az egész írásbeliséget. Az ő „mérvadó” rétegeit csak e szemszögből tudjuk, szerepükben, hatásukban, valóban értékelni; a papi, a gazdasági rétegeket a szerint, hogy írásgondolkodásuk mennyire s mily módon fejlődött s funkcionált; hogy milyen természetű győzelem volt az, amit a mesterségesebb gondolatmunka a természetes, származásrenden alapuló, tradicionálisan kötött társadalom fölött aratott.

Az írásbeliség fogalma, sekélyes, egyszerű technikai jelentőséget tulajdonító értelmezésétől megszabadítva, oly aspektussá válhat a történeti fejlődés vizsgálata számára, amely valószerű, átfogó magyarázathoz segít, mert valóban az apró tömegmunkát érzékelteti spekulatív elemek kikerülésével. Nem méltatlan, külsőleges szempont: a társadalmiasodás menetét alapján az emberközli kölcsönviszony módjainál ragadja meg; s az örök emberi motívumok érvényesülését e viszony folyton fejlődő organizációján át figyeli. Tehát a szellemi és anyagi élet értéktermelését, értékmódosulásait egy fejlődő, mélyülő szellemi és anyagi közösségstruktúrán át tekintve teszi érthetővé.

Hajnal István.

DER BRIEF DES REMIGIUS VON AUXERRE UM 900 ÜBER DIE UNGARN.

Vor kurzem zeigte uns die Veröffentlichung von Briefen eines der ersten neueren ungarischen Historiker Daniel Cornides an den „Vater der ungarischen Geschichtsforschung“ P. Georg Pray, wie die beiden Männer zusammenarbeiteten, um bei der verhältnismässigen Dürftigkeit der inländischen Quellen die Archive und Bibliotheken des Auslandes für die Geschichte der Ungarn auszubeuten.¹ Die Sammelarbeit, welche Cornides auf seiner Reise durch Deutschland im Jahre 1785 begann, ist auch heute noch nicht erfolglos; die systematische Durchforschung deutscher Handschriftenbestände, die noch lange nicht durchgeführt ist, dürfte manches wertvolle Stück ans Tageslicht bringen, auch für die Geschichte der Ungarn. Verfasser dieses Aufsatzes hat in den Osterferien eine Reihe österreichischer Bibliotheken und Archive besucht und an der Katalogisierung der Handschriften der Universitätsbibliothek zu Freiburg im Breisgau gearbeitet; eine von den zahlreichen mehr oder weniger wichtigen „Entdeckungen“ soll im Folgenden behandelt werden.²

¹ R. Gálos in Ungarische Jahrbücher 12 (Berlin 1932) 309—325.

² Ich weise hier auf zwei andere, für die ungarische Geschichte interessanten Beobachtungen hin, welche ich bei dieser Gelegenheit gemacht habe. Cod. 187 der Jnnsbrucker Universitätsbibliothek (s. XIII.) enthält zunächst Verse über das Sein Gottes (*Jnc. Esse quod est ex se*), die gedruckt sind in Mignes *Patrologia latina* 171, col. 1417. Verfasser ist Hildeberd von Le Mans; im Spätmittelalter werden sie auch Heinrich von Langenstein zugeschrieben, so in Cod. Vind. Pal. 5352 aus Mondsee, f. 164b—165a. Dann folgen Dokumente betreffend den Tatareneinfall, u. a. das Schreiben König Bélas IV. an den deutschen König Konrad von 1241 (J. Böhmer, *Regesta imperii V* [Neue Ausgabe von J. Ficker und E. Winkelmann Jnnsbruck 1881—1901] Nummer 11357); siehe auch Szentpétery I. *Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* (Budapest 1923) Nr. 707 S. 212. Die anderer Stücke siehe bei Böhmer unter den Nummern 11309, 11325, 11328, 11337, 11338, 11341, 11349. Dazu f. 2 eine Vision von einem Priester am Altare über den bevorstehenden Einfall; f. 8a—8b Prophezeiung des Aristoteles an Alexander über die Tataren. Neben die Rezensionen der Urkunden in der goldenen Chronik von Hohenschwangau, die Wiener und die Baumgartenberger Ueberlieferung hat diese Jnnsbrucker Tradition zu

Zu den ersten literarischen Äusserungen des Abendlandes über die eben zugewanderten Ungarn gehört ein Brief, den Heinrich Marczali in den Quellen zur ungarischen Landnahme herausgegeben hat unter der Bezeichnung: Brief an Dado von Verdun über die Ungarn.³ Der Verfasser desselben — Marczali nennt ihn mit Vorbehalt Rhaban — tröstet im ersten Teile zunächst den Bischof über das allgemeine Unglück der Christenheit, beantwortet sodann die gestellten Fragen, ob die biblischen Völker Gog und Magog, welche am Ende der Zeiten kommen sollen, die Ungarn seien, im negativen Sinne, indem er die Häretiker unter diesen Namen verstanden haben will; hierauf bringt er eine Sage über die

treten, welche, soviel ich in der Kürze feststellen konnte, die beste zu sein scheint. Den Schluss des Kodex, die Hauptmasse, bilden Werke des Alanus ab Insulis, die bei Migne Bd. 210 gedruckt sind. Auch in dem Freiburger Codex 163 s. XV. findet sich einiges, was Ungarn betrifft. Er enthält zunächst die Summa cancellariae des Johann von Neumarkt in einer besondern, von der bisherigen Klassifikation abweichenden Rezension; die von F. Tadra im Archiv historicky 5 (Prag 1895) herausgegebene Formularsammlung enthält auch Stücke, die auf Ungarn sich beziehen, so eine Warnung vor dem Besuche Ungarns u. a. m. Im Freiburger Codex folgt sodann eine Formularsammlung, die offensichtlich in der nordböhmischen, grösstenteils von Deutschen bewohnten Stadt Saaz entstanden ist. Unter den zahlreichen literarischen Stücken, welche hier eingestreut sind, findet sich als Nr. 61 f. 92a eine scharfe Invektive gegen Ungarn; sie dürfte nach W. Katzerowsky, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen im Böhmen 29 (Prag 1890) 25 auch im Formularbuch, das ehemals im Besitze der Familie Adalbert Stanka in Saaz war und jetzt im dortigen Rathaus sich befindet, stehen, gefolgt von einer Invektive gegen Böhmen. Vergl. L. Schlesinger, Urkundenbuch der Stadt Saaz bis zum Jahre 1526 (Prag—Leipzig—Wien 1892) V. Die erwähnten Verse, 12 Hexameter, und zum Schlusse ein leoninisches Distichon als Erwiderung und Entschuldigung, dürften um 1400 oder noch vorher entstanden sein; ich möchte sie in Zusammenhang mit der Ermordung Karls von Durazzo bringen und in der vippera die Königin Elisabeth sehen; sie lauten — Vers 9 ist mir unverständlich —:

Jtem metra de malediccione terre Ungarie.

Tellus Ungaria, que perfida fertur ubique,

In que suum regnum de tali semine granum

Colligit indigne, cur sit semper maledicta (A: meledicta).

Futulis Ungaria, pe=sundet te deus hosti (A: hosci),

5 *Ingnito dente, qui te ledet sine fine.*

Sanguinolenta necis iutrix et falsa noverca

Sanguinis (A: sanguis) innocui: tua lux, que splenduit in te,

In specie (A: spem) pulchra, per te iacet abruta, cuius

Aurum crinis habet, albescunt sponte ligustra.

10 *De tali genere peruerso vippera crevit,*

Que patet in facie mitis, formosa, sed intus (A: intis)

Cor serpentinum gerit et virus metricum.

Quamvis cuncta notes, que lustrat regna Bohetes (= Bootes, Nordstern),

Vix reperire potes, quem (A: quomodo) sine labe voces.

³ A magyar honfoglalás külfői (Budapest 1900) 294—296 und 329—334.

Entstehung und Benennung der Ungarn nach dem deutschen Worte Hunger (lat. *fames*); den Schluss des Briefes bilden Empfehlungen und Grüsse der *congregatio sancti Germani* an den Bischof von Verdun.

Bevor wir über den Verfasser, den Adressaten und den Inhalt des Briefes handeln, wollen wir zunächst über die Überlieferung des Stückes einiges sagen und den Text in einer neuen kritischen und kommentierten Ausgabe vorlegen.

Marczali kannte den Brief aus der berühmten Dokumentensammlung der Mauriner Edmund Martène und Ursinus Durand und zwar aus der *amplissima collectio*.⁴ Seine Suche nach der zu Grunde liegenden Handschrift in Paris, Brüssel und Verdun war vergebens. Ich weiss nicht, ob Marczali von der Randbemerkung dieser französischen Ausgabe ausgegangen ist: *Ex manuscripto Florifiensi*. Die Handschriften des hier genannten Klosters Floreffe, das zu den ersten Stiftungen des Prämonstratenserordens gehört und unweit von Namur in Belgien an der Sambre liegt, sind in der Säkularisation nach Gent in die dortige Stadt- und Universitätsbibliothek gekommen; der Katalog der Bibliothek erwähnt indes nichts von einem Kodex dieses Inhaltes.⁵ So bleibt also für den kritischen Editor vorläufig Martène der Gewährsmann für die Lesarten des verlorenen Textzeugen aus Floreffe; wir führen sie im folgenden unter der Sigle M an. Ein Hinweis machte Marczali auf die Handschrift 956 der Wiener Nationalbibliothek aufmerksam; so edierte er den Wiener Text und fügte die Varianten aus dem Martèneschen Texte bei. Marczalis Ausgabe ist indes bereits die vierte, wenn nicht die fünfte. Fünfzig Jahre vor Martène edierte der berühmte Bibliothekar von St. Germain-des-Prés bei Paris Johann Lukas D'Achery den Brief;⁶ nach der dortigen Einleitung ist der Text einer Handschrift der ehemaligen reichsunmittelbaren Benediktinerabtei St. Ghislain im belgischen Hennegau entnommen. Auch hier bin ich ausserstande, den heutigen Ort der Handschrift anzugeben.⁷

⁴ *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum et moralium amplissima collectio* 1 (Parisiis 1724) 230—235.

⁵ Siehe W. Weinberger, *Wegweiser durch die Sammlungen altphilologischer Handschriften* (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien Philhist. Klasse 209 4. Abhandlung Wien 1930) 57 und 62. I. de Saint-Genois, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de la ville et de l'université de Gand* 1849—1852.

⁶ *Spicilegium veterum aliquot scriptorum, qui in Galliae bibliothecis, maxime Benedictinorum, latuerunt* 12 (Parisiis 1676) 249—251. Auf diese Ausgabe macht auch J. L. Föti in *Irodalomtörténeti közlemények* 23 (Budapest 1913) 47 Anm. 1 aufmerksam.

⁷ Die Handschriften von St. Ghislain kamen nach Weinberger a. a. O. 63 nach Brüssel, Mons, Nivelles und Valenciennes. Von der ersten und letzten Bibliothek existieren Kataloge, die für uns nichts bieten. Briefliche Anfragen in Mons und Nivelles blieben ergebnislos.

So müssen wir neben den gedruckten Text M von Martène den von d'Achery mit der Sigle A als selbständigen Repräsentanten stellen. Vergleichen wir die Bibliotheksheimat dieser genannten Kodizes miteinander, so sehen wir, dass sie in Klöstern waren, die kaum mehr als 150 km auseinander liegen; der Schluss, dass sie daher Repräsentanten einer besonderen Textklasse seien, ist, wie die nachfolgende Edition zeigt, berechtigt; im Allgemeinen hat M den Vorzug vor A; die Behauptung, d'Achery biete einen besseren Text, ist ganz gewiss unrichtig.⁸ Ein Jahr vor Martènes Ausgabe hat J. de la Barre den Text von d'Achery neu ediert; diese neue Auflage enthält einige Druckfehler und wertlose Konjekturen; sie kann von uns beiseite gelassen werden.⁹ In Mignes *Patrologia latina* ist der Text von Martène mit Beigabe der Varianten aus d'Achery abgedruckt;¹⁰ für die Textkritik ist daher diese Edition wertlos.¹¹ Marczali bietet wie gesagt den Wiener Text mit den Varianten von Martène; doch ist die Wiedergabe keineswegs korrekt. Ausser der Einbeziehung der von den Wiener Bibliothekaren Hugo Blotius im 16. und Sebastian Tengnagl im 17. Jahrhundert angemerkten Zusätze in den an der Jahrtausendschwelle geschriebenen Kodex¹² liefen verschiedene paläographische Fehler unter;¹³ da wir die Wiener Handschrift für unsere Textgestaltung benützen, können wir Marczalis Ausgabe unberücksichtigt lassen. Wenn wir den vier bzw. fünf Ausgaben noch eine weitere anschliessen, glauben wir dazu berechtigt zu sein nicht nur durch die weitgehende Aufhellung der in der Epistel benützten genannten und ungenannten Quellen, sondern vor allem durch den Fund einer neuen Hand-

⁸ So *Histoire littéraire de France* VI, 120; schon Dümmler im *Neuen Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde* 26, 566 wies diese Ansicht als völlig unzutreffend zurück. Vgl. unsere Bemerkung weiter unten S. 27-28.

⁹ *Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum, qui in Galliae bibliothecis delituerant, per Ludovicum Franciscum Josephum de la Barre* 3 (Parisiis 1723) 368—370.

¹⁰ 131, 963—968.

¹¹ M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I* (München 1911) 519 irrt, wenn er Mignes Text aus der Wiener Handschrift stammen lässt. Er kennt Marczalis Ausgabe nicht, obwohl er auf Dümmler a. a. O. verweist, der sie in einer Anmerkung erwähnt.

¹² Von Tengnagl stammt die Ueberschrift *Rhabani ad Virtunensem episcopum*, nicht *Rhabani Virtunensem ad episcopum*, wie Marczali schreibt, ferner mit einer Ausnahme alle Randbemerkungen, die Marczali in Klammer oder in Fettdruck an den Rand setzt; nur einmal bemerkt er *más írás*, eine andere Hand. Blotius schrieb das Wort *Hunger* (Marczali 333, col. 2) an den Rand.

¹³ Marczali übersah wiederholt die irische Kürzung für *est* (Querstrich mit Punkt darüber und darunter) und *vel* (l mit Querstrich durch den oberen Teil des Schaftes), las häufig den *us*-Haken für *ur* und scheint bei der Textherstellung einigemal fälschlich Martènes Lesarten mit den Wiener verwechselt zu haben.

schrift, welche der einzigen heute bekannten zeitlich zwar etwas nachsteht, aber nicht selten ältere, in der Wiener von einem Korrektor geänderte Lesarten enthält; auch versehen wir den Text zum ersten Male mit einem ausführlichen Kommentare.

Die Handschrift 147 der Freiburger Universitätsbibliothek fällt schon durch ihr Format auf; sie enthält 105 Blätter mit den quadratischen Massen 123 mm². Von ihrer Bibliotheksheimat gibt uns ein Eintrag auf der Innenseite des Vorderdeckels Kunde; der in der deutschen Renaissance rühmlichst bekannte Humanist Jakob Wimpheling von Schlettstadt im Elsass hat eine Bemerkung gemacht, der Kodex möge dem Kloster Hugshofen zurückgegeben werden; er unterschreibt sich dazu mit Angabe des Jahres 1497.¹⁴ Damit gewinnen wir den festen Anhaltspunkt, dass die Handschrift einmal im Besitze dieses in der Nähe von Schlettstadt gelegenen, im Jahre 1000 gegründeten Benediktinerklosters war und von dem Humanisten wohl zur Einsichtnahme erbeten wurde, der bei seiner Abreise von Speier, wo er Domprediger gewesen war, nach Heidelberg, an dessen Universität er 1498 ein Lehramt erhielt, mit der ihm eigenen Gewissenhaftigkeit den Besitzvermerk eintrug;¹⁵ wie dann der Kodex an seinen jetzigen Ort kam, entzieht sich unserer Kenntnis. Jedenfalls ist der Umstand nicht unwichtig, dass die Handschrift aus einem Kloster kommt, welches von Verdun, wohin der Brief gerichtet ist, der uns hier interessiert, nicht weiter entfernt ist als die bereits genannten belgischen Klöster Floreffe und St. Ghislain. Auf den Inhalt der Handschrift wollen wir hier nicht näher eingehen, zumal das an anderem Orte geschehen muss;¹⁶ den am Anfang verstümmelten Kodex eröffnet die Schrift Alkuins de fide sanctae trinitatis, dann folgt eine pseudoaugustinische Predigt; der weitere Inhalt schliesst sich nun in der Reihenfolge fast vollkommen dem Wiener Kodex 956 an, dessen zahlreiche

¹⁴ Reddatur ecclesie S. Mihaelis Curie Hugonis in Vosago. Manu Ia. Wympfelingii Slestatini. Anno Christi MCCCCLXXXVII. Ueber Wimpheling oder Wimpfeling siehe die Monographie von J. Knepper Freiburg i. Br. 1902; gute Uebersicht auch bei O. Willmann-E. Roloff, Lexikon der Pädagogik V (Freiburg i. Br. 1917) 836—841.

¹⁵ Über das Kloster Hugshofen siehe J. Clauss, Historisch-topographisches Wörterbuch des Elsass (Zabern 1895) 505.

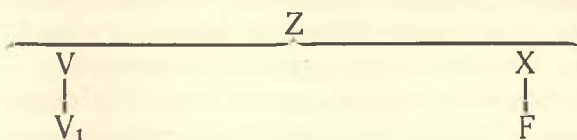
¹⁶ Da sich eine Anzahl dieser Stücke in den Monumenta Germaniae gedruckt finden und als Verklebung der Innenseite der Deckel unseres Kodex Fragmente eines Nekrologs, vermutlich aus dem Kloster Hugshofen, verwendet sind, hoffe ich den Kodex im Neuen Archiv näher behandeln zu können. In der Freiburger Handschrift stehen folgende Stücke, die in den Wiener Tabulae die Nummern tragen: 20, 15, 16, 14, 21, 9, 10, 7, 8, 22, 24. Dass ich diesen Fund überhaupt machen konnte, danke ich dem weitgehenden Entgegenkommen und der Unterstützung des Direktors der Universitätsbibliothek Dr. Josef Rest; desgleichen bin ich dem Unterbibliothekar Dr. Josef Beckmann für Nachprüfung meiner in Eile angefertigten Kollation dankbar.

Stücke schon mehrfach beschrieben wurden, ohne dass im Einzelnen die Angaben immer richtig sind;¹⁷ nur bemerkt man im Freiburger Exemplar, dass hier manches gekürzt ist, was in Wien ausführlicher überliefert ist. Der Kodex selbst schliesst, am Ende gleichfalls verstümmelt, mit den Fragen des Apostels Englands Augustinus Romanus an Papst Gregor I. über verschiedene Probleme der Missionsarbeit; sie sind von Beda in seiner Kirchengeschichte Englands uns überliefert worden. Aus dem bemerkten auf längere Strecken hin gleichen Inhalt ergibt sich schon, dass wir die Freiburger und die Wiener Handschrift zu einer besonderen Klasse zusammenfassen müssen, welcher die Kodizes von Floreffe und St. Ghislain, M und A, gegenüberstehen. Nun ist die Wiener Handschrift um 1000 herum geschrieben, die Freiburger etwa 100 Jahre später. Während erstere mit einem ausgebildeten Akzent- und Interpunktionsystem ausgestattet ist und zahlreiche Korrekturen von zweiter Hand aufweist, mit anderen Worten also eine sog. gute Handschrift ist, sind in der Freiburger keine Korrekturen von Späteren angebracht; sie zeigt eine Anzahl Fehler, ist aber deswegen gerade für die ursprüngliche Textgestalt wichtiger als die verbesserte und in zahlreichen Fällen entstellte Wiener Überlieferung.

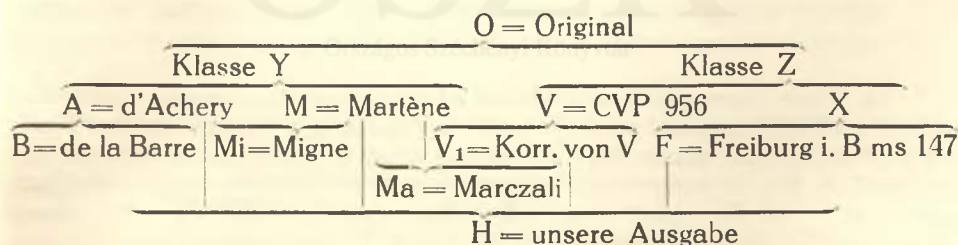
Auch an Textumfang sind die vier Zeugen, auf welche wir uns stützen müssen, verschieden. Die Rezensionen A und M bringen den vollständigen Umfang des Schreibens; nach der in allgemeinen Sätzen gehaltenen Einleitung mit Ergebenheits- und Trostworten an den Bischof folgt die Beantwortung der Fragen über Gog und Magog und die Ungarn; am Schluss kommen dann Empfehlungen und Grüsse der congregatio sancti Germani. Die Wiener Handschrift hat diesen letzten Abschnitt nicht; die Freiburger lässt auch den ersten weg und überliefert nur die Hauptsache, die Antwort auf die gestellten Fragen. Dadurch wird es noch klarer, dass A und M einerseits und V und F andererseits Klassen bilden; doch lässt sich bei näherer Betrachtung keine der Handschriften zur anderen in engere Beziehung bringen; vor allem ist F nicht aus V abzuleiten. Während nämlich F an einer Stelle den längeren Satz hat: *Magog vero a Gog deductum*, wie alle anderen Textzeugen, bietet V nur: *Magog vero deductum*. Umgekehrt ist aber auch V nicht von F abzulei-

¹⁷ Siehe M. Denis, *Codices manuscripti theologici bibliothecae Palatinae Vindobonensis I*, 1 (Vindobonae 1793) 1031 ff. — *Tabulae codicum manuscriptorum in bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Edidit academia caesarea Vindobonensis I (Vindobonae 1864) 162/3. Der Kodex gehört zum alten Bestand der Bibliothek; f. 1b trug Tengnagl die Signatur No XXVI ein, f. 200b schon im 16. Jahrhundert Hugo Blotius O 4221. Auf f. 1b steht in diplomatischer Minuskel des 11. Jahrhunderts: *liber sanctae Mariae de . . .*; leider ist der weitere Name derart ausgekratzt, dass aus den erhaltenen Oberlängen trotz umfassender Nachforschungen die Herkunft sich nicht mehr bestimmen lies.

ten, schon deswegen nicht, weil es die Einleitung enthält, welche in F fehlt. Würden wir also die Wiener und Freiburger Handschriften die Klasse Z bilden lassen, so müsste diese folgendermaßen zusammenhängen :

wobei wir mit V_1 die Hand des Korrektors von V bezeichnen wollen. Schwieriger ist es naturgemäss, das Verhältnis von A und M zu bestimmen, da wir hier die Handschriften nicht mehr erreichen und im einzelnen Falle nicht sicher sagen können, ob es sich um Abweichungen in der Vorlage, falsche Lesungen der Herausgeber, Druckfehler oder willkürliche gelehrte Verbesserungen handelt. Nur eines ist sicher: d'Achery bietet einen schlechteren Text; er scheint auch die meisten Willkürlichkeiten bei der Edition sich erlaubt zu haben, wie der Variantenapparat zeigen wird. Es bleibt bei der Lage der Dinge, dass wir hier nur gedruckte Texte vor uns haben, nichts anderes übrig, als A und M als zwei Rezensionen der gleichen Klasse einander gegenüber zu stellen; eine nähere Bestimmung ist uns nicht möglich. Die beiden Klassen Y und Z haben sich nicht gekreuzt. So dürfte sich als Stammbaum der Ueberlieferung folgendes Schema ergeben :

Der neuen Edition legen wir für die Orthographie die Wiener Handschrift zugrunde, abgesehen von dem letzten Teile, der nur in Drucken überliefert ist; wir entnehmen V_1 auch die Akzentuierung. Die Varianten aus F, A und M merken wir an; stimmen A und M überein, so nennen wir die Lesart Y; gemeinsame Varianten von F und V geben wir unter der Sigle Z; die Ausgaben von de la Barre, Migne und Marczali können wir beiseite lassen, da wir auf ihre Grundlagen zurückgehen. Wir ziehen weiter einen neuen Textzeugen bei und geben zudem eine inhaltlichen Kommentar, der doch wohl zu den Erfordernissen einer modernen Ausgabe gehört.

Epistola Remigii ad Dadonem de Hungris.^a

CVP 956, *
f. 110 b
col. 1

Domino beatissimo et uere apostolico, uerae et aeternę sapi-
 entię amatori, Dadoni,^b sanctae^c Vir dunensis aeccliesiae ierarcho,^d
 dignissime ab omnibus uenerando, Remigius,^e eius fidele mancipium
 et minimus seruorum^f eius seruulus, fidelissimas^g et deuotissimas in
 5 Christo orationes^h et seruitium sempiternum.¹⁸ Omnipotenti deo gratia
 refero¹⁹ eiusque clementiam tolis^h praecordiorum uiribus^h laudo, qui
 sacre menti uestrae tantam misericordiam dignatus est inspirare, ut meⁱ
 exiguum cognoscere et sacris uestris^k litteris^k omni neclare dulcioribus
 dignaremini honorare. Taceo, quod multiplici munerum collatione me
 10 inmeritum decorastis, qui nec saltem^l dignus sum cuilibet minimo ex
 uestris seruulis exequari. Facilis hoc certe, quia creditis me alicuius esse,^m
 cum ego nullius meriti uel sciencieⁿ mihiⁿ conscius^o sim. Verum
 * col. 2 si quid illud est, totum eius gratia,^{*} qui habet flatum^p hominis in manu
 sua,²⁰ quique est nostrae dator et moderator^a uitae, qui etiam dona
 15 sua persepe^r indignis et non merentibus tribuere consueuit. Hanc
 gratiam utique in omnibus et in singulis uos amare certissimum est,
 qua^s et ipse plenus^l estis, utpote qui secundum apostolum²¹ primi-
 tias spiritus habundantius^{u22} exhaustistis. Ceterum quod dixistis uel-
 20 le uos me esse uobiscum, me miserum, cui non^v contigit uos id
 uelle, dum adhuc calidus medullas sanguis alebat solideque suo
 stabant sanguine uires; nunc longo senio putre corpus et succedentibus
 sibimet morbis membra debilia hoc exoptabile^w bonum mi-

a) V (von *Tengnagls Hand*) Rhabani ad Vir dunensem episcopum; A: Epistola cuiusdam abbatis monasterii sancti Germani ad V. episcopum Vir dunensem, (*am Rande*) ad Vvidonem an Chr. circiter 906; M: Epistola R. ad D. episcopum Vir dunensem. (*am Rande*) Circa 890. Ex manuscripto Florifiensi. — b) V *eine Lücke für ungefähr fünf Buchstaben*, A: V; M: D. — c) A *omm* — d) A: hierarchae — e) VY: R — f) V: seruulorum — g) V: fidelissimas orationes in Christo — h) V: totis praecordiis, totis und praecor auf Rasur — i) Y *om* — k) M: litteris uestris — l) V: saltim, i auf Rasur — m) V *add momenti*, Y *add utilitatis*; *es handelt sich hier wohl um spätere Zutat, die nicht unbedingt nötig ist* — n) V: *ie mihi auf Rasur; oben zwischen den beiden Wörtern steht radiertes m* — o) A: *für mihi conscius steht inscius; wurde m mit übergeschriebenem i (= mihi) als in gelesen?* — p) A: *statum* — q) A: *mandator* — r) V *omm* — s) M: *quia* — t) V: *plenius* — u) V *hat u und d auf Rasur, wohl zuerst habentes wie das Zitat*; Y: *abundantius* — v) Y: *nec* — w) Y: *mihi exoptabile bonum* —

¹⁸ Vgl. zu dieser Einleitung eine andere aus einem Remigiusbriefe unten S. 29.

¹⁹ Nach der häufigen paulinischen Grussformel: Gratias ago deo.

²⁰ Deum, qui habet flatum tuum in manu sua. Dan 5, 23.

²¹ Nos ipsi primitias spiritus habentes. Rom 8, 23.

²² Habundare ist die im Mittelalter regelmässige, von habere abgeleitete Form für abundare.

hi^w inuident. Essem^x certe essem apud uos, assisterem, inhererem, erudirer alloquio,^y firmarer exemplo, benedictionibus sacrarer.²³
 25 Verum quia^z id^z non licet, ago quod possum, uos noctibus, uos diebus memori^a desiderio tenendo^b et spirituali intuitu assidue contemplando.²⁴

• f. 111a
 col. 1
 30 Sane quod professi^c estis, non posse uos non dolere pro miseriis Christicolarum, quas nostris meri- * tis^d exigentibus patimur, scio, pater sanctissime, hoc^e esse uerissimum. Quod enim pace omnium dixerim, uos uel praecipuum uel solum esse constat, qui pro calamitatibus sanctae dei aeccliesie ingemiscatis,^f cuius filios uidetis grauissimis cladibus áteri et diuine ultioni iam dstricto, iam ceruicibus^g imminenti^h gladio feriri. Quodque doloris uestri pondus exag-
 35 gerat, cernitis nonnullos dei patientiaⁱ in superbiam abuti, et non solum suorum nullam peccatorum agere poenitentiam, uerum etiam inter ipsa^k flagella deteriores,^l dum bonitatis^m dei^m diuitias contempnunt, thesaurizantesⁿ sibiⁿ iram in die ire^o et reuelationis iusti iudicii dei.²⁵ De talibus^o per prophetam dicitur: ° Impius cum in pro-
 40 fundum uenerit iniquitatum, contempnit,²⁶ et apostolus: ^p ut impleant^p peccata sua semper.²⁷ Juste ergo^q talibus superducitur ira dei, ut nullam^r mereantur misericordiam, sed pereant in aeternum.²⁸ Nam electis flagella non ab irato, sed a propicio^t deo irrogantur, quia^u

x) A: si — y) V loquio davor ein Buchstabe wohl e radiert, von V₁ zu alloquio geändert; M: eloquio — z) A: id quia.

a) Y: memoria — b) V: zweites en auf Rasur — c) V hatte professi wie Y: darauf V₁ durch Rasur und us-Haken professus — d) Zu Beginn der Kolumne von Tengnagls Hand: De miseriis Christianorum — e) Y omm — f) M: ingemiscitis — g) V omm — h) V: letztes i auf einem radierten e — i) Y: potentia — k) Y: Christiana, wohl durch altes Mißverständnis der Kürzung für ipsa entstanden — l) V add fieri; M omm; A: esse, wohl unnötige spätere Ergänzung — m) Y: dei bonitatis — n) A: thesaurizant; M: thesaurizant sibi — o) V: de talibus propheta dicit, eta auf Rasur; A: de quibus per prophetam dicitur; M: de qualibus per prophetam dicitur — p) A: qui, der Herausgeber ergänzt quia, doch wohl Fehler q statt g mit übergeschriebenem i = igitur — q) A: nach apostolus add inquit; M: nach impleant add inquit — r) V: über ut radiertes n (= non ?), am Rande von V₁ nullam — s) V hat hier von einer Hand s. XIII ein Cäsurzeichen und am Rande eine Nota; Marczali las fälschlich: föléje irva kis o — t) V ic auf Rasur, ein Akzent auf der Silbe iszást, radiert — u) A: quorum, wohl

²³ Vergleiche dazu einen anderen Remigiusbrief unten S. 29.

²⁴ Vergl. dazu ebenda.

²⁵ Thesaurizas tibi iram in die irae et reuelationis iusti iudicii dei Rom 2, 5.

²⁶ Impius cum in profundum uenerit peccatorum, contempnit Prov 18, 3.

²⁷ Ut impleant peccata sua semper 1 Thes 2, 16.

²⁸ Domini sententia erat, ut non mererentur ullam clementiam ac perirent Josue 11, 10.

45 per illa quasi igne^v purgantur et excoquitur in eis^w omnis uitiorum
* col. 2 rubigo. Ergo flagellis^{x*} dei alii emendantur, alii exercentur, alii pu-
niuntur, fitque miro et ineffabili modo, ut aliquando mali ab irato
deo tolerantur, iusti uero a propitio flagellentur; isti permittuntur ad
tempus florere, ut in saeculum saeculi intereant, illi^y temporaliter^z af-
fliguntur, ut in perpetuum gaudeant. Cum hec ita sint, oportet uos,
50 ter beatissime pater, uenerari et admirari iudicia dei, quae aliquando
occulta sunt, semper autem iusta et non nimis^a dolere de his, quae
ad^b bonorum^b correctionem uel ad malorum constat fieri iustissimam
dampnationem. Num^c enim aliquid noui contigit? Usitatissima sunt^d
ista et communi^e generis humani deplorata^f querela.

55 Et ne longius ad multa pereffluam,^g beatus Gregorius in ultima
parte^h Ezechielis prophetae hec ipsa deplorat dicens: Nostrae tribu-
lationes excreuerunt, undique gladii circumfusi sumus, undique im-
minens mortis periculum timemus:²⁹ et post pauca: Quid igitur re-
stat nisi ut inter flagella, quae * ex nostris iniquitatibus patimur,
* f. 111b
col. 1
60 cum lacrimisⁱ gratias agamus?;³⁰ et cetera, quae doctor egregius lu-
gubriter deplorando prosequitur.^{k31} Ipse auctor^l salutis nostrae non
nobis^m prospera, sed aduersa promisit dicens: ⁿ In mundo pressu-
ram habebitis;³² sed continuo consternatos ac pauidos consolari
dignatus est dicens: ⁿ Confidite, ego uici mundum.³³ Beatus pater^o
65 Augustinus scribens ad quendam^p ruinam suae ciuitatis plus iusto
dolentem inter cetera dixit: ^q Non est magnus, qui magnum putat,

falschgelesenes quoniam — v) Y: per ignem — w) V: in eis — x) V von Tengnagl: De
flagellis — y) V: letztes i auf Rasur — z) V: a aus e verbessert —

a) A: minus — b) V: uel ad malorum, *verwechselt mit dem folgenden* — c)
A: nunc, *de la Barre schlägt nec vor* — d) Marczali schlägt est vor — e) M: commu-
nis — f) M: deploranda — g) V: per effluentiam; V₁: effluam; A: pereffluam; M: pro-
fluam — h) V von Tengnagl: gregor. in Ezech. — i) V: auf la, *das am Zeilenende*
steht, folgt eine Rasur von zwei Buchstaben — k) Y: persequitur — l) M: autor, *viel-*
leicht nur Korrektur Martènes — m) A: omm — n) V₁ hat den Text von In mundo
bis uici mundum *am unteren Rande* — o) V: t auf Rasur, *dahinter ein Buchstaben ra-*
diert; am Rande von Tengnagls Hand: August. — p) Y add episcopum — q) V über

²⁹ Gregorius Magnus homiliae in Ezechielem lib. II. hom. 10 (Migne PL 76, 1072):
Nostrae tribulationes excreuerunt; undique gladii circumfusi sumus; undique imminens
mortis periculum timemus.

³⁰ Ebenda: Quid igitur restat, nisi ut inter flagella, quae ex nostris iniquitatibus pa-
timur, cum lacrymis gratias agamus?

³¹ Ebenda: Ipse etenim, qui nos creauit, etiam pater nobis factum est per adoptio-
nis spiritum, quem dedit (cf. Rom 8, 15). Et aliquando filios pane nutrit, aliquando flagello
corrigit, quia per dolores et munera ad haereditatem perpetuam erudit.

³² In mundo pressuram habebitis Joh 16, 33.

³³ Sed confidite: ego uici mundum, ebenda.

quod corruunt lapides et moriuntur mortales.³⁴ Beatus item Gregorius^r ad huius uitę contemplum nos prouocans inquit :^{s35} Absit,^s ut de mundi perturbationibus lugeant, qui et aliam uitam^t esse credunt et ad hanc per meritum aspirant. De mundi enim fine lugere^u eorum^u est, qui in eius amore radices^v cordis plantauerunt et^w aliam uitam aut^x esse nesciunt aut non amant. Dicit^y et apostolus :^y Quicumque uoluerit amicus esse^z saeculi huius,^z inimicus dei constituitur. Qui de mundi persecutionibus^a dolore^b concutitur, inimicus dei esse^c

* col. 2 conuincitur.* Quę igitur ratio est, ut uir^d sapiens de mundi percussionibus^e lugeat, quem finiri ipsis suis^f percussionibus^g non ignorat?

76 Scio me fore^h improbum,ⁱ quod sic audacter^k uel fortassis inreuerenter loquar^l cum domino meo³⁶ nulla subseruiente uerecundia et quasi uelim consolari eum, in quo est auctore deo consolationis et sapientiae plenitudo ; sed dabitis spero ueniam oboedientiae, quę me facit^m temptare, quodⁿ nequeo, nec arrogantię deputabitis impossibilia me praesumpsisse, sed potius deuotioni.³⁷

80 Jnter haec uel maxime iussistis, ut aciem mentis ad ultimam

x Rasur — r) V von Tengnagl am Rande: Gregor., s. XIII: Nota — s) Y: absit inquit — t) A: esse uitam — u) V: eorum lugere — v) V: radicem — w) A: aut — x) A omm — y) Y: et cum dicat apostolus — z) Y: huius mundi esse —

a) V: p aus p mit Strich darüber (= pre) verbessert ; Y: persecutionibus, wohl nur Korrektur der Herausgeber — b) V₁ fügt vor dolore über der Zeile ac ein — c) Y omm — d) Y omm — e) V aus radiertem und verbessertem persecutionibus : Y: persecutionibus, vgl oben Anm. a — f) A omm — g) aus persecutionibus von V₁ — h) Y: forte — i) Y: improbulum — k) M: audaciter — l) Marczali schlägt vor loquor — m) V: fac mit Strich über dem c (= facit) aus altem facit durch Rasur — n) V hat undeutliches quod (q mit Schlinge), darüber V₁ qd mit Strich durch den

³⁴ Es ist mir nicht gelungen, diese Stelle zu finden ; ich sah die Briefe sowie die Werke de patientia, de urbis excidio, de tempore barbarico umsonst durch ; auch der Jndex zu den Briefen von Goldbacher (Wien 1903) und die Migne-schen Register halfen nichts.

³⁵ Diesen Passus hat Remigius frei zitierend aus der 1. Homilie Gregors zu den Evangelien entlehnt. Er lautet bei Migne PL 76, 1079 : Qui ergo deum diligunt, ex mundi fine gaudere atque hilarescere iubentur, quia uidelicet eum, quem amant, mox inveniunt, dum transit is, quem non amauerunt. Absit, ut fidelis quisquis, qui deum videre desiderat, de mundi percussionibus lugeat, quem finiri eiusdem suis percussionibus non ignorat. Scriptum namque est : Quicumque uoluerit amicus esse saeculi huius, inimicus dei constituitur (Jac 4, 4). Qui ergo appropinquante mundi fine non gaudet, amicum se illius esse testatur atque per hoc inimicus dei esse vincitur. Sed absit hoc a fidelium cordibus, absit ab hiis, qui et esse aliam uitam per fidem credunt et eam per operationem diligunt. Ex mundi enim destructione lugere eorum est, qui radices cordis in eius amore plantauerunt, qui sequentem uitam non quaerunt, qui illam neque esse suspicantur.

³⁶ Vgl. Gen 18, 30 : Obsecro, quia semel coepi, loquar ad dominum meum.

³⁷ Vgl. einen anderen Passus in einem weiteren Remigiusbriefe unten S. 30.

partem° Ezechielis propheteꝝ conuerterem et quid sibi uelit, quod
 85 de Gog et Magog aliisque^p gentibus cum eis congregatis sermo propheticus describit, diligentius inuestigarem.³⁸ Ac^q primum^q dicendum^r opinionem,^r queꝝ innumeros^s tam in uestra quam in nostra regione peruasit, friuolam esse et nihil ueriⁱ in se^l habere, qua putatur deo odibilis^u gens^u Hungrorum³⁹ esse Gog et^{*} Magog^v ceteraque gentes,
 * f. 112a
 col. 1
 90 queꝝ cum eis describuntur^w propter hoc^x maxime, quod dicitur: A lateribus^y uenies;⁴⁰ et: post dies^z multos^z uisitaberis, in nouissimo annorum uenies ad terram,^a queꝝ reuersa^b est gladio.⁴¹ Dicunt enim nunc^c esse nouissimum saeculi tempus finemque imminere mundi et^d idcirco Gog et Magog esse Hungros,^e qui numquam antea^f auditi
 95 sunt,^g sed modo in nouissimo temporum^h apparuerunt. Sed considerandum attentius, queꝝ gentes cum eis uentureꝝ dicantur: Fili hominis, pone faciem tuam contra Gog et Magog, principem capitis Mosochⁱ et Tubal;⁴² et^k paulo post: Persę et Libies,^l cum eis omnes scutati et galeati, Gomer,^m domus Thogormaⁿ et cetera.⁴³ Si
 100 ergo Hungri sunt Gog et Magog, ubi sunt gentes isteꝝ, queꝝ cum eis uenire dicuntur? Nam Mosoch^{o44} ipsi sunt^p Cappadoceꝝ^q secundum

d-Schaft — o) M omm — p) A : et aliis — q) V : ac primo ; o auf Rasur ; Y : ad primum ; M : ac primum ; hier beginnt F mit nunc, primum fehlt — r) F : dicendum est de opinione — s) V₁ in am Ende einer Zeile nachgetragen zu in-numeros ; F : numeros — t) A : verum : M : verum se, wohl aus veri in se — u) A : odibile genus — v) V von Tengnagls Hand : Opinio frivola, quae censet Gog et Magog esse Deo odibilem gentem Hungrorum — w) A : adscribuntur ; M : ascribuntur — x) F add uel — y) V : aus litteribus verbessert ; F : litteribus — z) Z omm —

a) F; terra — b) M : eversa — c) M : non — d) F omm — e) V : das Wort von Tengnagl unterstrichen — f) F omm ; Y : ante — g) V : sint — h) VA : tempore — i) V : über c stand ein Zeichen zur Aufmerksamkeit, in der Form der linken Hälfte eines halbierten kapitalen H ; aus ihm machte V₁ verbessernd ein h, also Mosoc zu Mosoch ; F : Mosohe — k) A omm — l) A : Libyes — m) V : gomer aus gomor — n) V : über to das gleiche Zeichen wie oben Anm. i) — o) F : Mosohe — p) Z omm — q) F : cappado-

³⁸ Über das Folgende wäre zu vergleichen L. J. Fóti in der zitierten Abhandlung.

³⁹ Die Namensform Hungri ist im Zusammenhang behandelt von B. Hóman, A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban (Der Name des ungarischen Volkes und die Titulatur des ungarischen Königs im mittelalterlichen Latein), in *Történeti Szemle* 6 (Budapest 1917) 141 Anm. 3.

⁴⁰ Ezechiel 38, 15: Et uenies a lateribus aquilonis.

⁴¹ Post dies multos uisitaberis; in nouissimo annorum uenies ad terram, quae reuersa est a gladio, ebenda vs 8.

⁴² Fili hominum, pone faciem tuam contra Gog, terram Magog, principem Mosoch et Thubal Ez 38, 2.

⁴³ Persae et Aethiopes et Lybies cum eis, omnes scutati et galeati, Gomer et uersa agmina eius, domus Thogarma Ez 38, 5/6.

⁴⁴ Der Passus von Mosoch bis negotiatores ist ein Exzerpt aus Hieronymus in Eze-

Josephum, Tubal Hiberi siue Hispani^r uel secundum Hebreos Ítali;
 Persae et Líbies^s notissimę gentes Persarum et Ethiopum;^t Gomer
 * col. 2 Galathę,^u quos^v Gallagrecos^w uocamus; Togorma^x Friges;^{y*} Sabei,
 105 quos in consequentibus^z commemorat,⁴⁶ Arabes; Dedan^a Cartagi-
 nenses;^b Tarsis^c Cilices^d siue maritimi^e negotiatores,⁴⁶ Vbi ergo he
 gentes sunt cum Hungris, quorum nomina sallem^f aut regiones igno-
 rantur?^g Quod uero sagittas et arcum arripere et in sequentibus
 110 contos habere dicuntur,⁴⁷ numquid^h soli Hungri hoc genere armatu-
 rae utuntur? Peneⁱ enim^l omnes gentes orientales^k et australes, plu-
 res etiam alię nationes in hoc armaturę genere confidunt,⁴⁸ sed et^l
 Philistei sagittis plurimum^m leguntur. Legimus, quia Saul uulneratus est
 a sagittariis⁴⁹ et de Daudⁿ legimus, quia^o rex factus precepit,^p ut

cis — r) V₁ *verbessert* zu Hispanii — s) A: Libyes — t) F: Ethiopium -- u) A: Ga-
 latae; M: Galatha — v) M *omm* — w) Y: Gallograecos — x) F: Togarma; Y: Thogorma
 — y) A: Phryges; B: Phriganes — z) Z: sequentibus —

a) A: Vedan; M: De Dan; *über diese Varianten siehe unten S. 27-28.* — b) Y: Carthaginenses — c) F: Tharsis — d) F: Cilices; V *zuerst Akzent auf dem ersten i* — e) V: maritimi aus mantimi — f) V: saltim — g) V: igrantur; M: ignorant — h) V: *folgt radiertes n mit Strich darüber* (= non); F: numquid non; A: non quod — i) Z: pene enim *omm*; A: Sed pene enim — k) V: en *auf Rasur*; F: orientales — l) A *omm* — m) V₁ *am Rande add posse*; Y *add valuisse*; *doch braucht man die nachträgliche Ergänzung nicht, wenn man sagittis auf confidunt bezieht* — n) Z *omm de*; *möglich ist indes auch Haplographie, da die alte Kürzung für David Doppel-dd ist, wobei die Schäfte durch einen Querstrich verbunden sind* — o) A: quod — p) A: praecipit —

chielem cap. 38, lib. II; bei Migne PL 25, 356 — das hat bereits Fóti a. a. O. gesehen. — Remigius scheint aber dazu noch seinen eigenen Genesiskommentar zu Cap. 10, bei Migne 131, 79/80 benützt zu haben. Das hieronymianische Excerpt lautet: Primum Mosoch, quos Josephus (Antiquitates I, 6) interpretatur Cappadocas, deinde Thubal, quos idem Jberos vel Hispanos, Hebraei Ítalis suspicantur, habentes secum in exercitu Persas, Aethiopes et Libyas; Gomer quoque et Thogarma, quos Galatas et Phryges interpretantur; Sabaeos quoque et Dedan et Cartaginenses sive Tharsis. Remigius scheint eine Handschrift gehabt zu haben, in der das eine et vor Cartaginenses fehlt; nur so erklärt sich seine Identifikation Dedan-Cartaginenses. In seinem Genesiskommentar sagt er selbst: Dadan Aethiopiae ultima regio est. Über Gomer sagt er dort mit Benützung von Josephus Flavius: Gomer, ut Josephus dicit, ipsi sunt Galatae, qui latine Gallograeci dicuntur. In unserem Briefe ist, wie wir noch sehen werden, auch sonst der Ezechielkommentar des Hieronymus ausgeschrieben.

⁴⁶ Saba et Dedan et negotiatores Tharsis Ez 38, 13.

⁴⁶ Bis hierhin geht das hieronymianische Zitat.

⁴⁷ Et educam te multitudinem magnam hastam et clypeum arripientium et gladium Ez 38, 4; et percutiam arcum tuum in manu sinistra tua et sagittas tuas de manu dextera tua deiciam Ez 39, 3; et succendent arma, clypeum et hastas arcum et sagittas et baculos manuum et contos Ez 39, 9.

⁴⁸ Vgl. etwa: Filii Israel non in lancea nec in sagitta confidunt Judith 7, 8.

⁴⁹ Consecuti sunt eum (scilicet Saul) viri sagittarii, vulneratus est vehementer a sagittariis 1 Reg 31, 3.

115 docerent filios Juda arcum,⁵⁰ ut eodem^a genere prelii cum Philistiis discerent decertare. Iudei⁵¹ et quidam nostrorum iudaizantes computant^r Gog^a gentes esse Scythicas^l immanes et innumerabiles, quę trans Căucasum montem et^u Meoticam^v paludem^w iuxta Căspium mare ad *Indiam usque tendantur, eas post mille annorum regnum^x putant a diabolo commouendas, ut ueniant in terram^y Israel et regnent contra sanctos multis secum gentibus congregatis, de quibus etiam in apocalypsi^z Johannis dicitur: Cum finiti fuerint mille anni, soluetur satanas de carcere suo et egredietur, ut seducat gentes in quattuor^a angulis terrę Gog et Magog et cetera^b.⁵² Cum ergo liber iste apocalypsis^c id est reuelationis titulo praenotetur, quis dubitet totum hoc^d esse mysticum^e et^f reuelatione, hoc est expositione,^g indigere? Itaque Gog et Magog non gentes esse^h aliquę corporaliter intelligendeⁱ sunt, sed his nominibus inmanissima persecutio hereticorum designatur, qui contra ciuitatem dei, id est ecclesiam sanctam, diabolo instigante consurrexerunt⁵³ de angulis et cauernisⁱⁱ errorum.⁵⁴

q) V: über o eine Rasur — r) A: cum putant, offensichtlich falsche Auflösung — s) Y add et Magog, doch siehe die Vorlage in Anmerkung 34 — t) F: omm; A: Gog et Magog esse scythicas gentes; V: am Rande von Tengnagls Hand: Judaeorum opinio de Gog et Magog — u) Y: in — v) V₁: c über i; F: Meociam — w) F: plaudem, vielleicht ein in der Vorlage überschriebenes l am falschen Platze eingefügt — x) Y: tempus, doch siehe die Vorlage in Anm 34 — y) F: terra — z) F: apocalipsi.

a) F: quattuor — b) A: contra — c) F: apocalipsis — d) M omm — e) F: mysticum — f) M omm — g) V: der Anfang des Wortes ist aus exips verbessert worden — h) M omm — i) F: intellegende — ii) omnes: cateruis — k) F: adulescentes — l) Z:

⁵⁰ Et praecepit, ut docerent filios Juda arcum 2 Reg 1, 18. Hier heisst freilich arcus soviel wie das Lied vom Bogen, das berühmte Klagelied Davids auf Saul und Jonathan.

⁵¹ Dieser ganze Abschnitt bis Zeile 126 ist implicite aus Hieronymus in Ezechielem 38 entlehnt (Migne PL 25, 356): Jgitur Iudaei et nostri iudaizantes putant Gog gentes esse Scythicas immanes et innumerabiles, quae trans Caucasum montem et Maeotidem paludem et prope Caspium mare ad Indiam usque tendantur; et has post mille annorum regnum esse a diabolo commouendas, quae veniant in terram Israel, ut pugnent contra sanctos, multis secum gentibus congregatis... Quod Joannes quoque in sua ponit apocalypsi: et cum finiti fuerint mille anni, solvetur satanas de custodia sua et egredietur, ut seducat gentes in quatuor angulis terrae, Gog et Magog, non intelligentes totum volumen Joannis, quod reuelationis titulo praenotatur, esse mysticum et reuelationis nos indigere. Der Vergleich mit dem Briefe des Remigius ergibt, dass dieser der zu seiner Zeit bereits allgemein herrschenden Vulgata folgt. während Hieronymus, selbst Autor dieser Vulgata, noch nach der alten Itala zitiert.

⁵² Apoc 20, 7-8.

⁵³ Vgl: Recte et hic novissimus sermo fit contra Gog et Magog, qui appugnant ciuitatem dei. Hieronymus in Ezechielem 38; Migne PL 25, 357.

⁵⁴ Quae gentes inimicae adversariaeque sanctorum egrediuntur ab angulis terrae, iuxta quos angulos stat meretrix in proverbii, quae praeterreuntas stultos iuvenes per pla-

130 Hi sunt anguli, iuxta quos meretrix sedet, quę adolescentes,^k hoc
 * col. 2 est stultos quosque per plateas, id^l est per latam et * spaciosam uiam,
 quę ad^m mortem ducit,^m transeuntes decipereⁿ festinat.ⁿ In euangelio
 quoque reprehenduntur Pharisei, quod orent in angulis^o platearum,^o
 ut uideantur ab hominibus, et receperunt mercedem suam.⁵⁶ Gog^p
 135 autem tectum, Magog^q de tecto^r interpretatur,⁵⁶ et^a Gog^p quidem he-
 resiarcas id est principes^t héresum, Magog uero a^{u, v} Gog^v deduc-
 tum nomen eorum sequaces^w et adiutores intelligimus. Gog^p ergo id
 est tectum et Magog,^q id^x est^x de tecto, sunt heretici magistri cum^y
 sequacibus erroris^z sui^z in sublimi tecto superbię stantes et falsi no-
 140 minis scientia glorientes.⁵⁷ De quibus et^a Jsaías^b sub increpatione
 dicit: Quid tibi quoque est, quia ascendisti et tu in tecta, urbs plena,
 ciuitas exultans,⁵⁸ quę quia^c a beato Hieronimo^d exposita sunt⁵⁹ et
 breuitas epistolae plura de his dicere non permittit, ad^e nostri tem-

hoc — m) Y: ducit ad mortem — n) V: re und f auf Rasur — o) A: platearum angulis —
 p) A: God — q) A: Magod — r) V: detectum; F: detectam; A: vor de tecto add au-
 tem — s) A: ex — t) V: über und unter dem Worte Rasuren — u) A: et — v) V omm
 a Gog — w) V hat hinter dem Worte radiertes P — x) A omm — y) V: zuerst stand c mit
 Strich darüber (= con) — z) Y: suis statt Z erroris sui; Marczalis et ist Verlesung
 einer Interpunktion, der distinctio media —

a) M omm — b) V: Esaias — c) A: quod — d) V: das erste i über der Zeile
 eingefügt — e) A: ad nostrum tempus God et Magod — f) Y: ut — g) V: gens ista

teas, per latam uidelicet et spatiosam uiam, quae ducit ad mortem, decipere festinat,
 ebenda col. 358. — Die hier benützten Schriftstellen sind Prov 7, 8. 10. 12: Juuenis, qui
 transit per plateam, iuxta angulum graditur . . . et ecce occurrit illi mulier ornatu mer-
 tricio . . . nunc foris, nunc in plateis, nunc iuxta angulum insidians; dazu Mat 7, 13:
 Quia lata porta et spatiosa uia est, quae ducit ad perditionem.

⁵⁵ Scribae quoque et Pharisei orant in angulis platearum, ut ab hominibus uidean-
 tur, qui receperunt mercedem suam. Hieronymus in Ezech. ebenda 25, 368 nach Mat 6, 5.

⁵⁶ A Gog graeco sermone doma, latine tectum dicitur. Porro Magog interpretatur de
 tecto, Hieronymus ebenda 356/7. Zugrunde liegt hebräisches gag (Dach), magog wäre dann
 aus min gag, oder, wie es zur Zeit des Hieronymus auch möglich ist, aus man gag mit
 Elision des Buchstabens n entstanden zu denken und hiesse vom Dache. — Auch Au-
 gustin de ciuitate dei 20, 11 behandelt die Stelle und schreibt in unmittelbarer Anlehnung
 an seinen Zeitgenossen: Quorum interpretationes nominum esse comperimus Gog tectum,
 Magog de tecto; auch er bezieht die Stelle auf die Häretiker.

⁵⁷ Vgl.: Omnis superbia et falsi nominis scientia, quae erigit se contra notitiam ver-
 itatis, his nominibus demonstratur. Hier. in Ezechielem 25, 357.

⁵⁸ Quidnam quoque tibi est, quia ascendisti et tu omnis in tecta? Clamoris plena,
 urbs frequens, ciuitas exultans Js 22, 1. 2.

⁵⁹ Hieronymus sagt dazu (in Isaiam, Migne PL 24, 276): Nunc autem, ut ostende-
 ret multam haereseon uarietatem, non unum tectum, sed tecta plurima nominauit, . . . Doc-
 trina haereticorum non in sensu, sed in multiloquio et clamore versatur. Unde ob multi-
 tudinem deceptorum frequens ciuitas appellatur et exultans propter superbiam. Inflati
 enim tument et sacratoria se inuenisse glorientur.

145 poris Gog et Magog,^e ad Hungres scilicet, ueniamus et^f que ista^g
 * f. 113a
 col. 1
 gens esse possit^g quodue solum incolat, inuestigemus.^h In nullis enim
 historiis^h huius mon- * striferæⁱ nationis nomen scriptum^k inuenitur,^k
 et certe nulla est in mundo regio mediterrænea, nulla mediamna,^l
 nullę insulæ,^m quas potestas Romana non adierit; qui proferendi
 150 nominis curiosissima indagatione ultimam omnium insularum Tileⁿ
 Taprobænæⁿ quoqueⁿ insulam sub^o ipsa perusta plaga solis^p posi-
 tam^{o60} ipsosque Hyberboreos ultra polum nostrum feliciter uiuentes⁶¹
 inuestigare labore maximo etiam cum vitæ periculo studuerunt, quo-
 rum industria probatum est Océanum ex omni parte mundⁱ esse^q
 nauigabilem. Cum^r igitur^r omnes regiones cognouerint et ad noticiam
 155 sequentium sæculorum scribendo transmiserint, cur hanc Hungro-
 rum^s gentem solam pretermittere^t et eterno silentio dampnantes ne-
 scire uoluerunt? Potest^u dicere aliquis^u aliud nomen huius gentis^{uu}
 aliquando fuisse et^v temporis uetustate mutatum, sicut solent mutari
 urbium uel fluminum^w seu locorum^w nomina. Nam Tiberis quondam
 160 Álbula uocabatur,^x unde Uirgilius: Amisit uetus^y Albula nomen,⁶²
 et Jtalia prius Saturnia dicebatur,^z sicut idem dicit^a poeta: Et nomen
 * col. 2 po- * suit Saturnia tellus.⁶³ Sic ergo^b hæc natio forte alterius nominis

possit esse — gg) F: uestigemus — h) Y add legimus; F: historis — i) V von Teng-
 nagl: De Hungrorum gente — k) Y omm scriptum inuenitur — l) Y: media uia — m)
 Y: mediae insulæ — n) A: Thulen Taprobanem quoque; M: Filetam probant, quod;
*merkwürdigerweise beruft sich Manitius a. a. O. 519 auf Fileta, eine Form, die er frei-
 lich sonst nicht belegen kann* — o) A: sub perusta plaga solis ipsa positam — p) M
 omm — q) A omm — r) A: cumque ohne igilur, wohl g mit übergeschriebenem i (=
 igitur) als que gelesen — s) Z: ungrorum, doch macht V₁ über das erste u das gleiche
 Merkzeichen, wie oben S. Anm. i) — t) Y: prætermiserunt — u) A: sed potest aliquis di-
 cere; M: potest aliquis dicere — uu) F: gentis huius — v) A omm — w) A: locorum seu
 fluminum — x) Y: dicebatur — y) A: priscum — z) Y add dicebatur —

⁶⁰ Die Kunde von den hier genannten, im Altertum als Endpunkte der bekannten Welt angesehenen Inseln Thule (Orkney-Gruppe in der Nordsee) und Taprobane (Ceylon im Indischen Ozean) verdankt das Mittelalter vor allem Solinus, auf den auch Remigius, freilich über eine Bearbeitung, zurückgehen dürfte. Er schreibt über Thule: Multae et aliae circa Britanniam insulae, e quibus Thylen ultima... ultra Thylen accipimus pigrum et concretum mare (C. Julii Solini, Collectanea rerum memorabilium; editio altera per Th. Mommsen, Berolini 1895, 22, 9 pag. 101, 102). Ueber Taprobane heisst es hier: Taprobanem insulam, antequam temeritas humana exquisito penitus mari fidem panderet, diu orbem alterum putauerunt... verum Alexandri Magni virtus ignorantiam publici erroris non tulit ulterius permanere, sed in haec usque secreta propagavit nominis sui gloriam... maior pars in vastas deficit solitudines (Ebenda 53, 1; 8; 21 pagg. 195/6, 197, 199).

⁶¹ Ueber die Hyperboraer sagt Solinus: incolunt Pterophon, quem ultra aquilonem accipimus iacere, gens beatissima. (Ebenda 16,1, pagg. 88/9.)

⁶² Diximus: amisit verum vetus Albula nomen. Verg. Aen. VIII, 332.

⁶³ Saepius et nomen posuit Saturnia tellus Verg. Aen. VIII, 329.

in historiis habetur et propter mutatum nomen, que sit^c gens,^c non
 recognoscitur. Referam, quid^d audierim^d a maioribus, cum primum^e
 165 execrande^f huius gentis nomen apud nos auditum est, siue illud^g
 historia siue sit fabula.^h Fames inmanissima quondam omnem Pan-
 noniam, Histriam quoqueⁱ et Illiriam ac uicinas gentes inuasit. Cum-
 que iam strages uulgi cateruatim fieret, principes regionum illarum
 170 ex consilio decreverunt, ut numerarentur^k singule domus et ut^l ex
 singulis domibus tot homines a domibus retinerentur, quod se uide-
 rent a famis periculo posse saluare. Cetera uero multitudo innume-
 rabilis diuersi sexus diuersaeque aetatis abdicata est^m et projecta
 in desertisⁿ et ignoratis regionibus,ⁿ interminantibus his, qui^o duce-
 bant^p eos^o dedituros se morti, quicumque ex eis^o reuerti uoluissent.^r
 175 Illi ergo^s a suis tam^t crudeliter derelicti^u diu per uastas solitudines
 uagantes tandem intra- * uerunt Meotides paludes^{uu} ibique maiore il-
 lius^v multitudinis parte fame^w consumpta pauci, qui robustiores erant
 et ingenio strenui, coeperunt insistere uenationi, quoniam regio illa
 feris, auibus et piscibus fertilissima erat,^x et captarum ferarum carnibus
 180 alebantur,^{xx} pellibus tegebantur. Tali modo eorum^y creuit innumera-
 bilis^y exercitus et a fame, quam sustinuerant,^z Hungri uocati^a sunt
 Freti ergo innumera multitudine loca inculta et horrida relinquentes
 uiciniarum primo gentium terras inuaserunt summam^{aa} sibi^b uirium
 statuentes^c in exercitio^d sagittarum, quam^e artem ex necessitate didi-
 185 cerant, cum miseram in desertis degerent uitam. Nunc iusto dei iu-
 dicio in^f nostris^f grassantur ceruicibus et ubique intolerabilis eos
 formido precurrit deo se per^{ff} talia hominum^g monstra ulciscente de
 nobis, qui ipsius gratiam cognoscentes, non sicut deum glorificaui-
 mus^h autⁱ gratias egimus, sed elegimus seruire auaritiae,^k quam
 190 idolorum seruitutem diffinit^l apostolus⁶⁴ et a libertate, qua Christus

a) FY *omm*, in V über der Zeile eingefügt — b) M add et — c) Y : gens sit — d)
 A : quid primum audierim ; M : quid primum audieram — e) Y *omm* — f) M : execra-
 tione — g) von V₁ über der Zeile — h) V von Tengnagl : Fabula siue histor. de Hungris
 — i) V *omm* — k) V ; rare auf Rasur — l) Y *omm* — m) A : *omm* — n) F : desertis
 et ignotis regionibus ; Y : desertis regionibus et ignotis — o) F : qui dicebant eos ; A : qui
 illos ducebant ; M : qui eos ducebant — p) V das Wort radiert, nur d noch lesbar —
 q) Y : his — r) Y : uoluisset — s) Y : uero — t) V *omm* — u) V : relictis — uu) F : aus
 meotides palutes verbessert — v) V₁ über der Zeile — w) V *omm* — x) Y : est —
 xx) F add et — y) Y : innumerabilis eorum creuit — z) Y ; patiebantur —

a) V : am Rande von der Hand des Hugo Blottus : Hunger — aa) F : sumam
 — b) Y *omm* — c) Y : statuerunt — d) Y : exercitatione — e) V : qui — f) V₁ über der
 Zeile eingefügt — ff) F : semper — g) V *omm* — h) V₁ fügte in glorificamus die Silbe
 ui ein — i) A : et — k) V : auaritiae — l) Y : definit — m) A add nos — n) V₁ fügt über

⁶⁴ Mortificate auaritiam, quae est simulacrorum seruitus. Col 3, 5.

* col 2 nos liberauit,⁶⁵ demum nos * captuari et durissimis^m peccatorum ca-
tenis male patientesⁿ adstringi permisimus. Uerumtamen^o non im-
perpetuum irascetur dominus^p neque in aeternum comminabitur,⁶⁶
195 recordabitur misericordiae suae⁶⁷ nec sinet euacuari^q triumphum^{qq} pas-
sionis, quam sustinuit, pro nobis, miserebitur poenitentibus, aperiet
sinum clementiae ad se confluentibus, saluabit sibi populum suum
et dabit gloriam nomini suo⁶⁸ amen.

Hęc sunt, o ter^{qqq} beatissime et ipsa gratiosior luce, que uobis
precipientibus^r scribere potuimus, que poscimus, ut benigne susci-
200 pere et congenita^s uobis pietate corrigere ac tueri dignemini. Fra-
tres^t et domini mei uestri fidelissimi et deuotissimi oratores,⁶⁹ omnis
scilicet^u beatissimi Germani congregatio,⁷⁰ aeterna uobis praemia exor-
rant et omnimodas mercedes referunt pro beneficiis sibi a uobis^v col-
latis, qui quantum uobis fideles sint, testes sunt orationes, quas pro
205 uobis fundunt noctu et interdiu priuatim^w et publice. Peculiarem
uestrum seruum E.^x nostrum dilectissimum fratrem et uestrae, domi-
ne,^y mansuetudini in quantum audeo, commendo. Scio enim, quod
multum uobis fidelis est, et si necesse fuerit, animam pro uobis po-
nere paratus sit.⁷¹ Omnipotentis dei gratia uos semper et ubique
210 custodiat et sua misericordia circumuallet, prouehat in prosperis,
protegat in aduersis, et post longa^z uitae curricula summis sacerdo-
tibus in caelesti gloria uos consociet, domne^a beatissime praesul.

Wer ist nun der Verfasser dieses Schreibens? Der textkritische Be-
fund ist folgender: Die Freiburger Handschrift nennt weder Adressaten noch
Absender; die Teile, welche in den anderen Textzeugen diese Angaben
bringen, fehlen in ihr. Die Wiener Handschrift hat als Sigle für den Absen-
der den Buchstaben R; für den Namen des Empfängers ist in ihr ein

patiens te ein; M: patienter — o) V: verum — p) V₁ fügt über der Zeile dominus ein
— q) V: e über der Zeile vor dem Worte eingefügt; A: vacuari; M: vacari — qq) F:
trihumphum — qq) F: pater — r) A: percipientibus — s) V: cognita — t) Von hier
bis zum Schlusse fehlt in V und F der Text — u) A: uidelicet — v) M: nobis, vom
Herausgeber in vobis geändert — w) A: priuate — x) A: et — y) M: dominae — z)
Marczali hat longae — a) A: domine —

⁶⁵ Sumus filii liberae (Sarae), qua libertate Christus nos liberavit. Gal 4, 31.

⁶⁶ Non in perpetuum irascetur neque in aeternum comminabitur Ps 102, 9.

⁶⁷ Cum iratus fueris, misericordiae recordaberis Hab 3, 2.

⁶⁸ Erue nos et da gloriam nomini tuo, domine Dan 3, 43.

⁶⁹ Unter oratores sind wohl Mitglieder einer Gebetsbrüderschaft zu verstehen.

⁷⁰ Gemeint ist St. Germain—des—Prés in Paris; siehe unten S. 26-27.

⁷¹ Vgl: 1 Joh 3, 16: Et nos debemus pro fratribus animam ponere.

leerer Raum gelassen. D'Achery bringt genau wie Martène als Anfangsbuchstaben des Verfassernamens ein R; doch gehen die beiden im Adressaten auseinander; die ältere Ausgabe bietet ein V, am Rande Vvido, die jüngere Martènesche zeigt uns ein D, das in der Anmerkung als Dado aufgelöst wird. Aus dem Inhalt des Briefes erfahren wir über den Empfänger, dass er Bischof von Verdun ist; vom Absender wissen wir, dass er nicht Bischof, aber ein Gelehrter ist, den der Bischof befragt.⁷² In drei Rezensionen steht ferner, dass der Absender nicht nach Verdun kommen könne wegen Alterschwäche;⁷³ in den nur im Drucke erhaltenen Textzeugen A und M grüsst der Absender im Namen einer congregatio sancti Germani;⁷⁴ in allen Handschriften und Drucken steht ferner eine Stelle, welche indirekt uns einen Schluss auf die Entfernung des Verfassers von Verdun tun lässt; wenn es heisst, eine Ansicht sei verbreitet tam in vestra quam in nostra regione,⁷⁵ so ist m. E. diese Ausdrucksweise nur möglich, wenn zwischen diesen beiden regiones eine ziemliche Entfernung liegt.

Der erste, der die Sigle R zu deuten versuchte, ist anscheinend der 1636 verstorbene Wiener kaiserliche Hofbibliothekar Sebastian Tengnagl gewesen; er löste Rhabanus auf und verstand unter diesem Namen gewiss den bekannten karolingischen Gelehrten Hrabanus Maurus, der um 784 in Mainz geboren, 822 bis 842 Abt von Fulda und 847 bis zu seinem Tode am 4. Febr. 856 Erzbischof von Mainz war.⁷⁶ Vermutlich hat ihn dazu der Umstand verführt, dass zu Anfang eines der zahlreichen Traktate in der Wiener Handschrift der Autorename Rabanus steht.⁷⁷ Fand man nun nicht weit davon einen Brief, dessen Verfasser einen mit R beginnenden Namen trägt, so war es ganz natürlich, diese Sigle als Rabanus aufzulösen. Tengnagls Ansicht hat Michael Denis in seiner ausführlichen Beschreibung der Handschrift aufgenommen und Hraban auch bei anderen Stücken der Handschrift als Verfasser vermutet;⁷⁸ auf ihn stützen sich die Herausgeber der Tabulae.⁷⁹ Doch hat Marczali schon mit dem Hinweis auf Hrabans Todesjahr 856 dessen Verfasserschaft für einen Brief, der über die Ungarneinfälle berichtet, abgetan.⁸⁰ Zudem ist Tengnagls Fundament nicht fest; das Wort Raba-

⁷² Siehe oben S. 18. Z. 83/4.

⁷³ Ebenda S. 14. Z. 19/21.

⁷⁴ Ebenda S. 24. Z. 200 ff.

⁷⁵ Ebenda S. 18. Z. 87.

⁷⁶ Ueber ihn Manitius, *Gesch. d. lat. Lit. des Mittelalters I* (München 1911) 288—302.

⁷⁷ f. 84a col. l. Rabanus episcopus.

⁷⁸ a. a. O. 1043/1044.

⁷⁹ a. a. O. 163.

⁸⁰ *Magy. honf. kutf.* 295. Auch Fóti, der die Debatte über die Autorschaft kennt, erwähnt Remigius in dieser Frage nicht.

nus an der fraglichen Stelle ist nicht gleichzeitig in den Text eingetragen worden, sondern, wie aus paläographischen Anzeichen zweifelsfrei hervorgeht, im 13. Jahrhundert.⁸¹ In der ganzen Handschrift steht wohl nicht ein einziger Traktat von Hraban;⁸² die Frage, ob vielleicht ein anderer Hraban hier gemeint ist, erübrigt sich daher, zumal wir sonst keinen kennen.

Der nächste, welcher mit einem neuen Verfasser herauskam, war Martène. Er fand in der Reihe der Bischöfe von Verdun einen Dado (880—923);⁸³ auch der ungarischen Geschichtsforschung ist dieser Bischof bekannt; an ihn richtete der gewaltige Bischof Salomon III. von Konstanz (890—919) einige Verse über den Ungarneinfall.⁸⁴ Unter den gleichzeitigen Gelehrten dürfte einer der grössten, wenn nicht der grösste, Remigius von Auxerre (ca 841—2. Mai 908) sein;⁸⁵ er trat in früher Jugend in Auxerre ins Kloster des heiligen Germanus ein; um 876 wurde er Vorstand der Klosterschule daselbst als Nachfolger seines berühmten Lehrers Heiric von Auxerre; 893 berief in Erzbischof Fulco nach Rheims; nach dem gewaltsamen Tode desselben im Jahre 900 wandte sich Remigius nach Paris, wo er, etwa 60 Jahre alt, die Schule an St. Germain—des—Prés übernahm. Auf ihn passen alle aus dem Brief erschlossene Anzeichen; er war nie Abt oder Bischof, zur Zeit der Ungarneinfälle in einer Congregatio sancti Germani, damals bereits betagt, in der fraglichen Zeit von Verdun über 200 km entfernt. Marczali, der Martènes

⁸¹ Siehe das runde s am Schluss, das sonst nicht vorkommt, Beginn der Brechung der Schäfte, welche zur Gotik hinüber leitet, Ansatz der Oberlänge des b, wo sonst nur keulenförmige Verdickung.

⁸² So schreibt schon Dümmler im Neuen Archiv 26, 566. — Der erste Traktat de octo vitiis scheint zwar in einem Werke von Hraban zu stehen; er ist aber nach der damals üblichen Weise kompilatorisch aus dem Poenitentiale des Halitgar von Cambrai, das selbst nur Kompilation aus früheren Werken ist, entnommen. Er dürfte auch identisch sein mit dem bei Manitius als verloren bezeichneten Werke des Ebo von Rheims a. a. O. 347 de VIII principalibus vitiis. Manitius stützt sich auf die Vermerke in dem St. Galler Bibliothekskatalog (P. Lehmann, Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz, I. Die Bistümer Konstanz und Chur, München 1918, 89, 14 17.) und auf einen Vermerk aus der Bibliothek Stablo—Malmedy. Sucht man aber die Angaben der Kataloge mit den Kodizes des Verzeichnisses der St. Galler Handschriften von G. Scherrer (Halle 1875) in Uebereinstimmung zu bringen, kommt man zu dem Resultate, dass die im alten Katalog genannten Bücher die heutigen Nummern 277 und 570 sind. In ihnen kommt zuerst die Bitte Ebos an Halitgar um Abfassung des Werkes, dann die Antwort darauf als Einleitung zum Poenitentiale, hierauf dieses selbst in 5 Büchern. Daher dürfte sich sowohl die St. Galler wie die Stabloer Bezeichnung erklären.

⁸³ Ueber ihn mit Erwähnung des Schreibens von Remigius an ihn die Gallia christiana Editio nova XIII (Parisiis 1874) 1177/1178.

⁸⁴ Magy. honf. kulf. 334/5.

⁸⁵ Ueber ihn Manitius a. a. O. I. 504—519.

Text kannte und benützte, hat die Anmerkung, in welcher die Identification des D mit Dado und des R mit Remigius ausgesprochen ist, anscheinend übersehen; so kennt die ungarische Geschichtsforschung zwar den Adressaten Dado, aber nicht den Verfasser Remigius.⁸⁶ Dümmler, der hervorragende Kenner der karolingischen Literatur, hat Martènes Feststellung angenommen; sie ist nach ihm in die Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters von M. Manitius gekommen;⁸⁷ auch Migne hatte Martènes Ansicht gebilligt.⁸⁸ Marczali lehnte, wie gesagt, Hraban ab und sucht den Verfasser in einem Kloster in der Nähe von Verdun; freilich liegt das von ihm vorgeschlagene Münster-Grandvalen (Moutiers-Grandval), das zwar in der Merowingerzeit von einem Germanus gegründet wurde,⁸⁹ in der Karolingerzeit aber *monasterium sanctae Mariae*, ohne Erwähnung des Germanus, genannt wird,⁹⁰ in dem südlichen Teile der Basler Diözese und von Verdun um mindestens 50 km weiter entfernt als St. Germain—des—Prés und das noch nähere St. Germain in Auxerre.

Aber auch Remigius als Verfasser ist schon bestritten worden. Die Bearbeiter der *Histoire littéraire de France* schreiben d'Achery einen besseren Text zu und verweisen auf dessen Recension, die als Anfangsbuchstaben des Empfängers ein V überliefert.⁹¹ Sie kommen vielmehr von dem Buchstaben V aus zu Bischof Wicfrid von Verdun (959/60—984) und suchen den Verfasser in einem Mitglied des in der Nähe von Verdun gelegenen, von irischen Mönchen besiedelten Klosters Monfaucon.⁹² Doch kann man fragen: Hat der ganze Brief nach der Niederlage der Ungarn auf dem Lechfelde, die bereits vor den Regierungsantritt Wicfrids erfolgte, überhaupt noch einen Sinn? Man konnte doch schwerlich 960 in Lothringen noch sagen: *Nunc in nostris cervicibus grassantur Hungri*. Dazu kommt die gänzlich unrichtige Behauptung von der besonderen Güte des Textes von d'Achery.⁹³ Ja ich glaube vielmehr, dass der Buchstaben V bei d'Achery nur ein von ihm verschuldetes Versehen ist. Er bemerkt in seiner Ausgabe am Rande beim Buchstaben V: *ad Vvidonem anno Christi circiter 906*. Woher wusste denn d'Achery, dass es einmal einen Bischof Wido oder Guido o. ä. in Verdun gegeben hat? Die Ueberlieferung kennt keinen solchen; vielmehr fällt das

⁸⁶ a. a. O. 295/6.

⁸⁷ a. a. O. 518/9.

⁸⁸ *Patrologia series latina* 131, 963/4.

⁸⁹ Siehe A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands I* (Leipzig 1904) 288.

⁹⁰ *Mon. Germ. Diplomata Karolina* 75.

⁹¹ *Histoire littéraire de France VI* (Paris 1742) 120/1.

⁹² Siehe Hauck a. a. O. III (1920) 351.

⁹³ Oben S. 13.

bei d'Achery genannte Jahr in die an Ereignissen reiche Zeit des bedeutenden Bischofes Dado.⁹⁴ Ist es da nicht möglich, dass der Gelehrte etwa in seinen Aufzeichnungen zunächst ein D las, an den Rand bemerkte: ad Dadonem an. Chr. circiter 906, später aber D für ein V ansah und aus Dadonem Vvidonem machte? Diese Erklärung kann sich nämlich noch auf ein anderes Kuriosum bei d'Achery stützen; in einem weiteren Falle hat er allein gegenüber der gesamten Überlieferung ein Majuskel—V statt eines Majuskel—D. Unter den im Briefe genannten Völkern findet sich u. a. auch der verhältnismässig seltene Name eines arabischen oder persischen Handelsvolkes Dedan.⁹⁵ Wie selten dieser Name ist, zeigt der Umstand, dass auch der gelehrte Martène hier strauchelte und nichts mit ihm anzufangen wusste; er löste de Dan auf und dachte dabei an eine der zwölf Stammesherrschaften Jsraels. Nun hat aber gerade d'Achery in diesem Falle, wo man genau lesen musste, wo konkretes Wissen nötig war und man nicht nach dem Zusammenhang konjizieren konnte, nicht Dedan, sondern Vedan, also wieder grosses D für grosses V gelesen. Jedermann, der sich mit den verschnörkelten Handschriften des 17. Jahrhunderts beschäftigt hat, weiss, dass hier eine solche Verwechslung möglich ist; in der frühmittelalterlichen karolingischen Minuskel scheint sie aber ausgeschlossen. Doch sei dem, wie ihm mag, so viel dürfte sich gezeigt haben, dass Wicfrid als Adressat nicht in Frage kommen kann.

Für Remigius als Verfasser haben sich indes in letzter Zeit noch erhebliche Gründe finden lassen. Dümmler hat nachgewiesen, dass einer der Briefe, welche in der Wiener und, fügen wir hinzu, in der Freiburger Handschrift steht, Remigius zum Verfasser hat.⁹⁶ Nun ist das freilich kein Beweis; wenn aber noch ein weiteres Stück von Remigius stammt, wie ich aufgrund eines Zeugnisses in Bibliothekskatalogen des 12. Jahrhunderts und bei Sigebert von Gembloux nachweisen kann, so verdichten sich immerhin die Gründe für Remigius:⁹⁷ ja es hat den Anschein, dass die meisten der in der Wiener und der Freiburger Handschrift gemeinsam überlieferten Stücke letzten Endes auf Remigius zurückgehen, entweder von ihm verfasst oder kompiliert bzw. excerpiert sind; ein weiteres Stück, das der bekannte Biograph Karls des Grossen Einhart an den vermutlichen Verwandten des Remigius Lupus von Ferrières geschickt hat, ist durch ihn überliefert.⁹⁸

⁹⁴ Darüber auch K. W. Zeck in Wetzer und Weltes Kirchenlexikon 2. Aufl. 12 (Freiburg i. Br. 1901) 696.

⁹⁵ Siehe den Artikel von F. Kaulen im enen erwähnten Lexikon 3 (1884) 1456/7.

⁹⁶ Sigebert von Gembloux schreibt in seinem Schriftstellerkatalog c. 123 von Remigius: *respondit Gualoni Aeduarum episcopo interroganti de duabus quaestionibus; una*

Es sind immerhin eine ganze Anzahl von Gründen für Remigius als Verfasser vorhanden. Die Abkürzung R in dem Briefe, die Gleichzeitigkeit mit Dado von Verdun, die Zugehörigkeit zu einem Kloster des heiligen Germanus; das Alter passt dazu; das Fehlen einer Bischofs- oder Abtswürde rechtfertigt die vielen Bescheidenheitsphrasen; die Gelehrsamkeit und der Ruhm des Mannes erklären die Anfragen an ihn; die Ueberlieferung des Briefes zusammen mit zweifellos von ihm stammenden Werken bestätigt das Resultat. So wird man auch stilistischen Momenten im Zusammenhang mit den anderen Gründen einige Beweiskraft zuschreiben dürfen.

In dem Werke über Reimprosa von Karl Polheim ist Remigius auch erwähnt; es heisst dort, dass man bei ihm sie verhältnismässig selten findet, obwohl in seiner Zeit die Zahl der Männer, welche sich dieses Kunstmittels bedienen, ziemlich gross ist.⁹⁹ Die gleiche Erscheinung sehen wir beim Durchlesen unseres Briefes; auch dieses Moment spricht für Remigius. Vergleicht man ferner, wie einzelne Partien dieses Briefes und eines anderen, sicher von ihm herstammenden sich berühren, wird man geradezu erstaunt sein. Stellen wir einmal Teile des Briefes an den Bischof von Autun Walo von Vergy (893—913 oder 919) den entsprechenden unseres Briefes gegenüber.

An	Walo ¹⁰⁰	An	Dado
<p>Domino sanctissimo et nimium desiderantissimo apostolico honore dignissimo episcopo ille humilissimas deuotas orationes et fidelissimum atque aeternum seruitium...</p> <p>O si daretur mihi, ut vobiscum essem, presens presentem cerne-</p>	<p>Domino beatissimo et uere apostolico, dignissime ab omnibus uenerando... fidelissimas et deuotissimas in Christo orationes et seruitium sempiternum...</p> <p>Essem certe, essem apud uos, assisterem, inhererem, erudi-</p>		

de altercatione Michaelis archangeli cum diabolo de Moysi corpore. quod legitur in epistola Judae apostoli, altera de eo quod respondens dominus ad Job de turbine dixit: Ecce Beemoth quem feci tecum foenum quasi bos comedet et: an extrahere poteris Leviathan hamo. Dümmler fand den Traktat in der Wiener Handschrift 956, ich konnte ihn in der Freiburger Handschrift 147 feststellen. Siehe Dümmlers Aufsatz im Neuen Archiv 26, 565.

⁹⁷ Sowohl in Wien wie in Freiburg steht eine Abhandlung über das Gedächtnis der Toten am 3., 7. und 30. Tage; sie ist gedruckt unter den Werken Alkuins als Kap. 51 von dessen Schrift de diuinis officiis (Migne series latina 100, col. 1280.) Nun ist nach den neueren Forschungen die Schrift von Kap. 40 ab Eigentum des Remigius. Siehe Manitius a. a. O. 519.

⁹⁸ Ediert von K. Hampe in Mon. Germ. Epp. 5, 146—149.

⁹⁹ K. Polheim, Die lateinische Reimprosa (Berlin 1925) 375.

¹⁰⁰ Siehe den Brief Mon. Germ. Epp. 5, 635—640.

rem, ad pedes sederem, fruere aspectibus, oblectarer eloquiis... ego semper vestri memor optime ero, dum memor mihi ipsi fuero...

Non necesse habetis, ut aliquis vos doceat,¹⁰¹ quia sancti spiritus eruditio sacro pontificalis unguinis crismate vos de omnibus celestis benedictionis plenitudinem consecratum edocuit... in domini potentias sapientie et sciencie thesauros introduxi¹⁰²... que singula uerecunda subseruiente obedientia et obedi-ente uerecundia doctorum sensui inherendo quantum potero breuiter intimabo...

Die Beziehungen zwischen den beiden Briefen sind doch wohl unverkennbar: sie würden in ihrer Eigenart noch deutlicher, wenn wir es etwa unternehmen würden, die in den Epistolae-Bänden der Monumenta Germaniae herausgegebenen Karolingischen Briefe auf diese Formeln zu untersuchen. Es wird sich nach unseren Ausführungen gewiss der Schluss nicht abweisen lassen, dass der Brief an Dado von Verdun über die Ungarn den Remigius von Auxerre zum Verfasser hat. Damit ist er einem der hervorragendsten Gelehrten des ausgehenden karolingischen Zeitalters zugeschrieben; seine geistesgeschichtliche Bedeutung liegt nicht zuletzt in der negativen Antwort auf die Frage des Zusammenhanges zwischen Gog und Magog einerseits und den Hunnen und Ungarn andererseits. Er verbindet altes mit neuem, patristische Zeugnisse mit Erscheinungen der damaligen Zeit, eine in der karolingischen Theologie gewiss nicht häufige Kombination; doch scheint seine Stimme in der strittigen Frage, obwohl auf Autoritäten wie Hieronymus und Augustinus gestützt, nicht gehört worden zu sein; die ungarische mittelalterliche Geschichtsschreibung zum mindesten, an ihrer Spitze der anonyme Notar, war anderer Meinung.¹⁰³

¹⁰¹ Non necesse habetis, ut aliquis doceat vos 1 Joh 2, 27.

¹⁰² In quo sunt omnes thesauri sapientie absconditi Col. 2, 3.

¹⁰³ Siehe über die Frage Fóli a. a. O. — Die neueste Behandlung der Frage von A. R. Anderson, Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations Cambridge (Mass.) 1932 kennt weder unseren Brief noch auch Fóti's Abhandlung noch überhaupt die Ungarn betreffenden historischen Quellen.

rer alloquio, firmarer exemplo, benedictionibus sacrarer... ago quod possum, uos noctibus, uos diebus memori desiderio tenendo...

Scio me fore improbum, quod sic audacter uel fortassis irreuenter loquar cum domino meo nulla subseruiente uerecundia et quasi uelim consolari eum, in quo est auctore deo consolationis et sapientie plenitudo, sed dabitis spero ueniam obedientiae...

Konrad Josef Hellig.

GEORG WERNHER,¹ (1490?—1556). PRÄSIDENT DER ZIPSER KAMMER.

Dem grossen Zustrom deutscher Kolonisten, der sich während des Mittelalters nach Ungarn bewegte, folgen seit dem Beginn des XVI. Jahrhunderts überwiegend Einzelgänger geistiger Art, als Wegbereiter des Humanismus, der ja bereits zu Ende des XV. Jahrhunderts durch die literarischen Bestrebungen des deutschen „Erzhumanisten“ Conrad Celtis und seines Nachfolgers Johann Cuspinian² in Ungarn zuerst Wurzeln geschlagen hatte. Diese deutschen Humanisten kommen zumeist nach vollendetem Studium an der Universität Krakau, dem damaligen Mittelpunkt der wiedererwachten klassischen Bildungsbestrebungen herüber, etwa nach den nahen deutschen Freistädten Ober-Ungarns, oder an den Hof König Ludwigs II. und seiner Gemahlin, Königin Maria, der Erasmusfreundin. So findet z. B. 1517 der gelehrte Valentin Eck aus Lindau am Bodensee von seiner Krakauer Professur aus den Weg nach der oberungarischen königlichen Freistadt Bartfeld, wo er in starkbewegter Zeit lebenslang als Judex politisch einflussreich wirkt.³ Der schlesische Humanist und Komponist Dr. Johannes Lang wendet sich ebenfalls nach seiner Krakauer Studienzeit nach Ungarn. Er ist in Ofen einige Zeit lang als Mitglied der hochgeschulten königlichen Musikkapelle und zugleich als Lehrer der königlichen Pagen tätig.⁴

¹ Diese Schreibweise des Namens fand ich als eigenhändige Unterschrift meines schlesischen Landsmannes nur unter dessen letzten mir bekannten Briefe an König Ferdinand vom 4. II. 1554. Früher unterschreibt er unter lateinischen Briefen sich stets „Georgius Vernerus“, unter deutschen zumeist George Werner. Wir wollen die von ihm selbst zuletzt gewählte, in der Literatur übliche Namensform beibehalten.

² Conrad Celtis, ein häufiger Gast in Ofen, wollte die ungarischen Humanisten in seine sodalitas per universam Germaniam einbeziehen. Cuspinian, sein Nachfolger in der Leitung der Donaugesellschaft, weilte zudem sehr oft in diplomatischen Aufträgen in Ungarn.

³ Über Valentin Ecks Bedeutung als Humanist, Schulleiter (seit 1517) und Judex in Bartfeld, vgl. Béla von Pukánszky, Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn I. 118 (Münster 1931).

⁴ Pukánszky, I. 43. Einige Hinweise auf Dr. Johannes Lang auch in verschiedenen Arbeiten von Gustav Bauch. Eine biographische Studie über diesen schlesischen Humanisten und Diplomaten gedenke ich gelegentlich zu veröffentlichen.

Ebenso begibt sich sein enger schlesischer Landsmann und Freund Georg Wernher aus Patschkau von der Krakauer Hochschule aus nach Ungarn, anscheinend zunächst nach der damals fast ganz von Deutschen bewohnten Königlichen Freistadt Eperies. Dort übernimmt er ein Lehramt an der städtischen Lateinschule.⁵ Istvánffy hat ihn mit wenigen Strichen zu zeichnen versucht, indem er sagt: . . . „Georgius Vernerus qui e Silesia quidem oriundus, sed in numerum ungarorum adscitus, vir doctus et elegans.“⁶ Sehen wir einmal genauer zu, wie weit diese knappe Deutung der Persönlichkeit Georg Wernhers, dieses deutschen Schlesiens, der seine Wahlheimat in Ungarn fand, zutrifft! Diese kleine Studie seines Lebens stellt sich die Aufgabe, auf Grund der vorläufig erschlossenen Quellen vor allem seine amtliche, wie politische und nebenher auch seine literarisch-humanistische Tätigkeit zu erfassen. Zunächst muss hervorgehoben werden, dass Georg Wernher ein Grenzlandsdeutscher ist: seine kleine schlesische Geburtsstadt Patschkau liegt dicht an der böhmischen Grenze. Das gibt dem Menschen sein eigenes Gepräge, die zähe Treue zum angestammten Volkstum, aber auch den aufgeschlossenen Sinn für das fremde. Sein Geburtsjahr festzustellen, gelang mir nicht. Doch mag Gustav Bauchs Annahme desselben für das letzte Jahrzehnt des XV. Jahrhunderts richtig sein.⁷ Ebenso unbekannt ist seine Herkunft.⁸ Aus einer Urkunde der Stadt Patschkau jener Zeit geht hervor, dass diese sich schon früh die Förderung der studierenden Jugend angelegen sein liess. So dürfen wir auch nach dem ausgezeichneten Stande des damaligen schlesischen Schulwesens annehmen, dass schon der Knabe Georg Wernher in seiner noch heute durch zahlreiche altertümliche Bauten fast mittelalterlich anmutenden Geburtsstadt, die an der wilden Neisse malerisch zu Füßen der Jauernigger Berge nahe der Grafschaft Glatz hingestreckt liegt, — die ersten Keime seiner späteren tiefgründigen und vielseitigen wissenschaftlichen Bildung empfing. Diese sollte für sein Wirken auf fremdem Boden jedenfalls reiche Früchte tragen. Dass er

⁵ Gustav Bauchs Lebensskizze „Georg Werner“ (Zeitschr. d. Ver. f. Gesch. u. Altert. Schlesiens. XXXII. Bd. Breslau 1898, S. 82—104), lässt die Wiener und ungarischen archivalischen Quellen ausser acht.

⁶ Istvánffy, *Historia Hungarorum*, S. 194.

⁷ Bauch, S. 82.

⁸ Ob etwa sein Vater jener „Thomas Werner von Pomigesdorff“ war (wohl das dicht bei Patschkau gelegene Niederpomisdorf), der in einer Urkunde des Bischofs Johannes (Neisse) 1473 am sonabend vor Invocavith (6. III.) die Vogtei Patschkau betreffend unter den Zeugen genannt wird, bleibt dahingestellt. Vgl. A. Kopietz, Jahresbericht über das städtische katholische Gymnasium zu Patschkau 1872/73: Regesten der Stadt Patschkau 1873, S. 20, Urkunde 74. In Urkunde 114 des Patschkauer Rats vom 20. IX. 1565 wird auch ein „Peter Werner, Pfarrer zu Berzdorff“ (nahe bei Patschkau) genannt.

etwa auch, wie sein gelehrter Studienfreund Dr. Johannes Lang das unter der Leitung Valentin Krautwalds blühende Gymnasium in Neisse besucht haben könnte, ist vielleicht wegen seiner freundschaftlichen Beziehungen zu dem Breslauer Bischof Johann V. Thurzo, der ja in Neisse residierte, nicht von der Hand zu weisen. Andererseits war auch durch das Verbleiben der Stadt Patschkau, — die 1254 durch den Bischof Thomas I. also etwa ein halbes Jahrhundert nach ihrer Gründung, deutsches Recht erhalten hatte, — im Besitz des Bistums Breslau (bis zum Inkrafttreten des Königlichen Säkularisierungspatents vom 30. I. 1810) die Möglichkeit persönlicher Beziehungen Georg Wernhers zu dem echt humanistisch gesinnten Kirchenfürsten, dem grossen Mäcen der studierenden schlesischen Jugend gegeben. Vielleicht war es der Bischof Johann Thurzo, der seinem Patschkauer Schützling die Wege zu seinem späteren Wirkungsfelde in Ungarn wies!

Seine akademische Bildung erwarb Georg Wernher auf den damals im Brennpunkte des deutschen Geisteslebens stehenden Universitäten Wittenberg (W. S. 1511 — W. S. 1514) und Krakau. Hier wurde er als „Georgius de Psthkovia“ im S. S. 1519 als Erster unter 17 Prüflingen zum Baccalaureus artium promoviert.⁹ Doch scheint er sich im gleichen Jahre studienhalber auch in Wien aufgehalten zu haben, wie die Eintragung seines Namens in die hiesige Matrikel unter den Mitgliedern der ungarischen Nation andeutet. Sicherlich hat er sich während seiner Studienjahre nach der Sitte der Zeit gleichzeitig in mehreren Fakultäten umgetan, so vielleicht neben der artistischen auch in der juristischen, sicherlich aber in der medizinischen. Teilt er doch noch viel später, im Jahre 1538, dem ungarischen Edelmann Georg von Kapy auf dessen Wunsch ein Rezept für sein Augenleiden mit! Der bekannte Debreczener Arzt Stefan Weszprémi steht darum nicht an, Georg Wernher als wirklichen Arzt anzusprechen und seine umfassende Gelehrsamkeit zu rühmen.¹⁰ Wie für die meisten der nach Wittenberg ziehenden ungarischen Studenten sollten auch für diesen deutschen Schlesier die freundschaftlichen Beziehungen, die er in der Stadt der Reformatoren zu Philipp Melanchthon, — dem grossen Ungarnfreunde und Protektor der auch die Schlesier umfassenden ungarischen Nation der Wittenberger Hochschule anknüpfte, für seine ganze spätere religiöse Lebenshaltung entscheidend werden.¹¹ Auch sein Lehrer, der bekannte Humanist der Kra-

⁹ Muczowski, *statuta necnon liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica (Krakau 1849)*, S. 168.

¹⁰ Stephan Weszprémi, *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* I, 199—202.

¹¹ Für Georg Wernhers, des Lutheraners, spätere Beziehungen zu Melanchthon s.

kauer Universität, Valentin Eck, blieb an seiner späteren Wirkungsstätte in Bartfeld mit seinem ehemaligen Schüler Georg Wernher im nahen Eperies in treuer Freundschaft verbunden. Dieser hatte schon 1515 für Ecks *Ars versificandi* ein Endecasyllabon beigesteuert und dafür dessen Lob als „*strenuus musarum miles*“ geerntet, als der er sich nunmehr die Sporen in der Ausübung der humanistischen Dichtkunst verdient hatte. Später, in der 2. Auflage dieses Werkchens bezeichnet ihn sein Lehrmeister schon als „*Eckii coniuratus*“.¹² Wahrlich sollte beiden Gelegenheit genug werden, in aufopferndem Wirken für die ihrer Obhut anvertrauten Städte und Landschaften Ober-Ungarns in den drangvollsten Zeiten sich als zwei mutige, in den Tod getreue miteinander Verschworene zu bewähren! Vielleicht weilte Georg Wernher im Jahre 1520 noch in Krakau. Jedenfalls aber erscheint damals bei dem dort ansässigen schlesischen Drucker Hieronymus Vietor seine Elegia auf den Tod des Breslauer Bischofs, seines Gönners Johannes Thurzo. Wann sich die entscheidende Wendung in seinem Schicksal durch seine Übersiedlung nach Ober-Ungarn vollzog, ist ungewiss. Bestimmend für diesen Entschluss mögen seine freundschaftlichen Beziehungen zur Familie der mächtigen Thurzonen, vielleicht aber auch die durch die geographische Lage begründeten Zusammenhänge mitgewirkt haben, die in Wirtschaft, Recht und geistiger Kultur seit dem XIV. Jahrhundert zwischen Schlesien und Ober-Ungarn bestanden.¹³

Vielfältig gestaltet sich nun Georg Wernhers fernerer Wirken in seiner neuen Heimat. Schon 1521 ist er als Unterlehrer in der oberungarischen Freistadt Eperies nachweisbar.¹⁴ Gustav Bauch glaubt auf Grund der *Janociana* auch eine Lehrtätigkeit Wernhers um 1523 in Kaschau annehmen zu müssen, da er damals seinen, dem Königlichen Kanzler und Bischof von Erlau, Ladislaus Szalkai, gewidmeten *Liber Elegiarum unus* von dort aus in Krakau im Druck ausgehen liess. Unter den Epigrammen, die Wernhers Freund und Landsmann, der unglückliche Dichter Caspar

Corpus Reformatorum III, 233 und 487, wo auch von seiner Förderung junger ungarischer Studenten auf der Universität Wittenberg die Rede ist. Über Philipp Melanchthons ungarische Schützlinge s. Wilhelm Fraknói, *Melanchthons Beziehungen zu Ungarn*. Budapest, 1874. Über Georg Wernhers Anteil an der Verbreitung der Reformation in Ungarn gedenke ich, falls das wichtige Material der Archive in Eperjes, Kaschau, Leutschau, Bartfeld endlich zugänglich werden sollte, in einer grösseren Lebensbeschreibung zu handeln.

¹² Bauch, S. 82.

¹³ Vgl. darüber Pukánszky I, 49/50.

¹⁴ Das Eperjeser Stadtarchiv beantwortete meine Anfrage bezüglich Georg Wernhers nicht. Meine Angaben über dessen Dienstverhältnis zur Stadt Eperjes beruhen auf gütigen Mitteilungen des Herrn Prof. Dr. Iványi Béla Szeged, dem ich auch an dieser Stelle meinen besten Dank für seine grosse Liebenswürdigkeit aussprechen möchte!

Ursinus Velius aus Schweidnitz im Jahr 1524 in Wien erscheinen liess, findet sich neben einigen der Königin Maria und dem ungarischen königlichen Kanzler gewidmeten auch ein solches „Ad Georgii Silesium regis Pannoniae a secretis,“ in welchem der einstige Schulgefährte Wernhers ihrer beider ungleichen Schicksale, — sein eigenes entsagungsvolles als Poet und das glänzende, erfolgreiche des Freundes als Hof- und Staatsdiener wehmütig bewunderungsvoll zeichnet. Demnach hätte also Georg Wernher 1524 das Amt eines Sekretärs König Ludvigs II. von Ungarn bekleidet. Das würde mit seinen freundschaftlichen Beziehungen zum gerne den Mäcen spielenden Kanzler Szalkai, wie auch mit Pukánszkys Annahme einer engen Fühlung Wernhers mit dem humanistisch, künstlerisch und reformationsfreundlich gestimmten Kreise am Hofe der Königin Maria zusammengehen,¹⁵ dem ja ebenfalls sein gelehrter und talentvoller Freund und Landsmann Dr. Johannes Lang angehörte. Als gesichert darf jedoch gelten, dass sich schon von 1524 an Eintragungen von Wernhers Hand im Rechnungsbuch der Stadt Eperies finden, welches er dann als städtischer Notar und Geschworener in den Jahren 1526/27 selbständig führt. Doch sollten diese beiden Jahre den lebhaft für das Gemeinwohl seiner machtvoll aufblühenden, neuen Heimatstadt besorgten deutschen Schlesier aus der stillen Ratsstube mitten in den Wirbel des umwälzenden Geschehens hineinreissen, welches infolge der furchtbaren Niederlage von Mohács (29. VIII. 1526.) über Ungarn hereinbrach. Die Not der Zeit stellte Wernher an den rechten Platz, ihn, der nicht nur mit tiefempfundenen Versen in der kleinen Gedichtsammlung *Pannoniae luctus* zusammen mit seinen schlesischen Dichterfreunden Caspar Ursinus Velius, Georg von Logau und Johannes Lang, Ungarns Untergang zu beklagen wusste, sondern auch selbständig und tatkräftig für dessen Wiederaufstieg zu handeln verstand. Bauchs Vermutung, dass Georg Wernher in den folgenden ungarischen Thronwirren anfänglich zur Partei Johann Zapolyais geneigt hatte,¹⁶ entbehrt aus der damaligen Zwangslage der oberungarischen Städte heraus nicht aller Wahrscheinlichkeit, obwohl die Akten darüber schweigen. Bald aber muss er entschieden auf Habsburgs Seite getreten sein und mit seinem Freunde Valentin Eck, dem Judex von Bartfeld zusammen allen seinen Einfluss aufgeboten haben, um Eperies und Bartfeld in Treuen bei König Ferdinand I. zu erhalten, wie dies Georg von Logau besingt, der den Habsburger 1527 als Hofhistoriograph zur Krönung nach Ungarn begleiten durfte. Trotz der unruhigen, kampferfüllten Zeiten

¹⁵ Pukánszky I. 42, der jedoch irrt, wenn er Wernher „aus Kaschau gebürtig“ nennt!

¹⁶ Vgl. in *Pannoniae luctus quo principum aliquot et insignium virorum mortes alii-que funesti casus deplorantur* (Cracoviae 1544). Seine dem Bruder des Johann Zapolyai Georg Zap. gewidmeten Trauerversen, der bei Mohács gefallen war.

hätte er die Ehe mit Sophia, deren Familiennamen und Herkunft wir nicht sicher kennen, geschlossen und auch schon Kinder erhalten. Das erfahren wir aus einem Schreiben Valentin Ecks an den Magistrat von Eperies vom 8. II. 1529. Darin legt dieser aus treuer Besorgnis um das häusliche Glück seines vertrauten Freundes Verwahrung gegen die lange Trennung der jungen Ehegatten ein. Diese war dadurch veranlasst, dass Wernher seit 1528 im Dienste von Szalkais Nachfolger, des Bischofs von Erlau und Königlichen Kanzlers Thomas Zalaházy zurückgehalten wurde, wie dieser selbst am 22. XII. 1528 schreibt.¹⁷ Des Kanzlers Neffe, der gelehrte Martin Kechety und spätere Bischof von Weszprim war übriges Wernhers Schüler gewesen. Der Kanzler glaubte der Dienste dieses politisch geschulten, hochgebildeten Mannes besonders auch für die Erledigung der Königlichen Geschäfte nicht sogleich entraten zu können und wollte ihn deshalb auch dem Magistrat von Kaschau, der Wernher damals zum Rektor der Stadtschule zu erwählen begehrte, nicht überlassen.¹⁸ Dass Wernher aber wohl doch noch im Jahre 1529 die erwähnte Stelle eines Schulleiters in Kaschau annahm, lassen uns einige seiner Briefe an seinen Freund und Gönner Sigismund von Herberstein vermuten, die er im Herbst 1529 von dort an ihn richtet.¹⁹ Dieser hervorragende österreichische Diplomat liebte es, mit Staatsmännern und Gelehrten der verschiedensten Länder Nachrichten über wichtige politische Begebenheiten oder literarische Neuerscheinungen auszutauschen. So berichtet auch Georg Wernher damals von Kaschau aus, ebenso wie „frater noster Valentinus Ecchius, Judex Bartphe,“ von Bartfeld, dem damals als Gesandter König Ferdinands in Krakau weilenden Herberstein „Neue Zeitungen.“ Daher sind diese Briefe Wernhers ganz erfüllt mit Neuigkeiten über den Zustand Ungarns, Siebenbürgens und die jeweilige Haltung der Türken. Schon am 7. IX. weiss Wernher wilde Gerüchte über die angebliche Vernichtung des Hauptheeres König Ferdinands I. durch die Türken zu berichten. Dieser sollte mit den Trümmern desselben nach Wien gekommen sein, ja dieses wäre bereits von den Türken erobert worden, wie die Feinde fortwährend prahlen. Merkwürdig berührt bei seinem sonstigen Unterrichteseifer allerdings, dass er auch am 12. X. 1529 noch nicht einmal an eine Belagerung Wiens zu glauben vermag! Geschweige denn könnte er dessen Einnahme für wahr halten mit der die Feinde sich täglich rühmen. Ob Herberstein denn in Krakau nichts darüber

¹⁷ „ipsum Wernerum in nostris servitiis retinuimus“. Nach Mitteilung von Herrn Prof. Dr. Iványi Béla.

¹⁸ Bauch, S. 38.

¹⁹ Vgl. Georg Wernhers handschriftliche Briefe an Sigismund von Herberstein in Codex Vindobonensis 13597.

erfahren habe? Nun verlautete in diesen Tagen vielmehr von einer grossen Niederlage, die das Königliche Heer den Türken bereitet habe. Wernher fürchtet mit vielen Kaschauer Bürgern für die Weinberge der Stadt, wenn der Türke etwa einen Rachezug gegen die ihm Widerstrebenden unternehmen sollte. Gott möge sie alle wie auch Herberstein bewahren! Der Janus habe den Adel brieflich zum St. Lukasfest nach Ofen berufen und ihm befohlen, Mehl und Hafer mitzubringen. Ueberlegen fügt Wernher hinzu, was zu geschehen habe, werde man ja sehen.. Wernher gibt also in seinen Briefen ein Stimmungsbild von den allgemeinen Zuständen in Ungarn während der Belagerung Wiens. Besonders gut weiss er die Verzweiflung des Türken über seine Niederlage zu schildern, die in einer Flut von „Tatarenmeldungen“ zum Ausdruck kommt: Aus den Kämpfen in Oesterreich habe man so zahlreiche Gefangene weggeführt, dass in Ofen ein Mann für 1 Asper, eine Frau für 2 Asper verkauft werde. König Ferdinand I. sei bereits zur See nach Spanien geflohen. Die Böhmen und Mährer hätten sich nach Absendung ihrer Boten mit grossen Geschenken an Janus diesem ergeben. Dies alles sei von der Gegenpartei natürlich nur ersonnen meint Wernher, um die oberungarischen Städte zu schrecken, deren Erwerbung Zapolyai ja tatsächlich als wertvollsten Besitz dringend wünschte. Auch Wernhers undatierter Bericht, der wahrscheinlich vom November 1529 stammt und die Türkengreuel an der Donau schildert, spiegelt die Wirren der Zeit und besonders den Widerhall, den die Ereignisse während und nach der ewig denkwürdigen ersten Belagerung Wiens durch die Türken in Ober-Ungarn fanden. Es ist darum nicht verwunderlich, dass Herberstein auch König Ferdinand gegenüber sehr früh schon Wernher als den bestbewanderten Berichterstatler für die gesamten ungarischen Verhältnisse bezeichnet.

Als Geschworener der Stadt Eperies, als welcher er auch 1528—30 genannt ward, hatte er 1529 übrigens auch im Auftrage der oberungarischen Städte als deren Abgesandter bei König Ferdinand in Prag Beschwerde über die Bedrückungen führen müssen, die durch die Truppen Ferdinands unter seinem Oberfeldherrn Hanns Katzianer auf dessen Zuge durch die Zips den Landleuten zugefügt worden waren. Doch hatte Wernher keinelei Wiedergutmachung für diese vom König erlangen können.²⁰ Eintragungen in den Eperieser Rechnungsbüchern von seiner Hand finden sich erst wieder vom Pfingsttag 1530 an und auch im Jahre 1531. Zu Anfang dieses Jahres betrauten die Städte Wernher wieder als ihren Sprecher und zwar diesmal bei König Sigismund I. von Polen. Er sollte in Krakau Einspruch erheben wegen der Konskriptionen,

²⁰ Vgl. Leutschauer Chronik in Magazin f. Gesch., Statistik u. Staatsrecht der österr. Monarchie I, 274. (Göttingen 1806.)

die gegen König Ferdinand Anhänger von Polen aus ins Werk gesetzt wurden. Er trifft Herberstein, der auch nach Polen entsandt, jedoch gerade vom Hofe abwesend war, dort nicht an. Daher schreibt er ihm von Krakau aus am 6. II. 1531 über seine Eindrücke und Erlebnisse auf dieser Reise, die einen lebendigen Einblick in die damalige spannungsreiche politische Atmosphäre im Osten und Südosten Europas gewähren: Die Aufhebung der aussichtsreichen Belagerung Ofens habe in Ungarn grosse Bestürzung hervorgerufen. Eine grosse Anzahl der Belagerten, auch viele Ungarn seien nach der Zips gekommen. Ihr Führer Minckwitz habe sich nach Käsmark gewendet, sei aber jetzt in Krakau wieder aufgetaucht. Bei seiner Abreise aus Ungarn hörte Wernher, dass Minckwitz in Krakau bei dem Büchsenmeister Johann Schwarz für 6000 Florin Bombarden und Wurfgeschosse bestellen wolle zur Eroberung der oberungarischen Städte. Die Fugger würden, wie verlautete, das Geld dazu vorschliessen. Unterwegs erfuhr Wernher vom nächtlichen Ueberfall, den Minckwitz von Käsmark aus vergeblich auf Leutschau versucht hatte, wie vom Handstreich der Leutschauer unter Caspar Seredi gegen Käsmark.²¹ Ersten Argwohn erweckt ihm die Anwesenheit des Abgesandten der bayrischen Herzöge am polnischen Hofe, der angeblich gekommen sei, um Friedensverhandlungen mit dem türkischen Kaiser anzuknüpfen. Tatsächlich sei soeben ein polnischer Bote an diesen abgesandt worden, doch erscheinen ihm die Aeusserungen des bayerischen Gesandten sehr verfänglich; denn er schreibt. „Et sunt profecto suspitiones magnae et vehementes, quibus commoveor, ut credam plures quam quisque putet a nostris partibus esse alienos, ne dicam inimicos“. Seiner im Auftrage der Städte erhobenen Forderung an den König von Polen, dieser solle keine Soldaten mehr aus seinem Lande gegen die treuen ungarischen Untertanen Ferdinands I. ausheben und ausführen lassen, begegnet Sigismund I. mit allerhand Ausflüchten: Wernher bemerkt dazu spottend, man wolle nicht zugeben, was alle wissen, und worüber ein ganz öffentliches Geschrei herrsche. Erst neulich seien 60 deutsche Reiter mit 300 Mann Fussvolk aus dem polnischen Reich zu Zapolyais Anhängern nach Käsmark gekommen! Er will daher beim polnischen König auf unbedingte Abstellung dieser Aushebungen dringen²² und bittet Herberstein, sich seiner und der getreuen ungarischen Städte auch bei König Ferdinand erinnern zu wollen, damit diesen in ihrer jetzigen Entkräftung der Dreissigste, den sie zu zahlen verpflichtet seien, auf eine gewisse Anzahl von Jahren hinaus selbst gewährt werde.

²¹ Vgl. doch knapper, Leutschauer Chronik a. a. O. II. 312 (Göttingen 1808).

²² Vgl. für häufige Beschwerden ähnlicher Art, die schon früher von österreichischer Seite am polnischen Hofe erhoben wurden, die Acta Tomiciana (bis 1531).

In den Jahren 1532/33 spielt Wernher als erster Geschworener von Eperies bereits eine grosse Rolle im dortigen städtischen Leben. Von nun an verschwindet seine Hand aus den Rechnungsbüchern von Eperies. Damals muss sich Wernher wohl mit dem Gedanken an eine Rückkehr in seine schlesische Heimat getragen haben; schreibt doch die Stadt Breslau am 26. I. 1532 an den Magistrat von Eperies voll Anerkennung für „die zuneigigkeit . . . damit ir dem erbarenn wolgelertenn Georgio Werneri auf das er siech zun uns inn dienst begebenn mocht verwandt und zugethann“. Die Stadt Breslau könne jedoch seine Dienste nicht annehmen. Sehr unglücklich verlief die Reise, die Wernher am Dienstag nach dem heiligen Dreifaltigkeitstag 1532 samt den Abgesandten Andreas Meltzer für Kaschau und George Pantschner für Leutschau im Auftrage der oberungarischen Städte unternahm, um auf dem Regensburger Reichstag bei König Ferdinand I. die Entsendung von Truppen zum Schutz der Städte gegen die ständig drohenden Angriffe der Zapolyaner und Türken zu erbitten:²³ Die Abgesandten gerieten indessen schon auf der Hinreise in Pless in Schlesien in die Gefangenschaft des Hieronymus Laski, der sie durch den Parteigänger Zapolyais, Nikolaus von Minckwitz, festnehmen und nach der Burg Arva bringen liess. Er wollte durch sie einen Druck auf die begehrten oberungarischen Städte ausüben. Was Kaschau betrifft, so mögen diese Anstrengungen Laskis nicht ganz fruchtlos geblieben sein. Galten doch die Kaschauer schon damals für heimliche Anhänger Zapolyais! Nachdem Georg Wernher, trotz seines dringenden Betreibens bei den Städten erst Ende Juli 1532 gegen Hinterlegung einer hohen Bürgschaftssumme mit seinem Gefährten aus der Haft freigeworden war, begab er sich nach Wien, wo er bis in den September hinein weilte.²⁴ Vielleicht sah er hier seinen Freund, Sigmund von Herberstein wieder. Das sollte jedenfalls im folgenden Jahre geschehen. Bei der Bedeutung, welche die oberungarischen Städte Wernhers Wirken zu ihrem Wohle beimassen, erscheint es nicht erstaunlich, dass sie ihn wieder mit einer diplomatischen Sendung nach Polen betrauten, wo er allerdings auch einen recht unangenehmen Zwischenfall erleben sollte. Er berichtet darüber nachträglich an Herberstein nach Wien in seinem Briefe aus Gran vom 15. VI. 1533. Kurz vor seiner Abreise aus Krakau sei er gerade im Begriff gewesen, Herbersteins ergebenste Freunde aufzusuchen, um Nachrichten, die sie ihm gerne mitteilen wollten, für ihn zu sammeln. Da erscheinen Stadtknechte in seinem Quartier, um ihn im Namen des Marschalls als ihren Gefangenen zu erklären. Man umstellt das Haus seines Wirtes, des Johannes Bavarus

²³ Bauch, S. 85—87.

²⁴ Mitteilung von Herrn Prof. Iványi Béla.

mit Posten. Die Wernher begleitenden königlichen Diener, seine Reisegefährten, wollen sich gegen diesen lärmenden Einbruch mit bewaffneter Hand zur Wehr setzen, was er ihnen jedoch verbietet. Als er dem Marschall durch die Stadtknechte endlich vorgeführt wird, hält dieser ihm die Gefangennahme eines Krakauer Bürgers durch die Stadt Eperies entgegen. Darauf antwortet Wernher, das gehe ihn nichts an. Die Bürger von Eperies würden ihre Handlungsweise schon für sich selbst rechtfertigen. In gemässigterem Tone sagt ihm der Marschall darauf, er habe ihn nur rufen lassen, um ihm die Meinung des Königs über die Gefangennahme jenes Dieners mitzuteilen. Wernher meint, Herberstein könne sich vorstellen, wie wenig ihn diese Auslegung zufriedengestellt habe. Herberstein möge ihm darin raten. Während dieser verwirrenden Vorfälle habe er in Krakau von der Ankunft einer tatarischen Gesandtschaft, — er wisse zwar nicht, welcher Tataren, — die am polnischen Hofe um Frieden und Freundschaft bitten wollte, gehört. Er hoffe nun bald Herberstein zu treffen, um ihn endlich ungestört sprechen zu können.

Gegen Ende des Jahres 1533 sehen wir Wernher in unmittelbarer Tätigkeit, nicht mehr für Eperies allein, sondern zugleich für die gesamten oberungarischen Städte begriffen, um deren Widerstandskraft gegen die andrängenden Zapolyaner zu erhalten. So berichtet er am 15. XII. 1533 von Kaschau aus an König Ferdinand I. darüber, weil es die Notwendigkeit neben seiner eigenen Treuerverpflichtung erheische.²⁵ In den Städten herrsche gegenwärtig die grösste Beunruhigung wegen der Gerüchte von einer bevorstehenden Abberufung der von König Ferdinand zu ihrem Schutz entsandten Truppen aus Mangel an Sold. Aus Hilfgeldern der erschöpften Städte sei kein ausreichender Ertrag zur Bestreitung des Soldes für die Truppen zu erwarten, wie wohl auch deren Hauptmann Hanns Katzianer²⁶ König Ferdinand bereits mitgeteilt habe. Daher möge dieser das briefliche Ansuchen der Städte gewähren, damit die Truppen weiterhin, solange die Verhandlungen über die Abtretung des Königreichs Ungarn währen, wohl versorgt dort bleiben können. Nur so würden die Städte in ihrer Treue gegen König Ferdinand verharren können. Im Jahre 1534 verzeichnet das Rechnungsbuch der Stadt Eperies die Eintragung: „Egregius Georgius Vernerus consiliarius regis camerae-

²⁵ Alle im Folgenden angeführten Korrespondenzen Georg Wernhers mit König Ferdinand und die andern von nur zur Ergänzung herangezogenen Briefe und Instruktionen finden sich in der Aktenreihe Hungarica des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, falls nicht anders angegeben wird. Darauf sei an dieser Stelle ein für allemal verwiesen!

²⁶ Hanns Katzianer, ein Schwestersonn Sigismund von Herbersteins, stand als Feldhauptmann König Ferdinands I. damals in Kaschau und ist bekannt durch seine Niederlage bei Essegg Oktober (1537) und durch seine Ermordung durch die Brüder Zrinyi (1539).

que magister Hungaricae tribunus plebis electus.“ Im gleichen Jahre hatte Wernher als Judex und Abgesandter von Eperies zusammen mit dem Kaschauer Stadtschreiber Andreas Meltzer und mit einem Leutschauer Vertreter die Beschwerden der Städte bei König Ferdinand I. im August in Pressburg vorzubringen, dass die unter seinem Feldherrn Katzianer zu ihrem Schutz dort stehenden Truppen ihnen Schlimmeres zufügten als die Feinde. Doch vergebens! Ein papierenes Schutzmandat, das den Gesandten der Städte mitgegeben wurde, konnte ihnen keine Sicherheit vor der Zuchtlosigkeit der meist unbezahlten Söldner verbürgen.²⁷ Im Jahre 1535 weilt Georg Wernher auch in Wien, Selmecbánya und Besztercebánya (Neusohl), wie seine Briefe anzeigen.²⁸ Als er zu Anfang dieses Jahres als centumvir der Stadt Eperies wohl wieder in der gleichen Angelegenheit mit den übrigen Abgesandten der Städte zugleich mit dem Boten des Feldherrn Hanns Katzianer, der auf endliche Soldzahlung für seine Reiter dringen lässt, wieder zu König Ferdinand zieht, ersucht Katzianer ausdrücklich in seiner Instruktion vom 20. II. 1535 aus Kaschau für seinen Abgesandten an König Ferdinand, Georg Wernher ja nicht aufzuhalten, sondern ihn sogleich wieder heimkehren zu lassen. In richtiger Erwägung der Unentbehrlichkeit Wernhers für die oberungarischen Städte bewilligt König Ferdinand I. seinem Oberfeldherrn diese Bitte bereits in einem Schreiben vom 15. III. 1535. So ist Wernher königlicher Beamter geworden. Doch bleibt er dem Dienste der Stadt Eperies im Jahre 1536 noch als tribunus plebis verbunden. Damals weilt er von April bis Ende August in Pressburg. Noch am 24. VIII. 1536 schreibt er von hier aus einen Brief an die Stadt Eperies und verlangt für Sigismund von Herberstein zwei starke Fohlen. Dieses Jahr sollte ihm harte, schwere Aufgaben stellen. Die wachsende Gefährdung Ober-Ungarns durch die Zapolyaner, die nur auf das Erlöschen des Waffenstillstands warten, um zu offenem Kampf gegen die heissbegehrten Städte überzugehen, schildert am eindringlichsten Ferdinands mächtigster Parteigänger in Ungarn, sein Statthalter Alexius Thurzo in seinem Brief an jenen aus Galgocz vom 8. V. 1536. Wie er in seinem Schreiben an denselben vom 23. V. 1536 seine Darstellung des unter den ungarischen Magnaten, weit um sich greifenden Abfalls von König Ferdinands I. Partei, unter Mailath,

²⁷ Vgl. darüber die in den folgenden Jahren immer wiederkehrenden Klagen der Städte und Georg Wernhers selbst, den die Söldner auf Saros einmal, als er sich zur Versammlung der Freistädte im Namen König Ferdinands nach Szeben begeben wollte, am Verlassen der Burg zu hindern suchten, wenn er ihnen nicht seine baldige Rückkehr und sofortige Soldzahlung verspreche. Nur seinem entschlossenen Auftreten gelang es, Schlimmeres zu verhüten. Vgl. seinen Brief an König Ferdinand vom 28. VIII. 1539.

²⁸ Nach Mitteilung von Herrn Prof. Dr. Iványi Béla.

Török, Bebek, „omnium horarum homo“, wie Podmanitzky in der Warnung gipfeln lässt: „ . . . nisi Maiestas vestra citissime providerit, iste partes horum comitatum partim occupabuntur, partim per hos predones funditus evertentur.“ „ . . . Enitendum itaque erit omnibus modis ut [Ungaria] possit aliquo modo eripi ex faucibus Illius Tirannj.“ Insbesondere aus Ober-Ungarn melden Nachrichten, dass der Gegner sich hier um die Bündnis- und Stillstandsabkommen, die der Kaiserliche Gesandte, der Erzbischof Johann von Lund, in Ungarn soeben bestätigt hatte, wenig bekümmere. So vollzieht sich dann bald das Schicksal Kaschaus, das Thurzó hatte heranziehen sehen. Vergebens hatte der Kaiserliche Gesandte dort für die Treuerhaltung der Stadt und für Unterdrückung der Umtriebe Hieronymus Laskis zu wirken versucht.²⁹ Den Fall Kaschaut teilt der dortige Magistrat am St. Barbaratage 1536 den übrigen Freistädten Eperies, Bartfeld, Leutschau und Szeben mit, indem er die Uebergabe der Stadt als durch einen unerwarteten feindlichen Ueberfall erfolgt darstellen möchte. Er fordert die Städte auf, sich auch den Hauptleuten des Königs Johannes, die nach der Besetzung Kaschaus sich an sie wenden werden, zu ergeben, um dem drohenden Verderben durch Feuer und Schwert zu entrinnen. Nach der Einnahme Kaschaus hatte König Ferdinand seinen Gesandten Georg Warkotz an die Städte gesandt, um wenigstens die vier übrigen in Treue bei ihm zu erhalten, aber auch, um die Schuldigen ihrer Bestrafung zuzuführen. In seiner Instruktion vom 13. XII. 1536 für diesen spricht er die Hoffnung aus, dass Hieronymus Laski, der nunmehr ihm den Treueid geleistet habe zusammen mit Franz Bebek den Städten viel Beistand tun werde. Des Gesandten darauf folgender Bericht bietet ein lebhaftes Bild von der grossen Not der ober-ungarischen Städte, die doch standhaft sind „das schier E. K. Mt. ausgenommen die Stett, wenig getreue im Oberlandt hett“. Doch würden sie sich ihrer grossen Armut wegen auch bald zu den Gegnern schlagen müssen, wenn ihnen nicht rasche Hilfe von König Ferdinand komme, um die sie inständig bitten. Kaschau sei jetzt noch leicht wiederzuerobern, wenn es rasch geschehe; denn vorläufig befinden sich nur Ratzen und Heiducken, im ganzen nicht über 2000 Mann darin. Der Woywode (Zapolyai) habe sonst kein Kriegsvolk, ausser dem, was er täglich nach Kaschau schicke, nämlich unter dem Georg Pöstyény, seinem Statthalter und Hofmeister und dem Schatzmeister, dem Frater Georgius, der das Geld einnehme, welches Seredi und andere Herren in der Stadt gehabt hätten. Der Mönch führe dort ein Schreckensregi-

²⁹ Alexius Thurzo an König Ferdinand vom 8. IX. und 23. X. 1536 aus Galgocz. Auch Ferdinand I. an den Kaiserlichen Gesandten, Johann, Erzbischof von Lund, aus Graz von 23. X. 1536.

ment, beraube alle Bürger des grössten Theils ihrer Habe und sende die 12 Konsuln zusammen mit den Centumviri der Stadt nach Wardein zu Johann Zapolyai, wie Gaspar Sredi am 11. II. 1537 an König Ferdinand schreibt. Sollte Kaschau belagert werden, so wolle der Feind alle deutschen Bürger gefangen nach Wardein und Ofen senden. Wie Warkotz erfährt, habe der Mönch den Kaschauer Schmieden und Schlossern geboten, dazu „noch einer annzall fesser und annder gefenngklich Instrument zu machen.“ Perenyi Peter gelte nach dem „gemeinen Geschray“ als der Verräter Kaschaus, weil sein oberster Rat Georg Escherj, jetzt Hauptmann über eine Anzahl Kriegsvolk, in der Stadt sei. Der Abfall von König Ferdinand geht indessen weiter, sowohl bei den Herren der festen Schlösser, als bei den von ihnen beeinflussten schlichten Bewohnern hölzerner Häuser. Laski, der mit seiner vorzüglichen Kenntnis des Landes und der Verhältnisse schon früher hätte das Beste für König Ferdinand leisten können, wird in der Ausführung seines Hilfszuges für die bedrängten Städte wieder durch Geldmangel gehindert. Er muss in Krakau mit seinen Truppenanwerbungen eine Weile still liegen, wo ihn Mathias Lobotzki noch Anfang Januar 1537 antrifft. Dieser findet auch die innere Lage der oberungarischen Städte aufs äusserste gefährdet infolge der Erbitterung des gemeinen Volks über die Knappheit der Lebensmittel und die Behinderung der freien Warenausfuhr durch die Feinde. Diese kommen oft bis dicht unter die Mauern der Städte heran, um durch Beleidigungen und Verhöhnungen die Bürger zu reizen, die durch den Aufstand des gemeinen Volks im Innern der Stadt bedroht werden.³⁰

In dieser Verwirrung aller Verhältnisse trachtet Georg Wernher, vor allem dahin zu wirken, dass die Städte in der Zugehörigkeit zu König Ferdinand erhalten bleiben. Als treuester Diener seines Herrn steht er unerschrocken im Meer des wilden Aufruhrs, der von innen und aussen gegen die festen Mauern von Eperies und der übrigen Städte brandet, auf gefährdetem Posten unerschütterlich auf der Wacht für das Haus Oesterreich. Wie unbefangen ruhig sein Blick und ungetrübt durch Hass und Gunst des Augenblicks sein Urteil inmitten all dieser bewegten Geschehnisse Menschen und Dinge wägt, zeigt sein Brief vom 27. XII. 1536 aus Eperies, in dem er König Ferdinand über den Fall Kaschaus berichtet: „Proditio miseros perdidit. Sic tamen intelligo sentire et iudicare homines, quod proditioni locum et occasionem insolens quaedam eorum negligentia praeberit.“ Allzu grosses Vertrauen auf die Stärke ihrer Stadtbefestigungen hat die Bürgerschaft Kaschaus in sorglose Sicherheit

³⁰ Mathias Lobotzki an König Ferdinand. Datum Cracoviae in Vigilia Epiphanarum 1537.

gewiegt: Während das Volk in der Stadt die eindringenden Feinde zu bekämpfen suchte, wurde der Magistrat plötzlich von Furcht befallen⁸¹ Dieser pflege nun zu sagen, ob die Feinde des Perenyi Peter Diener gewesen seien, oder nur dessen Namen missbraucht haben, sei noch nicht klar. Dem entgegen versichert Wernher, Briefe des Perenyi Peter gesehen zu haben, in denen er jene nicht seine Diener, sondern seine Verräter nenne. Dasselbe hätten ihm auch andere bestätigt, von Perenyi Peter selbst gehört zu haben. Nicht geringer Schaden erwachse König Ferdinand aus dem Verlust dieser Stadt. Die Feinde schalten darin nach ihrem Gelüsten. Die Bürger mussten 4 Senatoren und einige aus der Gemeinde zu Johannes senden, die ihm im Namen der Stadt Treue und Gehorsam schwuren. Einige sagen, Johann werde bald nach Kaschau kommen. Nicht zuletzt auch wolle er die übrigen Anhänger König Ferdinands I. bekämpfen. Doch die vier freien Städte verharren fest und standhaft in ihrer Treue gegen diesen.⁸² Wernher selbst hat allen Fleiss angewandt, um sie zu vereinigen und einstimmig beschliessen zu lassen, dass sie sich soviel als möglich gegen die Gewalt der Feinde zur Wehr setzen und schützen sollen, um sich bei König Ferdinand zu erhalten, auf dessen baldige Hilfe sie vertrauen. Der Adel ist wenig beständig: Selbst diejenigen, die vorgaben, die Treuesten zu sein, seien von Ferdinand abgefallen⁸³ und die übrigen schwanken theils oder neigen bereits Johannes zu aus Furcht vor den Feinden, die häufige Raubüberfälle auf sie machen und zu längerem Einbruch schon fertig gerüstet stehen sollen. Deutsche Freunde melden ihm, was auch Kundschafter fortwährend bestätigen, dass man die Kaschau zunächst gelegene Stadt Eperies be-

⁸¹ Ferdinand I. spricht von strafbarer Nachlässigkeit einiger Bürger, welche den Verlust der Stadt Kaschau trotz ihrer von Natur sehr stark befestigten Lage verschuldet habe. Instruktion für Georg Varkocs, 13. XII. 1536.

⁸² Die Stadt Leutschau versichert König Ferdinand I. eigens ihre Treue in einem Schreiben des Rats vom 9. I. 1537 und erbittet die schleunige Entsendung von Truppen zu ihrem Schutz. Vgl. auch die herzbewegende Aufforderung derselben an die Stadt Eperies, die Treue zu halten, vom 6. XII. 1536: „O Ersamenn Namhaftigen weyssenn Herrenn und geliphenn freunth. Es viel besser ist, in Erenen gestorben dan in uneren gelepht wie E. N. W. als die vorstendigen woll ermessen moegen: demnach so Bittenn wyr und Ermanenn diselbigenn aufs allerhoechst und lautter umb gottis willenn wollenn bestendixk sein und die Eer vor alles andere gehen lassenn. Eintrechtig sein sich vor inwendiger und auswendiger Verretterey hütten. So wird E. N. W. weder der Janusch noch sein anhang schaden moegenn. Und wirt E. N. W. also sampth uns auch den andernn Erbarenn Zweien Stettenn das krönle der Erenn und Eints guttenn Ewigenn Namens ungetzweiffelt erhaltenn.“

⁸³ In Nobilitate parum apparet constantie. Defecerunt ad hostes etiam ij qui se Mti. vestre maxime fideles esse ostenderunt, et qui nobiscum sunt, qui tamen pauci sunt, ij valde vacillant . . .

lagern wolle. Wohl wird von den Bürgern derselben alles Notwendige gegen diese drohende Gewalttat vorgekehrt. Doch sei in Anbetracht der Grösse dieser Stadt eine viel stärkere Besatzung als die bisherige nötig. Trotzdem kann er die Bürger nicht dazu bewegen, die Hussaren, die in dortiger Gegend in König Ferdinands I. Diensten stehen, einzulassen aus Gründen, die sie dem König selbst auseinandergesetzt haben, wie sie sagen. Alle seine Getreuen erwarten dringend das Heer, welches er hieher zu senden sich erboten habe. Für den Posten eines militärischen Führers in Ober-Ungarn schlägt Wernher aus bester Kenntnis als den geeignetsten militärischen Führer Gaspar Seredi vor, welcher der Städte grösstes Vertrauen genießt und die oberungarischen Angelegenheiten genau kennt.

Johann (Zapolyai) hat einige grosse Geschütze nach dem Kastell Rakamaz gesandt, welches er der Burg Tokay gegenüber erbauen lässt, um deren Besatzung zu ängstigen und die Veste zu erobern. Schon hat er aus Kaschau einen Teil seiner Reiterei entsandt, die den Schrecken vermehre und auf jeden Fall die hinter Kaschau stehenden groben Belagerungsgeschütze herbeiführen solle. Es ist zu begreifen, dass Georg Wernher in dieser Gefahr die Stadt Eperies nur selten zu einer kurzen Amtsreise verlässt, obwohl wir im Jahre 1537 seinen Namen zwischen den Würdenträgern der Stadt Eperies nicht mehr finden. Seine umfassende Kammertätigkeit im Dienste des Königs Ferdinand und die Fürsorge für die bedrängten oberungarischen Städte³⁴ nehmen ihn vollauf in Anspruch. Ferdinand weiss seinen warmen Eifer für seine Sache und sein entschlossenes Eintreten für die seiner Obhut anvertrauten Städte richtig zu schätzen und dankt ihm für seinen ausführlichen Bericht in einem gnädigen Schreiben vom 17. X. 1537. Nicht leicht mag Wernher sein verantwortungsvolles Wirken in diesen Sturmzeiten geworden sein, da er gerade in diesem Jahre mit einer schweren Erkrankung zu kämpfen hatte. Von ihm selbst hören wir, dass er während seines dadurch unfreiwillig verlängerten Aufenthalts in Krakau im Sommer dieses Jahres, wohin ihn wahrscheinlich wieder ein Auftrag der Städte führte, fortwährend medizinieren muss. So schreibt er am 17. IX. 1537 von dort an König Ferdinand.

³⁴ Für Bartfeld vgl. Valentin Ecks Brief an Georg Wernher von 6. XII. 1536 im Cod. Vindob. 13597. Ueber die unaufhörlichen Leiden der Bürger von Bartfeld besonders durch ihre Bedrückung von der Burg Makovicza aus seit Johann Kalay sie am 24. X. 1536 besetzt hatte: „Ille enim hic circumcirca vi ac ferro deformavit omnia, que foris sunt perhostes, que domi pernostros deripiuntur equites.“ Eck bittet Wernher dringend, beim König für die furchtbar bedrängten Bürger seiner Stadt einzutreten, die Tag und Nacht bewaffnet sein müssen und von den ganz nahe sie belauernden Feinden am Verlassen der Stadt gehindert werden.

Der Anfang des Jahres 1538 führt Georg Wernher wieder auf einer Gesandtschaftsreise zu König Ferdinand nach Prag und zwar im Auftrage des Adels des Komitats Saros. Er soll dem König wieder einmal die Nöte und Beschwerden vorstellen, die sie und ganz besonders ihre armen Kolonen durch Ferdinand I. Kriegsvolk erleiden. Dieser lässt ihnen am 15. IV. dieses Jahres durch Wernher antworten, dass er seinem dortigen Hauptmann aufgetragen habe, die Bedrückungen der Kolonen, die sie infolge ihrer allzustarken Heranziehung zu Wiederherstellungsarbeiten der Burg Saros erleiden mussten, abzustellen. Ja, er verspricht ihnen sogar, einen Hauptmann nach ihrem Gefallen zu wählen, auch eine weniger zahlreiche Besatzung, als früher erforderlich war, ausserhalb der Stadt Eperies, bei der Burg Saros aufzustellen; nur einige Mannschaften sollen noch in den Städten selbst stehen, zum Schutz ihrer verbrieften Freiheiten. Doch soll ihnen jede Ausschreitung verboten sein. Georg Seredi, dem er die Burg Makowitza verliehen habe, sei angewiesen, die Steuern, die er einigen Hörigen derselben eigenmächtig auferlegt habe, wieder abzustellen und dürfe keine neuen erheben. Nötigenfalls soll er durch den Hauptmann der Königlichen Truppen dazu gezwungen werden. Der Kaschauer Flüchtlinge wegen sei Vorsorge getroffen, dass sie ihrer Güter, die ausserhalb Kaschaus liegen, geniessen dürfen. Die Bürger von Eperies möchten sie inzwischen trösten. Diese hatten allerdings selbst genug zu leiden und klagen in einem erschütternden Schreiben vom 23. IV. 1538, wie sie im vorigen Jahre durch Feinde, wie durch Freunde aller ihrer Feldfrüchte, und somit ihres Unterhalts beraubt worden seien. Die ewig ungebärdige Soldateska falle ihnen, so oft ihr Sold ausbleibe, mit Geschrei und Drohungen, ja Gewalttätigkeiten, böswilligen Brandstiftungen und Zerstörungen an öffentlichen Gebäuden lästig. Die wilden Spanier würden alle ihre Drohungen wahr gemacht haben, wäre ihnen nicht durch ihren Hauptmann Thomas Lascano eine Zahlung von 250 Florin und eine Menge Proviant bewilligt worden, die er von den Eperieser Bürgern erpresste. So seien sie ganz ausgebeutet und dazu Tag und Nacht in Lebensgefahr durch jene. Sie bitten daher König Ferdinand dringend, sie bald von dieser Last zu befreien. Georg Wernhers Schicksal und das seiner Familie war nun für immer auf Gedeih und Verderb mit dem der Stadt Eperies verknüpft. Hatte er doch von dieser bereits ein Haus käuflich erworben. Von seiner Kaufschuld der Stadt gegenüber schenkt ihm König Ferdinand 200 Florin. Diese sollen auf die Pfandsomme für die Königliche Burg Sowar im Komitat Saros den Eperiesern gutgeschrieben werden, die König Ferdinand ihnen im vorigen Jahre überlassen hatte. Dafür sei Georg Wernher, der sich ihm durch langjährige, vorzügliche Dienste als Kammermeister treu bewährt habe,

seiner Restschuld ihnen gegenüber entledigt worden. Dass Wernhers vorigem Gesandtschaftsauftrage, den er im Namen der Adelsgemeinschaft des Komitats Saros verrichtet hatte, von Seiten König Ferdinands oder dessen Befehlshabern in Ober-Ungarn nicht die gewünschte Folge gegeben worden war, zeigt die erneute und noch erbittertere Beschwerde jener an den König, die sie von ihrer Versammlung im Ort Saros am 17. VI. 1538 an ihn richten. Sie bitten darin sogar um Verlegung der leichten Reiterei in andere Gegenden Ungarns.

Wie hoch Wernhers getreue Dienste von König Ferdinand geschätzt werden, geht daraus hervor, dass er ihm allgemeine Aufträge die er der ungarischen Kammer erteilt, noch eigens empfiehlt, als ob deren sichere Ausführung erst durch sein persönliches Eingreifen gewährleistet würde.^{34a} Aus Ferdinands I. Schreiben vom 15. VII. 1538 aus Linz an Wernher geht hervor, dass dieser sich wieder als Fürsprecher der Städte beim König hatte gebrauchen lassen. Fürchteten sie doch, dieser könnte sie, um nur den Schein des Waffenstillstands aufrechtzuerhalten, preisgeben. Wernher soll sie darüber beruhigen und mit neuer Hoffnung erfüllen. Der König sei ihrer standhaften Treue, die sie in allen harten Proben dieser kriegerischen Zeiten bewiesen haben, wohl eingedenk und hoffe sie aus noch immer verschlimmerten Belästigungen, die ihnen gegen seinen Willen zugestossen sind, sobald es die Schwere der Zeit gestatte, zu befreien. Reinhart von Eberstorff sei bereits mit genauer Instruktion an sie abgefertigt worden. Des Königs Beschlüsse, die Dica betreffend, sollen als bindend gelten. Der Judex von Bartfeld, Valentin Eck, werde Wernher Näheres darüber mitteilen. Dieser war von König Ferdinand zum Einnehmer der Dica in Ober-Ungarn bestimmt und angewiesen worden, die von ihm gesammelten Steuererträge so lange aufzubewahren, bis über ihre Verwendung Genaueres festgesetzt worden sei. Den Städten Eperies und Bartfeld soll er ihre frühere Steuerfreiheit unangetastet lassen, sich jedoch in dieser Sache genau erkundigen und ihm darüber berichten. Auch über die Verschreibung des Dreissigsten an diese Städte und auf wieviel Jahre sie laufe, soll er nachforschen, damit der König auf deren Gesuch sich dafür oder dawider entscheiden könne. Ausserdem soll Georg Wernher auch die unbezahlten Schuldsummen, die seine Truppen in den drei Freistädten Bartfeld, Eperies und Szeben noch immer anstehen liessen, feststellen, weil sie endlich beglichen werden müssen. Wieder ver-

^{34a} So schreibt z. B. Ferdinand am 1. VII. 1538 an Wernher, dieser solle ja dafür sorgen, dass einem gewissen Peter Hudens, der wegen seiner standhaften Treue zu König Ferdinand alle seine Güter verlorenhat, ein jetzt unbesetztes oder demnächst freiwerdendes Amt bei der Königlichen Kammer übertragen werde, etwa das des Tricesimarij oder ein anderes und so mancherlei.

weist König Ferdinand die Städte in dieser Sache auch an seinen andern Vertrauensmann in Ober-Ungarn, an Valentin Eck, den Judex von Bartfeld, zugleich mit der Nachricht, dass er Wernher und seinen Hauptmann Thomas Lascano beauftragt habe, die Schulden seiner Truppen bei ihnen zu erfragen.⁸⁵ Einen aufschlussreichen Einblick in Georg Wernhers. Kammertätigkeit als Steuereinnehmer gewährt sein Bericht darüber an König Ferdinand vom 11. VIII. 1538: Im Zipser Komitat werden die bischöflichen Zehnten niemals erhoben. Die Verhältnisse in Bezug auf die aus den Zehnten im Saroser Komitat zu erwartenden Einkünfte sind infolge häufig vorkommender Usurpationen sehr unsicher. Dort wird ein Teil von den Kaschauern erhoben, der andere den Hussaren zugewiesen. Um jene ebenso wie die von Bartfeld König Ferdinand nicht zu entfremden, habe er Erträge daraus auf Befehl des Lascano zur Bestreitung des täglichen Unterhalts seiner Soldaten zur Verfügung gestellt; der andere Teil müsse zur Unterhaltung der Burg Saros dienen. Er fürchte aber, auch diesen für jene beim Ausbleiben des Soldes noch an Lascano abgeben zu müssen. Aus dem Komitat Ung sei wegen der eigennützigen Zugriffe der Herren Homonnay wenig zu erwarten. Die Zehnten des Komitats Bereg seien an den Präfekten der Burg Munkács, wie dieser behauptet, von König Ferdinand verliehen worden. Jener erhebe sogar Subsidien und Dicas. Die Komitate Ugocha und Marmaros geben nur, was etwa der Präfekt der Burg Huzth ihnen nimmt. Die Zehnten von Zemplin und Abauywar erhebt Casper Seredi. So verhalte es sich mit den Zehnten. Der Stand der Subsidien und dicen werde sich ähnlich gestalten. Welche Erträge daraus für König Ferdinand herfließen können, möge dieser selbst beurteilen. Falls noch eine Besatzung in die Burg Saros gelegt werden sollte, würden die dortigen Einkünfte nicht einmal für jene ausreichen, da sie ja bei weitem nicht für die gegenwärtig anwesenden Mannschaften genügen. Falls Eberstorff wie verlautet, nicht wieder zurückkehre, möge König Ferdinand einen anderen senden, der die Sache mit beaufsichtigte. Er selbst würde zwar die grösste Mühe anwenden, kann jedoch in keinem Fall die ganze Last allein tragen, teils wegen seiner schwachen Gesundheit, teils wegen Mangel an anderem zur richtigen Verwaltung Nötigem. Er wäre dem König sehr zu Dank verpflichtet, wenn dieser ihn gänzlich dieser Sache überheben wolle. Doch erhält der verdiente Beamte statt Erleichterungen immer neue Aufträge von seinem König. So befiehlt dieser ihm am 11. IX. 1538, als dem Steuereinnehmer für Ober-Ungarn, die 110 Florin, die Leonhardt von Fels im vorigen Jahre den Bürgern von Bartfeld aus den Erträgen des Zehnten vom Komitat Saros für die Beschaffung von 20 Zentnern Pulver und

⁸⁵ Ferdinand I. an die Freien Städte vom 19. VII. 1538.

Wurfgeschossen zugesprochen hatte, jenen nun unverzüglich aus den schon erhobenen oder zu erhebenden Subsidien des Komitates Saros auszuzahlen. König Ferdinand nimmt Wernhers genauen Bericht mit grosser Befriedigung entgegen (12. IX. 1538), verwahrt sich aber dagegen, dass er dem Präfekten der Burg Munkacs das ganze Komitat Bereg gegeben haben solle, der sogar Abgaben von dort erhebe. Wernher möge in dieser Angelegenheit genaue Nachforschungen anstellen. Auch in der Beschwerdesache der Saroser Adelsgemeinschaft gegen die starke Heranziehung ihrer Kolonen zu den Wiederherstellungsarbeiten an der wichtigen Burgveste Saros erscheint Wernher als der Vertrauensmann sowohl jener, als des Königs, dem er auf dessen Aufforderung am 8. I. 1539 Bericht darüber erstattet. In gerechter Beurteilung der wirklichen Verhältnisse betont er darin, dass die Inanspruchnahme der Kolonen dabei unvermeidlich sei. Doch darüber hätten weder der Adel, noch die Kolonen geklagt. Nur die Heranziehung der letzteren von Seiten des Hauptmanns zum Pflügen hätte die allgemeine Entrüstung hervorgerufen! Das sei in der Tat zu verstehen, da durch die ungeheure Kriegslast der letzten Zeit Ober-Ungarn vor allem zu leiden hatte, und die Kolonen ohnehin schon für ihre eigenen Herren über die Massen arbeiten müssten und einer Erleichterung bedürften, anstatt noch immer mit neuen Arbeiten bedrückt zu werden. König Ferdinand möge daher ein Werk der Barmherzigkeit tun und sich entschliessen, diese Schäden abzustellen. Und in voller Kenntnis der Sachlage und Unvoreingenommenheit weiss Wernher seinem Königlichen Herrn sogleich die entsprechenden Vorschläge zu unterbreiten, wie eine Verringerung der Lasten für die vielgeplagten armen Kolonen zu erreichen sei: So z. B. durch Wiederaufbau des Ödlandes an der Burg zur Unterbringung der Saumtiere, die für die tägliche Versorgung derselben nötig sind. Auch kann die Zahl dieser Lastpferde auf 8 beschränkt werden. Zu ihrer Unterhaltung müssen die Zehnten von Saros verwendet werden, da man dem Komitat selbst nicht die Aufbringung des Unterhalts dieser Tiere zumuten könne. Auch würde die Verminderung der Feuerherde in der Burg sehr zur Verminderung der bisher erforderlichen übermässigen Holzzufuhr durch die Kolonen beitragen.

Der Aufforderung König Ferdinands, neben dessen Anklagevertreter als Advokat dem Günser Gerichtstage mit den Kommissarien Zapolyais beizuwohnen, begegnet Wernher mit dem Hinweis auf seine Unkenntnis der ungarischen Sprache und Gesetze.⁸⁶ Der König möge zu seinem

⁸⁶ Wernher an König Ferd. I. noch am 22. IX. (Sept.) 1539. Eperies: „Sed profecto non is sum, qui ex re atque dignitate Vestrae Maiestatis hoc negotij gerere possum, primum litium rudis legumque patrie huius et lingue imperitus. Deinde vero ea valetudine,

eigenen Vorteil und zur Beförderung der Verhandlungen lieber einen an, deren senden. Also war Eperies, wie die übrigen 4 Freistädte, damals noch (1539) in Sprache und Recht ein völlig deutsches Gemeinwesen. Dass Wernher sich schliesslich doch dem Wunsche Ferdinands fügt und, obwohl widerstrebend, zu den wichtigen Verhandlungen mit der Gegenpartei nach Güns geht, zeigt seine selbstverleugnende Pflichttreue. Immer wieder werden ihm besondere Kammeraufträge erteilt. Einmal soll er z. B. die Steuerveranlagung der Güter des Alexis Thurzo, im Zipser Komitat, dem der König gewisse Zuweisungen bewilligt hat, vornehmen. Ein andermal etwa wird er samt den übrigen Kammerräten benachrichtigt, dass sie Caspar Seredi wegen des Zehnten, den der König ihm zugestanden hat, in Ruhe lassen solien, da er diesen Zehnten grösstenteils zur Erhaltung der Königlichen Truppen in Siebenbürgen verbraucht habe. Auch der diesjährige soll dem Seredi, falls er etwa schon erhoben wurde, wegen seiner treuen Dienste wiedererstattet werden.

Wernhers Hauptsorge in all diesen unruhigen Zeiten gilt der Aufrechterhaltung des Befestigungszustandes der wichtigen Burg Saros.⁸⁷ Wie er in ständiger Wachsamkeit Tag und Nacht auf diesem verantwortungsvollen Posten bereit ist, Leib und Leben für die Behauptung der Veste einzusetzen, erfahren wir aus seinem deutschen Brief an die Stadt Leutschau: („datum, Zebin, den 22 tag Julij, zw nacht Im iar 1539“) . . . „Was kleglichen unfals wir an hewt erlietten, wirt E. W. aus beiliegendem der von Eperies schreiben vernemen . . . Ich bin bald auf das erste geschrei, so von dieser niederlag kommen auff Scharosch und von danne hie her, domit ich was aufrechte. Das will aber zw nicht erspiessen. Derhalben ich in koniglicher Mt. namen das mehrer vertrauen in E. W. hulff setze, wodurch mehr schaden verhüttet werde, dazw der allmechtige sein gnad verleihe. . . . E. W. eile umb gottes willen mit der profant und helff das beste thun und rathen in koniglicher Mt. dienst. Denn ich nicht wais, ob ie zuvor mehr noth gewesen denn itzt vorhanden.“ Die tapferen Eperieser hatten in der Morgenfrühe des 20. VII.

que egre negotia ista sustinet, que mihi quottidie in provisione arcis Saros, aliarumque rerum Maiestatis Vestre administratione offeruntur. De qua mea infirmitate me antea quoque, Epistolis Maiestati Vestre excusavi. Qua re Maiestati Vestre quam humillime supplico, ut me utroque hoc onere exolvere et agendis his rebus alium magis idoneum sufficere dignetur. Ego si modo per valetudinem licebit, libenter interero illj actionj, atque ei qui loquendi et gerendi peritiam ad hanc causam afferet minime inofficiosus, at inutilis auditor quasiqve advocatus sum futurus.“

⁸⁷ Ueber Wernhers Leistungen hierfür geben fortlaufend Auskunft die Registerbücher der Hofffinanz im Wiener Hof-Kammerarchiv: Wernhers Tätigkeit für die Befestigung der Burg Saros wie anderer Schlösser und Städte, später auch Kaschau, erscheint darin verzeichnet vom September 1540 bis in die Fünfziger Jahre hinein.

1539 unter Anführung des zu ihrer Hilfe herbeigeeilten Königlichen Hauptmanns Lascano mit dessen Leuten den Feind, der mitten im Waffenstillstand den friedlich auf ihren Feldern Arbeitenden die Zugochsen weg-schleppte und sie selbst verwundete, bis zum Kaschauer Berge verfolgt, aber in dem sich darauf entwickelnden heftigen Treffen viele Gefangene und Tote, unter diesen den Hauptmann Lascano und den Kastellan von Saros, Leonhardt Oesterreicher, verloren.³⁸ Sogleich bittet Wernher auch beim König um Hilfe für die schwer heimgesuchte Stadt, die im Vor-jahre viele ihrer Bürger durch die Seuche, wie jetzt durch den feindlichen Ueberfall verloren hat. Warnend fügt er im chiffrierten Nachtrag zu seinem Brief vom 23. VII. hinzu: „Status harum partium in maximo periculo positus est et Arci Saros in primo pessime est provisum“. Er dringt daher bei König Ferdinand auf sofortige Entsendung eines neuen Hauptmanns³⁹ mit zuverlässigen Truppen für die Burg, die er bei seiner Unerfahrenheit nur so gut es gehen will, verwalten kann. Der wackere Mann befürchtet angesicht des ringsum lauernden Verrats, es könnte zu einer Belagerung der Burg kommen, zu deren Erhaltung nun die Städte aus ihrem Wenigen opferbereit zusammensteuern. Auch Laski und Caspar Seredi tun das Jhrige. Schwer liegt ihm auch das harte Schicksal der Gefangenen von Eperies in Kaschau, unter denen sich zwei Ratsgeschworene der Stadt befinden, am Herzen. Unermüdlich sucht er ihre schleunige Befreiung zu erwirken.⁴⁰ Da die Gegner von Kaschau her im Komitat Saros fortwährend in die Erhebung des Zehnten eingreifen, wie dies auch manche andere tun, muss Wernher sich die Erträge aus dieser Steuer namentlich zur Erhaltung der Burg Saros wahrhaft erkämpfen. Daher bittet er den König immer wieder, gegen alle Usurpationen unnachsichtlich streng vorgehen zu wollen. Ferdinand I. lobt besonders seine kluge Vorsicht, aus welcher heraus

³⁸ Bericht der Stadt Eperies an König Ferdinand vom 23. VII. (Juli) 1539. Vgl. auch Wernhers Brief an die Stadt Leutschau Datum Zebin, 22. VIII. 1539 und an Mathias Lotboky ex arc Saros, 23. VII. 1539, die er zu militärischer Hilfeleistung und Versorgung für die Burg Saros auffordert.

³⁹ Ferdinand I. überträgt dieses Amt für Ober-Ungarn auf Wernhers Anraten dem Caspar Seredi. Schreiben Ferdinands an Wernher vom 15. VIII. 1539.

⁴⁰ Vgl. sein Schreiben an einen Ungenannten in Wien (vom August 1539), aus dem hervorzugehen scheint, dass er der Gefangenen wegen direkte Verhandlungen mit den Gegnern in Kaschau angeknüpft hatte. Vor allem aber auf dem immer wieder unterbrochenen Tage zu Güns, zu welchem er schon am 25. II. 1539 nachdrücklich genügende Vollmachten und ausreichende „zerung“ besonders für den wichtigen ihm eng befreundeten Franz Reway und für Ferdinands I. Kommissarien sowie kräftiges Vorgehen in den Verhandlungen von diesem gefordert hatte. Vgl. auch Wernhers Brief an Ferdinands I. obersten Felhauptmann in Ungarn, Leonhardt von Fels, Datum Guntz (Güns) 25. X. 1539.

er keinen Fremden in die Burg hereingelassen habe und ersucht ihn, dies auch ferner nicht zu tun, ausser auf seinen ausdrücklichen Befehl. Unter dieser grossen Verantwortung und sorgenvollen Arbeitslast empfindet Wernher ganz besonders störend seinen stark geschwächten Gesundheitszustand, der, wie schon im Jahre 1537, in ernste Krankheit überzugehen droht. Noch immer ist kein neuer Hauptmann mit einer grossen Besatzung auf der Burg erschienen, „der disem geschloss und disen ortten well fürstheen und K. Mt. unterthanen für dem Frevel und gewaltt der wiederwertigen, die sich ires sygs vasst rhumen unnd erheben und gewislich nichts guets im synn haben, schützen unnd erhallten möge. Ich will mitlertzeit hieneben denn anderen K. Mt. diennern und Kriegsleuten sovill Immer in meinem verstandt und vermügen ist, das besste zuethuen nicht unnder lassen auch von hinnen biss auff K. Mt. weitter bescheidt aber eines annderen Hauptmans ankunfft nicht weichen“.⁴¹ Auch in der Sache der Gefangenen von Kaschau rastet er nicht, sondern schreibt an einen ungenannten einflussreichen Gönner nach Wien.⁴² wahrscheinlich Sigismund von Herberstein, dieser möge sich um ihre Freilassung bemühen. „Ewer Gnaden tuen das umb Gottes willen, auch von Ires vetterlichen rhums wegen, den sie hir bei meniglich haben“. Auch all das, was er selbst „auf trawen und glauben“ zur Versorgung von Eperies und der Burg Saros für den Fall einer Belagerung habe aufbringen müssen, bittet er den hochmögenden Herrn, ihm sobald als möglich aus der Königlichen Kasse wieder zu verschaffen. „Denn ich der sachen gar zue schlecht unnd zue wenig, was sonst mein verstandt und vermögen bringt, will ich gerne alles zue Koniglicher Mt. diennst treulichen anlegen“. Wernhers Wirken für seine ungarische Heimat erforderte also stete Opferbereitschaft mit Gut und Blut, Hingabe der ganzen Persönlichkeit für das Wohl der Städte und Landschaften, denen er mit

⁴¹ Georg Wernher an Ferdinand I. Datum auf Saros, den dreyssigsten Julij anno 1539,

⁴² Wernher bestätigt den Empfang eines Briefes dieses Ungenannten, vom 1. VIII. aus Wien, für den 10. VIII. (1539) und ist erfreut, dass den Gesandten „auss der Leutsch“, deren Wiederkehr (aus Wien) man täglich erwarte, ein Königliches Schreiben solle mitgegeben werden. So ist er durch dieses Gönners persönliches „gnediges erbietten fasst getrost“ geworden. Doch möge dieser durch unverzügliche Fertigung aller notwendigen Sachen eilend für die bedrängten Städte handeln. „Denn die widerwertigen weren gewislich bald ain annder spil anfahen, es geraiche gleich wo es hin welle. Die von Kascha haben dise tag an die von Eperies trutzig brief gesandt . . . sie wellen in Summa ire Confinien bis an die Statt Eperies erstreckt unnd frey haben, derhalben unnterhalb der Stat kein Zehendt mag gefext werden. Allein, was der Georg Scheredy von seinen paurn ertzwingt unnd in die Statt einfuren lest.“ Bei wem anders in Wien hätte Georg Wernher soviel Verständnis und Teilnahme für die verworrenen ungarischen Verhältnisse voraussetzen dürfen, wie eben bei Sigismund von Herberstein, der jene ja aus eigener wiederholter Anschauung genau genug kannte!

Anspannung aller Kräfte zu dienen trachtete. Daher ordnet er sich auch selbst da unter, wo es ihm schwer fällt, aber zur Förderung der Sache nötig erscheint. So geht er auf den immer dringender wiederholten Wunsch König Ferdinands I. auf den Gerichtstag zu Güns, wo wegen des Totschlags am Hauptmann Lascano und wegen des Austausches der beiderseitigen Gefangenen verhandelt werden soll, wo sein redliches Bemühen und alle Anstrengungen von Ferdinands I. Kommissarien zur endlichen Auslösung der verzweifelnden Gefangenen aus Kaschau aber an den Schlichen und Listen der gegnerischen Kommissarien zuschanden werden. So meldet Wernher dem in Gent beim Kaiser weilenden König am 10. I. 1540. Der empörte Habsburger befiehlt in einem streng geheimen Schreiben vom 23. III. 1540 seinem getreuen Wernher, der ihn von den drohenden Kriegsrüstungen Zapolyais im einzelnen benachrichtigt hatte, er solle samt allen, die dazu geeignet seien, alles aufbieten, um die unterbrochenen Gerichtsverhandlungen über alle Verstöße gegen den Waffenstillstand sobald als möglich zur Entscheidung zu bringen. Wernher, wie Caspar Sredi erhalten genügende, ganz geheime Vollmacht dazu. Ferdinands I. Verhandlungen mit dem Kaiser setzen ihn nunmehr in den Stand, die Sache seiner getreuen Untertanen in Ungarn mit Nachdruck zu vertreten und sie aus ihrer Betrübnis zu befreien. Unermüdllich mahnt Wernher seinen ferne weilenden Königlichen Herrn, zum Ergreifen des rechten Augenblicks in dem sich neu vorbereitenden Kriegsspiel Zapolyais, um die Rettung des standhaften, augenblicklich besonders bedrohten Siebenbürgen und damit Ungarns nicht zu versäumen! Er geht darin einig mit Alexius Thurzo, der an Hanns Hoffmann Freiherrn von Grünbühel, sich seinen Unwillen darüber vom Herzen schreibt, dass König Ferdinand gerade jetzt sich nach Spanien und Italien wandte und Ungarn, das so wichtig sei, vergesse. „Dan kumpt diss ytz aus yr Mt. handden, so darff man hernach nicht mer dornach trachtn, und all dy Schpanisch und (i)talianisch und gantz teutsch land rath, pedencken und glauben nicht, was der cristenhayt an hungerland gelegen ist. Dor halbn helfft das pest tzw den sachen rotn.“ Zumal jetzt der günstigste Augenblick zur Eroberung Ungarns ohne allzu grosse Opter gekommen sei,⁴⁸

⁴⁸ Vgl. wie auch für das vorige Alexius Thurzo an Hanns Hoffmann vom 17. V. 1540 aus Pressburg: „... er versaum disse occasion nicht, man ist dem wayda und fratrj georgio so feindt durchaus in gantz hungerland, das man on grossen krieg das land an meinen Herrn pringen mecht... Dan alle handlungen vorgangen und kunfftig mit kunig hansen ist als petrigeray und lugneray, das hab ich mit grunten erfarn, und man sall sich mit dem Maisten dar auff nicht verlossen.“ Die zunehmende Abkehr der Zapolyaner von Johannes wegen dessen Geiz und Tyrannei hebt besonders auch Sigismund von Herberstein in seiner lichtvollen Relation über Ungarn (ex Vienna 24. VI. 1540) hervor, in den auch die siebenbürgischen Verhältnisse eingehend dargelegt werden.

Georg Wernhers glühender Eifer erlahmt nicht! Weder in seinem geradezu mit Erbitterung geführten, unter anfänglicher Mithilfe des ihm vertraut befreundeten Franz Reway, doch im wesentlichen durch seinen unbeugbaren Willen zur Entscheidung gebrachten Kampf um die Erlösung der Eperieser Gefangenen aus ihrer martervollen einjährigen Kaschauer Haft, in der bereits viele gestorben waren.⁴⁴ Noch auch in der wachsamem Sorge um ganz Ungarn und Siebenbürgen in diesem ungarischen Schicksalsjahr 1540. Genau verfolgt er mit Hilfe seiner getreuen Berichterstatter in jedem Landesteile alle Bewegungen des Gegners, jede irgendwie auffallende Zufuhr an Geschützen und Munition, um sofort ausführlich darüber an König Ferdinand I. zu berichten und dessen Weisungen zu erbitten.⁴⁵ Als mit der Nachricht von des Woywoden tödlicher Erkrankung sich die Wagschale des Erfolges im Ringen um Ungarns Besitz zu Gunsten Ferdinands I. zu neigen beginnt, ist es wieder „Iro. kgl. Mt. Rat“, Georg Wernher, der ausersehen wird, um den Endsieg der Sache Habsburgs in Ungarn vorbereiten zu helfen. Ihn betraut Königin Anna als Viceregentin des abwesenden Gemahls für den Fall von Zapolyais Tod mit den wichtigsten geheimen diplomatischen Aufträgen zur Unterhandlung mit Alexius Thurzo und zwar mit unumschränkter Vollmacht.⁴⁶ Wernher war damals in Caspar Seredis Auftrag nach Wien geeilt, um

⁴⁴ Georg Wernher an Ferdinand I., Eperies, 9. IX. 1540: „... decretum fuisse a monarcho ut captivi isti Cassovienses alius alium consumerent,“ nach einer Mitteilung der Gattin des auf Burg Munkács gefangenen Gregor Lonyay, — des einstigen Kommandanten v. Kaschau, der diese Stadt verraten haben soll, — (4. XII. 1536) gegen dessen Freilassung Georg Wernher schliesslich die Auslösung aller gefangenen Eperieser aus Kaschau betrieb.

⁴⁵ Wernher weiss allerhand Verdächtiges zu berichten, so über die Aufstellung von Belagerungsmaschinen im Dobritzen (Debreczen?), auch von einer Wagenladung grosser Eisenkugeln, die am Tage zuvor bei Eperies vorübergeführt wurden, wie von entdeckten Anschlägen auf das Kastell Damasd, data Eperies, 19. V. 1540, schliesslich sogar über Vorbereitungen eines polnischen Heerzuges als Geleit für die Gesandtschaft, die der Marschall v. Polen als Vertreter des Königs nach Kaschau senden will. Wernher ebenfalls an Ferdinand aus Eperies, 8. IX. 1540, worin er auch über die Verstärkung der Kaschauer Besatzung durch Reiter und Fusstruppen berichtet.

⁴⁶ Im Begleitschreiben Josef von Lambers an König Ferdinand I., Wien, 30. VII. 1540, zur Liste der diplomatischen Aufträge Königin Annas an Georg Wernher heisst es am Schluss: „Und was aber er Herr Werner weiters oder merers mit dem Hern Thurzo auf erforderung gegenwertiger sachen zuhandnlen und zuberatschlagen, nachdem Ime Gestallt samb der hungerischen Practigkhen in gehaimb wol bewisst, von nötten ansehen wirdet, dar Inn will Ime unnsere allergnedigste Fraw Khain mass noch ordnung geben, sonnders alles in sein notturfftigs getreues unnd muglichs bedengkhen gestellt haben“. Königin Anna nennt in ihrem gleichzeitigen Schreiben an ihren Gemahl Georg Wernher „als Eur Lieb getrewen diener unnd der in geheimen ansehlichen sachen bissher unnd noch geprauchet wirdet“.

das Notwendige persönlich mit der Königin zu besprechen und hatte dann mit deren schriftlichem Befehl zugleich zu Thurzo zurückkehren müssen, in rastlosem Dienen seines durch Krankheit und aufreibende Sorge ums Vaterland geschwächten Körpers nicht achtend.

In den fortschreitend ruhiger werdenden Zeiten darf er sich nun mehr und mehr Werken des Friedens widmen. Es würde den Rahmen dieser kleinen Studie bei weitem überschreiten, wollten wir sein amtliches Tun im einzelnen weiter verfolgen. Wir mussten uns darauf beschränken, sein Wirken in Ober-Ungarn während der entscheidenden Schicksalsjahre dieses Landes eingehender zu schildern; denn nur so konnten die wichtigsten Züge im Wesen und Schaffen dieses deutschen Schlesiers erkannt werden, der in einer Zeit allgemeiner Verwirrung und harter Kriegsnot für seine oberungarische Heimat sein Bestes leistete. Gelegentlich flackert das Kämpferische seiner Natur auch im Verwaltungsalltag in ihm auf, sei es, dass er sich bei der Durchführung eines Amtsgeschäfts infolge des unerwarteten Widerstandes von Seiten eines boshafte[n] Gegners gehindert oder durch beleidigende Willkür in seiner Ehre gekränkt fühlt, so bietet er dem Angreifer, wäre dieser auch noch so mächtig, entschlossen die Stirn. Ja, er schreckt selbst vor kühnen Worten in seiner Beschwerde an König Ferdinand I. nicht zurück, wie z. B. nach jenen dramatischen Zwischenfällen, die sich gelegentlich der Inbesitznahme der Zipser Probstei durch Georg Wernher für König Ferdinand im Februar 1545 oder auch in der Strafsache des Friedrich von Berzewitz ereigneten.⁴⁷

In diesen Jahren findet Wernher auch wieder Musse zu literarischer Tätigkeit. Der Humanist erwacht aufs Neue in ihm. 1544 erscheinen seine Epigrammata (Cracoviae). Sein berühmtes Sigismund von Herberstein gewidmetes kleines Buch *de admirandis Hungariae aquis hypomnematium*, in welchem er neben einem Abriss der ungarischen Landeskunde eine genaue Schilderung der ungarischen Thermen gibt, muss auch in diesen Jahren entstanden sein, schreibt doch bereits am 12. V. 1546 Hieronymus Beck von Leopoldsdorf von der Universität Padua an seinen väterlichen Freund Sigismund von Herberstein: „Georgii Vernerij nonnullorum fontium in Hungaria scaturientium descriptionem libenter accepi et perlegi et facilius ea omnia credo non tam quod saepius iam ex multis illud intellexerim, quam quod tam gravis testis autoritas me moveat.“⁴⁸ Herberstein hatte die Abfassung dieser Schrift, angeregt durch seine eige-

⁴⁷ Vgl. Wernhers Schreiben an Ferdinand I. Datum in arce Saros, 5. XII. 1544 und 4. II. 1545.

⁴⁸ Cod. Vindob. 13598.

nen Beobachtungen der Ofener Thermen, veranlasst.⁴⁹

Zu Beginn der 50 er Jahre fallen Wernher noch wichtige amtliche Aufträge zu. Im Frühsommer 1552 erscheint er zusammen mit Georg Rakovszki bei Königin Isabella, der Witwe Zapolyais, in Kaschau, um ihr im Namen König Ferdinands I. einen Teil ihres Brautschatzes aus-zuzahlen.⁵⁰ In den Jahren 1552/53 führt er als Präsident der Zipser Kam-mer zusammen mit dem Bischof von Weszprim, Paul Bornemisza, die schwierigen Aufgaben einer Revision der Bergwerkseinkünfte und der Organisation der Verwaltung in Siebenbürgen durch. Wernhers umfas-sende Relation darüber stellt noch heute eine der wertvollsten, kaum ausgeschöpften Quellen für die Kulturgeschichte Siebenbürgens dar.⁵¹ Wernher erfasst die geologischen Erscheinungen zugleich mit dem Blick des Naturforschers und des schöpferisch begabten Wirtschaftsorganisors. Er erkennt die arg verwaehrlosten siebenbürgischen Bergwerke in ihrer wahren Bedeutung für den Wiederaufbau Ungarns und weiss einge-hende Vorschläge zur Hebung ihrer Erträge zu entwerfen. Am Ende des ersten harten Arbeitsjahres dieser siebenbürgischen Revisionsreise trifft Wernher durch den Tod des ältesten seiner beiden Söhne, die mit Kö-nig Ferdinands I. Unterstützung in Prag studierten,⁵² ein schwerer Schick-salsschlag. Mit Siebenbürgen beschäftigt sich noch Wernhers letzter uns erhaltener Brief, den er am 2. II. 1554 aus Eperies an König Ferdinand. schreibt, um ihn mit unversieglichem Eifer über die Umtriebe der Kö-nigin Isabella und ihres Parteigängers Petrovics in Konstantinopel zu un-terrachten.⁵³ Den alten Humanisten beschäftigt in seinen letzten Lebens-

⁴⁹ Darüber Herberstein selbst in seinem ebenso wie Tordas Ode an Herberstein je-dem Drucke von Wernhers Schrift vorgesetzten Brief „Georgio Wernhero Regio Consiliario et apud Saros Praefecto.“ Über die Drucke von Wernhers Schrift (Erstdruck: Viennae 1549.) vgl. Michael Denis, Wiens Buchdruckergeschichte (1782), S. 473/74.

⁵⁰ Johann Christian Engel, Geschichte des ungarischen Reichs IV, 125. (Wien, 1814).

⁵¹ Abgedruckt in Johann Christian Engel, Geschichte Ungarns und seiner Neben-länder, II, 22—43.

⁵² Das Register der Hoffinanz des W. H. K. A. zum Jahr 1550, April (fol. 102^v) ver-zeichnet: „Georgij Vernerij Supplication, pit Ime ain Stewer zu seinem zwaier Sun Studio so Er geen Prag schigken wolte zugeben. Darauf sein Ime 450 fl. auf 3 Jar yedes 150 fl auss den gefellen der Saltz Camer zu Maromerusch bewilligt, und der Hungerischen Cam-mer also bevollen worden.“ Vgl. den lateinischen Druck dieser Bewilligung mitgeteilt von Melczer István in Történelmi Tár 1880, S. 208: Viennae, 1550, April 16. Darin wird her-vorgehoben, dass beide Söhne Wernhers die freien Künste und nebenher die böhmische Sprache studieren sollten. Im gleichen Monat erhält Georg Wernher 200 fl. jährliche Pro- vision bewilligt, die seine Erben nach seinem Ableben mit 1000 fl ablösen sollen. In den Registern der Hoffinanz finden sich noch mehrere gelegentliche Vergabungen und Bewil- ligungen König Ferdinands an Georg Wernher als Annerkennung seiner Dienste.

⁵³ Wernher weiss darüber weit mehr, als Engel, Geschichte des ungarischen Reichs (Wien 1814) IV, S. 142 davon berichtet.

jahren noch ein bedeutender Gegenstand: Sein Wunsch, die Geschichte Ungarns zu schreiben, nachdem er in seinem Büchlein über die ungarischen Thermen bereits die historische Landeskunde seiner Heimat in knappen, doch wesentlichen Zügen dargestellt hatte, muss, nach dem brieflichen Zeugnis einiger Freunde Wernhers zu urteilen, immerhin greifbare Gestalt gewonnen haben.⁵⁴ Obwohl bisher leider kein Entwurf dieses sicherlich bedeutsamen Werkes zutage getreten ist. Wahrscheinlich zog er sich in seinen letzten Lebensjahren wegen zunehmender körperlicher Leiden, die ihn ja schon in seinen besten Arbeitsjahren gequält hatten, mehr und mehr von seinen Amtsgeschäften zurück und fand daher Musse zu literarischem Tun. So gibt er noch 1554 den poetischen Nachlass Jacob Pisos heraus. Wohl zwischen dem 1. und 8. Juli 1556 muss ihn der Tod hinweggerafft haben.⁵⁵ Er schied aus einem reichen, fruchtbaren Leben, das trotz aller Kämpfe und Wiederwärtigkeiten, welche ihm jene sturmerfüllten Zeiten in Ungarn brachten, auch im menschlichen Sinne glücklich gewesen sein muss. Das verraten uns einige Worte aus einem seiner zahlreichen Briefe an König Ferdinand I., in dem er einmal den Wunsch ausspricht, sich wegen seines Leidens aus der Unruhe des kriegerischen Getümmels auf der Burg Saros für einige Tage zur Erholung „ad domesticam quietem“ nach Eperies zurückziehen zu dürfen. Ein Sohn und vier Töchter, wie seine Gattin, Sophia, überlebten ihn.⁵⁶ Sein Schwiegersohn, der berühmte siebenbürgische Humanist und Melanchthonfreund, Sigismund von Torda, der Gatte Euphemia Wern-

⁵⁴ So schreibt der Bischof von Siebenbürgen, Paul Bornemisza, am 23. VIII. 1555 aus Gyalu an sein Kapitel in Weissenburg: „... Perscripsit ad nos vir eruditus Georgius Vernerus se habere in animo, imo iam velle, ut gesta rerum Ungaricarum per publicam editionem sue lugubrationis memoriae consecret perpetuae, cumque nos jam pridem, ad eam rem promovendam adque illustrandam, tum etiam locupletandam, quaedam de exordio ac fundacione ecclesiae Vesprimiensis illi ipsi suggererimus: habeatque aliarum iam Metropolitanarum ecclesiarum totius Regni Hungariae preter Albensem, originis cognicionem; petit nunc a nobis, ut idem ipsum de ecclesia Albensi faceeremus...“ Mitgeteilt von B. Radvánszky, in *Történelmi Tár* 1880, S. 686/87. Auch Joachim Camerarius erkundigt sich bei Sigismund von Torda, Wernhers Schwiegersohn, gelegentlich nach der Vollendung von Wernhers geplanter Geschichte von Ungarn, die er begierig wäre zu lesen.

⁵⁵ Georg Wernher muss wohl einige Tage vor dem 8. VII. 1556 gestorben sein. Diese Feststellung des bisher unbekanntes Todesdatums Wernhers verdanke ich Herrn Dr. Gabor der es aus zwei Dokumenten des Melczerschen Familienarchivs erschloss, wonach Georg Wernher noch für den 1. VII. 1556 als Einnehmer aller Einkünfte Sarosvárs und des Zehnten des Bistums Eger (Erlau) von König Ferdinand in dessen Schreiben an Wernhers Witwe vom 22. X. 1558. genannt wird. Ferner geht aus einem Briefkonzept Sigismund von Tordas an Sigismund von Herberstein hervor, dass Georg Wernher am 8. VII. 1556 bereits tot war. Ich sage Herrn Gabor für seine liebenswürdigen Bemühungen auch an dieser Stelle meinen besten Dank.

hers,⁵⁷ wird sein Amtsnachfolger. Als Präsident der Zipser Kammer mit dem Sitz in Eperies, richtet er schon im Sommer 1556 amtliche Schreiben an König Ferdinand I., die kraftvolle Energie und klugen Familiensinn verraten. Darin wird Georg Wernhers nicht mehr erwähnt. Dieser unterzeichnete sich in seinem letzten uns erhaltenen Schreiben an König Ferdinand I. (vom 4. II. 1554) als „servitor minimus“, eine Bescheidenheit, die so grossem Verdienste, wie dem seinigen, wohl ansteht. Dieses deutschen Schlesiens Wirken, das auf ungarischem Boden so reiche Früchte trug, lebt fort in der Ueberlieferung des ungarischen, wie des deutschen Schrifttums. Möchte es dieser kleinen Studie gelingen, auch das Bild der menschlichen Persönlichkeit Georg Wernhers, des allezeit aufrechten Mannes, der die besten Ungarn und Deutschen zu seinen Freunden zählte, zu historischem Leben zu erwecken.

⁵⁶ Herr Dr. Gabor teilte mir gleichfalls aus dem Melczer-Archiv folgenden Stammbaum für die Familie Wernher mit:

Georg Verner 1539				
Gattin Sophia				
Pál †	Sabine Frau v. Christoph Melczer	Veronika Frau von Boldizsár Jula	Euphemia Frau des S. Torda	Anna Frau des Ladislaus Pézeri
	Peter Melczer		Georg, Sigismund, Margarethe Torda	Sophie Frau des Sebastian Regenmann

Ganz besonderen Dank schulde ich Frau Dr. Edith Hoffmann vom Kunsthistorischen Museum in Budapest für viele wertvolle Hinweise und mühevollen Nachforschungen, wie Übersetzungen bezüglich Georg Wernhers. Ihr sei darum auch an dieser Stelle noch herzlichst für ihre grosse Liebenswürdigkeit gedankt!

⁵⁷ Euphemia bereits am 1. V. 1562. Darüber und über ihre Beisetzung im (Wernherschen?) Familienerbbegräbnis in Eperies, wie über die Erziehung der Margaretha und des Sigismund Torda, — letzteren übergab der Witwer seiner Schwiegermutter Sophia, — vgl. ihres Gatten Aufzeichnungen in seinen Ephemerides, gedruckt bei Kovachich, *Scriptores rer. hungaricar. minores. I.*, S. 112—128, zum Jahr 1562. Ebenda unter, 1. VIII. 1558 verzeichnet Sigismund von Torda, dass er für 400 fl mit Zustimmung seiner Schwiegermutter, sowie des Paul und der Sabina Wernher, verm. Melczer, das Haus Wernhers gekauft habe, in dem er wohne. Die Handschrift dieses Tagebuchs befindet sich in der Budapester Universitätsbibliothek. (Vgl. den Handschriftenkatalog derselben II. 2, S. 800, anno 1558.) Über Tordas akademisches Studium und seine Beziehungen zu Melanchthon vgl. Wilhelm Fraknoi a. a. O., wie auch für seine Heirat Gustav Bauch a. a. O. S. 97, 98. Er kann seine Tätigkeit als Nachfolger Georg Wernhers wohl erst im Jahre 1556 unmittelbar nach dessen Tode begonnen haben, da dieser noch im Jahre 1555 eine Instruktion des Erzherzogs Maximilian erhält, in der Georg Wernher als Präfekt der Festung Saros und als Rat der ungarischen Königlichen Kammer genannt wird (nach einer gütigen Mitteilung Herrn Dr. Gabors aus dem Melczer-Archiv) und sogar im März 1556 zusammen mit Andreas Báthory noch einen amtlichen Auftrag König Ferdinand I. für die Organisation der Kammerverwaltung in Eperies durchführt. Vgl. Bauch S. 103.

Elfriede Rensing.

A RÉGI MAGYARORSZÁGI FESTÉSZET NÜRNBERGI KAPCSOLATAI.

A régi magyar művészetre vonatkozó kutatások tekintetében az utolsó dőben nagy és örvendetes változást észlelhetünk. Míg azelőtt csak néhányak lelkesedése tartotta életben ezt a tudományágat, most az általános érdeklődés fordult feléje. Ennek köszönhető, hogy tudásunk e téren nagy lendülettel haladt előre.

Az egyetlen hiány, amit az ezirányú kutatásoknak szemére lehet vetni az, hogy vizsgálódásait nem terjeszti ki elég széles körre és nem veszi eléggé számba a környező népek művészetének szerepét. Sőt nem dolgozik kritikával abban a tekintetben sem, hogy különválassza a Magyarországon készült művészeti emléket a véletlenül magyar földön talált idegentől. Ezért van az, hogy míg más népek művészete úgy áll előttünk, mint egy szerves és zárt épület, a mi emléanyagunk egy halom különböző színű és minőségű téglá képét nyújtja s a benne felhalmozott zavaró és idegen elemek, mint megannyi robbanó anyag nem engedik összeszeforni a valóban összetartozót. Noha a gondos mérlegelést alapul vevő tisztító munka, az idegen elemek ésszerű kiválasztása elvezethetne oda, hogy lassan tisztázódjék a magyarországi munkák különleges jelleme. Mindenekelőtt fontos volna az osztrák-magyar kérdés tisztázása, de mivel értesülesem szerint ez irányban osztrák részről döntő publikációk várhatók, célszerűbbnek látszott bécsi tanulmányutam eredményeinek közvételétől egyelőre elállnom és inkább a nürnbergi kapcsolatokra kiterjeszkednem.

Hogy a külföldi kapcsolatok felkutatása művészeti emlékeinkre nézve mennyire nélkülözhetetlen, arra az alábbiakban kifejtendő két példa tiszta világot vet. Mind a kettő igen fontos műemlékre vonatkozik s ezért a valóban jelentékeny képanyagot érinti.

Az egyik a *besztercebányai Szent Borbála oltár*. A hátlapján levő rendkívül érdekes festmények egyike „a pogány bölcsekkel vitatkozó szent Borbála”-t ábrázolja. E képen az alakok meglepően újszerű architektúrába

vannak állítva, melyről világosan látszik, hogy az az architektúra inspirálta, melyet Dürer „Mária élete” című fametszet-ciklusának angyali üdvözlésében (B. 83) alkalmazott. Az épület a maga egészében egyszerűsítve, sok tekintetben változtatva van, de minden eselleges kétségünket eloszlatja az a magasban elhelyezett medaillon, mely Judithot Holofernes fejével ábrázolja s mind a két kompozíción azonos. Ezt az önmagában kevésbé feltűnő esetet fontossá a datálás kérdése teszi. Az oltárról eddig úgy tudtuk, hogy hállapján a következő módon van keltezve: 1502 an dem Tag sanct Ypoliti ist geendet worden diese Tafel.¹ Dürer fametszete nincsen keltezve. A régebbi irodalom 1504-re vagy 1505-re tette keletkezését, Flechsig² Dürerről megjelent legújabb könyvének három évi különbséggel megjelent két kötetében először az 1502-es, utóbb az 1503-as évszámot gondolja helyesebbnek. Előbbre semmiképpen sem tehető. Akármelyik évszámot fogadjuk el, mindenképpen fontos következtetéseket vonhatunk le belőle.

Ha a besztecebányai oltár valóban 1502-re volna keltezve, eldönthetné a Dürer-oeuvre egyik legfontosabb fametszetsorozatának keletkezési idejére vonatkozó, évtizedek óta tartó vitát, mert a lapnak mindenestre 1502. aug. 13., azaz Szent Ipoly napja előtt kellett volna készülnie.

De hogy Dürer művére és a besztecebányai oltárra nézve is elfogadhassuk az 1502-es évszámot, fel kellene tennünk, hogy az érintkezés Nürnberg és Magyarország között oly élénk volt, hogy úgyszólván azonnal elérkeztek hozzánk az újabb művészeti termékek. Ez esetben a fametszetnek első kimutatható felhasználásával — minden németországi oltárnál korábban — Magyarországon találkozónánk. E mellett páratlanul gyors munkának kellett volna folynia a műhelyben. Az 1502. év folyamán megjelent lap felhasználásával oly oltáron találkozónánk, mely ez év aug. 13-án megfestve, szobrokkal és domborművekkel bőven ellátva készen állt. Mindez, valljuk be, nem valószínű.

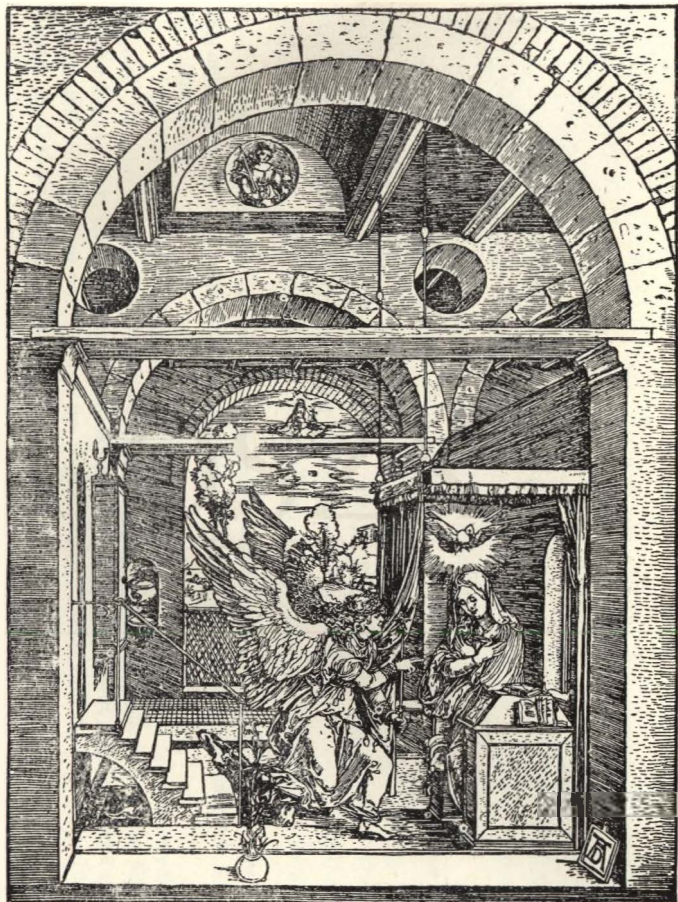
Ha azonban Dürer fametszetének keletkezését Flechsig utóbb hangoztatott véleménye szerint 1503-ra — vagy még későbbre — tesszük, a besztecebányai oltár évszámának olvasása csakis hibás lehet s nyilvánvaló, hogy az 1502-es kombinációt el kell ejtenünk.

Ipolyitól tudjuk, hogy az oltáron szúrágások és repedések mutatkoztak s hogy restaurálásra szorult, ha nem is nagy mérvűre. De épen a helyreállításnál csúszhatott be az évszámra hiba, egy apró vonás, mely a keltezés időpontját néhány évvel előretolta. Valószínű, hogy 1502 helyett 1509-et vagy még inkább 1512-öt kellett volna olvasni.

E feltevésünket stíluskritikai szempontok is alátámasztják. Az oltár a dunai iskola stílusának félreérthetetlen nyomait viseli magán. E stílus

¹ Ipolyi A. A besztecebányai egyházi műemlékek. Bpest. 1878. 97. l.

² E. Flechsig. A. Dürer. Berlin. I. 1928. 450. és 458. l. II. 1931. 561. l. 328. szám.

1. ábra. Dürer : Angyali üdvözlés.

2. ábra. Sz. Borbála-oltár Besztercebánya

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

legkorábbi megmozdulásai a német művészetben az 1502 körüli évekre tehetőek, de határozottan ott is csak pár évvel később lép fel. Ha tehát az 1502-es évszám olvasása helyes volna, a besztecebányai oltár e stílus legelső termékei közé tartoznék, azaz Felsőmagyarországot azon területek közé szabadna számítanunk, ahol ez a stílus alakot öltött. Erre azonban semmi más nyom nincsen. Ellenkezőleg, dunai stílű oltáraink mind későbbi keletűek. A Szépművészeti Múzeum oltára 1514-ben, a jezernycei oltár³ 1517-ben, a héthársi oltár 1518-ban vagy az után,⁴ a leibici oltár 1521-ben keletkezett. De ettől eltekintve is egész formanyelve 1502-nél későbbi stílusfázist mutat, annyira, hogy még akkor is bizonyosra vehetnők az évszám hibás olvasását, ha nem volna kezünkben a fametszettől nyújtott döntő bizonyíték. A besztecebányai oltár a maga 1509-es vagy 1512-es évével még mindig az élen halad, de szervesen sorakozik a többi mellé és nem áll érthetetlenül magában.

A másik darab, melyre nézve szintén a külföldi anyag szolgáltat fontos felvilágosítást, a „Mária halálát” ábrázoló *csütörtökhelyi oltár*.

Az erlangeni egyetemi könyvtár rajzgyűjteményének egyik rajza, mely szintén Mária halálát ábrázolja, a 15. századi nürnbergi művészet egyik legfontosabb terméke s minden jel szerint pontos tanulmány egy festményhez, melyről nem tudjuk, hogy kivitelre került-e. Annak a művésznak legközvetlenebb környezetéből, talán műhelyéből került ki, ki a nürnbergi művészetet a század közepén egyszerre fölvirágoztatta s megajándékozta a Dürer előtti korszak legjelentékenyebb művével, a Frauenkirche-ben levő Tucher-oltárral. A művész egyike azoknak a kimagasló egyéniségeknek, kik nyugatról jövő hatások alatt 1430—1445 ben szobor-szerű alakjaikkal, friss természetlátásukkal új stílust teremtettek Németországban s törekvéseiben Conrad Witz és Lucas Moser mellé állítható. Az 1450 körül készült erlangeni rajz annyira rokon a Tucher-oltár képeivel, főleg az egyes alakok és drapériák rajzában, az arctípusokban, az angyalok elhelyezésében, stb. oly közel áll a mester sajátkezű munkáihoz, hogy voltak, kik neki tulajdonították ezt a munkát is. S ha ez az attribúció nem is állja meg a helyét, annyi bizonyos, hogy a rajz a mesterhez való közelségével szerves tartozéka a régi nürnbergi művészetnek, minden vonása oda utalja és semmilyen más művészet termékei között

³ Az oltár két képe (az angyal megjelenik Joachimnak és a Találkozás az arany kapunál) figurális, illetve építészeti részleteiben Altdorfer két fametszetére (Bartsch 4. és 5.) támaszkodik.

⁴ Az Olajfák hegyét ábrázoló képen Jézus alakja a Springinklee fametszeteivel illesztéssel Hortulus Animae-ből (Nürnberg 1518) van kimásolva. Az oltár kellezésére nézve tehát nem egy 1510-iki W. Traut-féle fametszet másolása az irányadó, mint régebben gondoltam (Die Verwendung von Stichen im Kunstbetrieb Ungarns. Der Kenner. 1931. 70. l.), hanem az 1518-as Hortulus Animae.

el nem helyezhető. Annál meglepőbb, hogy épen a magyarországi műkincsek között találunk olyan darabot, mely vele szorosán összefügg. Ez a darab a csütörtökhelyi Zápolya-kápolna említett oltárképe, Divald szerint a legszebb és legfejlettebb középkori kép a Szepességben.⁵ Kompozíciója minden részletében megegyezik a rajzzal, azzal a különbséggel, hogy bizonyos nem fontos apróságok, diszitmények, melyek a képen láthatók, a rajzon még el vannak hanyagolva. Ilyenek az imazsamoly részletes kiképzése, az ágytakaró mustrája, az angyaloktól hintett rózsák, az égből aláhulló sugarak, stb. A csütörtökhelyi kép többek véleménye szerint valamikor egy egész oltárhoz tartozott, de ez semmivel sincs bizonyítva, mert nem kerültek elő Magyarországon hasonló stílusú darabok. E kérdés tisztázásában nincs segítségünkre a német festmény vagy rajzanyag sem, mert abban sem találunk olyan darabokat, melyek rajzunkhoz tartozhatnának s egy oltár rekonstrukcióját lehetővé tennék.

Helytállónak látszik azonban az a szintén többektől hangoztatott vélemény, hogy a festmény az eredetileg temetkezési kápolnának szánt épület első felszereléséhez tartozott, amire ábrázolásának tárgya is mutat. Annál inkább, mert a kápolna csak szánva volt temetkezési helyül, valójában ide soha sem temetkeztek, s ezért a kép alkalmazásának szükségességét csakis az eredeti elgondolás vethette fel. De hogy erre a felszerelésre, sőt magára az építkezésre mikor került sor, arra nézve a kútfők hallgatnak, s csak a hozzá nagyon hasonló szepeshelyi Zápolya-kápolna 1493-as évszáma ad keltezésére nézve némi támpontot. Divald minden indokolás nélkül 1473-ra,⁶ azaz a szepeshelyi kápolna elé teszi keletkezését, de ezt későbbi munkájában nem ismétli meg, s az egész egyéb irodalom mint későbbi munkát említi. Meddő hozzávetésekbe nem akarván bocsátkozni, vegyük alapul az 1493 körüli időt s a továbbiakat próbáljuk magáról a műről leolvasni.

A rajz és a festmény közötti meglepő összefüggést különféleképpen lehet magyarázni. Az első és legtermészetesebb feltevés az volna, hogy az erlangeni rajz a csütörtökhelyi festményhez készült tanulmányul s mivel a festményt eddig felső-magyarországi helyi munkának tartottuk, a rajz is magyar. Ennek ellene szól az, amit a rajzról előbb mondtam, hogy t. i. szerves része a nürnbergi festőművészetnek. A festménynek viszont Magyarországon semmi előzménye nincs s mindeddig egyike volt azoknak a daraboknak, melyek megmagyarázhatatlanul magukban álltak. S még amit Divald a 15. századi felső-magyarországi képekre gyakorolt hatásáról látni vél, az is téves, mert a kassai és bártfai Mária halálát ábrázoló képek azon kívül, amit a közös tárgy megkíván, egészen más

⁵ Divald K., Szepes vm. művészeti emlékei. Bpest. II. 1906. 58. I.

⁶ Divald K., Id. m. I. 62. I.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

3. ábra. Mária halála. Erlangen. Egyetemi könyvtár.

4. ábra. Mária halála-oltár. Csütörtök-hely.

kompozíciót és felfogást mutatnak. A közös magyar eredetet tehát el kell vetnünk.

De megdől az a lehetőség is, hogy a kettő — ha nem is magyar, — de egy kéz munkája, ha a képet és rajzot gondosan összehasonlítjuk. Az arctípusok mindenekelőtt feltűnően eltérőek, ami csak egy idegen kéz átírásában lehetséges, mert az arctípus az, amihez öntudatlanul a leg-erősebben ragaszkodik a művész. Ezenfelül a festmény lényegesen gyengébb kéz munkája, mint a rajz. E szempontból elég a drapériákat szem-ügyre vennünk, melyek mindig lágyítva, néha értetlenül és érthetetlenül jelennek meg. Idegen kéz másolásával állunk tehát szemben s csak az a kérdés, mely módon kell ezt képzelni. Feltehető volna, hogy a nürnbergi rajz, mint később annyi sok metszet, a 15. században Magyarországra került, hol festménymásolást készítettek róla s aztán az idők folyamán újra visszavándorolt Németországba. De ennek ellene szól az, amit a rajz történetéről tudunk. Igaz, hogy eredetét csak a 17. századig tudjuk visszafelé követni, de akkor viszont az ansbach-bayreuthi őrgrófoknak Ansbachban levő gyűjteményében merül fel, mely város Nürnberghez igen közel fekszik.⁷ Különös véletlen volna, hogy egy nürnbergi rajz a 15. században Magyarországra kerüljön s e messzi ország festőműhelyeiben való hányattatás után 200 év múlva, épen Nürnberg közelében kerüljön újra felszínre. Ez a magyarázat erőltetettnek látszik s a legkevésebbé sem meggyőző.

Valószínű az, hogy az erlangeni rajz egy Nürnbergben tényleg elkészült festmény vázlata s hogy a csütörtökhelyi festmény ennek az elveszett nürnbergi festménynek — az elmondottak után most már bizonyosan a helyszínén, Nürnbergben készült másolata. Nyilvánvalónak látszik az is, hogy a másolat nem egykorú, azaz nem 1450 körül készült. Mint már említettem, a drapériák stílusa más a festményen és más a rajzon. A századközépi kemény és szögletes gyűrődések szigorát feloldó tendencia — természetesen nagyjából mindig szem előtt tartva a másolandó kép formarendszerét — a század utolsó negyedének felel meg inkább, s ez az az időpont, melyet a megrendelés körülményei is valószínűvé tesznek. Magától értődik, hogy a század vége felé épült kápolna felszerelésére csak épülése vagy elkészülte körül gondolhattak.

Sem a festmények másolása, sem a képeknek egyik országból a másikba való küldése nem volt ritkaság ebben a korban. Hány olyan 15. századi festményről tudunk, melynek kompozíciója az eredetin kívül több másolt példányból is ismeretes, vagy mely csak másolatban maradt fenn! Nürnberg pedig már a század közepe óta dolgozott külföldi export

⁷ E. Bock, Die Zeichnungen in der Universitätsbibliothek Erlangen. Frankfurt a. M. 1929. VIII. 1. és 112. szám, 52. tábla.

számára. Boroszlóban is egy sereg fontos emléke maradt a nürnbergi festészetnek s pl. az ottani Borbála-templom őrzi épen a Tucher-oltár meszterének köréből származó legterjedelmesebb oltárművet.

A csütörtökhelyi oltárban Magyarország és Nürnberg művészeti összeköttetéseinek legrégebbi emlékét birjuk, azaz csak stílusra nézve a legrégebbi emléket, mert ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a festmény a 15. század utolsó évtizedeiben a kápolna építetésekor és annak díszül készült, pontosan megkapjuk azt az időt, melyben a sváb és frank művészet hatása magyarországi műveken először kimutatható. Ez a hatás a 16. század első harmadában éri el tetőfokát, amikor az importált metszetek másolása oltárképek számára nagyban megindul s a főforrás épen Nürnberg. Innen indulnak útra Veit Stoss, Dürer, W. Traut, Springinklee, Schäufolein, S. Beham metszetei Felső-Magyarország és Erdély felé, hogy ezentúl a festőműhelyek nélkülözhetetlen tanulmányanyagát képezzék és megkönnyítsék azt a nagy termelést, melyet a polgárok gazdagsága és áldozatkészsége lehetővé tettek.

Hoffmann Edith.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HOGYAN TÖRTÉNT AZ 1687/88. ÉVI 1—4. TÖRVÉNYCIKK SZERINTI TÖRVÉNYSZÖVEG BECIKKELYEZÉSE.

(ELSŐ KÖZLEMÉNY).

Feladatának fele útján megállott a történetírás,¹ mikor a hirhedtté lett reviziós clausula — az udvar elnevezése szerint salvatoria clausula — létrejöttének történetét csak az 1687. december 9.-én tett koronázási eskübe való beviteléig kutatta, s nem igyekezett azt egész a törvénybe való beiktatásáig tisztázni. Meg is fosztotta magát ezzel attól a nagy segítségől, melyet a vég ismerete visszamutató fényével a történeti valóság helyesebb, teljesebb, igaz megismerésére nyújt, gyakran egyedül teszi azt lehetővé.²

S feledte feladatát, mikor azon melegében maga használta fel közjogpolitikai következtetések hangoztatására féleredményeit, s ezzel idő előtt vetette prédául a publicisztikának politikailag majd mindig éles, de a tisztán látni akaró történeti szemléletnek a korszerűséget feltétlenül figyelembe venni parancsoló posztulátumaival szemben túlnyomólag érzéketlen szeme elé.

A publicisztika vitái nyomán elmérgedt hangulatban aztán, nem csoda, ha az udvar nemcsak a történetileg már igazolt esetekben marasztaltatott el szabálytalanságok elkövetőjeként, de szabálytalanságot csak sejtető eseteknél is, eléggé meg nem vizsgálta valószínűség mutatkozása alapján, minden szabályellenességet nyíltan is könnyű szívvel elkövető hatalomnak vétetett.

¹ Turba, Gustav: Die Grundlagen der pragmatischen Sanktion. I. Ungarn, (Wiener Staatswissenschaftliche Studien, X./2.) Wien, 1911. 8°, 325. l.

² Hogy ez mennyivel tisztábbá tette a december 9. előtti események ismeretét, közleményem ezen első részének a korábbi feldolgozásokkal való összevetése eléggé tanúsíthatja. Dolgozatom e részét lehető rövidre kellvén fogni, ismertnek kell feltételeznem az eddigi irodalom alapján sok lényeges kérdést, így magának a reviziós clausulának itt nem részletezett történetét is. Így kezdhetem előadásomat kb. november 21-ével.

Igy nem is tűnt fel nagyon Fraknói³ amaz állításának valószínűtlensége, hogy az 1687/8. évi országgyűlésnek a rendek által megállapított törvénycikkein az uralkodó által tett javítások, módosítások folytán előállott „kijavított szöveg többé nem került az országgyűlés elé.”

Ami valójában azt jelenti, hogy Lipót más szöveget „szentesített” az országgyűlés törvénycikkeiként, mint amelyet az országgyűlés neki bemutatott.

Ilyen cselekmény — ha Lipót valójában így tett volna — beleütközött volna az 1618 : 28. tc-be,⁴ s kétségtelenül nyílt törvénysértés lett volna.

Lipót elkövetett törvénysértést, de nem ilyen formában követte azt el. A lehetőségek páratlanul ügyes felhasználásával legalább olyan formát használt fel, mellyel el tudta *leplezni* az elkövetett törvénysértést.

Miképen történt ez, miként vált ez lehetővé, s honnan tudjuk mindent megállapítani, hadd mondják el az alább következők, annak tanuságául, hogy alig ismerünk még egy országgyűlést, amelynek lefolyása a törvények létrejövetelének hasonló történetét mutatná.

I.

Tudásunk igen jelentős részében a bécsi belügyminisztérium levéltárában még elég teljességben megvolt annak az alapvető anyagnak ismeretén nyugszik, amelyet az osztrák udvari kancellária u. n. belső-ausztriai tagozatának előadótanácsosa, — az e tagozat, mint egyszersmind kabineti iroda ügykörében ellátott magyar ügyeknek is immár állandósult referense, — a hivatali munka terhe alatt idő előtt kidőlt Werdenburg István András nagy gonddal tartott együtt és hagyott hátra.⁵ Elsőrangú forrásai ezek az országgyűlés történetének, s bizvást lehet állítanunk, hogyha ezek is a múlt század eleji és közepi lelkelen iratselejtezők átkos pusztító indulatának esek volna áldozatul,⁶ szinte semmit sem tudnánk az udvarnak az országgyűléssel szemben való politikája történetéről, illetve minden más forrásnak ismerete ellenére is hiányosan, tehát tévesen is ismernők annak történetét.

³ Fraknói Vilmos: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megalapítása az 1687/8-ik országgyűlésen. Bpest, 1922. 8°, 60 l.; az idézett állítás a 49. l.

⁴ Super confirmatione articulorum, per status et ordines in publica diaeta conclusorum: Additamenta et diminutiones constitutionibus seu articulis statuum et ordinum suae maiestati pro confirmatione porrectis aut porrigendis non committantur.

⁵ A Fremde Gegenstände-ben, Karton 22—24.

⁶ A mondott belügyi levéltár egykori anyaga pl. az ú. n. „alte Registratur“ c. részében (ez az 1792. előtti iratok anyaga) 7754 fasciculus volt. 1826-ban ebből 2190 fasciculus 310-re fogyasztott le. (L. Inventar des Allgemeinen Archivs des Ministeriums des Innern. Wien 1909. 8°, 95. l.; az adat a 8. lapon.)

Ezt az anyagot azóta, hogy Turba szinte felfedezőként reáirányította figyelmünket, mindazok felkeresték, akik történetírókként foglalkoztak az 1687/8. országgyűlés történetével.

Elsősorban Csekey István⁷ a magyar trónöröklési jogról szóló s monumentálisnak mondott⁸ monográfiájához, aztán Fraknoi Vilmos,⁹ a késő öregkorában is friss erővel buzogó élénk érdeklődéssel, de az alakítás szépségére törő íróban a jó kutatót elnyomó némi türelmetlenséggel, s aztán a hosszú terminusra dolgozó s a kutatásnál itt is a visszafelé való kutatás kipróbált gyakorlatát el nem hagyó türelmességgel magam is.

De szempontjaink tán nem voltak mindenben ugyanazok.

Irodalmi elődeim inkább az országgyűlés történetére kutattak, magam meg az országgyűlés történetét. S az erre irányuló kutatásaim szerencsés találatai döntő értékű új forrásanyagot hoztak.

Az új anyag több kisebb darab mellett legfőként három teljes, az országgyűlés egész lefolyását végigkísérő napló. Naplónk volt ugyan elég szép számmal erre az országgyűlésre vonatkozólag is, de a kutatóink előtt eddig ismertek mind csak csonka, fűlnyomólag 1687. december közepével, végével megszakadó redakciók voltak.

Az 1688. év januárjának országgyűlési tárgyalásairól is szóló naplót — az országgyűlés január 25-én ért véget — nem ismertek az előbb említettek, nem Szalay László, sem Horváth Mihály.

A fellelt három napló egyikét, a Patachich-félét ismerte ugyan már egy kutató, a doktori disszertációjához anyagot kereső Blum A. Lipót bölcsészethallgató, de csak az 1687. november végéig való adatait használta, s csak kivonatokat vett belőle, s önkézzel keresett halála után hátramaradt jegyzeteinek feldolgozásából¹⁰ e naplónak teljessége s már csak ezzel is adódó nagy fontossága tudomásunkra nem juthatott.

Patachich Boldizsár,¹¹ ennek a naplónak írója, Szlavon-Horvátország követe volt ez országgyűlésen, s bár ekkor még újonc e téren, meglepő érzékkel birt az események jelentőségének felismeréséhez, s jól, igen jól felhasználta azokat a lehetőségeket, amelyeket ez ország(ok) követeinek adott az a körülmény, hogy mindig az elnöki asztalnál ültek, s így köz-

⁷ A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány, oklevélmellékletekkel. Bpest, 1917. 8°, 564. l.

⁸ Fraknoi V. mondja ilyenek „A magyar királyválasztások történeté”-ben (Bpest, 1921) a 4. lapon.

⁹ A 3. sz. jegyzetben idézett munkájában.

¹⁰ Goldschmiedt (= Barabás) Kálmán: A trónöröklés kérdése az 1687/88-i országgyűlésen. (Történeti Értekezések, 7. szám.) Bpest, 1914, 8°, 48.

¹¹ Szül. 1663., megh. 1719. dec. 9, 1693. szept. 17. m. cancell. tanácsos az 1692. vége felé lemondott Tuskan Pál helyébe. 1706. július 25. báróságot nyer. Az 1708/15. országgyűlésen így már a főrendek tábláján jelenik meg.

vetlen szem- és fültanúi lehettek mindannak, amit a királyi táblának az országgyűlésen, ennek alsó tábláján, cselekvő szerepet betöltő tagjai, — a személynök mint elnök, a nádori és az országbírói protonotarius, mint az alsó tábla rendszerinti pennái, s főnökeik révén a felső tábla nevezetesebb eseményeinek is tudói, a személynöki ítélőmesterek, mint szintén főpennák és főnöküknek kiválóan bizalmi emberei — cselekedtek; szemtől-szembe való tanúi voltak az üzenetváltást ellátó ablegacziók instruálásának, azután jelentéstételeiknek, a felsőtáblától küldött ablegacziók fogadásának, üzenetleadásaiknak; azonfelül rendszerint, s most is, tagjai voltak a kompilatorok küldöttségének, s így az országgyűlés e tényezőinek külsőleg jelentkező hivatalos működését teljes egészében ismerték, az utóbbinál cselekvő közreműködőként is.

Patachich érdeklődése elsősorban a közjogi kérdések felé fordult, az alsótáblai tárgyalásokból legbővebben ezeket jegyzé fel a három diarium közt különben is legterjedelmesebb naplójában.

Ami Patachichnál némileg háttérbe szorult, a vallási kérdés, az természetszerűleg eléggé előtérben áll a másik két naplóban: az egyik az esztergomi káptalan követjeinek diariuma lévén, a másikat meg az országgyűlésen valláspolitikai egységként fellépő két protestáns felekezet egyik vezető alakja, tán legkiválóbb pennája is, a lutheránus Okolicsányi Pál vezetvén.

Okolicsányi¹² mint özv. Zay Andrásné báróné (Bakos Zsuzsanna) által az országgyűlésre küldött legatus absentium az országgyűlési követek azon csoportjába tartozott, mely elsősorban küldőinek ügyes-bajos magánjogi dolgait kellett, hogy gondozza, s ha lehet, az országos sérelmek közé való felvételét eszközölje ki; amely csoportban az intézményszerű érdeképviseleti jelleg nem volt meg, mely tehát a közjogi tekintély sorátlan utolsóinak is állott ugyan, de a közjogi kérdések körül vívott küzdelmet mégsem nézte egészen érdeklődés nélkül; mert az közelről érintette a maga nemesi szabadságát, ennek anyagi vonatkozású praerogatíváit, vagy akár tartalomteljességének ideális alkotó elemeit is.

Okolicsányi nem volt újonc az országgyűlésen. Ugyanilyen absentium legatusként (mint özv. Révay Dánielné báróné, szül. br. Bossányi Judit küldötte) résztvett már az 1681. évi országgyűlésen, amelyen egyképen nehéz küzdelem folyt úgy protestáns vallásának tán kevesebbet érdeklő, de életbevágó kérdéseiben, mint a mindenkit érdeklő közjogi restitúció kivívásáért.

¹² Közelebbi éleadatait nem ismerem. Nagy Iván (M.o. családai VIII. 208. l.) táblázata szerint O. Sebestyénnek és O. Magdolnának fia, felesége Rakovszky Zsuzsa, fiuk Kristóf, az Ónodon lekaszebolt követ és turóci alispán. Pált az 1715. évi törvények ismételtlen emlegetik.

Így Okolicsányi meg tudta mérni az 1687/88. országgyűlésen felmerült régi vallási és újabb közjogi kérdések jelentőségét is, s bár a maga vallási szempontjainak elég erős kiemelésével, hű krónikása igyekezett s tudott is lenni az országgyűlésen történt egyéb vonatkozású eseményeknek is, valamint a protestánsok által vallásügyekben az országgyűlési üléseken kívül tartott értekezleteknek is.

Objektív hűségre való törekvésének tán nem feltétlen bizonyítéka az, hogy még azon a néhány helyen is, ahol magát vallja a napló írójának, eltüntette szerzősége bevallásának minden nyomát, de igenis bizonyítéka az a lelki indulatait festését teljesen mellőző s csak a rideg tényszűrűsre szorítkozó szerénység, amellyel a vallása ügyeiben való sok munkájú saját szerepét szokta regisztrálni.

A vallásügyeknek egyházuk hierarchikus szervezetében nyugvó imperatív vezetése folytán az esztergomi káptalan követjei — Dolny István földvári apát olvasókanonok és Pyber László lekéri apát zólyomi főesperes — a vallásügynek az országgyűlési tárgyalásokon kívül folyt története tekintetében persze nem lehetnek az Okolicsányiéval fölerő terjedelmű forrásunk ; viszont abban a fontos kérdésben, miként vélekedett az alsó táblán székkal bíró katolikus papság a közjogi kérdésekről, elsőrangú kútfőnk, nemcsak azért, mert más ily forrásunk (legalább eddig) nincs, de azért is, mert e két papi követ természetszerűleg a klérus állásfoglalását irányító primás közvetlen környezetéhez tartozott.

Így aztán a római Collegium Germanico-Hungaricumnak, a magyar főpapok e szelektáló intézetének neveltjeiként a magyar egyházi hierarchiában nagy jövőt váró s e jövőre készül^{13,14} két férfiú éber érdeklődéssel és a kérdések fontosságának felismerésével kísérte figyelemmel, s jegyezte fel nagy objektivitással káptalani kartársaik tudomásául az országgyűlésen történt eseményeket és vitákat.

Volna ugyan még egy negyedik teljes naplónk is, az országgyűlés végéig terjedő, de ez amellelt, hogy ma amúgy is csonka, (hiányzik az 1687. decemberi naplórész), megmaradt részében is — sajnos — csak hiányosan használható. Mert valami alkalommal alul széles sávon nedvesség érte s annyira átáztatta, hogy részben az olvashatatlanságig elhalványodott, részben egészen is kimosódott az írás ; annyit azonban a megoldható szövegrészekből mégis megtudunk, hogy ennek az elnöki asztalnál ülő protonotariusok egyike¹⁵ által vezetett — s tehát hivatalosnak

¹³ Dolny szül. 1643. Rómában tanult 1667—1669., előbb két évig Bécsben. Novii cz. püspök, 1696. pécsi, 1699. csanádi megyés püspök. Megh. 1707.

¹⁴ Pyber szül. 1649. Tanult Bécsben, 1669—1673. Rómában, hol pappá is szenteltetett. Almissai cz. püspök, 1704— az eszterg. egyhm. vicarius generalisa haláláig 1719-ig.

¹⁵ Kvassay István vagy Jeszenszky Mihály (nagyjeszeni).

mondandó — naplónak kellett lennie, mely a viták pro- és contra-érveit mellőzi, ellenben nagy súlyt fektet a personalist s a királyi táblát, valamint — a scripturistica szempontjából — a protonotariusokat különösen érdeklő kérdésekre. Az előadásnak ez a szűkebbre való korlátozása okozza természetszerűleg azt, hogy terjedelem tekintetében ez a napló fele annyit sem ölel fel, mint akár a három másik közt legrövidebb esztergomi napló is.

II.

Az 1687. évi december 9-én, Eleonora királyné koronázásának is évfordulóján, ősi pompával és az ország illetékes közjogi tényezőinek tényleges részvételével megtörtént I. Józsefnek Magyarország örökös királyává való koronázása.

Lipót, az apa és király, célt érni látszott úgy abban, hogy Magyarország koronája az elsőszülöttség rendje szerint örökösödjék fiágában, mint abban is, hogy az ilyen örökösödési renddel elválaszthatatlanul együttjárónak állított és érzett, s megvalósítani is akart alkotmánymódosításra — az ellentállási jog kiküszöbölésén felül — egyetlen eszközzel kiformált s a célra alkalmasnak is talált *salvatoria clausulával* megfelelő állapot vetett.

Célt érni látszott, mert az örökösödést a rendek elfogadták, az ellenállási jogról a rendek lemondottak, a *salvatoria clausula* pedig közjogi létet nyert azzal, hogy a koronázási esküt a koronázást megtámadhatatlan jogon végző primás a király által saját „*stylusa*” szerint megszüvegezett . . . *prouti de eorum intellectu et usu regio ac communi statuum consensu*¹⁶ *conventum fuerit* . . . záradékkal megtoldva vette ki Józsefből, a *neo-rexből*.

Ennyi eredménynek tiszta örömmel kellett volna Lipótot eltöltenie.

Mégis Lipót öröme nem lehetett, nem volt zavartalan. Sok gond csüggeszkedett beléje.

Magát a koronázást Lipót úgy kényszerítette ki, nem is teljesítette annak szokásszerű feltételeit: nem állította ki a hitlevelet, s most félnie kellett, hogy mindezzel veszélyezteti — ha nem is az elfogadott elsőszülöttségi-örökösödési rendnek és az ellentállási jog feladásának becikkelyezését, de igenis — a még el sem fogadott *salvatoria clausulának* elfogadtatását, s ezzel természetszerűleg törvényes törvénybeiktatását is.

¹⁶ Jól jegyezzük meg, hogy az 1687–88.: 1. tc.-be beékelte a koronázási eskü szövegébe befoglalt „*diaetaliter*” szó tényleg nem volt benne a letett esküben!

Nehéz út vezette el az eddigi eredményekhez is.

*

A királyi propositiókra adandó válaszfelirat tervezetében ugyanis, mely felirat a korábbi országgyűlések gyakorlatának megfelelőleg most is a gravamina et postulata néven ismert és formájában immár meggyökerezett írat alakjában készült, az országgyűlés határozataihoz alkalmazkodó és az ott kialakult hangulathoz igazodó kompilátorok oly szöveget voltak a rendek előtt javaslatba hozandók, mely szöveg a koronázási esküben a törvények megtartásának kötelezettségét részletezéssel még kétségtelenebbé akarta tenni, s mely szövegben az elsőszülöttségi örökösödés elfogadásának s az ellentállási jog feladásának szinte csak elvi kimondása mellett a rendek Józsefet azzal a feltétellel, hogy Lipót mint apa előbb a törvények megtartását ígérő biztosító levelet állít ki,

„... hálás szívvvel elfogadják, s önként, szabadon, készségesen s egyező akarrattal, boldog és örömmel teli felkiáltással örökösül s jövendőbeli urukul és királyukul választják és elfogadják, ...“

de nem koronázzák, hanem a koronázást,

„... mivelhogy (József) a hazai törvények szerint serdületlen kora miatt most még képtelen arra, az eskütételt vagy ő fensége törvényes korának eléréséig, vagy pedig a királyi hatalom átvételének idejéig“ elhasszadják.¹⁷

Mielőtt még a felirattervezet egyéb részei is elkészültek volna, s az egész munkálat a rendek elé kerülhetett volna, a nádor a király érthető kíváncsiságának kielégítésére, 1687. november 21-én, közölte vele a munkálatnak a trónöröklés kérdését tárgyaló elejét.

¹⁷ ... *acceptant animo et sponte, benevole, unaninique consensu ac faustis et laetis acclamationibus in haerendam ac futuram regem ac dominum ipsorum c/l/mum* (siquidem teneram ob aetatem de lege patria necdum capacem deponendi pro nunc per se iuramenti, ex eoque vel ad legitimos annos eiusdem serenitatis, aut vere tempus suscipiendorum regionum fascium prorogandi erga praeviam modernae paternae suae m/tis s/mae c/l/tem, eamque diplomaticam affidavitem, super in reliquo omnibus communibus antiquis iuribus, privilegiis, libertatibus, immunitatibus et legibus eorundem statuum et ordinum a divis condam Hungariae regibus, imo et moderna sua m/te s/ma hucusque b/ne concessis et in futurum concedendis, successiveque a praelibata etiam serenitate indulgentis, salvis et tectis ac illaese tam per suam m/tem s/mam, quam eiusdem serenissimam posteritatem masculam, iuxta etiam c/l/tem in b/nis propositionibus factam oblationem, servandis, neque ab infradeclarato exemplo acceptatae haereditariae votivae successionis in quodpiam praeiudicium exposit trahi valentibus, iisdem statibus et ordinibus per manus d/ni comitis palatini elargiendam et extradandam, ac praenotati deponendi superinde iuramenti tempore per antelatum quoque principem archiducemque suo sub nomine et subscriptione, impendentique duplici sigillo recepta antiqua norma ratificandam) eligunt et acceptant ...

Az uralkodó és a tanácsadásra felkért legbenső két tanácsosa, Kinsky és Strattmann, megdöbbenve látták belőle, mily kevéssé felel az meg az udvar óhajainak, s a két tanácsos rögtön felismerte, hogy az ügyet „sine vi coactiva” nem lehet előbbre vinni, s csak arra kell gondot fordítani, hogy az erőszak, amennyire csak lehet, simán alkalmaztassék, mégis úgy, „hogy a rendek érezhetőleg lássák, hogy nem annyira a döntés joga van náluk, mint inkább a beleegyezés kényszere”. Megnyugtatón igyekeztek az uralkodót, hogy „nem látnak semmi okot, amely ez eljárástól vissza kellene hogy tartsa, hiszen a beszállásolt katonaság révén parancsolóként úr az országban, s a rendeket — ezeknek maguknak is javára — eddigi visszaéléseik lehetőségétől, mindenkor lelkiismeretének sérelme nélkül, megfoszthatja, mint ahogy Csehországgal sem történt másként”.¹⁸

Lipót elfogadta az erőszak ilyen politikáját, melynek tulnyomólag sima érvényesülését biztosította az, hogy az országgyűlés politikailag vagy közjogilag döntő tényezőinek eléggé készséges eszközül való megnyerése folytán az alkotmányosság látszatának megőrzésével használhatta ki azokat az előnyös helyzeteket, melyeket a szokáson alapuló tárgyalási rend amúgy is nyújtott, avagy a támogatás által ügyesen alakított konstellációkkal a maga számára teremtett.

Mindenekelőtt a nádor a kompilatorokat, ezek egyik legfőbb pennája, a nádorral a közfunkciója tekintetében is a magánjogi jogviszony feltétlen függőségi elemét erősen éreztető familiaritás viszonyában álló nádori ítélőmester,¹⁹ a személynöknek²⁰ — az alsó tábla elnökének — testvére útján arra kényszeríté, hogy a felterjesztés tervezeti szövegéből még ennek az országos ülés elébe való terjesztése előtt kihagyják az esküszöveg kiterjesztésére vonatkozó kívánalmat, ki a „választás”-nak, valamint József esküre való képtelenségének hangoztatását, ellenben bevegyék — bár ép csak egy szóval — a koronázásra való hajlandóság kijelentését.²¹

Hogy az ilykép kényszerhelyzetbe hozott országgyűlésnek szinte egészen lehetetlenné tegye a József serdületlenkorúságának, eskü letételére való alkalmatlanságának állítására leendő netáni visszatérést, Lipót most hamarjában, még a válaszfelirati tervezet plenumbeli bemutatásának napján, november 25-én, megbérmáltatta (kilenc és egyharmad éves²²) fiát,

¹⁸ Mindez az 1687. november 23. referatumukban. Közli Turba. 225—230. ll.

¹⁹ Orbán Pál.

²⁰ Orbán István, személynök 1679. április 6. óta; ugyane napon kapott magyar bárói rangot is.

²¹ Az így átalakított szöveg (idevágó része) így szólt: . . . *acceptant animo, unanimique consensu ac faustis et laetis acclamationibus in haeredem et futurum regem, dominumque ipsorum clivum rite coronandum post acceptandas condiciones et superinde deponendum iuramentum . . .*

²² Szül. 1678. július 26.

a következő napon pedig a spanyol királytól már régebben megküldött²³ aranygyapjas rend tagságába is beöltöztette, hogy így Józsefnek a saját személyében tett bérnálási fogadalma s a rend lovagjává való ütéskor történt esküvétele útján a teljeskorúságnak, tehát a koronázási eskü letételére is már beállott képességnek legalább valamelyes jogi véleményét keltse.

Időközben, még november 24-én, felhívta a személynök által a kompilatorokat, hogy minden más ügy félretételével mindenekelőtt fogjanak hozzá serényen az örökösödésre és az ellentállási jogra vonatkozó törvénycikk „kombinálásához,” „adpromptálásához.”²⁴

Az ez ügyben másnap ismét összeült kompilatoroknak nem sok dolguk akadt ezzel. Nem kellett a szöveggel sokat kombinálniok. Kész tervezetet fektettek eléjük. S ezek az udvartól származónak tudott e szöveget, mivel az a salvatoria clausulát nem tartalmazta, minden egyéb ellenszenvük ellenére, mert úgy tudták, hogy a felség annak sem bővítésével sem kihagyással való módosítását nem engedi meg, minden részletében változatlanul hagyták.²⁵

Harmadnap, november 26-án már az alsótábla is végzett vele, a nádor és a személynök a király kifejezett akarására való hivatkozással nyervén meg a tervezetnek szinte változatlan elfogadását.²⁶

²³ Mint a bajor választó bécsi resideense 1687. júl. 3-án jelenti, megérkezett az aranygyapjú, „welche er an seinem auf den 26. huius fallenden Geburstag von ihro kais. M. empfangen wird.“ (München, Geh. Staatsarchiv. Kasten Schwarz. 11/13. sub dato citato.)

²⁴ D. personalis d/nis compileribus refert, suam m/tem graviter ferre tam diuturnam gravaminum compilationem, advertisseque idcirco severe literis propriis tam in d/num palatinum, quam in semet, quod ii nimirum augustam aulam assidua spe lactaverint, prope diem compilationis finem fore, interim vero tempus, cui sua m/tas 12 aut 14 dierum terminum praelixerat, in integrum fere mensem protraxisse; festinent itaque, et privatis omnibus sepositis propositionem replicam et articulum inauguralem quantocius adpromptent. Ideo visum est d/no personali hodiernam sessionem plane differre, ut d/ni prothonotarii plus laborare possint. (Patachich naplóbejegyzése.) A „kombinálás” kifejezést az eszterg. napló használja.

²⁵ Convenientibus itaque praemisso tempore (t. i. nov. 25., d. u. 3 órákor) legitur articuli condendi tenor, ex mente, ut creditur, aulae confectus, inde per omnia iisdem nec acceptus; sed quia nihil subtrahi aut demi sua m/tas vellet, in omnibus suis clausulis relictus est; articuli potissimum 5. decreti Ferdinandi imperatoris a. 1547. mentionem non laudabant nonnulli eo, quod suae quoque m/ti maior in successione securitas esse possit in moderna spontanea statuam acceptance, quam articulo illo, qui usu nunquam praeditus fuisset; alii querebantur, quod nihil eo modo suae m/ti praestari videantur, nec gratitudinem ullam referre, si antiquitas ea successio deberi admittatur. Sed utrorumque dicta surdis auribus excepta sunt. (Patachich bejegyzése.)

²⁶ Tum articulus heri compileribus duntaxat communicatus universis statibus et ordinibus perlegitur, ab iisdem ex praemissa heri ratione absque renitentia fere adpromptatus. Solum id addi petitum, ut deficiente aug/ma domo Austriaca tam in Germania, quam in Hispania, ius liberae electionis penes regnicolas iterum maneat. Quod et factum. (P-

Időközben már le is tellett az a két hetes terminus, amit a király a rendeknek a gravamina és postulata, a válaszfelirat bemutatására pozíciójának átnyújtása alkalmával kitűzött, s azoknak végleges lezárása még egyre húzódott.

A válaszfelirat késése által mind nyugtalanabbá váló s a Pozsonyba lejött idegen diplomaták előtt uralkodói tekintélyét is féltő király türelmetlenségének lecsillapítására a nádor és a primás Strattmann által kitervelt lépést tettek. November 29-én ketten átnyújtották a királynak már a koronázási articulusokat azzal a beállítással, hogy ezt a rendek megbízásából teszik.

A formahiányt ez alkalommal nagyon komolyan vevő Kinsky hiába figyelmeztette Lipótot, hogy az átnyújtásnak ez a formája csak „privatim” történnék vehető,²⁷ vagyis nem bír semmi hivatalos jelleggel, a király szívesebben hallgatott Strattmannra, aki a nádor e lépését természetesen olybá kívánta vétetni, mintha azt a rendek maguk tették volna.

Így a hajlamossá tett s a nádor által is nógatott Lipót nem is várta meg a válaszfelirat országgyűlési átnyújtását, hanem abban a pillanatban, amikor annak átnyújtása már csak órák kérdésének látszott, s a válaszfeliratot átadni hivatott küldöttség megválasztása is napirendre tűzött, még az országgyűlés bejegyzésének hivatalos megnyilatkozása előtt, december 2-án elrendelte a koronázást, annak napjául december 9-ét állapítván meg. De hogy ezt nem közölte a még át sem nyújtott válaszfelíratra való (akár részbeni) feleletül, s az meg semmiképpen sem látszott tanácsosnak, hogy ez motu proprio kezdeményezett leirat tormájában közöltesék, ahhoz az expedienshez folyamodott, hogy magánlevélben közölte ezt a nádorral, aki azt a felső táblának bemutatta; mire ez az ily módon vett királyi döntést kiküldöttsége által megvitt szóbeli üzenettel adta tudtára az alsó táblának.²⁸

tachich bejegyzése.) . . . diser also verfasste articulus . . . contra opposites nicht anderst durchgetrungen werden können, als dass respective der palatinus und personalis sich e. kais. M/ität austrucklichen agn/ten Befehls bedienet haben . . . vallja be maga Strattmann is 1687. november 30-án. (L. Turba 234—235. II.)

²⁷ A november 30-iki referatumban. Közli Turba, 231—235 II.

²⁸ . . . continuatur gravaminum perfectio. Sub hac adveniunt a parte d/norum magnatum ill/mus et rev/mus d/nus Georgius Fenessy etc. et ill/mus comes d/nus Adamus Czobor etc. nunciantes, suam celsitudinem palatinalem heri cum sua m/te fuisse in conferentia, ubi graviter intellexit sua m/tas, gravamina porrigenda nondum esse parata et adpromptata; demandavitque, ut si non omnia, saltem pars eorundem pro admaturatione transmittatur. Accepisseque attactam celsitudinem palatinalem hodie iam in congregatione existentem schedam propria suae m/tis manu exaratam, in qua declarabat sua m/tas, se pro coronatione ser/mi archiducis Josephi diem 9-nam presentis mensis Decembris desti-

Két napra erre, december 4-én, az országgyűlés népes küldöttség útján hivatalosan Lipót kezébe fektette válaszfeliratul a sérelmeknek és kívánalmaknak első, az örökösödési kérdést is tárgyzó, részét.

De a megformált koronázási articulusok nem nyújtattak át.

III.

Quid nunc?, kérdezte most Lipót önmagától, kérdezte tanácsosaitól.

Az országgyűlés a koronázási articulusokat nem ellenszegülő akaratának megnyilatkoztatásául tartotta vissza. A tárgyalási módnak régtől fogva meggyökeresedett sorát követte, s a törvényalkotásnak természet szerű rendje hozta magával, hogy előbb be kellett várni a benyújtott válaszfelíratra a királyi válaszeiratot.

Nem lehetett tehát az országgyűlést egyszerűen felhívni a koronázási articulusok — időelőtti — országgyűlési átadására.

A december 9-ig még rendelkezésre álló 4—5 nap elegendő idő lett volna ugyan arra is, hogy a szabályos mód szerint, a december 4-én átnyújtott válaszfelíratra felelő részleges, előleges válaszeiratnak haladéktalan kiállításával és leküldésével az ügy ismét napirendre tűztesse s az országgyűlés által már amúgy is elfogadott e koronázási articulusok tervezeti szövege ezután országgyűlési küldöttség útján, kísérőirat mellett vagy anélkül, mihamar hivatalosan átadassék a király kezébe. Ez a szabályszerű eljárás azonban most semmivel sem hozta volna közelebb az uralkodót céljához, még akkor sem, ha a benyújtott válaszfelirat sima utat nyitott volna erre.

Mivel azonban ez ezt nem tette, az uralkodó amúgy is kényes helyzetét ellenkezőleg inkább könnyítette az, hogy e törvénycikkeket az országgyűléstől magától még nem kapta meg.

Mert ezek tekintetében időközben lényegesen megváltozott udvarában a helyzet.

A nádor által Strattmannal egyetértőleg kidolgozott ez articulusok ugyanis nem nyerték meg Kinskynek tetszését,²⁹ aki nemcsak kifogásolta, mint előbb is, most is, a királyhoz való juttatásuk formáját, hanem tartalmukat is ki nem elégítőnek találta, s ezzel Strattmant arra kényszeríté, hogy azokat — bár tekintélyét kimélő formában: Kollonichcsal és Dietrichstein herceg főudvarmesterrel tartott négyes konferencia keretében — Kinsky felülvizsgálata alá adassa. S Kinsky és a konferencia a be-

nasse. (Esztergomi napló, 1687. december 2. bejegyzés). A nádor celsitudo praedicatuma régi társadalmi szokás megadta cím, nem függ itt össze Eszterháznak (december 7-én) nyert személyes hercegi címével.

²⁹ „Monita“, a Fremde Gegenstände 78. és 81. száma alatt, innen másolataim közt.

nyomásuk szerint netán előállható annak a veszélynek elhárítására, hogy Lipót, a nehézségektől megijedve, tán elejti a salvatoria clausulát, ekkor (december 2-án) kelt referátumukban³⁰ ennek a clausulának feltétlen szükségességét ismét kiemelték, feltétlen felvételét s egyebekben is lényeges pótlásokat tanácsoltak, ezeket meg is szövegezték. Abban a kérdésben azonban, hogy ennek az új szövegnek az országgyűléssel való közlése mikép történjék, határozott tanácsot adni nem tudtak, hanem az uralkodóra bízta a választást az általuk felállított két lehetőség közt. Az egyik az, hogy hívassanak meg a magyar tanácsosok, s ezekkel közöltessék a szöveg; a másik az, hogy az csak a nádorral közöltessék.

A harmadik lehetőséget, azt t. i., hogy az leiratilag magával az országgyűléssel közöltessék, meg sem említették, s ezzel azt kizárni is látszottak.

Strattmann azonban épp ezt a harmadik utat találta egyedül járhatónak, meg is tudta nyerni ennek a módnak urát is, annyira, hogy az ez ügyben december 4-én nyolcadmagával tartott koronatanácson³¹ Lipót a részben még mindig megnyilatkozott ellenzés ellenére is véglegesen a rendekhez való közvetlen fordulás, vagyis királyi leirattal való értesítésük mellett döntött.

Ugyanekkor approbálta a koronázási eskünek s a koronázási articulusoknak a december 2-iki konferencia javaslatai szerint módosított s most véglegesen — úgy gondolták, véglegesen — lezárt szövegét.

A koronázási eskünek ekkor megállapított szövege ugyan egészében meghagyta az I. Ferdinand esküjének neve alatt ismert és elismert esküszöveget, de két beszúrással meg bővítette, s ezek tartalma által meggyengítette azt.

Az egyik, az Aranybulla megtartását ígérő passzusnál tett beszúrással, amennyiben az ellentállási jog országgyűlési feladásának természetes folyománya volt, jogosnak is látszott; azonban az a szöveg, amellyel a pótlás történt:

„... kizárván belőle (t. i. az Aranybullából) mégis és kivéven e decretumnak 31. cikkében lévő, „Quod si vero nos... szavakkal kezdődő záradékot egészen az ... in perpetuum facultatem” szavakig”, ezen túlmenően az ellenmondás jogát is elvette, melyet pedig a rendek fel nem adtak, s fentartani is akartak.

A másik betoldás annál a résznél történt, mely a királynak a törvények megtartását kötelességévé tevő ígérését tartalmazza. Ez az ősi szövegben megszorítatlan s tehát feltétlen. A most tett beszúrással:

³⁰ A Fremde Gegenstände 91. számmal jelzett irata másolataim közt.

³¹ Ennek Werdenburg által diktált protocolluma a Fremde Gegenstände 92. számú iratában; másolata gyűjteményemben.

„... ahogyan ezeknek értelme és alkalmazása tekintetében királynak és egyakarató rendeknek megegyezésével megállapodás fog történni...” a törvények megtartásának kötelezettségét feltételelessé tették, kívánták tenni.

Ilyennek felvételére a rendeknek semmilyen eddigi nyilatkozata sem adott alapot, ez tehát minden vonatkozásában önkényes volt.

Ez az a *clausula salvatoria*, vagy amint a minap, a december 2-án tett referatumban elnevezték, a „*clausula reservatoria conventionis futurae*.”

Alkalmas helyen és formában tett pótlásokkal ugyanily értelmű változtatások történtek a koronázási *articulus*okon is.

Megállapítván ilykép a szövegek is, Lipót elrendelte egyben a leirat azonnali kiállítását.⁹²

Erről gondoskodni Strattmann feladata volt.

Strattmann — mint azt a nagyon fontos iratoknál mindig tenni szokta,⁹³ — magának tartotta fenn a leirat megszüvegezését. De nem sietett vele. Csak harmadnap, december 6-án készíté el fogalmazatát.

Mesternek mutatkozott benne.

IV.

A késedelmet nem az okozta, mintha Strattmann a munkát halogató, a munkában lassú vagy gyakorlatlan lett volna.

Munkaszerető tisztviselő volt, ennek is köszönhette tüneményes emelkedését. Mesteri tökéletességgel kezelte a latint, jobban mint miniszter-társai bármelyike s biztos könnyedséggel találta meg a homályosító kifejezést, szó- és mondatkötést oda, ahol homályos akart lenni s a kétségtelenítőt arra, amit határozottan akart kifejezni. Meg is volt benne a szellem állandó éberségéből táplálkozó leleményességnek minden helyzethez alkalmazkodni tudó veleszületett képessége, mely aztán művészté csiszolódott előbbi és mostani urának, a pfalz-neuburg-jülichi hercegnek és Lipót császár-királynak sokszínű diplomáciai, meg a legváltozatosabb jogi és politikai kérdések nagy tömegét felvető hosszú közkormányzati és személyi szolgálatában.

Könnyen tudott hát a nehézségekkel megbirkózni. Ezek most nem is annyira a feladat tárgyi részében voltak. Ennek pozitív része — az t. i., hogy a *rescriptum* mellett közölni kell a megváltoztatott szövegű koronázási *articulus*okat és a megállapított koronázási esküt, s érzékeltetni kell ezek véglegességét, megváltozhatatlanságát, — tisztán állott előtte, épúgy, mint a negatív rész is: urának az a tiltó akarata, hogy koronázási hitlevél ko-

⁹² ... Resolution hinauszugeben gleich ...

⁹³ A király által a Bécsbe hívott magyar tanácsosokhoz 1687. augusztus 12-én tett propositiókat is maga szövegezte. (Szövegét l. Turba 208—216. ll., bal hasábokon.)

ronázás előtt ne adassék s hitlevélről említés ne is tétessék.⁸⁴

A nehézség a formának, a conceptusnak felépítésében, a megfelelő, a legmegfelelőbb kiinduló pontnak meglelésében volt. Itt directívája nem volt, szabadon is mozgott tehát. De ez aztán az ő felelősségére is ment.

Joga lett volna ugyan, az udvar felfogása szerint való joga, arra is, hogy az uralkodó önhatalmára, a tantételül is vallott ius regiumra hivatkozzék, s ebben találjon könnyű kiinduló alapot arra, hogy ennek jogos kifolyásaként állítsa a rendek elé az ő koronázási articulusaikon és az ősi koronázási eskün véglegesen tett módosításokat, az így önkényesen, egyoldalúlag megállapított szövegeket.

Nem tette ezt.

Maga is, ura is,⁸⁵ jobban szeretett olyan módot, amely anélkül, hogy az uralkodói akarat határozottsága megingásának vagy megingathatóságának benyomását kelthetné, elvegye, amennyire csak lehet, elmossa az önkényes eljárásnak színet.

Geniálisan hazug beállítással talált is, s vetett erre alapot.

Meghamisította a rendeknek a december 4-iki audencián tett hála nyilatkozatát. Azoknak oly kijelentéseket imputált, amelyeket azok nem tettek, nem tehettek meg.

Általuk megtettnek tüntette fel ugyanis, s tehát elfogadottnak az uralkodónak nagyon szívéhez nőtt azt a felfogását, hogy egyrészt a rendek az örökös királlyá való koronázással régi jogelvet helyeznek vissza korábbi jogérvényébe, s hogy másrészt az ellenállás joga eddig is meg nem engedett volt.

Ilykép megegyezést konstruálva a király és a rendek felfogása közt, ebből a megegyezésből indul ki, s erre az önkényes változtatások tényének szinte teljes elmosásával nagy könnyűséggel felépíti leirattervezetének „conceptusát”, gyorsan elkészíti, majd hűséges és ezerszemű munkatársával, Werdenburggal átsziszolja s lezárja a szöveget ily formában:

„Ő csász. és kir. megszentelt fölsége kegyelmes lélekkel veszi, hogy a neki mindenek felett kedves ország összes hűséges karai és rendei köteles alázatossággal és háladatossággal ismerik el az őfelsége által a mindenható Istennek áldása mellett annyi pénz- és véráldozattal, teli kézzel szórt jótéteményeket, s hogy ezek közé méltán sorolják azt, hogy a természet rendjének elébevágva, megengedte a karoknak és rendeknek elsőszülöttjének, ilykép országai és tartományai szeretett jövőendő örökösének, József főhercegnek a mostani országgyűlésen való szokásos megkoro-

⁸⁴ ... Weilen das Jurement nichts meldet vom diploma, also nichts davon zu sagen ...

⁸⁵ ... Wäre de modo zu sehen, wie eines und anders mit gueter Manier an die hungarische Stände zu bringen, ihnen die Resolution hinauszugeben ...

názását, a leszármazás és az elsőszülöttségi örökösödés régi jogának, mely az utóbbi idők ártalmas körülményei által némileg elhomályosult, megújítása által mintegy tiszta fénybe és régi erejébe visszahelyezésével, egyben kizárásával és mellőzésével a néhai II. András királynak decretumából a királyokkal szemben való, s a közjóra nézve nem kevésbé ártalmas, mint isteni és emberi jog szerint is meg nem engedett, ellentállás-jogának.

Ennélfogva mondott ő legszentségesebb fölsége a karok és rendek nevében a nádorispán úr által neki alázattal átnyújtott koronázási törvény-cikkeket abban a formában, amint idecsatoltan vannak, kegyelmesen jóváhagyja; és hogy a karok és rendek mindösszesen és egyenként is annál biztosabbak legyenek kiváltságaiknak, jogaiknak, törvényeiknek és szabadságaiknak megtartásáról, a most koronázandó király őfensége meg fog esküdni ünnepélyesen felavattatásakor a szintén idemellékelt szöveg szerint, hogy azokat a lelelkiismeretesebben meg fogja tartani, amint azoknak alkalmazásáról és értelmezéséről a fenséges király és a karok és rendek közti közös megegyezéssel megállapodás fog történni.

Ami pedig a karok és rendeknek vagy már átadatott, avagy még átadandó sérelmeit illeti, azokat ismételten említett ő legszentségesebb fölsége még a jelen országgyűlés folyamán magának elő fogja adadni, olyan határozatát adván majd reájuk, amely ép annyira megfelel az igazságosságnak és a méltányosságnak, mint amennyire császári és királyi kegyességének és kegyelmességének, valamint a dolgok jelen állásának és a mostani körülmények kívánalmainak, kész levén továbbá a neki mindenekfelett kedves ez országának és hűséges karai és rendeinek (mint akikhez mindösszesen és egyenként állandóan hajlandó marad csász. és kir. kegyelmességével,) vigaszukra, boldogságukra, dicsőségükre és javukra, királyi liszte és atyai szeretete szerint mindent megadni.

Fenséges elsőszülött fiának mindeneknek örvendező megegyezésével a folyó hó 9-ére már megállapított koronázása időközben meg fogván tartatni.

Ő csász. és kir. fölsége által
Pozsony, 1687. december 6-án.⁹⁶

⁹⁶ Ezt a döntő jelentőségű iratot, legnagyobbbrészt szokatlan elnevezése által félrevezetve, (Decret-nek mondják ismételten) eddig mindig félreértették. Mi adott volna ennek a többtől eltérő, decretum-jelleget, közelebbről nem vizsgálta sem Turba (42, 55, 237. II.), sem Csekey (143. I.), sem Fraknói (35. I.). Turba (55. I.) úgy gondolja: Als Ausfluss „königlicher Autorität“ gedacht, wurde sie Decret genannt. Fraknói (35. I.) úgy véli, mert „decretum, pem pedig leirat formájában fogalmazták meg.“ Másutt (38. I.) való azon (téves) megállapításából, hogy az a magyar kancellárián „a kancellár mellőzésével Maholányi titkár által iratott alá“, azt lehetne következtetni, mintha ez a hiány tette volna decretummá. Ez nem. Mert az ilyen iratokat sohasem írta alá a kancellár, mindig csak a

Mikor Strattmann e szöveget az uralkodónak való bemutatás előtt újra átolvasta, azt jónak is találta. A maga szemüvegén át annak is vehette.

Hogy hamisított?, tudta azt jól. De hát hamisítása csak formai, nem tartalmi. Annak állítására, amit a rendek szájába ad, mint az abszolút jogú fejedelmet megillető korlátlan hatalom szolgálja, magát is

kancelláriai referens títkár. Mi lenne a decretumot a leirattól megkülönböztető formai kriteriuma, nem tudjuk meg. Ilyen itt nincs is; ez a „decretum” formai tekintetben miben sem különbözik az egyéb efféle leirat, resolutio, rescriptum formájától. Turba sejtésében, hogy a királyi autoritásból való eredeztetéséből származott decretumul való megjelölése, van valamelyes mag. — Nincs benne kétség, hogy ez elnevezés eredetét a következőkben kell keresni: Az 1687. dec. 2-án adott tanáccsal szemben, mely a módosított koronázási articulusok és megállapított esküszöveg közlésének módjául a magyar tanácsosokkal vagy a nádorral való közlést vetette fel, Lipót az országgyűlésnek királyi irattal való értesítését declarálta. Ezt az iratot a király maga ekkor és később is ismételt Resolution-nak nevezte. A királyi leiratoknak akkor két fajtát ismerték: a propositiones regiae, a királynak az országgyűlés tárgyalásait bevezető kezdeményező iratát, és a resolutio vagy rescriptum névvel jelölni szokott kir. válaszleiratot. Ennek természetszerű előzménye már beérkezett országgyűlési felterjesztés vagy válaszfelirat. Ugyde itt akkor, mikor a király a leirattal való értesítés mellett döntött, felterjesztés vagy válaszleirat az udvar előtt még nem feküdt. Strattmann tudta tehát, hogy a király által használt Resolution megjelölés itt nem helyes, hogy ez az irat másnemű irat lesz, s gyors esze rögtön meg is találta a találó kifejezést: Declaratio(n) lesz az. A deklaratív szándék tudata annyira élénk volt Strattmannban, hogy dec. 6-án, annak ellenére, hogy az országgyűlés válaszirata már átnyujtatott, s így ez a declaratio már mint ezekre — bár még csak előleges feleletként — utaló rescriptum, valódi resolutio lett, a fejezetben a használni szokott *significandum* helyett *declaandum* kifejezést írt, s elkészített tervezetét is nem resolutio-nak, hanem declaratio-nak jelölte. Ugyanily hatás alatt cserélte fel Werdenburg a Strattmann alkotta ez elnevezést a neki megfelelőbbnek tetsző decret(um) megjelöléssel. — A Decret megjelölésnek itt való használatában tehát semmi különös célzatosság nincs, pláne nincsen a formában való eltérést jelezni akaró jelentősége. — Csekeynek az az állítása, (143. l.) hogy ez a Decret a sérelmekre adott végleges válasz, elírás: ideiglenes, előleges helyett. — E decretum helyes megértését az is akadályozta, hogy tanulmányozói nem vették tekintetbe, hogy annak két redakciója van; mindkettő dec. 6-i kelettel ugyan, de csak az egyik, a korábbi, a rövidebb (az itt közölt szöveg szerinti) a dec. 6. volt helyzetnek megfelelő, mely nem is expediatlatott (l. erről a jelen fejezet végét), és egy második, bővített, a dec. 6. után beállott helyzethez alkalmazkodó, mely dec. 8-án került expedicióra (l. erről a következő fejezetet). — Fraknoi a decretumnak fordításszerű kivonatát adja, de olyat, mely nemcsak nem érzékeltetheti Strattmann művészetét, de helyenként hibás is. (A latin szöveg azon ténymegállapítását, hogy a koronázási articulusokat a nádor nyujtotta be a karok és rendek nevében, úgy fordítja, fordításában oda módosítja, hogy ezeket a rendek mutatták be.)

Nemcsak fordításom helyességének ellenőrzése céljából, hanem még inkább a szöveg helyes megértésének támogatásául mellőzhetetlen azt latin eredetijében ide iktatni. (A Fremde Gegenstände-ben volt 93. és 97. sz. fogalmazatok szerint):

S/mae c/ae r/aeque m/tis, d/ni d/ni nostri cl/mi nomine d/nis regni Hungariae et partium eidem annexarum statibus et ordinibus in praesenti generali eorundem conventu

mindenképen jogosítottnak érezte ; nem nagy dolog tehát, ha e tételeknek a rendek által való vallását ezekre reáfogta. Különben az efféle hála-nyilatkozat szóbelisége folytán tartalma tekintetében utóbb amúgyis szinte ellenőrizhetetlen, a reá való utalás alakjában történt színezéssel, belema-gyarázással kialakított, kiterjesztett vagy elcsavart értelme védekező ma-gyarázattal vagy tagadással alig vagy éppen sehogysem helyesbíthető vagy erőltethető meg.

congregatis ad demissas ipsorum 4. huius mensis Decembris praesentatas responsiones et adiuncta iisdem gravamina hisce declarandum: // S/mam [dec. 8. : sacram] c/am r/amque m/tem perbenigno recipere animo, ab universis fidelibus d/nis statibus et ordinibus caris-simi sibi regni ea, qua par est, devotione et gratitudine agnosci beneficia in illud a sua m/te sub singulari omnipotentis Dei benedictione cum tanta aerarii et sanguinis profusione plena manu collata, et inter illa non immerito recenseri, quod praevenerit fata et se vi-vente filium suum primogenitum, adeoque regnorum provinciarumque suarum futurum hae-redem, suavissimum [dec. 8. ehelyett : serenissimum] archiducem Josephum d/nis statibus et ordinibus in praesenti diaeta rite coronandum permittere dignata sit, veteri iure sangui-nis et primogeniturae haereditario, quod per iniurias posteriorum temporum nonnihil ob-scuratum fuerat, plenae luci et pristino vigori quasi postliminio restituto, exclusaque si-mul et semota ex decreto divi Andreae regis II. resistendi regibus facultate non minus statui publico noxia, quam divino humanoque iure illicita. // Proinde altememorata s/ma sua m/tas articulos coronationis sibi a d/no palatino nomine d/norum statuum et ordinum decenter praesentatos eo, quo hic adiuncti sunt, modo cl/ter approbat; et quo securiores sint universi et singuli d/ni status et ordines de observandis eorum privilegiis, iuribus, le-gibus et libertatibus, iurabit solemniter in inauguratione sua ser/mus neocoronandus rex iuxta formulam hic simul annexam, eas religiosissime manutenere, prout de eorum usu et intellectu [communi] inter ser/mum regem statusque et ordines [az eredetileg itt következett diaetaliter töröltetett még a fogalmazatban, s felcseréltetett a (communi)-val kapcsolatosan] consensu conventum fuerit. [december 8-án ide folytatólagos szövegül : su-per quibus etiam iuxta d/norum statuum et ordinum h/mum petitum sacra c/a et r/a m/tas tam a parte sua, quam filii sui ser/mi archiducis, speciale etiam diploma sub impendenti dupplici sigillo ac subscriptionibus, inque verbo regio conscriptum, ad manus d/ni palatini cl/me consignari faciet.]] Caeterum gravamina d/norum statuum et ordinum aut iam ex-hibita aut adhuc exhibenda quod attinet, mandabit saepe altissime memorata sua s/ma m/tas, de iis stante adhuc hac diaeta ad se referri, [et illis adhiberi remedia, s e helyett december 8-án : da'tura talem resolutionem, quae] iustitiae et aequitati non minus quam suae etiam c/ae r/aeque benignitati et clementiae, nec non moderno rerum statui, praesentique temporum conditioni conformis [dec. 8. : sit], parata porro pro solatio, salute, gloria et incremento huius sibi carissimi regni, suorumque fidelium statuum et ordinum (utpote quos universos et singulos c/a r/aeque gratia constanter complectitur) pro munere suo regio et paterno simul amore omnia conferre. // Coronatione interim ser/mi primogeniti sui filii fausta omnium acclamatione iam indicta in diem 9-num currentis mensis praegenda, // Per sacram c/am r/amque m/tem. // Posonii, 6. Decembris 1687. (Közli e szöveget — a két-féle redakció megkülönböztetése nélkül — Turba is, 237—39. ll.) — Mikor töröltetett a fent jelzett passzusban a diaetaliter, még a királynak való bemutatás előtt-e, vagy a be-mutatáskor, (ma még ?) eldönteni nem tudom, s tehát ebből következtetéseket sem tudok vonni. Csak annyi bizonyos, hogy Strattmann maga, eredetileg felvevén azt, nem volt elvi ellensége a benne rejlő megszorításnak.

A koronázási articulusokat illető passzus? A leirat elkerüli az ezen tett változtatások részletezését, igazolását; az értük való felelősséget legalább is megosztja a nádorral.

A koronázási eskü, annak átdolgozott szövege? Ez meg éppen ügyes fogás. Különös királyi kegy, hogy koronázási eskü is adatik, akár ilyen szöveggel is, hisz esküszöveget semmilyen sem terjesztettek fel, mutatnak be.

Hogy a rendek azt hozhatnák majd fel, hogy mindezekben a kérdésekben sérelmeiknek és kívánalmaiknak küldöttségileg átadott szövegében nyilatkoztak, ellenkező felfogásukat kijelentették? Ez ugyan igaz, de dissimulálható, s a conceptus szerint dissimuláltatott is. Ezek még nem is nyújtattak be teljességükben, ezeket még nem is ismerik egészükben, ezeket majd csak később fogják az uralkodónak referálni.

Mindennek az alapja tehát a rendek hálanynyilatkozata, a nádor ténye és a király kegyelme.

Igy munkájában megnyugodva ment Strattmann tervezetének bemutatására még aznap (december 6) este az uralkodóhoz.

Lipótnak tetszett a conceptus is, a szöveg is, megadta hát approbációját.

Igy most már véglegesen intézkedni lehetett volna, hogy a leirat a magyar kancellária útján expediáltassék.

És ekkor, az utolsó pillanatban, Strattmann az ép imént elhagyott urától levelet kapott, mely egyszerre bizonytalanná tette, megmaradhat-e szövege úgy, amint van, s megmaradhat-e egyáltalában az a conceptusa az eljárásnak, amelyet felépített.

Strattmann tehát visszatartotta az expediálást.

V.

Mikor a rendek december 4-én sérelmeiknek és kívánalmaiknak első részét az uralkodónak bemutatták, már készen állott azoknak egy nagyobb terjedelmű folytatólagos része is.

December 8-án, sok huza-vona után a protestánsok vallásügyi sérelmeinek rövid felemlítését is belevéve, 73 magyar és 13 szlavyon-horvát sérelemmel, ezt is lezárták s átadásra elkészítették.

Ekkor jutott eszébe a rendeknek a koronázási diploma, a hitlevél ügye.

Ha a nádor, ha a személynök teljesíteték volna a dolgok rendes menete szerint támadt feladatukat, ha teljesíteni akarták volna az országgal szemben fennálló kötelességüket, már régen gondoskodniok kellett volna a hitlevél szövegének megállapításáról, szorgalmazniok kellett volna annak kiállítását.

Féltek ezt tenni.

Bármily nagy fokú készséggel szolgálták is az udvart, ezt a rendekkel szemben tartozónak tudott kötelességeik leplezett megszegésével vagy lanyha kezelésével tették, ez sokban kényszerű szolgálat volt; nem vonultak ugyan el a felgyülemelő nehézségek elől, de maguk épen nem keresték azokat az alkalmakat, amikor a kettő szembekerül egymással s nekik nyíltan kell megszegniök az országgal szemben tőlük várt kötelességüket, ha az udvart akarják szolgálni.

A hitlevél kérdése pedig ilyen ellentétet volt támasztandó.

Az udvar kedvéért benne kellett volna már most elfogadtatni mindazt, amit a koronázási articulusokban megváltoztatott és a megállapított esküben tett módosításokkal az udvar el akart érní. Mindennek a rendek által való elfogadását várni nem lehetett. A rendek kedvéért benne kellett volna megmenteni a régi választási hitlevélbeli mindazt a biztosítékot, aminek megmaradását az örökösödés ki nem zárja. Hogy ehhez az udvar hozzájárulását megnyerni nem lehet, tudták mindketten.

Az így mutatkozó nehézségekben a nádor már régebben azt ajánlotta a királynak, hogy csak a koronázás után adassék ki, tehát állapíttassék is meg a hitlevél.

Az ilykép cserbenhagyott rendek hát a nádor nagy megrökönyödésére⁸⁷ vetették fel, s bizalmatlanokká téve szívóssággal valószínűsítették meg a diploma ügyében azt, ami hatalmukban állt.

Mindenekelőtt küldöttség útján fel akarták kérni az uralkodót, adja ki ígérete szerint az ország részére a nádor kezéhez a koronázás előtt a diplomát. Izenet útján kérték a felsőtáblát az ehhez való hozzájárulásra.

A felsőtábla e természetes, jogos kívánságukra, az udvartól az ülésbe épen visszatért nádor által formulázott azzal a gyanút keltő válasszal bocsátá vissza az izenethozó küldöttséget: ma már késő van ebben dönteni, különben tán nem is kellene a felséget ezzel „molesztálni“, nehogy esetleg elkedvetlenítsék. Aztán maga is küldöttséget menesztett az alsó táblához, hogy másnapra választ fognak adni.

Esterházy mindezt azon nyomban jelentette Lipótnak, Strattmannak, útasítást, választ kérve legkésőbb másnap kora reggelre.

Az alsótábla más véleményen volt, mint a felső: halaszthatatlannak tartá az ügyet, felkérte elnökét, a personálist, járjon el a nádornál, hogy szivlelje meg a rendek kívánságát s legkésőbb holnap teljesítsék is azt; maga pedig megbízta Kvassayt, a személynöki ítélőmesterek tekintélyesebbikét, formálja meg a diploma szövegtervezetét.⁸⁸

⁸⁷ L. e napon a királyhoz és Strattmannhoz intézett két levelét a VI. fejezet 46. és 48. jegyzeteiben.

⁸⁸ Eadem, (jegyzí fel dec. 6-ához az esztergomi napló, t. i. die) medio rev/mi d/ni

Esterházy felismerte, hogy nincs módja arra, hogy Kvassayt megbízása teljesítésének halaszlására kényszerítse, hát maga is kezére járt a protonotáriusnak a szövegezésnél, hogy ezzel biztosítsa a magában már eléggé előkészített elgondolásnak a protonotarius útján az országgyűlés elé való juttatását.

Kvassay így nem is annyira a maga, mint inkább a nádor által fogalmazott hitlevélszöveget mutatta be tervezetül.

Oly tervezet volt ez, mely a rendek által való elfogadhatóság céljával a rendek kedve szerint látszott szólni, mely a kánon-szerűvé vált régi választási hitlevél rendszertelenül összeállított bő tartalmából egyet-mást megtartott, s ezzel, meg azzal akarta elaltatni közjogi érzékük éberségét,⁹⁹ hogy mellőzte az ellenállási záradék hatálytalanításának felemlítését, a Lipót hitlevelét becikkelyező 1659. : 1. tc.-re itt-ott való hivatkozással ezt s ezzel a régi hitlevéli formát érvényben levőnek csillogtatta, s még mindig *conditióknak* nevezte az új hitlevél egyes pontjait.

Ennek folytán természetesen mellőznie kellett a *salvatoria clausula*, a *clausula reservatoria futurae conventionis* felvételét.

A másnap, december 7 én, vasárnap ellenére is ülésre összejött országgyűlésen aztán a felsőtáblából üzentette az alsótáblának, hogy a hitlevél kiadásának kérelme holnap előterjeszhető lesz a királynak a sérel-

Ladislai Piber et eidem adiunctorum notificatur d/nis magnatibus ratione ablegationis ad suam m/tem instituendae super extraditione diplomatibus seu assecurationis, et quidem ante coronationem. Sed d/ni magnates reponunt, tempus esse serotinum, neque molestandum suam m/tem, ne forte offendatur. — Exposit tamen per ill/mum et rev/mum Andream Péterify eidemque adiunctos appromittunt die crastina se regnicolis hoc in passu responsuros.

Occurrit (írja u. e. napról Patachich) regnicolis diplomaticae neoregum affidavitio coronationi semper praemitti solita, adeoque instandum per specialem legationem apud suam m/tem, ut secundum b/nam oblationem eandem assecurationem per manus d/ni palatini regnicolis impertiri dignetur. — Quae necessaria et gravis consideratio communicatur d/nis magnatibus per specialem legationem, super quo iidem etiam propria legatione respondere promittunt, respondentque ob considerationis meritum et protractam hodie usque serum sessionem in cras se eius resolutionem distulisse. — Quod minus grato animo intelligunt regnicolae, negotium hoc morae omnis impatiens esse iudicantes, adeoque per d/num personalem apud d/num palatinum instantias repetunt, ut cordi sumpta hac regnicolarum necessitate cras adminus salutarem regnicolarum opinionem amplectantur. Committiturque interim d/no Kvassay conceptus pro eodem diplomate formandus.

⁹⁹ Kvassaynak az a szövegtervezete, melyet az alsó táblán eredetileg bemutatott, nem ismeretes. Hogy milyen lehetett, azoknak a pótlásoknak a véglegesül megállapított tervezetből való redukálása után megmaradó szövegből lehet következtetni, amely végleges szöveget a Fremde Gegenstände 100. sz. alatt őrzött meg, (innen másolataim közt), s amely pótlások az eszterg. és a Patachich-féle naplókából tűnnek ki. (I. ezek megfelelő részeit a köv. jegyzetekben). — A régi választási hitlevélnak és az új koronázási hitlevélnak tartalmi összehasonlítását itt mellőznöm kellett s lehet is tán.

mek második részének átadása kapcsán; ő maga, a nádor, ezt a kérelmet támogatni fogja, biztos lévén benne, hogy ha az idő rövidsége miatt a koronázás előtt nem is lehetne esetleg kiadni a diplomát, a király ígérését fogja nyerni arra, hogy az a koronázás után meg fog adatni.

Az alsó tábla azonban nem elégedett meg azzal a lehetőséggel, hogy csak kérje a diplomát, hanem annak szövegét is be akarta mutatni, s meghallgatta a Kvassay által fogalmazottnak vett hitlevéltervezetet.⁴⁰ A tárgyalás folyamán némi változás eszközöltetett: teljesebben a horvátoknak azon kérése, hogy a domus Austriaca kihalása esetére visszazálló szabad választást visszanyerő Magyarország mellett a kapcsolt részek is neveztesse meg. Elútasítottak azonban az ügy végzetes jelentőségét felismerő evangélikusok azzal a kérelmükkel, hogy a vallásszabadság biztosítása is vétessék fel a *conditiók* közé.^{40a} Újabb átolvasztás után felvették még a visszaszerzettek visszacsatolásának biztosítását, az ú. n. *recuperációs clausulát*. Az így lezárt tervezetet, tovább is ellenkezni már nem mervén, a felső tábla is helybenhagyta.

⁴⁰ Eszterg. napló: 7/ma (t. i. Decembris) Attacti ill/mus et rev/mus d/nus Andreas Péterffy etc. et magnificus d/nus Ladislaus Karoly etc. petiti diplomatis extraditionem die crastina occasione praesentandorum gravaminum proponi posse referunt; cuius extraditionem et d/nus regni palatinus secundandam adpromittit, confidens, si forte ante coronationem propter brevitatem temporis extradari nequiret, assecurabitur in verbo regio de extraditione eiusdem post coronationem fienda. — Et quia concinnatum erat diploma seu conditiones diplomaticae, communicantur cum d/nis magnatibus medio prothonotarii. Qui dum conceptum approbassent, in purum describendum iudicarunt, ut cum gravaminibus suae m/ri possint repraesentari. (Egyéb adatok Patachich-ból). — Az esztergomi napló „crastina” keletmeghatározása tán tévesnek látszik Patachich azon adatával szemben, hogy a gravaminum *porrectio* suae m/ri hodie (t. i. december 7-én) tervezetett, quod et factum. A nádor a felsőtáblával együtt december 8-án óhajtotta a sérelmeket átnyújtani, de aztán mégis december 7-én adatta át. Patachich csak az így előállott tényyszerűséget jegyzé fel. — Hogy a nádor eredeti tervében december 8. volt az átadás napjával praeliminálva, Okolicsányinak az eszterg. napló keletadatát megerősítő december 7-iki e bejegyzése teszi kétségtelenné; írván, hogy a főrendek azt izenték . . . rem hanc ad tempus coronationem immediate sequens relegandum esse; regem quippe iam semel dixisse de securitate, ac ex eo illam de securitate coram principe palatino datam sententiam non iri mutatum; id tamen omnibus proceribus placere ut cum adhuc ante coronationis diem, quae perendie imminet, quaedam gravamina per eos, qui nuper priera detulerant, praesentanda regi restabant, in tutiorem animorum securitatem fiat expressa mentio eiusmodi concipiendi diplomatis.

^{40a} Okolicsányi írja ugyancsak december 7-éről: (. . . diploma) Legitur ergo et luculenter comperitur, ita esse concinnatum, ut negotium libertatis religiosae omissum sit, imo plura alia communiter omnes regnicolas concernentia. Et quamvis diu multumque immorati fuissent plerique omnes, ut suppleantur, quae deesse videbantur, condiciones, idemque de libertate sua evangelici (!) status ursissent, tamen conatibus in vanum redactis, per Stephanum Kvassay transmissus est ille conceptus ad praelatos et magnates. Dicebant igitur nonnulli, ipsos catholicos odio religionis evangelicae sibi esse infensos, qui iam eo praetextu communia etiam negotia omitterent, id quod tamen caeserea m/tas nequaquam postulavit.

A protestánsok pedig — mivel e hitvel-tervezet nem vette át a régi kondíciók közül a vallásszabadságot illető is — tervelni kezdték, hogy a nádorhoz, meg magához a királyhoz fordulnak a vallásszabadság hitleveli biztosításának kérelmezésével.

VI.

Esterházy nem azért fordult a királyhoz, mintha maga sem tudta volna, mit kell csinálni, mit lehet tenni, hanem mert teljes bizonytalanságban volt afelől, elfogadják-e az ő konceptusát, helyeselni fogják-e, ha ő megindul az ő konceptusát megvalósító úton.⁴¹

Konceptusa ugyan már rég volt neki, most is alkalmasnak, egyedül alkalmasnak, találta azt, de gyanússá vált eddig való követésével úgy felfelé, az udvar előtt, mint lefelé, a rendek előtt.

Az udvar előtt gyanússá válása nem muljának ismeretéből támadt, nem is abból táplálkozott. Azok, akik egykor régen, ezelőtt vagy másfél évtizede, tudomást szereztek arról, hogy akkoriban ellenezte, határozottan ellenezte az örökösödést, azok, kik még ismételtén tapasztalhatták e fel-fogásához való hűségét,⁴² kevesen voltak, s vagy már kiváltak⁴³ a kormányból, vagy hallgatni tudó ajkak valának,⁴⁴ akik pedig most vitték a

⁴¹ Amit e kis fejezetben adok, Esterházynak a december eleji eseményekben mutatkozó szerepe tényeiből, az 1688. január végén tanusított viselkedése visszamatató erejéből, valamint Lipót német tanácsosai egy részének Esterházyt magát is és szerepét illető nyilatkozataiból állítottam össze. Dolgozatom most közölt ez első részének oekonomiája szempontjából tán rövidebbre fogva lényegét, valamely más fejezetbe is be lehetett volna ékelni, de a később közlendő második részben előadandók megértésének szükséges előkészítéseként legalábbis célszerű itt való bővebb elmondása.

⁴² Ennek részletezését és tisztázását adja „Az örökös királyság eszméje 1655-1687. és Esterházy Pál“ c. dolgozatom. (Megjel. a Magy. Tört. Társulat Károlyi-Emlékkönyvében.)

⁴³ Főudvarmester 1655—74. Lobkovicz Venczel hg., 1675—82. Lamberg János Miksa; // ausztr. udvari kancellár 1667—83. Hocher János Pál báró // cseh főkancellár 1652—83. Nostiz-Rieneck János Hartwig gr. // udv. kamara elnöke 1656—80. Sinzendorf György Lajos gr. // haditanács elnöke 1668—80. Montecuccoli (gr.) hg.

⁴⁴ Werdenburg András István, ki megállapíthatólag már 1671-ben ott volt a belső-ausztriai kancellárián s dolgozott a magyar Rebellen-sachen-ben, ahogy a magyar ügyek különböző csoportjait tárgyzó iratokat e kancellárián nevezték. Jellemzésül Werdenburg egyik levele (Kinskyhez, [Bécs ?] 1688. novemb. 22.) Euer Excellenz schicke ich das a.g.n/te kais. Billet sambt der von mir davon gemachten Abschrift hiebei, und thue mich für die zu meiner Wenigkeit erzeigende so gnädige Confidenz ganz geh. bedanken, höchlich betauerend, dass ich nicht alles ad amussim zusambenbringen können. Im übrigen haben sich euer Excellenz zu versichern, das gewis niemand in der Welt das Geringste von mir wissen oder erfahren solle wie ich dan euer Excellenz zu mehren Bezeugung dessen, und meiner untertänigen Aufrichtigkeit auch dero eigenes Billet, darmit sie mich begnaded, sambt dem brouillon oder ébauche, so ich anfänglich zusambengflikt, hierbeilege, auf das kein Buchstaben bei mir bleibe . . . (Staatsarchiv, Grosse Correspondenz. 63/II).

főhivatalokat,⁴⁵ már mind mint az 1681. óta, nádorrá válása óta, az örökösödés gondolatának érését legalább is észrevehetően nem akadályozó közjogi tényezőket ismerték.

Gyanússá válásának oka most egyedül abból a nehéz helyzetből adódott, melyben a nádor a király és nemzet közti intermediatori szerepét a kétszínűség látható megnyilatkozásai közt viselte.

Az engedményeknek azon maximuma, amit a nemesi, a rendi szabadságok elvileg igen jelentős, de gyakorlatilag immár nem lényeges sérelmével még megadhatónak vélték a rendek, és a követeléseknek azon minimuma, amit az udvar elérni akart céljai szempontjából elengedhetetlennek tartott, középúton összehozható nem volt, s a nádor intermediótor szerepétől mindegyik fél a maga akaratának kizárólagos szolgálatát várta.

A nádor készséggel vállalta az udvar szolgálatát s támogatta királyát mindannak elérésében, amit az magának célul tűzött ki, amit hogy meg kell valósítania, tanácsosai meggyőződésévé tették.

De nem igen tudta szolgálni azt a formát, amiben Lipót tanácsosainak legnagyobb része az udvar céljait megvalósítani akarta, a regie et autoritate procedendi módszerét, ahogy a miniszterek a rendek akaratának teljes figyelmen kívül hagyásával, ha kell, meghallgatásuk mellőzésével, s minden polemia vagy replica megakadályozásával való önhatalmú eljárást nevezték.

Az ausztriai viszonyok közt lehető ez eljárásnak egyszerű utánczésát célravezetőnek nem látta Esterházy politikai belátása, nem engedhette a nádor nádori állása; melyet hogy miként tölt be, érhető figyelmeztetésül a horrendum iuramentum palatinalera való ismételt utalással a bizalmatlanná tett rendek amúgy is számontartanak.

Így a nádor részére az egyedül járható út az udvar céljai tényleges megvalósításának és azalkotmányos formák látszólagos megtartásának összeegyeztetése volt, el nem kerülhetően az ez utóbbiakban védelmet kereső vagy megvalósulni akaró tartalom sérelmével, ha kell, — erre is el volt szánva — meghamisításával, meghamisításának lehetővé tételével.

Ilyen szolgáltniakarás mellett azonban nem riadt vissza attól sem, hogy látszólag az udvar céljait elejtve, vagy éppen ellenük, s ezzel természetesen látszólag a rendek kedve szerint járjon el.

Ezt tette akkor is, mikor Kvassayt támogatta a hitlevél szövegének

⁴⁵ Főudvarmester 1683—(1698) Dietrichstein Ferdinánd hg. // ausztr. udvari kancellár 1683—(1693) Strattmann Tódor Althet Henrik gr. // cseh főkancellár 1683—(1699) Kinsky Ferenc Ulrik gr. // udv. kamara elnöke 1683—(1692) Orsini-Rosenberg Farkas gr. // haditanács elnöke 1681—(1691) Badeni Hermann őrgróf. — A birodalmi alkancellár, Königsberg Lipót Vilmos ugyan 1681. előtt is szolgált már (1669-től 1694-ig), de ekkor még nem vonták be magyar ügyekbe.

megszerkesztésében, ezt akkor, amikor általa olyan szöveget kompiláltatott, amely mellőzte a *reservatoria clausula* felvételét.

Tudta a nádor nagyon jól, hogy az udvar ezt várja tőle, ígérgette is, hogy ennek elfogadását majd keresztülviszi, s tisztában volt azzal is, hogy az udvar rögtön észreveszi, hogy most ime kísérletet sem tesz erre. Nem tagadhatta maga előtt sem, hogy ott ez az eljárás kétszínűség színeiben tűnik fel, s tudta azt is, hogy amikor a rendek ellen fordulnak majd a tények, a rendek előtt is nyilvánvalóvá válik kétszínűsége.

Csak az az egy vigasztalása volt, hogy hűségéről Strattmannt és a királyt mindenkor meg tudja győzni, hogy az udvart lekötelezi az e kétszínűséggel elért eredményeivel, s az az önmegnyugtatósa, hogy neki, a nádornak, hatalmában van minél messzebb kitolni azt, hogy a rendek is észrevegyék kétszínűségét.

VII.

Lipót a Strattmann leirattervezetének meghallgatásakor végleg beleélté magát abba a megnyugtató gondolatba, hogy már révbe jutott, elmúlt a nehézségek nehézsége, nem kell koronázási diplomát adni. A rendek nem kívánták, a nádor is azt mondta, ráér az a koronázás után is.

Nagyon megrendítette hát a nádor tudósítása,⁴⁶ hogy a rendek kérik akarják a hitlevél kiadását. Annyira megrendítette, hogy rögtön késznek nyilatkozott⁴⁷ olyan hitlevél haladéktalan kiadására, amely megegyeznék

⁴⁶ Die hodierna, dum ex arce descendens ad domum senatoriam venissem, ex sessione regnicolarum venit una ablegatio ad d/nos magnates, quo insinuabatur, ut certa adhuc hodie instituat ad m/tem v/ram s/mam legatio, qua h/me petatur, ut eadem m/tas v. s/ma illam assecurationem, seu diploma de libertatibus regni servandis ante coronationem b/ne elargiri dignetur. Ego ipsis respondi, iam hodie tempus esse serotinum, sed cras Deo adiuvante conveniemus, et videbimus, quid ulterius factu opus sit. Et cum die crastina maior gravaminum pars, et fors omnia, m/ti v. s/mae h/me porrigentur, timeo ne urgeant praetactum quoque punctum apud m/tem v. s/mam proponi debere, et ideo tempus protraxi, ut interea cl/mum m/tis v. s/mae mandatum scire valeam. Cui quoque me accommodare h/me non intermittam. (Közli Turba is, 57—58 ll. 3. jegyzetben).

⁴⁷ Lieber Hofkanzler. — Nachdeme Ihr disen Abend von mir gangen seit, so habe ich beikombendes [Turbánál: bestimbdes (?)] Billett von palatino empfangen, so mich anstehen machet, ob es nit noch in ipso portu Difficulteten geben mögte. Wo es aber nur dahin verstanden, dass das diploma allein in conformitatem der articularum coronationis zu geben seie, so wer kein Bedenken, und kundt das Diplom noch zwischen morgen und übermorgen zuzustanden geschriben werden. Solten sie aber das diploma septemdecim conditionum verstehen, so were es ein anderes, und in keinem Weeg zu tuen. Nembt Euch also recht umb die Sachen an, und seht, wie abzuhelpfen, damit man nit in Confusion komme. So habe ich aus des Kauniz (?) Schreiben gesehen, dass wol in materia der clausulen noch nit alles so richtig seie, wie [ezután 5 vagy 6 szó megoldhatatlan, az utolsó tán (?) warte n.] Wird Ihn[en?] wol bald in ein und ander müessen geand-

a koronázási articulussal (a december 4-én megállapítottakkal természetesen); a sajtómaga 17 conditiós hitlevele szerint való hitlevél megadását azonban most is lehetetlennek mondotta. Strattmantól kért tehát tanácsot, átküldvén neki még aznap, december 6-án, este azon nyomban Esterházy levelét, s utasítván, tudja meg, mint áll az ügy, mint lehetne segíteni.

Strattmant, mint tudjuk, Esterházy is értesítette a fordulatról, és sürgette gyors döntésért.⁴⁸

Bármilyen és bármennyi lehetőséget találhatott volna is ki annak gyors agya, ezek legnagyobb része már tárgyalanná is vált a rendeknek még aznap tett azon további ténye által, hogy Kvassayt útasították a diploma szövegtervezetének másnapra való elkészítésére.

Ezzel szinte lehetetlenné vált, hogy az udvar szabadon fogalmazza meg a hitlevelet, kiállításával megelőzze a rendeket.

Hogy így elveszítették a kezdeményezés s ezzel az esetleges megakasztás lehetőségét, bele kellett kapcsolódnia a rendek conceptusába, ha megakarták nyerni, tartani legalább az irányítást.

Ezt csak a nádor útján lehetett elérni, őt itt kikapcsolni nem lehetett: más nem gyakorolhatta állásának közjogi jogosítványait. El kellett hát tűrni a nádornak a saját conceptusa szerinti eljárását.

Lipót természetszerűleg megérezte, hogy a diploma tervezeti szövegének országgyűlési átadása által az ő helyzete még nehezebbé válhatik, s szorongatásában az udvar hangulata szerint a helyzet ilyen fordulatában bűnösnek tartott nádortól magától kért felvilágosítást.

A nádornak most meg kellett értetnie urával a maga conceptusát :

Alkalmazkodni kell a helyzethez. A diploma átnyújtását nem lehet majd megakadályozni, meg is kell adni, de semmiképpen sem koronázás előtt, csak utána. Mert szövegének átdolgozását a rendeknek a koronázás előtt megtudniok nem szabad. A szöveg az átdolgozásra, a koronázási articulussal való összhangba hozatalra jó alapot ad ; ami belőle hiányzik, jelentéktelen terjedelmű módosítása után egyszerű betoldással minden nehézség nélkül beleiktatható. Koronázás előtt tehát a szöveg módosítását nem szabad közölni a rendekkel, azt nekik már csak akkor lehet megtudniok, amikor már nem tehetnek ellene semmit. Hogy ez így legyen, azt

wortet werden. Und verbleibe Euch mit kais. Hulden gewogen. — 6. Xbris 1687. Leopoldt mp. A ritkított részek Turba közlésénél (236—237. II.) bővebb szöveget adnak. A helyesírást — Lipótnál ilyen nem is találni — egyszerűsítettem.

⁴⁸ Esterházy neki is szóról-szóra ugyanazt írja, ami az uralkodónak szóló levelében van, de még ezzel folytatja : Rogo igitur excellentiam v/ram, ne gravetur hocce negotium quantocyus suae m/ti s/mae detegere (qua in materia scripsi etiam altenominatae suae m/ti s/mae), ut adhuc hodie aut cras mane, antequam ad sessionem proficiscar, mandatum suae m/tis s/mae habere possim. Hanc quaestionem aliquis nebulo adinvenit, quem brevi me rescire posse spero.

ő, a nádor meg tudja rendezni. Hogy pedig később netán támadható nehézségeknek elejét vegyék, olyan jogi fikciót kell igénybe venni, hogy az a diplomát a koronázás előtt keltnék mutassa. Antedatálni kell. A rendeknek persze nem lehet bevallani, hogy a diplomát majd csak az országgyűlés vége felé fogják kiállítani; nekik ígéretet kell adni, hogy a koronázási ünnepség után azonnal gondoskodás fog történni expedálásáról.⁴⁹

Ez a konceptus megnyerte az uralkodó tetszését.

Ez több eredményt ígért, mint az udvari tanácsosai által annyira hajtogatott *authoritate regia* való akaratkijelentés, az önhatalmú eljárás. Le is vette róla az egyoldalú felelősség nyomasztó súlyát s szinte nagyobbik részével feküdt Esterházy vállára. Lipót megkönnyebbült lelke önfeláldozást talált mindabban, amit a nádor a konceptusa szerinti szerepével magára vállalt, hálaérzet fogta el, s ez a hálaérzet a jutalmazás hajlandóságáig, vágyáig erősödött.

És megindult az Esterházy mutatta konceptus útján.

A nádor tanácsa szerint válaszolt hát az eredetileg másnapra (december 8-ra⁵⁰) tervezett audienciától eltérőleg még aznap⁵¹ fogadott országgyűlési küldöttségnek, mikor ez a sérelmek folytatólagos részét s a diploma szövegtervezetét neki átnyújtá: amazokat majd átvizsgálja, ami emezeket illeti, nem kell benne a karoknak és rendeknek kételkedniök, hogy e biztosítékot megkoronázandó fia a koronázás után ki fogja adni, erről őket királyi szavával biztosítja, arról t. i., hogy a koronázási ünnepségek elmúltával a diploma kiállítását el fogja rendelni.⁵²

⁴⁹ Amit itt Esterházyról mondok, annak forrásairól állnak az előbbi (VI.) fejezet 41. jegyzetében felhozottak.

⁵⁰ Hogy a gravaminum *porrectio* eredetileg másnapra, december 8-ára volt tervbe véve, arról l. az V. fejezet 40. jegyzetét és adatait.

⁵¹ Hogy a sérelmek átnyújtása valójában még 7-én történt, az kitűnik magának a sérelmi (folytatólagos) munkálatnak címéből, mely 7-ét mondja az átadás napjául; s ha ez tán még megengedne némi kételkedést, kizárja a kételyt Kinsky és Strattmann december 8-iki referatuma, kik „*d i s e n* (t. i. 8-án) *M o r g e n* zusambengetreten, und haben — auf vorherige Ablesung des eurer kais/en *M / t ä t g e s t e r n* *A b e n d s* von denen hungarischen Ständen eingerichten Proiects, wie sie das diploma super articulos inauguales eingerichteter zu haben verlangen — nicht finden können . . . Miért mondá mégis maga a személynök is a rendeknek december 9-én, hogy a küldöttség tegnap (heri) volt az uralkodónál, miért mondhatja, mondja az esztergomi napló dec. 8-ához, Nulla habita sessio eo, quod ablegati ad suam *m / t e m* cum gravaminum *repraesentatione* et *diplomate* *extradando* *profecti* fuissent, megoldani nem tudom s tehát azt sem megmondani, van-e valamelyes kapcsolata a terminus ez áttételének Esterházy konceptusa keresztülvitelével, keresztülvitele kísérletével.

⁵² Erről Okolicsányi bejegyzése szerint így referáltak december 9-én a küldöttek: . . . *regem* *ad praemissam* *ad se legatorum orationem* *respondisse*, *quod advertat d/nos regnicolas* *universa sua gravamina ipsi simul praesentare non potuisse*, *quare reliqua nunc*

A változtatások szükségességéről tehát nem szólt.

A rendek diplomatervezetét aztán átadta Strattmannak, hogy majd másnap üljön össze Kinskyvel tanácskozni felette, s elmondá neki Esterházy tanácsát is.

A nádor aznap már mint a római szent birodalom hercege tért nyugalomra.

VIII.

Az országgyűlésnek december 7-én megállapított az a munkarendje, hogy másnapra, 8-ára, szünetet tartott, lehetővé tette az evangélikusoknak, hogy már reggel tanácskozzanak arról, milyen módon tehetnének kísérletet arra, hogy a vallásügyet, a vallásszabadság biztosítását a hitlevélbe felvételessék.

Elhatározták, hogy a nádorhoz szóbeli előadással fordulnak, a királyhoz írásbeli kérelemmel folyamodnak.

Amit a nádornak előadtak, bátor és öntudatos szó volt, igazsága alig tagadható.

Az ő feladata, — mondották neki, — hogy ne csak egy felekezetnek szabadságáról gondoskodjék, hanem valamennyiéről, valahánynak a királyi hitlevél adott eddig biztosítékot. Hisz esküt tett mindenkinek egyformán, és személyekre, s ezekkel való rokonérzésre való tekintet nélkül. Nádori hivatala szerinti feladata is, hogy a királyul koronázandótól az evangélikusok részére a jövőre szóló biztosítékot kieszközölje.⁵³

A nádort mélyen kellett hogy bántsa az esküjére való figyelmeztetésnek általuk nem is sejtett tárgyi jogosultsága, de ezt el tudta palástolni.

Jól tették az evangélikusok, — felelé a nevükben eljött küldötteknek, — hogy éberem őrködnek vallásügyeiken; tegnap nem szentelhetett nagyobb figyelmet az új diploma tervezetének, amikor azt felolvasták, s így nem véste emlékezetébe, mit tartalmaz. Amennyiben ők azt sérelmesnek tartják, azt tanácsolná nekik, jelöljék meg neki közelebbről,

ad se allata accipere sese, et esse revisurum. Item non esse debere eosdem status et ordines de affidatione [O. nyilvánvalólag kifejejté a diffisos-t, vagy valamely hasonló értelmű más kifejezést] a parte filii sui coronandi etiam post coronationem elargienda, circa quam se status et ordines verbo suo regio securus tutosque reddere, in eo nempe, quod finito ceremonialis coronationis ritu, expediri diploma curabit.

⁵³ 8-va Decembris — jegyzi Okolicsányi — *post sacra matutina in medium consulunt et deliberant, interpellandum esse ulterius etiam principem palatinum, ipsi incumbere, ut de securitate non uni saltem religioni provideat, sed omnibus, quae diplomate regio hactenus innixae erant; ipsum iurasse omnibus ex aequo, et absque respectu vel acceptione personarum; ad ipsum denique pertinere palatinale officium, ut securitatem de futuro evangelicis a neo-rege procurat.*

a diplomának mely kifejezései vagy szavai ellen van kifogásuk; arra kell törekedni, s ő maga is azon fog dolgozni, hogy az evangélikusok rendje is megkapja a jövőre való biztosítékot; de most, látják, hogy már benne vannak a koronázás munkájában, ezzel van elfoglalva ő maga is, meg a király is, legyenek hát türelemmel, várják meg amíg a koronázás ünnepe véget ér, különben sem lévén lehető, hogy ennek az új hitlevélnek ügye már most megfelelő rendbe hozassék.⁵⁴

A nádortól, kevés reménnyel, inkább önmaguk megnyugtatóására, hogy mulasztás vádja ne érje őket, mentek átadni felségfolyamodványukat, melyben az Okolicsányi Pál által gyorsan papírra vetett ügyes és szép formában nyilatkozott meg határozott kérelmük.⁵⁵

Nincsen benne kétségük, — mondották a királynak, — hogy az ő egyes akaratával történt az, hogy a katolikusok végre felhagytak ellenkezésükkel, s így a vallásügyi sérelmek orvoslására irányuló kérelmük az országos sérelmek közé felvétellett. Ámbár tehát így joggal remélhetnék, hogy sérelmeikre kedvező választ is fognak nyerni, mégis mivel némely katolikusok ellentállása folytán nemcsak a koronázási artikulusokból, de magából a közszabadságok védelmére rendelt hitlevélből is kihagyatott vallásuk szabadságának biztosítása, mely szabadság pedig minden másikkal drágább nekik, azt még mindig nem nyerték meg. Ezt sietve, ha tán alkalmatlan időben is, kénytelenek most jelenteni, anélkül, hogy ezzel a koronázást bármi csekély mértékben is akarnák késleltetni. Tudván azt, hogy az uralkodó szándéka ellen van a katolikusoknak az a törekvése, hogy vallásuk szabadsága e biztosításának kihagyása folytán ők, az evangélikusok és utódaik a jövő király uralkodása alatt bajba jussanak, nem lévén immár diplomaticum asylumuk; a királyi propositionokból tudván ezt is, hogy a király elhatározott szándéka, mikép a jövőre is meg akar akadályozni minden belső békétlenséget, s tehát nem kívánja, hogy a hitlevéli biztosíték hiánya által bátorítva bárki is a katolikusok közül velük vagy utódaikkal szemben tetszése szerinti önkény-

⁵⁴ ... Bene evangelicos facere, qui causae suae invigilent; non dedisse se heri sedulam operam concepto novo diplomati, cum legeretur; ac proinde non advertisse, quid inferat; si illis nocens esse videatur, suadere se, ut interea se, palatinum, exactius informant, qui termini seu vocabula illi diplomati inserta ipsis non placeant; enitendum esse et se conaturum, ut de futuro evangelicus quoque status habeat cautionem; verum cum videant, iam tempus coronationis agi, continuari, occupatum se esse et regem, ideo petere se ab illis, ut non impatienter velint expectare in id tempus, quo ceremonia coronationis finietur; quippe et alioquin non esse possibile, ut iam nunc hoc negotium novi diplomatis in debitum redigatur ordinem ... (u. ott).

⁵⁵ ... arcem regiam ascendunt, et supplicem libellum regi porrigunt, ne intra tempus coronationis semel adhuc sese non insinuantes aliquid neglexisse argui possint ... (u. ott).

re vetemedni merjen, kéri alázatossággal, vegye fel úgy a koronázási hitlevélbe, mint a koronázási cikkekbe is a vallásszabadságnak biztosítását.⁵⁶

Nem tudván folyamodványukat magának a királynak átadni, azt az udvarnál kellett hagyniok.⁵⁷

Az evangélikusoknak e lépései természetesen újra felvetették azt a kérdést, mikép kell, — mert a főpapság is, az udvar is mindenképp akarta ezt — meggyengíteni a protestánsok közjogi helyzetét, hatálytalanná tenni eddig törvényileg, hitlevélileg is garantált vallásszabadságukat.

Egykor felmerült annak a gondolata is, hogy ne is adassék hitlevél. Maga Széchenyi Pál, veszprémi püspök s mint ilyen a királyné kancellárja, a primásnak unokaöccse volt az, aki ki merte mondani, hogy inkább egészen mellőztessék, semmint a katolikus vallás sérelmével maradjon meg.⁵⁸ S mikor az örökösödés elfogadásakor a felső táblánál is szóba került a kérdés, az egri püspökön kívül még világi is találtatott, olyan nagytekintélyű, mint az idősebbik Zichy István gróf, aki szintén hajlandó volt megengedni a hitlevél mellőzését.⁵⁹

Most már természetesen nem lehetett ezt megtenni.

Nemcsak az evangélikusok, de maguk az országos rendek is kérték a diplomát. Azt megtagadni nem lehetett. Az uralkodó már ígéretet is tett tegnap az országgyűlés küldöttsége előtt, hogy ki fogja adni.

Igaz, a diplomának országgyűlési szövegtervezetében nincsen benne a vallásszabadság biztosítása, nincs is hajlandóság annak felvételére. Garanciának látszik az is, hogy a diplomát a kettős királyi pecsét

⁵⁶ Ez a protestánsoknak az országgyűlés folyamán beadott harmadik memorialisa. Szövegét adja Okolicsányi.

⁵⁷ Hogy az 55. jegyzet regi porrigunt kifejezése csak így értelmezendő, más indici-umok mellett abból is kiténik, hogy Okolicsányi nem említi a király feleletét, amit a többi esetben mindig hűségesen megörökít.

⁵⁸ Az 1687. aug. 15-én beadott egyes votumok lényegét kivonatolva, így adja Wendenburg Széchenyi Pálénak ide szóló részét: Mues auch die Explication des diplomatis in gedachtem Landtag geschehen; obwohl er der Meinung wehre, dass solches eheunder ganz aus dem Weeg zu rumben, als zu explicieren seie; wenigst quoad ea, quae ex defectu consensus primi status, nempe cleri, et annexae conditionis impossibilis ohne deme ungültig seind; dann es seie wahr, dass der status cleri niemal darin gewilliget, solches diploma auch ohne Praejudiz der catholischen Religion (mit welcher expressen Condition es die Uncatholischen eingetrunen) nicht bestehen könne. (Fremde Gegenstände No 35. — Eredeti szövege itt nem maradt meg, s máshonnan sem ismerem.)

⁵⁹ Turba 217.—219. (nem egészen pontos másolatból vett, kivonatos közlésében nincsenek meg mind a votumok; én az eredeti után közlöm, Maholányi sk. notatumaiból): D/nus Agriensis: Non esse opus reversalibus, cum sincere agat (t. i. maiestas sua) nobiscum. — D/nus Zichy senior: Austriaca domus iam usu roboravit dominium in nobis. Non sunt necessariae reversales, cum sint proni ad tuendas libertates.

alatt, tehát a primási kancellárián fogják kiállítani, íghát aligha a clerus szándékai ellenére szóló tartalommal. De hol az abszolút biztosíték, hogy nem áll be olyan kényszerhelyzet, hogy mégis hozzá kell járulni a valásszabadságot biztosító pont felvételéhez?

S ha ez egyszer benne van, mivel lehet hatályosságát paralizálni, értelmét és alkalmazását magyarázat alá vonni?

Semmi mással, mint a *clausula reservatoria futurae conventionis*-szal.

Így a primás előtt is nélkülözhetetlen szükségszerűség színében tűnt fel, maradt meg e *clausulának*, mint *praeventiv* eszköznek megvalósítása.⁶⁰

IX.

Ugyane napon (december 8-án) reggel Strattmann magához kérte Kinskyt, hogy az uralkodó tegnapi utasítása szerint megbeszéljék az országgyűlés által megállapított hitlevél-tervezetnek átnyújtásával beállt helyzetet s véleményt mondjanak a szövegről is.

Strattmann közölte természetesen minisztertársával a nádor tanácsát, amint azt az uralkodótól tudta, s megismertette a maga, eddig visszartartott *decretum-tervezetével* is.

A két miniszter tudta, gyors munkát kell végezniök, s ez az érzés némileg akadályozta őket az új helyzet által felmerült kérdések tiszta megvilágításában, s tán a helyzet teljes átértésében is, Werdenburgot meg a referáda világosabb felépítésében.⁶¹

Amit az uralkodó az ilykép gyorsan összerótt referádából mindkét tanácsosa közös véleményéül kiolvashatott, az mindenekelőtt az volt, hogy a rendek tervezete a bemutatott szövegben el nem fogadható, meg nem hagyható, azt át kell dolgozni, még pedig a koronázási *articulusoknak* már végleg lezárt szövegéhez idomítva. Lényegében egyforma volt a tanácsosok véleménye az egyes pontokon teendő változtatásokat illetőleg is.

Nem volt ily egyhangú állásfoglalásuk a többi kérdésben.

Mindkettejük véleményének látszott ugyan, de a tanácsosait igen jól ismerő uralkodó tisztában volt vele, hogy az főleg Kinskynek dogmája,

⁶⁰ Nem lehetett semmiképp sem nem vizsgálnom a primás szerepét az udvar általmódosított koronázási eskü kivételével kapcsolatban, s nem lehetett megelégednem a Rákóczi mozgalom idején emlegetett és persze akkor hitelre is talált azzal az állítással, hogy az öreg primásnak lepecsételt levélben, meglepetésszerűleg adta az udvar kezére a módosított szöveget. Vizsgálataim kritikai eredményeit alkalmas helyen, dolgozatom második részében fogom összefoglalni; itt (s a következő fejezetben) e vizsgálat alapján adom az ide (s oda) tartozó megállapításokat.

⁶¹ L. e referádát Turbánál 239.—244. ll. — Magam annak idején nem másoltam le az eredetét, sem Turba közlésével össze nem vettem. Fraknoi tévesen titkos tanácsi referádának gondolja. (37. l.)

mikép az egész örökösödési ügyben úgy, hogy azt a magyarok javaslatai és tervei alapján kíséreljék meg megvalósítani, célt érni nem lehet; mint eddig is, ezentúl is meg kell maradni az *authoritate regia* való eljárás módjánál; csak ezzel kerüli el a rendekkel való tárgyalás kényelmetlenségeit; a nádor tanácsa nem követhető, ígétét alig tudja megvalósítani, nem lévén elég tekintélye arra, hogy egyrészt érvényesítse az uralkodó akaratát, másrészt megakassza a rendek tiltakozásait. Így tanácsának olyan színe van, mintha egyben-másban lépre akarná őt, a királyt, vinni s szinte meg is csinálni.⁶²

Kinsky hát, s itt meg is nevezi magát, azt javasolja, ne tévessék többé semmi módosítás a nemrég megállapított koronázási *articulus*okon, s maradjanak meg az udvari kancellár által a minap megszóvegezett decretumnál, kézbesítsék ezt expedáltan a nádornak, közöltetvén vele, mit kíván az uralkodó, ez ügyben most hogy tegyen, azt t. i. hogy ő, a nádor, közölje azt a korábbi állapotnak megfelelőleg haladéktalanul a rendekkel, s utasítsa őket, hogy bízzák magukat az uralkodóra, annál is inkább, mert tapasztalni fogják, hogy ez atyailag és őszintén akar velük szemben eljárni. Hiszen épen azért, hogy azt, amire az utódok esküt fognak tenni, szentül meg is tarthassák, rendelte el a király a rendekkel való közlést, s engedte meg, hogy ahhoz ők, a rendek, hozzájárulásukat adják, ámbár, mint *propositio*ja is már felemlíté, kellő joga volna arra is, hogy a győző jogát érvényesítse, tehát most is e jogon, a rendek hozzájárulása nélkül járjon el.⁶³

⁶² ... haben ... nicht finden können, wie e. k. M/tät aus der Sach komben werden, so lang man sich bemühen wirdet auf den (!) Fuess der Hungarn Propositionen und Aufsatz das Werk auszuführen; sondern man hat geh., wie von Anfang, also auch noch, vermainet, e. k. M/tät möchten, wie schon in allem geschehen, bei sich selbst a.gn. erwegen und reflectieren und was sie in Sachen vor gerecht und billich, Iro selbst und dero kais. und kön/en Posteritet nutzlich und endlich dem Königreich selbst verträglich und nötig zu sein befinden, a.gn. resolviren, sich der Zeit und Coniuncturen bedienen, *authoritate regia* dises hinauszugeben und darbei unbeweglich zu verharren hetten. Auf des palatini Vorschlag seie keine Reflexion zu machen, weilen er unter ihnen, regnicolis, weder euer k. M/tät intentiones zu behaupten, weder ire contradictiones zu dempfen genuegsamb Credit und Authority zu haben vorkombe, die potentiore liessen sich dessen genuegsamb verlauten, und zeige es der Effect, Materialia diplomatis könnten nichts anders sein, als die materia articularum coronationis. Die hetten e. k. M/tät a.gn. überlegt und examinirt, und wie sie hinausgegeben werden sollen, resolviert. Diese neue angebrachte formula diplomatis könnte, so wie sie da liegt, keineswegs acceptiert, noch in casum der beliebten Correction anderst, als es geschehen, corrigiert und eingerichtet werden. Ergo müeste man es darbei bewenden lassen. Und bei solchem Bewand wolte man eurer k. M/tät geh. eingeraten haben, Sie möchten in Anmerkung gegenwärtiger Zeit und Coniunctur hierinfals regie et authoritative, nicht aber auf die von dem palatino vorgeschlagene Weis procediren. Dan es scheine, als wan Sie Herr palatinus in einem und andern erschleichen, und gleichsamb, wie neulich gemelt worden, betrogen wolte.

⁶³ Disemnach Herr Graf Kinsky a.u. vermainet, man möchte es in allem bei de-

A maga decretum-tervezetének e határozott javallása által megtévesztve, Strattmann elfeledé felvetni sajátmagának is a kérdést, meglehetősen most már maradni a Kinsky által lerögzíteni akart, de bizony már elmult korábbi állapot fikcióján; elfeledé annál is inkább, mert maga is hajlott a nádor halasztást adó tanácsára, hogy a hitlevél majd csak a koronázás után adassék ki.

Lipótra mély hatást tett a nádor befolyásának ez a kedvezőtlen megítélése, a maga szemüvegén át magának is ilyennek kellett azt látnia, s így könnyen megingatta a nádor tanácsainak ez a beállítása a nádorba vetett bizalmát is, akit pedig ép az előbb magasztosított fel. Nem kérdezte meg hát újra a nádort, hanem azon nyomban elfogadta e tanácsokat, s kifejezetten rendelte, hogy amennyiben még nem történt volna meg, a kérdéses decretum a koronázási articulusok szövegével és az esküformulával együtt adassék át a nádornak, s ez közölje a rendekkel.⁶⁴

Ilykép változatlan maradván a decretum szövege, ez nem tett, az időközben beállt változások ellenére sem tett említést a hitlevélről.

Észrevette ezt Esterházy s fennakadt rajta.

Mikor ugyanis az ő közreműködésével már korábban adaptált új ordo coronationisnak pontos megtartásával aznap délután röviddel három óra után az országos küldöttség kíséretében megjelent a várban az udvarnál,⁶⁵ hogy a szentkoronát átvegye és a koronázási templomba, a Sz. Márton egyházának sekrestyéjébe átvitesse, megmutatták neki a szöveget. A nádor rögtön kiérezte, hogy a hitlevélről való e hallgatás az ő conceptusa szerinti eljárásnak nagy veszedelme, s támaszkodva arra, hogy az uralkodó az országgyűlés küldöttségének a megelőző este már meg is

nen jüngsthin verfasst- und placidierten articulis, dan bei dem von Herrn Hofkanzlern jüngst aufgesetzten Decret bewenden lassen, und solches ersilich dem Herrn palatino copialiter zuezustöllen, mit dem Bedeuten, was e. k. M/tät bei der Sach derzeit zu tuen erachtet; solte also es denen Ständen ungesaumbt mit voriger Circumstanz beibringen, und dieselbe dahin verweisen, sich e. k. M/tät zu vertrauen, massen sie in effectu erfahren wurden, dass e. M/tät paterne und aufrecht mit ihnen zu handeln a.gn. verlangten; und eben damit das Beschworne von dero kais. und kön/en Posteritet unverbrüch'g möge gehalten werden, gemelte Vernembung mit denen Ständen veranlasset, auch darin i[h]ren Consens zu geben zuegelassen hetten; obwohlen Sie sich, wie in der Proposition gemeldet, des Obsigers Recht gebrauchen, und disfalls ohne solchen Consens i[h]r, der Stände iure victoris zu verfahren genuesamb berechtiget wären. — A copialiter itt nyilvánvalólag nem egyszerű másolatot akar mondani, ilyenek a nádor semmi hasznát sem vehetné: szabályos kiadványul másolt tisztaát érteleme van itt a szónak.

⁶⁴ Az uralkodó rezolúciója Turbánál, 244—45. ll. — Ich lasse mir dises Guetachten in Allem gefallen, und vermain. . .

⁶⁵ Pridie coronationis, id est 8. Decembris, hora 3. postmeridiana, in domo d/ni palatini conservatores et praelibati deputati conveniant, indeque cum d/no palatino ad arcem se conferant, . . . L. Kovachich, M. G., Solennia inauguralia, pag. 130., és utána Katona, Steph., Historia critica, tom. 35., pag. 443.

ígérte a diploma kiadását, kívánta ennek az ígéretnek a decretumba való belevételét.

Strattmann nem látta ennek semmi akadályát, s készségesen belement Esterházy kívánságába, s a decretum eddigi szövegét megtoldotta erre vonatkozó kiegészítéssel:

„(amiről) a karok és rendek kérelmének megfelelőleg ő csász. és kir. felsége úgy a maga, mint fia, a főherceg úr ő fensége részéről függő kettős pecsétje és aláírásaik alatt királyi ígérete szerint kiállított külön okiratot fog kibocsátani, és a nádorispán úr kezéhez kegyelmesen átadni.“⁶⁶

Mig a nádor a korona szállításának gondozásával távol volt, Werdenburg az ekképen kiegészített szöveget átvitte a magyar kancelláriára, ott — természetesen a december 6-iki kelet változatlan megtartásával — letisztáztatta, Maholányi János titkár-referendáriussal aláíratta, a királyi pecsétet őrző Tenturich István registratorral megpecsételtette, s így szabályosan kiállítva maga vitte el már négy óra táján a hazatért nádor lakására, akinek kezébe is adta.⁶⁷ És közölte vele királyi parancsul a Kinsky által javasolt s pontosan megformulázott utasítást.

A nádornak tehát haladéktalanul hivatalosan a rendek tudomására kellett volna hoznia a decretumot.

Esterházy azonban nem így járt el.

X.

Pedig ennek semmi formai akadályja sem lett volna.

December 9-én, a koronázás napján, a koronázást közvetlenül megelőzőleg, az ordo coronationis szerint a rendeknek amúgy is össze kellett jönniök.⁶⁸

⁶⁶ Az eredeti latin szöveget és a beékelés helyét l. a IV. fejezet 36. sz. jegyzetében. Hogy ez ekkor a király tudtával vagy anélkül történt-e, arra semmi adatom, sem konjekturára jogosító nyomom nincs. Ugy vélem, valami különös fontossága ennek itt, most tán nincs is.

⁶⁷ Ezt a decretum ekkor készült másodjára fogalmazatának hátiratából tudjuk: Also ist dieses Decret den 8. Decembr. durch einen Cancellisten von der hungarischen Hofkanzlei abgeschrieben, durch den hungarischen secretarium Maholani unterschrieben, und folgens von dem hungarischen Registrator mit dem königl. Sigl gefertigt, durch mich, secretarium von Werdenburg dem hungarischen Herrn palatino eodem die umb 4 Uhr nachmittag in seiner Wohnung eigenhändig zuegestellt worden. (L. Turba, 239. l.) — Hogy Werdenburg a Kinsky tanácsolta utasítást is közölte, a következő fejezetben előadott események tanusítják, melyeknek csak azzal van értelme, hogy a nádor nem teljesítette (ezt az eredeti) királyi utasítást.

⁶⁸ Die vero sequenti (t. i. december 9-én) hora 7. matutina, convenient omnes proceres apud palatinum, quem comitabuntur ad arcem, clero interea ad templum proficiscente, ubi quoque se pontificalibus induent. D/nus personalis vero cum statibus et ordini-

A felső tábla ugyan a nádor szállásán volt összegyűlendő, de ez okon senki sem tagadhatta volna meg annak hivatalos ülési jellegét, s ha netán mégis, bőven lett volna idő még mindig arra is, hogy innen átmenjenek a zöld házba, szokott üléstermükbe, s ott hallgassák meg a decretumnak és mellékleteinek amúgy sem sok időt igénybevevő felolvasását, s ablegációval átküldjék az alsó táblához.

Az alsó táblának meg különben is saját rendes üléstermében, a rendek házában kellett összejönnie.

Esterházy tehát akadálytalanul meghirdethette, meghirdettethette volna publice a decretumot.

Azonban rögtön rájött arra, hogy a királynak Werdenburg hozta parancsa ellentétben állott mindennel, amit célravezetőnek látott, mindazzal, ahogyan a maga conceptusát megvalósítani akarta.

Ez a conceptus felfogása szerint nemcsak a hitlevél ügyének kezelésénél az egyedül járható út, de az a koronázási articulásokénál, meg a koronázási esküénél is. A szöveg átdolgozását ezeknél sem szabad a rendeknek idő előtt megtudniok. Idő előtt az az idő, amikor a rendek ezek igénybevétele, alkalmazása előtt, amikor még ők is előnyös pozícióban vannak, tiltakozhatnak a megváltoztatás ellen, amikor tehát ezzel kifejezetten meg is tagadják beleegyezésüket, hozzájárulásukat a teendő módosításokhoz, amikor ennek folytán ellenkezésüknek tulajdonképpen már felfüggesztő jellege is volna. Ha ellenben csak a módosítások tényleges alkalmazása után értesülnek majd ezekről, ha tehát már csak a koronázás után jutnak tudomásukra a módosítások, s ezek ellen már csak ekkor fognak tiltakozni: kényelmetlen lesz ugyan ez is, de erőtlen tiltakozás lesz már az, a befejezett ténnyel szemben; ezzel a befejezett tényvel most már a király jutván előnyösebb pozícióba. Az övé lesz így a birtokon belőliség sokszor döntő, mindig legalább is nagy védelmet nyújtó előnye.

Esterházy hát arra a körülményre támaszkodva, hogy a hitlevélre vonatkozólag az uralkodó már amúgy is jóváhagyta ez eljárását, most felkereste a királyt s kérte, engedje meg, hogy iménti parancsa ellenére is, itt is azt alkalmazhassa, az e másik két iraton történt változtatások bejelentésének elhalasztása által.

Lipótban még élt Kinsky és Strattmann nem sok órával ezelőtt olvasott referádájának hatása, szerette volna hát, ha a rendekkel szemben való saját eljárása is őszinte marad, — csak így marad az ő jog-

bus ad templum S. Martini se conferet, ascendetque ad locum, d/nis ablegatis deputatum; ubi videndum, ne servitores d/norum ablegatorum ingrediantur . . . A jegyzeteket is kedvelő szíves olvasó bizonyára maga is észreveszi, hogy az a clerus, amelyről itt szó van csak a főpapság, a felső táblán ülő papság.

alapja, a *ius regium* szerint jogos is, — de belátta, be kellett látnia, a nádor érvelésének erejét, s megalkudott önmagával.

Összegeztette a kettőt: a változtatásoknak haladéktalan közlését, Kinsky módszerét, az őszinte eljárást és a változtatások közlésének bizonyos határidőre való halasztását, Esterházy módszerét, a politikus módszert; összegeztette olyképen, hogy megengedte a nádornak, hogy a decretumot s vele a koronázási articulusokat és esküformulát, ezekkel a szövegek módosítását publice ne most azonnal, hanem csak a koronázás után közölje a rendekkel, de ragaszkodott ahhoz, hogy közöltessék e tény néhány megbízhatónak vehető magyarral valahogyan már most.⁶⁹

Közöltessék tehát private.⁷⁰

A nádor hát még aznap este, 9 órára, lakására hívatott néhány felső táblásat, kevés alsó táblásat, s megismertette velük az iratokat, de persze nem adta kezükre azok szövegét.⁷¹

Így értesültek ugyan a *reservatoria clausula* beékeléséről is, de azok, akik ily formában megszövegezve most hallották először, jelentőségét át nem érezték.

A meghívottak közül senki sem ellenkezett.⁷² Nem is ilyeneket hívtak meg.

A megjelentek már értesültek, néhányan éppen most látták, mily jó a király kegyeiben lenni: ma lettek — a „felsőmagyarországiak“ régi óhaja, s tehát öröme is volt ez, — a felvidéki gr. Csáky István, a kassai főgenerális országbíróvá, ma lettek az ugyancsak felvidéki, eddig báró, Barkóczy Ferenc, Zemplén vármegye főispánja és a horvátok közé számított nagytábori Rátkay Zsigmond báró grófká.⁷³

⁶⁹ Hogy a decretum publicus meghirdetésének elhalasztása a király hozzájárulásával történt, világosan látszik Esterháznak az uralkodóhoz december 13-án intézett leveléből, ahol ez áll: . . . Nec ego quiesco, quatenus b/mae m/tis v. s/mae intentiones secundentur, unde etiam nupernam cl/mam m/tis v. s/mae resolutionem tam circa formulam iuramenti praestiti, quam inaugurales articulos, aliosque regnicolis praesentavi, qui et sibi describi curarunt. — A nádor 12-én mutatta be az alsó táblán a decretumot; a szövegek lemásolása, az u. n. diktálás, ugyane napon, délben kezdődött. (Okolicsányi bejegyz. dec. 12-éhez.) — A forrásszerűleg igazolt fenti körülménynek visszamutató ereje kétségtelenné teszi az egyéb adatok és összefüggések ismerete alapján is felépített előadásom helyességét,

⁷⁰ Egykor private vette át maga is a rendek egy operatumát (a sérelmek első részének elejét, az örökösödésről szóló passzusokat), s nagy hasznát látta: hátha most is kedvező(bb) lesz az eredmény?

⁷¹ Az esti értekezlet tényére vonatkozó adatot Fraknóból (38. l.) vettem, az én három naplóm nem említi.

⁷² Erre az udvar kifejezetten utal az 1688. januári iratváltás során.

⁷³ Csáky kinevezését az ogy. naplók említik, Barkóczy és Rátkay grófsága a Királyi Könyvek XIX. 136., ill. 105. ll. van feljegyezve. Rátkay Zsigmonddal együtt testvére, Ferenc is gróffá lett; őt ily kapcsolatban azért nem említem, mert személyesen nem jelent

A terv pontos keresztülviteléhez, mivel eleve ki volt zárva az, hogy a meghívottakat titoktartásra kötelezzék, útját kellett volna állni annak, hogy az országgyűlés másnap mindkét táblán országos ülést tartson, s ez netán kikényszerítse a decretum és mellékletei bemutatását.

A felső táblával a nádor — a primás segítségével esetén, s most igen — szinte szabadon rendelkezett, ott nem volt nehézség.⁷⁴

Az alsó tábla összeülését azonban megakadályozni nem merték; azt tenni a gyanú mértéktelen megnövelésének s az ennek nyomán beállható féltős következményeknek veszedelme nélkül nem volt tanácsos. E táblának amúgy is volt egy várt, semmi elfogadható okkal el nem halasztható programpontja: a sérelmeket és a hülövéltervezetet tegnapelőtt (december 7.) átadott országos küldöttség beszámolója, s ennek meghallgatása.

Nem tartván ülést a felső tábla, onnan publice vehető üzenet az alsó táblához nem is jöhetett.

Igen, de az alsó tábla a privatim szerzett tudomása alapján is tárgyalhat. Ezt persze megakadályozni nem lehet, de tán lehet cselekedetei ellen valamelyes cautelát találni adandó alkalommal abban, ha csonkává teszik, ha nem lesz jelen mind a négy status.

A nádor tehát a primás útján intést küldött az alsó táblán ülő egész klérus részére, hogy az ülésen ne jelenjen meg.

Így a másnapi ülésről a klérus el is maradt.⁷⁵

Akik azonban december 9-én reggel 7 órakor összejöttek, a megyék, a városok és a távollevők követői és Szlavon-Horvátország képviselői, meg a királyi tábla, annak rendje módja szerint megtartották az ülést. A megjelentek legtöbbször a tegnap meghívottak közléseiből itt már tudott a decretum tegnap történt ismertetéséről.⁷⁶

Az ülést megnyitó személynök természetesen elkerülte, hogy erről említést tegyen, csak a hitlevél ügyét érintette, megnyugtatón igyekezővén a rendeket, ne legyen benne kétségük, hogy az új diploma ki

meg az országgyűlésen; maga helyett absentium ablegatust küldött, Szentbitorczy Ferencet, Varazsd városának is követét.

⁷⁴ A felsőtábla kategoria-megoszlására vonatkozólag van a közelmúltból (november 3–14.) egy egész kétségtelen adatunk: Maholányi feljegyzése az ekkor jelenvolt tagokról. Észérint: 21 főpap, 47 világi: 10-en a barones regni minőséggel, 16 főispán, 21 olyan báró és gróf, ki nem esett a fenti kategóriákba. (De azért nem képezett mind független elemet, többen magasabbrangú katonák voltak, stb.)

⁷⁵ L. a 78. sz. jegyzetet.

⁷⁶ Az 1688. január 19-én átnyújtott második replikában (melyet csak memorialisnak címeztek) így jelzik ezt: ... eiusmodi clausulae decretali iuramentali formulae ultra eiusdem dictamen adiectae, status et ordines nec potuisse, nec scivisse diaetali et communi voto contravenire, neque etiam ex aliqua d/norum praelatorum, baronum et regnicolarum relatione, qui ad partem id eiusdem significassent, relatione illius notitiam in publico accepisse ...

fog adatni. Felhívására aztán a királyt járt küldöttségnek a klérus elmaradása⁷⁷ folytán meg nem jelent alsó táblai orátora⁷⁸ helyett világi követ számolt be a fogadásról, a király biztató ígéretet adó válaszárol.

Ez a válasz tán megnyugtathatta volna a rendeket a hitlevelet illetőleg, de semmiképen se oszlatta el homályos gyanujukat a clausula iránt, melyről kétségtelenül csak annyit tudtak, hogy az a koronázási eskü szövegében van, s hogy az a koronázási eskü szövegét meggyengíti.

Most látták csak mulasztásnak azt, hogy még nem mutattak be koronázási esküszöveget. Ezt hát most ki akarták pótolni, haladéktalanul.

Nem várva hát publice történendő közlésre, e magánúton — mint utóbb magukat kifejezték, ad partem — velt tudásuk alapján megindulva keresték a gyanított veszedelem elkerülésének, csökkentésének lehetőségét. Ennek útja, egyedüli útja, ha maguk változtatják meg a koronázási eskü szövegét, s ha azt még a koronázás előtt juttatják a király kezéhez.

Az esküszöveg, amelyet az országgyűlésileg a minap átnyújtott hitlevéltervezet első feltételének szövegére támaszkodva állapítottak meg, alkalmazkodik az ellenállási jog feladásával beállott új helyzethez. Az ellenállási jogot tehát kifejezetten feladja, egyebekben tett bővítéseivel azonban nem hogy könnyítene, vagy adna majdani könnyítésre lehetőséget, hanem inkább még pontosabban köti a királyt a törvények megtartásának kötelezettségéhez, szólván ekképen:

„Mi József, Isten kegyelméből Magyarország királya, esküszünk az élő Istenre, Istennek legszentebb anyjára, Szűz Máriára, minden szentekre, hogy mi az Isten egyházait, a főpap, báró és nemes urakat, a szabad városokat s minden országlakost, megőrizünk k ö z ö n s é g e s mentességeikben és szabadságaikban, k ö z ö n s é g e s jogaikban, kiváltságaikban, valamint régi, jó és helybenhagyott k ö z ö n s é g e s szokásaikban, a melyeket e Magyarországnak boldogult néhai királyai és a most uralkodó csász. és kir. felség eddig adott és megerősített, s a jövőben adni és megerősíteni fog; mindannyiuknak igazságot s z o l g á l t a t u n k ; néhai fenséges András király végzeményét (kivévéen mégis belőle és törölve annak 31. cikkelyéből, következőleg az eskü értelméből is a királyok ellen való ellenállás szabadságát) megtart-

⁷⁷ Demka Márton, nyitrai kanonok lett volna az.

⁷⁸ . . . praesentationis postremae gravaminum atque diplomatici conceptus seriem legatus Croatiae ob cleri absentiam refert, . . . jegyzi fel decemb. 9-hez Patachich. — Hogy itt az egész clerus távollétéről van szó, kétségtelenné teszi az eszterg. napló, mely e napról ülést egyáltalán nem jegyez; mindössze csak ennyit mond: Modo et ordine praescriptis coronatio peracta est. S még csak a primás templomi oratóját közli.

juk, mondott Magyarországunk és hozzacsatolt részeinek határait, s mindazt, ami ahhoz és ezekhez bármi jogon vagy czímen tartozik, el nem idegenítjük, sem meg nem csonkítjuk, hanem amennyire csak tehetjük, növelni és kiterjeszteni fogjuk, s megteszünk minden mást, amit csak tehetünk igazság szerint a köz javára, az összes karok és rendek s egész Magyarországunk és hozzacsatolt részeinek dicsőségére és hasznára. — Isten minket úgy segéljen és összes szentjei.“⁷⁹

A felső tábla nem ülésezvén, arról az alsó táblának eleve le kellett mondania, hogy annak hozzájárulását megnyeri, ennek folytán arról is, hogy szövege a szokásos, így törvényes módon, országos küldöttség útján nyújtassék át az uralkodónak. Az idő azonban sürgetett, a cél kényszerített, s így meg kellett elégedni azzal az expedienssel, hogy — mint remélték — a nádor útján, és persze felirat mellőzésével, juttatják el a király kezéhez javaslatukat.⁸⁰

Átadták hát annak, aki táblájuk tagjai közül ma feltehetőleg a legkönnyebben jut a nádor közelébe, átadták az alnádornak, Szenthe Bálintnak,⁸¹ akiről a velök való együttérzést annál inkább feltételezhetők,

⁷⁹ Nos Josephus Dei gratia rex Hungariae etc. iuramus per Deum vivum, per eius sanctissimam genitricem virginem Mariam, per omnes sanctos, quod nos ecclesias Dei, dominos praelatos, barones, nobiles, civitates liberas et omnes regnicolas in suis communibus immunitatibus et libertatibus, communibusque iuribus, privilegiis, ac in antiquis bonis et approbatis communibus consuetudinibus, hactenus a divis condam regni Hungariae regibus, et moderna etiam sua caesarea et regia maiestate concessis et confirmatis, ac in futurum concedendis et confirmandis conservabimus, omnibusque iustitiam administrabimus, serenissimi quondam Andreae regis decreta (exclusa tamen et semota a tenore articuli 31. eiusdem decreti, consequenterque sensu praesentis iuramenti regibus resistenti licentia) observabimus, et per alios, quorum intererit, observari faciemus, fines dicti regni nostri Hungariae et partium eidem annexarum et quae ad illud et easdem quocunque iure aut titulo pertinent, non abalienabimus, nec minuemus, sed quoad poterimus, augebimus et extendemus, omniaque alia faciemus, quaecunque pro bono publico, honore et incremento omnium statuum et totius regni nostri Hungariae partiumque eidem annexarum iuste facere poterimus. — Sic nos Deus adiuvet et omnes sancti.

A rendeknek a decretalis — az I. Ferdinánd féle — eskün tett változtatásait a ritkítva szedett részek tüntetik fel. — A (iustitiam) administrabimus a decretalis faciemus helyébe tétetett. — Az előttem ismert példányok szövegének mindegyikében hiányzik a törvény szó a jog különféle megjelenési formáinak felsorolásában. Az eredetiben sem volt benn?, ha nem miért?, eldönteni nem tudom.

⁸⁰ Semmiképpen sem tudom magyarozatát találni annak, hogy mi okon mellőzte másik két naplóíróm (az eszterg. t. i. egyáltalán nem emlékezik meg ülésezésről) a koronázási eskünek ezt a tárgyalását, sem indítását. Mert az teljesen ki van zárva, hogy ne fogták volna fel jelentőségét, s mint jelentéktelent, nem tartották szükségesnek felemlíteni.

⁸¹ Ezt is csak visszamutató adatból tudjuk, a december 29-i országos ülésen tör-

mert az nem pusztán a serviensi viszonyból folyó e tiszte jogán, hanem még mint Pozsony vármegye nemességét képviselő választott követ is foglalt közöttük helyet. Átadták azzal a reménnyel, hogy nem késtek meg, hisz még négy órájuk volt a koronázás kezdetéig.

Aztán, minekutánna a personalis még meghirdette a nádornak hercegi címmel való feldíszíttetését, majd elkedvetlenítő közlést tett az ünnepi lakomán való részvétel megszorításáról, a tábla tagjai csalódott érzéssel, — a nehezen várt adókönyvítés elmaradt, — s rendetlen menetben megindultak a koronázás ünnepségére.⁸²

*

Kísérletük, szövegük nem tudta sem megakasztani, sem módosítani azt, amit az udvar és magyar segédjei tervük beteljeszőjének, mindenek koronájának tartottak.

A primás nem az ő esküszövegük szerint⁸³ vette ki a neo-rex Józseftől az esküt, hanem a király által megállapított s a decretum kapcsán

tétekből ... et sacramenti illius iuramentalis, quod publice in regno in formulam solennem redactum erat, tenor interiorit. Nona enim die, qua neo-rex coronatus est, antequam coronaretur, quatuor horis, hoc publice praescriptum iuramentum missum erat per vicepalatinum ipsi principi palatino, ... jegyzi Okolicsányi dec. 29-éről.

⁸² Postea idem d. personalis cum magna quadam admiratione publicat, regem adeo esse in gentem Hungaricam propensum, ut propter ingentia praeclaraque palatini in domum Austriacam praesita merita ipsum palatinum Romani imperii principatu condecoraverit; id quod licet in eiusdem familia excellentissimi quique viri fuerint, tamen neminem hunc honorem adipisci olim potuisse. Dum hanc condecoracionem in forma cuiuspiam novae admirationis commemorare coepisset d/nus personalis, rati nonnulli, audituros se esse relaxationem importabilis illius oneris portionum militarium, usque adeo attendebant, ut prius in laetitiam raperentur animi multorum, quam d. personalis eloqueretur. Item postquam quaedam ab eodem d/no personali de regia commessatione in arce pro more coronacionum iniri solita commemorata fuissent, ne videlicet a quopiam in sinistram summatur partem, si in palatio regio omnes status non sint pransuri, quippe r/am m/tem exteriora conclavia pro se occupasse, inaudiverit; his, inquam, commemoratis, confuso ordine, festinarunt in templum ... (Okolicsányi bejegyz.)

⁸³ Mi lett ezzel az átnyújtott példánnyal, azt teljes homály fedi. Csak annyi bizonyos, hogy Werdenburg iratgyűjteményébe nem került be. — A rendek tábláján csak 1688. január 8—10. közt került diktálás alá, ekkor ezzel a megjegyzéssel: Paria conceptus iuramentalis formulae sub ipsa imminente coronacione ser/mi neo-regis die 9. proxime praeteriti mensis Decembris feliciter peracta, per d/nos regnicolas suae celsitudini palatinali ad suam m/tem s/mam demisse praesentandum transmissi quidem, verum tamen ob brevitate[m] temporis et supervenientem praescriptam coronacionis solennitatem praesentari fors nequeuntis.

⁸⁴ Hosszúra kellett fogni az utolsó napok, különösen dec. 6—9. történetét, nemcsak azért, mert fordulatokban gazdag, hanem azért is, mert csak így tudja az a szíves olvasó, aki Turba, Csekey és Fraknoi műveit már olvasta, az ott talált elszórt adatokat összefűzni, helyesbíteni, s valódi értelme szerint elhelyezni, vagy elvetni. Igaz, lehetett volna ezt rövid előadás alá adott bő kritikai jegyzetekkel elérnem. Nekem igen, de a szíves olvasónak abból aligha lett volna annyi haszna. Meg tán nem is lenne ildomos, mert

kiadott szöveg szerint, tehát a *clausula reservatoria futurae conventionis* és az ellentmondás jogának is törlésével.

Ezzel ez a *clausula*, bár nyilvánságos törvénytelenséggel, de eltagadhatatlan ténylegességgel, létet nyert.

A király ilykép birtokon belül lépett, a rendek meg kiszorultak onnan.

Hogy a *clausulának* ereje is legyen, hogy hasznát is lássa, a királynak most arra kellett törekednie, hogy az elveszítse nativitásának *maculáját*, hogy legalább utólagosan törvényesíttessék.

Hogy most már legalább gyakorlati alkalmazásának veszélyeit elkerüljék, a rendeknek fel kellett venniök s nem lehetett abbahagyniök ez ellen a meg nem alkuvó küzdelmet.

Igy a koronázás, a király és az ország lelki egyesülésének ez az ilyenül hirdetett és ilyenül áhitott gyönyörű ünnepe csak egy állomás volt a küzdelemben, nem befejezése annak.

Érezte, tudta ezt Lipót, s szorongva nézett a jövő elé.

Mert ez volt eldöntendő, a küzdők melyikének győzelmével s milyen győzelmével fog ez a küzdelem befejezést nyerni.

Baranyai Béla.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

alig lenne elhárítható a nagy(obb) anyaggal könnyen aratható (de nehezen előkészített!) diadal fájdalmat okozó kihasználásának benyomása. (Így csak felhívom a szíves olvasó figyelmét arra, mily nagyfokú félreértés Turbának (60. l.) az a beállítása, mintha a rendek hamiskodtak volna dec. 9-én, s mennyire jogosulatlan az „Ungereimtheit“ vádja. — Netáni kétségek eloszlatása céljából pedig itt külön is felemlítem, hogy Esterháznak Fraknóinál (43. l.) említett az a kísérlete, mellyel a *clausula reservatoriának* egy záradékkal akarta (decemb. 2. körül) méregfogát kihúzni, előadásomban most azért nem szerepel, mert ez a kísérlet nem ekkorra, hanem sokkal későbbre, 1688. január 22-re esett.)

BEZERÉDY IMRE ÁRULÁSÁRÓL.

A Rákóczi Ferenc szabadságharcában nagy népszerűségtől övezett Bezerédy Imre brigadérosnak Rákóczitól való elpártolása közismert tény történetirodalmunkban. Az árulás részleteit illetőleg azonban mindeztideig tájékozatlanok voltunk és meg kellett elégednünk azokkal az adatokkal, melyek az egykorú forrásokban a kérdésre vonatkozólag találhatók. *Thaly Kálmán*-nak szándékában volt ugyan „Bezerédy Imre bukásának és halálának történetét a börtönből írt leveleivel” együtt közrebocsátani,¹ ez a terv azonban csak terv maradt s Thaly évek mulva csak egy naptári cikkben foglalta össze mindazt, amit Bezerédy árulásáról össze tudott gyűjteni.² Thaly abban a meggyőződésben volt, hogy „Bezerédy árulása csak 1708-ban kezdődött” s hogy csak „a trencsényi vész hírére” ingott meg hűsége s a vereség hatása alatt Heister csábította át „titokban, nagy ígéretekkel.”³ Gr. Esterházy Antalnak Rákóczihoz 1708 szeptember 1-én küldött jelentéséből tényleg az olvasható ki, hogy a trencsényi vereség hírére „kimondhatatlan confusiók támadtak a Dunántúl s a nemesség tömegesen meghódolt volna Heisternek, ha Esterházy szigorú rendszabályokat nem léptetett volna életbe. Esterházy elsősorban ennek az általános levertségnek tulajdonította Bezerédy átpártolását is.”⁴

Rákóczi eleinte hihetetlennek tartotta Bezerédy árulását és attól félt, hogy Esterházy, aki tudvalevőleg Bezerédyt 1708 szept. 5-én Kőszegen elfogatta, elhírtelenkedte a dolgot.⁵ Utóbb kénytelen volt ugyan meggyőződni arról, hogy Esterházy nem tévedett,⁶ de Bezerédy árulását nem a trencsényi

¹ *Thaly Kálmán*: Bottyán János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka. Pest, 1865. 19 l.

² A Magyar Polgár nagy naptára. 1873. 7. l.

³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai. Közli *Thaly Kálmán*. Pest, 1872, 193 és 254. II. Ugyanígy *Thaly K.*: Bottyán János. 260—261. II.

⁴ 1708 szept. 7-i levele gr. Bercsényihez. *Thaly K.*: Gr. Esterházy Antal táborigénye. 243—44. II.

⁵ 1708 szept. 17-i levele Bercsényihez. Arch. Rakoczinum. I. oszt. II. k. 328. l.

⁶ 1708 okt. 7-i levele Bercsényihez. Arch. Rak. I. oszt. II. k. 349. l.

csatavesztés hatásának, hanem a Bezerédy és a császáriak közt hosszabb idő óta folyt tárgyalások eredményének tulajdonította. Emlékírataiban ugyanis az 1706-ik év eseményeinek előadása közben a következőket olvassuk: „Bezerédy parancsaim ellenére nem mozdult Soprony mellől, vagy azért, mivel, amint később hallám, nem akará elhagyni testvére feleségét, aki kedvese volt, vagy mivel már ekkor meg volt vesztegetve Pálffy által. Annyi bizonyos, hogy a békealkudozások megszakadta óta nem volt a régi.”⁷

Thaly az Emlékíratok jólértesültségét ebben az esetben kétségbe vonta és azt vitatta, hogy „Bezerédy árulása csak 1708-ban kezdődött.” Nem tudta ugyanis összeegyeztetni a Bezerédy személyes vezetése alatt álló kuruc csapatoknak 1706 és 1707 folyamán a császáriak ellen intézett s nem egyszer nagy feltűnést keltő támadásait a Bezerédy és a császári vezérek közt Rákóczitól feltételezett megállapodásokkal.⁸ Pedig az Emlékíratok Bezerédy árulása időpontjának meghatározásában közelebb jártak az igazsághoz, mint Thalynak egyébként logikus ellenvetései. Bezerédy már 1707 őszén tárgyalt gróf Pálffy János horvát bán lovassági tábornokkal az átpártolásról és miután maga I. József is hozzájárult a Bezerédy által kikötött feltételekhez, 1707 december 7-én gróf Pálffy és Bezerédy között létre is jött a végleges megállapodás.

Ezen tárgyalásokról, illetőleg megállapodásokról az alább következő iratok, melyek eredetiben a *gróf Pálffy-család pozsonyi senioratusi levéltárában* található (Arm. IX. lad. 1., fasc. 1.), részletesen tájékoztatnak.

Országos Széchényi Könyvtár

1.

Bécs, 1707 november 24.

I. József gróf Pálffy Jánosnak.

Lieber Graf Palfy. Weillen vernehme, dass der Bezeredi und Horvath Sigmundt unsere Gnad verlangen, als versicheren wir sie beide hiemit, dass nach geschlossenen Frieden oder sonst geendigter Rebellion selbe von allen Anforderungen derjenigen, welche durch sie in dieser Zeit einen Schaden gelitten, gänzlich befreiet sein sollen, auch können sie sich unserer kaiserlichen und königlichen Gnaden allezeit versichert halten. Auch geben wir dir die Vollmacht der Stadt Günz unsere Protection zu ertheilen und versichern dich unserer beständigen kaiserlichen und königlichen Gnaden. Wien, den 24-ten Novembris, 1707.

Josephus mp.

⁷ Emlékíratok. Idézett Thaly-féle kiadás, 193. l.

⁸ V. ö. az Emlékíratoknak 193. lapján található és már idézett jegyzetekkel.

Demjenigen auch, der sich in dieser Sach gebrauchen lassen, kanstu versprechen, dass auf ihm mit einer Promotion reflectieren werde.

Kivül: An den Grafen Johann Pálffy bano Croatiae und Generalen der Cavallerie. (Zárópecsét.)

2.

Bécs, 1707 december 7.

I. József gróf Pálffy Jánosnak.

Lieber Graf Pálffy. Euer Schreiben nebst denen punctis von den Bezeredy habe zu recht empfangen und kant ihr ihme in meinen Nahmen und kraft dieses versichern, dass ihme die puncta alle accordirt werden, wann er auch dasjenige praestiert, was er versprechen. Schicke auch zu diesem und euch die puncta unterschreibener zuruck, wie auch 1000 Dugaten, welchen noch 1000 andere folgen werden, sobald Bezeredy wird herüber kommen sein; überschicke euch auch das verlangte Schreiben an den Nadasti sub volanti und versichere euch meiner bestendigen Gnad, mit der ich mich allezeit wohl gewogen verbleibe. Wien, den 7. Decembris. 1707.

Josephus mp.⁹

Ezen levélhez mellékelve :

Postulata cuiusdam a S. Majestate Sacratissima.

1. *Quandocquidem ob laesam Regiam Majestatem vitae, bonisque suis timeret, cuperet eatenus gratiam regiam vitae, bonisque suis impertiri.*

2. *Cum occasione horum motuum bellicorum tam in regno hocce Hungariae, quam etiam vicinis S. Majestatis Sacratissimae provinciis nonnullas caedes et depopulationes ac damna causasset, ex eo vellet generalem horum omnium amnystiam contra quoscunque etiam privatos, si quos vel in bonis, vel personis etiam damnificasset, ita quidem, ut a nullo vel iure, vel alio etiam excogitabili modo impeti possit.*

3. *Quia vero defacto in officio et honore colonellatus et prout ipsi vocant brigaderialus esset, desideraret etiam in eodem officio et honore sub protectione S. Majestatis Sacratissimae permanere, ita quidem, ut et salarium et (ut vulgo dicitur) rang, sicut reliqui in simili officio constituti S. Majestatis officiales habent, tam respectu Hungaricae, quam et Germanicae militiae habeat.*

4. *Inhibeatur dominus generalis Comes Nadasdy, ne privatas disensiones contra eundem foveat, quod facile fieri poterit, si loco eius-*

⁹ Mindkét levél, sőt az előbbinél a boriték címzése is, I. József sajátkezű írása.

dem alter commendans generalis in partibus illis, ubi iste servitium praestabit, ordinabitur, cum distantia locorum exasperatos etiam animos oblivisci faciat iniuriam.

5. Facile perpendere clementissimo suo iudicio poterit S. Majestas Sacratissima, qualiter per contestationem homagialis huius obligationis exasperabunt animi hostium et quod in personam eiusdem exercere non poterunt, in bona et substantiam ipsius (quae deserere omnia necessabitur) diffundent odium, dignabitur S. Majestas Sacratissima reflexionem huius contestandae fidelitatis habendo, alia bona eidem conferre.

6. Et quia exemplo hoc ducti tam milites, quam officiales eundem sequentur, habeant et illi gratiam, amnystiam, officiales honorem, in quibus sunt officiis, cum rang et salario et haec ad eandem normam, quam superius postulavit. Licitumque sit eidem integrum regimen erigere, erit hoc pro maioris servitio S. Majestatis Sacratissimae.

7. Bonis eiusdem praedae hostili subjectis coniunx et liberi ipsius vivendi mediis destituentur, dignabitur proinde S. Majestas Sacratissima iisdem de honesto hospitio et victu prospici facere, assignando in instanti manibus eiusdem certam summam pecuniariam, quae quanta sit, sicut et reliqua omnia, ita et hoc gratiae S. Majestatis Sacratissimae subiectum sit.

(Az irat alján I. József saját kezével): Haec puncta in omnibus approbo et servare promitto.

Josephus mp. (P. H.)

(Kívül későbbi kézzel): Puncta per Bezeredium rebellem ad Suae Majestatis gratiam recurrentem.

Mint látható, a megegyezés Bezerédy és Pálffy közt már 1707 végén teljes volt. Bezerédy Pálffy közvetítésével és ajánlatára mindazt megkapta I. Józseftől elpártolása ellenértékeként, amire csak igényt tartott. Igényei pedig, mint olvashattuk, nem voltak szerények.

I. Józsefnek 1707 november 24-i levelében említés történik a közvetítőről, illetőleg a közvetítő számára kilátásba helyezett jutalomról is. („Demjenigen auch, der sich in dieser Sach gebrauchen lassen, kanstu versprechen, dass auf ihm mit einer Promotion reflectieren werde.“) Szinte önként felmerül az a kérdés, ki lehetett az az egyén, aki vállalta azt a szerepet, hogy tárgyalásokat kezd egyes kuruc vezérekkel és azokat különféle, bizonyára egyénekhez szabott érvekkel, elpártolásra igyekezik reábírní. Nincs ugyan közvetlen adatunk, de minden valószínűség mellett szól, hogy ezeket az átpártolásra csábító tárgyalásokat *szlavnicai Sándor Gáspár* folytatta, — megbízásból vagy egyéni buzgóságból-e, nem tudni, — azokkal, kiknek megnyerésére a császári hadvezetőség különösen nagy súlyt helyezett.

Sándor Gáspárról tudjuk, hogy Rákóczi felségsértési perében (1701) koronatanu volt Rákóczi ellen, mert vallomásai lényegökben megerősítették Longuevalnak jelentéseit. A Rákóczi-féle szabadságharcban bizalmas szolgálatokat teljesített; az ő feladata volt az ingadozókat megtartani a király iránt való hűségben, a Rákóczi-pártiakat pedig okkal-móddal elteríteni a felkelés ügyétől. 1706-ban nyert bárói diplomája¹⁰ kétségkívül effajta szolgálatok jutalmazása kívánt lenni. Sándor Gáspárnak említett irányban való diplomáciai tevékenységét két adat igazolja, az egyik Piber László-nak, a trencsényi csatavesztés után Ocskayval együtt Rákóczitól elpártolt címzetes püspöknek 1709 május 20-án Sándor Gáspár részére kiállított tanusítványa,¹¹ a másik pedig *Károlyi Sándor*-nak 1711 május 26-án Kassán kelt nyilatkozata.¹²

A *Pyber-féle tanusítványban* a következőket olvashatjuk: „*Recognosco tenore praesentium ad puritatem conscientiae, quod anno praeterito 1706., quando Comes Simon Forgác ex partium Transdanubianarum expeditione rediisset et Tyrnaviam circa autumnum divertisset, inter caetera retulit mihi, quod dominum Baronem Gasparem Sandor pro fidelitate Rakócziana disponere tentasset, eidemque nomine Rákóczi promississet generalatum et quidem quod ex primariis generalibus erit unus, sed a praefato domino Barone negativam accepisset rotunde, quin imo Hungaricis verbis formalibus retulit praefatus Comes Simon Forgác: Én akarám az ördög lelküt kuruczczá tennem, hát eő akart mégh labanczá tenni engem.*”

Pálffy János kassai nyilatkozata szerint: „*Recognoscimus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod spectabilis et magnificus dominus Gaspar Sandor de Slavnicza, liber baro in Lakacsi, S. Caesareae piae reminiscentiae Regiae Majestatis relictus consiliarius, in hac expeditione adversus abalienatos Rakoczianae factionis Hungaros ad latus nostrum ordinatus, eundem penes nos comperta in S. Majestatem Sacratissimam et inclitum Regnum Hungariae sincera fidelitate, rerum gerendarum activitate, dexteritate, ac magna experientia, in secretissimis etiam ad coadunandos abalienatorum Hungarorum animos et ad debitam S. Majestatis Sacratissimae fidelitatem alliciendos adhibuerimus.*”

Azt hisszük, hogy közel járunk az igazsághoz azon feltevés megkockáztatásával, hogy Sándor Gáspár volt az, vagy legalább is egyike azoknak, akik Bezerédyvel közvetlenül tárgyaltak és őt az árulásra reávtették.

Lukinich Imre.

¹⁰ Eredetije és későbbi másolata a Metternich—Sándor hercegi család bécsi levéltárában.

¹¹ Eredetije M. Nemzeti Múzeum törzssanyaga. Sándor-iratok.

¹² Eredetije u. o.

TÖREKVÉSEK A MAGYAR ÁLLAMI JÖVEDELMEK FOKOZÁSÁRA AZ 1716/17. ÉVI TÖRÖK HÁBORÚ UTÁN

Az 1716-ban kitört török háború a monarchiát szomorú anyagi viszonyok között találta. A felszabadító török háborúk, a spanyol örökösödési háború és a Rákóczi-felkelés hatalmas hadsereg fenntartását tették szükségessé, ami az állam eladósodását vonta maga után. III. Károlyra várt a feladat, hogy a zilált anyagi viszonyokat rendezze. Ezen a téren az Universal Bancalität felállítása volt a legjelentősebb lépése. A Wiener Stadt- und Girobankot, amely az utolsó időkben jelentékenyen támogatta az udvart, alakították át állami hitelbankká¹ s további működése során az állami számvévőszék szerepét is betöltötte. Az egész államháztartás irányítása és vezetése volt a feladata, az állam összes bevételei, kiadásai a Bancalitäten futottak keresztül s így minden pénzügyi vonatkozású iratot a kancelláriák és kamarák hozzája küldöttek. A katonai számadásokat 1714. november 1-től, a polgáriakat 1715. január 1-től ellenőrizte,² sőt visszamenőleg is felülvizsgálta az állami számadásokat.³ Az Universal Bancalität tehát az államháztartásnak egységes és középonti ellenőrzést, irányítást biztosított, miáltal a kiadások mérséklését és az adósságok csökkentését remélték vele elérni.⁴

Az új állami bank alaptőkéjét egészen sajátos módon biztosították. Az állami tisztviselőktől Dienst-arrhát (közszolgálati-arrhát) követeltek be, ami a régi tisztviselőknél a fizetés 6 %-ból, az újaknál télvéti fizetés levonásából állott. Minden pénzkezelő tisztviselő óvadékot tartozott fizetni,

¹ Az Universal Bancalität keletkezésére 1. Mensi : Die Finanzen Österreichs 1701—1740. Wien 1890., Fellner—Kretschmayr : Die österreichische Zentralverwaltung I. k, Wien 1907.

² Fellner—Kretschmayr : i. m. 117. l.

³ Hofkammer—Archiv (HKA) Hofffinanz és Hungarn 1715—1720. évi csomóiban sokhelyütt ; így Hofffinanz 14038. cs. 1717. július 20. a zsolnai pénztárnoktól 1701—2. évi Hungarn 14823/1 cs. 1716. augusztus 19 : 1701—4. évi számadásokat követelnek.

⁴ Mensi : i. m. 515. l.

amelyet halál vagy nyugdíjaztatás esetén nem a Bancalitát, hanem az utód térített meg. Állandó és biztos jövedelmi forrásnak látszott a hadiszállítókra kivetett 3⁰/₀-os arrha, a tisztviselőktől beszedett legitimationsarrha, amely évenként a fizetés nagyságához képest 3—200 forint volt. Az államnak szállító zsidó kereskedők védelmi-pénzt, Juden-arrhát voltak kötelesek fizetni, amely arrhát később az összes zsidókra kiterjesztették. Az egész monarchia területén a megürült uradalmak, hátralékos tartozások, büntetéspénzek: egyszóval minden állami jövedelem a Bancalitátet illette meg.⁵ Az Universal Bancalitát patensét Magyarországon nem hirdették ki, azonban működése ide is természetesen kiterjedt.

Az Universal Bancalitát megalakulásához és az új jövedelmi forrásokhoz fűzött remények azonban nem váltak be. A legnagyobb baj az volt, hogy Bécsben az enyhítéseket nagyon bőkezűen osztogatták. A hadiszállítóknak gyakran elégedték az illetékeket, sőt 1717-től hivatalosan is a felére mérsékeltek.⁶ Az udvari szállítók majdnem mindig mentességet kaptak,⁷ amiként az udvari alkalmazottak, udvarhölgyek és inasok a közszolgálati-arrhától mentesültek. Magyarországon pedig csak 1719-ben találunk utasítást a zsidók összeírására, hogy az arrhát ki lehessen reájuk vetni.⁹ Így következett be, hogy míg az új jövedelmi forrásokból 6 millió felüli eredményt vártak, 1718. júniusáig csak 1.200.000 forint volt a bevétel.¹⁰ A Bancalitát iránt megvolt a bizalom, amit ott látunk bizonyítottnak, hogy az állam hitelezői az egyes állami jövedelmeknél lekötött, kölcsönadott összegeiket a Bancalitátnél helyezik el, bár ez kisebb kamatot fizetett.¹¹

Az állami adósságokat semmiképpen sem sikerült csökkenteni. Az 1716/17. évi török háború újból nagy összeget emésztett fel s mintegy 60 millió forintba került.¹² A Wiener Stadt- und Girobank adóssága 1715 végén 12.600.000 forint volt s ez az összeg három esztendő alatt 23 millió forintra emelkedett.¹⁸

⁵ Mensi: i. m. 440. l. Fellner—Kretschmayr: i. m. III. k. 142 skk. l.

⁶ HKA. Hoffinanz 14036. cs. 1717. április 8.

⁷ HKA. Hoffinanz 14035. cs. 1717. március 4; 4036. cs. 1717. április 29., 14052. cs. 1718. december 20., 14057. cs. 1719. július 27 és sokhelyütt.

⁹ HKA. Hoffinanz 1408. cs. 1719. augusztus 25, és Siebenburgen 15480. cs. 1719. január 25.

¹⁰ Mensi: i. m. 440. j. 4. l. illetve HKA. Finanzconferenz-Prothocoll 1718. augusztus 11. 18. ülés; Hoffinanz 14049. cs. 1718. szeptember 8.

¹¹ HKA. Hoffinanz 14036. cs. 1717. április 14. A Mofreznan-örökösöknek 79 300 forintjuk volt a magyar sójövödelmeknél 12⁰/₀-ra lekötve, ezt most a Wiener Stadt Bancónál 6⁰/₀-ra helyezik el.

¹² Hóman—Szekfü: Magyar történet VI. 125. l.

¹⁸ Mensi: i. m. 754. l.

Az államháztartásban kellett súlyos hibáknak lenniök, hogy nem sikerült a kiadások fedezése. S itt kell vizsgálnunk Magyarország részvételét a monarchia jövedelmeiben. Ha ebben az időszakban a Magyarországból befolyó jövedelmeket tekintjük, nagyon csekély eredményeket találunk. Az 1712. év októberétől 1713 végéig az udvari fizető hivatal — amely 1681 óta az udvartartás pénzügyeit irányította¹⁴ — 6,682,991 forintnyi bevételében Magyarország és Erdély 447.792 forinttal, tehát 6,8%-kal szerepel.¹⁵ Az 1717. évben a monarchia bevételei 31.800,000 forintot tettek ki s ebben az összegben Magyarország 1.900,000 forinttal, vagyis 6,2%-kal szerepel.¹⁶ Ezek az eredmények különösképen csekélyek akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a katonai kiadások miképpen oszlottak meg a monarchia egyes országaiban. Az 1717. évben a monarchia hadereje 27.411.314 forintba került s ebből Magyarorszáé 13.500,000 forintba, Erdélyé külön 1.359.657 forintba.¹⁷ Magától értődik, hogy a török háború követelte ennek a nagy seregnek fenntartását, azonban három esztendővel később is, 1719/20-ban a magyarországi hadsereg fenntartása meghaladta a 8 millió forintot.¹⁸

Ezek az aránytalan számadatok kényszerítették a kamarai tisztviselőket arra, hogy a magyarországi jövedelmek fokozására irányuló terveiket előterjesszék. Magyarországon is érvényesültek a takarékosági intézkedések, amelyek az államháztartást a Bancalitát felállítása óta jellemezték. Még 1715-ben kiküldték az északmagyarországi bányavárosokba Caraffa királyi biztost, hogy a bányák berendezésének átvizsgálásával a termelést lehetőleg növelje, de a kiadásokat csökkentse. Azt nem szükséges hangoztatnunk, hogy az intézkedések mindenütt a tisztviselők számának csökkentésével vagy a fizetések leszállításával jártak.¹⁹ Ezek az újítások azonban lényegesen nem emelték a magyar jövedelmeket. Pedig Bécsben szilárdan állott a hit, hogy Magyarország tejjel-mézzel folyó ország, amely nem járul teherbíróképességének megfelelően a katonai kiadásokhoz. Még a Finanz-conferenz is azt véli, hogy Magyarország képes volna az egész monarchia haderejét eltartani.²⁰ Elfelejtik azonban,

¹⁴ Fellner—Kretschmayr : i. m. l. k. 90. l.

¹⁵ HKA. Hoffinanz 14068. cs. 1720 szeptember. 30.

¹⁶ HKA. Hoffinanz 14939. cs. 1717. szeptember 20.

¹⁷ HKA. Hoffinanz 14031. cs. 1716. november 9.

¹⁸ HKA. Hoffinanz 14065. cs. 1720. június 28.

¹⁹ HKA. Bibliothek 504. sz. Caraffa királyi biztos jelentése s u. ott Mollart összefoglalása 1716. június 9-ről Caraffa intézkedéseiről.

²⁰ HKA. Finanzconferenz-Prothocoll 1719. évi 14. ülés május 14, az uralkodó jelenlétében : „Das Königreich Ungarn konnte ofterwehten machen, wenn es recht eingerichtet, sohier völlig die in denen Teutschen Landen zu stehen antragende Miliz zu unterhalten. . .”

hogy nemcsak a pénzösszeg, amelyet a Bancalitát kapott, jelenti Magyarország hozzájárulását, hanem az ország sokkal jobban volt igénybevével akkor, amikor a török hódítás okozta gazdasági károkat kellett volna kivevnie. A Magyarországon állomásozó katonaság mintegy százezer porciót jelentett. Mindegyik ország ugyanis évenként megajánlott bizonyos összeget a katonaság fenntartására : ennek az összegnek egy részét az országban állomásozó katonaság kapta terményekben s csak más részét fizették készpénzben.²¹ A porciók megszabása, elosztása és az egész sereg eltartása az ú. n. hadi-élelmezési hivatalhoz tartozott, amely önálló számadással rendelkezett.²²

A katonai teher nagyságát épen az egyik tervekészítő, Bartholomaeus Ferenc kehli katonai irnok vázolta. Ő ugyanis azt állította, hogy a monarchia minden lakosára 40 forint katonai teher nehezedik. A helytelen kezelés, a behajthatatlanság következtében a monarchia 4.140.000 lakosa korántsem adózik 165 millió forintot. Ő azt vélte, hogy mindenkire átlagosan 16 forintot kellene kivetni, és mindenki vagyoni helyzetének megfelelően 30, 20, 10, 4 forintot fizetne : az így befolyó 66 millió forint biztos jövedelem lenne. Érdekes, hogy az egész kormányrendszert szeretné megváltoztatni s Magyarországot, amelynek lakosságát egymillióra becsüli, tizenkét kerületre osztaná, mindegyiknek élén egy-egy kerületi biztossal.²³

A különböző tervek egész serege fekszik előttünk ebből a korból. Szinte érezzük belőlük, hogy íróik mennyire törekedtek arra, hogy olyan tervezeteket adjanak, amelyekkel az állam zilált viszonyain csakugyan eredményesen lehetne segíteni. A legtöbb terv utópisztikusnak látszik, azonban mindenesetre vannak életrevaló eszmék is. A cél mindig egy : a lehető legkisebb befektetéssel a legnagyobb hasznot biztosítani.²⁴

Magyarország különösképpen alkalmas volt arra, hogy itt kis befektetéssel nagy jövedelmet lehet biztosítani. Az ország agrár jellegét kívánták felhasználni azok a tervekészítők, akiknek irataival közelebbről foglalkozunk.

A török hódítás visszavetette az ország gazdasági életét s a lakat-

²¹ HKA. Finanzconferenz-Prothocoll 1719. Függlék : a monarchia országainak 10 millió megajánlásából 6 és fél millió folyik be készpénzben.

²² Hóman—Szekfü : i. m. 125. l. Elszámolásokban Feld-Proviantwesen-ként szerepel a megyék biztosi intézménye.

²³ HKA. Hoffinanz 14053, cs. 1719. január 27. — Magyarország 1715-ben 269.391 háztartással, 1721-ben nemesség, papság és zsidóság hozzáadásával 2.582.598 lakos lehetett Magyarország népessége. Acsády : Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Magy. Statisztikai Közlemények. Új folyam XII. 1896.

²⁴ Bartholomaeus maga is adott terveket, ezenfelül HKA, 18796 skk. csomóiban számtalan terv található.

lan hatalmas területek kiválóan alkalmasak voltak az állattenyésztés fejlesztésére. A gyakorlatban azonban ez nem igen valósult meg, mégis az egyik tervkészítő a magyar háziállat megadóztatását ajánlja. Állatot szerinte mindenki tart, tehát ez olyan adó lenne, melyben mindenki részesednék. Terve kétségkívül keresztülvihető lett volna, azonban a magyar állattenyésztést megsemmisítéssel fenyegethette.²⁶

Nagyszámú állatot csak a nemesi nagybirtok tarthatott el, míg az egyszerű jobbágyot egyetlen vagyonának, az állatnak megadóztatása tönkretelthette volna. A terv készítője látta ezt s ezért hangsúlyozza, hogy nem a szegény embert akarja megadóztatni, sőt a meglévő egész adózási rendszert megszüntetné. Nem az egy pár ökör vagy ló, hanem a ménesek és gulyák megadóztatása segítene az államháztartáson. A nemesség adóznék elsősorban s ez azért is jogos, mivel a nemesség Lajos királytól a kilencedet megkapta. Azonban nemcsak az egyszerű adósokszorozás van meg tervében, hanem még az is, hogy az adóalap az egyes állatok után az állatállomány nagysága után növekednék. Ez a progresszív adókulcs: akinek ugyanis csak 1—2 állatja van, tehát szegényebb ember, évenként és darabonként²⁶ 24 pfenninget, vagyis kb. 18 pengőfillért fizessen; ²⁷ a 3—6 állattal bírók 36 pfenninget, vagyis 27 pengőfillért; 6—10 állattal bírók 48, 10 állatot meghaladó állománynál pedig minden egyes állat után az adó 60 pfenning, vagyis 36, illetve 45 pengőfillér. Egy pár juh vagy ugyanannyi sertés után 24 pfenninget fognak fizetni.

Ausztriában a magyar élőállatnak nagy értéke volt s félni lehetett attól, hogy az új adó következtében az osztrák húsarak emelkedni fognak. Ezért az igavonó és levágásra alkalmas valamint a négy éven aluli állatokat adómentességben részesítené, kivéve ha a porciórendszert Magyarországon teljesen megszüntetnék. Ebben az esetben minden egyes állat után az adó évi 60 pfenning lenne.

A terv készítője a legteljesebb egyenlőséget kívánja megvalósítani: az új adó a nemest és jobbágyot, az indigenát, a kamarai vagy hadi tisztviselőt egyaránt sújtaná. Azonban jól tudta, hogy a gyakorlati megvalósítás elé nagy nehézségek gördülnének, tehát nem az országgyűlés útján akarta megvalósítani. Minden megye küldjön ki egy-egy egyházi és világi előkelő-

²⁶ HKA. Hungarn 14835. cs. 1718. április 23. 2. irat.

²⁶ A tervben havonkinti összegek szerepeltek, mi az átszámítás megkönnyítése érdekében adjuk az évi adatokat.

²⁷ Átszámítás a következőképpen történik; 240 pfenning egyenlő egy rajnai forint és 12 krajcárral. Egy rajnai forint (60 krajcár) pedig 2 aranykorona 76 fillér, az aranykorona pedig 116 pengőfillér. Liitrow: Vergleichung der vorzüglichen Masse, Gewichte und Münzen... Wien 1832. 82 l, és Ac nádý: i. m. 27. l.

séget, akik a megye területén az állatok összeírását ellenőriznék. Az egyházi ellenőrzés egyébként mindenütt érvényesül, mivel az egész ország élére kinevezendő hat királyi biztos közül kettőnek egyházi férfiúnak kell lennie. Általában az egész rendszert a főnemesség védőpajzsa alá helyezi, amikor azt ajánlotta, hogy a négy világi biztos főnemes legyen, még pedig kettő indigena.

A Rákóczi-felkelés után a kincstár hatalmas területek ura lett. A rendelkezésünkre álló kimutatás szerint a kisebb elkobzott birtokokon kívül Munkács, Szent Miklós, Ungvár, Makovicza, Tokaj, Szerencs, Ónod, Diós-Győr, Várad, Szepes és Sóvár volt a kincstár kezében. A különböző 1711—1714 között készült összeírások alapján ez uradalmak évi jövedelme kb. 70367 rajnai forint lehetett.²⁸ Az uradalmak jövedelmeit az urbarialis szolgáltatásokkal együtt értették, vagyis a készpénzjövedelem sokkal kisebb volt. Ezt látjuk, ha a szepesi kamarának — amelynek területén feküdtek az uradalmak — bevételeit tekintjük. Az összebevétel 90—130 ezer rajnai forint között mozgott, s amióta a Bancalitat-nak évenként 60—70 ezer forintot juttattak, a költségvetés deficittel zárult.²⁹

Nyilvánvalónak látszott, hogy ezekkel a hatalmas kamarai birtokokkal kell valamit kezdeni s azokat jövedelmezőbbé kell tenni. 1718 végén elrendelik, hogy mindig 2000 forint álljon az uradalmak rendelkezésére s ha elfogy, újra pótolni kell.³⁰

Egy ismeretlen kamarai tisztviselő azzal a tervvel lép fel, hogy az uradalmakon belterjesebb és jövedelmezőbb gazdálkodást kell létesíteni, mert hiszen ezeken a király illetve a kincstár a földesúr is. Ez a földesurasági gondolat mély gyökérből fakadt. Valamiképen a magyar kamarától szeretnék függetleníteni a magyar jövedelmeket, amit magánjogi kapcsolat révén meg lehetett volna valósítani. A terv készítője tiltakozik az ellen, hogy a birtokokat idegen kézbe adják, hiszen a szegény népet a földesurak erőszakoskodásaival szemben a kincstári birtokok védelmézik. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a kamarai tisztviselők túlkapasai éppen úgy alkalmasak voltak a jobbágyság elnyomására, mint a földesurak tulzott követelései.³¹ A szegény nép védelmének hangsúlyozása tehát csak merő üres beszéd, minden alap nélkül. Hiszen a terv készítője éppen nem áll elő jobbágyvédelmi intézkedésekkel. Kifogásolja, hogy az utolsó időkben csak az ungvári, munkácsi és makoviczai uradalmakban

²⁸ HKA. Hungar 14837. cs. 1718. július 30.

²⁹ HKA. Bibliothek 481. sz. Manuscript 481. sz. Manuscript des K. Komissars . . . Zuana. 24. diarium.

³⁰ HKA. Hoffinanz 14052. cs. 1718. december 7.

³¹ HKA. 15390. cs. Malversationes Edlbecks. A kincstár máramarosi uradalmában folyó visszaélésekre vet fényt.

maradt fenn a robotrendszer, különben a taxafizetők vannak többségben. A gabonatermelés fejlesztésére munkáskezekre van szükség s ezeket az északi uradalmakból lehetne biztosítani.³²

A gabonatermelés szükségességét is az utolsó esztendők tanulságai vitték a kamarai gazdálkodás tudatába. Az országban 1717-ben a katonaság hét hónapi kenyérszükséglete 315 ezer mázsa liszt volt.³³ Előző ősszel Erdélyben és Magyarországon 200 ezer mázsa lisztet s 250 ezer mázsa zabot vásároltak,³⁴ most Morvaországból szállítanak 29 ezer mázsa lisztet és 68 ezer mázsa zabot.³⁵ A hadiszállítók évenként nagymennyiségű gabonát importáltak az országba. Ezek csalásaira ép Bartholomaeus Ferenc mutatott rá, mivel a szállítmányok romlottsága a katonaság egészségét veszélyeztette.³⁶ Így tudjuk, hogy 1720-ban Oppenheimernek a Husztra szállított lisztet ki kellett cserélnie.³⁷ A legjobb megoldás tehát az lett volna, ha a szükséges gabonamennyiséget az országban termelik.

A tokaji bor világhírű volt s ezért a terv szerzője a tokaji szőlőket az uralkodónak biztosítaná, amennyiben az elzálogosítottakat vissza kellene váltani, a magánkézben levők tulajdonjogát pedig meg kellene vizsgálni.

A Tiszamellék uradalmain a halászatból is lehetne jövedelmet biztosítani s az állattenyésztésre is kiválóan alkalmas területek állanak rendelkezésre. A katonaság részére a lovakat Morva- és Poroszországból szállították,³⁸ létesítsenek méneseket. A húsellátás szempontjából pedig a szarvasmarhatenyésztés lenne különösen fontos. A juhnyájak a gyapjútermelést lendítenék fel s a katonaság ruházatát belföldön lehetne biztosítani. Létesítsenek malmokat : a jobbágyok búzáját is őrölik meg s a saját és az őrlési részesedésből származó lisztet a Tiszán szállítsák el. Általában az uradalmak fejlesztését ajánlja : a bányák, sör- és pálinkafőző és más gazdasági épületek helyreállításával.

A katonaság számára a szükséges élelmiszer- és lőszeranyag szállításáról a hadiszállító intézmény gondoskodott.³⁹ A szállításhoz az igásmarhát használták, amelyet a sereg ételmezésében is fel tudtak használni. A katonaságnak tehát évről-évre igás- és vágóállatra volt szüksége,

³² HKA. Hungarn 14835. cs. 1718. április 23. 7. irat.

³³ HKA. Hoffinanz 14033. cs. 1717. január 2.

³⁴ HKA. Finanzconferenz-Prothocoll 1716. 19. ülés november 16.

³⁵ A mázsa Littrow ; i. m. 55. l. szerint 56 kg.

³⁶ HKA. Hoffinanz 14057. cs. 1719. január 27.

³⁷ HKA. Hoffinanz 14064. cs. 1720. április 30.

³⁸ HKA. Hoffinanz 14025. cs. 1716. február 11. Morvaországból és Sziléziából 3175 lovat hoztak be ; u. o. 14033 cs. 1717. január 16. Poroszországból és a szász választófejedelemségből 220 lovat szállítanak.

³⁹ Ez az u. n. Feld Proviant Fuhrwesen.

amelyet a hadiszállítók teremtettek elő. A különböző szerződésekből tudjuk, hogy az igásökröknek 5–7 esztendősnak kellett lennie s egy pár sulya 7 és fél–8 mázsa, tehát kb. 420–450 kg. Ha egy ilyen párt a katonaság Szolnokon vagy Pesten átvett, 58 s fél rajnai forintot, kb. 211 pengőt fizettek érte.⁴⁰ 1718-ban csak 58 forintot fizettek az igásökrök párjáért.⁴¹ A vágómarha jelentékenyen olcsóbb volt s darabjáért 14 s fél forintot, tehát 46 s fél pengőt fizettek.⁴² Legtöbbször kikölik, hogy az állatokat Magyarországon kell vásárolni s 1717-ben csak a szükséglet harmadrészét engedik Erdélyből behajtani.⁴³ Csakhamar azonban bekövetkezett a magyar igásállatok számának csökkenése s az egyik udvari szállító már 1717-ben azt kéri, hogy a magyar ökrön kívül Steyerországból is vásárolhasson.⁴⁴ Az országnak ugyanis jelentős marhakivitele volt. Az udvar és az osztrák városok szívesen vásárolták a magyar állatokat s a kivitel Auspitz (Morva-Berény), Jablunka és Légrád felé irányult.⁴⁵ Ha az egykorú adatot, harmincezer ökrök kihajtásáról túlzottnak tartjuk is, nem tagadhatjuk a kivitel jelentőségét.⁴⁶ Ezt mutatja az is, hogy meggátolják a kivitelt, nehogy az osztrák városokban húsdragulás következék be. Minden kivitt ökrök után, ha nem az örökös tartományokba viszik, 10 forintos „Aufschlag”-ot kellett fizetni a meglevő adókon és vámokon kívül.⁴⁷

A magyar vonatkozású kamarai iratokban sokszor olvashatjuk ebben az időben mint intéző tisztviselőnek, Stróbel György tanácsos, kamarai titkár nevét. Az ő figyelmét éppenséggel nem kerülte el az, hogy évről-évre milyen hatalmas összegeket áldoz a kincstár az igásállatok beszerzésére s jól tudta azt is, hogy a szállítók milyen haszonnal dolgozhatnak. Nem kerülte el figyelmét a kamara kezébe került felsőmagyarországi nagy birtok-komplexum sem. Megfigyeléseit foglalta össze tehát akkor, amikor terjedelmes tervvel lépett a kamara elé.⁴⁸

Tervét valóban szerencsés kézzel oldotta meg s bizonyos, hogy megvalósítása esetén kis befektetéssel és költséggel szép haszonra lehetett volna számítani. Láttuk, hogy az állattenyésztés fellendítését már egy másik tervkészítő is ajánlotta, azonban ezt Stróbel a szarvasmarhatenyésztésre korlátozta, mivel a lótenyésztés költségesebb.

⁴⁰ HKA. Hoffinanz 14034. cs. 1717. február 21. Átszámításra 1. 27. jegyzet.

⁴¹ HKA. Hoffinanz 14048. cs. 1718. augusztus 1.

⁴² HKA. Hoffinanz 14046. cs. 1718. április 5. A magyarországi táborigazgatás kórház részére 9000 vágómarháért 13000 forintot fizettek.

⁴³ HKA. Hoffinanz 14034. cs. 1717. február 25.

⁴⁴ HKA. Hoffinanz 14035. cs. 1717. március 23.

⁴⁵ HKA. Hungarn 14851. cs. 1720. február 27.

⁴⁶ HKA. Hungarn 14652. cs. 1720. március 26.

⁴⁷ Az előbbi iraton kívül : HKA. Hoffinanz 14066. cs. 1720. július 23.

⁴⁸ HKA. Hungarn 14835. cs. 1718. április 23. 16. irat.

Stróbel legelső sorban a fennálló keserves viszonyok megrajzolásával akarta a figyelmet felhívni. A szállításokkal — mint írja — a háborúban mindig sok baj volt s erről mindegyik császári vezér tanubizonyságot tehet. Ha tehát a kincstár maga tenyészt megfelelő igásállatot, akkor háború esetén azonnal elegendő állat fog rendelkezésre állni, sőt idegen fejedelmeknek is rendelkezésére lehet bocsátani. A királyi gulya pedig mindenkor bőségesen fog húst szolgáltatni az udvari konyha, az osztrák városok és külföldi fejedelemségek részére.

A katonaság eddig az igásállatokat kétféleképpen telettette. Egyrészt a Maros-Körös között, Csanád és Bács vármegyékben a nyári hónapokban felhalmozott szénát etették meg s így a telettési költség darabonként kb. két forint volt,⁴⁹ másrészt pedig a jobbágyok gondjára bízták egy forint fizetéssel.⁵⁰ Ha a széna ingyen volt, az előző megoldás volt az olcsóbb. Stróbel is emellett van. Azt állította, hogy a magyarországi tél nem hosszú s az állat még a hó alól is ki tudja kaparni a táplálékot. A legkeményebb hónapban azután a fából, szalmából összetákoltt szállások védelmeznék az állatokat a megfagyás ellen.

Stróbel tervét 1718 február 12-én keltezi s hangsúlyozza, hogy még 1718 tavaszán meg kell valósítani. A halogatás meggátlására a pozsonyi kamara megkerülésével közvetlenül kellene tehát a szepesi kamarával levelezni, amelynek területén vannak a bő legelőjű uradalmak.

Kétségtől reménye lehetett arra, hogy a terve alapján létesülő gulya hosszú időn keresztül fenn fog állni. Ezért kísérelő iratában — amelyen, miként a terven is, Anonymus compariturusnak nevezi magát — igen nagy jutalmat kér a maga számára. Azt állítja, hogy nagyon szép dolog tőle, mikép kérését a tervvel együtt s nem előbb nyújtja be. Mivel egyelőre 24 ezer forint befektetésről van szó, neki csak kétezeret ajánl. Évenként hat, de legalább négy vágómarhát kapjon nemcsak ő, de utódai is, ameddig a gulya fennmarad s ezenfelül élete végéig évi 600 forintot.⁵¹

A kamara Stróbel tervét véleményezés végett átküldötte báró Mednyánszkyhoz, a szepesi kamara elnökéhez, aki kiváló képességei révén másfél esztendővel előbb foglalta el hivatalát.^{52 53}

Március 12-én már Bécsben volt a válasz, amelyben Mednyánszky a legmelegebben pártolta Stróbel tervét. Azt ajánlotta azonban, hogy ne

⁴⁹ HKA. Hoffinanz 14038. cs. 1717. július 10.

⁵⁰ HKA. Hoffinanz 14037. cs. 1717. július 14.

⁵¹ HKA. Hungarn 14835. cs. 1718. április 23. 1. irat.

⁵² HKA. Finanzconferenz Prothocoll 1716. évi 16. ülés november 5.

⁵³ HKA. Hungarn: 14835. cs. 1718. április 23. 5. irat. A kamara jelentése március

nagy összeggel kezdjék a gazdálkodást, mert dögvész, vagy török támadás esetén a kincstár kára igen nagy lenne. A gyakorlati megvalósítás terén azt ajánlotta, hogy 12800 forintért 500 borjas és 500 harmadéves tehenet vásároljanak s melléjük 10—12 bikát. Egy másik 12000 forintért pedig Havasalföldön, Erdélyben és Moldvában 300 pár ökröt vásárolna, páronként 30 forintért. Ezeket egy télen keresztül az uradalmakon felhizlalná s azután 70 forintért eladná. Ebből a haszonból a tehenek ára megtérülne s ebből a pénzből vásárolná a tulajdonképeni gulyát. Így tehát ő az igás- és vágóállat szükségletet elkülönítve fedezné.⁵⁴ Azonban azt vélte, hogy ősszel olcsóbb az állat s így elégségesnek tartotta, ha a megvalósításhoz csak 1718 őszén fognak.

A magyarországi ügyekkel megbízott Hauptcomission⁵⁵ Mednyánszky válasza után foglalkozik az üggyel. Azt vélte, hogy egyelőre 8000 forintért vásároljanak állatokat s Stróbel szerénynek éppen nem mondható kérésére azt ajánlotta, hogy kapjon egyezer forintot: különben jutalmazásáról az eredmény után döntenek.⁵⁶

Az állam pénzügyeinek legfőbb vezetésével megbízott Finanzconferenz⁵⁷ április 11-én foglalkozott a királyi gulya megvalósításának kérdésével. A Hauptcomission által elfogadott 8000 forintot az ökrök vásárlására 4000 forinttal megtoldani ajánlotta, ámde kijelentették, hogy Stróbelt csak akkor jutalmazák, ha terve valóban beválik.⁵⁸

Walsegg Ferenc gróf, az Universal Bancalität elnöke⁵⁹ ilyen előzmények után tette meg jelentését III. Károlynak. A terv jelentőségét ő is felismerte és jelentésében ezt hangsúlyozta. Elfogadja Mednyánszkynek azt az ajánlatát, hogy a szükséges összeget a tokaji borok vételárából teremtsék elő. Egyébként csatlakozik a Hauptcomission határozatához, kezdetnek azonban 12000 forint kiutalását kéri.⁶⁰

Az uralkodó Walsegg előterjesztéséhez hozzájárul s augusztus 14-ről van keltezve a királyi parancs az Universal Bancalitäthöz és báró Mednyánszkynek. A szepesi kamara elnökét bízták meg az egész ügy lebonyolításával, mivel a báró maga jelentette, hogy könnyen meg tudja szervezni. Ő kapja a 12000 forintot s a kincstári tisztviselők támogatásával fog munkához. A gulyák vezetésére azonban neki kell a megfelelő embereket kiválogatnia, akik azután neki tartoznak felelősséggel és el-

⁵⁴ U. ott 7 irat.

⁵⁵ Fellner—Kretschmayr : i. m. I. k. 131. l.

⁵⁶ HKA. Hungarn 14835. cs. 1718. április 23. 8. irat.

⁵⁷ Mensi : i. m. 464. l.

⁵⁸ HKA. Finanzconferenz Prothocoll 1718. évi 10. ülés április 11.

⁵⁹ Fellner-Kretschmayr : i. m. I. k. 286. l. és Mensi : i. m. 514. l.

⁶⁰ HKA. Hungarn 14835. cs. 1718. április 23. 3. irat.

számolással. Az egész ügy lebonyolítása pedig Mednyánszkynek dicsőségére fog válni.⁶¹

Kétségtelennek látszik, hogy az Universal Bancalitát a királyi parancsot teljesítette s a pénzüsszeget folyósította. Hogy azonban ezzel az összeggel mi történt, nem tudjuk. Az iratokban nyomára sem akadunk annak, hogy ez a királyi gulya megvalósult-e. A különböző szállítók továbbra is szerepelnek s az 1720. évi kiviteli korlátozás aligha következhetett volna be, ha az uralkodó maga rendelkezik megfelelő állatállománnyal.

A 12000 forint valószínűen a hadiszállító-intézmény kezébe került. Legalább is erre mutat, hogy 1719 őszén utasítják az udvari haditanácsot, miként 400 igásökröt páronként 60 forintos áron értékesítsen s a befolyó 12000 forintot az Universal Bancalitátnak fizessék vissza.⁶²

Néhány évvel később, 1725-ben azt olvassuk, hogy Selmecebányának évenként 130 vágóökre volt szüksége s ennek fedezésére a tokaji udvarbíró vásároljon 150 ökröt s a taxás jobbágyokkal tartassa el s évenként legalább 50 ökröt tudjon Selmece szállítására.⁶³

A királyi gulya Stróbel tervei szerint nem valósult meg. A gyakorlatban nagy akadályok gördültek a megvalósítás útjába: az uralkodó a nagy uradalmakat eladományozta, vagy bérbeadta s így a királyi gulya alapfeltétele: a szép kiterjedésű legelő elveszett a kincstárra nézve. A lehetőség megszűnt arra, hogy az uralkodó Magyarországon magánjogi kapcsolat, földesuri jog alapján emelje jövedelmeit s hozza rendbe az államháztartást. A kincstári állattenyésztés gondolata később is életben marad, hiszen Mária Terézia korában állami ménest akartak felállítani.⁶⁴ Ekkor azonban nem annyira az állami jövedelmek fokozása — mint közvetlen haszon — hanem a nagyon lehanyaglott magyar állattenyésztés felkarolása lebegett célként a tervekészítők szemei előtt.⁶⁵

Bakács István János.

⁶¹ U. ott 6] irat.

⁶² HKA. Hoffinanz 14059. cs. 1719. szeptember 2.

⁶³ HKA. Bibliothek 481. sz. Manuscript des K. Komissars. . . Zuana. 24. diarium.

⁶⁴ Tervezet egy királyi ménes felállítására 1745-ben. Magyar Gazdaságtörténet Szemle. VII. 1900. 225. l.

⁶⁵ Eckhart: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. 33. skk. l.

A CASSA PAROCHORUM TÖRTÉNETE.

A katolikus egyház belső megerősítése, a lelkeknek a katholicizmus részére való őszinte megnyerése utáni törekvés a XVII. század utolsó és a XVIII. század első évtizedeiben nem állott arányban azzal a munkával, amit az államhatalom a katolikus egyház külső megerősítése érdekében kifejtett. Az 1681-es soproni országgyűlés az articulusban felsorolt helyekre korlátozza ugyan a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát, de az akkori csekély számú katolikus papság már nem tudta az eltávolított protestáns lelkészek helyét teljesen pótolni. A XVII. század második felében a lelképásztorkodás munkáját legtöbb helyen nem is világi papok, hanem ferencrendi szerzetesek végezték, kik legtöbbnyire faluról-falura járva látták el a népet a hit vigaszaival. Állandó papja a legtöbb helységnek nem volt s így szinte természetes, hogy a katolikus egyház nem volt képes a maga törvényileg biztosított hatalmi állását II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának viharai között megtartani. Rákóczi szabadságharca után a paphiány még nagyobb volt, mint előtte. E mozgalmas években a kevés meglévő szeminárium is üresen állott, az alsópapság anyagi helyzete pedig az ország sok helyén annyira kétségbeejtő volt, hogy az a szabadságharc után is sokakat visszatartott a papi pályára lépéstől. A meglévő templomok legnagyobb része romokban hevert. Az 1715. évi 60. törvénycikkben III. Károly, Lipót fogadalmára való hivatkozással, magára vállalja ugyan az elpusztult templomok kijavítását, majd az 1723. évi 71. törvénycikkben a főpapokat kötelezi erre s kimondja azt is, hogy a főpapoknak és kegyuraknak gondoskodni kell, amennyiben szükséges, a lelkészeknek a nép által való eltartásáról, e törvények azonban lelkipásztorok hiányában nem igen vihették jelentékenyen előre a katholicizmus belső megerősödésének ügyét. Egyéb szolgáltatások a népet különben is annyira megterhelték, hogy lelkészeik eltartására alig maradt valamijük.¹

¹ Lásd az 1732 nov. 20-i kancelláriai jelentést. Budapest. Országos Levéltár. Originalis: 1733: ad 28.

A török hódoltság idején a csanádi, kalocsai, váradi és pécsi egyházmegyék közel állottak ahhoz, hogy a partes infideliumhoz számítsák őket. A katholicizmus ezekben az egyházmegyékben majdnem teljesen megszűnt s a felszabadítás után e soká árván maradt egyházmegyék első főpapjainak egészen az elején kellett kezdeniök egyházmegyéik szervezését; templomokat, iskolákat, papi lakokat kellett építtetniök s mindezt nehéz anyagi körülmények között, mert az egyházi javakat és jövedelmeket a kamara kezeiből csak nehezen tudták kicsikarni. Nagy szerencséje volt a katolikus egyháznak, hogy kiváló főpapjai voltak a XVIII. században, kik jövedelmüket és munkájukat egyaránt az egyház és műveltség szolgálatára szentelték. Hogy milyen nagy feladat előtt állottak a déli országrésznek a felszabadítás utáni első főpapjai, azt akkor ítélnéljük meg, ha tudjuk, hogy pl. a kalocsai egyházmegyében 1712-ben tizenhárom parochialis templom volt mindössze² s hogy az érsek egész jövedelme eleinte csak 2.500 forintot tett ki évente. Minden külső építő munkánál fontosabb feladat volt azonban a lelkek megnyerése. Nagyon szépen és helyesen mondotta azt a XVIII. század első felének egyik nagy főpapja, Patachich Gábor kalocsai érsek, hogy kevés haszonnal jár a székesegyházat romjaiból felépíteni, ha egyúttal isten élő templomait nem nevelik az isteni szellem méltó lakáivá és ha derék lelkipásztorok nem öntözik a vetést.³

Az első komoly lépéseket az államhatalom a katholicizmus belső megerősítése érdekében III. Károly uralkodása idején a protestáns nem articularis templomok elvételével kapcsolatban teszi meg. A király 1730. július 14-én felszólítja a prímást,⁴ hogy a legközelebbi püspöki konferencián a lelkipásztorokodás megjavításának módjáról tanácskozzanak s erről jelentést téve, a papi status kimutatását is küldjék meg neki. Az ugyanez évi október 9-én tartott püspöki konferencia igéri is a legközelebbi jövőre a kimutatásokat, de még két év múlva sem küldik el azokat a főpapok. A kancellária a helytartótanács útján 1732 július 21-én megsürgeti a kimutatásokat, kikérve egyúttal a főpapok véleményét arról is, mely helyeken kellene lelkészségeket szervezni s hogyan lehetne gondoskodni lelkipásztorokról és azok eltartásáról.⁵ A papi status kimutatása azonban csak nem érkezett be, pedig nagy szükség lett volna rá, mert a Savoyai Jenő elnöklete alatt tartott miniszteri konferencia 1732. szeptember 19-én már tárgyal a protestáns nem articularis templomok elvételéről s hangsú-

² Katona: Hist. metr. Colocensis ecclesiae. Pars II. Colocae. 1800. 154 l.

³ Katona i. m. Pars II. 265. l.

⁴ Orsz. Ltár. Kancellária. Conceptus expeditionum. 1730 július 33. sz.

⁵ Conc. exp. 1732 július 53. sz.

lyozza javaslatában,⁶ hogy amikor a nem articularis helyeken levő templomokat átadják a katolikusoknak, s nem engedélyezik ezeken a helyeken tovább a protestáns lelkipásztorok működését sem, szükséges helyükbe katolikus papokról gondoskodni, mert nem hagyhatják a lakosság jelentékeny részét minden istentisztelet és lelki vigasztalás nélkül. Sürgeti most ezzel kapcsolatban a konferencia a papi status kimutatását, s annak három hónapon belül való elkészítését kívánja. A király mindenben elfogadja a konferencia véleményét s fel is szólítja a kancelláriát, hogy az ügy gyorsabb intézése végett, a főpapi jelentéseket megelőzően is tegye meg a lelkipásztorkodás megjavítására vonatkozó javaslatát.

A kancellária 1732. november 20-án teszi meg előterjesztését.⁷ Véleménye szerint a lelkipásztorkodás eredményesebbé tétele érdekében legelőször is a világi papság számát kell megnövelni, ezt pedig csakis új szemináriumok alapítása és azokban az eddiginél jobb rendszer bevezetése által lehet elérni.⁸ Addig, amíg a világi papok száma meg nem szaporodik, szerzetesek lelkipásztori munkáját kell igénybe venni. Lehetővé kell tenni ezenfelül a lelkipásztoroknak, hogy a lelkek üdvével eleget foglalkozhassanak és ezért az anyagi gondoktól mentesítve őket, illő ellátásukról kell gondoskodni. A kancelláriának az a véleménye, hogy ezt azáltal lehetne elérni, ha legkisebb papi fizetés, vagyis congrua gyanánt a paplakon, a hozzátartozó telken és a stolajövedelmen felül évi 150 forintot biztosítanának. Éppen ezért kötelezni kellene a földesurakat, hogy ott, ahol azt még nem tették meg, a pap és tanító részére telkeket hasítsanak ki, részükre a lakást és szükséges épületeket megépítve, azoknak jókarban tartásáról is gondoskodjanak, a lakosok pedig a földeket megműveljék és a szokott munkákat is elvégezzék. A stolát azonban, mivel e téren visszaélések vannak, a világi hatóságok közbelépésével szabályozni kellene. A kancellária véleménye szerint a gyermekek keresztelését és a temetést díjtalaná kellene tenni, azt pedig, hogy az utolsó ke-

⁶ Orig. refer. 1732: 48.

⁷ Orig. refer. 1733: ad 28.

⁸ A papnevelők történetével, mivel az dolgozatunk keretén kívül esik, bővebben nem foglalkozhatunk s csak röviden említünk meg annyit, hogy az először még Oláh Miklós által alapított és sok viszontagságon keresztül ment nagyszombati szeminárium kívül, 1732 előtt Zágrábban 1574-ben, Győrött 1665 táján, Kassán 1665-ben, Egerben 1699-ben, Budán 1687-ben, Vácott 1712-ben, Nyitrán és Veszprémben pedig 1715-ben szerveztek papnevelőket. 1733-ban nyílt meg a kalocsai, 1740-ben a nagyvárad, 1746-ban a pécsi, 1747-ben a munkácsi, 1750-ben a gyulafehérvári, 1758-ban pedig a balázsfalvi szeminárium. A többiek már mind a XIX. század folyamán létesültek. V. ö.: Karácsonyi: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban. Nagyvárad, 1915. 198—199, 399 és 342—343 lapok.

netért valamit is követeljenek, egyenesen meg kellene tiltani. Javasolja ezután a kancellária az évi 150 frt. congrua biztosítása érdekében Pozsonyban egy külön pénztár szervezését, melybe nemcsak III. Ferdinánd 100.000 forintra értékelt alapítványának⁹ évi 6000 forintnyi kamatát fizetnék be, hanem ide folyhatna be egy újabb, a kincstár által Csáky bibernok hagyatékából és néhány vacantia jövedelméből Lipót fogadalmá¹⁰ következtében lelkészek ellátására és templomok építésére teendő 100.000 forintos alapítványnak a jövedelme, valamint a klérus által a katonai terhek megváltásaként a kincstárnak még 1701-ben felajánlott tizedek tizede is. Úgy gondolja a kancellária, hogy ennek a Pozsonyban megszervezendő pénztárnak az igazgatását a primás elnöklete alatt két helytartótanácsi és egy kamarai tanácsosból alakítandó bizottságra kellene bízni, melynek azután kötelessége lenne, hogy a pénztárba befolyó említett összegekből az egyes plébánosok fizetését, amennyiben azok sedecimalis¹¹ és egyéb jövedelmei nem érik el az évi 150 forintot, kiegészítse és az olyan egyházak ellátásáról, melyeknek nincs kegyuruk, gondoskodjék. Javaslatát megtéve, megemlíti még a kancellária, hogy ha ennek a megalapítandó pénztárnak a jövedelmei nem lennének mégsem elegendők a kegyúr nélküli templomok kijavítására és a lelkészek ellátására, akkor nem maradna más hátra, minthogy magukat a főpásztorokat kötelezzék erre, mert a népet, bár azt az 1723. évi 71. törvénycikk megengedné, nem lehet a tized és stola rendes fizetésén felül újabb teherrel sújtani.

A miniszteri konferencia 1732 december 17-én tárgyalja a kancellária javaslatát és magáévá teszi a pozsonyi pénztár alapításának gondolatát. A pénztár jövedelmeiül ugyanazokat a forrásokat jelöli meg, mint a kancellária s annak 1733 január 1-vel való megalapítását javasolja a királynak.¹² III. Károly 1733 február legelső napjaiban¹² el is rendeli a

⁹ III. Ferdinánd alapítványáról lásd a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvének második évfolyamában A vallásalap kezdeteinek története c. értekezésemet.

¹⁰ Lipót 1693-ban fogadalmat tett mindazoknak a plébániai templomoknak, melyek részben a török uralom, részben pedig az idő viszontagságai miatt tönkre mentek, újból való felépítésére és plébánosaik ellátására. Orig. refer. 1733: ad 28.

¹¹ Sedecima a tized tizenhatod része volt s az illető helység lelkipásztorát illette meg.

¹² Orig. refer. 1733: 28. A főaktát az Orsz. Ltárban nem találtam meg, csak mellékleteit. Egykorú másolata a bécsi Alsóausztriai Levéltárban állott rendelkezésemre. Hüttner gyűjtemény. Tom. XLII. fol. 17–23. A konferencia elnöke gróf Sinzendorff Fülöp Lajos első udvari kancellár, tagjai pedig gróf Kollonics Zsigmond előbb váci püspök, ekkor bécsi bíborosérsek, gróf Sinzendorff Fülöp Lajos, előbb győri, ekkor boroszlói bíborospüspök, gróf Batthyány Lajos magyar kancellár, Mannagetta, Germeten és Koller József tanácsosok, továbbá Groll Adolf piarista, későbbi győri püspök és Ágoston kapucinus atya voltak.

pénztár megalapítását s figyelembe véve az udvari kamarának 1732 szeptember 23-i, III. Ferdinánd alapítványával kapcsolatos felterjesztését is,¹⁸ úgy intézkedik, hogy ebbe a pénztárba a kincstár Ferdinánd alapítványa után ne csak az évi 6000 forintot fizesse be, hanem a hátralékok fejében még külön évi 4000 forintot is adjon annak. Elrendeli továbbá a király, Lipót fogadalmára való hivatkozással, másik évi 6000 forintnak a banalitas útján a pénztár részére való kiutalását is, a tizedek tizedéről azonban még újabb felvilágosítást kér, mert szerinte az, mivel katonai terhek megváltásaként ajánlották fel, katonai alapnak tekinthető.¹⁴ A kancellária a tizedek tizedével kapcsolatban tárgyalni is kezd a kamarával,¹⁵ de annak, mint katonai alapnak, a pénztár javára való fordításából semmi sem lesz. Károly rendelkezése értelmében így összesen évi 16.000 forintot fizet a kincstár 1733 január 1-től kezdődően a pozsonyi pénztárnak, de ennek fejében a király magának és utódainak fenn is tartja mindazoknak a plébániáknak a kegyuraságát, amelyeket ebből az összegből restaurálnak vagy alapítanak.¹⁶

A miniszteri konferencia magáévá tette a szervezendő pozsonyi pénztár igazgatására vonatkozó javaslatot is s azt a király is elfogadja részben, mikor a bizottság elnökéül gróf Esterházy Imre primást, tagjaiul pedig gróf Pálffy János országbíró, gróf Erdődy Gábor egri püspököt és Adélffy János helytartótanácsi tanácsost kinevezi és megbízza egyúttal a kamarát, hogy a maga részéről szintén küldjön ki a bizottságba egy tanácsost.¹⁷

III. Károly azért, hogy a pénztárra felügyelő bizottság tagjaiul világiakat is kinevezett, lehetővé tette azoknak egyházi ügyekbe való beavatkozását is s ezenfelül, főkegyúri jogaira támaszkodva, a pénztár ala-

¹⁸ A felterjesztésre rávezetett resolutio dátum nélküli. Az aktán a következő feljegyzést találjuk: Exm. 6. Febr. 1733., a resolutio azonban mégsem kelhetett későbbben febr. 4-nél, mert a király az udvari kamara III. Ferdinánd alapítványával kapcsolatban tett felterjesztésére adott resolutiojában február 4-én mint most felállított pénztárról beszél a *cassa parochorum*-ról. Lásd a köv. jegyzetet.

¹⁴ Erre vonatkozólag lásd idézett értekezésemből az Évkönyvben a 109—110 lapokat.

¹⁵ Orig. refer. 1733 : 30. Egykorú másolata : Hüttner gyűjtemény. Tom. XLII. fol. 24—29.

¹⁶ 1762 szept. 10-én, kegyúri jogainak az érvényesítése érdekében el is rendeli Mária Terézia mindazoknak az egyházaknak az összeírását, melyeket az évi 16.000 forintból restauráltak vagy alapítottak (Resolutiones 198. I.), az udvari kamara jelentése szerint azonban nem lehetett megállapítani ezeknek az egyházaknak a neveit, mivel az évi 16.000 frt.-ot sohasem kezelték idáig elkülönítve a *cassa parochorum* többi jövedelmétől s így nem állapítható meg az sem, mely egyházak kegyurasága illeti meg ezen az alapon az uralkodót. (Bécs, Udvar. kamarai ltár, Hungarn. Fasc. III. 1763 : 80 ex Sept. és 73 ex Nov.)

¹⁷ Lásd a kancellária 1733 február 23-i felterjesztésére március 7-én adott resolutiot. Orig. refer. 1733 : 30.

pítésával kapcsolatban, a kancellária, illetőleg a miniszteri konferencia felterjesztése alapján több oly ügyben is intézkedett, melyeket korábban az egyházi hatóság jogköréhez tartozóknak tekintettek. Így a stóla ra vonatkozólag is. A király szavai szerint a stola gyűlöletessé teszi a vallást s ezért az a kívánsága, hogy ha lehet, teljesen töröljék el, de legalább is az ünnepélyes házassági áldásra és a halotti beszédre korlátozzák.¹⁸

Hogy tisztán és helyesen láthassák, mi a tenni és javítani való a lelkipásztorkodás terén az országban, sürgeti a konferencia a főpásztori jelentéseket s hogy kimerítő választ kaphassanak, kérdőívek elkészítését és azoknak a megyéspüspökök részére való megküldését javasolja. A király helyesnek találja ezt és elfogadja a congruára vonatkozóan is a miniszteri konferenciának a kancelláriától átvett javaslatát és évi 150 forintban állapítja azt meg. Magáévá teszi a király a miniszteri konferenciának a kancelláriai felterjesztés alapján tett azt a javaslatát is, hogy amennyiben a szervezendő pénztárból nem futná mindenütt a congrua kiegészítésére, a főpapokat kell arra rászorítani. E célból és hogy a főpapok lássák, mennyire a szíven fekszik neki a lelkészek jobb ellátásának ügye és a lelkek üdve miatt a lelkészségek számának szaporítása, maga ír a primásnak,¹⁹ valamint a nyitrai, egri, veszprémi, váci, zágrábi és pécsi püspöknek és egy hónapon belül választ kér tőlük arra, hogy mennyivel szándékoznak a maguk részéről hozzájárulni a pénztárhoz és hány új lelkészséget akarnak alapítani, illetőleg restaurálni?

Elfogadja a király a kancelláriának a miniszteri konferencia által továbbított javaslatát a földesurak kötelességeire vonatkozóan és magáévá teszi a konferenciának azt a véleményét is, hogy a javadalmas apátok és prépostok is vegyék ki részüket a munkából azáltal, hogy a birtokaikon lévő templomokat restaurálják, lelkészeik ellátásáról gondoskodnak s ezzel a földesuraknak jó példát adnak.²⁰ Ezzel kapcsolatban rendeli el III. Károly az üresedésben lévő szentgotthárdi és pécsváradi apátságok jövedelmének további intézkedésekig a pénztár javára való fordítását is.

¹⁸ A betegek látogatásáért fizetett díjat hamarosan el is törli III. Károly 1734 január 4-én kelt rendeletével. (Orsz. Ltár. Kancellária. Ideales b. r e s o l u t i o n e s circa objecta generalis parochorum cassae c. kézíratos könyv. 257. l.) A stóla ügye egészében rendezetlen marad azonban még hosszú ideig. Az 1751. évi 12. törvénycikk a királynőre bízta a szabályozást, de így is teljes 25 év telt el, míg a stóla általános szabályozása megtörtént, amit ezután sem tartottak meg mindenben s véglegesen csak az egyes püspökök állapították azt meg egyházlátogatásaik alkalmával.

¹⁹ Conc. exp. 1733. március 37. sz.

²⁰ Később, 1737 január 9-én külön is figyelmezteti III. Károly az egyházi javadalmasokat, hogy jövedelmükből minden lehetőség szerint restauráljanak és építsenek birtokaikon templomokat, gondoskodva egyúttal a plébánosok ellátásáról és egyéb szükségsekről is, mert ha ezt maguktól nem teszik, más eszközökkel fogja majd őket erre kényszeríteni. Resoluciones 194. l.

Belátja azonban a király, hogy az ő hatalma egyedül még sem tehet mindent. Épen ezért szükségesnek tartja, hogy a püspököket komolyan figyelmeztessék kötelességeikre : a túlságosan nagy lelkészségek felosztására, ott, ahol szükséges, templomok építésére, papok alkalmazására. Meg kell inteni a kegyurakat is, hogy bitorlók, ha nem ők gondoskodnak a lelkészségekről, hanem más adja a kongruát.

Meghagyja végül III. Károly a kancelláriának, hogy resolútiójáról a helytartótanácsot értesítve, annak végrehajtására a legnagyobb gondot fordítsa s az esetleges nehézségekről, az ügyek állásáról havonként, de legalább is negyedévenként részletes jelentést tegyen.

A kancellária március 7-i kelettel értesíti a helytartótanácsot a királyi resolútoról,²¹ a helytartótanács pedig 17-én közli azt a bizottságba ki-nevezett tagokkal és az összes megyéspüspökökkel.²² A bizottság március 23-án tartja első ülését a pozsonyi érseki palotában s résztvesz már ezen az ülésen a magyar kamara által időközben a bizottságba delegált Jászy Pál kamarai tanácsos is.²³ Az ülésen legelőször a *cassa parochorum*ot megalapító kancelláriai rendeletet olvassák fel, majd megbízák Jászyt a bizottság pénztárnoki teendőinek elvégzésére felkért Pehm András részére szóló szolgálati utasítás tervének elkészítésével.²⁴ Ezzel megtörtént az első lépés a *cassa parochorum*nak, vagyis annak az intézménynek a kiépítésére, melynek közvetítésével intézett ezután az államhatalom félszázadon át majdnem minden, a katolikus lelkészségekkel, lelképásztorkodással kapcsolatos ügyet. Szerepét csak 1769-ben vette át a vallásügyi, illetőleg, 1782-ben a II. József által létesített egyházi bizottság.²⁵ A *cassa parochorum*ot nem lehet szó szerinti értelmezéssel csak pénztárnak tekinteni, melynek bizonyos jövedelmei voltak s melyből a lelkészek fizetésük kiegészítését kapták. Sokkal több volt annál. Rajta keresztül történtek a templomok és lelkészségek összeírásával, az új plébániák szervezésével kapcsolatos intézkedések is.

A helytartótanács 1733 júniusában készíti el kancelláriai felszólításra a *cassa parochorum* igazgatásával megbízott *commissio* elnöke és tanácsosai részére az ügyviteli szabályzat tervét, a kancellária azonban figyelembe véve a *cassa parochorum*mal kapcsolatos legújabb rendeleteket is,

²¹ Conc. exp. 1733 márc. 33. sz. Kiadva : A magyar királyi vallásalap jogi természetének megvizsgálására szolgáló vezérokormányok. Budapest, 1879. 12. l. VIII. okmány.

²² Resoluciones 2. l.

²³ Bécs, Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1733. márc. 19.

²⁴ Orsz. Ltár. Helytartótanács. *Protocollum exc. commissionis regiae, pro directione cassae generalis parochorum . . . deputatae c. 1497 sz. kéziratos könyv. 1733 március 23.*

²⁵ Vezérokmányok. 40. l. XVIII. okmány.

több változtatást és kiegészítést tesz azon, mielőtt megtenné előterjesztését a királynak.²⁶ III. Károly jóváhagyja a javasolt instructiót s a primás, mint a commissio elnöke 1733 szeptember 4-én kézhez is kapja azt azzal a felszólítással, hogy gondoskodjék a maga részéről annak megtartásáról.²⁷

Az instructio első két pontja a kincstár által a cassa parochorum részére fizetendő évi 16.000 ft.-nak 1733 január 1-vel kezdődő negyedévi részletekben való kiutalásáról emlékezik meg.²⁸ A harmadik pont szerint az új váradi püspök, Luzsénszky István, megelégedett évi 17.000 forinttal s püspökségének többi, évi 24.000 ft.-ot kitevő jövedelméről a cassa parochorum javára lemondott.²⁹ Így ezen a címen negyedévi 6000 ft. illeti meg 1733 április 24-től kezdődően a cassa parochorumot. A negyedik pont szerint a lelkészi pénztár javára fordítandó 1733 január 1-től kezdve további intézkedésig az üresedésben lévő pécsváradi és szentgottárdi apátságok jövedelme is.³⁰ Az ötödik pont azt tudatja a commissioval, hogy az új győri püspököt, Groll Adolf piaristát azzal a feltétellel nevezték ki, hogy megelégszik évi 12.000 ft.-tal s püspöksége jövedelmének többi részét a cassa parochorumnak adja át.³¹

Az instructio további pontjai a cassa parochorum ügyvitelére vonatkoznak. Így kötelességévé teszik a pénztárnoknak, hogy a neki adott külön utasításnak megfelelően, a pénztárba befolyó összegeket hűségesen kezelje,³² a bizottságnak pedig, hogy a folyóügyek tárgyalására hetenként

²⁶ 1733 aug. 3-án. Orig. refer. 1733; 92.

²⁷ Az instructio kelte 1733 aug. 23. Resolutiones 27—31. l.

²⁸ A magyar kamara 1733 ápr. 9-ről keltező kapta meg az udvari kamara erre vonatkozó rendeletét. Bécs, Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1733 ápr. 9.

²⁹ Orig. refer. 1733: 29. Luzsénszky lemondó nyilatkozatát lásd: Bécs, Udv. kam. ltár. Hungarn. 438 sz. kéziratosa könyv: Acta commissionis cassae parochorum. 29—31. l.

³⁰ Lásd erre vonatkozólag a miniszteri konferencia előterjesztését: Orig. refer. 1733: 57.

³¹ Lásd erre vonatkozólag: Conc. exp. 1733 május 50, 51 és 52 sz., továbbá Acta 31—32. l.

³² Első pénztárnokul a cassa parochorumot igazgató bizottság javaslatára Pehm Andrászt nevezték ki, kit 4000 ft. cautio letétele helyezésére köteleznek, évi 400 ft. fizetést adva neki. Kötelezik azonban Pehmet, hogy a bizottság titkári teendőit is lássa el. A pénztár kezelésére vonatkozóan az utasítást Jászy Pál kamarai tanácsos készítette el s kisebb változtatással jóvá is hagyja azt a király. (Orig. refer. 1733: 71). Az instructio rendelkezései szerint a pénztár dupla zár alatt a pozsonyi káptalan consistoriumában őrzendő s az egyik zár kulcsa a commissio elnökénél, a másik pedig magánál a pénztárnoknál legyen. A be- és kifizetések csakis a commissio rendeletére és az általa megbízott személy jelenlétében történhetnek s minden kifizetés csak nyugta ellenében eszközölhető. A pénztáros szigorú számadást tartozván adni, a be- és kifizetésekről két példányban vezessen jegyzéket, melyek közül az egyiket a pénz mellett a ládában, a másikat pedig magánál tartsa. A pénztár helyzetéről havonta készítsen kivonatokat, a rendes évi szám-

kétszer, a saját maga által meghatározott napon és órában rendszeresen üljön össze abban az esetben is, ha egyik vagy másik tagja akadályozva lenne az ülésen való megjelenésben.⁸³ A commissio levelezését, rendeleteit az elnök írja alá és lássa el pecsétjével is. Előírja továbbá az instructio, hogy mivel sokkal több templomnak az építésére van szükség Magyarországon, mint amennyinek egyszerre való felépítését remélni lehetne, azért a commissio, miután megkapta az egyes egyházmegyék jelenlegi állapotáról szóló jelentéseket, kellő időben terjessze elő a maga véleményét arról, hogy mely helyeken tartja égetően szükségesnek templom és lelkészlak építését vagy restaurálását. Vonatkozik pedig ez azokra a helyekre, melyeknek nincs kegyuruk, vagy pedig nem található senki sem, aki a kegyúri jogoknak részben vagy teljes egészében való elnyerése fejében a terhek megfelelő részét magára vállalná.⁸⁴ Hogy a templomok és lelkészszékek számának növelését mennél nagyobb sikerrel mozdíthassák elő, az építkezéseket az illető püspökökre kell bízni, akik a földesurakkal való tárgyalások útján a szükséges telkek kijelöléséről és kihalásáról gondoskodjanak.⁸⁵ Miután ez megtörtént, mutassák be

adásokat pedig kellő magyarázatokkal ellátva az új esztendőben három héten belül kötelesek átadni, mely után, ha mindent rendben találnak, a szokásos felmentést mindig meg fogja kapni. Módosítják, illetőleg kibővítik később az instructiot újabb resoluciók. Az 1733 szept. 28-i szerint az elszámolásokban fel kell tüntetni a be nem folyt összegeket is, megjelölve egyúttal az elmaradás okát is. (Resoluciones 113. l.) — 1735 márc. 11: A számadásokat a helytartótanács revideálja s a revideálásról a királynak jelentést tegyen. (Resoluciones 114. l.) — 1748 aug. 5: A jövőben a pénztáros nem fizethet ki semmit sem a püspököknek, ill. generalis vicariusaiknak, amíg azok előző saját általános nyugtáikat ki nem cserélik a lelkészek egyéni nyugtáival. (Resoluciones 114. l.) — 1757 márc. 15.: Az új pénztárosnak, mint birtokosnak nem kell cautiot adnia. (Resoluciones 116. l.)

⁸³ Az 1733 okt. 15-én kelt resolutio hétfőt és szerdát (Acta 34. l.), az 1734 június 1-én kelt pedig szerdát és szombatot jelöli ki az ülések napjaul. Ha e napokra ünnep esnék, akkor a következő napokon kell megtartani az ülést. Ha csak két vagy három tanácsos van jelen valamilyen ügyben, akkor az ülést az öregebb lakásán tartásák. (Resoluciones 32. l.) — Az 1734 febr. 7-én kelt resolutio megengedi a bizottság elnökének, illetőleg a helytartótanácsnak, hogy a bizottság megjelenésben akadályozott tagjait szükség esetén a helytartótanács jelenlévő tanácsosai közül helyettesítse. (Resoluciones 32. l.) — 1734 június 1-én pedig, a commissio megnövekedett munkája miatt egy második helytartótanácsi tanácsost (Fáy Gábort) is nevez ki a király a bizottság állandó tagjaul, felszólítva egyúttal a kamarát, hogy a maga részéről szintén küldjön ki még egy állandó tagot Jászyn kívül a bizottságba. (Acta 37—40 l.)

⁸⁴ Ott, ahol hirtelenében nem lehet lelkészszéket szervezni, missionariusok által kell a hívek lelki gondozását ellátni. (Resoluciones 129—130. l. 1733 márc. 7-ről.) — Az 1734 június 1-én kelt resolutio már előírja, hogy az anyaegyházaktól messze fekvő filiálekban legalább is cooperatorokról vagy helyi káplánokról kell gondoskodni. (Resoluciones 191. l.)

⁸⁵ Az előbbi 1734 június 1-i resolutio szerint, ha a földesúr vonakodnék vagy teljességgel megtagadná a szükséges telkek kihalását, erről jelentés teendő a királynak. —

a püspökök a *cassa parochorum* segítségével építendő épületekre vonatkozólag terveiket a *commissio*nak s kérjék ki annak jóváhagyását. Az építkezések folyásáról pedig kérjen a *commissio* havonta jelentéseket, az építkezések befejeztével pedig számadást is adasson magának. Az illetékes főpásztor állítson azonnal lelkipásztort az ilyen újonnan épített egyházak élére, a *commissio* pedig szükség esetén minden további jelentés nélkül gondoskodjék az ilyen lelkészek congruájáról. Soron kívül kell azonban gondoskodni azoknak a lelkészeknek congruájáról, akik a protestánsoktól a legutóbbi időben elvett egyházakban működnek.³⁶ A congrua kifizetésének módját a következőképpen szabályozza az *instructio*: Az egyes egyházmegyékre eső összegeket ideiglenes általános nyugták ellenében az illetékes főpásztoroknak adják át, akik azután *vicarius*aik útján a legszigorúbb számadás mellett fizessék azt ki nyugták ellenében az illető lelkészeknek. Nem szabad azonban a lelkészekről nyugtaikat előre kívánni, hanem csakis a kifizetés megtörténte után. A *vicarius*ok az összegyűjtött egyéni nyugtákat időről-időre³⁷ szolgáltatassák be főpásztoraik

1750-ben egy szepességi földbirtokost vonakodása miatt az 1723. évi 71. törvénycikk alapján kényszerítenek is telkek kihatására. (*Resolutiones* 194—195. 1.)

³⁶ Lásd erre vonatkozólag az 1733 július 12 és 27-ről kelt rendeleteket is. (*Resolutiones* 131. 1.) — A congruát, amint azt már említettük, évi 150 forintban állapította meg III. Károly a lelkész részére kihatított, vagy kihatandó telek jövedelmén kívül. Azok a lelkészek azonban, kiknek a jövedelme jelenleg meghaladja az évi 150 frt.-ot, meghagyandók a rendelet szerint annak élvezetében, hacsak a filialék szétválasztása nem szükséges. (*Resolutiones* 275. 1. 1733 márc. 7.) — Még 1733-ban elrendeli a király azt is, hogy azok a lelkészek, kiknek részére az egy jobbágytelken kívül nem hasítottak még ki birtokot, ezért megfelelő kárpótlást a *cassa parochorum*ból kapjanak. A kárpótlást évi 50 frt.-ban szabja meg, ha az egyéb *parochialis* jövedelmek nem haladják meg a 200 frt.-ot. Ha pedig hasítottak már ki birtokot, de annak évi jövedelme nem éri el az 50 frt.-ot, akkor pótolják a hiányzó részt szintén a *cassa parochorum*ból. Ha a birtok utáni jövedelem meghaladja az 50 frt.-ot, az azoknak a lelkészeknek, akik azt idáig élvezték meghagyandó, a jövőben azonban be kell számítani a congruába. (*Resolutiones* 276—279. 1.) — Az 1740 július 8-án kelt *resolutio* elrendeli a görög szert. egyházak és egyháziak szükségének az összefrását is, mivel a *cassa parochorum* már rendelkezik olyan összegekkel, hogy ezekről is gondoskodhatik. (*Resolutiones* 6. 1.) — Egy 1756-os rendelet szerint a misealapítványok a congruába nem számíthatók be. (*Resolutiones* 280. 1.) — A görög egyesült papok congruáját 1747-ben évi 100 frt.-ban állapítja meg Mária Terézia (*Resolutiones* 280. 1.), ugyancsak ő emeli fel közvetlen halála előtt, 1780 június 2-án a latin szert. lelkészek congruáját 150-ról 300 frt.-ra. (Vezérokmányok 21. 1. XIII. okmány.) II. József jóváhagyta anyja intézkedését, de kiegészítette azt, mikor a helyi káplán illetményét 200, ill. 230, a *cooperator*ét pedig 150 frt.-ban állapította meg. (Boncz Ferenc: A lelkészi congrua, Bpest, 1888. 113. 1. VIII. okmány.)

³⁷ Az 1735 dec. 8-án kelt *resolutio* szerint az *ordinarius*ok felévenként kötelesek a nyugtákat beszolgáltatni. (*Resolutiones* 296. 1.) — Egy 1752-es rendelet szerint az olyan egyházmegyék lelkészeinek, kiknek püspöke a *cassa parochorum*ot illető járulékkal hátralékban van, nem fizetik ki készpénzben segélyeiket, hanem püspökhöz utasítják őket. (*Resolutiones* 88. 1.)

útján a commissio pénztárába, amikor is ideiglenes általános nyugtáikat visszakapják.³⁸ Előírja még végül az instructio, hogy a commissio rendeleteiről és azok foganatosításáról, bevételeiről és kiadásairól a helytartótanács útján a királynak havonként jelentést tegyen.

A cassa parochorum igazgatására rendelt bizottság a most ismertett instructionak megfelelően kezdi meg és folytatja működését egészen 1769-ig, amikor Mária Terézia egyesíti a vallásügyi bizottsággal, illetőleg elrendeli, hogy a jövőben a vallásügyi bizottság tárgyalja a cassa parochorum ügyeit is.³⁹ Ezáltal azonban a cassa parochorum önálló élete még nem szűnt meg, továbbra is fennállott. Mária Terézia rendelete csak azt a gyakorlati célt kívánta szolgálni, hogy nagy részében ugyanazokat az ügyeket ne tárgyalják felesleges módon két bizottságban is. Lényegesen megváltozott a helyzet 1782-ben, amikor II. József az eltörölt szerzetesrendek vagyónát vallásalap néven a cassa parochorumhoz csatolja.⁴⁰ A cassa parochorum kezelését átveszi ekkor az egyházi bizottság s nevét csak annyiban tartja fenn, hogy az őt eddig megillető járulékokat ezután pro cassa parochorum fizetik be a vallásalapba.

*

Az évi 16.000 ft. kincstári hozzájáruláson felül, mint tudjuk, III. Károly a cassa parochorum javára rendelte az üresedésben lévő szentgottárdi és pécsváradi apátságok jövedelmét, valamint a váradi püspökség évi 17.000 ft.-ot és a győri püspökség évi 12.000 ft.-ot meghaladó jövedelmét is. 1733 március 7-én királyi kézirattal felszólítja III. Károly a prímást is,⁴¹ hogy vegye szívére az elhanyagolt lelkipásztorkodás ügyét, kövesse az ő példáját s egy hónapon belül ajánljon fel bizonyos évi összeget a cassa parochorum javára. Felszólítja ugyanerre a nyitrai, egri, veszprémi, váci, zágrábi és pécsi püspököket is s tőlük is egy hónapon belül választ kér arra, hogy mennyivel szándékoznak a maguk részéről hozzájárulni a pénztárhoz.⁴² 1733 április 24-én Rómához is fordul a király s bejelentve a cassa parochorum alapítását, célját s azt, hogy ő maga is jelentékeny összeggel járul ahhoz, kéri a pápát, adja beleegyezését, hogy a váradi püspök évi jövedelmének 17.000 ft.-ot meghaladó részét a cassa parochorumnak adja s kéri egyúttal azt is, hogy az újonnan

³⁸ A segélyek szétoztása a leginkább rászorultak között a főpásztorok ítéletére és lelkiismeretére volt bízva, de a nyugták mellett részletes kimutatást is kívántak a kifizetett összegekről. (Resolutions 296–297. l. 1740 július 8.)

³⁹ Orsz. Ltár. Helytartótanács. Instructiones. 1769 jan. 18.

⁴⁰ Vezérokmányok. 40. l. XVIII. okmány.

⁴¹ Conc. exp. 1733 márc. 37. sz.

⁴² Június 29-én, mivel még nem kapott választ, újból felszólítja a király a nyitrai, egri és veszprémi püspököket, hogy ajánlatukat a legrövidebb időn belül tegyék meg. Conc. exp. 1733 július 8. sz.

kinevezett győri püspököt egyházmegyéje egész területére erősítse meg, de olyképpen, hogy amíg a püspökség szétagolása és a tervbe vett szombathelyi püspökség alapítása szabályszerűen meg nem történik,⁴³ püspöksége jövedelméből csak évi 12.000 ft.-ot tartson meg, a többit pedig a cassa parochorumnak szolgáltatassa be.⁴⁴

A szentszék azonban már a királyi irat megérkezése előtt is tudomást szerzett a cassa parochorum alapításáról. Althan bíbornok, a váci püspök, megkapva ugyanis a királyi felszólítást, hogy egy hónapon belül válaszoljon arra, mennyivel szándékozik a maga részéről a pénztárhoz évente hozzájárulni, aggályoskodik, vajon pápai jóváhagyás nélkül tehető ajánlatot a cassa parochorum javára és ezért döntésért a pápához fordult. Rómában az Althanhoz intézett királyi iratban semmit sem találtak, ami akár az egyház szabadságára, akár az utódok jogaira nézve sérelmes lehetne s értesítették Althant, hogy „a dicséretes és szent célra” ajánlatot tehet. Átír azonban az államtitkár a bécsi nuntiusnak és közli vele a pápának azt a kívánságát, hogy a király az új plébániák alapításához a szentszék jóváhagyását is kikérje.⁴⁵ Bár ez nem történt meg, a pápa a győri püspöknek a cassa parochorum javára való megadóztatásába mégis beleegyezett, de azzal a megszorítással, hogy mivel a püspökség évi összjövedelme 20.000 ft.-ra becsülhető, ennek harmadánál nagvobb összeggel nem terhelhető meg a püspök s így hozzájárulását évi 6.000 ft.-ban kellene megállapítani.⁴⁶ III. Károly enged is Róma kívánságának s 1733 december 18-i resolutiojával csak évi 6.000 ft. fizetésére kötelezi a püspököt.⁴⁷ Beleegyezett a pápa abba is, hogy a váradi püspök csak évi 17.000 ft. jövedelmet élvezzen, jövedelme többi részét pedig a cassa parochorumnak szolgáltatassa be. Engedélyét azonban tíz esztendőre korlátozta. Ezt a megszorítást az udvar nem nagyon szívesen látta, de a nuntiusnak sikerült a minisztereket megnyugtanni és elérte azt is, hogy a ki-nevezett új váradi püspök adománylevelébe a szentszéktől nyert felhatalmazást is belefoglalták.⁴⁸ Meg akarta nyerni III. Károly a pápa beleegyezését a betöltött érseki és püspöki javadalmaknak a cassa parochorum javára való megadóztatásához is, de a pápa határozottan kijelen-

⁴³ A szombathelyi püspökséget a zágrábi püspök és káptalan, valamint a veszprémi püspök ekkori ellenállása miatt csak Mária Terézia alapította meg 1777-ben.

⁴⁴ Orig. refer. 1733: ad 115.

⁴⁵ Fraknoi: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Budapest, 1899. 321—323. l. CCXV. és CCXVI. okmány. V. ö.: Fraknoi: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895. 452. l.

⁴⁶ Orig. refer. 1733: 115.

⁴⁷ Acta 34—35 l. Orig. refer. 1733: 121.

⁴⁸ Lásd: Fraknoi Oklevéltárában a 324—334 lapokon a CCXVII—CCXXI és CCXXIV—CCXXV. sz. okmányokat. V. ö.: Fraknoi: Kegyúri jog. 453—454. l.

tette és az államtitkár 1734 október 9-én közölte is a bécsi nuntiusal, hogy ez csak úgy engedhető meg, ha az élő főpapok ebbe beleegyeznek és azt hiteles formában is kijelentik.⁴⁹

Ezek a tárgyalások felhívták a *cassa parochorum*-ra a szentszék figyelmét s az államtitkár 1734 augusztus 21-én felvilágosítást is kér a bécsi nuntiusától felőle.⁵⁰ Így kérdezi az államtitkár, hogy milyen jogalapon történt a *cassa parochorum* alapítása, mire van bízva annak kezelése, kik és miképp hajtják be jövedelmeit s milyen eljárást követnek annak felhasználásánál? Felhívja azonban az államtitkár a nuntiusot, hogy óvatosan járjon el hírszerzése közben, nehogy a miniszterek bizalmatlanságnak minősítsék a szentszék óhaját, melynek semmi más célja nincs, mint csak meggyőződést szerezni arról, hogy az intézmény létesítésében és működésében követett eljárás a pápai jóváhagyást csakugyan megérdemli.

A nuntius az államtitkár levelére csak röviden és felületesen jelentette, hogy alapítóokiratot nem állítottak ki s csak rendelet van, mely a kamarának meghagyja, hogy a *cassa parochorum*-ba évenként 16.000 frt.-ot fizessen. A *cassa parochorum* élén a primás elnökle alatt álló bizottság van s ennek a bizottságnak a feladata a *cassa parochorum*-ot illető egyházi jövedelmek behajtása. A jövedelem felhasználásának mikéntjéről pedig mindeztideig még döntés nem történt. Elismeréssel nyilatkozott ezenfelül a nuntius válaszában a király vallásos buzgóságáról, mely őt a *cassa parochorum* megalapításában vezette. A szentszék a nuntius válaszát megnyugvással vette tudomásul.⁵¹

*

Ami már most a *cassa parochorum* jövedelmeit illeti, említettük, hogy III. Károly az üresedésben lévő szentgotthárdi apátság jövedelmét még a pénztár megalapításakor annak javára rendelte. Eredeti szándékát azonban hamarosan megváltoztatta a király s már 1734 július 1-én 100.000 frt. lefizetése ellenében a heiligenkreuzi apátságnak engedte azt át, de utasította a bancalitást, hogy mindaddig, amíg másképp nem rendelkezik, fizessen ezen a címen a kincstári jövedelmekből kárpótlásul évi 3.000 frt.-ot a *cassa parochorum*-nak.⁵² Az évi 3.000 frt.-ot egész 1760 végéig

⁴⁹ Az államtitkár levelét lásd: Fraknói: Oklevéltár 332. l. CCXXIII. sz. okmány. V. ö.: Fraknói: Kegyúri jog 354. l.

⁵⁰ Fraknói Oklevéltár 330. l. CCXXIII. okmány. V. ö.: Fraknói: Kegyúri jog 454. l.

⁵¹ Fraknói: Kegyúri jog 454—455. l.

⁵² Lásd az udvari kamara referátumát 1734 ápr. 29-ről. Bécs, Ud.v. kam. ltár. Hungarn. Sub 1734 július 14. — Az apátság birtokai évi 7000 forintért bérben voltak, így tehát évi 4000 frt. károsodás érte a *cassa parochorum*-ot. Kötelezte azonban a király az újonnan kinevezett apátot monostor és abban 12 szerzetes tartására, valamint a birtokon lévő parochiák és templomok állandó jó karban tartására és lelkészeik eltartására. (Acta 41—44. l., Resolutiones 58—59. l.)

rendesen fizeti is a kincstár s csak Mária Terézia szünteti azt meg 1761 május 20-án a kincstár nehéz helyzetére való tekintettel, azzal a megokolással, hogy a cassa parochorum már nem szorul rá arra, mert jövedelmei annyira megszaporodtak, hogy kiadásainak fedezésén kívül már 280.000 frt.-ot kamatra is ki tudott helyezni.⁵³

Említettük már azt is, hogy a cassa parochorum megalapításakor a pécsváradi apátság jövedelmét is a pénztár javára rendelte a király. 1735 december 13-án azután gróf Harrach Ernőnek, a későbbi nyitrai püspöknek adományozza a király az apátságot, de azzal a megszorítással, hogy évente 4000 frt.-ot fizet a cassa parochorumnak.⁵⁴ Harrach lemondása után 1739 július 24-én gróf Elz Kempenich Húgó Ferenc kapja meg az apátságot, őt azonban már csak évi 2000 frt. fizetésére kötelezik.⁵⁵ Az apátság javai után ennek az évi 2000 frt.-nak az élvezetében megmarad a cassa parochorum azután is, hogy Mária Terézia 1777-ben az apátságot az egyetemnek adományozza.⁵⁶

Tudunk már arról, hogy a váradi püspök a szentszék beleegyezése alapján évi jövedelmének 17.000 frt.-ot meghaladó részét vagyis 24.000 frt.-ot a cassa parochorumba volt köteles beszolgáltatni.⁵⁷ Változás azonban itt is hamarosan, még III. Károly uralkodása idején történik. Okolicsányi püspököt 1736-tól kezdve felmentik ugyanis a 17.000 frt.-ot meghaladó jövedelem teljes egészében való beszolgáltatása alól s csak évi 12.000 frt. fizetésére kötelezik, de azzal a megszorítással, hogy saját el látására a jövőben sem fordíthat többet évi 17.000 frt.-nál s püspöksége jövedelmének többi részét elszámolás kötelezettsége mellett a székesegyház és püspöki residentia, majd szeminárium építésére kell fordítania.⁵⁸ Okolicsányi utódját, Csáky Miklóst 1741-ben ennek a 12.000 frt.-nak a fize-

⁵³ A magyar kamara 1759 június 8-án kérte a királynőtől a 3000 frt. kiutalása alól a felmentést, azonban a kancellária tudta nélkül s a magyar kancellária csak utólag értesült az udvari kamara átíratából a 3000 frt. kiutalásának megszüntetéséről. Emiatt az eljárás miatt Pálffy kancellár panaszt is emelt a királynőnél, kiemelve fellerjesztésében, hogy a hivatalos út megkerülése volt, amikor a magyar kamara minden előzetes tárgyalás nélkül az ő megkerülésével adta elő kérését a királynőnek. Bécs, Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1761 május 20 és június 23.

⁵⁴ Orig. refer. 1735 : 108. Resolutiones 59. I. Acta 96—97. és 132—133. I.

⁵⁵ Orig. refer. 1739 : 30 és 34. Resolutiones 61. I. A király ezzel egvidejűleg, mivel a jövedelem e mérséklés által megcsappant, mentesíti a cassa parochorumot annak az évi 4000 frt.-nak az udvari tilkos pénztár részére való befizetése alól, melyre az 1735 aug. 27-én kelt resolutio szerint volt kötelezve. Orig. refer. 1735 : 76, Acta 143—144. I.

⁵⁶ Lásd a számadásokat : Orig. refer. 1781 : 232 és 5109.

⁵⁷ A püspökség évi 17.000 frt.-ot meghaladó jövedelmét maga a váradi püspök bérte a 24.000 frt.-ért. Bécs, Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1734 márc. 2.

⁵⁸ Az 1736 január 24-én és 1737 ápr. 16-án kelt erre vonatkozó rendeletek : Resolutiones 322—323 I. Lásd még Orig. refer. 1737 : 17.

tése alól is felmentik⁵⁹ s csak arra kötelezik, hogy 17.000 frt.-on felüli jövedelmét építkezésekre és egyházmegyéje mindkét rítusú lelkészeinek megsegítésére fordítsa. Egyházmegyéje lelkészei épen ezért nem is fognak kapni a jövőben a cassa parochorumból segítséget.⁶⁰ Ujabb szabályozást azután a váradi püspökség jövedelmei csak 1780-ban nyernek, amikor Mária Terézia néhány hónappal halála előtt a régi váradi püspökség és az új nagyváradi görög szertartású püspökség jog- és birtokviszonyait szabályozza.⁶¹ E szabályozás szerint a latin szertartású püspök a nagyváradi uradalmat kapja meg, de ennek jövedelméből évi 11.600 frt.-ot a cassa parochorumnak köteles átadni, illetőleg sajátmaga fordíthat ebből az összegből elszámolás kötelezettsége mellett 8.500 frt.-ot saját egyházmegyéje szükségleteire. A görög szertartású püspök a belényesi uradalmat kapja meg, melynek jövedelméből évi 11.000 frt.-ot köteles a cassa parochorumnak beszolgáltatni, illetőleg szintén maga használhat fel ebből az összegből 8.500 frt.-ot. A váradi püspökség tulajdonát képező béli és vaskói uradalmak jövedelmét, vagyis évi 23.000 frt.-ot,⁶² teljes egészében a cassa parochorum javára rendelte a királynő. Hozzászámítva ehhez a 23.000 frt.-hoz azt az 5.600 frt.-ot is, melyet a királynő rendelkezése értelmében készpénzben kellett a nagyváradi és belényesi uradalmak után a cassa parochorumnak beszolgáltatni, a régi váradi püspökség javaiból évi 28.600 frt. illette meg 1780 július 1-től kezdve a cassa parochorumot.⁶³

Ami a győri püspökséget illeti, említettük már, hogy a püspök a pápa beleegyezésével évi 6.000 frt.-ot volt köteles a cassa parochorumnak fizetni. A győri püspöknek ez a kötelezettsége azután meg is maradt változatlanul III. Károly és Mária Terézia uralkodása idején továbbra is.⁶⁴

⁵⁹ Csáky Miklósnak a fizetés alóli felmentésért a királynőhöz beadott kérvényét lásd Acta 146—150. l. Csáky azzal érvelt folyamodványában, hogy a pápa őt a székesegyház, a püspöki residentia és a szeminárium felépítésére lelkiismeretben kötelezte, ennek azonban csak akkor tud eleget tenni, ha a fizetési és elszámolási kötelezettség terhe alól felmentik.

⁶⁰ Lásd az erről szóló resolútiokat 1741 május 30-ról, 1743 október 31-ről és 1759 október 29-ről. Resolutiones 328. l.

⁶¹ Vezérokmányok. 21. és 29. l. XIII. és XIV. sz. okmány. A resolútiok 1780 június 2 és 8-án keltek.

⁶² Ezért az összegért maga a váradi püspökség bérelte — a biztosított előjogokkal élve — a cassa parochorumtól a két uradalmat.

⁶³ Ebből az évi 28.600 frt.-ból köteles azonban a cassa parochorum a resolútio értelmében a munkácsi és kőrösi görög katolikus püspökségek és a bécsi Szent Borbáláról nevezett görög szeminárium részére évi 23.650 frt.-ot, a zenggi egyházházmegye plébánosainak 678 frt. 46 1/2 kr.-t és a váci (most pesti) angolkisasszonyoknak 3840 frt.-ot kifizetni.

⁶⁴ Lásd Acta 72—73., 152—153., 290—291. l. továbbá: Resolutiones 60. l. Orig. refer. 1755: 285., Conc. exp.: 1743 aug. 27. sz., 1756 febr. 39. sz.

A földvári Szent Ilona apátság jövedelméből is részesült a cassa parochorum. 1734 december 10-én ugyanis azzal a kötelezettséggel adományozta azt a király József hesseni tartománygrófnak, hogy a jövedelem tizedrészét a cassa parochorumnak szolgáltatja be.⁶⁵ Ez a 10 % ekkor évi 600 frt.-ot tett ki. József hesseni tartománygróf halála után Mária Terézia az apátság birtokait az egyetemnek ajándékozta, de az egyetemet is kötelezte a 10 % fizetésére s ezen a címen 1769 július 17-től kezdve évi 1316 frt. 24 kr.-t kap a cassa parochorum.⁶⁶

Az esztergomi prímás a király felszólítására válaszolva évi 6000 frt.-ot ajánlott fel 1734 január 1-től kezdődően a cassa parochorumnak s ezt a király el is fogadta.⁶⁷ Ez a 6000 frt. marad azután az esztergomi érsekség járuléka egészen 1751-ig, mikor Csáky Miklóst nevezi ki a királynő prímásnak s pápai felhatalmazással évi 8000 frt. fizetésére kötelezi őt.⁶⁸ Ugyanennyit fizet 1761-től kezdve az új prímás, Barkóczy Ferenc is.⁶⁹ Ujból megváltozik azután az érsekség jövedelméből a cassa parochorumnak fizetendő járulék 1769-ben. Ez év szeptember 9-én rendeli el ugyanis Mária Terézia, hogy a jövőben kinevezendő főpapok és nagyobb egyházi javadalmasok jövedelmük 10 %-val adózzanak a cassa parochorumnak.⁷⁰ A királynő rendelkezése értelmében az ekkor épen üresedésben lévő érsekség jövedelméből a javadalmat a sedis vacantia idején élvező kincstár is köteles a 10 %-ot megfizetni s így 1769-től 1776-ig, az érseki szék újból való betöltéséig évi 13.040 frt. 45 ⁴/₆ kr.-t kap is az érsekség jövedelméből a cassa parochorum.⁷¹ Mikor azután 1776-ban Batthyány József nyeri el a prímási széket, a királynő újra évi 8.000 frt.-ban állapítja meg az érsekség jövedelméből a cassa parochorumot megillető összeget.⁷²

⁶⁵ Resolutiones 59. l. Acta 67—68. l. Conc. exp. 1734 dec. 25., 26. és 27. szám. — Az apát szabadulni akart a teheről, kérvényezte annak elengedését, de a helytartótanács véleménye alapján nem teljesíti azt a király és továbbra is kötelezi a fizetésre. Lásd az 1737 június 21-én kelt resolútiót, Acta 132. l.

⁶⁶ Resolutiones 68—69. l.

⁶⁷ Resolutiones 58. l. Conc. exp. 1734 márc. : 68.

⁶⁸ Conc. exp. 1751 szept. 1. és 2., valamint 1752 június 93. sz. Resolutiones 63. l. 1752. június 22. — A pápai dekrétum kelte 1751 nov. 10. Acta 251. l. — 1753 január 2-án engedélyt kap az érsek, hogy egy éven át saját egyházmegyéje szükségleteire fordíthassa évi járulékát. Acta 262—263. l.

⁶⁹ Conc. exp. 1761 május 81. és 82. sz., július 112. sz., december 36. sz. A pápai dekrétum 1761 július 27-ről Resolutiones 65—66. l. — Barkóczy 1763-ban engedélyt kap arra, hogy két éven át az évi 8.000 frt.-ból 6000 frt.-ot esztergomi építkezéseire fordíthasson. Az erről szóló resolúció január 12-én kelt. V. ö. : Orsz. Ltár. Helytartótanács. Cassa parochorum. Generale XXVI.

⁷⁰ Vezérokmányok. 18. l. XI. okmány.

⁷¹ Generale XXX. 264. sz.

⁷² Vezérokmányok. 20. l. XII. okmány. Az 1776 január 15-én kelt s a helytartótanácshoz intézett királyi leirat szerint az érsek a cassa parochorumnak fizetendő 8.000 frt. mellett 10.000 frt.-ot a tanulmányi alapnak is tartozik fizetni.

Ami a váci püspöknek a *cassa parochorum*hoz való hozzájárulását illeti, említettük már, hogy a püspök megkapva a király erre vonatkozó felszólítását, mielőtt válaszolna, Rómát kérdezi meg, hogy tehet-e pápai beleegyezés nélkül ajánlatot. Róma nem emelt kifogást a hozzájárulással szemben, de Althan Mihály Frigyes bibornok, váci püspök a pápai beleegyezés után is csak azt válaszolja a királynak, hogy ajánlata attól függ, mikor űzik ki a protestánsokat, mert amíg azok egyházmegyéje nagy részét elfoglalva tartják, úgysem tarthatná meg azt, amit ígérne. A bibornok ezután ajánlata megtevésére halasztást is kapott egy évre.⁷³ Althan a következő, 1734. évben meghalt. Unokaöccse és utóda, Althan Mihály Károly 1735-ben azután már azzal a kötelezettséggel kapta meg a püspökséget, hogy évente 6.000 frt.-ot fizet a *cassa parochorum*nak⁷⁴ s ezt az összeget fizeti is azután pápai hozzájárulással⁷⁵ III. Károly és Mária Terézia uralkodása idején a váci püspök, közben azonban Migazzi kardinális, bécsi érsek, mint a váci püspökség adminisztrátora 1762-ben engedélyt⁷⁶ kap arra, hogy a *cassa parochorum*ot megillető járulékából hat éven át csak 2000 frt.-ot fizessen be készpénzben s 1000 frt.-ot az egyházmegyei ifjúság nevelésére,⁷⁷ 3000 frt.-ot pedig egyházmegyéje lelkészeire fordítson elszámolás kötelezettsége mellett.

Az egri, nyitrai és veszprémi püspökök három hónapon át egyáltalában nem válaszolnak arra a királyi levélre, mely őket a hozzájárulásra felszólította⁷⁸ s mivel, amint már említettük, a pápa határozottan kijelentette, hogy a javadalmat már bíró főpapokat csak abban az esetben szabad a *cassa parochorum* javára megadóztatni, ha abba azok beleegyeznek s azt hiteles formában is kijelentik, Erdődy László Ádám nyitrai püspök 1736-ban, Erdődy Gábor egri⁷⁹ és Acsády Ádám veszprémi püspökök 1744-ben bekövetkezett halálukig nem is adóznak a *cassa parochorum*nak. Gróf Harrach Ernő 1737-ben azonban már azzal a kötelezettséggel kapta meg a nyitrai püspökséget, hogy évi 6000 frt.-ot fizet a *cassa pa-*

⁷³ Orig. refer. 1733: 73., Conc. exp. 1733 július 9. sz.

⁷⁴ Orig. refer. 1735: 42. — Conc. exp. 1735 febr. 30 és 31, ápr. 52 és 53. sz. Lásd még Acta 106 és 108—112. l.

⁷⁵ A pápai dekrétumokat lásd 1745 márc. 12-ről, 1756 febr. 10-ről és 1766 nov. 8-ról Resolutionses 62—68. l.

⁷⁶ Lásd Resolutionses 66. l.

⁷⁷ Migazzi alapította a váci Collegium pauperum nobilium-ot, melyben tizenkét növendék részére tett alapítványt. V. ö.: Wolfsgruber: Kardinal Migazzi. Ravensburg, 1897. 65. l.

⁷⁸ Orig. refer. 1733: 72.

⁷⁹ Erdődy Gábor 1715—1737 között 133 új plébániát szervezett az egri egyházmegye területén. Orig. refer. 1738: 40.

rochorumnak.⁸⁰ Ugyanerre kötelezi a királyné Harrach utódját, az 1740-ben kinevezett Esterházy Imrét,⁸¹ de Eszterházy 1743-ig semmit sem fizet. Mária Terézia római követe, gróf Thurn gurki püspök útján egyenesen a pápához fordul panasszal emiatt s előadva a *cassa parochorum* alapításának történetét és rendeltetését, erősen kikelt a püspök eljárása ellen, kinek magatartását helytelennek, jogtalanoknak s a főpapi szellemmel ellenkezőnek bélyegzi meg. Kéri ezért a királyné a pápát, utasítsa a püspököt a rárótt összeg pontos fizetésére, annál is inkább, mert a szentszék hozzájárult a nyitrai püspök megterheléséhez.⁸² A pápa méltányolva a *cassa parochorum* jelentőségét, a püspök eljárását súlyos rendellenységnek bélyegezte s a bécsi nuntius és a primás útján fel is szólítja Esterházyt, hogy a pápai dekrétumban rárótt fizetést pontosan teljesítse. Esterházy 1743 április 9-én kelt levelében⁸³ mentegeti magát a nuntius előtt s igéri, hogy rövid idő múlva fizetni fog. Egy évvel később azonban a nuntius mégis figyelmeztetni kényszerül a püspököt ígéretére s felszólítja egyúttal, hogy a fizetés megtörténtét jelentse neki, hogy tudósíthassa erről a pápát.⁸⁴ Eszterházy azonban ezután sem fizet rendesen, ami miatt 1746-ban *verbo regio* meg is intik, 1760-ban pedig *per inditását* is rendeli el a királynő ellene.⁸⁵ A 6000 ft. azonban megmarad a nyitrai püspökség járulékaul Mária Teréziának majdnem egész uralkodása idején s csak az 1777-től 1779 végéig tartó *sedis vacantia*t használja fel a királynő arra, hogy a püspökség jövedelmeit a váradiéhoz hasonlóan szabályozza, s a *cassa parochorum*hoz való hozzájárulását évi 4000 ft.-ban állapítsa meg.⁸⁶

A pécsi püspök, gróf Thurn József a király felszólító levelére eladósodottságával menti ki magát és halasztást is kap ajánlata megtevésére az 1733. év végéig.⁸⁷ Thurn még ugyanebben az évben meghal, utána a

⁸⁰ *Resolutiones* 60. l. — *Orig. refer.* 1737: 10. — *Conc. exp.* 1737 márc. 59, 60, 61, 99 és dec. 13. sz. — A pápai hozzájárulás 1737 július 5-ről *Acta* 199—200. l.

⁸¹ Lásd az 1741 január 12-én kelt *resolutiot Acta* 189—199. l.

⁸² *Fraknoi*: *Kegyúri jog* 460—462. l.

⁸³ *Acta* 201. l.

⁸⁴ *Acta* 178—179. l. 1743 ápr. 3.

⁸⁵ *Resolutiones* 87. és 89. l. — Mivel Esterházyn kívül több főpap, így a veszprémi püspök is, nem fizette meg rendesen a *cassa parochorum*nak járulékát, 1747-ben elrendeli a királynő, hogy a helytartótanács minden hátralékost szólítson fel a fizetésre s ha azok a kitűzött időre nem teljesítik fizetéseiket, tegyenek neki jelentést, 1764-ben pedig úgy rendelkezik, hogy a jövőben a hátralékos főpapokat járulékaik befizetése időpontjának letele után hat hónappal intsek meg s ha ez intés után hat héten belül nem teljesítik fizetési kötelezettségeiket, minden további jelentés nélkül indítsanak pert ellenük. *Resolutiones* 87. és 90. l.

⁸⁶ Lásd az 1780-as számadást. *Orig. refer.* 1781: 232.

⁸⁷ *Orig. refer.* 1733: 75.

püspöki szék két éven át üresedésben marad s nem kötelezi a király az 1735-ben pécsi püspökké kinevezett, Rómában élő Cienfugos kardinálist sem a cassa parochorumhoz való hozzájárulásra, de Cienfugos utódja, gróf Berényi Zsigmond 1739-ben már azzal a kötelezettséggel kapja meg a püspökséget, hogy évi 5000 frt.-ot fizet a cassa parochorumnak.⁸⁸ Az udvar azonban elmulasztja ehhez a szentszék hozzájárulását kikérni s Berényi ezt felhasználva, 1743-ig semmit sem fizet. A királynő emiatt egyenesen a pápához fordul panaszával, de a szentszék úgy találta, hogy Berényi, bár kinevezésekor elvállalta évi 5000 frt. fizetését, mégis fel volt jogosítva arra, hogy magát a fizetésre kötelezettnek ne tekintse, mert az udvar elmulasztotta annak idején megterheléséhez a szentszék jóváhagyását kikérni. Értesíti azonban a szentszék a püspököt, hogy a pápa a szent célra való tekintettel az ő megterheléséhez is kész beleegyezését adni és ép ezért ne vonakodjék a terhet már most elvállalni, annál is inkább, mert saját maga adta kinevezése alkalmából abba beleegyezését.⁸⁹ A szentszék 1744 március 13-án hozzá is járul Berényi megterheléséhez,⁹⁰ de csak a dekrétum keltétől kezdve kötelezi a püspököt a fizetésre s így a királynő is csak attól a dátumtól kívánja azt. Berényi azonban ezután sem fizet két éven át, mire a királynő 1746-ban *verbo regio* megintti őt azzal,⁹¹ ha két hónapon belül nem fizet, az 1723. évi 71. törvénycikk alapján sequestrálják. A sequestrálást Berényi folyamodása után azonban mégis mellőzi a királynő, mert Berényi igazolja, hogy sok ezer forintot költött egyházmegyéje építkezéseire s csak 4000 frt. fizetésére kötelezi őt négy héten belül s több, mint 7000 frt.-ot, mit Berényi nagy részében a mohácsi templom építésére fordított, különös kegyelemből még töröl is a királynő a hátralékból.⁹² Berényi utódját az 1751-ben kinevezett Klimó Györgyöt szintén évi 5000 frt. fizetésére kötelezi a királynő, kit azután 1759-ben, addig míg jövedelmei nem szaporodnak, felmentenek hátralékainak megfizetése alól, de kötelezik őt arra, hogy évente 1000 frt.-ot a cassa parochorumnak készpénzben befizetve, a maradék 4000 frt.-ot elszámolás kötelezettsége mellett egyházmegyéje szükségleteire használja fel.⁹³ Klimó 1777-ben bekövetkezett halála után, a *sedis vacantia* idején, a királynő 1769-es rendelkezése értelmében a püspökség jövedelmének 10⁰/o-át kapja meg a cassa parochorum. Ez a

⁸⁸ Resolutiones 61. és Acta 144—145. l. 1740 febr. 11.

⁸⁹ Fraknoi: Kegyúri jog. 460—462. l.

⁹⁰ Acta 173. l.

⁹¹ Acta 202—203. l.

⁹² Az erre vonatkozó 1746 nov. 10-én és 1747 jan. 30-án kelt resolútiokat lásd Acta 203—206. l.

⁹³ Resolutiones 63—64. l.; Conc. exp. 1751 aug. 1—4. sz.

10% évi 5485 frt. 9 $\frac{13}{15}$ kr.-t tett ki.⁹⁴ Amikor aztán 1780-ban Esterházy Pál kapja meg a püspökséget, a királynő a váradi és nyitrai püspökségekhez hasonlóan a pécsi püspökség jövedelmeinek felhasználását is szabályozza s a püspökségnek a cassa parochorumhoz való hozzájárulását a nyitraihoz hasonlóan évi 4000 frt.-ban állapítja meg.

Branyugh György zágrábi püspököt egyházmegyéje állapotára való tekintettel csak évi 1000 forint fizetésére kötelezte III. Károly,⁹⁵ de a püspök ennek sem tesz eleget. Mikor azután emiatt 1736-ban megintik és megfenyegetik őt azzal, hogy a jövőben csak azután kaphatnak lelkészei a cassa parochorumból segítséget, ha az évi 1000 frt.-ot már megfizette,⁹⁶ Branyugh egyenesen a királyhoz fordul és szomorú színekkel rajzolva meg püspöksége helyzetét, kijelenti, hogy képtelen hozzájárulni a cassa parochorumhoz.⁹⁷ Folyamodásának meg is volt az eredménye. A cassa parochorum nem vonja meg segítségét a zágrábi egyházmegye lelkészeitől, bár sem ő, sem utóda báró Klobusiczky Ferenc nem fizetik meg az évi 1000 frt.-ot. 1751-ben azonban Thauszy Ferenc azzal a kötelezettséggel kapta meg a püspökséget, hogy évi 4000 frt.-tal járul hozzá a cassa parochorumhoz.⁹⁸ 1761-ben azonban egyházmegyéje szükségleteire való tekintettel Thauszyt is nemcsak hátralékainak törlesztése alól mentik fel, hanem járulékait is évi 2000 frt.-ra mérséklék.⁹⁹ Később 1769-től kezdve, Mária Terézia rendelkezéseinek értelmében, az ekkor éppen megürült püspökség is jövedelme 10%-val adózik a cassa parochorumnak, ami évi 3619 frt. 24 kr.-t tett ki.¹⁰⁰

Említettük már, hogy az egi püspök Erdődy Gábornak 1744-ben bekövetkezett haláláig nem adózott a cassa parochorumnak, de Erdődy utóda, gróf Barkóczy Ferenc 1745-ben már azzal a kötelezettséggel kapja meg a püspökséget, hogy évente 6000 frt.-ot fizet a cassa parochorumnak.¹⁰¹ Mikor a királynő Barkóczyt 1761-ben esztergomi érsekké nevezi ki, ugyanerre kötelezi utódát gróf Eszterházy Károlyt is¹⁰² s így az egi püs-

⁹⁴ V. ö.: Orig. refer. 1781 : 232.

⁹⁵ Orig. refer. 1733 : 77.

⁹⁶ Acta 105. l., Resolutiones 59—60 l.

⁹⁷ Hüttner gyűjtemény. XLII. k. 109. l.

⁹⁸ Lásd Acta 251—252., 263. és 265—266. l.

⁹⁹ Resolutiones 65—66 l.

¹⁰⁰ Generale XXX. 1773 : 264. sz.

¹⁰¹ Orig. refer. 1745 : 32, Resolutiones 62. l. és Acta 182—183. l. 1745 január 4. — Barkóczy három éven át nem tett eleget fizetési kötelezettségének s emiatt meg is intik őt. Ezután engedélyt kapott, hogy három éven át saját maga használhatja fel az évi 6.000 frt.-ot, de 1752 január 31-én megfenyegetik, hogy ha záros határidőn belül nem számol el, sequestrálják. Acta 206—207., 243—245., Resolutiones 87. l.

¹⁰² Conc. exp. 1761 : okt. 38., 39., 40—43. és nov. 76. sz. A vonatkozó pápai dekretum : Resolutiones 67. l. 1766 nov. 8-ról.

pökség 6000 forintnyi járuléka Mária Terézia uralkodása idején változatlannul megmarad.

Nem adózott a cassa parochorumnak III. Károly életében Acsády Ádám veszprémi püspök sem. Acsádynak 1744-ben bekövetkezett halála után utóda, Biró Márton azonban már évi 4000 frt.-ot köteles fizetni.¹⁰⁸ A veszprémi püspöknek ez az évi 4000 forintnyi járuléka ezután meg is marad végig.

A többi főpap és nagyobb egyházi javadalmas egész 1769-ig nem adózott a cassa parochorumnak.¹⁰⁴ 1769 szeptember 9-én azonban úgy rendelkezik Mária Terézia, hogy a jövőben kinevezendő főpapok és nagyobb egyházi javadalmások jövedelmük 10⁰/_o-ával adózzanak a cassa parochorumnak, a javadalmat már élvező főpapoktól azonban továbbra is csak az eddig fizetett járulékokat kívánják, illetőleg, ha eddig nem fizettek, hagyják meg őket továbbra is mentességükben.¹⁰⁵ E rendelkezés értelmében 1781-ben, a cassa parochorum önálló fennállásának utolsó évében a pécsváradi és földvári apátságokon kívül a zselic-szentjakabi, vaskai, muraszentkereszti, lelkéri, kapornaki, kaposfői, hatvani, pozsonyi, vránai és papóci apátságok, prépostságok, illetőleg perjelségek is hozzájárulnak már a cassa parochorumhoz s annak jövedelmét, ha nem is tulajdonosan nagy mértékben, de mégis megnövelték.¹⁰⁶

*

¹⁰⁸ Conc. exp. 1745 márc. 41., 42. és 44. sz. Acta 185—186. l. A vonatkozó pápai dekrétumok Acta 287—288., Resolutiones 67—68. l. — Birót a királynőnek 1752 febr. 3-i resolútiója értelmében 6983 frt. 53 ¹/₂ kr. hátraléka miatt az 1723. évi 71. törvénycikk alapján a kerületi táblánál perbe fogják. Biró erre 6.000 frt.-ot befizetett a cassa parochorumnak és kérte az ellene indított fiscalis actio megszüntetését. Meg is szüntetik ezt az 1752 febr. 24-i resolútió értelmében azzal a feltétellel, hogy a még hátralékos 988 frt. 53 ¹/₂ kr. fizetését napról-napra való halogatás nélkül teljesíti és hogy a jövőben pontosan fizeti járulékát. Resolutiones 87—88. és Acta 245. l.

¹⁰⁴ A kalocsai érsek és a csenádi püspök javadalma feladataikhoz képest ebben az időben aránylag nagyon is szerény volt. A magyar kamara számvevősege 1732 nov. 9-én kelt jelentésében (Hüttner gyűjtemény 42. k. 175—176. l.) az egyes egyházi javadalmak átlagos évi jövedelmét a következő összegekre becsüli: esztergomi érsekség 120 000 frt., kalocsai érsekség 15.000 frt., nyitrai püspökség a dömösi prépostsággal együtt 25.000 frt., pécsi püspökség a fehérvári prépostsággal együtt 45.000 frt., csenádi püspökség a fehérvári custodiatussal együtt 10.000 frt., egri püspökség a jáki apátsággal 55.000 frt., váradi püspökség 40.000 frt., váci püspökség 30.000 frt., veszprémi püspökség a vaskai apátsággal együtt 20.000 frt., győri püspökség 25.000 frt., a zágrábi püspökség a topuszkói apátsággal együtt 24.000 frt., boszniai püspökség 8.000 frt., zengi püspökség 6.000 frt., szerémi püspökség a pozsegi prépostsággal 6.000 frt., erdélyi püspökség 15.000 frt., belgrádi püspökség 12.000 frt. Az apátságok közül a szentgotthárdi évi 12.000, a pécsváradié évi 15.000, a földvárié pedig 5.400 frt.-ra becsüli a számvevőség.

¹⁰⁵ Vezérokmányok 18. l. XI. okmány. A káptalanokat és kolostorokat nem kötelezi Mária Terézia a 10% fizetésére, mivel ezeknek jövedelmei lelkészségek ellátásával úgyis meg vannak terhelve. E kötelességük teljesítésére azonban nyomtatékosan figyelmezteti őket a királynő.

¹⁰⁶ Lásd a Függelék IV. számát.

Ami a *cassa parochorum*ból történt kifizetéseket illeti, III. Károly mindjárt az alapításnál elrendelte több, azelőtt III. Ferdinánd alapítványát terhelő rendes évi segélynek a *cassa parochorum*ból való kiutalását. Így ki kellett az évi 16.000 forintnyi kincstári hozzájárulásból a pozsonyi és bazini kapucinusoknak 100—100, a pozsonyi egyházi zene céljára 300, a pozsonyi várkápolna szükségleteire 60, magának a várkáplánnak 126, a pozsonyi klarisszáknak 208, orsolyáknak 300 és a mármarosi piaristáknak 600, vagyis összesen évi 1794 frt.-ot fizetni.¹⁰⁷ 1735-ben elrendeli a király évi 4000 frt.-nak az udvari titkos pénztárba való átutalását is, hogy azt saját maga fordíthassa alkalmilag kegyes célokra,¹⁰⁸ 1739-ben azonban felmenti a pénztárt e kötelezettség alól.¹⁰⁹

A lelkészek segélyezése csak bizonyos késedelemmel kezdődött meg. 1733 és 1734-ben 90.357 frt. 11 kr. volt az összes bevétel, a kiutalások pedig csak 15.559 frt. 12 kr.-t tettek ki. Több kifizetést azért nem teljesíthetett ezalatt a két év alatt a *cassa parochorum*, mert az egyes lelkészek jövedelmét kimutató egyházmegyei összeírások vagy egyáltalában nem készültek el eddig az ideig, vagy pedig helytelenül állították össze azokat.¹¹⁰ 1735 áprilisában fel is szólítják a főpapokat, hogy az összeírásokat a legrövidebb időn belül javítsák ki, hogy a kiutalásokat foganatosíthassák, mert a papság a legnagyobb nyomorral küzd, a helyzetének javítására szánt összegek pedig zár alatt hevernek.¹¹¹ Az összeírások ezután hamarosan el is készülnek s amint a függelékben közölt pénztári kimutatásokból láthatjuk, a *cassa parochorum* elsősorban tényleg lelkészek segélyezésére szolgált. Nagyon sok lelkészséget szerveztek és templomot is építettek a *cassa parochorum* segítségével, bár templomok építésére elsősorban a kegyurakat kötelezték. Mária Terézia idejében jelentékeny összeget fordítottak az unio érdekében görög szertartású katolikus egyházi célokra. 1763-tól kezdve elég nagy összeget kap a tallói (Pozsony megye) árvaház is árváinak eltartására.

A szorult helyzetben levő államkincstár gyakran igénybe vette, kü-

¹⁰⁷ Bécs, Ud. kam. ltár. Hungarn. Sub 1733 ápr. 9 az udvari kamara erről szóló rendelete.

¹⁰⁸ Orig. refer. 1735: 76.

¹⁰⁹ Orig. refer. 1739: 30.

¹¹⁰ A helytartótanács még 1733 márciusában megküldötte a részletes kérdőíveket (lásd *Resolutiones* 157—159. l., 1759-ben új kérdőíveket készítettek. lásd *Resolutiones* 165—168. l.) az ordinariusoknak s ugyanez év szeptemberétől kapta meg a *cassa parochorum*ot igazgató bizottság az első összeírásokat (lásd ezeknek összefoglalását Hüttner gyűjtemény XL. k. 83—84. l.), melyeket a primás, mint a *commissio* elnöke a bizottság egyes tagjai között osztott ki feldolgozás végett. A tagok azután a *commissio* ülésein számoltak be munkájukról. E referátumok alapján történtek azután a kiutalások.

¹¹¹ Orig. refer. 1735: 41.

lönösen háborús időkben a *cassa parochorum*ot és kölcsönöket vagy a rendkívüli segélyek terhére előlegeket vett fel belőle. Az 1734. év végén 74.798 frt. feküdt gyümölcsözellenül a pénztárban, s épen ezért a helytartótanács már 1734 októberében azon a véleményen volt, hogy addig is, amíg a meglévő összegeket a lelkészek és egyházak javára felhasználhatják, a felgyülemlett pénzből 30.000 frt.-ot ki kellene helyezni kölcsönbe.¹¹² A király az udvari kamara felterjesztése alapján 1735 július 15-én hozzá is járult ahhoz, hogy a *cassa parochorum* a háborús szükség miatt a megyék rendkívüli segélye terhére 60.000 frt.-ot adjon kölcsön a kincstárnak 5%-os kamatra.¹¹³ A következő évben megismétlik ezt a műveletet s Károlynak 1736 július 11-én kelt *resolutio*ja értelmében most 70 000 frt.-ot adott a *cassa parochorum* előlegül ugyancsak a megyék rendkívüli segélye terhére.¹¹⁴ A következő évben, 1737 nov. 6-án 50.000 frt.-ot,¹¹⁵ 1739 március 2-án pedig újabb 30 000 frt.-ot előlegez a *cassa parochorum* a *quinquennalis* egyházi segély terhére.¹¹⁶ Ugyancsak 1739-ben, augusztus 28-án, most már nem előleg, hanem 5%-os kamatra rendes kölcsönként 50.000 frt.-ot ad a *cassa parochorum* a kincstárnak,¹¹⁷ mit 1741-ben egy újabb 30.000 frt.-os kölcsön követ.¹¹⁸ 1742-ben a háborús szükség miatt a bécsi banknak ad egy külföldi kölcsönére 30.000 frt.-ot előlegül a *cassa parochorum*,¹¹⁹ mit 1743-ban egy 15.000 frt.-os,¹²⁰ 1744-ben pedig egy 25.000 frt.-os kincstári előleg követ.¹²¹ 1745 december 30-án a *cassa bellican*nak adnak a *quinquennalis* egyházi segély terhére 24.000 frt.-ot,¹²² 1746-ban ugyancsak annak 54.000 frt.-ot,¹²³ 1749-ben pedig négy hónapra a kincstárnak 30.000

¹¹² A király helyesli ezt, de megjegyzi, hogy a pénz a lelkészeket illeti s így más-kép, mint kamattal nem illik a kölcsönt adni. Lásd az 1734 nov. 9-én kelt *resolutio*t. *Acta* 62—63. l.

¹¹³ Bécs, Udv. kam. ltár. Hungarn Sub 1735 július 15. Orig. refer. 1735 : 68. Fedezetül a vármegyéknek 61.700 forint rendkívüli segélye szolgált, 1737 áprilisában már csak 10.139 frt. 40¹/₂ kr. volt még a vissza nem térített összeg. (Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1737 szept. 30.)

¹¹⁴ Orig. refer. 1736 : 54., Udv. kam. ltár. Hungarn Sub 1736 július 12 és aug. 1. — 1753 végén ebből a 70.000 frt.-ból még mindig 2933 frt. 17 kr. a vissza nem térített összeg. (*Generale* XXII. *Rationes* 1753).

¹¹⁵ *Generale* I. Sub 1737. nov. 8.

¹¹⁶ *Generale* XX. 1740. — Ebből az összesen 80.000 frt.-ból 1753. végén a még vissza nem térített összeg 704 frt. 38¹/₂ kr. *Generale* XXII. *Rationes* 1753.

¹¹⁷ *Generale* XX. *Rationes* 1740. Az összeget Schröffel főterménybiztosnak fizették ki.

¹¹⁸ 1741. szept. 22-én. *Generale* XXI. *Rationes* 1749.

¹¹⁹ Az erről szóló *resolutio* kelte 1742 okt. 20. *Generale* XX. Sub 1742.

¹²⁰ Bécs, Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1743 július 16.

¹²¹ Az erről szóló *resolutio* ki 1744 május 7, 15 és 26-ról.

¹²² A vonatkozó *resolutio* kelte 1745. dec. 20. — 1753. végén a még vissza nem térített összeg ezen a címen 1792 frt. 32 kr. *Generale* XXII. *Rationes* 1753.

¹²³ Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1746 május 28.

frt.-ot előlegül.¹²⁴ 1750 április 6-án a bécsi banknak ad kölcsön 5 %-os kamatra 80.000 frt.-ot a *cassa parochorum*.¹²⁵ 1750 okt. 26-án újabb 30.000 frt.-ot előlegeznek,¹²⁶ 1752 július 24-én pedig megint 50.000 frt.-ot adnak kölcsön a kincstárnak.¹²⁷

Azonfelül, hogy állandó kölcsöneket és előlegeket vett fel a kincstár a *cassa parochorum*tól, nem fizette meg annak a szentgotthárdi apátság jövedelméből s a váradi¹²⁸ és a nyitrai *sedis vacantia* idejéből származott s a *cassa parochorum*ot megillető összegeket sem s a kincstár szorult helyzete miatt remény sem volt rá, hogy azt hamarosan megfizethetik. Ez okból rendelte el Mária Terézia ezeknek az összegeknek, valamint az 1752 évi 16.000 frt. kincstári hozzájárulásnak, továbbá az 1739-ben kölcsönadott 50.000 frt.-nak, az 1741-ben kölcsönadott 30.000 frt.-nak, az 1752-ben kölcsönadott 50.000 frt.-nak s az 1750-ben előlegezett 30000 frt.-ból még vissza nem térített 15.000 frt.-nak az egyesítését és ennek 1753 január 1-ével 200.000 frt.-ra való kikerekítését.¹²⁹ Így állott elő 1753 január 1-én a kincstárnak a *cassa parochorum*mal szemben fennálló kerek 200.000 frt.-os tartozása, mely után a kincstár 5% kamatot tartozott fizetni.

Ezután egy ideig nem veszi a kincstár igénybe a *cassa parochorum*ot s csak az 1759 április 10-én kelt *resolutio* értelmében előlegez a *cassa parochorum* újból 25.000 frt.-ot a befolyó adók terhére.¹³⁰ Ezt az előleget 1760-ban egy 20.000 frt.-os,¹³¹ 1762-ben pedig egy 40.000 frt.-os¹³²

¹²⁴ Az erről szóló *resolutio* 1749 ápr. 11-én kelt. Generale XXI. Sub 1749. ápr. 15. A *resolutio* 50.000 frt. előleg felvételére adott engedélyt, de a kincstár csak 30.000 frt.-ot vett igénybe. Generale XXI. Rationes 1749.

¹²⁵ A vonatkozó *resolutio* 1750 április 3-án kelt. Generale XXII. Rationes 1753.

¹²⁶ Az erről szóló *resolutio* kelte 1753. okt. 14. Generale XXII, Rationes 1753.

¹²⁷ A vonatkozó iratok Generale XXII. Sub 1752 július 24.

¹²⁸ *Sedis vacantia* idején a jövedelmet a kincstár élvezte, de ő is köteles volt a *cassa parochorum*ot megillető összeget megfizetni. A Luzsénszky és Okolicsányi püspöksége közötti *sedis vacantia* idejéből 21.066 frt. 46. kr., az Okolicsányi és Csáky püspöksége közötti *sedis vacantia* idejéből pedig 9.000 frt. illetve volna meg a *cassa parochorum*ot, de ezeket az összegeket a nehéz pénzügyi helyzet miatt a kamara a király hozzájárulásával visszatartotta. Az udvari kamara kísérletet is tett ezeknek az összegeknek a kincstár által való végleges lefoglalására, de eredménytelenül. Bécs, Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1737 ápr. 10., 1738 aug. 21., 1740 aug. 16.

¹²⁹ Az erre vonatkozó *resolutio*ik 1752 július 17. és 20-ról Acta 254–257. l.

¹³⁰ A 25.000 frt.-ot gróf Esterházy Dániel terménybeszerzési kormánybiztosnak fizette ki a *cassa parochorum*. (Generale XXV: 1759 június 9.) 1763-ig csak 12.000 frt.-ot térítenek a 25.000 frt.-ból vissza, mire a *commissio cassae parochorum* sürgeti a még hátralevő 13.000 frt. megfizetését. Erre a királynő 1763 dec. 12-én kelt *resolutio*jával a budai hadipénztárt kötelezi a 13.000 frt.-nak a *quindecennalis* egyházi segélyből való visszatérítésére. (Generale XXVI: 1763 dec. 19.) Végül is a pozsonyi hadipénztár fizet meg az összeget. (Bécs. Állami ltár. Staatsrat 1766: 646).

¹³¹ Az erre vonatkozó *resolutio* 1760 május 19-én kelt.

kincstárnak adott kölcsön követi s ezzel, befejeződven 1763-ban a hétéves háború, le is záródik a cassa parochorumból a kincstár által kivett kölcsönök és előlegek sora. A kincstár az ekkor nála kölcsönben lévő 260.000 frt. és a bécsi bank a kölcsönvett 80.000 frt. után évi 5% kamatot fizetett s így a cassa parochorumnak évi 17.000 frt., illetőleg az 1767-i 4 %-ra való általános kamatmérsékléstől¹⁸³ kezdve évi 13.600 frt. volt a kamatjövedelme.

*

1759 elején Torrigiani pápai államtitkár, üresedésben lévén a primási szék, a kalocsai érsektől jelentést kér a cassa parochorumról.¹⁸⁴ Az érsek csak röviden válaszolt Torrigianinak s mindössze csak annyit írt, hogy a cassa parochorum intézménye nagy hasznára van a katolikus vallásnak s hogy jövedelmeit plébániák alapítására fordítják. Torrigiani nem elégedett meg az érsek válaszával s kimerítő jelentést kér most már arra vonatkozólag, hogy kik kezelik a cassa parochorumot s kik működnek közre a plébániák felállításában. Az érsek félve a kormánytól, nem mert annak tudta nélkül válaszolni s az udvarhoz fordult utasításért válaszára vonatkozóan. A királynő az ügyet miniszteri konferencia elé terjesztette.¹⁸⁵ A konferencián, melyen gróf Ulfeld főudvarmester, gróf Colloredo birodalmi alkancellár, gróf Khevenhüller főkamrás, gróf Kaunitz-Rittberg államkancellár, gróf Pálffy magyar kancellár, továbbá báró Koller és báró Binder udvari tanácsosok vettek részt, a magyar kancellár előterjesztése alapján három kérdést vitattak meg. Először is azt, hogy Torrigiani, illetőleg a szentszék kívánsága egyáltalában teljesíthető-e, másodszor, ha teljesíthető a kérés, mit válaszoljon akkor a kalocsai érsek, harmadszor pedig azt, hogy milyen rendszabályokhoz nyuljon a kormány a magyar clerusnak Rómával való levelezése tárgyában, mert kétségtelen, hogy az államtitkár a magyar főpapokkal folytatott levelezés következtében érdeklődött a cassa parochorum iránt. Pálffy magyar kancellár, aki az egész ügynek előadója volt, az államtitkár felszólításában veszélyes újítást látott és abbéli aggodalmát fejezte ki, hogy a szentszék még tovább fog menni és megkísérli majd a legfőbb kegyúri jogok korlátozását is. Kaunitz Pálffy aggodalmát nem tartotta egészen alaptalannak, az volt a véleménye azonban, hogy helyesebb, ha egyáltalában fel sem vetik a kérdést:

¹⁸² Ezt a 40000 frt.-ot Mária Teréziának 1762 március 22-én kelt resolutioja értelmében a pozsonyi hadipénztárnak fizette ki cassa parochorum. Generale XXVI. Sub 1762 márc. 18., ápr. 1. és május 10.

¹⁸³ A kamatot 1767 február 28-án a Banco-Deputation elhatározásával és Mária Terézia jóváhagyásával szállították le általánosan 5 ról 4%-ra, V. ö.: Wolfsgruber: Kardinal Migazzi, II. Ausgabe. Ravensburg, 1897. 125. l.

¹⁸⁴ V. ö.: Fraknoi: Kegyúri jog 477. l.

¹⁸⁵ A konferencia jegyzőkönyvét kiadta Fraknoi: Oklevéltár 337. l. CCXXIX. okmány.

van-e joga a magyar királynak a szentszék jóváhagyása nélkül megterhelni a főpapi javadalmakat, mert ahhoz a cassa parochorum megalapításakor III. Károly a szentszék jóváhagyását is kikérte s azt a szentszék tíz évre meg is adta, melynek letelte után Mária Terézia újabb kéréseire tíz évenként meg is hosszabbította azt. Épen ezért egészen természetes, mondja Kaunitz, hogy a szentszék a cassa parochorum állapotáról, a pénzek felhasználásáról időnként értesülni is óhajt és semmi ok sincs arra, hogy ezt a felvilágosítást megtagadják. Annál kevésbbé van erre valami ok, mert a magyar kancellár előadása szerint a cassa parochorum intézménye csak hasznos az egyházra nézve, amint azt a pár száz új plébánia megszerzése is bizonyítja. A jelentésre vonatkozólag azonban az a véleménye Kaunitz-nak, hogy azt a Rómában lévő császári követ útján tegyék meg. Épen ezért az lenne a leghelyesebb, ha a magyar kancellár megirná Albani bíbornoknak, hogy mivel tudomása szerint a szentszék a cassa parochorum felől tájékozódni óhajt, örömmel tudósítja a szentszék a cassa parochorum kezeléséről és az általa elért eredményekről. Ami már most a kalocsai érsek Torrigianinak küldendő válaszát illeti, e pontban Kaunitz egy véleményen volt a magyar kancellárral, vagyis értesítse az érsek a bíbornok-államtitkárt arról, hogy neki a cassa parochorum ügyeire semminémű befolyása nincs s így az államtitkár levelét az udvarnak mutatta be. Pálffy Kaunitz előadása után is tovább védelmezte a maga javaslatát a konferencián. Hangsúlyozta, hogy a legfőbb kegyúri jog ép-ségben tartására kiváló gondot kell fordítani s most igen jó alkalom is lenne ennek erősítésére. Már egy éve letelt ugyanis az a tíz esztendő, melynek tartamára a szentszék a nyitrai püspökségnek a cassa parochorum javára való megterhelésébe beleegyezett s bár ekkorig a főpapok javadalmainak megterheléséhez a szentszék jóváhagyását mindig kikérték, most pápai bréve kieszközlése nélkül kellene a nyitrai püspököt járulékaiknak további fizetésére szorítani. Pálffy után még báró Koller szólalt fel a konferencián s azután egyértelműleg Kaunitz javaslatát fogadták el, vagyis, hogy a magyar kancellár az általa megjelölt módon Albani bíbornoknak, a kalocsai érsek pedig az államtitkárnak írjon. Megállapodtak arra nézve is, hogy a nyitrai püspök járulékaik fizetésének további tíz évre való jóváhagyását a szokott módon kieszközlik a szentszék-nél. Nem látta külön intézkedések szükségét a konferencia a magyarországi clerusnak a szentszékkel való levclézésével kapcsolatban sem. A királynő minden különösebb megjegyzés nélkül elfogadta a konferencia javaslatait.

Pár évvel később azonban más álláspontra helyezkedett Mária Terézia. Amikor ugyanis 1767-ben az örökös tartományokban egy egyházi javadalom megadóztatására a pápai engedély lejárt s a szentszék vonako-

dott azt meghosszabbítani, a Staatsrat válaszul egyértelműleg úgy határozott, hogy az egyházi rend megadóztatásához nincs szükség pápai engedélyre s ha ezt idáig mégis kikérték, az csak a gyermeki alázatosság jele volt.¹³⁶ A Staatsrat javaslata értelmében ki is mentek a szükséges utasítások az eddigi adózás fentartására s azon alapult a királynőnek 1769 szeptember 9-én kiadott, már ismertetett rendelete is, melyben sem apostoli, sem kegyúri jogaira nem hivatkozva, tisztán királyi hatalmára támaszkodva rendeli el, hogy a jövőben kinevezendő főpapok és nagyobb egyházi javadalmasok jövedelmük 10%-val adózzanak a cassa parochorumnak. Néhány hónappal halála előtt több püspökség, így a pécsi, váradi és nyitrai összes jövedelmének a felhasználását is szabályozza Mária Terézia,¹³⁷ de ekkor nyíltan és szabatosan formulázva hirdeti, hogy a legfőbb kegyuraságból és az apostoli királyságból folyó jogai az egyházak igazgatására terjednek ki s hogy e jogait a vallás javára van hivatva gyakorolni.

*

II. József trónraléptével hamarosan megváltozott a cassa parochorum helyzete. József ugyanis mindjárt uralkodása első évében, 1781 március 19-én személyesen leír a magyar kancelláriának¹³⁸ és felvilágosítást kér arra vonatkozólag, hogy a kancellária alá rendelt országok közül van-e valamelyikben egy ú. n. vallásalap s ha igen, mi akkor annak az eredete, milyen jövedelmei vannak s mily célra fordítják azokat? A kancellária a királyi leíratra négy nap múlva el is küldi válaszát¹³⁹ s véleménye szerint Magyarországon vallásalap nincs, mert a cassa parochorum nem tekinthető annak. József e válasszal nem elégszik meg s a kancellária felterjesztésére adott resolutiojában bővebb felvilágosítást kér a cassa parochorumra vonatkozólag. Még az 1781. év végén elhatározza a király egyes szerzetesrendek eltörlését is¹⁴⁰ s elrendeli azok összes vagyonának először a kamara, illetőleg egy külön vegyes bizottság által a kincstári pénztártól elkülönítve való kezelését,¹⁴¹ majd 1782 szeptember 10-én, a helytartótanácsához intézett leíratában,¹⁴² vallásalap néven a cassa parochorumhoz való csatolását. Elrendeli ugyanekkor II. József a helytartótanács kebelében már fennálló több bizottság, így a commissio religionis mintájára, mely 1769 óta a szorosan vett egyházi ügyeken kívül a hozzátar-

¹³⁶ Hock-Bidermann: Der österreichische Staatsrat. Wien, 1879. 50. l.

¹³⁷ Ez intézkedés által e püspökségek által a cassa parochorum javára való 10% fizetésének a kötelezettsége önmagától megszűnt.

¹³⁸ Orig. refer. 1781: 1517.

¹³⁹ Orig. refer. 1781: 2132.

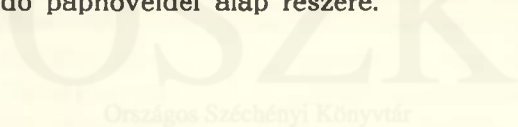
¹⁴⁰ 1781 dec. 6-án. Vezérokmányok XV. okmány. 36. l.

¹⁴¹ U. o. XVI. okmány. 36. l.

¹⁴² U. o. XVIII. okmány. 40. l.

tozó alapítványok és a cassa parochorum ügyeit is tárgyalta, ugyancsak a helytartótanács kebelében egy külön egyházi bizottság, „commissio ecclesiastica” megszervezését.¹⁴³ Meghatározza II. József ennek az egyházi bizottságnak, mely a helytartótanács elnöke által kinevezendő egyforma számú egyházi és világi tanácsosból álljon, az ügykörét is s az ő hatáskörébe utalja többek között a cassa parochorum ügyeit is. A bizottság elnökéül, mivel a vallásügyi bizottságnak a primás volt az elnöke, a bécsi udvari egyházi bizottság javaslata alapján¹⁴⁴ a primást, első tanácsosául pedig, a kameráléval való szoros kapcsolat miatt, gróf Csáky János kir. tárnokmestert nevezi ki József, megbízva egyúttal Csákyt a primás akadályoztatása esetében a bizottság elnöki tisztének ellátásával is.

II. József e rendelkezéseivel megszűnt a cassa parochorum önálló élete s nevét is csak annyiban tartja fenn, hogy az őt eddig megillető járulékokat ettől kezdve pro cassa parochorum fizetik a vallásalapnak. A főpapok 1848-ig fizették járulékaikat,¹⁴⁵ a kincstár pedig egész 1868-ig kiutalta a maga 16.000 forintnyi hozzájárulását.¹⁴⁶ A főpapoknak a vallásalaphoz, illetőleg a cassa parochorumhoz való hozzájárulását véglegesen csak 1857 nov. 6-án szüntette meg Ferenc József 1848 május 1-ig visszaható érvénnyel, amikor elfogadta az évi járulékok megváltásaképpen a főpapság által földtehermentesítési kötvényekben felajánlott 3.000.000 frt.-ot a létesítendő papnöveldei alap részére.¹⁴⁷

¹⁴³ A bécsi udvari egyházi bizottságot 1782. szept. 4-én kelt rendeletével hívta életre II. József.

¹⁴⁴ Kelt 1782 okt. 28-án. Orig. refer. 1782 : 7716.

¹⁴⁵ Az arról szóló kimutatást, hogy az 1848 előtti években mennyit fizetett a főpapság évente pro cassa parochorum a vallásalapba, lásd: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter kezelése és felügyelete alatt álló alapítványok és alapítványi alapok jogi természetének megvizsgálására vonatkozó i r o m á n y o k. I. füzet. A magyar királyi vallásalap. Budapest, 1880. 66—67. l.

¹⁴⁶ A 16.000 frt. kincstári hozzájárulást vagy a képviselőház törölte a k. pénzügyminisztérium 1868. évi költségvetésében vagy a két miniszter egyezett meg egymás között a tétel megszüntetésére vonatkozóan. Annyi bizonyos, hogy a 16.000 frt. kiutalását a minisztérium visszaállítását után a király tudtán kívül szüntették meg. Lásd erre vonatkozóan Vilecz Kamil osztálytanácsos levelét Ghyczy Kálmánhoz 1871 június 23-ról. Irományok, I. 100. l.

¹⁴⁷ Az erre vonatkozó iratokat lásd: Vezérokmányok 88—89. l. XLVI. és XLVII. okmány és Irományok I. 68. l. XLVI. okmány, hol megtaláljuk az arról szóló kimutatást is, hogy miképpen oszlott meg a 3.000.000 frt. az egyes javadalmak között.

Függelék.

I.

III. Károly halála évében, 1740-ben, a pénztár helyzete a következő volt:¹

	Hátralék, ill. követelés az 1739. év végén:	Az 1740-re járó összeg:	Az 1740-ben befolyt összeg:	Az 1740. év végén fennálló követelés:
Kincstári járulék:	20.000 frt.	16.000 frt.	16.000 frt.	20.000 frt.
A szentgotthárdi apátság után a kincstár által fizetendő:	3.750 „	3.000 „	3.000 „	3.750 „
Az esztergomi érsekség járuléka:	—	6.000 „	6.000 „	—
A váradi püspökség járuléka: ²	54.066 „ 40 kr.	12.000 „	12.000 „	54.066 „ 40 kr.
A váci püspökség járuléka:	7.000 „	6.000 „	8.500 „	4.500 „
A nyitrai püspökség járuléka:	6.000 „	6.000 „	1.875 „ 56 kr.	10.124 „ 4 kr.
A pécsváradi apátság járuléka:	3.166 „ 40 kr.	2.000 „	1.000 „	4.166 „ 40 „
A földvári apátság járuléka:	900 „	600 „	1.050 „	450 „
A győri püspökség járuléka:	3.000 „	6.000 „	3.000 „	6.000 „
A pécsi püspökség járuléka: ³	—	3.750 „	—	3.750 „
Az 1736-ban a kincstárnak előlegezett 70.000 frt.-ból még vissza nem térített összeg:	26.426 „ 45 kr.	—	—	26.426 „ 45 „
Az 1737 és 1739-ben a kincstárnak előlegezett 80.000 frt.-ból még vissza nem térített összeg:	47.151 „ 31 „	—	15.408 „ 16 kr.	31.743 „ 15 „
Az 1739-ben a kincstárnak kölcsönadott 50.000 frt. és annak kamata:	50.000 „	2.500 „	1.875 „	50.625 „
Összesen:	221.461 frt. 36 kr.	63.850 frt.	69.709 frt. 12 kr.	215.602 frt. 24 kr.

¹ A kimutatás a cassa parochorum pénztárnokának, Pehm Andrásnak 1741 április 24-én kelt számadása alapján készült. Orsz. Ltár. Helytartótanács, Cassa parochorum. Generale XX.

² A hátralékból több, mint 30.000 frt a kincstár hátraléka volt kétszeri sedis vacantia idejéből. Lásd erre vonatkozólag a 128. sz. jegyzetet. A hátralékos összeg többi része Okolicsányi püspöksége alatt keletkezett.

³ A pécsi püspök, Berényi Zsigmond 1740 febr. 21-én való beiktatásától számítva évi 5000 frt. fizetésére kötelezte magát. A 3750 frt. a beiktatástól nov. 21-ig számított $\frac{3}{4}$ évre szól.

Kifizetett a cassa parochorum ugyanebben az évben :
 Javadalmuk kiegészítéséül :

az esztergomi érsekség latin szertartású lelkészeinek :	15.345 frt. 16 $\frac{1}{2}$ kr.-t
" " " görög szertartású lelkészeinek :	257 „ 42 „
" " " -hez tartozó szepesi kerület latin és görög szert. lelkészeinek :	1.806 „ 19 „
a pécsváradai exempt apátság egy lelkészeinek :	46 „ 36 „
a győri püspökség lelkészeinek	4.129 „ — „
a nyitrai püspökség lelkészeinek	3.939 „ 21 $\frac{1}{2}$ „
az egri püspökség lelkészeinek	3.850 „ — „
a pécsi püspökség lelkészeinek	654 „ 49 „
a zágrábi püspökség lelkészeinek	3.098 „ — „
a szerémi püspökség lelkészeinek	220 „ 57 „
a kalocsai érsekség lelkészeinek	693 „ 24 $\frac{1}{2}$ „
a csanádi püspökség lelkészeinek	432 „ 24 „
a veszprémi püspökség lelkészeinek	3.349 „ 47 „
a váci püspökség lelkészei és tanítói részére	3.000 „ — „
A veszprémi püspöknek a hosszútóti templom restaurálására	400 „ — „
A zeng-modrusi püspökségnek	2.616 „ 45 „
A munkácsi görög szert. püspök ellátására ⁴	1.000 „ — „
A belgrádi püspök ellátására	1.000 „ — „
A részben lelkipásztorkodással foglalkozó kapucinusoknak, jezsuitáknak, piaristáknak, továbbá az orsolyáknak, klarisszáknak és egyéb egyházi célokra ⁵	2.382 „ — „
Fizetés gyanánt a cassa parochorum pénztárnokának	400 „ — „
A cassa parochorum iratainak megőrzésére szolgáló szekrényért	8 „ 24 „
Összesen :	48.630 frt. 45 $\frac{1}{2}$ kr-t

1740 ben a 69.709 frt. 12 kr. bevétellel szemben tehát az egész évi kifizetések összege 48.630 frt. 45 $\frac{1}{2}$ kr. volt. Hozzáadva már most az 1740-ben befolyt összeghez az 1739. év végén a pénztárban lévő 16.202 frt. 54 kr. készpénzt s levonva belőle az 1740. évi kifizetések összegét, a cassa parochorum vagyona az 1740. év végén 37.281 frt. 20 $\frac{1}{2}$ kr. készpénzt, valamint 215.602 frt. 24 kr. követelést tett ki.

⁴ A munkácsi püspök az évi 1000 frt.-ot III. Károlynak 1738 aug. 4-én kelt resolutioja alapján kapta. Acta 135—136. l.

⁵ Lásd ezekre vonatkozólag Bécs, Udvar. kam. ltár. Hungarn. Sub 1733 ápr. 9. az udvari kamara rendeletét, továbbá Acta 60. l. és Orig. refer. 1735 : 79.

II.

1764-ben a pénztár helyzete a következő volt :¹

	Hátralék, ill. követelés az 1763. év végén:	Az 1764-re járó összeg:	Az 1764-ben befolyt összeg :	Az 1764. év végén fennálló követelés :
1763-ról a pénztárban maradt készpénz :	—	—	13.561 frt. 14 ¹ / ₄ kr.	—
Kincstári járulék :	4.000 frt.	16.000 frt.	20.000 „	—
Az esztergomi érsekség járuléka : ²	1.143 „ 20 kr.	2.000 „	3.000 „	143 frt. 20 kr.
A győri püspökség járuléka :	3.000 „	6.000 „	3.597 „ 31 „	5.402 „ 29 „
A váci püspökség járuléka : ³	6.625 „	6.600 „	6.974 „ 22 „	5.650 „ 38 „
A nyitrai püspökség járuléka :	8.158 „ 5 ¹ / ₂ „	6.000 „	11.807 „ 13 ¹ / ₂ „	2.350 „ 52 „
Az egri püspökség járuléka :	3.000 „	6.000 „	6.000 „	3.000 „
A veszprémi püspökség járuléka :	2.000 „	4.000 „	4.000 „	2.000 „
A pécsi püspökség járuléka : ⁴	2.848 „ 11 „	5.000 „	3.949 „ 37 „	3.898 „ 34 „
A zágrábi püspökség járuléka :	4.944 „ 26 ¹ / ₂ „	2.000 „	—	6.944 „ 26 ¹ / ₂ „
A pécsváradi apátság járuléka :	1.000 „	2.000 „	3.000 „	—
A földvári apátság járuléka :	300 „	600 „	900 „	—
A Pehm András pénztárnok halálakor hiányzott összegnek még ki nem egyenlített része : ⁵	1.098 „	—	—	1.098 „
A kincstárnak 5 ⁰ / ₁₀ -os kamatra kölcsönadott 260.000 frt. és annak hátralékos kamata :	263.000 „	13.000 „	16.000 „	260.000 „
A Bécsi Banknál 5 ⁰ / ₁₀ -ra kölcsön lévő 80.000 frt. és hátralékos kamata :	81.000 „	4.000 „	5.000 „	80.000 „
A nagyszombati konviktusnak kamatmentesen kölcsönadott 6000 frt.-ből még vissza nem térített összeg :	4.000 „	—	—	4.000 „
Termény beszerzésre a kincstárnak adott kamatmentes kölcsön még visszsa nem térített része :	13.000 „ 10 ¹ / ₂ „	—	—	13.000 „ 10 ¹ / ₂ „
Összesen :	399.117 frt. 13¹/₄ kr.	72.600 frt.	97.789 frt. 57³/₄ kr.	387.488 frt. 30 kr.

Kifizetett a cassa parochorum ugyanebben az évben :

Javadalmuk kiegészítéséül :

az esztergomi érsekség lelkészeinek	11.862	frt.	24	kr.-t
a kalocsai érsekség	1.146	"	13 ¹ / ₈	"
a csanádi püspökség	1.956	"	—	"
a győri püspökség	7.195	"	2	"
a nyitrai püspökség	5.731	"	4	"
az egri püspökség	4.072	"	4	"
a veszprémi püspökség	6.198	"	22	"
a boszniai püspökség két lelkészének	34	"	6	"
a váci püspökség lelkészei és tanítói részére	3.025	"	38	"
a pécsi püspökség lelkészeinek és missionariusaiknak	2.949	"	37	"
a zenggi püspöknek és a püspökség lelkészeinek	3.942	"	7	"
a szerémi püspöknek és a püspökség lelkészeinek, missionariusainak és tanítóinak	4.430	"	8	"
A munkácsi püspök ellátására	1.500	"	—	"
A szvidnici püspök ellátására ⁶	1.500	"	—	"
Suma Mihály scopiai (üszkübi) érseknek ⁷	600	"	—	"
Az egri szemináriumban tanuló hat görög szert. clericus ellátására	1.200	"	—	"
A zenggi püspökségnek, a grazi szemináriumban tanuló clericusainak ellátására ⁸	1.000	"	—	"
A pozsonyi várkaplánnak és a várkapolna szükségleteire	210	"	—	"
A jezsuita könyvcensoroknak	400	"	—	"
A felsőbányai jezsuitáknak ⁹	200	"	—	"
A pozsonyi jezsuitáknak misealapítvány után ¹⁰	364	"	—	"
A pozsonyi jezsuita templom zenészeinek	300	"	—	"
A capellai pálosoknak	200	"	—	"
A mármaroszi piaristáknak	900	"	—	"
A pozsonyi kapucinusoknak	100	"	—	"
A bazini kapucinusoknak	100	"	—	"
A pozsonyi klarisszáknak	208	"	—	"
A pozsonyi orsolyáknak	300	"	—	"
A nagyszombati orsolyáknak	816	"	16 ¹ / ₂	"
Az osgyáni (esztergomi egyházmegyei) templom építésére	1.000	"	—	"
A pécsi és győri püspök által a cassa parochorumba fizetendő évi járuléknak további 10 évig való engedélyezéséről szóló pápai dekrétumok taksájáért	131	"	27	"
Aszobotisti megírt anabaptisták gyermekeinek nevelésére	60	"	—	"
A tallósi (Pozsony megye) árvaháznak részben még 1763-ra ¹¹	21.440	"	—	"
Apróbb pénztári szükségletekre	16	"	11	"
A cassa parochorum pénztárosának fizetésül	400	"	—	"
Összesen :	85.488	frt.	40	kr.-t

1764-ben a 97.789 frt. 57³/₄ kr. bevétellel szemben tehát az egész évi kifizetések összege 85.488 frt. 40 kr. volt, ha tekintetbe vesszük azonban, hogy a bevételekhez hozzászámítottuk az előző évről a pénztárban

maradt több mint 13.000 frt. készpénzt is, úgy azt látjuk, hogy 1764-ben a kifizetések a tényleges bevételeket majdnem 1260 frt.-tal meghaladták. Végeredményében a cassa parochorum vagyona az 1764. év végén 12.301 frt. 17³/₄ kr. készpénz és 387.488 frt. 30 kr. követelés volt.

¹ A kimutalás alapjául a cassa parochorum ekkori pénztárnokának, Gosztonyi István helytartótanácsi tanácsosnak számadása szolgált. Generale XXVI.

² Lásd a 69. sz. jegyzetet.

³⁻⁴ A váci és a pécsi püspök az 1759 dec. 14-én kelt resolutio értelmében csak 2.000, illetőleg 1.000 frt. készpénzben való befizetésére volt ekkor kötelezve s 4.000 frt.-ot saját-maguk fordíthattak elszámolás kötelezettsége mellett egyházmegyéik szükségleteire. A cassa parochorum pénztári számadásainál a kifizetés rovatba mindig felvették az ilyen elszámolt összegeket is.

⁵ Pehm 1749 október 12-én halt meg s halála után 2415 frt. 40¹/₂ kr. hiány mutatkozott a pénztárban, melynek törlesztésére Pehm egy adósa 1753-ban 1.317 frt. 10¹/₂ kr.-t fizetett. Generale XXII. Rationes. és Udv. kam. ltár. Hungarn. Sub 1760 május 14.

⁶ Lásd az 1759 apr. 5-én kelt resolutiot: Acta 308. l.

⁷ Lásd az 1749 nov. 24-én és 1753 okt. 1-én kelt resolutiot: Acta 228 és 264. l.

⁸ Lásd az 1750 július 23-i resolutiot: Acta 231—233. l.

⁹ Lásd az 1734 nov. 5-én kelt resolutiot: Acta 60. l.

¹⁰ Orig. refer. 1735:79. Pozsonyban 1647-ben, mikor III. Ferdinánd ott tartózkodott, tűz ütött ki, mely a koronázó templomot is pusztulással fenyegette. III. Ferdinánd a templom szerencsés megmaradásáért ekkor napi két mise mondására alapítványt tett, melyet 1735-től kezdve a pozsonyi jezsuiták kollégiumának a cassa parochorumból fizettek ki.

¹¹ A tallósi árvaház Mária Terézia 1763-as és 1765-ös rendeletei értelmében évi 9335 frt. 50 kr.-t kapott árvái eltartására. 1764-ben az árvaház építkezéseire is utaltak ki nagyobb összeget. Generale XXIX.

III.

1771-től 1782-ig évek szerint a következő összegek folytak be a cassa parochorumba:¹

1771	106.213 frt. 36 ¹ / ₂ kr.	1777	109.704 frt. 27 kr.
1772	125.606 " 6 ⁵ / ₆ "	1778	112.565 " ¹ / ₂ "
1773	119.959 " 2 ² / ₁₅ "	1779	115.506 " 29 ³ / ₄ "
1774	132.069 " 6 "	1780	107.943 " 33 ¹ / ₂ "
1775	123.567 " 33 ¹ / ₄ "	1781	116.003 " 49 ³ / ₄ "
1776	104.589 " 51 ¹ / ₂ "	1782	193.936 " 50 ¹ / ₄ "

¹ Orig. refer. 1782 : 8468.

IV.

Az 1781. évre a következő összegek illették meg a cassa parochorumot:¹

Kincstári járulék	16.000 frt.
Az esztergomi érsekség járuléka	8.000 "
A győri püspökség járuléka	6.000 "
A váci püspökség járuléka	6.000 "
A nyitrai püspökség járuléka	4.000 "
Az egri püspökség járuléka	6.000 "
A veszprémi püspökség járuléka	4.000 "
A pécsi püspökség járuléka	4.000 "
A zágrábi püspökség és a hozzácsatolt topuszkói apát-ság járuléka	3.048 " 28 ⁴ / ₅ kr.

A boszniai püspökség járuléka ²	2.020	„
A pécsváradi apátság jövedelméből	2.000	„
A földvári apátság jövedelméből	1.316	„ 24 „
A zseliczszentjakabi apátság járuléka	120	„
A vaskai apátság járuléka	30	„
A muraszentkereszti apátság járuléka	65	„ 5 ¹ / ₁₀ „
A lekéri apátság járuléka	121	„ 11 ² / ₅ „
A kapornaki apátság járuléka	113	„ 9 ⁸ / ₁₀ „
A kaposfői prépostság járuléka	30	„
A hatvani prépostság járuléka	42	„ 44 „
A pozsonyi prépostság járuléka	54	„ 53 ⁸ / ₅ „
A fehérvári custodiatu járuléka	1.492	„ 44 „
A vránai perjelség járuléka	218	„ 23 ⁸ / ₄ „
A papóczi perjelség járuléka	109	„ 10 „
A mannersdorfi kármelita konvent járuléka	36	„ 57 ⁸ / ₅ „
A kincstárnál kölcsönben lévő 260.000 frt. kamata	10.400	„
A bécsi banknál kölcsön lévő 80.000 frt. kamata	3.200	„
Összesen :	78.419	frt. 11 ¹¹ / ₂₀ kr.

¹ Orig. refer. 1781 : 5109.

² A szerémi és boszniai püspökséget 1773-ban boszniai püspökség néven egyesítették.

Salacz Gábor.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VERANCSICS FAUSTUS CSANÁDI PÜSPÖK ÉS EMLÉKIRATAI V. PÁL PÁPÁHOZ A MAGYAR KATHOLIKUS EGYHÁZ ÁLLAPOTÁRÓL.

I.

A protestántizmus térfoglalása a XVI. század folyamán az egész Magyarországon szinte ellenállás nélkül történt. A templomok és az iskolák, az egyházi javadalmak jóformán észrevétlenül mennek át máról holnapra a reformátorok és híveik birtokába. Mennyi írandó ebből az egyéni hitbéli meggyőződés erejének javára, és mennyi az erőszak vagy érdek terhére — ezt nagyrészt még a jövő egyháztörténelmi kutatásai hivatottak megállapítani.¹

A katolikus restauráció csak lassan, szinte bátortalanul kezd kibontakozni a tridenti zsinat határozataiban lefektetett elvek és módszerek nyomán. Magyarországon is, mint külföldön a jezsuiták ennek az első, elszánt harcosai. A királyi Magyarország és Erdély, ahol a Báthoryak igyekeznek a katolikus restauráció számára némileg kedvező légkört és lehetőségeket biztosítani, egyaránt szolgálnak az első jezsuita hit hirdetői harcos, tettekre kész működésének színteréül.²

A katolikus restaurációnak ez az első bátor rohama az elvesztett posíciók visszaszerzése érdekében, ha nem is vallott kudarcot, de megállásra kényszerült, mielőtt céljait csak nagyjában is elérte volna. Hiányoztak ekkor még a siker szellemi és anyagi előfeltételei. A kevésszámú jezsuitán kívül nem állott megfelelő számú és theologiai képzettségű világi pap-ság a katolikus restauráció szolgálatára. A magyar főpapság pedig a királyi Magyarországon vagy, mint valamelyik magas kormány szerv vezetője, vagy mint hadvezér teljesítette kötelességét, de rendszerint vajmi keveset törődött egyházmegyéjének hitbéli dolgaival. Így az Oláh Miklós buzdí-

¹ A XVI. és XVII. század vallási mozgalmainak értékelését v. ö. *Hóman-Szekfű : Magyar történet IV. és V. kötet, továbbá Szekfű Gyula ; Bethlen Gábor*, Budapest, 1928.

² V. ö. *Dr. Meszlényi Antal : A magyar jezsuiták a XVI. században*. Budapest, 1931.

tásával és támogatásával megindult katolikus reform ereje is lehangyaltott úgy a nyolcvanas évek végére; csupán egy, a jövő szempontjából kétségkívül messzeható fontosságú intézmény maradt meg belőle, a német kollégiummal egyesített római magyar papnevelőház, amely már a következő század elejétől kezdve a katolikus restauráció világi papi elitejét nevelte fel.

Miután a magyar katolikus restauráció ügye így nem volt kellő lendületbe hozható, az új akció a katolikus valláshoz rendületlenül ragaszkodó királyi hatalomtól indult ki. Ez a körülmény ugyan nagyobb sikert biztosított a katolikus restauráció tevékenységének, de viszont, mert a katolikus restauráció az abszolút királyi hatalom erejére támaszkodott, épen ezzel a magyar protestántlizmus ügyét a magyar alkotmány védelmével hozta kapcsolatba. A török elleni háborúban Rudolf császár nem nélkülözhetette a pápai segítséget. Ez a körülmény erős politikai posítiót jelentett a pápaság számára a császári udvar politikai számításaiban. Viszont Rudolf hitbuzgósága a megfelelő atmoszférát biztosította a felülről megindítandó katolikus restauráció számára. A Tridentinum által életre keltett új, harcias katolikus papi szellem is átjárta már egyik-másik magyar főpap meggyőződését, közülök legjobban a jezsuiták által nevelt Forgách Ferencét.

A katolikus restauráció aktivitásba lépését pedig az a kedvező hadi és politikai helyzet határozta meg, amelybe Rudolf a XVII. század legelején jutott. Erdélyben Basta uralma biztosította a császári hatalom erejét és befolyását, Magyarországon pedig a török elleni háború vett a század legelején olyan szerencsés fordulatot, hogy szinte reményt nyújtott a török hódítás megfékezésére.

Ebben a helyzetben és ebből a gondolatkörből alakult ki a katolikus restauráció első nagyobb szabású harcos fellépése: a kassai nagytemplomnak 1603 november 19-én elrendelt és Belgiojoso-Barbiano császári generális csapatai által 1604 január 7-én végrehajtott visszafoglalása.^{2a} Ez az első lépés, amelyet Forgách Ferenc kancellár jelenléte a királyi hatalom részéről nyomban szankcionált, bevezetése volt csupán a további akciónak, amely a felsőmagyarországi városok azonnali rekatholizálására irányult. Az akciót a magyar katolikus főpapság részéről Forgách Ferencen kívül Zalatnoky György, a Kassán bujdosó pécsi püspök és különösen a nagy ambíciójú, erős akaratú Szuhay István egri püspök vezették. Közülök Szuhay inkább erőszakos, világias egyéniség, a Tridentinum új, egyházas szellemét Zalatnoky és Forgách vitték a küzdelembe. A szabad királyi városokat ért vallási sérelem összekovácsolta a protestáns váro-

^{2a} V. ö. Tóth László: *A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben.* Századok, 1932. 487–92 ll.

sokat a kálvinista rendekkel, dacára a súlyos gazdasági ellentéteknek, amely közöttük akkor is fennállott. Így lett az 1604-iki pozsonyi országgyűlés gerincévé a vallásügy, anélkül, hogy erre vonatkozólag az országgyűlés bezárásáig, a király személyét teljhatalmúlag képviselő Mátyás főhercegtől bármilyen megnyugtatót is kaptak volna. A protestáns rendek és városok egysége a vallás ügyében súlyos aggodalmat keltett az udvar köreiből. Nem lehet itt a vallási motívumot sem teljesen háttérbe szorítani, mert ez kétségtelenül érvényesült a pápai nuncius, Giovanni Stefano Ferreri,³ vercelli-i püspök és a hozzátartozó párt révén, amely itt az örökös tartományokban eredménnyel folyó és felülről támogatott katolikus restaurációs mozgalomra támaszkodott, mint követendő példára. Kétségtelen azonban az is, hogy a császári udvar tanácsosait, nem különben Mátyás főherceget az országgyűlés vallásügyi tárgyalásainak megakadályozására az a felfogás vezette, hogy minden ilyen, szabad királyi városok vallási viszonyait törvényben biztosítani akaró kívánság a király földesúri jogaiba ütközik, az egész vallásügyi complexumban pedig a rendek állásfoglalása illetéktelen beavatkozás és csorbítása az abszolút királyi hatalomnak. Ezeknek a különböző politikai elgondolásoknak és befolyásoknak az eredőjeképpen jött létre Mátyás főherceg kezdeményezésére 1604 május 6-ika után az annyiszor vitatott XXII. artikulus, amelyet a király saját akaratából fűzött a rendek által szentesítés végett felterjesztett huszonegy törvénycikk után és mint teljes érvényű törvényt hirdetett ki. Ez a törvénycikk megtiltja a rendeknek, hogy a jövőben az országgyűléseken vallási kérdésekkel foglalkozzanak.⁴

A XXII. artikulusnak magában véve talán még nem sikerült volna

³ *Giovanni Stefano Ferreri* született 1568 június 3-án Biellában, Észak-Piemontban előkelő családból, 1599-ben elnyerte a vercelli püspöki széket, amelyet családjából előtte már hatan bírtak. Tudós hajlamai dacára az előbbre jutás érdekében vállalta az ugyancsak nehéz prágai nunciaturát, amelyet 1604 május elején foglalt el és 1607 október 14-én adott át utódjának. Működése nem hozta meg neki a várt bíbornoki kalapot, VIII. Kelemen és az Aldobrandini család embere volt, az új kurzus V. Pál alatt már nem találta szükségesnek őt ezzel megjutalmazni. Visszavonult püspökségére, ahol 1610 szeptember 21-én meghalt. *Ferreri* nagyon képzett, ambitiosus diplomata volt, akiből azonban hiányzott a kitartás, egész lénye inkább a melancholiára, a passivitásra hajlott. Teljesen ellentétes egyéniség volt *Giacomo Serra*, aki a török ellen harcoló császári hadsereg mellett működött, mint pápai katonai meghatalmazott. Erős akarat, nagy adminisztratív képességek jellemzik. A katonai és politikai ügyek szoros kapcsolatai miatt ő is foglalkozik politikával. Eredményes munkája jutalmául 1608-ban a pápai állam kincstartója lett, 1611-ben pedig V. Pál bíborral díszítette fel. Meghalt 1623-ban. V. ö. *Arnold Oskar Meyer*: *Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra* (1603–1606), Berlin, 1913, pp. XVIII–XXVII.

⁴ A XXII. artikulus előzményeivel, létrejöttével behatóan foglalkozik *Károlyi Árpád*: *A huszonkettedik artikulus*, Budapesti Szemle, 149. szám (1889, május), 161–211 ll.

a protestáns rendeket és városokat a vallásszabadság jegyében a királyi hatalom ellen egy táborban egyesíteni. ha az országban tartózkodó idegen zsoldos csapatok szüntelen túlkapásai egy ellenséges, végsőkig elkeseredett hangulatot nem teremtettek volna. A királyi tekintély megrendülését eredményezte az is, hogy a török elleni háború már nem mutatta fel a régi sikereket, ellenkezőleg a töröknek sikerült visszaszorítani a császári sereget, úgy hogy itt is nagyjában a statusquo jegyében megkötendő békére volt kilátás. Az ország ilyen lelki atmoszférájában indulnak meg Bocskay csapatai a királyi hadak ellen. A siker nem is váratott magára, Basta és Belgiojoso csapatai 1605 nyarára szinte teljesen kiszorultak Felső-Magyarországról, a hajdúk a Dunántúlon át Stájerországot is fenyegetik.

Ilyen körülmények között az udvarnak is meg kellett barátkoznia azzal a gondolattal, hogy itt Bocskayval csakis megegyezéses békére van kilátás, amelynek igen lényeges, sőt a leglényegesebb pontjai a vallásszabadság kérdésén fordulnak majd meg. Bocskay és a magyar rendek kivánalmaikat az 1605 áprilisában tartott szerencsi gyűlésen foglalták egybe. Ezeknek elseje a római katolikus, az ágostai és a helvét hitvallások egyenlően szabad gyakorlatának törvény által való biztosítása, valamint a lutheránusok elégetéséről hozott 1525-iki törvény és a XXII. artikulus eltörlése volt.⁵

Bocskaynak ez a követelése az udvarnál az u. n. spanyol-pápai pártnál találtak a legmerevebb elutasításra. Ennek vezetői Ferreri prágai nuncius, Serra magyarországi pápai katonai meghatalmazott, továbbá a spanyol király prágai követe, Don Guillen de San Clemente voltak. Ehhez csatlakoztak természetesen a katolikus főpapok és ide tartozott a magyar ügyekben rendkívül befolyásos Himmelreich Tibor királyi titkár is. Ennek a pártnak, amely vallási téren mindennemű engedménynek kérlelhetetlen ellenzője, a legfőbb erőssége az volt, hogy úgy a spanyol király, mint a pápa csakis akkor hajlandók a császárt támogatni, ha a vallás dolgában Bocskaynak semminemű engedményt se tesz. Nem volt azonban ennek a pártnak semminemű kifogása az ellen, ha Rudolf a vallás ügy sérelme nélkül, tehát bizonyos politikai engedmények árán egyezik meg Bocskayval; a pápai szék egyenesen ajánlotta ezt a megoldást.

Épen ezeknek a politikai engedményeknek a megadásától félt az udvarnál létező másik párt, amelynek feje Corraduzzi birodalmi alkancellár volt, s ez a párt a jó katolikusság látszatának lehető megőrzése mellett inkább vallásügyi engedmények árán szerette volna Bocskayt kielégíteni.

⁵ A vallásügyi tárgyalások történetét *Károlyi Arpád* kitűnő tanulmányai nyomán foglaljuk össze, amelyek a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. és XII. kötetének bevezetéseképpen jelentek meg.

A királyhoz hű protestánsok közül toborzódott az a csekélyszámú párt, vezérei Thurzó György és Geizkofler Zakariás, akik a felkelőknek vallásügyi kívánságait mindenesetre teljesítendőnek mondták. Szavuk annál kevésbé volt súlyos, mert volt az udvarnál egy negyedik, igen hatalmas párt, amelyik a viszonyokhoz szabott alkalmazkodással igyekezett a lehető legcsekélyebb engedmények árán a békét megteremteni. Ennek a pártnak, amelynek vezetői Dietrichstein bíbornok és Khlesl püspökök voltak, programja volt, úgy vallási, mint politikai téren minimalis engedményekkel elérni a békét.

A korponai országgyűlés határozatai a vallás ügyéről tulajdonképpen ennek a Khlesl-Dietrichstein pártnak voltak köszönhetőek. A protestáns vallásgyakorlat megtűrésebe végre a pápai kúria is beleegyezett azzal az érdekes okfejtéssel, hogy a protestáns ellenes törvényeket eddig sem hajtották végre, mert nem akarták azt a királyok végrehajtani, ezért megtűrhető az a jövőben is.

Csak Forgách Ferenc és hívei voltak pápábbak a pápánál a korponai gyűlés határozatait illetően. Forgách nem szünt meg a nunciust emlékiratokkal és szóval az egyezés jóváhagyásának megakadályozására ösztönözni. A pápai udvar azonban lényegében békülékeny hírokat pengtetett és Forgách akciójának nem volt kézzelfogható eredménye. Forgách most a nuncius úlján egyenest a pápához fordul, mert a béketárgyalások során a császári tanácsosok kezében nem látja eléggé biztosítottnak a katolikus vallás ügyét. Ezért 1606 február 20-án kelt memorandumában arra kéri a pápát, hogy a pápa a jövő országgyűlésen, amely a vallási kérdésekkel foglalkozni fog, külön legátussal képviseltesse magát. Forgáchnak ez az actiója azonban eredménytelenül végződött. A pápa nem látva biztosítottnak egy ilyen országgyűlési legátus működésének a sikerét, nem tartotta ezt megvalósítandónak. Az udvarnál pedig egyenesen rosszalást váltott ki Forgáchék közvetlenül tett lépése. A kompromisszumos béke létrejöttét nem lehetett többé megakadályozni, miután a császárnak nem volt elegendő hadiereje a felkelőket fegyverrel legyűrní, viszont sem a pápa, sem a spanyol király, sem a német katolikus rendek nem tudtak, vagy nem akartak elegendő segítséget nyújtani, a Bocskay-féle felkelés pacificálásához. Ezért el kellett viselni a spanyol pápai pártnak is azt a kompromisszumos megoldást, amelyet a bécsi béke a vallási kérdés megoldása szempontjából jelentett.

A katolikus restaurációnak ez a nagylendületű akciója most sem járt teljes és döntő sikerrel Magyarországon, mert a királyi parancsra felülről meginduló akció nem volt képes kellő hatalmi alátámasztást adni a térítő politikának, úgy amint az néhány évvel előbb az örökös tartományban történt.

II.

A katolikus restauráció nehézségei azonban nemcsak a császári hadak balszerencséből adódtak s nem csupán politikai okokra voltak visszavezethetők, azt jól tudták a prágai és bécsi nunciaturakon, de Rómában is. Mind a két helyen tisztában voltak azzal, hogy a katolikus restauráció diadala nem remélhető egyedül és kizárólag olyan kormányzati tényektől, amelyek a protestantizmus elnyomását szolgálják, hanem szükség van a lelkek reformjára s ebben elsősorban a püspökök és a papság, valamint a nevelés egyetemes reformjára. Ezt Rómában világosan látták és itt tér el Róma felfogása az udvarnál levő spanyol-pápai párt oszlopainak, Forgáchnak és a magyar püspököknek a katolikus restaurációt illető felfogásától. Forgách és a magyar püspökök általában a protestantizmus visszaszorítását úgy vélik keresztülvihetőnek, ha az abszolút királyi hatalom minden melléktekintet nélkül szigorú következetességgel végrehajtja a protestánsok ellen hozott törvényeket, amelyek eddig végre nem hajtottak, ahol pedig a törvény kielégítő módot erre nem adna, ott új törvény hozására (lásd XXII. artikulus), vagy királyi rendeletre és szigorú katonai vagy közigazgatási eljárásra van szükség. Ez volt Forgách, Szuhay és a többi főpap restaurációs programja, amely azonban Bocskay és a rendek hatékony fegyveres ellenállásán lényegében meghiúsult a bécsi béke kompromisszumot jelentő pontjaiban.

Kétségtelen azonban, hogy az udvarnál, a spanyol-pápai párt kebelén belül, a nuncius közvetlen környezetében is érvényesültek olyan a Forgáchékéval ellentétes áramlatok, amelyek elítélve a magyar püspökök közéleti szereplését a vallás ügyében, a katolikus restauráció sikerét, a vigasztalan katolikus belső egyházi állapotok megszűnésétől, a papság és a főpapok belső életének reformjától, a katolikus szellemű nevelés kiépítésétől várják.

Károlyi Árpád a magyar katolikus egyház állapotának ismertetésénél gyakran hivatkozik egy emlékiratra,⁶ amely szerinte 1604 végén vagy 1605 elején készült, és ugyancsak sötét színekkel festi a magyar püspökök eljárását, akik túlzott buzgalmukkal, a német tanácsosok magyar ellenes tendenciáinak elősegítésével felingerelték az ország rendeit önmaguk a katolikus vallás és a király ellen, úgy hogy ezek most a vallás dolgában követelésekkel állnak elő. Károlyi az emlékiratnak⁷ — amelynek eredetijét a vatikáni levéltárba bekebelezett Borghese levéltár őrzi, — a

⁶ V. ö. *Magyar Országgyűlési Emlékek*, XI. kötet, pp. 230, 240, 248, 283—9, 293.

⁷ *De lo Stato presente ecclesiastico et politico in Ungaria* (Archivum Segretum Vaticanum, Fondo Borghese, Serie III. 7. c. ff. 384r—387v).

szerzőjét először a prágai nunciusban vélte megtalálni.⁸ Később már csak általánosságban odanyilatkozik, hogy a „roppant fontos“ emlékirat szerzője buzgó katolikus magyarbarát olasz pap, aki közelről ismerte a magyar viszonyokat, „mindenesetre magyar forrásból merített“.⁹

Az emlékirat szerzője az orvoslásnak azokra az eszközeire céloz, amelyeket pár évvel előbb meg is kísérelt, de a közbejött felfordulás miatt nem tudott végrehajtani. Ez és az egész promemoria felfogása, tendenciája arra vall, hogy az nem kerülhetett ki valami olasz pap kezéből, hanem a magyar főpapság köréből került a pápa elé. Nem mond ennek ellent az sem, hogy az emlékirat szerzője a magyarokról harmadik személyben, a hozzájuk való tartozás hangsúlyozása nélkül beszél. Az emlékirat szerzője, nyilván annak súlyos tartalma miatt, teljesen névtelen óhajtott maradni, ezért hiányzik az iratról minden aláírás és dátum. Ez a tökéletes anonimítás magyarázza meg, hogy magyar főpapi szerzője a magyarokról bizonyos hűvös távlatból beszél.

De felfogásunk szerint nem állja meg a helyét Károlyi Árpádnak az a feltevése sem, amellyel az emlékirat keletkezését 1604 végére, vagy 1605 elejére teszi. Az emlékirat a rendek vallásügyi követeléseiről, sikeres haditetteiről beszél, tehát semmi esetre sem íródhatott a Bocskay felkelés kezdetén, hanem legalább is az 1605 áprilisában tartott szerencsi gyűlés után, ahol a rendek vallási követeléseiket először formulázták a császár számára. Még valószínűbb azonban, hogy az emlékirat a korponai országgyűlés (1605 november—december) után íródott, — tehát 1606 elején — mert az emlékirat is beszél arról, hogy jó lenne a magyar püspökök működését közvetlenül Magyarországra küldött pápai nunciusok és apostoli vizitátorok által ellenőrizni és irányítani. Ez a gondolat közeli rokonságot mutat Forgách Ferenc 1606 február 20-án kelt memorandumával, a Szent-szék magyarországi közvetlen képviselőtének gondolata ekkor volt aktuális. Az emlékirat egész tartalma, beállítása sokkal inkább illik tehát a korponai országgyűlést közvetlenül követő időre, 1606 legelejére, mint az egy évvel korábbi eseményekre.¹⁰ Az a körülmény azonban, hogy az emlékirat egy esztendővel később íratott, magán a benne foglalt képen persze semmit sem változtat.

⁸ V. ö. *Budapesti Szemle* id. h. p. 173.

⁹ *Magy. Országgy. Eml.* XI. 288.

¹⁰ A kérdés eldöntésénél azt sem szabad teljesen említés nélkül hagyni — bár ez önmagában nem feltétlenül döntő tényező, — hogy az emlékirat az V. Pál uralkodásának elejéről való egyéb okmányok közt található és a pápa családi levéltárából került elő. V. Pál pedig 1605 május 16-án lépett a pápai trónra. *Accolligatum cime*, amelyben az emlékirat található: *Lettere di diversi al Pontefice Paolo V. ecc. Minute di Brevi. Affari di Germania e Polonia 1605—1607*. Az emlékirat elejétől végig egy kéznek gondos írása, de semmiesetre sem autográf, hanem hivatásos kancelláriai scriptor írása.

Az emlékirat szerzője a magyar katolikus egyház e nagyon szomorú állapotának okát elsősorban a magyar püspöki karban látja. A magyar püspökök megtartották ugyan magas közjogi méltóságukat, élén állanak a legmagasabb kormányzati és bírói szerveknek, de ez a körülmény az Egyház szempontjából kettős veszedelemmel is jár. Egyrészt a püspökök így a világi hatalomtól függő helyzetben lévén, világi hivatali működésükben kénytelenek a császári, illetőleg az örökös tartományi érdekeket nézni, ami szereplésüket és személyüket nagy mértékben ellen-szenvessé teszi a magyar nép előtt. Másrészt a püspököknek így idejük sincsen arra, hogy egyházmegyéjük kormányzatával behatóbban foglalkozzanak. Legtöbbjüket lefoglalja a vagyonszerzés gondja, amelyben sokszor bűnös extremitásokra ragadtatják magukat. Az egyházi javakat gyakran használják fel protestáns rokonaik támogatására. Mindez arra készíti őket, hogy szemet hunyjanak az egyházi birtokok elidegenítése, zálogba adása előtt, amelyek sokszor hajmeresztő igazságtalanságokra, a katolikus vallás mérhetetlen kárára vezetnek. Ilyen főpapság mellett nem csuda, ha az a nagyon csekély számú lelkészkedő papság — az emlékirat írója az egész magyar katolikus fő- és alpapságot együttvéve háromszáz főre becsülte — viselkedésében a főpapsághoz hasonlóan járt el. A püspökök magatartásán se lehet csudálkozni; hiszen a legtöbbje közvellen irányítást a Szentszéktől sohasem kap, mert az illetékes apostoli nunciust jóformán sohasem látja. Ezért a katolikus restauráció érdekében állandó apostoli visitatorra volna szükség Magyarországon. A Szentszék helyzete a magyar katolicizmus ügyét illetőleg annyival könnyebb, mert az utolsó években gazdag segílyt adott a török háború céljaira, befolyása ezért nem utasítható vissza. A Szentírás igaz emberének meggyőződésével hirdeti az emlékirat írója, hogy a katolikus vallás belső megújodása nélkül Isten csapást csapásra bocsájt majd a magyar népre, mint ahogy a török háború utóbbi szerencsétlen fordulatai is az isteni büntető végzetnek köszönhetőek. A belső reform mikéntjéről majd közelebb fog javaslatokat tenni.¹¹

Itt kell megjegyezni, hogy sem az emlékirat szövege, sem az irat maga nem tartalmaz semmi olyan említést vagy feljegyzést, ami arra vallana, hogy szerzője ezt Ferreri nuncius vagy Serra meghatalmazott útján juttatta volna el a pápához. Ellenkezőleg az irat tergóján, a cím mellett található két kancellariai megjegyzés (f. 374 v: „Al Malacrida, che veda questa scrittura, e ne parli con Nostro Signore” (t. i. a pápával), továbbá u. ott: „Al Malacrida, che veda questa scrittura e ce ne parli”) inkább arra vall, hogy szerzője ezt nem a nunciatura útján juttatta el a pápának,

¹¹ V. ö. az I. függelék.

hanem Rómában közvetlenül nyújtotta be az államtitkárságnál.¹²

Az a gondolat, hogy a belső katolikus reformnak meg kell előznie vagy legalább is együtt kell haladni a katolikus restauráció világi előretörésével, nem volt idegen a bécsi béke vallásügyi tárgyalásainak további során sem. Károlyi Árpád az 1606. júniusi kassai gyűlés vallásügyi tárgyalásainál, a jezsuitákról szóló VIII. cikk vitájának ismertetése kapcsán megemlíti, hogy különösen a bécsi és a gráci udvaroknál és általában az osztrák és magyar katolikus körökben a jezsuiták nagy tiszteletnek és megbecsülésnek örvendtek, mert tőlük várják a katolikus egyház megszilárdítását. „Egy a magyarországi katolikus ellenreformatiora nagyon fontos, mert tágas szemkörű és nagy elméjű szerzőre valló emlékirat, melyet e napokban terjesztett, sajnos, ismeretlen szerzője az apostoli szék elé a jezsuitáknak szánja ezen a téren a legnagyobb szerepet.” Károlyi ezután röviden ismerteti az emlékiratnak a katolikus ifjúság nevelésére vonatkozó tervét.¹³

Ez az emlékirat ugyancsak a vatikáni levéltárba bekebelezett Borghese levéltárban őriztetik (Archivum Segretum Vaticanum, Fondo Borghese, Serie II. 2—3) címe a tartalomjegyzék (f 3 v) szerint: *Modo di restaurare la Religione in Ungaria*, míg a szöveg (ff 312 r—326 v) élén teljesebb cím (Il modo de Restaurare la Religione in Ungaria) olvasható. Az emlékirat egy kéznek szép, kaligrafikus írása. A szerző itt sem nevezi meg seholsem magát, hiányzik mindennemű kancelláriai feljegyzés is, a címlapon (f 312 r) a cím alatt idegen kéztől keresztlébe írva olvasható: l’anno 1606.

A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárának olasz gyűjteményében megtalálható (jelzete: Quart. Ital. 10.) ennek a jelentésnek egy másolata, amelyik egyúttal a jelentés írójának megállapításához is támpontokkal szolgál. A 232×178 mm. nagyságú, jellegzetes XVIII. századi sárga félbőr-kötésű könyv fol 1 r—12 r részén olvasható az emlékiratnak XVIII. századi kéztől való másolata. A kötet többi lapja üresen maradt. Címe megegyezik a vatikáni levéltárban őrzött példányéval. A szöveg utolsó lapjának (fol 15 r) alján olvasható: *Presentato al Papa — 3 Maji 1606*. Ugyancsak ezen a lapon van, közvetlenül a szöveg után egykorú, de idegen kéztől írva: *Ex Chartophylacio Draganichiano-Verantiano*. A másoló nem valami tökéletes munkát végzett. Munkája tele van hibákkal és félreértésekkel, aligha értette jól az olasz nyelvet. Észrevette ezt nyilván a másolat készítője is, mert a másolatban sok helyen találkozunk idegen kéztől való javításokkal, de azért így is maradt benne elég hiba, ami arra vall, hogy a másoló nem volt teljesen birtokában az olasz nyelvnek.

¹² Sem Ferreri, sem Serra levelezésében nincsen semmi nyoma annak, hogy a promemoriát ők terjesztették volna fel Rómába. V. ö. *Arnold Oskar Meyer* op. cit.

¹³ V. ö. *Magyar Országgyűlési emlékek* XII. kötet, p. 189.

Az emlékirat írója az adott helyzetben és viszonyok között négy fontosabb és négy kevésbé jelentős pontban látja a reform szükségességét és lehetőségét. Az első és legfontosabb visszaszerezni a kamara és a világiak kezéből azokat a püspöki és főpapi javadalmakat, amelyeket ezek ma bármi címen elfoglalva tartanak. Ez a katolikus restauráció anyagi előfeltételét teremtené meg. De az emlékirat szerzője nem tartja elegendőnek a restaurációhoz csak az anyagiak visszaszerzését és katolikus célra való fordítását. Ezzel teljesen egyenrangú fontos követelménynek mondja azt, hogy a püspökök kinevezésénél ne történjenek hibák, amint az a múltban történt, a kinevezettek pedig, amennyiben püspökségük nem pusztán címzetes, lakjanak egyházmegyéjük területén, látogassák meg megyéjüket minden esztendőben és végezzenek rendszeres pastoralis tevékenységet. A katolikus restaurációról azonban nem lehet mindaddig szó, amíg megfelelő számú és megfelelően képzett papság nem áll rendelkezésre. A katolikus papság csaknem teljesen kipszult, pótlására csak semináriumok alapítása, illetőleg világi ifjak számára való konviktusok alapítása nyújt módot. Szükséges, hogy a restauráció műve a Szentszék közvetlen felügyelete és egységes irányítása mellett történjék, ezért Magyarországon állandó apostoli visitatorra van szükség, aki állandóan bejárja az egyházmegyéket, korrigálja a hibákat és a látottakról esetről-esetre jelentést tesz az Apostoli Széknek.

Az emlékirat írója nem felejti meg a restauráció kisebb, kevésbé fontos előfeltételeiről sem. Az író igazi egyházi érzületére vall, amidőn hangsúlyozza, hogy a pápának fenntartott esetek ma csak igen ritkán kerülnek Rómába elintézés végett. Ezért, a hívők lelkiismeretének megnyugtatása végett szükséges volna a püspököket állandóan ellátni a megfelelő felhatalmazásokkal. Teljes bizonytalanság uralkodik az emlékirat írója szerint, a böjtölés terén is. Itt is szükség volna a lelkek megnyugtatása végett egyetemes érvényű rendelkezésekre. Hasonlóképpen egyházszerkezeti jelentőségű az emlékiratnak az a javaslata is, hogy a szerzetesi könyvek (miskönyvek, breviariumok, stb.) használatának terén Magyarországon uralkodó bizonytalanságot meg kell szüntetni; egységes gyakorlatot kell teremteni, világos és könnyen érthető szabályzatok felállításával, hogy még a legegyszerűbb falusi pap is eleget tudjon ezeknek tenni lelkiismeretének sérelme nélkül. Ugyancsak egyházszerkezeti kérdésre, a címzetes püspökök kérdésének sokat vitatott problémájára vonatkozik az írónak utolsó reformgondolata, amely szerint megszüntendő az a visszaélés, hogy a püspökök nyomban a királyi kinevezés után, a pápai megerősítést be sem várva már használják a főpapi ruhákat és jelvényeket.¹⁴

¹⁴ V. ö. a II. függelék.

A „De lo stato presente“ c. emlékirat és az „Il modo de restaurare“ c. emlékirat már első olvasásra annyi rokonvonást mutat fel, úgy a bajok megállapítása, mint a szükséges reformok terén, hogy teljes joggal tulajdoníthatjuk mindakettőt ugyanazon szerző, a magyar főpapi kar valamelyik tagja munkájának, amelyeket Rómában 1606 januárjában, illetőleg május 3-án nyújtott át közvetlenül V. Pál pápának.

III.

De ki volt az a magyar főpap, aki ebben az időben a kuriánál tartózkodott s akit egyházas érzülete, politikai felfogása, műveltsége, egész egyénisége arra az állásfoglalásra praedestinált volna, amelyet ezek az emlékiratok képviselnek? A magyar katolikus püspöki kar akkori status personarum át tekintve az emlékiratok szerzője nem lehet más, mint Verancsics Faustus csanádi püspök, Verancsics Antal esztergomi érsek Mihály nevű testvérének fia.¹⁶

¹⁶ A Verancsicsok családi viszonyait Antal érsek közzétett iratai nyomán megírta Sörös Pongrác: Adatok Verancsics Antal primás családi viszonyaihoz, Magyar Sion, 1897, pp. 18—31. Verancsics Faustusnak máig is hiányzik kimerítő életrajza. Jelen tanulmányunk se lép fel ezzel az igénnyel már azért sem, mert Faustus méltó életrajzának megírása a hazai és külföldi levél- és könyvtárakban olyan módszeres kutatásokat tételez fel, aminket elvégezni nem állott módunkban. Életrajzi vázlatunk főleg a Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratos anyag és a kiadott források jórésének felhasználásával készült. Azonkívül, hogy a további kutatásokhoz akar támpontot nyújtani, elsősorban az egyházpolitikusra vonatkozó életrajzi adatokat akarja kidomborítani a teljességre való törekvés igénye nélkül. Röviden megemlékezik Verancsics Faustusról Szinyey: Magyar írók élete és munkái, I. kötet, 1078—79 hasáb. A Nemzeti Múzeumba került Verancsics iratok felhasználásával készült Gyurikovits Györgynek 1834 április 27-én Pozsonyból keltezett életrajza (Biographia Fausti Verantii, Secretarii et Consiliarii Regii, Episcopi Chanadiensis), amelyet Ponori Thewrewk József adott ki Verancsics Faustus egyik munkájának (Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungharicae. Venezia, 1595, v. ö. Szabó Károly: Régi magyar Könyvtár I. kötet, 279. és 399. számok) új kiadása (Dictionarium pentaglottum, Recudi curavit Josephus Thewrewk de Ponor, Posonii, 1834) bevezetéseképpen. Bár Gyurikovits forrását sehol sem említi, megállapítható, hogy adatai legnagyobb részét Kovachich alább említendő regestáiból vette. Sem Gyurikovits, sem Szinyey által fel nem használt adatokat tartalmaz Verancsics Antal és Faustus életére vonatkozólag Alberto Fortis apátnak a munkája (Viaggio in Dalmazia dell' Abate Alberto Fortis, vol. I., Venezia, 1774, pp. 137—46), amelyekből Faustusra a következők vonatkoznak: „Fausto, e Giovanni, figli di Michele, furono affidati allo Zio Antonio perchè pensasse alla loro educazione. Di Giovanni ci rimangono alcuni Epigrammi di scuola. Egli morì giovinetto in battaglia (V. ö. Sörös Pongrác op. cit. pp. 29—30). Fausto visse lungamente et avrebbe potuto essere ricco, e felice: ma la sua fervidezza lo fece essere mediocrementemente provveduto, ed inquieto. Ebbe delle traversie per aver compromesso sconsigliatamente la Corte d'Ungheria con quella di Roma in materia beneficiaria; e quindi morì Vescovo di Canadidio, in partibus. Pubblicò in Venezia un Volume in fol., intitolato *Le Macchine*, e una brevissima Logichetta, in 24., sotto il nome Giusto Verace. Per quest' ultimo Opuscolo

A csanádi püspök életének, különösen 1603 utáni életsorsának behatóbb vizsgálata könnyű szerrel győz meg ennek az állításnak az igazságáról.

entrò in relazione con due celeberrimi Nomini, vale a dire con F. Tommaso Campanella, e coll' Arcivescovo de Dominis. Del primo conservasi fra le Carte Veranziane una Censura autografa della Logichetta medesima; ed una pur ne rimane del de Dominis. Fausto scrisse molto, e fra le altre cose una storia della Dalmazia. cui volle aver seco in sepoltura. Gli eredi suoi rispettarono queste strana volontà; e chi sa quante preziose carte dell' Archivescovo Antonio perirono allora deplorabilmente insieme con quelle di Fausto? Questo morì del MDCXVII e fu sepolto nell' Isola di Parvich. [Oltre alle accennate cose stampate Fausto Veranzio pubblicò a Roma *Xivot nikoliko izabraniih diwicz.* 1606. in 8° e lasciò un Volume ms. *Regula Cancellariae Regni Hungariae.*] Il Tomco Marnavizio gli fece l'Orazione funebre, ch'è stampata in Venezia nello stesso anno." Fortis könyvének köszönhető, hogy a Verancsics-iratok Magyarországra visszakérültek. Koller József, a pécsi püspökség történelírója, olvasta Fortis apát könyvét és ebből értesült arról, hogy a Verancsicsok iratai Sebenicoban conte Francesco Draganich-Veranzio birtokában vannak. (Fortis apát munkájának függelékében ki is adta Verancsics Antal egyik munkáját [Iter Buda Hadrianopolim Anno MDLIII exeratum . . . , Nunc primum e Verantiano Carthophylacio in lucem editum], amelyet Draganich-Veranzionak ajánl.) Koller Garampi bécsi nuncius és a veneziai nunziatura, valamint a sebenicói püspök közbenjöttével igyekezett megszerezni a kéziratokat (v. ö. *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*, vol. V. p. 337), azonban ekkor elutasító választ kapott. Ellenben Francesco fia Kázmér a veneziai köztársaság bukása után 1797 június 28-án Zenggből Kollerhez intézett levelében jelenti, hogy a Verancsics-iratokat Magyarország rendelkezésére bocsájtja és Kollerhez küldi. Az iratok egyrésze azonban ekkor vétel útján Gról Széchenyi Ferenc, másik része pedig Kovachich Márton György, illetőleg Jankovich Miklós birtokába került. A Széchenyi Ferenc birtokába került anyagról Kovachich Márton György 1798-ban egy időrendbe szedett jegyzéket készített (*Elenchus cronologicus. Monumentorum Chartophylacii Verantiano-Draganichiani. jam Grammatophylacii Széchényiani*), amelyet ki is nyomtatott a *Scriptores rerum Hungaricarum minores* (Buda, 1798) II. kötet 389–444 ll.-on. Ezek a regesták azért is igen becsesek, mert a Széchenyihez került és Kovachich által regestába foglalt iratok nem mindegyike került a Nemzeti Múzeumba, azok egyrésze még Széchényinél elkallódhatott. Ezekről ma csak a Kovachich-féle regesta tudósít. Kovachich regestáit még kéziratban látta J. Chr. Engel, aki azok közül többet fel is használ munkájában (*Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, II. Teil, Halle, 1798, pp. 194–96), ahol különben a Verancsicsokról Fortis apát munkája nyomán ír. Azonban úgy ezek, mint a Kollerhez eljutott rész később a Magyar Nemzeti Múzeumba került, úgy hogy a Verancsics-iratok kevés híján itt mind együvé kerültek. (V. ö. Szalay László 1857 október 29-én kelt bevezetését Verancsics Antal összes munkáinak első kötetéhez, ahol azonban az a tévedés foglaltatik, hogy Koller levélváltása az iratok megszerzése ügyében a Fol. lat. 1680. sz. alatt található. Ez tévedés, mert a levelezés Koller saját chronologiai rendezése és saját közlése szerint a Quart. Lat. 1511. kézirat 2. kötetében található.) Végrezes tévedés volt azonban ezeket az itáliai kancelláriai gyakorlat szerint kötetbe kötött iratokat és leveleket a múlt század nyolcvanas éveiben szétbontani pusztán azért, hogy az iratok a múzeumi levéltár chronologiai rendszere szerint beoszthatók legyenek. Az iratoknak azonban csak egyrésze nyert beosztást, a többit a Múzeumi Levéltár a személy szerinti iratok csoportjában őrizi, tekintélyes része azonban, szétbontott állapotban, de együtt a kézirat-tárban maradt.

Verancsics Faustus valószínűleg Sebenicoban született, ahová atyja a magyarországi zavarok és a nagybátyjával, Statileo János erdélyi püspökkel való ellentét miatt visszatérni kényszerült. Születési éve ismeretlen, azonban abból a körülményből, hogy 1561-ben Pozsonyban, már mint felnőtt tanuló tartózkodott nagybátyja házában, arra lehet következtetni, hogy 1540—45 közt született. Faustus már korán igen tehetségesnek mutatkozott, atyja 1558-ban azt írja róla Antalnak, hogy méltó volna pártfogására, mert igen tehetséges fiú, aki nagyra hivatottnak látszik. Verancsics Antal pártfogásába is vette Faustust, maga mellett tartotta Pozsonyban és gondoskodott taníttatásáról.¹⁶ Faustus ekkor sajátította el a magyar és a német nyelvet is. Azután neveltetésének befejezése végett, a kor előkelő családjaiban divó szokás szerint, a padovai egyetemre küldte, ahol 1568 szeptemberében már tartózkodott és Giuseppe Domenico de Meldis, az egyetem rektora, 1569 április 14-én állítja ki a bizonyítványt a dalmata származású Verancsics Faustusnak, akinek a homlokán sebhely van, az egyetem kebelébe történt felvételéről.¹⁷ Faustus, amint leveleiből látszik, komolyan foglalkozott studiumaival, Giovanni Faseolo tanítványa volt, a pozsonyi származású Nicasius Ellebodus Casletanussal pedig Aristoteles műveit olvasta. Érdeklődött a zene iránt is. Faustus külföldi neveltetése azonban tetemes költséget okozott nagybátyjának. Antal úgy látszik szívesen vette volna, ha unokaöccse az egyházi pályára lép, ennek az előfeltételeit egyengette az is, hogy átengedte neki a túróci prépostság jövedelmeit. Ezt azonban Faustus nem soká élvezhette. Amidőn nagybátyjának esztergomi érsekké történt kinevezése után az egri püspökség újra betöltésre került, Miksa király 1570 április 4-én a prépostság jövedelmét elveszi Faustustól, aki eddig még se a tanulmányait be nem fejezte, se pedig magát fel nem szenteltette, és azt ismét az egri püspök ellátására rendeli.¹⁸ Faustusnak azonban már a túróci

¹⁶ Erről maga Faustus tudósít bennünket Antal püspökhöz 1561. április 29-én Pozsonyból írt sajtókezű levelében, amelynek eredetije megvan Magyar Nemzeti Múzeum levéltári osztálya, Személy szerinti iratok, ahová a kéziratár Fol. Lat. 1680. szélbontása alkalmával került. Kiadva: Verancsics Antal összes művei, VIII. kötet, 267 l.

¹⁷ A padovai éveket illetően v. ö. Andreas Veress: *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina Studentium*, Budapest, 1915 (*Fontes rerum Hungaricarum*, vol. I.), pp. 74—78, 81—82, 197. Verancsics padovai baráti köréhez tartozott ifjabb Liszthi János németföldi származású mentora, a bécsi Udvari Könyvtár későbbi igazgatója Hugo Blotz akihez Veneziából 1572 január 2-án írt levelét közölte Erdélyi Múzeum, 1910, p. 29.

¹⁸ „Quantum vero ad Nepotem vestrum attinet, quum ille nec studia sua perfecerit, neque adhuc in sacris sit, facile illa carere, et a vobis auxilio alterius beneficij, quorum pleraque in ecclesia vestra vacare solent, in continuandis studijs suis iuvari poterit. Quando vero eam illius habilitatem cognouerimus, ut maiori promotione dignus videatur, et Sacris iniciare voluerit, non deerunt nobis semper occasiones, quibus illi etiam in maioribus prouidere possimus.” Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári osztályában,

prépostság jövedelme sem volt elég padovai időzése alatt. Antal érsek 1569 december elsején kelt levelében figyelmezteti Faustust, hogy mérsékelje költségeit, mert kilenc hónap alatt reá, valamint tanítójára, közel hatszáz tallért költött, ezt pedig nem hajlandó a jövőben tenni. Ilyen értelemben ír Faustus atyjának és magyar tanítójának, Joó Jánosnak is. De azt nem engedte Verancsics Antal, hogy unokaöccse a szükségesekben hiányt szenvedjen. Ugyanakkor, amidőn Faustust takarékosagra inti, megbízást ad egy veneziai könyvkereskedőnek, hogy a szükséges tankönyveket küldje meg unokaöccsének, akinek ruházatáról még két évvel később is ő gondoskodik.

Faustus 1572 május közepén hagyta el Padovát és nagybátyja akaratából Veneziából immár egy éve özvegy anyját és rokonságát magával hozta Magyarországra. Ugy látszik Faustus ekkor már végleg lemondott a papi pályáról és nagybátyja ezért is nem adott neki másik javadalmat a túróci prépostság helyett. Veneziából akart egy leányt feleségül venni, de nagybátyja óva intette ettől a házasságtól, mert az ottani leányok ritkán szoktak megfelelő hozományt kapni. Adat nincsen róla, hogy megtörtént-e a házasságkötés, de nem látszik olyan valószínűtlennek, mint Sörös Pongrác hiszi. Hiszen Verancsics Antal 1573 május 28-án, halála előtt 18 nappal kelt végrendeletében, amelyben általános örökösivé egyenlő részesedéssel Faustust és három fitestvérét tette, a pozsonyi kertjét Faustusra és Kázmérra és ezek fiúutódaira hagyta. Ebből tehát arra is lehet következtetni, hogy Faustus ekkor már házas ember volt. Az azonban bizonyos, hogy ha létre is jött ez a házasság, akkor sem tartott soká, mert az életviszonyait említő oklevelek sohasem említik, hogy Faustus nős ember lett volna. Amikor anyja és nővérei Antal érsek halála után, 1574 őszén, Dalmáciába illetőleg Veneziába költöznek vissza, Faustus kíséri őket, s utazásához Radéczi István egri püspök, királyi helytartótól mindenféle harmincad és vám zaklatástól mentesítő útlevelet kap.¹⁹ Mikor tért vissza Faustus Dalmáciából, arról nem szólnak az emlékek. Gyurikovics György azt hiszi, hogy hamarosan visszatért Magyarországra, itt Pozsonyban telepedett le és a tudományokkal foglalkozott. Ez lehetséges, sőt valószínű is, de a források nem szólnak Faustus életének erről a szakaszáról. Egy lépést jelentett a közpályán leendő sze-

Személy szerinti iratok, ahová valószínűleg a szétbontott Fol. Lat. 1680-ból került. Kiadva: Verancsics Antal összes munkái, X. kötet, 51. l.

¹⁹ „Proficiscitur hinc Generosus ac Egregius dominus Faustus Verantius una cum matre et sororibus suis Venetias, et illinc in Dalmatiam ad aedes videlicet paternas. Relictaque ibi matre et sororibus suis iterum ad hoc regnum Hungariae rediturus, quem Dominationibus Vestris commendamus . . .” Radéczi István 1574. szeptember 24-én kelt oklevele a M. N. Múzeum kéziratárában, Verancsics Faustus iratai között.

replés felé, ha nem is Faustus tudományos hajlamainak megfelelőt, hanem inkább a család vagyonszerző tradícióihoz illőt, amidőn 1579 szeptember 27-én Sümeghen kelt oklevelével Fejérvöly István veszprémi püspök őt kipróbált és általa is jól ismert erényei miatt várkapitánnyá és a püspökség Zala, Győr és Somogy megyék területén fekvő birtokainak kormányzójává kinevezte.²⁰

Most már gyorsabb lendületet vett Faustus szereplése a közpályán. Rudolf király 1582 első felében magyar királyi titkárává nevezte ki, s erre a nagyfontosságú bizalmi állásra kétségkívül széleskörű jogi ismeretei, nyelvtudása és tudományos felkészültsége képesítették őt. Már mint magyar királyi titkár vett részt az 1582 július 3-án kezdődő augsburgi birodalmi gyűlésen.²¹ Hasonló minőségben szerepelt az 1583, 1587 és 1597-iki magyar országgyűléseken. Hivatata ugyan Prágához köti, de gyakran van Bécsben s egyszer-másszor Grazban Ernő főherceg oldala mellett.

Bécsben értékes ismeretsegekre tesz szert, amelyekből baráti viszony is fejlődik. A brassói Weiss Mihály 1590 kora tavaszán Németországba utazva, rövid időre megállott Bécsben is. Itt több más magyar és horvát úron kívül megismerkedett Faustussal is, akivel csakhamar jó barátságba került. Faustus ezt a barátságot meg is örökölte Weiss Mihály emlékkönyvében, ahová megfestette címerét (damaszkozott vörös mezőben két jobbháránt kék pólya, benne egyenként három stilizált arany liliom) és sajátkezűleg beírta jelmondatát (Unum est necessarium) és dedikációját (Faustus Verantius suo Michaelj Feyr 1590 Aprilj).²²

Országos Széchényi Könyvtár

²⁰ Fejérvöly István sajátkezű levele a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában, Verancsics Faustus iratai között. Hátán Faustus írásával: „Capitanealus Arcis Sümegh Fausto Verancio 1579.“

²¹ Peter Fleischmann említi a birodalmi gyűlésen résztvevő magyar urak között: „unter den 4 Ehrnholden Peter Krabat, Hungarischer Heroldt, Hungerisch Hof Secretari Faustus Ferantius (sic), Tibertius Himmelreich . . .“ V. ö. Graf Alexander Apponyi: Hungarica, Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III. Bd. München, 1925, n. 1863. Rudolf király pedig 1594 november 20-án Prágában kelt és alább részletesen idézendő oklevelében elmondja, hogy Faustus 12 egymásutáni évben állott mint királyi titkár szolgálatában, tehát nyilvánvaló, hogy királyi titkárrá 1582 első felében neveztetett ki.

²² V. ö. Mika Sándor: Weiss Mihály. Budapest, 1893. p. 48. A címerképeket a jelenleg a brassói Honterus-gimnázium könyvtárában őrzött „Album amicorum“ 10. lapjáról Miess brassói tanárral lemásoltatta gróf Apponyi Sándor, ez a másolat ma a Magyar Nemzeti Múzeum Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményében, a 679. számhoz csatolva található. Verancsicsnak ebben a könyvében (Machinae Novae), a 27. táblán egy forrás szobrászati díszítéséül látható Verancsicsnak a címere, oldalt F. V. monogrammal. De itt a Weiss-féle emlékkönyvben látható sisakdísz (hat arany és kék strucc tollbokréta, amelyet két jobb haránt kék pólya, benne egyenként három stilizált arany liliom, foglal egybe) helyén a főpapi címerekben szokásos püspöksüveg látható.

Szolgálatait a királyi kegy méltóképpen jutalmazza is, pénzbeli jutalmon kívül Jablánc várára, továbbá a dalmát-hercegovinai területen fekvő Gorne- és Dolne-Zaxabye falvakra 1591-ben adományt is nyert. Ezeket azonban részint a török hódoltság, részint különböző hatalmaskodások miatt nem birtokolhatta háborítatlanul. Faustus életében döntő változást az 1594 év hozott. Nyughatatlan lény, amelyet de Fortis említ annak okául, hogy Faustus kiváló képességei dacára is csak közepes pályát futott, most is életének egészen új irányt adott. Mátyás főherceg kíséretében még részt vesz az 1594 június elsején kezdődő esztergomi tábori országgyűlésen és a főherceg július 16-án kelt iratában nagy elismeréssel szól Faustus szolgálatairól.²³

A következő hónapok valamelyikében azonban az udvari szolgálatban nagy jövő előtt álló, javakora teljében álló férfiú lemondott királyi titkári állásáról. Az adatok nem szólnak ennek az elhatározásnak okairól, Gyurikovics is csak sejtésre alapítja azt a nézetét, hogy maga elhatározásából vagy barátai unszolására azért hagyta el hivatalát, hogy idejét teljesen a tudományok művelésének szentelhesse. Mindez azonban csak feltevés, bizonyos csak az, hogy Rudolf király 1594 november 20-án Prágában vám és harmincad mentességet biztosít Verancsics Faustus volt királyi titkár részére, akinek hűséges szolgálatait áradozó szavakkal dicséri.²⁴ Faustus azonban nem hagyta el azonnal az országot. Még a következő év március 2-án is Pozsonyban van, mert itt egyezik meg a magyar kamarával bizonyos neki még Antal érsek végrendelete folytán járó összeg felől, amelyet a kamara 1596—97-ben több részletben ki is fizetett Faustus saját kezű nyugtái ellenében az ő megbizottjának. Ezek elintézése után kelt Faustus csak útra és amint az az 1594 november 20-án kelt királyi rendeletre rávezetett veneziai visumból látható, 1595 április 27-ben lépett a köztársaság területére a pontebbai szoros mellett.

Vajjon csak a tudományos munka zavartalanságának biztosítása készítette Faustust az Itáliába való visszatérésre, erre bajos volna határozott feleletet adni. Kétségtelen, hogy érdeklődése ifjú kora óta állandóan a tudományok felé fordult. Szívesen barátkozott tudósokkal és tudományos hajlamait nagy mértékben táplálhatta, hogy Verancsics Antal iratai, könyvei az ő birtokába jutottak. Faustus nemcsak gonddal őrizte ezeket, hanem szívesen bocsájtotta azt mások használatára is. Leuncla-

²³ V. ö. Mátyás főherceg 1594 február 2-án, május 17-én és július 16-án kelt iratait a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, Verancsics iratai között.

²⁴ A Rudolf király sajátkezű aláírásával ellátott, Himmelreich Tibertius által signált oklevél eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, Verancsics Faustus iratai között. — Gyurikovics szerint Faustus lemondása előtt már tagja lett volna a királyi tanácsnak. Ennek itt semmi nyoma sincsen.

vius említi 1591-ben megjelent munkájában, hogy nagy hálával tartozik Verancsics Faustus királyi titkárnak, mert munkáját igen-igen elősegítette nagybátyja iratainak rendelkezésre bocsátásával. A tudományos munka szeretete kétségtelenül meg volt Faustusnál, de kérdés, vajon elég erős volt-e ahhoz, hogy java férfi korában hátat fordítson eddigi fényes helyzetének és valósággal új életet kezdjen. Gyurikovics és utána Szinnyey József is a királyi szolgálatból való megválást, azután az egyházi rendbe való belépést egy szerencsétlen házassági tervvel hozza összefüggésbe. Szerintük Faustus Veneziában meg akart házasodni, de menyasszonya váratlanul meghalt, mire Faustus a csapás súlya alatt megtörve az egyházi rendbe lépett. Gyurikovics nem mondja meg honnan vette ezt az adatot, de nem nehéz megállapítani, hogy ugyanonnan merít, ahonnan P. I. Safarik (*Geschichte der illirischen und kroatischen Litteratur*, Prag, 1865, pp. 19–20) és gróf Apponyi Sándor vették ezt az adatot. A ma rendelkezésre álló források azonban nem szólnak erről semmit, amit így feltevésnél többnek mondani alig lehet. Lehetséges hogy megtörtént, de nem épen valószínű. Inkább lehet ez egy postponált verziója Faustus egy fiatalkori tragikus házassági élményének, ami megmagyarázná azt is, hogy miért nem nősült meg Faustus fiatalságának, ragyogó pályájának éveiben. Ezt az eseményt helyezte volna azután át a késő utókor homályos tudása az egyházi rendbe való belépés motívumául. De mindez csak feltevés, az emlékek erről nem beszélnek, de Fortis sem, aki pedig úgy a családi élő színhagyományt, mint a Verancsics iratokat a mainál jóval nagyobb teljességben jól ismerte.

De ha a tudomány szomját fogadjuk is el a királyi udvarból való távozás okául, a papi rend felvételét pedig az öregedő férfi házassági tervének tragikus összeomlásával motiváljuk, egy dolog mégis kétségtelen marad. Faustus előttünk fekvő emlékirataiból nyilvánvaló, hogy benne egyháznak sorsáért mélységesen aggódó lélek lakott, aki hol lemondásba vegyülő aggodalommal, hol meg reménykedve kíséri figyelemmel a reformáció és katolikus restauráció küzdelmét magyar földön.

Ezek a tapasztalatok a magyar katolikus egyház állapotát illetően ekkor ugyancsak szomorúak voltak. Ludwig Pastor egy 1595-ből származó emlékiratot ismertet, amelynek szerzőjét Speciani prágai nunciusban véli felfedezni.²⁵ Ez az emlékirat hangjában, felfogásában, a reformra vonat-

²⁵ Az emlékirat (*Discorso dello stato della religione nel Regno di Ungharia*) szerint a katolikus papságot részint a török hódítás, részint a császári rendeletek legnagyobb-részt megfosztották javadalmától Rudolf király hivatalnokai pedig leginkább eretnekek. „Cosi il vero culto di Dio in infiniti luoghi dell' Ungharia superiore è stato de tutto abbandonato e particolarmente nel vescovato d'Agria presento che a pena vi sono vestigii della religione catholica. . . Hora in somma della parte che possede l'Imperatore la minor parte

kozó terveiben annyira emlékeztet Verancsics Faustusnak tíz évvel későbbi emlékirataira, hogy kissé merész feltevással ennek a szerzőjét is Verancsics Faustusban kellene feltalálni. Ennek útjában áll azonban az a körülmény, hogy nincsen tudomásunk arról, járt-e Verancsics 1595—98 között Rómában. Ha kimutatható lenne itt is Faustus szerzősége, akkor ez egyúttal tisztázná az okokat is, amiért ő az egyházi rendbe lépett, vagyis azért, hogy papi pályán és a reménybe helyezett püspöki széken könnyebben szolgálhatja a katolikus restauráció ügyét. Ez a kérdés azonban ma még nem dönthető el.

Bár kétségtelen, hogy a vagyonszerzésnek gondolata tőle sem állott távol, ebben is gyermeke volt korának, de amennyire az erről beszélő iratokból megállapítható, nála ez ugyancsak jelentéktelen mértékben nyilvánult meg a kor többi nagy „szerzőihez” képest. Ez az érdeklődés, személyes részvétel a katolikus restauráció diadalában kitetszik emlékiratainak minden sorából, amelyek arról is méltán tanúskodnak, hogy Faustus fiatal korában bőségesen foglalkozott theológiával és jogi tudományokkal.

Az a sötét kép, amelyet a „De lo stato presente” c. emlékirat első részében a magyar főpapok világi főtisztviselői működésével kapcsolatban megrajzol, minden kétségtelen túlzása mellett is — amelynek okairól alább lesz szó — arra vall, hogy Faustust elkedvetlenítették azok a tapasztalatok, amelyeket a magas politikában mint királyi titkár szerzett. Nem egy okra, hanem több tényezőre kell tehát visszavezetni. Faustusnak azt az elhatározását, amely őt a királyi udvarból a papi rendbe vitte

sono catholici . . . de magnati, ch'è il primo ordine del regno, non vi è altro chatolico che il sig. Palfi.” Ha most a háború alatt lehetetlen is ezen gyökeresen változtatni, mégis „preparar la medicina per applicarla in quanto si potrà secondo l'opportunità del tempo.” A javulás orvosszereitől a szerző a következőket ajánlja. 1. Magyarország számára egy katolikus kormányzó (governatore) kinevezése. 2. „L'altro rimedio più necessario è riformar il clero e operar che S. M. ritorni tutti li suoi beni acciò si possa sustentare un buon numero di preti che attendono al culto divino, e soprattutto operar che S. M. nomini l'arcivescovo di Strigonia primate di questo regno, poichè con la sua autorità grandissima in tutte le cose potria difendere li catholici, tener a freno gli heretici, riformar il clero . . . Saria ancor necessario che S. M. conferissi il vescovato d'Agria, il quale è grandissimo e ricchissimo.” 3. Küldjön a Szent Szék egy állandó apostoli visitátort Magyarországra, ahol letelepítendőek volnának a kapucinusok és a sarutlan karmeliták is. 4. A jezsuiták számára Kassán kell egy nagy kollégiumot létesíteni, ahol mint „seminario dove si sostentassero almeno cento scholari, cinquanta delli christiani soggetti all' Imperatore et altre tanti che son sotto la tirannide del Turca”, miután csak a római magyarnémet collegiumra nem lehet támaszkodni, „perchè questa è una natione che malvolentieri esce fuor del regno.” A kéziratot Pastor a római Biblioteca Corsiniban lévő eredeti nyomán ismerteti. V. ö. Geschichte der Pápste, Bd. XI, pp. 241—42. V. ö. még a kassai székesegyház 1604-ben történt rekatolizálásáról írott tanulmányunkat: Századok, 1932.

nem feledkezve meg itt jellemének arról a tulajdonságáról sem, amiről de Fortis az igazsághoz hűen tudósít, vagyis arról a nem állhatatos buzgóságról, amely őt nyugtalanná és mérsékelten szerencsésé tette.

Bizonyos, hogy még a királyi udvarnál időzése alatt készült el már említett önyelvű szótárának összeállításával, amelyet azonban már Veneziában nyomtatott ki 1595-ben; Carillo Alfonshoz, a Báthory Zsigmond udvarában működő jezsuitához intézett ajánlása Veneziából 1595 augusztus 25-ről van keltezve. J. Chr. Engel feltevése szerint²⁶ a befejező rész (*Vocabula Dalmatica quae Ungari sibi usurparunt*) nem tőle, hanem Verancsics Antal irodalmi hagyatékából való. Az ajánlás szavaiból világos, hogy Faustus szótárának anyagát már sok évvel azelőtt gyűjtötte össze, tehát nagyon valószínű, hogy felhasználta ahhoz Antal érsek irodalmi hagyatékában talált anyagot is.

Igen érdekesek az ajánlásnak azok a részei, amelyek a szerzőnek Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemmel való kapcsolatára utalnak. Neki óhajtotta munkáját felajánlani, de nem tette ezt munkájának jelentéktelensége miatt.²⁷ Pedig Faustusnak semmi oka sem volt erre a túlzott szerénységre, mert munkáját, amelyet többen felhasználtak, a mai tudományos kutatás jól sikerült műnek tartja. „Baldi, Loderecker, Megiser, Heinsch szótári művei is tehát azt vallják,“ — írja Melich János²⁸ — „hogy Verancsics *Dictionariuma* derék alkotás; rendkívül nagy kár, hogy Verancsics műve csakis a legszükségesebb mindennapi szavakra terjed ki, mert csakis e mindennapi magyar szókészlet az oka, hogy a művet vizsgálódásainkkor nem használhatjuk oly sokszor, mint teszem Calepinust.“

Végzett-e Faustus ekkor az egyházi pályára elszánva magát ismét theologiai tanulmányokat, erről nem szólnak a források. Valószínű, hogy a padovai studiumokat itt erősen figyelembe vették és rövid előkészület után pappá is szentelték, de hogy hol és mikor, arról ismét csak hallgatnak a források. De mindez aránylag rövid két és fél év alatt történt. 1598 április 16-án, Prágában kelt ugyanis Rudolf királynak az az oklevele, amellyel a volt királyi titkárt a Szegedi Pál halálával megüresedett csanádi püspökségre kinevezte és neki reális javadalomképen egyúttal a

²⁶ Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien, Wien, 1798, pp. 162—3.

²⁷ Nem helytálló Melich Jánosnak az a feltevése, hogy Faustus szótárát Báthory Istvánnak ajánlotta. Báthory István már nem élt ekkor és az ajánlás szavai is a török ellen háborúskodó Báthory Zsigmondra világosan céloznak. Verancsics ajánlását lenyomatta Veress Endre: Carillo Alfonz jezsuita-atyá levelezése és iratai, Budapest, 1906, pp. 164—5. A szólar jelentőségét a magyar nyelvtudomány szempontjából részletesen méltatta Melich János: A magyar szótáriródalom, Budapest, 1907 (Nyelvészeti Füzetek, 47. szám), pp. 106—118.

²⁸ V. ö. Melich op. cit. p. 118.

leleszi prépostságot adományozta. A királyi kinevező irat valósággal áradozó szavakkal szól Faustus érdemeiről.²⁹ Verancsics aligha tartózkodott a kinevezés megtörténtekor Prágában vagy Magyarországon. Kutassy János kinevezett esztergomi érsek ugyanis 1598 április 21-én Pozsonyban kelt levelében értesíti őt a kinevezés megtörténtéről és a levelet az érsek Veneziába Bartholomeo Rossa ottani császári titkárhoz címzi. Felűnő az is, hogy Kutassy Faustust Ő Felsege tanácsosának címezi.³⁰

Egyrészt itáliai és különösen római kapcsolatai, másrészt egyéni buzgósa is készteheték arra, hogy az 1600. évi jubileum alkalmával Monoszlay András veszprémi püspökkel együtt az Örök Városba zarándokoljon a magyar püspöki kar képviselőében. VIII. Kelemen szívesen fogadta őket — hiszen 1553 óta magyar főpap nem járt Rómában — és mindegyik magyar püspöknek külön köszönte meg a hódolatát.³¹

Két évvel később olyan terv merül fel, amely őt az udvartól és általában a magyar egyházi és politikai élettől elszakította volna. Amikor De Dominis Márk Antal, aki 1596 óta volt zenggi püspök, az uszkokokkal való összeütközése miatt 1602-ben a zenggi püspökségről távozni kényszerült, utódjául Verancsics Faustust ajánlotta. A tervből azonban semmi sem lett, nyilván Verancsics se törekedett ez után.³²

Miután a csanádi püspökség területe a török uralom alá került, Verancsics a királyi udvarnál maradt és képességeit, mint a királyi tanács

²⁹ „Quod nos pro ea, qua in consuetudinis legitimis Ecclesiarum Dei Pastoribus tenemus cura et sollicitudine, benignum ac debitum habentes respectum ad praeclaram eruditionem et doctrinam vitaeque et morum integritatem, aliasque excellentes virtutes, animique dotes, fidelitatem et grata seruitia, fidelis nostri Egregii Fausti Verantij, alias Secretarij nostri Hungarici, quibus ipsum Dei altissimi munere insignitum et ornatum esse, non modo aliorum fidedigno testimonio, verumetiam propria nostra experientia, abunde cognouimus“. Eredetije Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára, Verancsics Faustus iratai.

³⁰ A levél eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, Verancsics Faustus iratai.

³¹ V. ö. Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetése a római szent-székkal, III. kötet, Budapest, 1903, p. 262.

³² De Dominist VIII. Kelemen még abban az évben spalatói érsekké nevezte ki. Később V. Pál alatt, Velence és a kúria ismert konfliktusa idején, De Dominis Velence pártjára állott és 1614-ben érsekségéről lemondva Velencébe költözött. Munkát írt a pápa világi uralma ellen, amiért 1616-ban Velencéből Svájcban át Angliába menekülni kényszerült. Itt nyíltan a protestantizmushoz szegődött és I. Jakab udvarában nagy tekintélynek örvendett. V. Pál halála után egykori tanítványa XV Gergely került a pápai trónra, aki őt visszahívta Rómába, miután De Dominis tanait ünnepélyesen visszavonta. Sorosa VIII. Orbán alatt ismét rosszra fordult, nem hittek conversiójában. Az inkvizíció 1624. április 18-án az Angyalvárba záratta, ahol még azon év szeptember 8-án meghalt. Halála után eretneknek nyilvánították De Dominist, aki típusa a XVII. század genialis kalandorainak. V. ö. Margalits Ede: Horvát történelmi repertorium I. kötet, Budapest, 1900. pp. 271—7.

tagja, a magas bürokráciában érvényesítette. Bizonyos, hogy királyi tanácsosi működése nem csupán tiszteletbeli állás volt, hanem rendszeres fizetéssel is járt, mert 1603 május 24-én Prágában kelt levelében arról értesíti az observans ferencrendűek főnökét, hogy királyi tanácsosi fizetéséből húsz magyar forintot ad a varasdi kolostor építkezési költségeihez.⁸³

A török háború sikerei, Erdélynek császári hadak által történt occupációja az udvarnál Faustus személyével kapcsolatban oly terveket ébresztettek fel, amelyek megvalósulása úgy az ő személyi ambícióinak, mint képességeinek megfelelt volna. Meghiúsulásuk pedig azt a lelki megroppanást eredményezte, amely Faustust két évvel később ismét resignációra készítette, sőt Magyarországtól végleg elszakította.

Az a körülmény, hogy Erdélyben a császári hadaknak sikerült helyzetüket megtartani, úgy a császári udvart, mint Rómát arra készítette, hogy ott is döntő intézkedések történjenek a katolikus restauráció sikere érdekében. Fornari nuncius 1603 december elején jelenti San Giorgio bibornoknak Rómába, hogy több ízben tett lépéseket az udvarnál azért, hogy Erdélyben ne hagyják magára a katolicizmus ügyét. Most azt hallja, hogy a császár Verancsics Faustus csanádi püspököt szándékozik Erdélybe küldeni, miután nem akarja, hogy a császári biztosok Erdélyben egyházi ügyekkel foglalkozzanak.⁸⁴

Ez a megbízás méltó lett volna Faustushoz és Róma helyeslésével is találkozott volna. Miért hiúsult meg tulajdonképpen, arról közvetlenül nem szólnak a források, az legfeljebb csak sejthető, de bizonyos, hogy az események változásán kívül nagy része volt abban Faustus határozatlan, kapkodó egyéniségének is.

Nyilván ezek a tervek magyarázzák meg, hogy Faustusnak ekkor alkalma volt egy nagyobb javadalom adományozását elnyerni, amely később még sok bajnak lett az okozója. VIII. Kelemen pápa 1603. november 15-én felszólította Rudolf császárt, hogy gondoskodjék az üresedésben lévő egyházi javadalmak betöltéséről.⁸⁵ A nuncius nem is késett ebben az ügyben közvetlenül is lépéseket tenni és 1603 december 22-én jelentette is, hogy az esztergomi érseki és a bécsi püspöki széken kívül néhány javadalmas prépostság is üresedésben van. Amidőn ez utóbbiak betöltésére vonatkozólag kérdést intézett Coraduzzi birodalmi alkancellárhoz és Barvitiusz császári titkárhoz, ezek azt felelték, hogy a prépostságok betöltésére vonatkozó javaslat már a császár előtt fekszik.⁸⁶

⁸³ Verancsics Faustus sajátkezű fogalmazványa a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, Verancsics Faustus iratai.

⁸⁴ V. ö. Arnold Oskar Meyer op. cit. n. 117.

⁸⁵ U. olt n. 107/a.

⁸⁶ U. olt n. 130.

A nunciusnak egy-két héttel később, 1604 január 5 én kelt jelentéséből kiderül, hogy a prépostságok betöltésénél Verancsics Faustus személye is szerepet játszott. Azt írja ugyanis San Giorgio bibornoknak, hogy emlékeztette ismét Barvitiusz titkárt a sági prépostság (prepositura Saggiense) betöltésének az ügyére. Barvitiusz erre azt felelte, hogy az eddig Diotalevi Ferenc⁹⁷ által élvezett (ipoly)sági prépostság javadalmát felajánlották Verancsics csanádi püspöknek azzal, hogy Verancsics mondjon le a másik, jelenleg élvezett prépostságáról (itt az 1598 április 16-án elnyert leleszi prépostságról van szó) a jelenleg Kassán élő pécsi püspök javára, aki az eddig élvezett egri prépostság javaiból csak nagyon szerény körülmények közt tud megélni. Verancsics azonban — Barvitiusz szerint — erre még nem adott választ. Ez a kinevezés tényleg sokáig el is húzódott és csak az év végén, változott politikai körülmények között jött létre.⁹⁸

Verancsics a császári csapatok kedvező helyzetét Erdélyben felhasználta arra, hogy lépéseket tegyen a püspökség Erdélyben fekvő javainak visszaszerzésére. Rudolf császár 1604 március 6-án Verancsics kérelmére megparancsolja Bastanak és az Erdélyben működő császári biztosoknak, hogy a csanádi püspökség Erdélyben lévő birtokainak Maros-Uiwar, Holdvilág, Kischanád és a hozzátartozó más falvak állapotáról tegyenek neki jelentést.⁹⁹ Lett-e valami eredménye Faustus actiójának, nem tudjuk, de nem valószínű. Az erdélyi küldetés ügye sem haladt előre, jórészt talán Faustus vonakodása miatt, viszont bizonyos, hogy az erdélyi püspökség elnyeréseért Faustuson kívül mások is lépéseket tettek. Pedig az állapotok ott a katolikus restauráció szempontjából egyre rosszabbodtak. Ferreri nuncius 1604 augusztus 16-án jelenti, hogy az egyházi biráskodás Erdélyben teljesen megszűnt. Miután a dolog így tovább nem mehet, a nuncius három módot ajánl a helyzet javítására. Ki kell nevezni püspököket oda, de nem a már kiszemelt pozsonyi prépostot, aki kevésbé buzgó férfi és akit ezért egy magyarországi címzetes püspökséggel lehetne kárpótolni. Erdélyi püspökké a csanádi címzetes püspököt kell kinevezni, aki igen buzgó férfi, a theatinus-rendbe szándékozik belépni és életét Itáliában akarja befejezni. Ő különben királyi tanácsos. A másik megoldás, ha a pápa a jezsuitákat felruházza a szükséges fakultásokkal, akik ennek elnyeréseért lépéseket is tettek. Amennyiben a pápa jónak látja, úgy adhatja ezeket a fakultásokat a nuncius útján ideiglenesen, és ha a

⁹⁷ Ez a Diotalevi minden valószínűség szerint azonos azzal a Francesco Diotalevivel, aki Verancsics Antal bizalmasa volt és 1568 őszén az ő megbízásából Rómában is járt. V. ö. Verancsics Antal munkái IX. kötet, pp. 249, 257, 308. Diotalevi volt a XVI század végén a magyar főpapok római ágense is. V. ö. Fraknoi id. h.

⁹⁸ V. ö. Arnold Oscar Meyer op. cit. n. 138.

⁹⁹ V. ö. Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria vol. XXXVII., p. 408.

jezsuiták beválnak, akkor ezt véglegesen meg lehet adni nekik. Rómában ez a második alternatíva tetszett, mert S. Giorgio bibornok széljegyzete szerint ilyen értelemben kell a kedvező elintézésről szóló bullákat kiállítani és kikézbesíteni.⁴⁰

Bár Verancsics már a szerzetbe vonulás gondolatával foglalkozott, a legilletékesebbek, a pozsonyi prépost püspökjelöltségének elejtése után, őt akarták rábeszélni a püspökség elfogadására. De Faustus erre nem volt rábirható. Ferreri 1604 augusztus 23-án jelenti, hogy beszélt Basta-val az erdélyi egyházi állapotokról, aki megerősítette, hogy Verancsics Faustus nagyon alkalmas személyiség az erdélyi püspöki székre. A császár már többször fel is hívta ennek az elfogadására, de hiába. Az erdélyi püspökségnek 10–12 ezer forint évi jövedelme van egy várbirtokból, amelyet a császár jelenleg *per modo di provisione* egy érdemes lovagnak adott. Basta azt ajánlja, hogy hagyják az ügyet függőben mindaddig, amíg Erdély veszélyen kívül lesz; akkor ennek a várbirtoknak a visszaszerzése sem fog nehézséget okozni. A Verancsics-féle kombináció, úgy látszik, Rómában változatlan szimpátiának örvendhetett, mert S. Giorgio bibornok azt jegyezte a jelentés hátára, kell, hogy valaki foglalkozzék ezzel az ügyvel.⁴¹ A nuncius, Basta prágai tartózkodása alatt, nem szünt meg tovább szorgalmazni az ügyet. Négy nappal később, augusztus 27-én, ismét jelenti, hogy újólá beszél Bastával az erdélyi egyházi állapotokról. Basta megint csak megerősítette, hogy Verancsics Faustus alkalmas lenne a püspöki székre, de elutasítólag viselkedik. A püspökség jövedelme azáltal nagyon csökkent, hogy a császár egy várbirtokot egy érdemes lovagnak (*cavaliere benemerito*) adományozott.⁴²

A kérdés megoldására nem is jutott többé sem idő, sem alkalom. Erdélyben a helyzetnek Basta által óhajtott megszilárdulása nemcsak hogy nem következett be, de a felkelés sikere a császári csapatokat rövidesen távozásra készítette. Az erdélyi püspökség betöltésének ügye nem volt ekkor már aktuális. Bizonyos, hogy Faustus már ezt a fordulatot megelőzően elhatározta magát arra, hogy szerzetbe vonul és Itáliába költözik.⁴³ A háborúnak a katolikus restaurációra kedvezőtlen fordulata csak meg-

⁴⁰ V. ö. Arnold Oscar Meyer op. cit. n. 275/c.

⁴¹ „Bisogneria, che qualch' uno si pigliasse cura di questo negotio.” V. ö. Arnold Oscar Meyer op. cit. n. 278/d.

⁴² U. ott n. 280.

⁴³ Verancsics ebben az ügyben úgy látszik konkrét lépéseket is tett a pápánál. Erre lehet következtetni a nunciának 1604 november elsején S. Giorgio bibornokhoz intézett jelentéséből, amely szerint megkapta az október 16-iki iratokat és Verancsics Faustust tájékoztatni fogja a pápa válaszáról, amelyet a theatinus rendbe való belépését illető kérelemre adott. V. ö. Arnold Oscar Meyer op. cit. n. 316/a. Ezek az iratok nincsenek meg a Verancsics iratok között.

erősítette őt ebben, sietette talán elhatározásának megvalósításában.

Ugy látszik azonban, hogy Faustus határozatlan egyéniségének megfelelően mégsem akart minden szálát elszakítani Magyarországgal és valami jövedelmet is biztosítani kívánt a maga számára eddigi javadalmából. Így lett ismét aktuálissá a sághi prépostság adományozása, amelyet Rudolf király 1604 december 18-án kelt levelével adományozott Verancsicsnak rendkívül kitüntető szavak kíséretében.⁴⁴

Verancsics most már mindent elkövet ügyeinek lebonyolítása és gyors elutazása érdekében. 1605 január 5-én Rudolf király *salvus conductus* állít ki az ő engedélyével hazájába, Dalmáciába utazó Verancsics Faustus részére. Ennek az iratnak a tartalma úgy látszik nem elégítette ki Faustust, mert kért és ugyanazon keltezéssel kapott is egy újabb *salvus conductus*, mely a vám- és harmincadhivataloknál való vámmentességet is kellőképp kiemeli.⁴⁵ A sági prépostság javadalmának ügye gondot adott Faustusnak azért is, mert hosszabb távollét esetére királyi engedélyt kellett kieszközölnie a javadalom élvezetére. Rudolf király 1604 február 4-én kelt oklevelében megengedi Verancsics Faustusnak, hogy tekintettel a háborús zavarokra bárhol tartózkodhat a prépostság területén kívül a

⁴⁴ „Quod nos inducti non vulgaribus meritis et virtutibus, ceterisque praeclaris animis dotibus fidelis nostri Reverendi Fausti Verantij, Episcopi Chanadiensis et Consiliarij nostri, quibus ipsum ab altissimo insignitum et ornatum esse, non solum aliorum fidedigno testimonio, verumetiam propria nostra experientia cognouimus. Eundem, tanquam personam sufficientem, idoneam et benemeritam ad Praeposituram beatissimae Virginis Mariae de Saagh nunc per mortem et decessum Honorabilis quondam Francisci Diotalevij eiusdem Praepositurae Sagiensis ultimi, veri, legitimi et immediati possessoris de iure et de facto vacante eligendum et nominandum, dictamque Praeposituram Ságiensem modo praemisso vacantem autoritate iuris patronatus nostri Regij, quo in omnibus dicti Regni nostri Hungariae Ecclesijs et Beneficijs instar diuorum quondam Hungariae Regum, praecessorum nostrorum bonae memoriae utimur. . . damusque et conferimus.” Eredeti a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, Verancsics Faustus iratai között.

⁴⁵ Az első *salvus conductus* szerint: „Postquam fidelis noster, nobis dilectus, Reuerendus Faustus Verantius, Episcopus Chanadiensis et Consiliarius noster ex benigna voluntate et permissione nostra, pro peragendis certis quibusdam negotiis suis in Regnum nostrum Dalmatiae patriam utpote suam, necessario iter suum instituit et direxit, velimusque ei ubique per ditionem nostram, liberum transitum et securum iter quouis tempore patere.” A második fogalmazás szerint: „Proficiscitur cum praescitu et benigna venia nostra in Dalmatiam certorum negotiorum suorum ibidem perogendorum causa, praesentium exhibitor et fidelis noster, nobis dilectus, Reuerendus Faustus Verantius, Episcopus Chanadiensis et Consiliarius Noster, cui quam singulari benignae voluntatis nostrae inclinatione, quam fidelibus suis et diuturnis obsequijs, ac spectata sua probitate meretur, liberum tutumque et expeditum iter oblingere cupiamus, eum Dilectionibus et amicitijs vestris commendamus . . .” Verancsics ezt a második *salvus conductus* használta, mert rajta a következő láttamozás olvasható: „Presentatur die 22 octobris 1605. Petrus Mallistus (?) tricesimarius.” Mindkettő eredeti a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, Verancsics Faustus iratai között.

magyar királyságban és melléktartományaiban. Miután Faustus Rómába szándékozott menni, nem elégitette őt ki ez a királyi dispensatio, amely csupán a magyar területeken való tartózkodást engedélyezte neki. Sikertült itt is hamarosan kieszközölni egy újabb királyi rendeletet, amely — 1605 március 12-iki kelettel — megengedte neki, hogy a prépostság területén kívül bárhol tartózkodhat.⁴⁶

Verancsics nagy készüléteket tett az utazásra, igyekezett minden kellemetlenségtől előre mentesíteni magát. 1605 február 21-én Francesco Sorano, a veneziai köztársaság követe is *salvus conductus* állít ki Verancsics részére,⁴⁷ aki szolgálja népével, lovaival és pogyászaival Itáliába utazik.

Faustus nem feledkezett meg arról sem, hogy már előre némi figyelmességekkel egyengesse a maga útját Rómában. A prágai nuncius 1605 február 21-én jelenti S. Giorgio bíbornoknak,⁴⁸ hogy Verancsics Faustus egy orosz nyelvű bibliát adott át neki, amelyet a bíbornok óhajának megfelelően szerzett. Azt kérdi a nuncius, hogy juttassa el ezt a könyvet a bíbornokhoz. Nyilván VIII. Kelemen halála, azután XI. Leó rövid pápasága és az új konklave miatt S. Giorgio bíbornok csak nagy sokára rendelkezik a biblia sorsa felől. A nuncius csak május 30-án jelenti,⁴⁹ hogy a Verancsics Faustus által továbbítás végett nála hagyott bibliát Marchese di Castiglione inasával tegnap elküldötte a bíbornoknak.

VIII. Kelemen halála s utána a két konklave gyors egymásutánban

⁴⁶ „Intelleximus benigne ea, quae nobis per suplicem libellum tuum de Praepositurae Saghienensis, super tibi per nos clementer collatae desolatione et nimis incommoda in bonis illius residentia tua humiliter proponi curasti. Petitionis igitur tuae iustae, ob sufficientes causas, benigna ratione habita, tibi ex speciali nostra gratia clementer concedimus et potestatem facimus ut pro voluntatis tuae arbitrio ubicunque in Regno nostro Hungariae partibusque ei subiectis (az aláhúzás V. F. kezétől való, mellette saját kezével írva: Ho un'altra simil lettera senza queste parole et un bel Passa porto) extra praefatam Praeposituram Saghiensem tibi commodum visum fuerit et placuerit, libere et secure, ac sine ullo quorumvis impedimento, oblocutione et renitentia, tam in his bellicis tumultibus quam uero deinceps etiam quoad tibi visum fuerit, sub nostra Regia protectione et tutela speciali manere resideque et degere possis et valeas.” Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kézirtattárában. Verancsics Faustus iratai között. Az 1605 március 12-én kelt királyi rendelet, amelynek eredetije ugyanott van, megegyezik a február 4-ivel, csak az abban aláhúzott szavak vannak kihagyva.

⁴⁷ Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kézirtattárában, Verancsics Faustus iratai között. Az irat dátuma a következő: „Di Praga à XXI. di Febraro 1604.” Gyurikovits ezt a mi időszámításunk szerinti 1604. évnék veszi. Ez azonban tévedés, mert a veneziai köztársaság egészen bukásáig március elsejével kezdte az évet, tehát egy veneziai oklevélben előforduló 1604 február 21 a mi időszámításunk szerint 1605 február 21-nek vendő. V. ö. Knauz: Kortan. p. 90.

⁴⁸ V. ö. Arnold Oscar Meyer op cit. n. 382/a.

⁴⁹ V. ö. U. ott 422.

késleltették valószínűleg Faustust is az elindulásban. A császári *salvus conductus*ára rávezetett visum szerint 1605 október 22-én lépte át a veneziai köztársaság határát. Épen ebben az időben érte el Bocskay felkelése katonai sikereinek a delelőjét. Erdély és csaknem egész Magyarország a protestáns felkelők kezén volt, mindazok a reménységek amelyeket a nuncius, a katolikus főpapság és a császári udvar még két évvel előbb is a magyarországi katolikus restauráció sikeréhez joggal fűztek, most összeomolni látszottak. Maradhatott-e ez hatás nélkül Verancsics lelkére, aki élemedett korban, a katolikus ügy előmozdításának talán kissé romantikus ideális vágyától késztetve lépett a papi pályára? Bocskayék sikere, az egész magyar protestantizmus egységes állásfoglalása egyrészt arról győzte meg Verancsicsot, hogy a magyar katolikus restauráció nem számíthat az örökös tartományokéhoz hasonló gyors és átfogó sikerre, másrészt pedig a további munka sem képzelhető el Szuhay, Forgách és a magyar főpapok nagyrésztének módszerével, a politikai erőszak eszközeivel, hanem csakis a lelkek meghódításával a tridenti zsinat belső egyházi reformintézkedéseinek a megvalósításával. Ezekkel a gondolatokkal érkezett Verancsics az örök városba valószínűleg az 1605. év végső napjaiban.

Ilyen körülmények közt ismételte meg Rómába érkezése után kérelmét a pápához,⁵⁰ hogy vagy a San Silvestroban lakó theatinusok közé, vagy pedig a Neri Fülöp által alapított oratorianus kongregációba, amelynek székhelye a Chiesa nuova mellett van, beléphessen. Faustus elhatározásából világosan látszik, hogy ő olyan rendbe óhajtott belépni, amely nem a jezsuiták szigorú szervezettségében, hanem mint a világi papoknak egy cél elérésére alakult kongregációja igyekezett az egyház belső reformjának ügyét előmozdítani. Ebből a szempontból különösen a theatinusok felé hajolt Faustus érdeklődése. Ez a rend a XVI. század elején alakult mint világi papok kongregációja az egyházi reform keresztülvitele érdekében. A jezsuiták mellett ez a rend tett legtöbbet az ellenreformá-

⁵⁰ „Beatissimo Padre, Havendo li Rebellj Ereticj occupata già quasi tutta l'infelice Ongaria et descacciato quello poco de Clero che vi era, come è ben noto alla Santità Vostra. Sorpreso per piu expediente mio, venire quà et ricorrere alla grazia della Santità Vostra. Supplifico humilmente se degni farne dare uno loco tra li Reuerendi Padrj de S. Sylvestro overo quelli della Chiesa nuova; acio in compagnia loro, io posso vivere, servire a Dio, et cosi finir li mej giorni. Non mancharò pregare per la salute et felicità della Santità Vostra, alla quale humilmente bascio li santissimj piedj Della Santità Vostra humillissimo capellano Fausto Verancio, Vescovo de Chanadio.” Sajátkezű fogalmazványa a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában Verancsics Faustus iratai között. Bár ez az irat nincsen datálva, az nem tehető csak 1606 elejére, Verancsics Rómába érkezését közvetlenül követő időre. 1604 kora őszén nem volt Magyarország csaknem teljesen a protestánsok uralma alatt.

cióért, különösen Itáliában, ahol a jezsuiták működését sokban elősegítette és kiegészítette. Verancsics előtt működésük onnan is ismeretes és rokonszenves lehetett, mert VII. Kelemen pápa 1528-ban őket bízta meg a Verancsics hazájában, Dalmáciában élő remete életet folytató szerzetesrendek reformjával. Kétségtelen, hogy a theatinusok szabályai és működése hatással voltak az emlékiratokban leszögezett magyarországi terveire is. Nem annyira az intenzív lelkipásztorkodás kissé általánosságban értelmezhető ajánlásában, mint inkább abban, hogy a theatinusok, különösen Bernardino Scotti tranii püspök-bibornok, elévülhetetlen érdemeket szereztek, amidőn a rend kebeléből származó IV. Pál pápa uralkodása alatt (1555—59) keresztülvitték a breviarium korszerű reformját, amelyet Verancsics Magyarországon is szükséges reformnak mond „Il modo di restaurare” című emlékiratában.⁶¹

Bizonyos, hogy Verancsics akkor, amidőn a legkomolyabban foglalkozott a szerzetbelépés gondolatával, nem szakította meg kapcsolatait a magyar politika vezető férfijaival sem. Gyurikovits említi, hogy Rómába érkezése után vette kézhez Illésházy Istvánnak Bécsben 1606 január 21-én kelt magyar nyelvű levelét, amelyben őt a magyarországi állapotokról informálja. Sajnos ez a levél nem található a Verancsics iratok között, kiadva sincsen és nem tudni, hogy jelenleg hol lappang. Ugyancsak hiányzik az az 1606 március 13-án kelt és Bellarmin bibornok által aláírt pápai rendelkezés is, amelyet hasonlóképen Gyurikovits említi s amelyben V. Pál megadja Verancsicsnak az engedélyt a szerzetbe való belépésre.

Verancsics miért nem élt ezzel a pápai engedéllyel sem most, sem később, erre vonatkozólag pusztán sejtésekre vagyunk utalva. Bár Verancsicsban kétségtelenül meg volt a lelki dispositio a szerzetbe való visszavonulásra, amit az utóbbi évek szomorú eseményei csak fokoztak nála, de hiányzott nála egyéniségének megfelelően, az erős akarat udvari és főpapi multjának kétségtelen előnyeivel teljesen és tökéletesen szakítani. A magyarországi politikai helyzet pedig ekkor állt a pápai udvar érdeklődésének előterében. Nem kétséges tehát, hogy az épen Rómában tartózkodó magyar püspök információi nemcsak szívesen látottak voltak, de egyenesen ki is kérte őket a Kúria. Így jött létre a „De lo stato presente” . . . című emlékirat, amely a magyar katolikus helyzetet ismerteti. Az emlékirat végén maga mondja a szerző, akit a mondottak után joggal identifikálhatni Verancsics Faustussal, hogy a helyzet megjavítására több mód is kínálkozik. Ezekre vonatkozólag ő is hajlandó elmondani azt a keveset, amit tud. Megjegyzi még, hogy ezt az összeomlást megelőzőleg néhány évvel, ma-

⁶¹ V. ö. Wetzer und Welte's Kirchenlexicon, XI. kötet, Freiburg in Br. 1899, 1475—9 hasábk és az ott megadott irodalom. — Neri szent Fülöp által alapított kongregációra vonatkozó lap v. ö. Meszlányi Antal: Neri szent Fülöp élete, Budapest, 1926.

ga is meg akart abból egyet és mást valósítani, de ez nem sikerült neki. A pápánál és az államtitkárságon úgy látszik tetszésre talált Faustus emlékirata és felszólítást kapott reformjavaslatainak az előadására is. Így készítette el az „Il modo di restaurare”... kezdetű emlékiratát, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeumban olvasható feljegyzés szerint 1606 május 3-án adott át V. Pálnak. Az egyházpolitikai akciókba való bekapcsolódás készíthette Faustust arra és valószínűleg barátai és a Kúriánál lévő jóakarói is erre ösztönözték, hogy egyelőre adja fel a szerzetbelépés gondolatát, hanem tanácsaival, tudományos munkásságával a magyar-illyr ügyekben álljon a Kúria rendelkezésére, mert még az ő Magyarországba való visszatérésére is szükség lehet.

Kétségtelen, hogy Verancsics a részletesen tárgyalt két emlékiraton kívül más alkalmakkor is rendelkezésére állt tanácsaival információival a kuriának. Az ő tájékozottságára és tudására vall az az ismeretlen szerzőtől való kelet nélküli emlékirat, amely a bécsi béke királyi megerősítésével kapcsolatban azt fejtegeti, vajjon a király nyugodt lelkiismerettel beleegyezését adhatja-e másodsor ahhoz, amit 1606 augusztus 6-ikán jóváhagyott, miután időközben rájött, hogy az augusztus 6-iki oklevél dolgában rászédtek.⁵²

Római tartózkodásának első esztendejében Verancsics egy horvát nyelvű munkával is gazdagította az irodalmat.⁵³ Azonkívül ekkor kezdett el foglalkozni a római árvizek, hidak problémáival és általában meglepő technikai ötletekkel, amelyeknek gyümölcseit egy évtizeddel később egy nagyértékű munkában foglalta össze. De polyhistor egyéniségének megfelelően érdekelte őt a történelem, különösen Dalmáciának a története. Ennek megírásához nyilván levél- és könyvtári kutatásokat is folytatott Itáliában. Legalább is ilyen természetű kutatásokra vall az urbinói hercegnek 1608 január 24-én Casteldimonteban kelt és Verancsicshoz intézett levele, amelyben értesíti, hogy az ő pesaroi könyvtárában legnagyobb részben csak nyomtatott könyvek vannak, mert a könyvtárat a saját kényelmére maga gyűjtötte össze. De ha óhajtja, szívesen bocsájtja Verancsics rendelkezésére.⁵⁴

⁵² A vatikáni levéltár: Fondo Borghese I. 641. alatt őrzött eredetiről kiadta Károlyi Árpád: Magyar Országgyűlési emlékek, XII. kötet, pp. 574–76.

⁵³ Xivot Nikoliko Izabraniih Divviicz pò Faustu Wrancsichyu Bizkupu Csanadzkomu, Wichniku Czeszarovu iztumacseen. Romae. Apud Aloisium Zannétum. 1606. 4-ed r. 119 lap. Leírta a Délszláv Akadémia zágrábi könyvtárában őrzött egyetlen példány után Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár III./1. n. 1036.

⁵⁴ „Illustrissimo et molto Reverendissimo Signore. Della mia libreria di Pesaro poco frutto potrà Vostra Signoria ritrarre, poiche non vi son quasi altri libri, che stampati, i quali si trouano anco altroue, et è fatta più per commodità propria, che per altro. Tuttauia qual' essa si sia, Vostra Signoria potrà in quello pigliar la commodità, che uorrà

Verancsics még mindig bizonytalanságban volt afelől, hogy mit teygen, sem püspöki címéről, sem javadalmairól nem mondott le római tartózkodásának éveit alatt. Ezért meghívót kapott az 1608-iki pozsonyi országgyűlésre is, amelyen részt nem vett ugyan, de a kihirdetett törvényeknek egy hiteles pecséttel ellátott példányát neki is kézbesítették.⁵⁶ A pápai udvarban, úgy látszik ekkor még számoltak azzal az eshetőséggel, hogy Verancsics visszatér Magyarországra és ott a katolikus ügynek közvetlenül is szolgálatot tehet. Ezért nem is tartották célravezetőnek, hogy Verancsics megvalósítsa régi szándékát, amely ekkor megint feleledni látszott benne, és szerzetbe vonuljon vissza. Ezt bizonyítja Cosimo Dosseninak, a Szent Pál szabályai szerint élő papok kongregációja főnökének 1609 szeptember 9-én Milanoban kelt tanúsítványa, amely szerint Verancsics Faustus felöltötte a rend ruháját és készségét nyilvánította a fogadalom letételére is, de úgy ítélték meg, hogy a katolikus ügy szolgálatára hasznosabb szolgálatokat tehet, ha jelenlegi állapotában tér vissza Magyarországra.⁵⁶

Ennek a sok bizonytalanságnak Faustus egyházi állapota körül, híre járt Magyarországon is és hosszas távollétét némelyek igyekeztek arra felhasználni, hogy javadalmait maguknak szerezzék meg. Könnyűvé tette ezt az, hogy Faustusról már több ízben terjedt el az a hír, hogy szerzetes rendbe lépett és így javadalmi jog szerint is megüresedtek. A királyváltás is új viszonyokat, új embereket hozott, akik szintén javadalom után vágytak. Ebben az átalakulásban történt, hogy Verest, másként Ruber Pált, aki már 1589 december 24-én óta esztergomi kanonok volt, II. Mátyás király 1608 szeptember 30-án sághi préposttá nevezte ki.⁵⁷ Mikor szerzett Verancsics erről tudomást, nem állapítható meg az iratokból. Bizonyos azonban, hogy már kezdetben megmozgatta a legmagasabb

desiderando io di poter in cosa maggiore mostrarle quanto corrispondo all' amorevolezza sua, della quale le rendo molte grazie et le prego ogni contentezza. Di Casteldimonte à 24. di Gennaio 1608. Al seruitio di Vostra Signoria Il Duca d'Urbino. A hercegnek hártyapecsétjével lezárt autográf missilis levele a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárában, Verancsics Faustus iratai között.

⁵⁶ Eredetiye a Széchényi Ferenchez került Verancsics-iratok között volt 202. szám alatt, v. ö. Kovachich, op. cit. tom. II., p. 434.

⁵⁶ A levél tartalmát Kovachich közli u. ott. Itt nem a magyar vagy lengyel pálosrendről, sem pedig a portugál pálosok valami olasz településéről van szó, ahová Verancsics felvételét kérte, mert ezek egyikének sem volt Milánóban kolostora, hanem a barnabiták rendjéről, amelyről Moroni ezt mondja: „È un Ordine religioso detto dei chierici regolari della congregazione di s. Paolo.” V. ö. Gaetano Moroni: *Dizionario storico-eclesiastico*, vol. IV. Venezia, 1840, pp. 133–37.

⁵⁷ Veres (Ruber) Pál életrajzát v. ö. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok, Esztergom, 1900, pp. 193–94*, ahol Kollányi megemlíti azt is, hogy Veres (Ruber) volt az első, aki a kanonokok névsorának összeállítására gondolt.

római fórumokat az apátság visszaszerzése érdekében. Kétségtelen, hogy Faustus ügyében a pápa már az 1609 év folyamán útasítást adott a nunciushoz, hogy a királynál szorgalmazza a prépostságnak Verancsics részére leendő visszaadását.⁵⁸ Verancsics nem mulasztotta el ebben az ügyben kérni Forgách Ferenc esztergomi érsek támogatását. Forgách az ügyet meglehetősen nehéznek látja, mert a király által eladományozott javadalmat az új birtokostól elvenni nem igen, legfeljebb csak hosszabb pereskedés után volna lehetséges. Ő se rendelkezik most olyan szabad beneficiummal, amivel Verancsicsot kárpótolhatná.⁵⁹

⁵⁸ Ezt megtudjuk Verancsicsnak a nunciushoz és Forgách Ferenc érsekhez 1609 december 12-én Rómából kelt leveleiből, amelyeknek fogalmazványa a Széchényi Ferenc-hoz került Verancsics-iratok között: Magyar Nemzeti Múzeum kéziratlára, Verancsics Faustus iratai. A nunciushoz intézett levél szövege a következő: „Illustrissimo et Reverendissimo Signore. Ho inteso quello che Vostra Signoria Illustrissima per ordine de Sua Santità ha parlato col Serenissimo Re nostro, acio chè me sia restituta la mia Prepositura de Sago et che il Serenissimo Re habia risposto. non recordarsi di questa subreptitia impetrata. Del qual officio resto infinitamente obligato a Vostra Signoria Illustrissima. Ma supplico si degni proseguire il negozio a fine che habiamo una soda risposta, et me sia fatta la restitutione del mal impetrato beneficio, come è notorio a tutto perche io non son morto anchora, ne ho fatti Professione di Religione. Supplico non rincresca a Vostra Signoria Illustrissima, far questo officio per un suo servitore, et io pregarò Nostro Signore per lej con (áthúzva: devotione) debito affetto. Roma. 12. decembre 1609.“ Forgách Ferenchez pedig Verancsics a következőket írta: „Illustrissime ac Reverendissime Domine! Fecit iam Summus Pontifex de quo me admonet Dominatio Vestra Illustrissima, ut ad Serenissimum Regem de mea Prepositura (alatta áthúzva: Beneficio) scriberet, sed et Serenissimus Rex respondit Domino Nuntio, se non meminisse hujus subreptitiae collationis. Restat jam ut Dominatio Vestra Illustrissima sua auctoritate efficiat, ut quod . . . impetratum est, mihi absque ambagibus restitatur. Neque diffido Dominum Rubrum, tam iuste postulationis cessorum, . . . tempore nisi forte velit Romam videre, et me sumtibus, quibus certe indigeo, adjuvare. Expectabo benignum Dominationis Vestrae Illustrissimae responsum. Interim precabor Deum, ut eam ab fortium suorum impetitionibus defendat. Romae 12. decembris 1609.

⁵⁹ Ez Forgách Ferenc 1610 február 24-én kelt leveléből tűnik ki. A levél szövege arra enged következtetni, hogy december 12. és február 24. között még egy levélváltás történt Forgách és Verancsics között, amely azonban elveszett. Forgách levele a következőképpen hangzik: „Reverendissime Domine, et frater observandissime. Accepi Dominationis Vestrae Reverendissimae litteras, et vult scire, an eadem reverti in patriam, et beneficia sua recuperare. Quod antea scripsi verum est, sua nimirum beneficia, alijs collecta a Rege neque repetat ab illis quibus dedit, et venit Dominatio Vestra Reverendissima huc ad litas, et contentiones, debet enim multum supplicari Regi, ut saltem iudicio haec controversia dirimatur, et processus litis multum temporis requirit. De alijs beneficijs Dominationis Vestra Reverendissima ego providere non possum, nullum enim vacat, expectandum itaque erit, donec ad regiam collationem aliquid devolvatur. Neque dico benefactum, quod Sua Maiestas beneficia haec donaverit, sed factum est, et superest difficultas ea recuperandi. Etiam si venerit in Hungariam non facile istis beneficijs potietur. Capiat iam Dominatio Vestra e re sua consilium, quod reliquum est, eandem diu bene valere cupio“

A sági prépostsági ügy, amint az Forgách Ferenc leveléből már előre is sejthető volt — továbbra is Verancsicsra kedvezőtlen fordulatot vett. Az esztergomi káptalan, — amint az Verancsics alább idézendő feleletéből látszik — Ruber mellett foglalt állást és a nádor is az ő pártján volt, aminek írásban is kifejezést adott, mire Ruber 1610 április elején a prépostság birtokaiba bevezettette magát. A pápa és a nuncius közbelépésének nem lett tehát foganatja és Ruber csak jó későn, 1610 augusztus 2-án tesz a pápának részletes jelentést, amelyben eljárását menteni és magyarázni igyekszik.⁶⁰ Ruber ebben az iratában a részére történt királyi adományozásnak nemcsak jogszerűségét, de egyenesen annak a szükség-szerűségét kívánja biztosítani. Először is a prépostság jogszerűt megüresedettnek volt tekinthető, mert eddigi birtokosa, aki metropolitájának és a többi magyar főpaptársának tudta nélkül ment külföldre, szerzetbe lépett. De gondoskodni kellett a prépostság új betöltéséről azért is, mert az eddigi birtokosa annak javait a lelkek nagy kárára, a belső zavargások elcsendesedése után is az eretnekek kezén hagyta. De Ruber szerint Verancsics nem is volt jogszerűt birtokosa a javadalmaknak, mert a magyar törvények által megszabott időben nem vezettette be magát a javadalom birtokába. Ezzel szemben ő már két éve ellentmondás nélkül és háborítatlanul bírja a prépostságot. Ő ezt nem kapzsiságból, a várható jövedelem nagysága miatt kérte, s amióta bírja, nagy gonddal, sok költséggel azt az eretnekek kezéből kiszabadította, onnan az eretnekek papjait elűzte és helyükbe katolikusokat hozott. A templomokat is restaurálta. Mindezekért nagyon kéri a pápát, hogy ne fossa őt meg a javadalomtól, amely helyett Verancsicsot egy másikkal is lehet kárpótolni.

Verancsics természetesen nem hagyta válasz nélkül Ruber Pálnak a pápához tett jelentését, hanem arra egy hosszabb, kelet nélküli előterjesztésben adta meg a választ. Őt a javadalmától senki meg nem fosztotta, a kánoni törvények szerint csupán a szerzetesi fogadalom letétele készítet a javadalomról való lemondásra, nem pedig a szerzetbe való belépés. A Magyarországról való eltávozására metropolitájától annál kevésbé kérhetett engedélyt, mert az esztergomi érseki szék ekkor üresedésben volt, a főpapok egy részét pedig az eretnek felkelők elfogták volt. De távozására a királytól kért és kapott engedélyt és Rómába is a király

Datum Tirnaviae 24 februarii Anno 1610. Reverendissimae Dominationis Vestrae addictissimus servus et frater Cardinalis Strigoniensis.“ Verancsics által készített két másolata megvan a Széchényi Ferenchez került Verancsics-iratok között. Magyar Nemzeti Múzeum kézirattára, Verancsics Faustus iratai.

⁶⁰ Ruber jelentésének két valószínűleg Verancsics által készített másolata megvan a Széchényi Ferenchez került Verancsics-iratok között: Magyar Nemzeti Múzeum kézirattára, Verancsics Faustus iratai.

salvus conductusával utazott. Azóta itt él igen szerény körülmények között. De nem felel meg a valóságnak Rubernek az az állítása sem, hogy ő a prépostságot az eretnekek kezén hagyta. Ezek a javak a legutolsó országgyűlés rendelkezései szerint csak az idei, 1610. év március elsejéig voltak visszaadandók.⁶¹ Igaz ugyan, hogy őt a prépostság javaiba a magyar jog szokása szerint, be nem iktatták, de ez nem is szükséges a javadalom jogszerinti élvezetéhez, mert ez a törvény nem vonatkozik az egyházi javadalmakra. A beiktatás a háborús viszonyok miatt különben sem lett volna lehetséges. Nem állja meg a helyét Rubernek az az állítása sem, hogy ő már két éve jog szerint, ellentmondás nélkül élvezi a prépostságot, mert csak az idén, április elején iktattatta be magát, ő pedig már a múlt év novemberében tiltakozott Ruber eljárása ellen. Neki egyéb javadalma nincsen, érdemeiről csak annyit akar megemlíteni, hogy a leleszi prépostságot nemcsak megvédte az eretnekek ellen, hanem kiűzte onnan az akatholikus lelkészeket és iskolamestereket is, dacára három vármegye országgyűlési tiltakozásának.⁶²

Verancsics akciójának azonban most sem lett eredménye. A leg súlyosabb érv ellene az volt, hogy Magyarországról való távozása okául a szerzetbe való lépést adta, s miután ennek a szándéknak megváltoztatásáról senkit se tudósított, a prépostságot jog szerint lehetett megüresedettnek tekinteni. Ezzel érvel II. Mátyás király is V. Pálhoz 1611 január 3-án kelt levelében. Szívesen hajlandó azonban a király Verancsicsnak egy üresedésbe jövő javadalmat adományozni, de ezt nem veheti el Rubertől, akinek a javadalmat az egyházi és világi rendek javaslatára adományozta.⁶³ Verancsics ennek az eredménytelenségnek a láttára se adta fel a küzdelmet elvesztett javadalmáért. 1611 október elsején az esztergomi káptalanhoz fordul tiltakozásával, nehogy Ruber az ő hallgatását hallgatólagos beleegyezésnek vegye.⁶⁴ Verancsicsot mély elkeredéssel töltötte el a sági prépostság ügye. A megbántottság és keserűség beszél minden szavából az 1612 februárjában Forgách Ferenchez intézett levelének,⁶⁵ amelyet azonban — úgy látszik — nem küldött el Forgáchnak.

⁶¹ V. ö. az 1609. évi II., III. és IV. törvénycikkeket.

⁶² A leleszi prépostság állapotát illetőleg v. ö. az 1600. évi XXVI. törvénycikket. — Verancsics Faustus felelete két egyszerű, egykorú másolatban is megvan a gróf Széchényi Ferenchez került Verancsics iratok között: Magyar Nemzeti Múzeum kézirattára, Verancsics Faustus iratai.

⁶³ Rudolf levelének Verancsics által készített másolata u. ott.

⁶⁴ Verancsics eredeti fogalmazványa u. ott.

⁶⁵ A levélnek Verancsics által átnézett kijavított fogalmazványa megvan a gróf Széchényi Ferenchez került Verancsics-iratok között: Magyar Nemzeti Múzeum kézirattára, Verancsics Faustus iratai. A fogalmazvány hátán Verancsics kezétől: „Has litteras scripsi ad Cardinalem Strigoniensem, sed non dedi eas adhuc.“

Verancsicsot ekkor még inkább elkéséríthette az is, hogy a zágrábi püspöki széket, amelyre őt a pápa a nuncius útján a királynak ajánlotta, mással töltötte be II. Mátyás. Elkésérésében V. Pálnak 1612 március 3-án átnyújtott iratában még azt is kijelenti, hogy ilyen körülmények közt hajlandó szerzetbe vonulni, vagy pedig püspökségébe menni a hitetlen törökök közé, ha nem kapja vissza régi javadalmát, vagy másikat nem kap kárpótlásul érte.⁶⁶ A kárpótlás gondolata lett a kúria végső döntésének az alapja is. V. Pál 1612 augusztus 31-én II. Mátyáshoz intézett levelében felkéri a királyt, hogy vagy adja vissza Verancsicsnak a sági prépostságot, vagy pedig kárpótolja őt ehelyett egy másik javadalommal. Egyidejűleg értesíti erről Forgách Ferencet is azzal, hogy a nuncius teszi meg a királynál a szükséges lépéseket.⁶⁷ A pápai brevenek ezúttal sem volt foganatja, Verancsics nem kapott másik javadalmat. Még egyszer felcsillan előtte a régi javadalom visszaszerzésének a lehetősége. Forgách érsek 1614 november 27-én arról értesíti,⁶⁸ hogy javadalom nincsen ugyan üresedésben, de megvan a remény reá, hogy visszakapja a sági prépostságot, mert Ruber súlyos tudóbajban szenved. Forgách vígasztalásként hangzó reménye azonban nem vált valóra, Ruber egy évvel Verancsics után halt meg.

Hasonló komplikációk támadtak Verancsics csanádi címzetes püspöksége körül is. Az iratokból arra vonatkozólag nem nyerünk közelebbi felvilágosítást, hogy Herovich Mátyás fehérvári prépost, mikor és hogyan szerezte meg a csanádi püspöki címet. Valószínű azonban, hogy ez is II. Mátyás trónralépésével volt kapcsolatos, mert Herovich Mátyás választott csanádi püspök neve II. Mátyás 1608 december 6-án szentesített törvénykönyvének a záradékában fordul először elő. Ugyancsak olvasható ez az 1609. évi törvények záradékában is.⁶⁹ Nincs tudomásunk arról, hogy Verancsics tiltakozott-e és mi módon Herovich kinevezése ellen. Bizonyos azonban, hogy Herovich kinevezése a pápa jóváhagyását nél-

⁶⁶ Érdekes, amit Verancsics ennek az iratnak az elején szerzetbelépési régi terveiről mond: „... espone come già tre anni passati, con buona . . . di Vostra Beatitudine entrò nella Religione de' Barnabiti, et era pronto di fare la Professione, ma da quelli Reverendi Padri fù giudicato fosse più servitio de Dio che tornasse in Ungaria et questo lor parere, fu approuato da Vostra Beatitudine. Tra tanto . . . sua Prepositura in Ungaria fu impetrata per surrettione da altro Paolo Ruberi Canonico di Strigonia.” Verancsicstól átjavított fogalmazványa a gróf Széchényi Ferenchez került Verancsics-iratok között: Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára, Verancsics Faustus iratai.

⁶⁷ Mindkét breve egykorú másolata u. ott.

⁶⁸ Forgách levelének regestáját közli Kovachich op. cit. t. II. p. 43 f.

⁶⁹ V. ö. Corpus Juris Hungarici, 1608—1657. évi törvénycikkek. Millénumi emlékiadás. Budapest. 1900. pp. 40—41, 88—89. Az 1613. évi törvények záradékából hiányzik a főpapok és méltóságok felsorolása.

külözte, mert Verancsics jog szerint soha nem mondott le a püspöki székről, így az megüresedés folytán az ő életében mással nem is volt betölthető. Így Herovich királyi kinevezése legalább is vitatható volt és eljárását némelyek egyszerűen bitorlásnak mondták, köztük Pázmány Péter is.⁷⁰

Ugy látszik, hogy a pápa a bécsi béke után is kikérte Verancsics tanácsát a magyar egyházi ügyekben. Ilyen természetű az az 1612 június 21-én, Rómában kelt rövid emlékirat is (l. alább 3 szám alatt), amelyben a török hódoltság alatt sýnylődő katolikusok lelki gondozására ad tanácsot a pápának.⁷¹

Bár az egész hódoltsági terület tele van katolikus keresztényekkel, mégis sok heretikus és skizmatikus is található köztük. Amíg ezek jól el vannak látva lelkészekkel, illetőleg görög rítusú papokkal, addig a katolikusoknak alig van papjuk és nincsen püspökük. Igaz ugyan, hogy vannak kinevezett püspökeik, de ezek nem mehetnek biztonságban a hiveik közé. Ezért nem lehet másként gondoskodni ezekről a szegény lelkekről, mint az observáns ferencrendűek közül kinevezni számukra püspököket, mert e rend tagjai biztonságban élhetnek ezen a területen. Ezek a püspökök alamizsnából élhetnének rendi fogadalmuk szerint. Miután kellő számú világi pap nincsen ezen a területen, a rend tagjait kell a szükséges facultasokkal ellátni, hogy úgy mint Boszniában, itt is elvégezhessek a szükségeseket. Ilyen értelemben kellene utasítani az esztergomi érseket és az observáns ferencrendűek generálisát.

Verancsicsnak ez a javaslata is termékeny gondolatnak bizonyult, mert a hódoltságbeli katolikusok lelki gondozása a XVII. században csaknem teljesen a ferencrendűekre maradt.⁷²

Érdekes mozzanat Verancsics életében Pázmány Péterrel való ismeretsége. Ismerte-e vajjon a korábbi években Pázmányt, nem derül ki sem Verancsics, sem Pázmány irataiból. Kétségtelen azonban, hogy 1614 végén és 1615 elején, amikor a nagyszombati kollégium ügyében Forgách Ferenc megbízásából Rómában tartózkodott, közelebbi kapcsolatba került Verancsics Faustussal is. Valószínű, hogy Verancsics a maga részéről melegen támogatta Pázmány római missióját, hiszen a nagyszombati jezsuita kollégium ügye teljesen abban az irányban haladt, ahogy azt Ve-

⁷⁰ 1618 június 18-án írja Pozsonyból Domitrovics Péter zágrábi püspöknek: „Nam Hervicius iste ante annos plures per subreptionem, Episcopatum Chianadiensem obtinuit, dum vivens ac valens in Curia Romana superesset R^{mus} Faustus Verantius consecratus Episcopus Chianadiensis.” V. ö. Hanuy Ferenc: Pázmány Péter levelei. I. kötet, p. 156.

⁷¹ V. ö. Függelék III. szám.

⁷² V. ö. Karácsonyi János: A Szent Ferencrendűek története Magyarországon. I—II. kötet. Budapest, 1922—24.

rancsics „Il modo di restaurare . . .” kezdetű emlékiratában megjelölte. Verancsis bizonyára informálta Pázmányt az ő egyházi reform terveiről, s ezek nem is maradtak teljesen nyom nélkül. Pázmánynak jó szolgálót tettek Verancsics kuriális összeköttetései is, mert Forgách őt azzal a hátsó gondolattal is küldötte, hogy a kuriánál jó benyomást léve teremtesse meg esztergomi érseki kinevezésének a lehetőségét. Verancsics különben hosszas külföldi időzése alatt se vesztette el érdeklődését a hazai ügyek iránt. Pázmánnyal bizonyára beszéltek, tárgyaltak a hazai ügyekről is. Mindez nyilvánvaló Pázmánynak Verancsicsához intézett leveleiből, amelyekből három maradt reánk.

Úgy látszik, Verancsics megkérte Pázmányt, hogy ajánlja be egyik unokaöccsét Forgách bibornoknak, hogy vegye fel őt az esztergomi káptalan nagyszombati növendékei közé. Pázmány 1615 május 30-án Bécsből arról értesítette Verancsicsot, hogy nyolc nappal előbb beszélt erről Forgáchal, aki megígérte a kérés teljesítését.⁷³ A sághi prépostság ügyét elpanaszolta Verancsics Pázmánynak is, akit szintén közbenjárásra kért fel. Pázmány nyilván szóba is hozta az ügyet Forgách előtt, de eredmény nélkül, mert erre vonatkozó feleletéből ugyancsak kevés remény csillan ki. Forgách szerint ennek orvoslására idő kell, de Pázmány csak úgy bízik a sikerben, ha Verancsics személyesen jár utána. Azután említi Pázmány Verancsicsnak, hogy a törökkel Khleslen kívül Forgách és Apponyi Pál tárgyalnak.

Forgách Ferenc halála után megindultak a tárgyalások az utód kinevezése ügyében. Pázmány jelöltsége nem volt minden ellenzék nélkül és volt olyan terv is, amelyik elhalasztani kívánta az érseki szék betöltését. Ilyen körülmények közt kétszeresen fontos volt Pázmánynak, hogy Rómában mellette foglaljanak állást. Verancsics szava itt nem volt súly nélkül és talán ezért is ír olyan meleg hangon 1616 január 18-án Prágá-

⁷³ „Negotium Praepositurae ego certe diligentissime D^{no} Cardinali proposui, eaque omnia, quae a V^{ra} Rev^{ma} Dono audieram, commemoravi. Fructum tempus ostendet, quem ego tamen nullum propemodum spero, nisi urgeat praesentia furni.” V. ö. Hanuy op. cit. tom. I. pp. 45—6. Hanuy a levélnek ezt a passusát félre érti és, bár megkérdőjelezve, a turóczi prépostság ügyére vonatkoztatja, amelyet Forgách ekkor az érsekséghez való első lépésül, Pázmánynak szánt. Pázmány különben Verancsicsot levelében csanádi püspöknek és sági prépostnak címezi, vagyis sem Herovich, sem Ruber kinevezése mellett nem foglalt állást (V. ö. még Domitrovics Péterhez 1618 június 28-án intézett és fentebb idézett levelét.). Pázmány levelének címzéséből (Romae nella casa del Monsigr. Vives) azt is megtudjuk, hogy Verancsics hol lakott Rómában. Ez a Mons. Vives alighanem azonos azzal a Giovan Battista Vivesszel, aki referendarius volt és 1614-ben III. Alvarus kongói uralkodó, 1618-ban pedig Németalföld delegálta római követéül V. ö. Pastor: Geschichte der Päpste Bd. XII, pp 262, 374. — A levél a Széchényi Ferenchez került Verancsics iratokkal került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Említi Kovachich op. cit. tom. II. p. 438, aki igen helyesen észre veszi, hogy itt a sági prépostság ügyéről van szó.

ból Verancsicsnak. Siratja Forgách halálát; kinevezik-e utódját, vagy az érseki székhely üresedésben marad, még bizonytalan, sokan sokfelét beszélnek erről. Kéri Verancsicsot, akit atyjaként tisztel, hogy tartsa meg jóindulatában és imádkozzék érte. Verancsics nyilván be volt avatva Pázmány kinevezésének ügyébe és abban fáradozott is, erre vall az a megjegyzés, amelyet Pázmány levelének a hátára jegyzett. „Ugy van, hogy ez a jezsuita lesz most esztergomi érsek, meg is érdemli azt.”⁷⁴

Az 1616. év, úgy látszik, nagy fordulatot jelentett Verancsics életében is. Egy évtized után elhagyja az Örök Várost és valószínűleg még az év első felében Velencébe költözik. Mi volt ennek a közvetlen indítóoka, nem tűnik ki se Verancsics irataiból, se a többi rendelkezésre álló forrásból. Talán irodalmi munkáit vélte itt könnyebben sajtó alá rendezni és kinyomtatni, vagy talán az immár öreg korban élő Verancsics hazájához közelebb, ott, ahol boldog ifjúságának tekintélyes részét töltötte, ott kívánta megvárni a halált. Bizonyos, hogy Verancsics 1616 nyarán már Velencében volt, ahol a San Provolo plébánia területén lakott.

Verancsics egész életében nemcsak lelkes barátja, de komoly művelője is volt a tudományoknak. Nyugtalan, változásokat kedvelő egyéniségének megfelelően nem tudott ugyan rendszeres munkát végezni, érdeklődése sokfelé irányult, de genialitása minden munkájában erőteljesen villan fel. Nemcsak érdeklődése, de komoly szakismeretei is túlmentek a humaniorák területén, amelyről elsősorban jeles szótára tanuskodik, és nagyon érdekes, genialitására jellemző eredményes munkát végzett a természettudományok terén is. Bizonyos, hogy eziránt már régtől fogva érdeklődéssel viseltetett, de komolyan a természettudományokkal csak a nyugodtabb, tudományos munkára alkalmas római milieuban foglalkozott. Verancsicsot itt a természettudományokból elsősorban a praktikus kérdések érdekelték és ezekre keresett és talált elmés megoldásokat. Verancsics találmányait, ötleteit közkinccsé kívánta tenni, nemcsak a tervrajzokat, de azok leírását is kinyomtatta.

Verancsicsnak ez a munkája (*Machinae novae Fausti Verantii siceni* [s. l. & a.]) ismeretes volt már Szabó Károly előtt is, aki a hely és év megjelölése nélkül való művet egyszerűen XVI. századi velencei nyomtatványnak mondja.⁷⁵ Szabó Károly, aki gróf Apponyi Sándor és a müncheni udvari könyvtár példányait ismerte, de a budapesti Egyetemi könyvtárét még nem, itt egyező nézetten van a *Libri* munkájában foglaltakkal,

⁷⁴ „Questo giesuita ha da essere adesso Arcivescovo di Strigonia et lo merita” — így szól Verancsics jegyzete. A levél címlapja még meg volt, amikor Kovachich a Széchenyi Ferenchez került Verancsics iratokat katalogizálta (v. ö. op. cit. tom. II. p. 438), de hiányzott már a múlt század hetvenes éveiben, amikor Pázmány leveleit Fraknoi összegyűjtötte.

⁷⁵ V. ö. Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. III. kötet. 967. szám.

mert ő teszi ezt a XVI. századi velencei nyomtatványok közé.⁷⁶ Apponyi Sándor a 27. táblán közölte, s már említett püspöki címer alapján megállapítja, hogy a mű csak 1600 után készülhetett és semmiesetre sem nyomták 1605 előtt, mert benne VIII. Kelemen pápáról, mint elhaltról tesz említést Verancsics. Apponyi ezért a könyvet, — amelynek kitűnően sikerült rajzait a szerző földijének, Bonifazio da Sebeniconak, tulajdonítja — az 1605. évbe sorolja.⁷⁷ Fortis apát semmi közelebbit nem tud Verancsics e munkájának megjelenéséről, épen csak említi azt.

Itt azonban úgy Szabó Károly, mint Apponyi egyaránt tévednek. Verancsics ez a munkáját nem a XVI. század végén, nem is 1605-ben, hanem élete végén 1616-ban publikálta. Nyilvánvaló ez azokból a köszönő levelekből, amelyeket különböző személyiségek Verancsicshoz írtak. Verancsics nagy publicitást szánt munkájának, amelynek szövegét latin, olasz, spanyol, francia és német nyelven tette közzé, megjelenése előtt pedig tartalomjegyzéket küldött szét róla ismerőseinek. 1616 július 16-án Rómából kelt Bandini bibornok köszönő levele, amiért Verancsics Velenéből megküldötte neki a gépekről szóló és már előre jelzett munkáját. Ugyanezen a napon köszöni meg Del Monte bibornok is könyvét, mely igazán méltó kiadvány lenne egy fejedelemhez is. P. Giovanni Ambrogio, a barnabíták generálisa 1616 november 24-én köszöni meg Milanoból Verancsicsnak, hogy október 22-én kelt levelével együtt elküldötte a könyvet és a rajzokat, amelyek megfelelnek a már előbb megküldött tartalomjegyzéknek.⁷⁸

Verancsics megküldötte ezt a munkát Pázmánynak, aki épen ekkor nyerte el az esztergomi érseki széket. Pázmány új méltóságában sem felejtkezett el Verancsicsról, akihez a két év előtti római tartózkodás emléke fűzte. 1617 január 3-án Nagyszombatból kelt levelében értesíti Verancsicsot az érseki kinevezéséről, amely őt abban a korban érte, amikor már nyugalom után vágyott. A sokféle elfoglaltság szolgáljon mentségére, hogy csak most válaszol levelére és most köszöni meg legmelegebben a

⁷⁶ „Le volume n'est pas daté, mais sans aucun dont il a été imprimé à Venise vers la fin du seizième siècle.” Libri : Histoire de Mathématique en Italie, vol. IV. p. 46.

⁷⁷ V. ö. Apponyi op. cit. vol. II. n. 679.

⁷⁸ „Ritornato dalle visite dei nostri collegj di Piemonte ho ritrovato in Milano lettere di V. S. Rma delli 22 ottobre con la cortese ma oblatione dir disequi et libri stampati conforme all'indice da lei già mandatomi.” Mind a három levél eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában, a Széchényi Ferencről származó Verancsics Faustus iratok közt. V. ö. Kovachich op. cit. t. II. p. 439. A Machinae novae kiadásának évét helyesen állapította már meg Dr. Ing. Hugo Theodor Horwitz, a Verancsicshoz intézett leveleket pedig felkutatta és Magyar fordításban közölte Lósy Schmidt Ede, A Magyar Mérnök-és Építészegylet Közlönye, 1925, pp. 28—30. U. ott. Verancsics két arcképének reprodukciója. Továbbá F. A. Galvani (Il Re d'Armi di Sebenico, vol. I. Venezia, 1884) nyomán hitelesen meg nem erősített adatok Faustus házasságáról és családjáról.

küldött könyvet. Kéri Verancsicsot, hogy továbbra is tartsa meg őt jóindulatában.⁷⁹

Az elismerések, amelyekkel Verancsicsot művéért elhalmozták, valóban nem voltak csak udvariassági szólamok, mert Verancsics munkája ötletessége és mélyreható tudása miatt megérdemelte az elismerést. Az építészeti problémák megoldása mellett, — aminők a velencei Szent Márk téren emelendő három szökőkút, Bécs mellett egy dunai fahíd, egy se-benicoi templom mellette kolostorral, — nap-, víz- és tűzórák, vízi-, szél- és taposómalmok tervei láthatók, azután különféle olaj- és borprések. Foglalkoztatta Verancsicsot a munka racionalizálásának a kérdése is. Ábrán mutatja be a kaszával való aratást, amelyet praktikusabbnak tart az akkor szokásos sarlózásnál. Viszont cséplés előtt — terve szerint — le kell vágni a szalmáról a kalászt, mert így gazdaságosabb a cséplés. A különböző hídkonstrukciók mellett, amelyek közt megtalálható a mai lánchíd eredeti elgondolása is, Verancsics egy légtömlőkből összeállított mentőövet, egy mai elveken alapuló ejtőernyőt, kotrógépet, gyaloghintót, ruganyos kocsit, valamint kocsilékszerkezetet is konstruált. Joggal mondja Libri róla,⁸⁰ hogy Verancsics műve eredetiségével messze kimagaslik a kor többi hasonló műve fölött, amelyek közt egy sincs, amit Verancsicséhoz csak hasonlítani is lehetne.

Verancsics természettudományi munkájával egyidejűleg egy filozófiai könyvet is kinyomatott „Logica nova” címmel.⁸¹ Verancsicsnak ez a munkája — amint Fortis apát írja — két érdekes kortársával, a dominikánus Fr. Tommaso Campanellával és a már említett de Dominis volt spalatoí érsekkel, Paolo Sarpi a velencei eretnek szervita munkájának kiadójával hozta őt kapcsolatba.

Verancsicsnak ez a könyve, amelynek értékelése a filozófiai irodalom feladata, a logikán kívül egy rövid keresztény etikát is tartalmaz. Beve-

⁷⁹ A levél eredetije Kovachich szerint (op. cit. I. II. p. 439.) a Széchényi Ferenchez került Verancsics iratok közt volt. Hanuy Ferenc (Pázmány Péter összegyűjtött levelei, I. kötet, Budapest, 1910, p. 90.) azt írja, hogy Pázmánynak ez az eredeti kézírása fennmaradt a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára kéziratának törzsállományában; 1507. fol. Lat. felíratú fasciculusban s ő ezen eredeti után közli a levelet. Hanuynak ez az idézete nem látszik pontosnak, mert a kézírattár Fol. Lat. 1507 számú kézírata, amely Jankovich Miklós hagyatékából való és Pázmány Péterre vonatkozó iratokat, leveleket tartalmaz, még a múlt század kilencvenes éveiben szétbontott és a múzeumi levéltárban a „Személy szerinti iratok” csoportjában kapott helyet. Hanuy itt láthatta ezt a levelet.

⁸⁰ V. ö. Libri op. cit. vol. IV. p. 46.

⁸¹ A műnek, amelynek Szabó Károly (Régi Magyar Könyvtár, III. kötet, 1180. szám) csak a Ráth György könyvtárban levő példányát ismeri, teljes címe: Logica nova. Suis ipsius instrumentis formata et recognita. A Fausto Veranico Episcopo Chanadio. Venetiis, MDDXVI, Apud Ambrosium et Bartholomeum Dei, 4-ed r., 79 lap.

vezetőül két hozzáintézett epigrammát közöl,⁸² amelyek közül Theodosius Gradensisé arra is céloz, hogy Raimundus Lullus állott Verancsics előtt mintaképül. Azután Plátóból három és Horatiusból egy jelmondat következik. Nagyon érdekes Verencsics rövid előszava, amelynek minden szava jellemző írójának egész egyéniségére. Mielőtt ennek a munkának a kiadásához fogott — írja Verancsics — inkább tanulni, mint tanítani akart. Fájdalom, sokan vannak olyanok, akik sem tanulni, sem tanítani nem akarnak. Ezek, ha kritikára kérik fel őket és se helyeselni, se cáfolni nem merészelnek, a kevés idővel védekeznek. Ezek most felhúzzák az orrukat az ő könyvének láttára, hogyan adják majd el nagy könyveiket a tanítványaiknak. Ezekkel szemben ő a tudós férfiakhoz fordul, hogy azok az ő számos tévedését barátságosan mutassák ki.⁸³

Ezen előszó után, amely élesen mutatja Verancsics idealizmusát, következik a mű első része: *De Logica*, amely az ő meghatározása szerint: *Logica, seu Dialectica, est Ars discendi et docendi Scientias, vel Est modus Orationem Ratione digerendi. A thesis meghatározását azután annak részletes és az irodalomra támaszkodó magyarázata követi. A logikát három részre osztja. Ezek a következők: Prima agit de formanda Definitione, secunda de Divisione, tertia de Argumentatione, Ratiocinatione, seu Confirmatione. Ezek közül leghosszabban a definitióval foglalkozik, amelyre sok példát is hoz fel.*⁸⁴

⁸² „*Antonius Cornicinus in Logicam Reverendissimi Domini Fausti Verancii.*

En Logicae Statuam, Faustus de scrolibus udis,
Et densis spinis, confractam colligit, inde
Membra suis membris aptat, ferruminat arcu,
Levigat, extergit, tandem base collocata alta.

Theodosius Gradensis in eandem.

Non est hic Lullus, Lector non denique Ramus,
Est modica, at solidis Ramis Radicibus Arbor,
Qua gratos vernans fert flores, folia, fructus.

⁸³ „*Ad Lectorem. Nos quidem, dum haec edimus, nostram prodimus inscitiam, magis profecto discere quam docere cupientes. At dolemus esse plerosque hujus professionis homines, qui neque discere, neque docere velint. Nam rogati, ut suam apponant censuram: cum neque approbare audeant, neque refellere sciant, non habere se tantum ocij causantur: interim haec nostra uti nova naso suspendunt, se magnos Logicos et Metaphisicos, apud suos discipulos venditant. Solum quandam temporis praescriptionem, et multitudinem eorum qui a suis partibus stant, praelendunt. Ac si nos similibus omnino destituti essemus auxilijs, et non magis ratione, quam auctoritate Ars Rationis niteretur; neque temporis successu, omnes Artes et Scientiae adolevisent. His igitur Papagallis posthabitis, convertimus nos ad viros eruditos et ingenuos, quos sedulo petimus ut nostros errores, quos forte plures invenient, amice demonstrent; adeo enim id non aegre feremus, ut tamquam magno beneficio affecti, magnas etiam gratias eis habituri simus.*”

⁸⁴ A történeti definitiót így írja le: „*Hac ratione si Historicus velit personam Didois describere: primo dicat oportet. An fuerit unquam Dido, multi enim de hac re du-*

Munkájának második része huszonhat dialogusba foglalt vitatkozás a Verancsics logikájában foglalt egy némely állításokról. Az ellenvetéseket Verancsicsnak egy meg nem nevezett barátja, egy érsek teszi, amint ez a címből (*Contra Logicam R. D. Episcopi Canadiensis, ab amico amice observata*) valamint a dialogus személyeiből (*R. D. Archiepiscopus, Episcopus*) nyilvánvaló. Aligha tévedünk, ha ebben az érsekben, aki Verancsicsnak jó barátja és munkáját barátilag bírálja, Verancsicsnak már említett, hányatott barátját, Marcantonio de Dominis volt spalato érseket, aki 1614-től 1616 szeptemberéig, amidőn az egyházzal végleg szakított és Angliába menekült, Velencében tartózkodott, akarta megszemélyesíteni. De Dominis kritikájára utal Fortis apát is, de ennek eredetijét épen úgy nem lehet ma megtalálni a Verancsics-iratok között, mint ahogy nincsen meg Tommaso Campanella⁸⁵ dominikánus filozofusé sem, amelyet Verancsics nem is nyomtatott le munkájában⁸⁶

A kritika után egy rövid keresztény erkölcstan (*Ethica Christiana auctore Fausto Verantio, Episcopo Canadiensi*) következik (pp. 60–78), amelyet a szerzőnek rövid előszava vezet be. Ebben Verancsics röviden

bitant. 2. Quid fuerit, id est quibus virtutibus, quibusve vitijs imbuta. 4. Quam magna, et potens, nempe opibus, militia, provincijs. 5. Quando, id est quo aeo flourerit et quam diu vixerit. 6. Ubi nata sit, ubi educata, ubi regnaverit. 7. Quid praeclari gesserit, id est quomodo Carthaginem conderit, armis legibusque muniverit. 8. Quae domique in Fuga ex Phoenitia, quae tandem in Aphrica, a vicinis regulis et ab Aenea passa sit. 9. qui Affines, unde genus traxit. 10. qui finis actionum eius, nempe gloria etc.” Verancsics op. cit. p. 19. Érdemes volna Verancsics munkáját az eredetiség szempontjából kritika alá venni.

⁸⁵ Tommaso Campanella dominikánus szerzetes, költő és filozófus, De Dominishez hasonlóan, ellentétben állott a pápa világi uralmáról akkor hirdetett hivatalos tanításokkal. Az inquisitio először 1591-ben, majd ismét 1595-ben vezetett ellene vizsgálatot. 1600-ban, amikor VIII. Kelemen a nápolyi spanyol alkirály útján titkos tárgyalásokat kezdett a genovai eredetű messinai családból származó Sinan pasával, hogy azt a kereszténységnek ismét megnyerje, Campanella összeszküvést szőtt a nápolyi spanyol kormányzat ellen, aminek Sinan pasát is megnyerni igyekezett. Az összeskűvést felfedezték és Campanella merész politikai tervéért sok évi börtönnel bünhődött. Campanella VIII. Orbán alatt (1623–44) jutott ismét szerephez, kommentárokat írt a pápa költeményeihez, amiért VIII. Orbán öt 15 scudi havidíjjal jutalmazta. Campanella típusa volt az ingadozó jellemű, megbízhatatlan költő-politikusnak, hosszú időn át élvezte II. Ferdinánd támogatását, amikor azonban sikerült Franciaországba jutnia, nyomban a Habsburg-ház ellen fordult és azt az eretnokség előmozdítójának mondta. Campanella életével, irodalmi munkásságával sokan foglalkoztak, ezek közül elég legyen csak Ranke, Benedetto Croce és Meinecke nevét említenem. Bő bibliográfiát és a probléma kijelölését megtaláljuk Pastor: *Geschichte der Päpste*, Bd. XI, pp. 226–7; Bd. XIII. pp. 614, 620, 891 alatt. Campanella és Verancsics közelebbi kapcsolatait, amelyeket Fortis apát nyomán említünk, a további kutatás van hivatva felderíteni, mert Verancsics iratai közt ennek nincsen nyoma.

⁸⁶ Fortis apát úgy látszik nem látta Verancsicsnak ezt a munkáját, különben nem írná azt, hogy műve „Giusio Verace” pseudonym alatt jelent meg. A címlapon világosan áll Verancsics neve és csanádi püspöki méltósága.

kifejti, hogy nem a tudósokhoz, hanem a magához hasonló művelt olvasóhoz kíván szólni.⁸⁷ Verancsics értekezésében a keresztény erényekkel foglalkozik (*De virtutibus*). Ezek az alázatosság (*Humilitas est virtus, que facit ut homo modeste, ac modice de se ipso sentiat. Est inquam contemptus honoris*); a tisztaság (*Castitas est virtus, coercens hominem a corporis voluptatibus, a castigando dicta*) és a szegénység (*Paupertas tertia virtus animi est, qua modum rebus habendis statuimus: est inquam contemptus Opum*).

A könyvet egy az országot jól kormányozni akaró keresztény fejedelem számára készült politikai tizparancsolat fejezi be (pp. 78–79). Ennek második pontja igen jellemzően bizonyítja, hogy Verancsics a katolikus vallás ügyének előmozdítását most is a fejedelem legelőbbvaló teendői közé sorolja.⁸⁸

Az öregedő Verancsics úgy látszik sietve igyekezett életének tudományos munkáját közzétenni. Ehhez kétségkívül segítségre volt szüksége, és ezt a tudományos munkára is alkalmas segítőtársat egyik Rómában időző dalmát papban, a sebenicói születésű Mrnavič Tomko Jánosban, akiben Karácsonyi János a Szilveszter-bulla hamisítóját fedezte fel,⁸⁹ találta.

Tomkó 1597-ben került először Rómába, ahol az illyr-kollégium növendéke volt. 1603 tól 1610 ig szülővárosában élt, ahol a szeminárium tanára, később kanonok volt. 1610-ben a római szentszéktől megbízást kapott a glagolita misekönyvnek és a breviarium szövegének kiigazítására. Ennek az érdekében Rómában is járt, ahol megismerkedett Verancsics Faustusszal is, aki alkalmat adott neki arra, hogy könyvtárát és kéziratgyűjteményét használhassa.⁹⁰ Valószínű, hogy épen abban az időben,

⁸⁷ „Ad eruditum lectorem. Non tibi scribimus haec, docte Vir, sed nostri similibus. Habes multos, mayorum gentium authores, qui tuam sitim explere possint. Haec parva parvis relinque, quibus ad illos magnos, non potest aditus Vale.” Verancsics op. cit. p. 60.

⁸⁸ 2. „Pre omnibus alijs cogitationibus, eas maxime animo volvat, que sui numeris sunt proprie. Crebras inquam consultationes ineat, qua ratione Religio Catholica, ac boni Mores propagandi, qua Iustitiae cursus dirigendus, qua Pax Populi sui qua rerum abundantia vigeant.” Verancsics op. cit. p. 78.

⁸⁹ V. ö. Századok, 1909, pp. 361–76 és u. ott, 1912. pp. 1–11.

⁹⁰ Karácsonyi János (Századok, 1909 p. 364) azt mondja, hogy Tomkó első művét Árpádházi boldog Margitnak 1612-ben (1613 ?) megjelent horvát nyelvű életrajzát a csanádi püspök nővérének ajánlotta, aki akkor a trauai apáca kolostor főnöknője volt. Ez alatt csakis Verancsics Faustus nővére volna érthető (v. ö. a családfát: Magyar Sion. 1899, p. 30.), de Karácsonyi nem nevezi meg a forrást, ahonnan ezt az adatot vette. Már pedig generalis forrása itt Tomkó életrajzához Margalits Ede munkája (Horvát történelmi repertorium, I. kötet, Budapest, 1900) volt, itt pedig világosan olvasható, hogy Tomkó ezt a munkáját a saját nővérének ajánlotta, ez volt a trauai apácák főnöknője. Valószínű tehát, hogy Karácsonyi félreértette vagy tévedésből figyelmen kívül hagyta a Margalitsnál mondottakat. A kérdés csakis Tomkó művének vizsgálata után dönthető el, sajnos azonban Tomkónak ez a munkája ép úgy mint az alább említendő emlékbeszéd nincsen meg közkönyvtárainkban.

amikor Pázmány Rómában tartózkodott, ott volt Tomkó is és épen Verancsics Faustus révén kötöttek ismeretséget. Segített-e Tomkó Verancsicsnak 1616-ban megjelent két kötetének sajtó alá rendezésében, arról nem szólnak az adatok. Aminthogy Tomkó itinerariumának ismerete híján az se bizonyos, hogy Tomkó 1616—17 években, amikor Verancsics Velencében élt, egyáltalán ott tartózkodott-e. Tomkót Verancsics irodalmi munkásságából különösképen egy dolog érdekelhette, Dalmácia történetéről írott műve, amely Faustus halálakor már készen állott, de végső akaratára szerint ezt koporsójába téve vele együtt temették el. Jelen volt-e ekkor Tomkó is, nem szólnak róla a források, de nagyon valószínű, még ha nem is fogadjuk el szó szerint, amit J. Ch. Engel⁹¹ és P. J. Šafarik⁹² mondanak, nevezetesen, hogy Tomkó ekkor Faustus szolgálatában állott.

Amennyire bizonytalan Verancsics születési éve, annyira bizonytalan elhalálzásának közelebbi ideje is. Šafarik szerint Verancsics, miután Róma levegőjét az egészsége nem bírta, elhatározta, hogy életének hátralévő részét Sebenico közelében, Previc szigetén, mint remete fogja eltölteni. Utközben Velencében érte őt 1617-ben utól a halál. Šafariknak ez az előadása, amely valószínűleg Farlatira támaszkodik, nagyjában megfelelhet a valóságnak, csak Verancsics utolsó velencei tartózkodását kell állandóbb jellegűnek és az ő végső irodalmi terveivel összefüggőnek tartani.

Verancsics halálának a napja bizonytalan. Az utolsó hír, amit róla 1617-ből kapunk, Pázmány Péternek 1617 január 3-án Nagyszombatban kelt és hozzá intézett levele. Kérdéses, vajjon ez még életben találta-e Verancsicsot, akiről a források egybehangzóan csak annyit mondanak, hogy 1617-ben Velencében halt meg. Holttestét Previc szigetére szállították, ahol a franciskánusok templomába temették. Sírfelirata Šafarik közlése szerint: „Faustus Verantius Episcopus Csanadiensis novorum praedicamentorum et novarum machinarum et fragmentorum historiae illyricae ac sarmaticae collector.” Emlékbeszédet Tomkó János mondott felette s ez a beszéd a megholtra vonatkozó három elégiával együtt Pázmány Péternek ajánlva 1617-ben Velencében nyomtatásban is megjelent.⁹³ Veran-

⁹¹ Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer, II. Teil. Halle 1798, p. 153.

⁹² Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur, Prag, 1865, p. 20.

⁹³ A könyv címe Margalits szerint (op. cit. t. I. p. 108): „Oratio habita in funere illustrissimi ac reverendissimi viri Fausti Verantii episcopi Chanadiensis;” Engel szerint pedig (op. cit. II. Teil. p. 153): „Oratio (parentatoria) in laudem Fausti Verantii Sibenicensis, Episcopi Chanadiensis in Hungaria.” Tomkónak ez a munkája sincs meg könyvtárainkban. — Tomkó 1636-ban bekövetkezett haláláig jó viszonyban maradt Pázmány Péterrel, akinek — úgy látszik (v. ö. Tóth László: Pázmány Péter ismeretlen levele a magyar pálosok reformja ügyében. Budapest, 1930.) — a bizalmát bírta. (Éppen Tomkó

csics gazdag irodalmi hagyatéka, beleértve Antal érsek iratait is, Tomkó kezére került, aki bőségesen élt az ott talált becses anyaggal s nem is nagy lelkiismeretességgel használta fel azokat. Jó ürügy volt ez neki arra is, hogy a Szilveszter-bulláról — persze hamisan — azt mondhassa, hogy ezt a bullát Verancsics Antal találta 1550-ben a trau levéltárban.⁹⁴ Tomkó szerepéről a Verancsics-iratok körül már a XVIII. századbeli történetírók nagyon lesújtó véleményt alkottak.⁹⁶ Így érthető, hogy a Verancsics iratok jó másfélszázaddal később annyira megtizedelve kerültek vissza Magyarországra.

IV.

Verancsics változatos, fordulatokban gazdag életének csupán vázlatos ismerete is meggyőzhet arról, hogy benne a XVI—XVII. század fordulójának egyik legjelentékenyebb magyar katolikus vezető egyénisége rejtelt. Tulajdonképpen két kor határmegyéjén állott, ez volt az oka élete sok sikertelenségének is. Fiatal éveit még Oláh Miklós, Verancsics Antal kései magyar humanizmusának az idejébe esnek, itáliai tanulmányai idején az olasz renaissance épen Velencében, utolsó, de legszebb, mert sokoldalúbban kifejtett korszakát éli. Erre a két pillérre épült Verancsics Faustus egész kultúrája, amelynek horizontját nem mindennapi tehetségének erősen polihistorjellegű érdeklődése ugyancsak szélesen vonta meg. Ha Verancsics Itáliában marad, — ahol a kultúra a fegyverek zaja mellett is gondtalan életet élt, — nagy kvalitásai mellett kétségkívül kora legelső tudósai közé emelkedett volna. De Faustus Magyarországra tért vissza, amelyet hazájának mondott ugyan, anélkül mégis, hogy ősi, nemzeti és nyelvi tradícióit teljesen feledni tudta volna. Benne a három nemzethez tartozandóság konfliktussá nem érlelődött, hanem — különösen a Bocskay-felkelés után — valami supernacionális állásponttá kristályosodott, ennek a bélyegét viselik magukon emlékiratai is.

A szüntelen háborúskodás, amely a magyarság életét a XVI. szá-

homályos, sok tekintetben még fel nem fedett egyénisége miatt szükséges volna ezt a kapcsolatot Pázmány és Tomkó között részletes kutatások alapján felderíteni.)

⁹⁴ V. ö. Századok, 1909. p. 375.

⁹⁶ „Tomco war um diese Zeit in Diensten dieses Faustus, und mag damals aus der Veranzianischen Büchersammlung bey deren Durchsicht manches entwendet haben.“ V. ö. Engel op. cit. II. Teil. p. 153 — „Del MDCXVII trovavasi al servizio del Vescovo Canadienso, della cui morte pubblicò l’Orazione soprindicata. Frugando nelle Carte Veranciane, costui avrà rubato chi sa-quante cose! Così dee far giudicare il plagio della Vita di Pietro Berislavo, ch’egli diè alla luce del MDCXX, non altro aggiungendovi che alcuni periodi per farsi di lui congiunto, e sopprimendo le poche linee, che scoprivano il vero biografo Antonio Veranzio. V. ö. Fortis op. cit. pp. 146—47.

zad utolsó negyedében csaknem teljesen betöltötte, Faustus kifinomult, tudomány és művészet kedvelő egyéniségének nyilván ellenére volt. A várkapitányságot szívesen cserélte el a királyi titkárság díszit és befolyást jelentő positiójával. De úgy látszik, az ő aggodalmaskodó, analizáló, há- tározni nem tudó egyéniségének ez sem hozta meg a lélek megnyugvá- sát. Az udvari intrikák, a hatalmasok nyers, kíméletlen harcai, a határt nem ismerő kapzsiság, mikor mindezek könnyen takaróznak a vallási meggyőződés köpenyével, Faustusnak itáliai emlékéből mindinkább egyet juttatnak eszébe: Macchiavellit, őt emlegeti, amikor egyik emlékiratában a császári politikusokat jellemezni kívánja. Talán olaszos kultúrájának köszönhető, hogy a török veszedelem nagyságát a nyugati keresztény- ségre, jobban átértette sok magyar kortársánál, mert a török elleni küz- delem épen Itália földjén talált a legőszintébb megértésre és rokonérzésre. A lepantói csata idején Faustus maga is Itáliában tartózkodott. A török elleni harc azonban vallási háborúk által meg nem osztott Magyaror- szágot tételezett fel a katolikus hit természetszerű védője a császár ve- zetése alatt. Így támadt fel Verancsics lelkében a vágy az egységes, ka- tholikus Magyarország után. A katolikus restauráció gondolata, amelyet ő igen helyesen belső reformnak nevez, készítette őt arra, hogy maga is ennek a szolgálatába álljon. Életének kétségtelen csalódásai, a lelki ki nem elégítettség tekintélyes állásában is az egyházi pálya felé irányították.

Akik ismerték tehetségét, meggyőződését, bizonyonnyal nagy reménye- ket fűztek egyházi pályájához. Tényleg rövid idő múlva püspökké is lesz és úgy látszik, hogy vezérévé a magyar katolikus restauráció- nak. Az események azonban más fordulatot adtak Faustus életpályá- jának. Verancsics a vallás ügyét mindenekfelett állónak látta és így képzel- te ő a magyar katolikus restaurációt is megvalósítani. A császári udvar ezzel szemben, ha katolikusnak érezte is magát, pusztán a katolikus vallás miatt nem szívesen kockáztatta uralmának érdekeit a protestáns többségű Magyarországon. A vallás ügyét az udvar mindig szívesen használta fel rekompenzációképen a magyar nemzeti törekvésekkel szemben. Viszont Forgách Ferenc és mindig növekvő tábor a magyar katolikus restau- rációt hatalmi szóval akarta elsősorban megoldani. A katolikus főpap- ság úgy gondolta, hogy először kíméletlen intézkedésekre van szükség és, ha kell, harc árán is vissza kell szorítani a protestantizmust. Forgáchék álláspontja ugyan semmiben sem különbözött némely külföldi protestáns államétól, de ha meg is felelt a kor felfogásának, teljesen célravezető mégse volt. Forgách és követői a protestantizmus harci leverésénél meg- feledkezni látszottak arról, hogy a csekély számú magyar katolikus egy- ház belső szervezetében is mennyire rá van utalva a belső reformra és a megerősödéésre.

Ezen a ponton izolálódott Verancsics mindkét állásfoglalástól. Nem hajlandó a katolikus érdekekből engedni a magyar nemzeti követelések javára, ahogy azt kényszerűségből a császári udvar tette. De nem érezte elegendőnek a katolikus restauráció sikere érdekében azokat a külső, igen sokszor hatalmi rendszabályokat, amelyekkel Forgáchék inkább provokálólag, mint meggyőzően hatottak. Verancsics elsősorban a tridenti zsinat belső reformjának végrehajtása érdekében szállt sikra. Királyi beavatkozást csak az egyházi javak megvédelmezése, illetőleg visszaadása érdekében kíván. A reform keresztülvitelének vezetését pedig a pápa állandó delegátusának pártatlanságára óhajtja bízni. A reform érdekében — mint Verancsics erőteljesen hangsúlyozza — a főpapságnak kell a saját maga megreformálásával előljárni.

Verancsics tehát egyik oldalon se talált megértésre és így az ő állhatatlan, ingadozó lelkülete mellett, egészen természetes, hogy a Bocskay-szabadságharc sikereinek delelőjén reményvesztetten, csalódottan hagyja el az országot. Az örök városban, ahol az évezredek tradíció mindent letompító fényénél szeretik az eseményeket az örökkévalóság gondolatának megnyugtató optimizmusával szemlélni, úgy látszik Verancsics is megnyugodott és a kuria részére időnként készített alapos és jól tájékozott helyzetjelentések mellett ismét a tudományoknak szentelte magát. A természettudományoknak a politikai relativitások nyugtalanító momentumaitól annyira eltérő és megnyugtató abszolút igazságaiban találta meg nagy tehetsége a neki megfelelő igazi terrenumot. Humanizmusa pedig a filozófiai szemlélődésben oldódott fel akkor, amidőn számára a politikai cselekvés mezején már nem maradt tér.

Élete alkonyán még találkozott azzal, akinek látásán megérezte, hogy ő lesz a magyar katolikus restauráció igazi vezére, az, amivé lenni két évtized előtt talán maga is vágyott. Verancsics felismerte Pázmány nagyságát és benne a jövő nagy emberét. De Pázmányra se maradt hatás nélkül Verancsiccsal való ismeretsége. Nem mintha Verancsics római összeköttetéseinek sokat köszönhetett volna főpapi karrierjében, bár Verancsics itt is hasznára volt egyben-másban, hanem azért, mert a Verancsics által elsőízben hangsúlyozott egyházi belső reformoknak csak egy részét valósította meg az 1611-iki nagyszombati zsinat, azok legnagyobb része Pázmány Péterre maradt. Itt pedig, különösen ami a nevelés, azután a liturgikus könyvek, az egyházi fegyelem kérdését illeti, könnyű felismerni a közeli rokonságot Verancsics projektumai és Pázmány intézkedései között. Verancsicsnak, a tudósnek nagy érdemei mellett megvan Verancsicsnak az egyházpolitikuskának is — akiről itt esett először szó — a maga érdeme és jelentősége. A tridenti zsinat határozatai nyomán minden magyar kortársánál erőteljesebben hangsúlyozza, hogy a magyar

katholikus restrauráció kérdése elsősorban a belső reform kérdése. A viszonyok és az ő lelki gátlásai nem engedték, hogy ezt a gondolatot ő maga valósítsa meg. De koncepciójának helyességét bizonyítja, hogy élete második felében, az 1608-iki események után erre az útra lépett Forgách Ferenc is, Pázmány Péter pedig, ami belső reformművét illeti, sokszor egyenesen Verancsics tervei végrehajtójának látszik.

Függelék.

I

Li vescovi d'Ungaria, non solo in le cose ecclesiastiche, m'ancora nelle politiche, fin'ora hanno havuto la suprema autorità in quel regno, se bene è tutto infletto d'heresie. Perchè lor erano locotenenti, cancellieri, consiglieri, presidenti delle Camere, conti, giudici in civile et in criminale, et secretarii del stato. Bene vero è ch'erano anchor'altri consiglieri, giudici et magistrati seculari, ma questi senza quella nulla poteriano. Quest' autorità gl' è stata accresciuta dalli consiglieri Tedeschi, non per honorare quello stato, per zelo della religione catholica, perchè per la maggior parte sempr' erano o aperti heretici, o vero depenti cattolici, qualli se chiamano hoggidi politici, et sono veri Machiavelisti, ma per potere per mezzo loro, come sue creature, levate dalla bassa ad alta fortuna, disporre a suopiacere, a proprio beneficio, privandone li paesani, delle rendite dell'uffici, et altri emolumenti di quel regno. Si che se bene questa autorità de sudetti prelati, era verso li Ungari grande, era però verso li consiglieri Tedeschi nulla. Perchè nelle cose di qualche momento, non si restava alla deliberatione del consiglio Ungaro; nè li secretarii o vero cancellieri Ungari scriveveno altro, che quello che li Tedeschi dittavano, nè li giudici, massime nelle cose publiche, pronunciavano sentenze, senza che prima non fossero modificate da loro; nè il locotenente usava il suo carico, senza loro limitatione; nè li presidenti delle Camere d'Ungaria, disponevano di quelle poche intrate (molte delle quali erano ecclesiastiche) ch' erano in le loro mani; se prima non si era ordinato dalla Camera Aulica, o vero Austriaca. Et questa administrava le Minere et l' altre intrate più grosse di quello regno, senza che l'Ungari sapessero pure quali et quante fossero, o vero dove s'impiegassero, basta sapevano che si portavano fuori del regno. Per il che li regnicoli, in tutte le loro diete, grandemente strepitavano, dimandando la restitutione delle loro antiche libertà; ma nulla giovava, per non essere uniti insieme con loro da dovere li sudetti veschovi et prelati, la maggior parte de quali, ecetuando alcuni pochi non adoperavano, come bene potevano, et per conscienza dovevano, questa loro autorità, in la recuperatione della sudetta libertà, per non offender la natione Alemanna, et perder la gratia di quella, ma n'anco in augmento della religione catholica, come pretendevano, perchè non pertinebat ad illos de ovibus. Ma più tosto se servivano d'essa; per un instrumento d'acquistare maggior honori, vivere delizioso, et cumulare ricchezze. Non si curavano tanto d'esser chiamati veschovi et padri, quanto locotenenti et presidenti; li baroni appresso di se poco estimavano; sera et matina pasteggiavano, et perchè rarissimi de loro erano che non fossero podagrici et pieni d'altri mali, facendosi perciò portare in le sedie. Non dirò qui di quelle cose che nascono dalla gola, perchè sono manifeste ad ogn'uno, et non se polno recordare senza vergogna. Ma dirò qualche cosa dello studio de cumular denari, al quale, non curandosi de spogliare le chiese et privare li poveri del loro patrimonio, erano intenti, o per paura de morire di fame, s'erano cacciati

fuori del regno, come loro s'auguravano, o per arricchire delli beni di chiesa, la sua progenie et parenti, della quale poi molli tornavano ad esser heretici. Lascio pensare ad ogn'uno, quello che facessero li pretti a loro sottoposti, havendo questo specchio delli loro presuli, li quali, o per non essere alle loro residenze, non sapevano quello che li suditi facessero, o vero, rinfaciati dalla propria coscienza, dissimulavano li loro vitii. Questa loro autorità et occupatione politica, ad essi era non solo uno vinculo volontario, che non potessero andare alle residenze, esercitare l'ufficio pastorale, et attendere al clero et popolo loro; di che qualcuno haveva ottenuto dispensa; ma impedimento, come loro istessi confessavano, di non poter fare n'anche il debito sacerdotale, cioè recitare il breviario et a suo tempo celebrare le messe; con tutto che d'altro canto havevano alcuni .li loro più beneficii d'uno et tal'uno incompatibile. Quindi avveniva che li predicanti heretici, trovando il gregie abbandonato, et li pastori in altre cose occupati, come lupi affamati grassavano, non solo per il resto delle loro diocesi, ma nelle proprie possessioni temporali et residenze, dalle quali, potendoli privata potestate descacciare, non lo facevano, solo per non offendere la vicinanza. Con questa autorità secolare, non solo non aiutavano, com'io dissi, la giurisdizione ecclesiastica, ma la destrugievano, usurpando, come presidenti delle Camere, impegnando et dispensando li beni mobili et stabili della chiesa, senza alcun rimorso di coscienza, secondo che dalle Camere Tedesche li era ordinato. Con questa autorità giudicavano le cause così criminali come civili et condanavano l'homini alla morte, non havendo alcun scrupolo dell'irregularità. Et quello ch'è peggio sentenciavano tal volta in la vita et in la robba, et privavano delle facultà grosse, non homini comuni, ma principali baroni, o per sdegno privato, o perchè la Camera ne havea bisogno. All'incontro denegavano li giusti, et ben meritati stipendii et crediti di molti poveri, quali non li potevano presentare. Con questa industria et fidelità, cercavano essere grati a quelli dalli quali dependevano. Et dall'altro canto non olsavano, come cani muti, per non perdere il boccone, abbagliarli, quando quelli non solo disipavano malamente le rendite del regno, ma con gran impietà profanavano li veschovati, l'abbatie et li tempii de Dio. Quando armati iure patronatus che ha il re in tutte le chiese, et con la scusa de poter bono titolo convertire quelle intrate, usque ad pacatiora tempora, in mantenimento delli confini (potendo con meglio ragione compartire quella spesa per tutt'il regno) occupavano senz' il consenso o vero la saputa de profani capitani, et altri ministri heretici, facendo de veschovi residenti, titolari, con imbocarli in ricompensa con qualch' altro beneficietto pur ecclesiastico, o vero officio secolare. Altri beni de chiesa impegnavano per così grossa summa de danari, che mai più non si possono despegnare, et questo ad heretici, li quali guidati dalla loro impietà, delli monasterii hanno fatto palazzi; le chiese hanno dalli fondamenti destrutte, o vero fatte stalle de cavalli; delli paramenti gioielati, veste alle loro mogli et figliole, delle croci, calici et candelieri d'argento et d'oro, coppe da bere et fornimenti de loro cavalli. Alle sacre immagini tagliato li nasi et cavato l'occhi. È vero che quelle chiese et monasterii che restavano anchora nelle mani delli ministri dello Fischo, erano manco strappazzate, perchè vi tenevano dentro artellaria, polvere balle, corde, farina, grano et altre monitioni, per non fare altra pesa in nove fabbriche, et ci lasciavano, dove si trovavano pretti che l'officiassero. Per la quale profanatione et dilapidatione delli beni di chiesa, in tanto è diminuito il culto divino, et il numero del clero, ch' in tutte le tre provincie, cioè l'Ungaria, la Transylvania et Slavonia, computando insieme tutti li veschovi, abbatii, praepositi, canonici, piovani et altri pretti, Jesuiti et fratti de tutti l'ordini, al mio giudicio hora non si trovano trecento sacerdoti, et dell' inferiori ordini poco più che nessuno, quale numero seria piccolo per una mediocre città d'Italia. A questi tal inconvenienti, dico, facevano li boni prelati, anzi li scusavano, et erano in ciò loro ministri, si che se pol ben dire d'essi: si videbas furem, currebas cum eo. Ultimamente alli giorni passati, con questa lor'

autorità hanno voluto, con arma et sangue recuperare alcune chiese, occupate già molto tempo fa dall' heretici, per la negligenza delli loro antecessori, et sforzarli ad uno tratto, essendo lor nati heretici, ad andare alle prediche cattoliche, non so con che zelo bono, quale mai prima non hanno havuto, come se pole giudicare dall' altre lor operationi: o con che prudenza, movere questa tragedia contra l'heretici, al' hora quando pur troppo s'havea da fare con un inimico, et essendo mille heretici in quello regno per uno catholico, anzi l'istessi soldati cosi li Tedeschi come li Ungari, che li dovevano a ciò constringere, nè più nè meno erano heretici. Non si ricordavano ponto, che la loro vocatione li suadeva tutt' il contrario, et che dovevano imitare non il Saulo minitante, ma più tosto Paulo in ogni pazienza predicante. Et che gladio spiritus, et con la loro bona vita, dovevano esser luce al mondo, et sale della terra; et non fare biastemare, per la loro ria conversatione, la nostra santa fede. Per il che, non solo li heretici restavano nella loro infideltà più ostinati, ma molti catholici s'intiepidivano et si confondevano. A tale che forse era meglio per quello paese, che totalmente non vi fossero stati vescovi et sacerdoti cattolici; ch'esservi tali. Perchè forse non cognoscendoli, l'harebbero havuto in miglior consideratione. Ma che effetto ha havuto questo loro zelo et questa loro prudenza? ecco se vede. Hanno concitato tutti l'ordini contra di sè, contra il suo natural principe et contra la religione cattolica. Henno dato occasione a tanto spargimento de sangue, a tanta perdita de molte et molte millia anime innocenti, gioveni, vecchi, fanciulli, donne, donzelle, nobili et plebei, venduti all' infideli senza prezzo, con gran ruina delle provincie cristiane et iubilo delli pagani. Hanno fatto che l'heretici li quali prima stavano quieti et bassi, hanno in un tratto alzato li corni, posto leggi all' imperatore, smiuito l'istessa autorità loro malamente usata, et serrata quasi a fatto la porta, anche alli loro successori pella recuperatione della religione cattolica et giurisdictione ecclesiastica. Il che fin' hora s' ha potuto comodamente fare, con le sole constitutioni del paese, senza tanto strepito et confusione. Iddio solo misericordisamente et maravigliosamente ha voluto prohibere, che da questo foco et furore heretico nato in Ungarica, non s'habbiano accessi li circonvicini paesi, quali sono pieni della medema esca, et dato da fare al resto della christianità; dal quale già si riscaldavano dimandando a alcuni e ottenendo dal imperatore per ambasciatori mandati a posta, la libertà, come loro l'interpretavano, della conoscenza, ma in effetto l'oppressione della vera religione. Et tanto maggiormente erano infiammati et quasi sforzati di farlo, ad redimendam vexationem, non vedendo d'alcuna parte reparo sufficiente; quanto li rebelli Ungari, congiunti con Turchi et Tartari, più se li avvicinarono, et crudelmente in la vita et robba li danneggiavano, volendoli tirare alla loro devotione et obediencia. Che poi li veschovi, habbiano tanto essorbitato, et malamente usata questa loro autorità, la principale causa è stata, che vedevano, non haver alcuno superiore, che vedesse o si curasse delli fatti loro; perchè non vedevano quasi mai noncii apostolici ovvero visitatori quali venissero nel paese, a vedere personalmente quello che facevano, che li reprendessero delli errori, metessero qualche bon ordine overo dessero conto alla sede apostolica; acìo poi de li con magior autorità, et con ogni destrezza et occasione, hor' ad uno, hor' ad un altro inconveniente maturamente, s'haveva provisto. Perchè non è alcun stato, cosi sodo et perfetto, che non habbia sovente bisogno de riforma et restauratione. Quale restauratione de tutt' il stato ecclesiastico in quel regno, con gran oportunità et utilità, al mio giuditio, contra l'opinione de molte, se poteva tentare et ottenere in questa presente guerra, quando dalla sedia apostolica si chiedevano et ottenevano continuamente grossi agiuti per l'istessa guerra. Perchè è cosa certissima, che parte per le paterne admonitioni de S. Sta, parte per ragione, et parte per non esser privati di detti aiuti, haverebbero condesceso a restituire alla chiesa, li vescovati et altri benefittii, saltem quelli che la Camera teneva, et non haveria impegnato. O se s'have-

sero iscusato con il bisogno della presente guerra, almanco haverebbero promesso de restituirli finita che fosse la detta guerra. Et ancora più facilmente s'harrebbero contento, che li vescovi non s'implicassero tanto nelli negotii et officii seculari, principalmente in quelli che erano meno degni del loro grado et vocatione. Et che quelli che non sono titolari, per causa delli Turchi, ma hanno ancora le loro diocesi et residenze, andassero alla cura delle loro pecore, come la leggie divina le comanda; fossero col loro clero dalla sedia apostolica reformati, et in tutte le cose ecclesiastiche dependessero da quella, come è ben il dovere. Ad ottenere tutte queste et altre simil cose in quello tempo, a quello modo com'io dissi, era facilissima cosa et certissima. Anzi dirò dè più che l'Ungari istessi che sono heretici, s'haverebbero potuto indurre con bel modo, a mandare dalle loro diete a Roma ambasciatori, o vero almanco scrivere lettere supplichevoli a S. Sta per dimandare quelli aiuti, che già per beneficio loro erano destinati, et con tal modo farli benigni verso li cattolici. Ma di queste cose, credo che non s'habia n'anco pensato da qualcuno, tanto erano l'animi de tutti, così ecclesiastici come secolari, intenti al presente periculo temporale, ch' imminava dal Turcho, et così tutti erano occupati a trovare denari, gente, arme et vitovaglie per deffendersi, con speranza di poterlo anche ridurre alle estreme angustie. Et non s'avedevano, che li nostri peccati ne facevano guerra; et che questo era uno flagello del Dio, al quale malamente se poteva resistere et che era dura cosa contr' il stimolo calcitrare. Ma che bisognava prima cavare la radice del male, levare via l'anatema, cioè restituere li beni suoi alla chiesa, et il culto a Dio, reformare il clero, fare correre la giustitia; et così placata l'ira di Dio, procedere con confidenza alli remedii esteriori. Recordandosi come faceva Iddio col popolo Israelitico, quando essorbitava dalli suoi commandamenti, et quando tornava; et come fu castigato Heliodoro, per havere tentato di pigliare, non li beni del sacro tempio, ma solo il deposito che ivi era, d'altri. Perchè, ecco se vede per esperienza, che successo hanno havuto questi tanti apparati; tanto sangue sperso, tanti milioni spesi, tanti paesi christiani desolati. Dapoi havere li christiani ottenuto tante vittorie, et consumata una grandissima quantità d'inimici, occupata la Transylvania, Valachia et Moldavia, Alba Regale Pesto, Strigonio et altre piazze; tutto questo ch' in dodici anni in circa s'haveva acquistato quasi in dodici mesi s'ha perso. Et quelli tanti discorsi, disegni et consigli, sono reuscit vani, quia non est sapientia, non est consilium contra Dominum, nè valeno arme o cavalli, dove non vi è il Signore, così intraviene a quelli che fabricano sopra l'arena et non pietra. Resta mò a trovare remedii possibili al stato nel quale se troviamo. Delli quali, li più espedienti et presentanei, sò che da quelli a chi tocca, potranno essere trovati molti; tutta via, se me serà commandato, dirò ancor io quello pocoche saperò. Il che già alquanti anni prima che venisse questa ruina, ho tentato di fare; ma non m'ha potuto riuscire.

II.

Il modo de Restaurare la Religione in Ungheria.

4. Capi Principalj:

1. De la Recuperatione de Vescovati, et altri Beneficij Ecclesiaticj.
2. De la Nominatione, Confermatione et Residenza delli Vescovi;
3. De li Seminarij, Ouero Schole de Clericij et Secolarj;
4. Dello Visitatore perpetuo.

4. Capi Manco Principalj:

1. De la Dispensa;
2. De li Digiunj;
3. De li Messalj et Breuiarij etc.

4. De la Precedenza et Habito de Vescovj.

Per restituire, quanto permette il tempo presente la Religione Catholica à fatto caduta nel Regno d' Ongaria, quattro remedij principali trovo. Il primo è vedere con ogni occasion di recuperar li vescovati, et altri Beneficij Ecclesiaticj, che sono in le manj della Camera Regia, et altri Secolarj; il secondo avvertire che nella nominatione et confirmatione delli vescovi, non si faciano, come per il passato errori et che poj che sono confermati, quelli che non sono titularj, stiano alle loro residenze et visitino le loro Diocesi ogni anno et faciano altre fontionj pastorali. Il terzo, che per accrescimento del clero, qual quasi è afatto estinto, et per la propagatione della Religione s'istituiscono ampij Seminarj de Clerici et Schole de Nobili et Plebej Secolari. Il quarto che vi sia un perpetuo visitatore Apostolico, il quale continuamente vada a torno per tutte le diocesi, revedendo li mancamenti, et de tempo in tempo, dande conto alla Sedia Apostolica.

1. Della recuperatione delli Vescovati et altri Beneficij Ecclesiaticj. Capitolo 1.

Quant al primo, e necessario principalmente bisogna guadagnare l'Imperatore, il che si potra fare quando havrà bisogno della Sedia Apostolica, [f 2] com'era in questa guerra d' Ongaria con la qual occasion se poteva ottenere il tutto, poi uno o due li Sigg. principali Consiglieri secreti, et cio con qualche capello o qualche della borsa, o altra simil esce et in tratanto s'ha da trattare con le ragioni, al che è necessario primo sapere le pretensioni della Camera Regia, che hanno contra li vescovati et tutti li altrj Beneficij. Dicono detti Ministrij, che per essere li Vescovati et Beneficij fondati da Santo Stephano primo re et apostolo d' Ongaria, li Re sui successori habino jus patronatus in essi et a loro conferirli et incio dicono il vero. Ma soggiogono, che vacando qualsi voglia de questi Beneficij, lo possano per questa ragione, legitimamente galdere tre o quattro annj, et incio allegano li statuti et le Constitutionj del paese, lo confermano . . . . . la presente necessita grande che e della grossa s'pessa quale si fà de continuo anch in tempo della pace nel mantenere tanti presidij, elli confinij contro il Turco et cosi sotto questo preteso, molti grandi et piccoli Beneficij occupano et tengono non gia per tre o quatro ma trenta quaranta et piu anni [f 3] alcunij s'membrano, alcunij cambiano, altri impegnano per grosse somene de denarj, et questo ad hereticj, che poj non se possono deapegnare. Al che se ha de rispondere, che nelli statui d' Ongaria non si trovano tal legi, ma bene contrarie, et se bene se trovassero, non dovrebbono valere, perche le leggi civilj, non possono pregiudicare alle Ecclesiatiche, et Humane alle Divine, Le quali dicono: . . . . . et reddite, et semel Deo dicata, non possunt amplius ad prophanos usus converti, cio conferma l'esempio de Anania et Saphira, et quello d'Heliodoro et se questi beneficij, L'istesso Re S. Stephano, non li poteva con bona conscienza repigliare, come lo . . . . . fare li suj successori li quali col juramento s'astringono mantenere li privilegj de tutti li ordinj et principalmente quelli de li Ecclesiaticj. Et se per grandissima necessitá che sia del Regno, li beni delli Nobilj et Baronj, li quali la maggior parte sono feudali in quel regno, non si possono dal Re usurpare; ma quello che e più, non si li . . . . . impore alcuna contributione temporaria pecuniaria, se non quella tanta, a quanta loro spontaneamente nelle loro Diete condescendono; Le ragione maggiore . . . . . havere il Re di confiscare li benj de chiesa, dedicati immediate al culto divino, et essercitio della Religione. Non basta che in ogni occasioni necessitá publica tanto si contribuisse [f 3] di essi, quanto delli beni secolarj et quando li Baronj et Nobili vanno in persona alla guerra vanno medesimamente li vescovi et altri Prelati, con tutto che anche questo e contra L'uso delli altrj paesi christianj, dove sono essenti. Hora . . . . . queste et altre similj ragionj con occasione et destrezza, é necessario mettere avanti li occhj de suddetti ministrij regij per destringere le loro adumbrate pretensionj, et mostrar a quelli che sono catholicj, come per questa causa sono afatto era-

dicali tutti li ordinj monasticj che il fiore della militia christiana à pena restati 20 et 30 diminuito il resto del clero a tanto che in tutte le tre provincie, poste sotto quella Corona cio e l'Ongharia la Transylvania et Schlavonia, computando tutti li Vescovi, Abbati, Prepositi Canonici, Parochj et Gesuiti, a male stente siano trecento. Et al' incontro, quasi per ogni villaggio grassino li Predicanti, et Mastri de Schola hereticj. Il che tutto viene per L'usurpatione delli detti beni Ecclesiasticj, Sacrilegio grande, contr' il quale sono folminate tanti scomuniche, et Anathematismj, Li quali si senteno hora . . . . . guerre Civili et esterni, et poiche sentiranno anchora meglio. Esortando li com paterni . . . . . che se per ad adesso non possono restituire, tutti Li suddetti benj [f 4] cosi occupati da loro, o dalli antecessori loro almanco restituiscano de facto quelli che la detta Camera ha de presenti in suo potere. Li principali di questi beni sono li benj del Arcivescovato de Strigonia et quelli del Vescovato d'Agria, quelli arrivano al presente, alla summa in circa a 40 mila el questi a 25 mila sebene li detti lochi sono in potere delli Turchj. Ma che li restituiscano senza diminutione, pensione, o grauezza alcuna, se non quella che è d'Nobili et Baronj. Et li conferiscano di longo, a persone sufficienti a tal cariche promettendo de non . . . . . maj piu le manj dentro quando seranno vacati, Ma che li capitoli come se fà altrove ne habbiano diligente cura et li beni mobili che si trovaranno, non siano profanati dalle Camera, ouero dalli familiarj et parenti delli defonti, come s'ha fatto finhora . . . . . convertiti di longo in utilità dellj futurj seminarj, Li stabiliscano grandati per il successore cosi facendo, s'augmentare . . . . . le cose sacre, et non si differiva tanto la nominatione. Li altri beneficij, che sono impegnati dalla Camera a diversi Baronj, Nobili et Com'unità, veramente è maggiore difficultà a temperare [f 4'] perche questi non se possono fare senza denarj de qualj parlaremo qualche cosa in ultimo, cio è come se possano trovare. Ma oltra li suddetti sono alcunj altrj Beneficij et Monasterij, quali non stati impegnati ne venduti ma semplicemente occupatj dalli vicinj, quando pelli disturbi delle guerre passate et insulti de Hereticj, li poveri Religiosi li hanno abandonato questi tali solo jure Regni, senza denarjet strepito, se potrebenno recuperare et alli loro ordini, ed altri restituire.

2. Della Nominatione, Confermatione et Residenza delli Vescovj. Capitolo 2.

L'altro disordine et ruina della religione consiste nella nominatione et confermatione delli vescovi, perche non si cercano quelli chi sono degni di quello grado ma per il piu s'atrettano quelli, che con presenti et adulationj se fanno . . . . . et se danno a cognoscere alli Ministrj regij li quali poj se trovano, per il più di poca dottrina, et quello che è peggio, di vita cativa et scandalosa. Da questo disordine nasce un'altro, che essendo questi tali cosi nominati, poi senza alcuna ezzettione ordinariamente sono admessi et confermati, per boni et sufficientj. E vero che si fano prima li loro Processi, ma per esperienza si vede che è cosi, il che è segno che detti Processi non sono ben fatti. Perche ordinariamente se comitteno a qualche vescovo del paese, quello ó per non offendere il nominato ó il Nominante, ovvero per . . . . . negligenza, non vi mette quello studio, che re cerca un tal negotio, et non lo fà lui in persona, ma lo recomanda a qualche semplice sacerdote o'notaro, et quello poj, accon-eccrato dal Nominato, esamina quelli testimonij che esso li propone, et questo tale processo viene esser mandato a Roma dove poj ordinariamente e confermato. Horà essendo questa Elettione et Creatione delli Vescovi de tanto momento, quant' importa la salute di tanti Millia anime a loro raccomandate meritamente s'ha da . . . . . maggior cura et diligenza come facevano li Nostri Santi Padri, Li gli ad' imitatione de Christo Nostro Signore et sui Apostolj ad un tal' atto s'aduna, vano et condiguinj, vigili et . . . . . instrutti elegevano a tale carico, qual'e Angelicis humeris formidandum, persona atta et [f 5 v'] sufficiente quale poj faceva gran frutto in la vigna del Signore. Non dico già che li vescovj di quella

provincia si debbano a cio congregare, perchè non regna hora quella antica Santità, me . . . . . il mondo e pieno di diversi Contrarij affetti, et poj la nominatione, a questi tempi e delli Re d'Ongharia, come habbiamo detto, et la Confermatione e della Sedia Apostolica. Ma me pare che per remediare a questo male, bisognarebbe, che avanti questa nominatione, li sogietti a'cio alti fossino cognosciuti dal Noncio Apostolico che al hora resedissee alla Corte, et medesimamente quelli ambitiosi che si volessero intrudere, a'cio che a questi fossero serati li passj et quelli fossero azzettatti, con qualche modesta protestazione, che li indegni non serebbero confermatj. Come habbiano da cognoscere questi diremo piu abasso. Poj dettj processi, s'hanno da fare, con gran diligenza et fedeltà da persona non interessata che non habbia altro rispetto in cio, che quello che se deve havere, che è l'honor de Dio, et la salute d'anime, et cio senza la saputa del nominato, et in quelli lochy, dove l'Eletto è bene cognosciuto, et cosi s'haverano verj Processj et boni Pastorj. Che persona habia da essere questa, della quale se posso fidare si dirà da poj.

Resta de parlare della Residenza loro alla quale de iure Divino, sono obligati, ma alcuni de poco l'amano, quia non pertinet ad illos de oribus, sed de laese et lana. Et cosi s'occupano in varij negotij secolarj, et spesso contrarij alla loro professione, trattando cause civili et criminalj, voltando li Regesti de Pacij et Gabelle publiche, in vece fdi Sacri Canonj, Messali et Breviarj. Il che s'pure volesse il Re, compiacesse seruirsi piu delle persone Ecclesiastiche che secolarj, per la maggior confidenza che ha in loro, non mancherebbero altri vescovi chi sono titolari, et perciò liberi delle anime, et dalla Residenza quale hora sono sotto il turco et sono in maggior numero, che li cathedrali, perche questi sono solo cinque o sej cio è il Arcivescovo de Strigonia, quale hora ha la sua residenza et il capitolo in Tarnavia, il vescovo d'Agria qual' in Cassovia, commodamente la potrebbe havere, quello de Nitria, quelle di Giavarino, et quello de Zagrabia. (f 6) Tutti questi staranno spontaneamente alle loro Rezidense ogni volta che non seranno impiegati, in negotij secolarj, et tanto più volintierj, se li seranno attribuite tutte le.

Poj basta un solo . . . . .

Ma forse sarebbe molto a proposito, che al tempo delle loro consecrationj in vecè di promettere visitare ogni tanti annj, limina Apostolorum, giurassero et promettersero de stare alle loro Residenze, et visitar ogni anno le loro Diocesi, per la Causa che si toccheranno.

3. Dell' accrescimento del Clero cio è delli Seminarij, et Schole. Cap. 3. Dellj Seminarij overo Schole de Clericj et Secolarj. Cap. 3.

Per havere il Clero Numeroso et bono unico remedio è instituire molti seminarj come commanda il Concilio di Trento, et ben l'ha inteso Gregorio 13. de felice memoria. Quatro o'cinque modi si . . . . . tenere dj cio per l'Ungharia. Il primo è accrescere il numero delli Alunnj et mantenerlo . . . . . nel Collegio Ungarico che si tiene in Roma, delle in trate di S. Stefano Rotondo. Il che molto bene se pol fare, ma a metterlo in essecutione, necessario on particular Protettore, quale habbia bona affectione et cura di quella natione, et questo se pol fare senza mettere tempo de mezza, perche dipende immediata dal voler de Sua Santità. Sono alcunj che guidicano, che serebbe più utile transferire questo seminario di Roma in Ungharia, perche con quelle intrate si potrebeno intertenere altri tanti alunnj, il che è vero, ma io in cio non voglio interponere il mio giudizio. Il secondo modo, ordinare che li Padrj del Giesu della Prepositura de Turoz in Ungharia li tengono tanti Alunnj de continuo et quanti comporta l'intrata di quello beneficio quale de 4 mila over 5 mila, perche a quello fine li è stato dato et loro fin hora non l'hanno fatto, non se per qual causa essendo forse venti anni già che la possedono. Et che questo seminario overo Collegio, non lo tengono nelli beni delli (s)tesaa Prepositura, com l' fine hora hanno tenuto schole de prettj secolarj in Turoz et Selia, casa li di pag-

lia et Legname, fuori della conversatione de homini civili, dove li nobili et cittadinj, non possono tenere li loro figlioli à studiare commodamente [f 7'] et quelli del loro, per essere villanij, pocho s'incurano delle virtù ma più dell'agricoltura detto seminario; ma in qualche città principali si fondj perche si guadagnareno molti figlioli de Gentil hominj li quali se bene sono hereticj, per la bona institutione de detti Padrj nelle lettere et scienze Mandano volintierj li suj figliolj alle loro schole, la magior parte de quale diventano poj Catholicij. Quale guadagno io tengo non sia minore, di quello delli chierici nutriti in Seminario, anche forse e maggiore, perche come un chierico con la sua bona vita, et dottrina, e atto e convertire, una plebe a luj raccomandate cosi uno de questi nobili, con la sola autorità sua tutti li suj contadinj contra li quali ha verum et iustum imperium. Anzi per questa causa, giudicarej che fosse bono accettare alcunj de loro, nel convitto delli clericj se bene non promettessero d'essere clericj come s'ha fatto in Transsylvania.

Alche li molti . . . . . che fossero commodj pez avanzare quillj pochi quatrinj . . . . . che La natura de molti è stretta volintierj consentirebbero, et cosi alcunj de quilli tutte . . . . . de chiese indotti (f 8') da quella conversatione speranti de o pro devotione o per la essere inalzati, li altri al manco rebbeno catholicij. Essendo adonque per le come decessimo ragioni supradette, le schole della gioventù secolare, de non manco putto, che quella delli chiericj, et stendosi con una spessa et faticha supplire a quelli et a gesti non però nelli villaggi, ma lochi principali, murati, et civil conversatione giudicarej con molti altri che Cassovia fosse, per questo seminario commodissima, qual'è metropoli del'Ungharia superiore, porta quasi in mezzo de Claudipoli, Cracovia et Vienna, dove sono altri Collegij et Schole de Sudettj Padre, et da tramontana ha li slavi et tedeschi, da mezzo giorno li Ungari.

Vi sono dej monasterj, un dellj qualli restaurato servirebbe a questo effetto.

La cura di cio, la Protezione, et directione di questi seminarij, se potribe commodamente dare al Arcivescovo de Strigonia, et al suo Capitolo insieme, per supplire quando vacasse l'Arcivescovato.

Il terzo modo de havere seminarij clericij, et schole, è che li Vescovi reali, cio è quelli che hanno li loro Capitoli et Diocesi, deputino la Decima parte delle intrate non (f 8') . . . . . sui ma delli sui vescovati, et li capitoli altrettanto li messe insieme servano perpetuamente a tanto numero de clericj, a quanto potra bastare. Et che siano excise et separate a questo effeto. Et la fondatione sia confermata con l'autorità del Imperatore et Somo Pontefice. Di perche essendo per il passato tutti loro più volte admoniti, da A. Pio 4. et Pio 5. a cio che ognj uno errigeresse un seminario nella sua chiesa, secondo l'ordine del Concilio alhora celebrato, solo l'Arcivescovo de Strigonia col suo capitolo l'ha fatto ma solamente de diecj putti, applicando 250 Δ di 50 mila che ne haveva d'intrata, et altrettanto il suo capitolo in tutto 500 Δ si che ne . . . . . quilli pochi, si potribero hora nutrire, se il detto Arcivescovo per non dare più del suo non avesse impetrato una Abbatia, dal Imperatore Ferdinando per applicarla ala detto seminario, adeo omnes que sua sunt querunt, non qui Jesu Christi et pure, che li vescovi, non si potranno con ragione escusare. Perche parlando secondo li Canonj, loro non sono assoluti patroni de quelle rendite, ma menj administratorj, ne legitimj usu fruttuarij di tutte, ma solo della terza o quarta parte di esse come si vede anchora in alcunj lochi (f 9') essere osservato. Perche le altri parti hanno da servire per sustentatione delli bisognosi, per le fabbriche et ornamenti delle chiese et altre opere pie. Et qual' opera pot'essere più pia et piu utile alla christianità, che haurire questi seminarij, nolli quali se nutriscono le anime et li corpi insieme, se parecchia la sentenza della parola de Dio, per saciare il mondo, et si fabrica et adorna il vivo tempio de

Dio ne sieno se li dimandano le due ouero tre parte di quelle Rendite, ma solo la Decima. Al che la vergogna o la Conscrienza no' li spenge bisogna adoperare l'autorità del Imperatore et de Sua Santità la faciendoli promettere cio col giuramento al tempo della loro consecrazione. Et pure questo Arcivescovo e Stato alli nostri tempi il piu geloso de tutti li altri . . . . . lasciato, alli suj heredi, castelli et benj per piu de 20 Δ d'intrata li quali hora sono hereticj. Ecco doue s'impiega il patrimonio de chiero.

Ma se li capitoli facessero qualche difficoltà, se potra trovare questo altro modo quale che in ogni capitolo, il secondo Beneficio dopo la Prepositura Maggiore, subito deputato, cosi non sera difficoltà alcuna bastare sola la volontate de . . .

(f 9') Il quarto modo è a' despegnare una de' quelle Abbatie, che dalla Camera sono impegnate, con circa 20 mila Δ la quale fruite tre o quatro millia Δ , et al medesimo . . . . . clericj deputare. Questa somma de' denarij, con autorità del Imperatore et Sommo Pontefice, se potrebe exigere, da tutt' il Clero d'Ungharia facendo che ogni uno contribuisca pro rata delle sua rendite, massimamente si vescovi titolari et altri che non auessero contribuito dall' altra erettione de Seminarij. A questo se potre anno applicare, li beni mobili che restano alli vescovj, Prelatj, et altri Ecclesiastici quando che . . . . . et altri lassilj pij che sono gia . . . . . et quelli che nel auenire seranno.

Il quinto modo serebbe se Sua Santità se degnasse trovare con bona occasione qualche somma de' denarij, per descomprare una o piu de sudettj Benefitij, impegnati, per liberarlj dalle mani d'hereticj, et restituirli a questo effetto alla chiesa, con un ligame che maj piu non potessano ricadere in le manj secolari, so che non mancarano modi a Sua Santità fare questa elemosina, con quello . . . . . regno, et trovare una . . . . . poca somma de denarij. Come Papa (f 10) Clemente ottavo ha trovato un milione e mezzo per la guerra fatta pelle istessa Ungharia. Come Sisto quinto ha trovato, per adornare di diversi belli edificij la città de Roma, come Papa Gregorio XIII ha trovato modo de seminare li seminarij per tutt' il mondo.

Ne voglio pero, che qualcuno pensi, che se tutti questi modi si metessero in executione, fosser troppo grande il numero de detti Alunni. Perchè se per una Diocesi in Italia, si nutriscono ottanta o cento dove senza questo è gran numero de Sacerdotj, non sarà troppo hauerne tre o quatro cento per tre queste Prouincie questa doue . . . . . la semenza.

Az erősen körülvádgott lap szélén: [Et se pure . . . -ta tale somma . . . se potesse have(re) . . . assoluta men . . . bastarebbe . . . verla ad imp . . . pro alcunj poch . . . ni senza m . . . resse perche . . . rendite de sud . . . Beneficij che decomprassero presto si cavare et si restituere là dove fa tolta.

Alli miv cal . . . basta rebbeno . . Δ a despegnare tutti li sop(ra) detti Beneficij . . . ma che non b . . . a fabricare i . . . mediocre chi . . . ma opera m . . . piu degna d . . . gran fabrica . . .]

De lo visitatore perpetuo residente. Cap. 4.

Il quarto principale remedio è, che la Sedia Apostolica habbia ivj una persona de continuo che facio l'officio de Noncio ouero Visitatore Apostolico. Ma non è necessario, ne expediente cha habbia questo o altro titolo o dignità, perche daria gelosia alli hereticj, alli politicj, et alli clericj, contra li quali s'instituisse questa macchina. Basta (f 10') che sia uno semplice sacerdote, et forse non serebbe fuori de proposito se per un tempo fesse incognito, per scoprir meglio il paese. Ne importa troppo che sia molto dotto et literato, ó che sapia quella lingua, basta a latina commune et triviale. Ma ben importa anzi in questi solo consiste ogni cosa, che sia geloso de honor del Dio et della salute delle anime, che non sia ambiziosa o cupido del denaro, acio non si lascj cor-

rompere con donj et adulationj questo tala vado continuamente per le Diecesi, se fermi piu et manco per li lochi, sedo il besegno veda et s'informj di quello che si fa poj de tempo in tempo, dia Conto di cio per lettere a Sua Santità quale havendo in questa guisa come avanti li occhi sempre tutta l'Ungaria . . . . . le occasionj provvedere ad ogni mancamento et primo . . . . . a cognoscere li soggetti idonej alla promotione delli Vescovi et, medesimamente, quelli altri li quali sono manco idonej, ma con cativartj come dicessimo, si cariano auantii, per preoccupare li lochi dellj modestj, come per la maggior parte s'ha fatto fin' hora (f 11) Et cosi cognoscendolj, dara raguaglio alla Sedia Apostolica, et al Noncio residente alla Corte avanti la nominatione loro, accio che per tempo se remedij ad un tal inconveniente. Poj la det'a persona servìa molto bono, a fare li Processi delli sudettj nominati. Perche un forestico pressupponendo apesso che sia tale, come l'habbimo descritto, sera molto piu atto formare questi processi che non un vescovo del paese, ó forse tutt' insieme per li respelj da noj recontatj. Terzo, suprirà al obbligo che hanno li vescovi de visitare limina Apostolorum, et dare conto dell' loro Diecesi, et lo farà meglio. Perche in effetto per la contenanza del paese per la gran speso et pericolo della vita il difficil negociar d'questa corte et altre cose che pero non sono legitime se bene tutti giurano di andarcj, quasi tutti restano de farlo, et quello che è peggio, pochissimj ne diamandono la dispensa, et non fanno conto peritio (?), ne vi è alcuno che di cio li admonisca. Hora sebbene venissero, o mandassero, qualcuno del suo clero a questo effetto, chi vol credere, (f 11') che daranno quela sincera informatione che si conviene de'li loro proprij deffettj. Et questo si farebbe una volta in cinque anni. . . . . che questo lo potra fare de mese in mese, et non essendo interessato, lo farà conn maggior realtade. Quarto essendo cosa molto insolita in quello paese, quello che molto bene se fià, in molte altre parte della christianità, de celebrare le synodj Provincialj et Diocesani, ne essendo anche espediente, al mio giudicio, introdure per adesso questa usanza, per non mettere le parti adverse in deffesa, et perche serebbe difficil cosa radunarlj a questo effetto, el quando bene fossero radunati, non nascherebbero mille difficultà, a concludere quello che fosse necessario perche il re naturalmente non mette legge, ne fa sentenze contra di se. Però questa persona suprirà anche a questo difetto, anci per mezzo suo si fara meglio il tutto, senza pompa o strepito alcuno. Perchè essendo da esse avasita Sua Santità delli errori, con brevj dolcj et paterne essortationj scrivendo hor'ad un vescovo (f 12) hor'ad un'altro, hor alli istessi principi pian piano se potrà levare li abusi, et se introdura la osservatione delli sacri cannonj. Ultimamente sera come uno soprastante et sollecitatore, acio che tutto che Sua Santità ordinara sia messo in essecutione. Servira dico questa unica Persona, con pochissima spesa per Noncio, per Visitatore, per Arcidiacono Apostolico, per Notaro esaminatore, per Synodo, per Agente delli Vescovj, in somma per l'occhio et mano dextra de Sua Santità et per l'anima della Reforma, (f 12') No parlato fin' hora de quatro principalj Remedij della Reforma. Hora ne parlaro brevemente, d'altri quatro manco principalj. Il primo serà delle Dispense il secondo dellj Digiunij, il terzo Messalj, Breviarij et altri Librij che s'adopero nella chiesa il quarto della pretenzenza et del habito delli Vescovi.

Delle Dispense. Cap 1.

Non è dubio, che, comé in altri paesi cosi anche in Ungaria intravengano molti cosi papalj, per li quali bisognarebbe venire o mandare a Roma per la dispensatione. Ma o per la contananza del pase, o per la granspesa espeditionj, o per la barbarie della gente, non si vien, ne si manda per l'Ordinario. come si vede per esperienza; donde poj restano quelli tali perpetuamente innodati et ogravati nelle loro conscienza. Però serà forte bono, se cosi paresse a Sua Santità dare questa facoltà alli vescovj, come se da a molli religionj et particularj et che essi la potessero dare anchora ad altra in parte o in toto, sedendo la habiltà delle persone, (f 13).

Delli Digiunj. Cap. 2.

Antichamente la Nazione Ungara era devotissima, et tra le altra sue devotionj haveva erelta per sua particular Patrona la Nostra Donna. Al che fu indolta da S. Gerardo martire, primo Vescovo de Canadio, nobile veneto, et fratte de S. Benedetto, quale fu auctore che ogni sabbato si celebrasse la memoria del istessa Nostra Donna come hora s'osserva per tutta la christianità. Un altra Devotione haveva li Ungari de celebrare tutte le fatte dell' istessa Nostra Donna, solennemente. Item oltra tutti le Vigilie del Anno, tutt li venerdì s'asteneuan dalli ovi et latticinij. Ma hora che è diminuita questa devotione, anche fra quelli che sono restati Catholicj molti dj loro non osservano l'anticha osanza, et se bene ma(n)giano carne, come fanno le hereticj non s'astengono però dallj laticinij idottj abbondanza de quelle et dalla difficultà d'havere l'oglio et pesci, et dalla usanza de vicinj catholicj Bohemj, Moravj, Austriacj, Styry et tutto il resto o Alemagna li qualj hanno ottenuto questa facultà dalla sedia Apostolica, ancia, molti dicono (f 13') che l'Imperatore Ferdinando l'havesse imperata per tutti li sui paesi, tra li quali era anche l'Ungaria. Si giudica però espediente, ben die laudare l'anticha devotione et essortare quella, quellj il quali la volessero tenere, ma relassarla a quella che altremente paresse difficile, acio che potessero magiar latticinij, comè fanno li altri toro vicinj et non aggravassero la lor conscienza, essendo che in Spagna che è catholicissima, poi despensa si mangiano li Sabbati, l'interiori de . . . . . La quale e pur lenta dal . . . . .

Delli Messalj, Breviarj. Cap. 3.

Hanno in Ungaria diversa chisie, diversi libri ecclesiasticij, et perciò diversi riti nelli Divini Officij, che si fanno in la Chiesa, et alcuna non troppo concinnj. Però seria forse redurli al'uso Romano. Et perche la maggior parte de loro, non hanno gran remorso, de conscienza, a non recitare giornamente, il Breviario (f 14) bisogna constringerli acio che lo faciano ma pare cosa ragionevole aiutarli alquanto, che lo faciano anche volintierj. Al che bisogna considerare che il Breviario Romano, ha molte varietà ed observationj per le quali è difficil cosa saperlo dire bene senz' una gran pratica et uso, et quelli che l'hann anchora, facciano tal volta, et perciò sono quelli tante rubriche nel principio del Brevario et s'hanno anchora alcunj libretj, che insegnano detto ordie de giorno in giorno. Hora . . . . la maggior parte delli Preti de quel paese, come sono li Giovanj delli villaggi et alj semplicj non intendeno bene quelli Rubriche, et quelli libretti dell'ordine non si trovano. Però non so, se sarebbe espediente a levarli quelli tante varietà et indurlo a tal facilità, che ogni uno lo potesse recitare (mellète a lap szélén: senza difficulta distrazione della mente potesse) acio che lo facesse volintierj, et non offendesse la sua conscienza. . . . . (f 14.)

Della Precedenza et Habito de Vescovi Cap. 4.

In Ungaria è usanza che, come uno vescovo vien essere nominato, subito se li da il possesso del vescovato, se bene stà poj mesj ed annj ad havere la confirmatione, et se tiene per vero vescovo, se bene anchor è semplice sacerdote, intra in consiglio del Stato, come li altri Vescovi consecratj, et se li da loco in corte in chisa, et atrove anzi precede alcunj de loro tal volta, et questo non per alcun statuto del paese, come esse pretendeno, ma per mero abuso. Poj tutti ordinariamenta vesteno de Raso, Damasco, veluto et altre sete, et portano alcuni Romane o Ciamarro in pubblico fuor de casa, le quali d'inverno sono fodrate de martori rebellinj, Luppj, Cervierj, et altre simle pelle preciose. Serebbe forse conveniente, ne però difficile, farli osservare in uno et l'altro, il modo che si tien in cio . . . . . Et quello che si conviene, serano molti alte cose, delle quale un tempo se potrà (f 15) havere informatione, et il modo tempo mostrare come se la habbia provedere. A me ha parso parlare di questa sole secondo che m'estato comandato, dimando perdono del mia ignoranza.

III.

Beatissimo Padre,

Tutta quella parte d'Ongaria, che è sottoposta a li Turchj, è piena Chrstianj, la magior parte catholicj, ma molti hereticj et schismatici ancora, li quali hanno molti ministri et sacerdoti del rito greco al'incontro lipoverj catholici sono destituti (de vescovi et) de sacerdotj. È ben vero che hanno li loro vescovi, ma quelli non si possono assicurare d'andare a le loro residenze. Siche per proveder a quelle povere anime, non si vede altro remedio, che far altri Vescovi del ordine di S. Francesco osservantj perche quelli possono praticare sicuramente in quello paese, et possono vivere de elemosine secondo la loro professione.

O veramente dar ordine à li Vescovi de li detti lochj; che loro si provvedano de bonj vicarij, et altri sacerdoti secularj, et li mandino ne le loro diecesi. Et se non potessero trovare tali e tanti quanti bisognasse, ([come veramente non si potranno trovare] che nominino per soj vicarij li Provincialj et altri ufficiali del ordine de li osservanti, et li dicono piena instrultione et facultà li fare quel tanto che bisogna li altri fratelli à loro soggetti, come fanno quelli de Bozna. Quest'ordine se potrà dare al Card. de Strigonia et al General de dettè frati osservanti Et così sarà per cristo à quelle povere anime derelitte.

21. Giugno 1612. — Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában Verancsics Faustus iratai között.

Tóth László.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

DIE ARMENIER IN DER BEVÖLKERUNGSPOLITIK MARIA THERESIAS.

Man darf auch dem Zeitalter des politischen Rationalismus nicht die absolute Vorherrschaft des Intellektes in der Politik zuschreiben. Selbst die konsequentesten Vorkämpfer des aufgeklärten Absolutismus haben sich oft genug durch traditions- und blutmässige Bindungen bestimmen lassen und die eigentlich entscheidenden Gefühle durch ein sekundäres rationalistisches Raisonement notdürftig verdeckt. Es wäre verwunderlich, wenn sich nicht gerade auch in der Behandlung der Judenfrage durch die Staatsmänner des Absolutismus eine solche Haltung aufzeigen liesse. Dem Geiste des Rationalismus entsprach an sich eine Lösung des Problems in Richtung der Toleranz und Ausdehnung des Staatsbürgerprinzips bis zur Rezipierung dieser Bevölkerungsteile. Trotzdem zeigt sich auch in rationalistischer Atmosphäre vielfach ein natürliches Widerstreben gegen derartige Konsequenzen. Der Grundsatz der religiösen Toleranz fordert mehr den Verzicht auf konfessionelle Assimilationsbestrebungen als staatsbürgerliche Gleichstellung, die erst dem Liberalismus des 19. Jahrhunderts vorbehalten blieb. Gerade der Verzicht auf die Bekehrung konnte einem rassemässigen Widerstreben gegen die Angleichung entspringen.

Auf der anderen Seite musste ein Staat mit einer ständisch orientierten Sozialpolitik, die nicht nur den Adel, sondern auch das Bürgertum lebensfähig erhalten wollte, sich der Klagen des städtischen Handwerks und Handels über die drohende Konkurrenz des adelgeschützten ländlichen Judentums annehmen. Die antijüdische Wirtschafts- und Bevölkerungspolitik, die daraus entsprang, liess sich gleichfalls rationalistisch schwer begründen, wenn sie auf die Juden allein und nicht zugleich auf alle in ähnlichem Sinne ständezersetzenden Bevölkerungselemente angewandt wurde. Umgekehrt hätten den ersten Verfechtern eines wirtschaftlichen Liberalismus, die mitten in der Zeit des politischen Absolutismus ihre Wirksamkeit entfalteten, die Juden eigentlich willkommene Bundes-

genossen im Kampf um die „freie Bahn für den wirtschaftlich Tüchtigen“ abgeben sollen. War das trotzdem nicht der Fall, so bleibt nichts als die Annahme, dass die Politiker des 18. Jahrhunderts in ihrer Haltung zur Judenfrage nicht ausschliesslich oder nicht vorwiegend von wirtschafts- und sozialpolitischen Erwägungen bestimmt wurden, sondern dass tiefer wurzelnde antisemitische Imponderabilien massgebend waren. Im Folgenden soll versucht werden, insofern einen Beitrag zur Klärung dieser Fragen zu geben, als untersucht wird, welche Haltung die Staatsleitung der habsburgischen Monarchie gegenüber einem den Juden in der Art seiner Wirtschaftsbetätigung nahe verwandten Volk, den Armeniern eingenommen hat. Eine rein rationalistische Einstellung hätte hier zu gleicher Art der Behandlung führen sollen.

Die Gemeinsamkeiten zwischen Juden und Armeniern sind nicht in einer Stammesverwandtschaft, sondern in einer weitgehenden Parallelität ihrer geschichtlichen Entwicklung begründet. In älteren Schilderungen des anthropologischen Typus der Armenier wird zwar bisweilen der judenähnliche Eindruck betont. Aber es werden darunter — soweit nicht allgemein-vorderasiatische Eigentümlichkeiten gemeint sind — wohl hauptsächlich gewisse Gesichtszüge verstanden, die sich aus Betätigung und Lebensweise zu bilden pflegen und auch heute selbst beim Börsianer nicht-jüdischer Abkunft angetroffen werden können.¹ Unter den armenischen Rassemerkmalen: der dunklen Haar- und Augenfarbe, der Hyperbrachycephalie, der Adlernase und der starken Behaarung weisen besonders die letzten auf die Sonderstellung des armenischen Typus hin, der auf die Durchsetzung des ins alte Urartu einwandernden indogermanischen Urvolks, das erst nach Jahrhunderte langer Kolonisation ein einigermaßen zusammenhängendes Siedlungsgebiet gewann, mit einheimischen Bevölkerungselementen, oder schon auf hethitische Beimischung in der älteren kleinarmenischen Heimat zurückzuführen ist.

¹ M. v. Chanikov bei Dieffenbach, Völkerkunde Osteuropas II, S. 356: „den jüdischen ähnliche Züge“. Die alte Überlieferung einer gemeinsamen Abstammung von Juden und Armeniern ist natürlich sekundäre Kombination (Armenier = Aramäer), entspricht aber alten vorchristlichen Beziehungen zwischen beiden Völkern. Nach Josephus wurde im Lande Ararat die Arche Noahs gezeigt! Falls Marquarts Annahme richtig ist, dass die Armenier als Militärkolonisten des Medischen Reichs von Kleinarmenien her in Urartu sporadisch angesiedelt wurden (J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, S. 16), so liegen die Möglichkeiten der Berührung erst verhältnismässig spät und gehen wohl auf das Diasporajudentum zurück. Im 11. Jahrh. nannten die Griechen die Armenier zur Beschimpfung „Juden“; ob ausschliesslich der konfessionellen Gegensatzes wegen? Vgl. Karapet Ter-Mkrttschian, Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreich und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien, Leipzig 1899, S. 96.

Die Parallelität der jüdischen und armenischen Geschichte liegt in dem frühen Verlust der Bodenständigkeit, in der Entwicklung des Lebens in der Diaspora, im Vorwiegen verkehrswirtschaftlicher Betätigung, in dem durch religiöses Zeremoniell und historisch-romantische Tradition gestützten Zusammenhalt des Gesamtvolks, und zugleich in der Fähigkeit zu schneller äusserlicher Assimilierung an das jeweilige Gastvolk, durch die die Neigung zu kosmopolitischer Einstellung doch nur teilweise beseitigt wird.

Ebenso wie bei den Juden geht die Entstehung der armenischen Diaspora der politischen Vernichtung des eigenen Staatswesens um Jahrhunderte voraus. Es entspricht nicht den Tatsachen, wenn die armenische Tradition die Auswanderung erst als Folge der Vernichtung des Bagratidenreiches und der heidnischen Eroberung der heiligen Hauptstadt Ani durch Alp Arslan oder sogar erst des Untergangs des cilicischen Armenierreiches hinstellen will.²

Die ersten Anfänge der armenischen Diaspora gehen schon bis ins Altertum zurück. Dann führte Justinian, der im Rahmen seiner grosszügigen Umsiedlungspolitik im Interesse der Reichsverteidigung gefangene Bulgaren in Armenien ansiedelte, auch Verpflanzungen armenischer Volksteile durch. Der Kaiser Philippikos vertrieb 704 einen Teil der Armenier aus ihren bisherigen Wohnsitzen und zwang sie, nach Armenia quarta und Melitene zu ziehen.³ 785 schrieb man 1000 gefangenen Armeniern mit Tinte ins Gesicht: „armeniakischer Gauner“ und deportierte sie nach Sizilien und anderen Inseln.⁴ Im Jahre 748 verpflanzte Kaiser Konstantin V. Kopronymos kriegsgefangene Armenier, unter denen sich auch Anhänger der paulikianischen Sekte befanden, aus Theodosiopolis (Erserum)

² Für die siebenbürgischen Armenier finde ich die erste schriftliche Fixierung dieser Tradition bei dem Jesuiten Andreas Ilia, *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum . . . .*, Claudiopoli 1730 (2. Aufl. 1764), p. 62 ff.: „Armeni, quorum ter mille familiae vastata Armenia ac solo aequata Ani, urbe Armeniae primaria, in Moldaviam, plures in Poloniam se succeperant.“ Von Ilia ging diese Tradition, mit weiteren Einzelheiten ausgestattet, über Josephus Benkő, *Transilvania sive magnus Transilvaniae principatus I*, Vindobonae 1778, p. 484 ff., J. L. Marienburg, *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*, Hermannstadt 1813, S. 75 und weitere landeskundliche Werke in zahlreiche Lexika und kirchengeschichtliche Enzyklopädien über, auch in die moderne armenische Fachliteratur: L. Gopcsa, *A magyarországi örményekről*, Erdélyi Múzeum 1895, S. 375-82. Der Franzose F. Macler, *Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukowine*, *Revue des études arméniennes* VII, 1927, p. 11—177 gibt folgendes Schema der armenischen Wanderung, das ihm von Wiener Mechitharisten angegeben wurde: Im 11. Jahrhundert Zerstörung von Ani; im 12. und 13. Jahrh. Auswanderungen nach der Krim. Von dort weiter nach Moidau und Walachei, dann nach der Bukowina und Polen. Macler übt an diesem Schema zwar einige Kritik, übernimmt es in den Grundzügen aber doch.

³ Theophanes, ed. De Boor, I, p. 382.

⁴ Ebd., p. 469.

und Melitene (Malatja) nach Thrazien.⁵ Zentrum der thrakischen Armenier, die unter Johannes Tzimiskes (969—976) durch weitere Nachschübe verstärkt wurden, war im 11. Jahrh. Philippopolis, von wo Kaiser Alexios den paulikianischen oder thondrakischen Teil dieser Nation in eine neue Stadt, Alexiopolis, verpflanzte.⁶ Bekannt ist die bedeutsame Rolle armenischer Söldner in der byzantinischen Armee, die schon unter Belisar gegen die Vandalen in Afrika kämpften, in den nächsten Jahrhunderten in einzelnen Persönlichkeiten eine führende Rolle in der byzantinischen Politik spielten und in Leo V., Johannes Tzimiskes und dem Matrosen Romanos I. drei der bedeutendsten byzantinischen Kaiser gestellt haben.

Das Leben in der Diaspora führte einen Teil der zunächst vornehmlich militärisch beschäftigten Armenier zum Kaufmannsberuf und zum Fernhandel der bald über die Grenzen des römischen Reiches und der Balkanhalbinsel hinausgriff. Spätestens im 12. Jahrh. fanden armenische Kaufleute den Weg an die mittlere Donau bis nach Ungarn. In den Fremdenlisten der ungarischen Chroniken werden neben den „Gästen“ aus anderen Nationalitäten auch die Armenier aufgezählt.⁷ Urkundlich nachweisbar sind solche armenische Kaufleute im Siedlungskonglomerat der alten ungarischen Hauptstadt Gran, wo sie Ende des 12. und der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts eine eigene Gemeinde am Fusse des St. Thomasberges inne hatten. Es waren Kaufleute, die das Recht hatten, im ganzen Lande zollfrei mit ihren Waren umherzuziehen. Den Mongolensturm von 1242 hat diese armenische Siedlung zwar noch überstanden, konnte sich aber doch nicht mehr recht von seinen Folgen erholen, da die wirtschaftliche Bedeutung der alten Landeshauptstadt überhaupt zurückging. Um 1300 waren keine Reste der Armenier mehr bei Gran vorhanden.⁸ Es scheint so, als hätten sie sich nordwärts gewandt. Bei ihrem Mangel an Bodenständigkeit und bei ihren internationalen Beziehungen waren die Armenier stets bereit, eine ungünstig werdende Gegend mit einer anderen zu vertauschen.

Gegen Ende des 13. Jahrhunderts hatte sich im benachbarten ruthenischen Galizien — ähnlich wie etwa gleichzeitig in Venedig — ein neues

⁵ Ebd., p. 429: *Ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος Σόρους τε καὶ Ἀρμενίους, οὓς ἤγαγεν ἀπὸ Θεοδοσιουπόλεως καὶ Μελιτηνῆς, εἰς τὴν Οὐράκην μετέκισεν, ἐξ ὧν καὶ ἐπλατύνθη ἡ αἵρεσις τῶν Πανλυκιάνων.* Letztere identifiziert Theophanes (zu unrecht) mit den Manichäern.

⁶ Anna Komnene, p. 451 ..

⁷ Chron. Vind. P., cap. 30. Simon v. Kéza, cap. 64.

⁸ Vgl. Konrad Schünemann, Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa I, Breslau 1929, S. 56 f. Bátkys Versuch, die Armeniersiedlung von Gran auf linguistischem Wege aus der Welt zu schaffen (M. Ny. XXXIII, S. 215 ff.) ist ganz verfehlt. Vgl. Ung. Jahrb. VII, S. 464.

armenisches Zentrum im neugegründeten Lemberg gebildet. Nur ein Teil dieser lebergischen Armenier kam von der Krim. Denn die Krimarmenier waren völlig tatarisiert und sprachen nicht mehr armenisch. Der Hauptteil der lebergischen Armenier hatte jedoch Muttersprache und Volkstum zunächst noch treu bewahrt, war also nicht durch den tatarischen Assimilationsbereich hindurchgegangen, sodass für ihre Herkunft nur das Byzantinische Reich und Ungarn übrig bleiben. In Lemberg unterlagen diese Armenier bis zu einem gewissen Grade deutschen, später polnischen Einflüssen. Die eigentlichen Stadtbürger waren zunächst die Deutschen. Die Armenier, die nicht am Ring wohnen durften, organisierten sich nach dem Muster der deutschen Bürgerschaft oder suchten Eingang in diese.⁹ Sie beteiligten sich am Orienthandel der leberger. Deutschen,¹⁰ die sie seit dem Ausgang des Mittelalters wirtschaftlich stark in den Hintergrund drängten, verschafften sich in Polen und in der Moldau bedeutsame Privilegien und beherrschten schliesslich den ganzen polnischen Orienthandel. Im Westen hatten sie im 17. Jahrh. in Amsterdam ihr eigenes Komptor. Der lebergischen Armenierniederlassung folgte eine Reihe von weiteren in anderen ostgalizischen Städten. Das armenische Element hat sich vom 13. Jahrh. bis zur Gegenwart ununterbrochen in Galizien behauptet, wenn auch bei dem fluktuierenden Charakter dieser Kaufmannsschicht und dem Zusammenhang mit den sonstigen Armeniersiedlungen und selbst mit dem armenischen Mutterland häufig Nachwanderungen, Rückwanderungen und Weiterwanderungen stattgefunden haben.

Galizien wurde das Zentrum und der Ausgangspunkt der weiteren Ausbreitung der Armenier in den Karpathenländern, für die Lemberg das armenische Erzbistum blieb. Von hier, nicht vom Südosten her, fassten im 14. Jahrh. die Armenier im neugebildeten Fürstentum der Moldau Fuss, erst im Gefolge der Deutschen dann selbständig. Zuerst entstanden auf dem Gebiet der späteren Bukowina armenische Niederlassungen in Sereth und Suceava, im 15. Jh., als der Levantehandel von den Schwarzmeerhäfen her grössere Bedeutung gewann, auch weiter östlich

⁹ Vgl. Ferdinand Bischof, *Das alte Recht der Armenier in Lemberg*, Wien 1862. — Oswald Balzer, *Sadownictwo ormianskie w sredniowiecznym Lwowie*, Lemberg 1909. — Macler, o. c.; Bischof, *Urkunden zur Geschichte der Armenie in Lemberg*, Archiv f. K. österr. Geschichtqu. XXXII, 1865, No. 5, No. 7, No. 17 (1440): quod omnes et singuli Armeni fide Armenorum viventes, quorum multi de iure suo Armenico se in ius Theutonicum transtulerunt, eoque parentur et fruuntur. Nr. 24 (1462): quatenus ipsum advocatum (Armenorum) cum praefatis Armenis pro tempore ipsam civitatem Leopoliensem immorantibus iuri civili seu Theutonico Maidenburgensi annecteremus.

¹⁰ Hurmuzaki, *Documente priv. la ist. Românilor II*, p. —.

und südlich in Botosani, Roman, Jassy, Galatz und Akkerman (Cetatea Alba), sowie im podolischen Kameniec. Ihre galizische Herkunft wird nicht nur durch ihre Beziehungen zur lembergischen Muttergemeinde bestätigt, sondern auch durch ihre nach lembergisch-magdeburgischem Muster organisierte Gemeindeverfassung mit 1 *soltus* und 12 *pirgari*.¹¹

Spätestens im 14. Jahrhundert griffen die galizisch-moldauischen Armenier auch über die Karpathen hinüber und traten in Beziehungen zu den Siebenbürger Sachsen, an deren Orienthandel sie teilzunehmen wünschten. Papst Bonifaz IX. sah sich 1399 veranlasst, einen Ablass zur Bekehrung der Griechen, Armenier und Walachen in Kronstadt zu gewähren.¹² Etwa ein Dutzend armenischer Kaufleute war 1529 an der Ein- und Ausfuhr der Stadt Kronstadt beteiligt.¹³ Für die sächsische Gränzstadt Bistritz in Nordsiebenbürgen sind ähnliche Verhältnisse anzunehmen.

Mit dem Beginn der Türkenherrschaft in den rumänischen Fürstentümern trat zu den bisher vorhandenen galizisch-moldauischen Armeniern ein fremdes Element hinzu: Kapitalkräftige Armenier aus Konstantinopel, die zusammen mit Griechen und Juden sich bei der Eintreibung und Verwertung der türkischen Natural- und Geldtribute der Fürstentümer und im Geldhandel betätigten und zugleich den recht bedeutenden rumänischen Viehhandel in die Hand bekamen. Die armenische Solidarität führte die einheimischen und die stambuler Armenier rasch zusammen, die nun ihrerseits ihren moldauischen Volksgenossen den Weg nach Konstantinopel ebneten. So hören wir 1616 von einem Armenier namens Serik aus der Moldau, „so bei dem Steffani Wayda in seiner Regierung von ihm gefangen gehalten worden, welcher durch Schatzung frei geworden und nach Konstantinopel nach Waren verreiset.“¹⁴ Da unterdessen Stephan in die Walachei verjagt worden war musste Serik mit seinem auf 6000 fl geschätzten Kaufmannsgut den Rückweg nach der Moldau über Kronstadt und Siebenbürgen nehmen.

¹¹ M. Jorga, *Geschichte des ruman Volkes und Arméniens et Roumains*, Bulletin de la section historique der Rumän. Akademie, 1913, S. 189—240.

¹² Zimmermann-Werner, *Sieb. Urkb.* II, S. 246: *Cum itaque sicut accepimus in oppido de Corona seu vulgariter Brascho nuncupato . . . , in quo tam Grecorum, Walachorum, Bulgarorum, Armenorum quam aliorum infidelium multitudo quamdam ecclesiam in oppido praedicto pro eorum usu et cultu deorum habentium una cum Christi fidelibus inibi degentibus habitat et moratur . . .*

¹³ Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt II, S. 172 ff.: *Asbey Armenus . . . Kolcza Armenus . . . Balasch Armenus . . . Matey Armenus . . . Hatschyn Armenus . . . Ywanes Armenus . . . Kalosta Armenus . . . Nicola Armenus . . .* Die Namengebung der Armenier pflegt sich rasch der des jeweiligen Gastvolkes anzupassen. Hier finden wir Namen aus den verschiedensten Sprachen vereinigt.

¹⁴ *Ebd.* V, S. 552, *Diarium des Andreas Hegyes*, 11. Mai 1616.

Im Handel Siebenbürgens war die Bedeutung der Armenier und der übrigen „türkischen Untertanen“ seit dem 16. Jahrh. ständig im Wachsen. Kaufleute aus einem grossen, relativ einheitlichen Wirtschaftsgebiet, wie es das osmanische Reich darstellte, brachten manche Voraussetzungen für ein rasches Emporkommen mit, die dem bodenständigen deutschen Stadtbürger abgingen. Die Sachsen traten daher in einen verständlichen Gegensatz gegen diese östlichen Elemente, die ihnen dank ihrer grösseren Kapitalkraft und ihrer weiter reichenden Handelsverbindungen das Brot wegnahmen. So versuchte man hier wie überall im wirtschaftlich geschwächten deutschen Bürgertum jener Zeit, diese Gefahr durch behördlichen Eingriff zu bannen. In der Politik Michaels des Tapferen hatten Armenier eine grosse Rolle gespielt. Einer seiner geheimen Räte war der Armenier Peter gewesen, der den Kronstädtern einen Handstreichplan des Fürsten verriet.¹⁵ Armenier und andere Handelsleute aus dem Südosten hatten die kurze siebenbürgische Herrschaft des Fürsten begründen helfen. Das wurde sofort nach der Befreiung von dieser ersten rumänischen Okkupation in der Geschichte Siebenbürgens im Herbst 1600 zum Landtagsbeschluss von Léczfalva ausgenutzt: Griechen, Walachen, Türken, Dalmatinern, Armeniern und Angehörigen ähnlicher Nationen wurde wegen der Gefahr der Spionage für ewige Zeiten untersagt, mit ihren Waren ins Innere des Landes zu ziehen. Sie sollten über die Stapelplätze an der Grenze nicht mehr hinaus dürfen.¹⁶ Die Spionagegefahr war natürlich nur vorgeschoben, der eigentliche Zweck des Beschlusses lag auf wirtschaftlichem Gebiet: dem erwähnten Serik wurde 1612 der Durchzug durch Siebenbürgen gestattet, aber es wurde ihm bei Todesstrafe verboten, unterwegs etwas zu verkaufen!

Der Landtagsbeschluss von 1600 liess sich natürlich — wie alle derartigen Beschlüsse — nur zeitweilig und nur teilweise durchführen,¹⁷ Die tatsächliche Entscheidung lag in jedem Einzelfalle doch bei den Lokalgewalten. Aber für das siebenbürgische Bürgertum war die griechen- und armenierfeindliche Haltung als Frage der wirtschaftlichen Existenz seitdem gegeben. Mit Klagen und Misstrauen verfolgte man die armenier-

¹⁵ Ebd. V, S. 297, Chronik von Simon Massa und Marcus Fuchs, 1600.

¹⁶ Mon. comit. Transylv. IV, p. 552, § 2: Miért pedig ez elmúlt nagy romlások házánon estenek, főképpen az idegen nemzetből való árus népeknek ide be való kereskedésekből, járásokból és kémlelkedésből, ugymind görögök, oláhok, törökök, dalmaták, örmények és ezekhez hasonló nemzetből valóktól, tetszett azért és végeztük: hogy ennek utána perpetuis semper temporibus afele rendbeli kereskedő nép az országba be ne jöhessenek, hanem locus depositionis legyen Karánsebes, Talmács, Rozsnyó, Prázmár, Radna.

¹⁷ Als Stanislaus Potocki 1662 die Armenierstadt Stanistawów gründete, bevölkerte er sie mit Armeniern aus der Moldau und Ungarn! Macler a. a. O., S. 48.

freundliche Politik der Habsburger, und selbst Franz Rákóczi II. konnte sich durch eine Sozialpolitik, die gegen diese Elemente Stellung nahm, Sympathien bei den Sachsen erwerben.

Die armenische Frage hatte in Siebenbürgen schon eine Jahrhunderte alte Geschichte, als die Habsburger das Land übernahmen. Sie hatte bereits ihren Platz in den Kämpfen der drei Nationen gegeneinander. Begünstigung der Armenier bedeutete Schädigung der Sachsen. Es ist nicht ausgeschlossen, dass Michael Apaffi oder sein Staatsmann Teleki nebenbei auch von derartigen Erwägungen in ihrer Armenierpolitik bestimmt waren. Entscheidend war aber wohl das Geldbedürfnis des Türkenschützlings. Für das Jahr 1672 wird eine Massenaufnahme von Armeniern in Siebenbürgen überliefert. Die Tradition hat die Bedeutung dieses Ereignisses etwas übertrieben, indem sie auch frühere und spätere Einwanderungen auf diesen Zeitpunkt zusammendrängte. Es besteht aber kein Anlass, den Kern der armenischen Tradition nicht für historisch zu halten.

Im Jahre 1669 zog wegen eines gegen „duca“, Fürsten der Moldau ausgebrochenen Aufstands — gemeint ist Georg III. Duca — ein türkisches Heer gegen Kameniec. Eine Anzahl moldauischer Armenier flüchtete in die Karpathen, hielt sich 2 Jahre verborgen und erwirkte schliesslich im 3. Jahre beim Fürsten Apaffi Aufnahme und Handelsfreiheit in Siebenbürgen. Die Armenier liessen sich verstreut in den östlichen Landesteilen nieder, in den Széklerorten Gyergyó-Szent-Miklós und Szépviz, in der Sachsenstadt Bistritz, in Görgény, in Ebesfalva (Elisabethstadt), dem Familiensitz und der Residenz Apaffis, und in kleinen Orten wie „Télfalu (?), Petelye und anderen sächsischen Dörfern“. Sie wohnten zur Miete. Eigene Richter durften sie sich wählen, die aber überall der Ortsobrigkeit unterstellt wurden. Sie erhielten einzelne Kapellen ihres armenischen Ritus. Im Jahre 1684 begann der aus Rom zurückgekehrte armenische Jesuit Oxendius Verzerescul unter grossen Schwierigkeiten die Union mit der römischen Kirche durchzuführen.

Diese Angaben Ilias über die Vorgeschichte der siebenbürgischen Armenieransiedlung, die letzten Endes auf den grossen armenischen Ordensbruder des jesuitischen Verfassers zurückgehen dürften, haben im grossen und ganzen die Wahrscheinlichkeit für sich. Der polnisch-türkische Krieg von 1672 kündigte sich schon in den vorausgehenden Jahren durch Grenzkämpfe an, als die polenfeindlichen Kosaken sich dem Schutze der Pforte unterstellt hatten. Manche Armenier mögen damals schon an Auswanderung gedacht haben, wenn auch das Leben in der Karpathenwildnis Fabel sein dürfte. Als 1672 der Sultan mit seinem gewaltigen Heere wirklich über Jassy gegen Kameniec heranrückte, mag ihm ein Teil der

moldauischen Armenier durch den Übertritt nach Siebenbürgen zuvorgekommen sein.¹⁸ Grössere geschlossene Gruppen von Armeniern gab es in der Nachbarschaft nur in Polen und in der Moldau. Die polnischen Armenier der Lemberger Erzdiözese waren aber bereits mit der römischen Kirche uniert, sodass nur die Moldau als Herkunftsland dieser „eutychnischen“ Gruppe übrig bleibt. Das schliesst natürlich nicht aus, dass einzelne Glieder dieses armenischen Volks anderswoher kamen. Tatsächlich gibt Ilia an, dass in den nächsten Jahrzehnten ketzerische Armenier „aus Armenien und der Moldau“ zuwanderten, die die katholische Union zu gefährden suchten.¹⁹ Der Zusammenhang mit der Urheimat wurde also immer noch aufrecht erhalten.

Der Beginn der habsburgischen Herrschaft fand in Siebenbürgen eine armenische Bevölkerung, die in kleinen Gruppen über weite Landesteile, hauptsächlich im Gebiet der Székler und Sachsen verstreut wohnte. Religiöses Zentrum war Bistritz, wo Oxendius seinen Bischofssitz aufgeschlagen hatte. Der Aufstieg der Monarchie schuf für die Armenier neue Möglichkeiten. Der Jesuit Oxendius, der einige Jahre als Märtyrer seines Glaubens in türkischer Gefangenschaft hatte zubringen müssen, verstand es rasch, zur Zusammenarbeit mit dem neuen katholischen Regime zu kommen. In Wien wurde er ehrenvoll ausgezeichnet. Wiederholt übertrug man ihm wichtige politische Aufträge in Siebenbürgen.²⁰ In den katholischen Kirchen der Sachsenstädte hat er wiederholt den siebenbürgischen Bischof vertreten.²¹ So hatte es für ihn keine Schwierigkeiten, die massgebenden Persönlichkeiten in Wien, darunter anscheinend auch die Kaiserin Eleonore, für eine systematische Förderung seines Volkes zu gewinnen. Das wichtigste war die Erlangung einer Autonomie. Vor allem die Abhängigkeit von den sächsischen Magistraten hatte bisher die armenischen Entfaltungsmöglichkeiten gehemmt. Die Gründung wenigstens einer eigenen Stadt war eine Lebensfrage für das Volk.

So erfolgte 1696 die Ausstellung des Armenierdiploms durch Leopold I. Es wurde ihnen die Beibehaltung ihrer Sitten garantiert. Ihre Handelsfreiheiten wurden auch auf ihre Volksgenossen aus dem türkischen Gebiet ausgedehnt. Sie erhielten die landesfürstliche Collation eines Areals, das sie bei dem früheren Dorf Gerla von Nikolaus Bethlen gekauft hatten,

¹⁸ Die Armenier von Kameniec zogen z. T. vor der Belagerung nach Galizien z. T. begaben sie sich nach dem Fall der Festung nach Mazedonien, von wo sie später über Lemberg teilweise nach Kamieniec zurückkehrten. Vgl. Macler, a. a. O., S. 46.

¹⁹ O. c.: . . . gentiliumque recens ex Armenia et Moldavia advenientium persuasione seducti . . .

²⁰ Cserei Mihály *historiája* ad a. 1703.

²¹ Quellen zur Gesch. der Stadt Kronstadt VI, S. 241 ; S. 332.

um dort die „Armenierstadt“ Szamosujvár zu bauen.²² Die Stadt, in der Oxendius selbst 1700 das erste Gebäude errichtete, entwickelte sich bei der Geldflüssigkeit der Armenier in raschem Tempo. Die Bewohner waren nicht ausschliesslich Kaufleute: Mit der armenischen Viehzucht und dem Viehhandel hing das Gerbereigewerbe zusammen. Die Förderung der Armenier lag daher auch im Interesse der industriellen Ziele der Merkantilpolitik der Monarchie, denn die Armenier waren im Besitz einer hochentwickelten Technik der Corduan- und Saffianfabrikation.

Die Armenierstadt bildete den festen Ausstrahlungspunkt der wirtschaftlichen Expansion des Volkes. Nur ein Teil der Bürger wohnte fest am Ort. Andere zogen für einen Teil des Jahres ins Land hinaus und hatten wohl auch gleichzeitig Wohnungen in mehreren Städten.²³ 1726 erhielt die Armenierstadt den Charakter einer privilegierten Stadt mit eigener Bestellung der städtischen Organe (1 Richter und 12 Senatoren), bekam Wochen- und Jahrmärkte und trat in die Reihe der siebenbürgischen Taxalorte. Charakteristisch für den fluktuierenden Charakter der Bevölkerung ist die Bestimmung, dass die Stadt auswärtige Armenier in die Gemeinde aufnehmen darf, sofern sie sich vor dem Magistrat über die nötigen Eigenschaften ausweisen können.²⁴ 1733 erhielt auch die bedeutendste der übrigen armenischen Niederlassungen Elisabethstadt-Ebesfalva, das zugleich die gleichnamige Herrschaft erwarb, ähnliche Rechte.

Das wirtschaftliche Vordringen der Armenier und ihre Begünstigung durch die katholische Staatsleitung verstärkte naturgemäss den Widerspruch des gefährdeten sächsischen Bürgertums. Diese Stimmung, die sich zuweilen auch bei den siebenbürgischen Ständen Geltung zu verschaffen wusste, spiegelt sich beispielsweise in den Bemerkungen des Kronstädter Thomas Tartler, als 1738 die Armenier ihre bisherigen öffentlichen Leistungen z. T. durch Kapitalzahlung ablösten:²⁵ „Item dass die Armenier

²² Czörnig, Ethnogr. der österr. Monarchie III, 185, S. 181 f. auf Grund der Akten der Siebenbürgischen Hofkanzlei.

²³ Z. B. Wien, HH. u. St. Archiv, StR 2907/1767, Votum Boriés: „Bei denen Umständen, da die Armenier verschiedentlich ausser ihrer Stadt Elisabethstadt in anderen Städten und Märkten sich häuslich niederlassen und daselbst Kaufhandel und Krämerei treiben“, soll ein Gutachten darüber gestattet werden, ob die Kontribution am Ort ihrer Zuständigkeit zu erheben sei oder dort, wosie ihre Handlungsgewölbe haben.

²⁴ Czörnig a. a. O.: Dass um 1730 die Nachwanderungen noch fort dauerten, zeigt die Bemerkung Ilias a. a. O.: . . . quotquot fere e Moldavia ipsaque Armenia etiamnum adveniunt, veteri abdicato errore fidem orthodoxam amplectuntur.

²⁵ Der Kameralring war schon 1726 durch eine Zahlung von 25000 fl abgelöst worden StR. 63/1768. Von der Kaufsumme der Herrschaft von 100,000 fl waren 1768 noch 12000 fl unbezahlt S. StR. 2690/1768.

Somos Uivar vom Kaiser für 170000 fl. (in Wirklichkeit nur 100000 fl) gekauft und solche Privilegien bekommen die für die übrige drei Nationen nicht favorabel, denn sie sind von allen oneribus liberiert, gaben kein Quartier (d. h. Militäreinquartierung) und zahlen nur des Jahres 2 Dukaten von jedem Hause. Sie haben auch Zunftprivilegien bekommen, aber es ist vom Excelso Gubernio nicht acceptiert.“²⁶ Der siebenbürgische Landtag von 1741 nahm in die 53 Punkte seiner Gravamina die Forderung des Ausschlusses der Armenier vom Bürgerrecht auf.²⁷ In dem gleichen Sinne kämpfte später Brukenenthal gegen das Bürgerrecht der Armenier in den sächsischen Städten.

In frühtheresianischer Zeit behandelte man die Armenier seitens der Regierung ebenso wie vorher mit Wohlwollen — 1746 und 1758 wurden die grossen Privilegien für Armenierstadt und Elisabethstadt bestätigt —, aber ein besonders grosses Interesse brachte man ihnen zunächst nicht entgegen. Das änderte sich in der Zeit der planmässigen Staatsmodernisierung nach dem Siebenjährigen Krieg. Verschiedene Momente vereinigten sich, um im Jahre 1768 die Aufmerksamkeit der Staatsleitung auf die Armenier zu lenken. Der Einfluss, den der damalige Leiter der Siebenbürgischen Hofkanzlei, Freiherr von Brukenenthal, bei der Kaiserin hatte, verstärkte die Aktivität der Sachsenegner, die sich bestreben, durch sachsenfeindliche Stimmungsmache dem verhassten Protestanten Schwierigkeiten zu bereiten. Unter den verschiedenartigen Mitteln, die dabei verwandt wurden, verfiel man auch darauf, die Armenier gegen die Sachsen auszuspielen und ihre Konzivilität in den sächsischen Städten zu fordern. Das damals in katholischem und sachsenfeindlichem Sinn geleitete Siebenbürgische Gubernium in Hermannstadt förderte die Niederlassung der Armenier in der Hauptstadt, weil sich die Mitglieder der Behörde nur so mit den notwendigen Bedarfsartikeln versorgen könnten. Ein Schulbeispiel des mittelstandsfeindlichen Konsumentenstandpunktes des volksfremden Beamtentums! Eine kaiserliche Resolution, die daraufhin Armeniern mit einem Kapital von mehr als 6000 fl. die vollberechtigte Niederlassung in Hermannstadt freigeben wollte, wusste Brukenenthal wieder rückgängig zu machen. Es sei nicht nötig, dass jedes Gubernialmitglied sich seinen eigenen Hausarmenier halte, von dem es sich unauffällig durch billige Warenlieferungen bestechen lassen könne. Die Sachsen seien immer unvermischt gewesen und müssten es auch bleiben, „eine Handvoll Volk, durch hundert und mehr Meilen von seinem Ursprung und Hauptstamm entfernt und dabei, dass es die nämliche Treue,

²⁶ Quellen zur Gesch. d. St. Kr. VII, S. 210.

²⁷ Fr. Teutsch, Geschichte der Siebenbürger Sachsen, Bd. II, S. 169.

den nämlichen Fleiss und sogar die Gebräuche ihrer Altväter beibehalten hat und mitten unter andern Völkern und Sitten deutsch gehandelt hat.“²⁸ Es ist bezeichnend für die im Grunde nicht übernationale sondern deutsche Einstellung Maria Theresias, dass gerade solche Worte bei ihr Erfolg gehabt haben.²⁹

Die Sachsenfeinde stellten sich gegenüber einem solchen Appell an nationale Imponderabilien und einer solchen Betonung der Tradition naturgemäss auf den Standpunkt der Zweckmässigkeit und der wirtschaftlichen Modernisierung; zugleich wurden natürlich auch die Interessen des Katholizismus betont. Im Staatsrat war es der Freiherr von Borié, der leidenschaftliche Vorkämpfer katholischer Belange und zugleich populationistisch-merkantilistischer und gesamtstaatlicher Bestrebungen,³⁰ der sich der Armenier gegen die Sachsen annahm. Als Anfang 1768 die Frage erörtert wurde, wo die in den beiden Armenierstädten zuständigen, aber auswärts Handel treibenden Armenier die Kontribution zahlen sollten, trat er wieder für die Gewährung der Konzivilität in den sächsischen Städten ein: „Die Armenier seind römisch-katholischer Religion, sie seind vernünftig, fleissig und von der ersten Kindheit an zum Handel und Wandel erzogen; diese ihre Eigenschaften bringen die Wirkung hervor, dass sie in allen Städten, Märkte, auch Dörfer, wo nur immer im Handel und Wandel was zu tun ist, somit auch in die lutherisch- und kalvinischen Städte des ganzen Grossfürstentums sich verbreiten. Die Kalviner und Lutheraner seind aus diesen Ursachen des Handlungsneids ihnen abgeneigt. Der weitere Umstand der katholischen Religion gibt dieser Neigung neuen Zuwachs. Die Armenier werden dannenhero als Fremdlinge vorgebildet,³¹ obwohl sie Bürger dieses Grossfürstentums ebensogut als die lutherische Sachsen und die kalvinische Hungarn seind . . . . Unter dem vorgebildeten Namen von Fremden wollen sie in den sächsischen und kalvinischen Städten zu Bürgern nicht angenommen werden. Es leidet darunter die Kontribution, es leidet die katholische Religion.“³²

²⁸ Friedrich Teutsch, Geschichte der Siebenbürger Sachsen, Bd. II, S. 169.

²⁹ Ueber die nationale Einstellung Maria Theresia s. meine Ausführungen in Deutsch-Ungarische Hbl. IV, S. 285 ff.

³⁰ Näheres über ihn in meinem Aufsatz über die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft, MÖIG und ausführlicher in meiner Geschichte der öst. Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia.

³¹ Sv. „fälschlich hingestellt.“

³² St. R. 63/1768. Charakteristisch für Boriés Hass gegen die Sachsen ist die Aeusserung in seinem Votum zu St. R. 951/1769: „Man darf einen Siebenbürger Sachsen nur anschauen, so ersieht man die Falschheit aus denen Augen und das geschwätzige We-

Ungefähr um die gleiche Zeit verfasste ein Anonymus anscheinend ein deutsche Beamter aus der cisleithanischer Reichshälfte, der in Siebenbürgen einen amtlichen Auftrag durchzuführen hatte,⁸³ eine an sich sehr inhaltreiche und vielfach recht scharf beobachtende Abhandlung über die Verhältnisse Siebenbürgens, die aber tiefend von Sachsenhass die seltsamsten Blüten treibt. So weiss der Verfasser von den sächsischen Pfarrern zu melden: „Ich geschweige, dass Statt dieser sittlichen Tugend der Hass nicht nur gegen die siebenbürgische, hungarische, sondern auch gegen die teutsche Nation, von der sie doch die grössten Vorteile ziehet, vermutlich aus Religionsgehässigkeit, denen Kindern zum Erbe mitgegeben werde!“ Auch bei ihm finden wir die Gegenüberstellung der kapitalistischen Wirtschaftsgesinnung der Armenier und des bürgerlichen Traditionalismus der Sachsen: „Der armenische Handelsmann bestimmt in allen Gattungen einen viel leichteren Preis und wird reich und vermögend, weil er sich mit einem mässigen Gewinn begnügt. Der sächsische Handelsmann will bei dem Verkauf jeder Gattung grossen Gewinn, damit er gemöchtlicher und annehmlicher leben könne; dadurch wird sein Verkehr kleiner, an seiner gemächtlichen Lebensart und mit Grosstuen will er sich jedennoch nicht ändern und verfällt also nach und nach gänzlich. Um aber ihren Verkehr dennoch zu erweitern, beschränkten sie den Handel deren Armeniern in denen Nationsstädten, somit das Publikum ohne Rücksicht einiger Billigkeit an ihre übersetzten Preise zu zwingen.“⁸⁴ — Also genau die gleichen Verhältnisse, die wir im 18. und 19. Jahr. sonst aus dem Konkurrenzkampf zwischen dem in Zünften und Innungen organisierten bodenständigen Bürgertum und den grosszügiger kalkulierenden Juden und verwandten Wirtschaftselementen wiederfinden,⁸⁵ hier bereits im liberalistischen Sinne positiv gewertet!

Der Anonymus reichte seine Schrift der Kaiserin ein, die sie an den Staatsrat weitergab und zugleich den Fürsten Starhemberg beauftragte, den Verfasser zu veranlassen, an seine Ausführungen bestimmte Verbesserungsvorschläge zu knüpfen. Das geschah alsbald in einer neuen Schrift, die dem Staatsrat im Frühjahr 1769 vorlag. Die gewünschte Förderung der Armenier wurde durch neue Lobpreisungen motiviert. Inte-

sen entnimmt man aus denen Lippen.“ Sicher war dieser Ausfall vor allem auf Bruken-
thal selbst gemünzt.

⁸³ Borié sagt von ihm ebd.: „Das Innere der Sachen aber, da diese ein Gegenstand seiner Diensthandlung nicht waren, ist ihm nicht genau bekannt.“

⁸⁴ St. R. 2618/1768. Ich komme an anderem Orte ausführlicher auf diese Schrift zurück.

⁸⁵ Vgl. z. B. die Verhältnisse in Pressburg: Forbáth, Die Geschichte des Handels u. d. pressb. Handelstandes im 18. Jh., 1930, und meine Besprechung in der H z.

ressant ist die Feststellung, dass die reichen Armenier Neigung zur Feudalisierung zeigten: Sie erwerben Landgüter mit Untertanen, streben nach dem Adel und verschwägern sich mit ungarischen Adelsfamilien. Wie weit damals tatsächlich die Assimilation schon vorgeschritten war, sehen wir daran, dass die siebenbürgischen Armenier ihre rumänischen Namen grösstenteils schon mit ungarischen vertauscht hatten. — „Die Ortschaften respective Flecken oder Städte, die sie bevohnen, sind die schönsten und nettesten in Siebenbürgen und werden täglich mit zierlichen Wohnhäusern und ansehnlichen Kirchen verschönert,“ eine Feststellung die ähnlicher Weise fast alle Schilderer Siebenbürgens im 18. und 19. Jahrh. gleichfalls gemacht haben.⁹⁶ Massgebend war dabei nach dem Geschmack der Zeit die regelmässige, breitstrassige und gleichartige Bauart der auf einen Schlag nach bestimmten Plan angelegten Städte. — „Der römischen Kirche sind sie überaus und sehr eifrig ergeben.“

Unmittelbar vorher war in der Schrift von den Ödländereien auf Sachsenboden und der Impopulationsfeindschaft der Sachsen die Rede gewesen, sodass der Schluss, den Borié und mit ihm der Staatsrat daraus zog, sich gleichsam von selbst ergab. Der Staatsrat Gebler hatte sich beeilt, seinerseits die wirtschaftliche Bedeutung der Armenier noch zu unterstreichen. Er hatte während seiner Tätigkeit in Leipzig die Erfahrung gemacht, „was für einen starken Handel die Armenier treiben“: „Man pflegte zu jener Zeit nur dann einen Markt für gut zu halten, wann die Siebenbürger, das ist eben diese Armenier, zahlreich erschienen waren.“ Ein für die Armenier etwas bedenkliches Lob, das Gebler der die Sachsenfeindschaft des Verfassers missbilligte, vielleicht nicht ohne Absicht eingestreut hat: Es war gerade das Streben der österreichischen Handelspolitik, die Leipziger Messen aus dem Wirtschaftsleben der Monarchie nach Möglichkeit auszuschalten! Gegen die Verweigerung der Konzivilität für Armenier und Griechen war Gebler freilich auch und zwar im Interesse einer rationalistischen Unifizierung der gesamten Bevölkerung: „Sobald die griechischen Handlungskompagnien aus lauter Untertanen bestehen, hätte ich nicht das mindeste Bedenken, ihnen die Anlegung eigener Häuser, auch ganzer Kommunitäten zu gestatten, da der dermalige Nation-Zwang ohnehin das Hauptübel der Landesverfassung ist und man nach und nach aus Hungarn, Zedcklern, Sachsen und aus allen übrigen Landesinwohnern ein Volk und gleichdenkende Untertanen des nämlichen Landesfürsten machen muss.“

⁹⁶ Z. B. K. G. Windisch (1790) für Szamosujvár; M. Lebrecht (1804) für Szamosujvár und Elisabethstadt; L. J. Marienburg (1813) gleichfalls für beide Städte. A. de Gerando (1845) für Elisabethstadt.

Borié, dessen Votum wie gewöhnlich den entscheidenden Einfluss auf die Resolutionsgestaltung hatte, verknüpfte die populationistischen und die sachsenfeindlichen Vorschläge seiner Vorlage zu der Forderung, dass auf dem Königsboden „die überflüssige und dermalen öde Gründe zur Impopulation fremden lutherischen und katholischen Teutschen, auch Armeniern angetragen werden.“ Die Armenier zog er darum in dieses Bevölkerungsprogramm mit hinein, „weil diese in der Reinlichkeit und in der Industrie die Sachsen noch übertreffen, somit durch deren Mischung mit denen Sachsen eine nützliche Aemulation erweckt wird, das jus indigenatus aber und so auch nationis specialis Ihro Maiestät fortan erteilen können.“ Damit war der Ruf nach der Konzivilität oder dem Niederlassungsrecht für die bereits in Siebenbürgen heimischen Armenier umgebogen in die echt populationistische Forderung der Ansiedlung fremder Armenier aus dem Ausland, die Wiederaufnahme der systematischen Armenieransiedlungen unter Michael Apaffy und Leopold I.

Für eine derartige Politik schienen gerade in jenen Jahren alle Voraussetzungen gegeben zu sein. Denn die politische Situation von 1672 hatte sich 1768 an der Ostgrenze der Monarchie nochmals wiederholt. Die Entwicklung der vorausgehenden Jahre in Polen stellte genau wie damals einen türkischen Feldzug in immer greifbare Aussicht. Die polnische Konföderation von Bar, dicht an der moldauischen Grenze begründet, drohte den Streitkräften der russischen Kaiserin vollends zu erliegen. Die Konföderierten, die teilweise schon auf moldauisches und habsburgisches Gebiet übertreten mussten, schickten einen Hilferuf nach dem andern nach Konstantinopel, bis die türkische Kriegspartei schliesslich 1769 den Russenkrieg durchsetzte.

In der Monarchie, deren Bevölkerungspolitiker damals mit aller Kraft auswärtige Bevölkerung aller Art für die Einwanderung zu gewinnen strebten war man entschlossen, die günstige Situation auszunutzen. Die Unruhen und die drohende Kriegsgefahr jenseits der Grenze musste die Bevölkerung geneigt machen, auf das Gebiet der Monarchie überzutreten. Man beriet über ein grosszügiges Programm zur Gewinnung von deutsch-russischen Kolonisten, von Polen und Walachen,³⁷ und stiess dabei auch auf die Möglichkeit die gerade damals so warm empfohlenen Armenier in neuen Gruppen für die Niederlassung in der Monarchie zu gewinnen.

Der Punkt, wo man am ehesten armenische Einwanderung erwarten konnte, war die Dreiländerecke zwischen dem ungarischen, türkischen und polnischen Gebiet. Hier lag das ungarische Komitat Márma-

³⁷ Näheres hierüber in meiner Geschichte der österr. Bevölkerungspolitik.

ros, und es traf sich, dass diese Landschaft dank der Aktivität ihres Obergespanns, des Grafen Georg Apponyi in den letzten Jahren ohnehin mit in den Vordergrund der wirtschaftlichen Erschliessungspläne der Monarchie getreten war. Apponyi, ein eifriger Katholik, war einer der ungarischen Magnaten, die sich mit Feuereifer den modernen wirtschaftlichen Zeitströmungen angeschlossen und in den Dienst der gleichartigen Pläne der Wiener Reformpolitiker gestellt hatten. Dabei stiess er — wie zu erwarten, — auf den heftigen Widerstand der beharrenden Kräfte des Landes, wie sie in den ungarischen Ständen und Behörden überwogen. Die Gegner bedienten sich in ihrem Kampfe gegen Apponyi des Vizespanns des Mármároscher Komitats, der es sich zusammen mit dem reformierten Komitatsadel zur Aufgabe machte, Apponyis Pläne zu vereiteln. Mit den ungarischen Behörden, besonders der Hofkanzlei, nicht ganz so sehr mit dem Statthaltereirat hatte es Apponyi schon dadurch verdorben, dass er seine Berichte unter Umgehung der ungarischen Stellen direkt in Wien überreichte. Es kam zu sehr gehässigen Auseinandersetzungen. Der Staatsrat, dem Apponyis Temperament etwas unbequem wurde, nahm eine vermittelnde Stellung ein. So wurde auf seine Veranlassung Apponyi zur Mässigung ermahnt und auf den Dienstweg verwiesen. Seine Bitte um Verleihung einer Fiskalität wurde abgelehnt.⁹⁸

Das hinderte nicht, dass tatsächlich Apponyis Berichte und Pläne gern benutzt und weiter ausgebaut wurden. Schon 1765 hatte er eine Relation eingereicht, in der er die kläglichen wirtschaftlichen Verhältnisse, die kulturelle Rückständigkeit des Volkes, die mangelnde Sicherheit, die schwache Position des Katholizismus und die schädliche Wirksamkeit des wucherischen jüdischen Bevölkerungselements unterstrich. Die Reformmassnahmen, zu denen *grossenteils* Borié die Anregung gab, sollten

⁹⁸ St. R. 608/1766 ; 665/1766 ; 2057/1768. Für die Fassung der Resolution massgebend war das Votum Starhembergs: „In dieser Sache, wo von beiden Seiten eine grosse Animosität obwaltet und ein Teil gegen den andern viele und darunter einige nicht ungegründet scheinende Beschwerden anzuführen hat, wo auch sogar die Kanzlei selbst und das Consilium Locumtenentiale von einiger Parteilichkeit und Eiferung gegen den Grafen Apony, weil er gegen die Ordnung diese Stellen übergangen und seine Vorstellungen ohnmittelbar I. Maj. eingereicht hat, nicht ganz frei zu sein scheinen, und wo endlich der Graf Apony nebst dem geäusserten Misstrauen und Ausserachtlassung des gebührenden Respektes gegen die vorgesetzte Stellen auch in seinen Anbringen alle Objecta confundiert und seine zum Teil gute und nützliche Absichten und Vorkehrungen auf eine sehr unanständig und unbescheidene Art eingeleitet und allhier verteidiget hat, wäre es ganz ohnmöglich über jeden Punkt in specie mit aller Sicherheit einen gerechten Ausspruch zu fällen.“ Er soll also nur allgemein auf die Einhaltung der Ordnung und Beobachtung der Gesetze verwiesen und durch einen oder andern Staatsrat während seines jetzigen Aufenthaltes in Wien im allerhöchsten Namen ernsthaft ermahnt werden, künftig seine Amtspflichten ohne alle Hitzigkeit und persönliche Empfindlichkeit genauest zu erfüllen.

sich in zwei Richtungen bewegen : Hebung des Bildungsniveaus der Bevölkerung und Verbesserung ihrer materiellen Existenzgrundlagen. In beiden Fällen sollte zugleich die Förderung der katholischen Religion berücksichtigt werden. Zur Beseitigung der Ignoranz forderte Borié, dass tüchtige, im Gebrauch der deutschen Sprache, im Lesen, Schreiben und Rechnen firme Schullehrer und bessere Seelsorger angestellt würden, „und durch diese nachhin auch die bessere Erziehung der Jugend formiert und zugleich die teutsche Nation mit der wallach- und raziischen mehrers verbunden werde.“³⁹ Es schlossen sich von weiteren Forderungen an : Erriichtung eines unierten Bistums, Regulierung der Zigeuner, eine den neuesten Gewerbeverordnungen angepasste Handwerker- und Zunftpolitik, wobei besonders auf die Zurückdrängung der bisher vorherrschenden Aka-tholiken zu achten sei, und vor allem systematische Vermehrung der ge-werblichen Bevölkerung der unmittelbar zum Krongut gehörenden Städte.

Am 22. September 1768 verfasste Apponyi einen neuen Bericht, der den ungarischen Stellen zur Beurteilung zuzuging und nun durch einen Gegenbericht des Vizegespans unwirksam gemacht werden sollte. Der Vizegespan meldete am 25. März 1769 wie zu erwarten : Impopulation in den Städten sei nicht möglich, da keine Verdienstmöglichkeiten beständen (die ja gerade geschaffen werden sollten) ; man werde dadurch nur die Lebensmittel verteuern. Manufakturen und Fabriken seien im Lande nicht möglich, weil keine genügenden Rohmaterialien vorhanden und die Bevölkerung dazu un-tauglich sei. Diese Argumente waren nicht stichhaltig, denn die Einzelheiten des Apponyi Boriéschen Merkantilprogramms waren den Verhältnissen des Landes recht gut angepasst : Die geringe Lebensmittelproduktion in dem unfruchtbaren Lande konnte durch Mengenanbau des Massenahrungsmittels der Kartoffel bedeutend erweitert werden. Die zur Einführung empfohlenen Industriezweige entsprachen den Voraussetzungen des Berg-landes : Steinschleiferei, Glasfabrikation, Holzwarenherstellung (sogen. Berchtesgadener Arbeit), Papiermühlen, Herstellung des groben Aba-Tu-ches und vor allem die Feingerberei mit der spezifisch armenischen Kunst der Saffianbereitung.⁴⁰ So vereinigten sich wirtschafts-, bevölkerungs- und konfessionpolitische Gesichtspunkte, um die Förderung der Armenier-einwanderung ins Komitat Mármáros nahezulegen.⁴¹

³⁹ St. R. 2847/1765.

⁴⁰ St. R. 665/1766 ; 2031/1768. HKA, No 32, 111/1769 : Impopulationi proficuam fore inductionem cerdonariae artis hominum nec non fullonum et pellis Kordovan dictae confectorum . . .

⁴¹ Das Bestreben, die Juden im Wirtschaftsleben zurückzudrängen, spielte dabei erheblich mit. Doch glaubte Apponyis Bekehrungseifer, den Juden durch die Taufe ihre schädlichen Eigenschaften nehmen zu können. Er rühmt sich, dass durch seinen Eifer

Die Einladungen an die Armenier jenseits der Grenze hatten angesichts des ausbrechenden Türkenkriegs und der drohenden tatarischen Plünderungen rasch Erfolg. Schon in den ersten Tagen des Jahres 1769 liefen Berichte von Grenzübertritten sowohl von Armeniern wie von sonstigen Bevölkerungselementen ein. Apponyi hatte die allerhöchste Weisung erhalten, „Armenier anzulocken und besonders in den Fiskalgütern zu vermehren“. Er machte den bereits im Komitat befindlichen Armeniern Mitteilung von den Vergünstigungen, die den armenischen Einwanderern gewährt werden sollten; die gleiche Ankündigung liess er durch den Vizegespan auf dem Markt von Mármárossziget, zu dem verschiedene Nationen über die Landesgrenze herüberzukommen pflegten, öffentlich anschlagen. Anfang Juni 1769 konnte er eine Liste von solchen Armeniern einreichen, die im Komitat ihren Wohnsitz genommen hatten. Hier nach setzte sich damals die armenische Bevölkerung der Kronstädte der Mármáros folgendermassen zusammen :⁴²

In Mármárossziget: Gregor Paszakásza, Izák Maramaros, Johannes Bogdanovics, David Theodorovics, alle mit ihren Brüdern, Cajetan Kristophovics, dessen Socius Christoph Petrovics, Anton Hajvaz, Lazarus Novak, Anton Augustinovics, Bogdan Janovics, Zacharias Petrovics, Zacharias Kristoffovics, Marton Kristoffovics, Thaddaeus Gregorovics, Gregor Lazarovics und Cajetan Szvadoszki. Also 16 Familien, von denen 11 ein Grundstück in der Stadt haben wollten, und 4 noch im Zweifel waren, ob sie bleiben würden.

In den anderen Städten: In Técső: Cajetan Kandra mit seinem Bruder.

In Visk: Simon Kolczata mit seinem Bruder.

In Huszt: Christoph Pap, Cajetan Salamon, Dani Kristall, Nicolai Augustinovics, Boldisár Kristoffovics, von denen 4 Familien auf fiskalischen und eine auf einem telekischen Grundstück sass.

Die Namen dieser Armenier zeigen deutlich ihre Herkunft: Sie sind polnisch und zum grossen Teil identisch mit den aus Lemberg und den anderen galizischen Niederlassungen bekannten Armeniernamen und zeigen die polnisch-patronymikalische Art der Namensbildung.⁴³ Diese Armenier der Mármáros sind demnach von den moldauischen Armeniern Siebenbürgens ihrer Herkunft nach zu scheiden.

„der Jud Israel Winkler mit Weib und 6 Kindern bekehrt sei, desgleichen der Jud Abraham Schmula samt seiner Magd,“ und empfiehlt den ersten zu einer Kameralbedienstung!

⁴² Die dem Ungarischen angepasste Orthographie der Liste behalte ich bei.

⁴³ Vgl. die aus Galizien bekannten Armeniernamen Bogdanowicz, Filipowicz, Nikorowicz, Kajetanowicz, Antoniewicz, Teodorowicz usw. Über die polnische Sprache der galizischen Armenier äusserte sich 1773 auch Graf Pergen. StR 2388/1773.

Einen Anfangserfolg hatte die Politik der Armenieranlockung also bereits aufzuweisen. Aber dem Obergespan kamen schon Bedenken wegen des weiteren Erfolges. Die meisten Armenier konnten nur provisorisch untergebracht werden. Es war zu fürchten, dass sie aus Mangel an geeigneter Unterkunft „diesen unfruchtbaren Boden Marmatiens wieder verlassen und in die Nachbarländer zurückkehren“. Er schlägt darum vor, „da sie nach ihrer Veranlagung mehr zu Gewerbe und Handel als zum Ackerbau aufgelegt sind“, ihnen in den 5 Kronstädten dem Fiskus anheimgefallene Grundstücke zu vermieten.⁴⁴

In Wien hatte man ohnehin nicht die Absicht, die Armenieransiedlungen auf die Mármáros zu beschränken. Befürchtungen, wie Apponyi sie äusserte, konnten den Ausbau einer grosszügigeren gesamtstaatlichen Armenierpolitik nur noch mehr nahelegen. Die entscheidenden Beschlüsse waren aber schon vor dem Eintreffen seiner Berichte gefasst worden.

Das Siebenbürgische Thesauriat hatte sich im Januar mit der Frage der Unterbringung der in die Marmarosch geflüchteten Armenier zu befassen. Ungarischerseits hatte man versucht, den siebenbürgischen Nachbarn die Flüchtlinge für die Armenierstädte Szamosujvár und Elisabethstadt zuzuschieben. Das Thesauriat war mit Rücksicht auf die Uebervölkerung in diesen Städten nicht darauf eingegangen. Als die Thesauriatsprotokolle Anfang März der Wiener Hofkammer vorlagen, hatte sich diese Stelle den armenierfreundlichen Weisungen der Kaiserin und des Staatsrats, die ihr als merkantilistisch eingestellter Behörde sympathisch sein mussten, bereits angepasst. Man wollte die Armenier benutzen, um den Handel mit Orientwaren, der seit dem Passarowitzer Kommerzienvertrag im Gross- und Kleinverkauf grösstenteils in die Hände der sogen. türkischen Untertanen übergegangen war, wieder an die Monarchie zurückzubringen. Hatzfeld führte in seinem Vortrag von 8. März aus: „In Betrachtung, dass die gesamte armenische Nation nicht nur der katholischen Religion zugetan, sondern auch in Verfertigung zerschiedener türkischer Manufakturen kündig und der Handelschaft sehr ergeben ist, scheint dieser treuehorsamsten Hofkammer die Ansiedlung sotaner Leuten in dem Königreich Hungarn um so vorteilhafter zu sein, als durch dieselbe die Verfertigung deren türkischen Manufakturen in dem Land verbreitet werden könnte. Ausserdem ist bekannt, dass in dem unteren Teile des Königreichs Hungarn der Minutahandel lediglich durch die

⁴⁴ HKA, No 32, 105/1769 . . . ex ratione genii ad industriam et quaestum magis quam ad culturam agrorum comparati potissimum in oppidis et locis majoribus domicilium quaerentibus in 5 coronalibus oppidis fundi per fiscum . . . recenter reluti et reluendi quocumque demum titulo elocentur.

Griechen, grösstenteils aber durch die türkischen Untertanen geführt werde“. Bisher liess sich nichts dagegen tun, weil für den Kleinhandel keine anderen Handelsleute zur Verfügung standen. Durch die Errichtung einer armenischen Kommunität „könnte diesem Unfug gar bald abgeholfen werden“. Für die Ansiedlung solle die Ungarische Hofkammer einige der ohnehin zur Impopulation bestimmten Kameralprädien bereitstellen.

Staatsrat und Kaiserin griffen diese Anregung sofort auf und knüpften ein ganzes System der Armenieransiedlung daran. „Es gereicht zu meinem besonderen Vergnügen“, so beginnt die kaiserliche Resolution auf den Vortrag, „dass sich armenische Familien zur Ansiedlung in Ungarn melden“. Aber man muss Unterschiede zwischen der Armenieransiedlung und Ansetzung von Untertanen machen, „da diese Leute in den Leibeigen- oder Jobbagenstand nicht eintreten, sondern frei verbleiben wollen, alle Robboten und Dienste verabscheuen und nur unter meinem ohnfehlbaren Schutz sich ansässig machen wollen, dagegen aber alle Prästationen in Geld zu entrichten bereit sind“. Nur so lässt sich „der vorgesetzte Zweck eines starken Zuzugs dieses Volkes“ erreichen. Armenische Handelsleute, Manufakturisten, Handwerker und Ackersleute, die sich ansässig machen wollen, erhalten also zugesichert: Stand freier Leute; 3-jährige-Freiheit von allen landesherrlichen und grundherrlichen Abgaben; danach folgende Abgabensätze: für Kaufleute jährlich 12 fl., für Handwerker 8 fl. und für Ackersleute einer ganzen Session à 37 Joch 10 fl. zuzüglich 6 fl. Robotablösung und Zehntentrachtung. Militärquartier und Vorspann sollen sie gleich anderen Landeseinwohnern mittragen. Fleischbank, Wein-, Bier- und Brantweinschank soll der Grundherrschaft vorbehalten bleiben. Man plant eine Impopulation grossen Stils: Man soll den Armeniern versichern, dass sie „nicht allein einzelweis in die Städte und Flecken würden eingenommen, sondern auch ihnen zu ihrem Unterkommen besondere Distrikte angewiesen und einer jeden Kommunität, wenn diese aus 200 Familien bestünde, die Markfreiheit samt dem Recht einen eigenen Magistrat zu bestellen, gleich anderen oppidis gratis erteilt werde. In die Marmaroscher Fiskalstädte werden sie einzeln aufgenommen, auf den Prädien und Kameralgütern aber sollen nur ganze Gemeinden angelegt werden.

Die Ansiedlungspolitik beschränkt sich nicht auf das ungarische Königreich, sondern erstreckt sich auch auf Siebenbürgen und das Banat. Das Thesauriat soll Armenier einzelweis „in allen Fiskalorten, besonders aber zu Zillach, Tasnand und Viska“ (= Szilágy, Tasnád und V.) annehmen und einige Fiskalprädien zur Bildung ganzer Gemeinden bereit stellen. Vor allem sollen im Dominium Szamosujvár die Länder-

eien von Vitze eingelöst und mit Armeniern besetzt werden. Im Banat kommen für städtische Einsiedlung die Städte Temeswar, Theresienstadt und Becskerek für die Armenier in Betracht. Es soll „auf deren Beibringung in Starker Anzahl“ der Bedacht genommen und „der Zuzug dieses Volkes in aller Art befördert werden“. Die Kameralbehörden der drei Länder sollen alle 3 Monate über die Armenieransiedlung, Apponyi alle 14 Tage über die Ankunft und weitere Absendung dieser Leute berichten. Für unsere Fragestellung ist der Schluss der Resolution von besonderer Wichtigkeit: Das Thesauriat hatte Armenier und Juden in einen Topf geworfen. Demgegenüber wird hier ein scharfer Strich gezogen und betont, „dass es mit dieser Nation eine ganz andere Beschaffenheit als mit den Armeniern hat“.⁴⁵

Die grossen Erwartungen, die man in Wien an diese Massregeln knüpfte, haben sich nicht erfüllt. Die Voraussetzungen für die Armeniereinwanderung waren doch nicht so günstig, wie man glaubte. Die Einäugigen siegten über die Blinden, wie Friedrich der Grosse meinte. Die Russen drangen rasch bis über die Donau vor. Der Kriegsschauplatz entfernte sich. Die russische Herrschaft schien sich in den Donaufürstentümern für die Dauer einzunisten und wies den Armeniern Entfaltungsmöglichkeiten in einer neuen Richtung. Auf der anderen Seite hat die Lauheit und passive Resistenz der Exekutivbehörden eine grosszügige Durchführung der Verfügungen der Kaiserin vereitelt.

So gut wie ganz ergebnislos blieb die Aktion im Banat. In der Nachbarschaft bestand bereits in Neusatz eine kleine armenische Kolonie, die anscheinend mit der armenischen Niederlassung in dem 1738 verlorenen Belgrad in Zusammenhang stand.⁴⁶ Im Banat selbst gab es in Temeswar und vereinzelt wohl auch draussen im Lande einige Armenier. So hören wir 1760 von dem bürgerlicharmenischen Handelsmann Saroschan Persian, der in der Fabrikvorstadt von Temeswar ein Kaffehaus eröffnen wollte.⁴⁷ Nun sollten die neuen Armeniervergünstigungen auch im Banat bekannt gemacht werden. Das Banatische Departement fragte zunächst zurück: Schriftlich oder mündlich? — und schlug selbst vor: besser mündlich, sonst gäbe es unliebsames Aufsehen beim Türken. Borié und Kaunitz setzten ein Kompromiss durch: Es blieb bei der schriftlichen Bekanntmachung; sie sollte aber nicht veröffentlicht, sondern nur unter der Hand an einzelne Armenier herausgegeben werden.⁴⁸ Eine solche

⁴⁵ HKA, No 7, 55/1769. St. R. 2228/1769.

⁴⁶ Ebd.

⁴⁷ HKA, No 35, 1760.

⁴⁸ St. R. 2228/1769. HKA, No 7, 65/1769.

Propaganda musste wirkungslos bleiben, um so mehr, als es in der benachbarten Wallachei überhaupt keine eigentlichen Armeniersiedlungen gab.

Etwas grössere Wellen schlug der Ansiedlungsplan in Siebenbürgen. Das Thesauriat war nicht geneigt, sich durch dieses Projekt mit neuer Arbeit zu belasten und bemühte sich von vornherein, die Sache auf ein totes Gleis zu schieben. Man hatte den Sinn der ganzen Massnahme, dass es nur auf *a u s l ä n d i s c h e* Bevölkerung ankam, überhaupt nicht begriffen oder stellte sich wenigstens so. Ob der 3—4 Stunden von Szamosújvár entfernte Ort Vicze zur Armenieransiedlung geeignet sei, wisse man nicht. Man müsse erst eine neue Konskription vornehmen, bevor man die Sache untersuchen könne. Wie weit es mit der Einlösung sei, war auch nicht bekannt. Man wollte aber nachfragen. Wo Armenier für die neue Siedlung zu finden seien, wisse man nicht. Man hatte die Armenier von Szamosujvár und Elisabethstadt über die Armenier und Juden aus Russland und Polen befragt. Die Antwort war nicht sehr schmeichelhaft: „pur unnütze und unvermögende Leute, jene allein ausgenommen, welche in dem Marmaroscher Komitate ansässig und benanntlich in Szigeth mit Warengewölben versehen sind“. Von diesen wolle aber niemand nach Siebenbürgen. Die einzige Möglichkeit sei also, dass man aus den beiden siebenbürgischen Armenierstädten, deren Handelsstand sich allzusehr vermehrt habe, einen Teil herausziehe und an einen dritten Ort verpflanze, der mit den gleichen Privilegien auszustatten sei. Man veranstalte also eine Umfrage, ob jemand bereit sei, in Vicze Gründe gegen mässige Schätzung eigentümlich zu erwerben.⁴⁹

Vier Wochen später, am 19. Juni erstattete man weitere Auskunft: Die Konskription von Vicze war immer noch nicht abgeschlossen. Die Armenier von Szamosujvár waren gegen das Projekt. Die Neusiedlung würde zu dicht an ihrer alten Stadt liegen und ihr zu gefährliche Konkurrenz machen.⁵⁰ Es scheint nicht ausgeschlossen, dass die Armenier von Szamosujvár nach der Art jener Zeit sich das Wohlwollen der Herren vom Thesauriat durch besondere Präsente erkaufte haben. Aber noch war der Sturm nicht ganz abgeschlagen. Die Kaiserin antwortete mit der Formulierung Geblers, dass auf den Neid und den Eigennutz der armenischen Gemeinden keine Rücksicht genommen werden darf, wenn sich sonst kein geeigneter Ort finden lässt.⁵¹

Das Thesauriat blieb bei der gleichen Taktik. Falls es wirklich zu einer Ansiedlung kommen sollte, wollte man wenigstens die Gegend von

⁴⁹ HKA, No 7, 83/1769.

⁵⁰ HKA, NO 7, 76/1769.

⁵¹ HKA, NO 7, 76/1769 und St. R. 2540/1769

Szamosujvár verschonen. So machte man 4 andere Vorschläge: Vom Städtchen Tasnád gehöre die Hälfte dem Fiskus. Man könne die dort ansässigen Walachen anderswohin verpflanzen und Armenier ansiedeln. In einem Teil von Déva waren armselige privilegierte Bulgaren ansässig gewesen, die sich nun in Ungarn zerstreut und ihre Grundstücke leer zurückgelassen hätten. Der in Elisabethstadt reich gewordene Armenier Bosnyák habe dort schon einem Bulgaren billig ein Haus abgekauft. Das könne fortgesetzt werden. Neben der Stadt Alvincz sei geräumiger Platz vorhanden. Elisabethstadt könne noch einige Familien aufnehmen. (Trotz der angeblichen Uebervölkerung! Die dortigen Armenier waren offenbar ungeschickter!)

Das Unterstreichen der notwendigen Walachentransferierung, die auch für Vicze notwendig gewesen wäre, war besonders geschickt. Hofkammer und Staatsrat beeilten sich jetzt zu erklären, dass erst, wenn wirklich ansiedlungslustige Armenier vorhanden seien, an die Auswahl eines dritten Ortes geschritten werden solle. Der Akt kam zur Ausfertigung an den Kaiser, der seit seiner banatischen Reise ein erbitterter Feind des Transferierungssystems war und auch in diesem Falle jede Verpflanzung ansässiger Untertanen untersagte.⁵²

Hiermit war der Plan der Armenieransiedlung in Siebenbürgen tatsächlich erledigt. Auch auf die Heranziehung des Königsbodens zu diesem Zweck kam man nicht mehr zurück, weil hier rumänische und reichsdeutsche Ansiedlungspläne in den Vordergrund getreten waren. Aber die siebenbürgischen Armenier selbst waren durch die Aussicht, eine dritte privilegierte Stadt zu erhalten, die ihnen dank der Verdrehung des eigentlichen Planes eine Zeitlang vorgetäuscht worden war, in Unruhe versetzt. Einzelne von ihnen machten sich nun ihrerseits an Projekte, neue Armeniersiedlungen auf dem Boden des benachbarten Ungarn zu begründen.

In Ungarn hatte die Pressburger Kammer zunächst Anweisung gegeben, die Ansiedlung von 100 armenischen Familien sicherzustellen.⁵³ Für die weitere Ansiedlung wurden einige Kameralprädien im Gebiet von Arad an der Maros in Aussicht genommen. Eine grosse Anzahl von Kameralprädien war schon vorher in der Hand von Armeniern, aber

⁵² St. R. 3441/1769. HKA No 7, 90/1769: „Es ist niemals der Antrag gewesen, die dormaligen armenischen Gemeinden in mehrere abzuteilen, noch wirklich ansässige Einwohner zur Übersiedlung anzuhalten, sondern nur für die neuankommende Armenier, wenn selbige nicht in die Ortschaften ihrer Nation untergebracht werden können, andere schicksame Wohnplätze ausfindig zu machen. Die Kammer hat das Thesauriat hienach zu belehren, und beangenehme ich übrigens das Einraten. Joseph Corregens. 9. 9. 1769.“

⁵³ HKA, No 32, 111/1769.

nicht für Siedlungszwecke, sondern im Gegenteil, für die extensive Viehzucht, die durch die Impopulation in ihrer Existenz bedroht wurde. So waren in der Bácska die Prädien Perkaszevo bei Philippova und Nem-sácž bei Hódság an die Armenier Ladislaus Vassonics und Demetrius Andreovich verpachtet, im Arader Distrikt Bassaraga, Szionda, Mezöhegyes, Nagy Bereg und ein Teil von Kisbereg an den Armenier Simon Christoph und andere, die ausdrücklich als siebenbürgische Armenier bezeichnet werden.⁵⁴

Die ungarische Hofkammer schlug auf Grund eines Gutachtens des Kameralpräfekten Rudnyánszky am 16. Juni 1769 vor, die Prädien Basaraga und Szionda zur Armenieransiedlung auszuwählen. Sie hätten gute Verkehrslage in der Nähe von Arad, 1. Meile von der Maros entfernt und seien für Manufakturen geeignet. In Wien war man damit einverstanden, und Borié liess noch die Anweisung hinzufügen, „dass sotane für das gute Unterkommen deren Armeniern getroffene Anordnung an denen Grenzen der Mármaros und des Lands Siebenbürgen bekannt gemacht und dass dadurch der Zuzug dieses nützlichen Volks befördert werde.“⁵⁵ Die Bekanntmachung sollte den k. k. Postierungskommandos im Grenzbereich aufgetragen werden.⁵⁶ Ausser diesen Kameralprädien hatte die Pressburger Kammer noch in Hosszúmező im Mármaroscher Komitat Grundstücke zur Verfügung gestellt, die für 200 Familien ausreichten.⁵⁷ Es ist nicht klar zu ersehen, ob es der Ungarischen Hofkammer mit ihrem Angebot der Armenieransiedlung auf den Kameralprädien ernst gewesen ist. Möglicherweise spielt die geringe Fühlung zwischen ihrem Präsidenten in Gödöllő und den Räten in Pressburg dabei eine Rolle. Jedenfalls ist es merkwürdig genug, dass man gerade Basaraga und Szionda zur Verfügung stellte. Die Pläne zur Impopulation dieser Kameralprädien in der Gegend von Mezöhegyes gehen mindestens bis ins Jahr 1763 zurück. In einer Resolution vom 16. August 1763 hatte Maria Theresia verfügt, dass die Prädien Basaraga, Szionda, Mezöhegyes, Pitváros, Székegyháza und Battonyica nicht wieder verpachtet, sondern nach Ablauf der gegenwärtigen Arendationszeit im nächsten Jahre zur Impopulation verwandt werden sollten.⁵⁸ Dieser Befehl war nicht durchgeführt worden. Dafür tauchte der Plan auf, diese Ländereien für ein grossangelegtes Pferdezuchtunternehmen im Interesse der Heereslieferung zur Verfügung zu stellen. In diesem Sinne hatte man bereits

⁵⁴ HKA, No 32, Cothmannsche Relation von 1763. Ferner ebd. 116/1768.

⁵⁵ Ebd. 83/1769 und St. R. 2541/1769.

⁵⁶ HKA, No 32, 83/1769.

⁵⁷ Ebd. 74/1769.

⁵⁸ HKA, No 32, 99/1763.

mit einer griechischen Gesellschaft, die unter Leitung Ladczynskis stand, verhandelt. Die Gesellschaft zog sich zwar später vom Uebernahmevertrag zurück, aber der Plan der Gestütserichtung, an dem der Hofkriegsrat grosses Interesse hatte, wurde darum nicht aufgegeben. Wenn also gerade diese Prädien für die Armeniersiedlung angeboten wurden, so ist der Verdacht nicht von der Hand zu weisen, dass man die Interessen verschiedener Behörden gegen einander ausspielen und dadurch den Ansiedlungsplan zum Scheitern bringen wollte.

In diesem Stadium der Angelegenheit setzte nun die Initiative der siebenbürgischen Armenier ein, die durch die Umfragen des Thesauriats in Bewegung geraten waren und von Ansiedlungsplänen im Arader Kammerdistrikt gehört hatten. 10 kapitalkräftige armenische Unternehmer, an ihrer Spitze Deodatus Karácsonyi und Christophorus Jakabffy⁵⁹ arbeiteten noch im Sommer 1769 ein Projekt zur Neugründung einer Armenierstadt in der Nähe von Arad aus, das sich im grossen und ganzen die Verhältnisse in Elisabethstadt zum Muster nahm. Das Projekt ist als spätes Beispiel der Stadtgründung durch ein Unternehmerkonsortium prinzipiell von Bedeutung und nicht ohne Wert für die Beleuchtung ähnlicher Unternehmungen im Mittelalter.⁶⁰

Die Unternehmer fordern ein Dorf (*possessio*) in der Nähe von Arad samt einigen benachbarten Prädien. Die in diesem Dorf ansässigen schismatischen Walachen sollten entweder durch die Kammer verpflanzt oder durch die Antragsteller auf eins dieser Prädien transferiert werden. Zur Vergütung des den Untertanen dabei entstehenden Schadens war das Unternehmerkonsortium bereit. Der neue Ort selbst soll ausschliesslich für Armenier reserviert bleiben. In den Prädien wollte man eine Impopulation mit gemischter Bevölkerung durchführen, damit die neue Stadt über Untertanen verfügen sollte. Die Antragsteller verlangten für die neue Stadt die förmliche Donation der dazu gehörigen Herrschaft für ewige Zeiten und den Charakter einer privilegierten Stadt, oder, wenn es möglich sei, einer königlichen Freistadt. Die Kaufsumme wollen die Antragsteller innerhalb von 6 Jahren und 6 Terminen amortisieren. Dafür verlangt das Konsortium die ausschliessliche Realhypothek bis zur späteren

⁵⁹ Die Art der Namensmagyarisierung ist zu beachten: Wie bei den polnischen Armeniern wird jetzt eine entsprechende ungarische Patronymikalform gebildet. Der slawische Vornahme Bogdan wird als Deodatus wenigstens ins Lateinische übersetzt.

⁶⁰ Über die Unternehmerkonsortien bei mittelalterlichen Stadtgründungen vgl. Fr. Rörig, *Hansische Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, 1928: *Gründungsunternehmerstädte im 12. Jahrh.*; Fr. Timme, *Die wirtschafts- und verfassungsgeschichtlichen Anfänge der Stadt Braunschweig*. 1931; K. Schünemann, *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa*. 1929.

Tilgung durch die Gemeinde, die etappenweise vorgenommen werden kann.⁶¹ Als Stadtverfassung wird die übliche, dem deutschen Städtewesen entlehnte armenische Verwaltungsform mit 12 Senatoren, einem Richter und einem Stadtschreiber, durch die Gemeinde frei zu wählen, verlangt, das *ius gladii, judiciaria et politica activitas* und Exemption von der Komitatsgerichtbarkeit, da die Handelsinteressen der Bürger den langwierigen ungarischen Prozessweg nicht vertragen. Ebenso wie in Siebenbürgen will die Stadt die öffentlichen Leistungen, wie Militärquartier, Vorspann und Fuhren nicht durch ihre Bürger, sondern durch die Bauern der zu gründenden untertänigen Dörfer verrichten lassen. Für 6 Jahre wird Kontributionsfreiheit und staatliche Unterstützung für den Häuserbau gewünscht. Im Kriegsfall soll das Volk in die benachbarte Festung Arad flüchten dürfen.⁶² Für den Staat würden sich aus dieser Koloniengründung dreierlei Vorteile ergeben: kostenlose Impopulation mit Hilfe von Privatkapital; Beförderung des ungarischen Handlungswesens und verstärkter Anreiz für die polnischen Armenier zum Uebertritt in die Monarchie.⁶³

Die Kolonie sollte demnach zunächst für siebenbürgische Armenier bestimmt sein, aber man rechnete von vornherein damit, auch ausländische Stammesgenossen heranzuziehen. Es ist kein Zweifel, dass das Konsortium, wenn seine Anträge genehmigt worden wären, hinreichendes armenisches Bevölkerungsmaterial für die Stadt hätte zusammenbringen können. — Wahrscheinlich hätte dann die ungarisch-rumänische Sprachgrenze eine nicht unerhebliche Verschiebung zugunsten der ungarischen Sprachgebiete erfahren.

Die Armenier richteten ihre Vorschläge direkt an die Kaiserin, die sie an den Kammerpräsidenten weitergab. Die Hofkammer setzte sich mit Eifer für die Sache ein. Auch dem Staatsrat war sie sympathisch. Der Referent Gebler sprach von dem „heilsamen Endzweck“, wies aber daraufhin, dass zunächst die ungarischen Stellen in dieser Angelegenheit vernommen werden müssten.⁶⁴ So wurde eine gemeinsame Beratung der Ungarischen Hofkanzlei, Hofkammer und des Statthaltereirates angeord-

⁶¹ . . . unter der cautela, ut nos infrascripti novae hujusce coloniae auctores et onerum quorumlibet coram Throno Majestatis Vestrae in praesens assumptores ad vices summae per nos ipsos erogandae in praediis praevisto modo conferendis tamdiu privativam realem hypothecam habeamus, quoadusque ipsa communitas debitam refusionem nobis non fecerit, quam attamen etiam per partes facere eidem communitati per nos omni momento liberum erit.

⁶² HKA, No 32, 40/1770.

⁶³ St. R. 3642/1769.

⁶⁴ Ebd.

net, die die verfassungsrechtlichen Fragen und die Ortsauswahl unter dem Gesichtspunkt klären sollten, dass das Ladczinskische Gestütsprojekt nicht dadurch gefährdet würde.

Die ungarischen Stellen kämpften jedoch mit einer Entschiedenheit gegen den Plan, die gerade von ihrem Standpunkt aus sachlich kaum berechtigt war. Der Adel hätte ein kapitalkräftiges kaufmännisches Bevölkerungselement recht gut gebrauchen können. Und das einzige wirklich schlagkräftige Argument, die Gefährdung des bodenständigen Bürgertums durch die neue Konkurrenz, ist ungarischerseits überhaupt gar nicht geltend gemacht worden. Es scheint so, als ob das Projekt lediglich der zum Selbstzweck gewordenen Oppositionslust der Pressburger Stellen und der natürlichen Beamtenträgeit, die aus Arbeitseinsunlust alles beim alten lassen will, zum Opfer gefallen ist.

Denn die Argumente, die gegen das Projekt ins Feld geführt wurden, sind sämtlich nur Scheingründe: Die Landtagsartikel 17/1682, 33/1542, 74/1723 wurden so interpretiert, dass Prädienübertragung und Lastenbefreiung für die künftige Stadt verfassungswidrig seien. Aber aus dem Arsenal ungarischer Landtagsartikel liessen sich Rechtfertigungsmittel für jeden Standpunkt herausholen. Man könne die gegenwärtig am Ort ansässigen Bewohner nicht transferieren, da sie seit vielen Jahren getreulich ihre Kontribution entrichteten — ein Argument, das man freilich bei den Untertanentransferierungen in der Bácska geltend zu machen vergessen hatte! Basaraga und Szionda könnten nicht in Betracht kommen, da man diese Prädien schon für Ladczinski bereitgestellt habe. Und schliesslich handle es sich ja gar nicht um eine wahre Impopulation, da die Antragsteller nicht aus dem Ausland, sondern aus Siebenbürgen stammten, das nicht unnötig geschwächt werden dürfe. Eine plötzlich hervortretende gesamtstaatliche Denkweise, wie man sie bei diesen Behörden sonst kaum gewohnt ist! — Die Wiener Kammer suchte trotz dieser Ablehnung das Projekt noch zu retten: Die Gestütskompagnie habe sich inzwischen zurückgezogen. Die beiden Prädien waren ohnehin längst zur Armenieransiedlung bestimmt worden. Zwischen den damals bewilligten Vergünstigungen und den armenischen Forderungen werde sich ein Ausgleich schon finden lassen. Nur müsse man die Unternehmer verpflichten, nur Ausländer heranzuziehen.

Im Staatsrat war man geteilter Meinung. Stupan, Binder, der von vornherein die Gleichgültigkeit der Behörden vorausgesehen hatte, und Kaunitz stimmten dem Antrag der Hofkammer zu. Den Ausschlag gab aber Borié, der angesichts des gewaltigen deutschen Kolonistenzustroms in jenem

⁶⁵ HKA, No 32, 40/1770.

Frühling und Sommer des Jahres 1770 die Prädien nun lieber der deutschen Impopulation vorbehalten wollte.⁶⁶

Die ungarische Hofkammer hat auch diese deutsche Impopulation— von geringen Ansätzen abgesehen — nicht durchgeführt und die Prädien ruhig wie bisher weiter verpachtet. So wurde es möglich, dass im nächsten Jahre, als man die deutsche Impopulation schon allgemein abgeblasen hatte, noch einmal ein Projekt der Armenieransiedlung zur Erörterung kam. — Die Initiative ging diesmal von einem Armenier von ausländischer Herkunft aus, dem Viehzuchtunternehmer Bernhard Bogdan Bogdanovich aus der Moldau, wohin er wohl aus Polen gelangt war.⁶⁷ Bogdanovich hatte vom Kaiser als dem Leiter des österreichischen Heerwesens den Auftrag zur Lieferung von Remonten erhalten und wie ihm Oberst Kisch bescheinigte, „seinen Kontrakt gut erfüllt.“ Er sollte durch Einführung von Pferden aus dem türkischen Gebiet den Schlag der ungarischen Husarenpferde höher züchten. Zu diesem Zweck waren auch ihm wieder die Kameralprädien Bassaraga, Szionda und Mezöhegyes zugesichert worden.

Bogdanovich verlegte als „k. k. Rimonta-Pferdlieferant“ seinen Wohnsitz in die Monarchie und erwirkte sich beim Kaiser die Erlaubnis, nicht nur seine eigene, sondern „auch mehr andere armenische Familien in das Königreich Ungarn einführen und als alleruntertänigst allertreueste Vassallen possessionieren machen zu dürfen.“ Im Besitz dieser Erlaubnis, machte er sich nun seinerseits an die Arbeit, um eine neue armenische Kolonie in Ungarn zustande zu bringen. In einer Eingabe an den Fürsten Kaunitz trug er Anfang 1771 seine Pläne vor. Er war mit einer grösseren Anzahl von römisch-katholischen armenischen Familien des ottomanischen Reiches in Verbindung getreten, die sich bereit erklärt hatten, „sich in dem beglücktesten Österreich niederzulassen.“ Diese Armenier waren ihrerseits durch zwei seit einiger Zeit in Wien ansässige armenische Kaufleute an ihn herantreten, um durch ihn zur Koloniegründung zu gelangen. Es waren kapitalkräftige Handelsleute und Industrielle, die aus eigenen Kosten Seiden und Zeugfabriken aufrichten wollten, „dergleichen in Teutschland noch nicht gefertigt worden.“ Die Kolonie wollten sie ganz auf eigene Kosten errichten und baten um weiter nichts als um Anweisung eines Ortes in beliebiger Gegend. Staatsrat und Kaiserin gingen natürlich mit Freuden auf das Angebot ein; die Hofkammer wurde angewiesen, entweder auf einer ungarischen Kameralherrschaft, oder im Banat das Nötige zu veranlassen.⁶⁸

⁶⁶ Ebd. und St. R. 2117/1770.

⁶⁷ St. R. 936/1772 wird er als „polnischer Pferdlieferant“ bezeichnet.

⁶⁸ HKA, No 32, 124/1771; St. R. 256/1771, 1122/1771.

Wie zu erwarten, ist auch dieser Plan an der passiven Resistenz der nachgeordneten Behörden gescheitert. Auf die kaiserlichen Zusicherungen hin war tatsächlich eine Anzahl der mit Bogdanovich in Verbindung stehenden armenischen Familien aus der Moldau, z.T. mit grösseren Pferdebeständen, in die Monarchie eingewandert. Aber statt der offenen Arme, die sie erwartet hatten, stiessen sie in Ungarn auf nichts als Uebelwollen und Chikanen, sodass sie sich nach ziemlich kurzer Zeit wieder zur Rückwanderung entschlossen. „Es ist unliebsam zu vernehmen,“ meint Gebler, „dass die üble Behandlung, welche diese Armenier in Hungarn erfahren, eine Hauptursach ihres Rückzugs nach Polen und Moldau gewesen ist.“ Wenigstens kaufte ihnen der österreichische Militärökonom vorher noch die besten, zu Remonten tauglichen ihrer Pferde ab.⁶⁹ Bogdanovich selbst blieb dagegen in der Monarchie. Aber auch er hatte mit unendlichen Schwierigkeiten und Chikanen von Seiten der Ungarischen Hofkammer zu kämpfen, bevor er seine Pferdezucht in Mezöhegyes beginnen konnte.⁷⁰

Das positive Gesamtergebnis der mit so grossen Hoffnungen eingeleiteten thesesianischen Armenierpolitik blieb also ziemlich kläglich. Ein paar Dutzend Familien in der Mármáros, einige Kaufleute in Wien und Triest, vereinzelte Unternehmer draussen in der Provinz: Das war alles. Der grösste Teil dieser Einwanderer hätte wohl auch ohne die Politik der systematischen Armenierbegünstigung den Boden der Monarchie betreten. Aber uns kommt es für unsere Fragestellung weniger auf den Erfolg oder Misserfolg als auf die Tatsache der planmässigen Armenierförderung überhaupt an.

Was wollte man durch die Heranziehung der Armenier erreichen? Konfessionspolitik, Stärkung des katholischen Elements hat sicher hier und da mitgespielt. Ebenso das populationistische Prinzip, das die Seelenzahl der Bevölkerung durch auswärtige Einwanderung vermehren will. Aber entscheidend sind diese beiden Gesichtspunkte nicht. Dazu waren die Menschenmengen, die das armenische Volk selbst im günstigsten Fall zur Verfügung stellen konnte, viel zu gering. Der eigentlich massgebende Gesichtspunkt war wirtschaftspolitischer Natur. Man wollte den bürgerlichen Traditionalismus, das behagliche Geniessen der von den Vorfahren ererbten Privilegien, das die Städte des 18. Jahrhunderts beherrschte, durch den Wettbewerb eines wirtschaftlich aktiveren Bevölkerungselementes aufrütteln, den Geist der „Aemulation“, des freien Wettbewerbs, ins Leben rufen, noch nicht, wie der Liberalismus des 19. Jahr-

⁶⁹ St. R. 2737/1771.

⁷⁰ St. R. 1567/1771; 2737/1771; 4207/1771; 4355/1771; 936/1772; 1049/1772; 1202/1772.

hunderts, durch blosses Niederreissen aller hemmenden und schützenden Wälle, sondern durch planmässige Regulierung vermittelt der staatlichen Gewalt.

Man hätte sich für dieselben Zwecke an sich auch der Juden bedienen können, die ähnliche zum Wettbewerb aufrüttelnde Eigenschaften besaßen wie die Armenier. Die Beschaffungsmöglichkeiten neuer jüdischer Bevölkerung wären viel einfacher, die zur Verfügung stehenden Menschenreservoirs viel grösser gewesen. Trotzdem wird der denkbar schärfste Trennungsstrich zwischen beiden Völkern gezogen. Den Juden gegenüber verfolgt man genau die umgekehrte Bevölkerungspolitik. Der russisch-türkische Krieg lässt armenische Zuwanderung erhoffen, jüdische befürchten. Zur gleichen Zeit, als die Kundgebungen zur Armenieranlockung an den Grenzen publiziert wurden, schrieb Maria Theresia am 22. März 1769 persönlich an Graf Hatzfeld: „Nachdem bei dermalig in Polen fürdauernden Unruhen nunmehr sehr viele dasige Juden in die hiesigen Länder flüchten, so ist mir von der Kammer mit Verständlichkeit der Kanzlei ehebaldigst die Gutmeinung zu eröffnen, ob nicht selbe mit einer ergibigen Toleranztax ebenfalls zu belegen wären, nachdem ohnehin bedenklich wäre, durch die freie Uebertretung dieser Leute eine weitere Vermehrung des Judenvolks in hiesigen Landen zu gestatten,⁷¹ Allmonatlich sollte von den Grenzen berichtet werden, ob Juden herübergekommen seien.⁷² Ihre Vermehrung sollte durch künstliche Heiratsbeschränkung hintangehalten und im Falle jüdischer Gesetzesübertretungen rücksichtslos die Ausweisung verhängt werden.“⁷³ Noch eine der letzten Verfügungen Maria Theresias verlangt die Abschaffung solcher Juden, die mit drei und mehr Steuerterminen im Rückstand sind denn „eine Verminderung der jüdischen Innwohner würde ohnehin bei der anderweit zunehmenden Population dem Land selbst zum Vorteil gereichen“.⁷⁴

Es ist keineswegs religiöser Fanatismus, der diese Judenfeindschaft begründet. Als die armenische Impopulation in den Hintergrund trat, suchte die Staatsleitung noch unter Maria Theresia mit genau dem gleichen Eifer und der gleichen Zielsetzung schismatische Griechen aus der Türkei in die Monarchie zu ziehen. Und Joseph II. war trotz aller Lobpreisungen seiner „Toleranz“ ebenso judenfeindlich gesinnt wie seine Mutter. Bei einer Reihe von leitenden Staatsmännern der Monarchie, auch bei dem „aufgeklärten“ Norddeutschen Gebler, machen wir dieselbe

⁷¹ St. R. 1441/1769. Vgl. 3438/1769.

⁷² Z. B. 176/1770; 1123/1770.

⁷³ Näheres hierüber in anderem Zusammenhang.

⁷⁴ St. R. 1279/1780, für Galizien.

Beobachtung. Die verschiedensten wirtschafts- und sozialpolitischen Lager vereinigen sich in der gleichen Stellung zu dieser Frage, sodass der Schluss eines eingewurzelten, rationalistisch schwer zu fassenden und nur auf die Eigentümlichkeiten der Rasse zurückführbaren Antisemitismus sich auch für die Zeit des politischen Rationalismus mit Notwendigkeit ergibt.

Konrad Schünemann.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A SZENT ISTVÁN-REND ALAPÍTÁSA ÉS A RENDALAPÍTÁS KÉPZŐMŰVÉSZETI ÁBRÁZOLÁSAI.

Mária Terézia királynő, gróf Esterházy Ferenc tanácsára, már az 1760-ik év folyamán azzal a tervvel foglalkozott, hogy a katonai érdemek elismeréséül 1757-ben alapított Mária Terézia-rend mellett, polgári érdemek jutalmazására is rendet alapít, amely Szent István, Magyarország első apostoli királyának nevét fogja viselni. Megbízásából huszonöt pontba foglalt, francianyelvű pátens-tervezet készült, melyet a királynő az udvari kamara akkori elnökének, gróf *Chotek Rudolf*nak adott át felülbírálás céljából. Gróf *Chotek* 1760 május 12-én terjesztette a királynő elé jelentését, melyben sorra vette a tervezet egyes pontjait, hosszabb-rövidebb megjegyzéseket fűzött hozzájuk, helyenként behatóan indokolta a tervezettől eltérő felfogását. Így mindjárt a tervezet első pontjával szemben, amely az új rend nevét „Szent István polgári rend” névben jelölte meg,¹ *Chotek* a „Mária Terézia-rend polgári érdemek jutalmazására” elnevezést ajánlotta azzal az indokolással, hogy ilymódon elkerültetnék az új rendnek egy régi, toskán lovagrenddel való összetévesztése.² A kamarai elnök további megjegyzései a rendjel külső alakjára, ékítésére, a rendvitézek számára, főképp azonban az új rendnek az aranygyapjas rend- és a Mária Terézia-renddel szemben elfoglalandó rangjára vonatkozik és látszólagos pártatlanságuk dacára is éreztetik, hogy gróf *Chotek* nem nagy lelkesedéssel fogadta a rendalapítás eszméjét. Vajon az ő megjegyzései támasztottak-e kételyt a királynő lelkében, vagy pedig férjének, *Lotharin-*

¹ A pátens-tervezet első pontja: „Ce nouvel ordre portera le titre d'ordre civil de St. Etienne et servira de récompense publique pour la vertu, le mérite et les services distingués dans l'état civil et politique”. Staatsarchiv, Wien, Hausarchiv, Miscellanea, Kart. 25. és Khevenhüller—Metsch: Tagebuch 1764—1767. S. 297.

² Ez az István-vértanuról elnevezett, 1562-ben a keresztény vallás védelmezése és a pogányság leküzdése körüli érdemek jutalmazására alapított lovagrend, még a XVIII. század folyamán megszűnt. V. ö. W. Schultze: System des Entwicklungsstadiums der Ritter- und Verdienstorden seit der Evolution des monarchischen Prinzips. évsz. nélk. S. 182.

giai Ferenc császárnak és a körülötte csoportosult udvari főembereknek állásfoglalása birták-e a királynőt más elhatározásra, ma már nehezen állapítható meg; a Szent István-rend ügye azonban egyelőre lekerült a napirendről és éveken át pihent,

Időközben mind sötétebb felhők tornyosultak a monarchia egén. A várakozás ellenére hosszúra nyúlt hétéves háború terhei 1761-ben már súlyos pénzügyi krízishez vezettek, melyet az első papírpénz kibocsátása sem enyhített. Az 1762-ben közel 12 millió forint évi deficit a hubertusburgi béke megkötése után még mindig 7 és fél millióra rúgott.³ A béke megkötésének hírére az emberek lelkében fölengedett ugyan a drámai feszültség, de a monarchia pénzügyei továbbra is katasztrófális állapotban maradtak. Az általános elkedvetlenedés közepette vélemények hangzottak el, hogy az államadósságok egyrészét Magyarországnak kell átvennie, általában nagyobb mértékben kell kivennie részét a monarchia gondjaiból és új adóterheket vállalnia. Már a háború folyamán a királynő szívélyeshangú levelezéssel próbálta a magyar főurak, főpapok és vármegyék hajlandóságát megnyerni, a beérkezett válaszok azonban nem sok eredménnyel kecsegtettek. Utolsó megoldásként az országgyűlés összehívása kínálkozott, amelyet 1751 óta nem hívott össze a királynő.

A szorongatottság e napjait, mint alkalmas pszichológiai momentumot használta fel gróf Esterházy Ferenc — 1762 óta magyar udvari kancellár — arra, hogy a Szent István-rend alapítását olyan ténynek tüntesse fel a királynő előtt, amely által a magyar urakat nagy mértékben lekötelelezhetné és a pozsonyi diétára összegyűlő rendeket az uralkodó szándékai iránt különösen engedékennyé tehetné. Minthogy az országgyűlés megnyitása már 1764 június 17-ére volt kitűzve, az ügy rendkívül sürgőssé vált. A négy év óta pihenő tervezet tehát újból felszínre került, melynek felhasználásával gróf Esterházy Ferenc latin- és németnyelvű alapszabálytervezetet készített, s ezt 1764 január 30-án mutatta be a királynőnek. A tervezet három részből állt: a bevezetésben 9 pontba foglalt elvi kérdésekre nézve kérte Esterházy a királynő döntését, azután 34 pontban összefoglalta a tulajdonképeni alapszabályokat, végül egy javaslat következett a rendjelek kiosztásánál követendő szertartásokra nézve.

Esterházy tervezete szerint a rend alapszabályainak főbb rendelkezései a következők: Az első pont elveti gróf Chotek korábbi javaslatát és az új rend nevét Szent István, Magyarország első apostoli királyának nevével jelöli meg. A második pont kimondja, hogy a rend nagymestere élethossziglan Szent István koronájának mindenkori viselője. A harmadik pont a rendjel három fokozatát ismerteti és megállapítja a rendvitézek

³ V. ö. Hóman—Szekfű: Magyar Történet. A XVIII. század. 309. l.

I. A. Maulbertsch : A Szent István-rend alapítása.
(Mennyezetfreskó a bécsi magyar követségi palotában.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

hozzávethető számát. A negyedik pont a rendjel külső leírását adja. A hetedik a rendjellel kapcsolatos cím- és rangemelésekről szól. A nyolcadik a rend ünnepnapjául mindegyik év Szent István-napját, augusztus 20-át tűzi ki. A tizedik és tizenegyedik pont a rendruhák alakjával és azok díszítésével foglalkozik. A tizenkettedik pont a rend funkcionáriusait nevezi meg és azok teendőit írja körül. A tizenkilencedik pont a nagykereszt tulajdonosok tervezett „mes cousins” megszólítására vonatkozik. A további pontok a rendjelek egymásközi rangsorát szabályozzák, a rendjel adományozásakor követendő szertartásokra és a rendvitézek esküjére vonatkoznak, végül a rendtulajdonosok egyéb kötelességeit tárgyalják.

Az eléje terjesztett tervezetet a királynő sajátkezű lapszéli jegyzetekkel látta el, majd a változtatás nélkül hagyott és királyi „placet”-tel ellátott alapszabályokkal együtt Kaunitz kancellárhoz juttatta, aki két ízben, február 13-án és 19-én írásban terjesztette elő megjegyzéseit. Ezek főképpen a fizetendő díjakra, a nagykeresztesek „mes cousins” megszólításának elhagyására, a rendjellel kapcsolatos titkos tanácsosi, grófi és bárói méltóságokra, továbbá heraldikai kérdésekre és a rendjelvények külső alakjára nézve tartalmaztak módosító indítványokat. Kaunitztól újból a magyar kancellárhoz került vissza a tervezet, aki február 20-iki jelentésében általában magáévá tette a Kaunitz által javasolt módosításokat, néhány héttel később pedig a rendvitézek eskümintájára és a promotio szertartási kérdéseire nézve tett a királynőnek előterjesztést. A szervezési munka oly gyors iramban folyt, hogy március 10-én a királynő már a rendjelek első adományozásakor tekintetbe jövő személyekre nézve kért sürgős előterjesztést. Gróf Esterházy március 26-án Frankfurtból válaszolt, hová József trónörökös német-római császárrá történt koronázása szólította. Hosszabb előterjesztésben nevezi meg jelöltjeit, gróf *Fekete György*, magyar alkancellárt, Esterházy herceg idősebbik fiát, gróf *Esterházy Antal* kamarást,⁴ gróf *Pálffy Lipót* tábornokot, azután gróf *Grassalkovich* vejét, gróf *Forgách János* főispánt, báró *Koller Ferencet*, gróf *Keglevich József* főispánt és báró *Binder Frigyes* államtanácsost; kiemeli, hogy csupán a magyar urak érdemeit mérlegelni érzi magát hivatva, míg a végső döntést épúgy, mint az adományozandó rendjel fokának meghatározását Ófelsége kegyes belátásától és Kaunitz államkancellár véleményétől teszi függővé. Az osztrák részről designálandó urakra nézve Esterházy óvatosan elhárít magától minden javaslatot, csupán gróf *Zinzendorf* és gróf *Blümegen* nevét említi; de megemlékezik arról a gróf *Fekete* magyar alkancellár

⁴ „... letzterer, obwohlen sich noch keine so grosse Verdienste erworben hat, so würde es dennoch seinen Vatter besonders bei dieser Gelegenheit eine ungemaine Freude und Consolation beibringen, wann sein Sohn vor diesemahl mit den kleinen Creutz begnädiget wurde”. Esterházy Ferenc gróf 1764 márc. 26-i jelentéséből.

útján vett értesüléséről, hogy időközben gróf *Hatzfeld Károly Frigyes* a királynőtől személyesen, gróf *Paar János Vencel* pedig írásban kérte az új rend nagykeresztjének adományozását.

Azalatt más irányban is megtörténtek az előkészületek. Az állami Éremhivatal megbízást kapott 60 db. arany és 200 db. ezüst rendjel elkészítésére, melyek költségeit, minthogy a rend maga vagyoni alappal még nem rendelkezett, Kaunitz ajánlatára a királynő magánpénztárából fedezte.⁵ A rendjel zöldszínű, zománcozott, nyolcszögletű aranykereszt volt, középső pirosszínű pajzsában zöld halmon a magyar korona. felette az apostoli kettőskereszt a királynő M. T. iniciáléival, körülötte fehér mezőben latin felirat: „Publicum Meritorum Praemium“. A hátsó oldalon fehér mezőben tölgyfakoszorú, ugyancsak felirattal: „Sancto Stephano Regi I. Apostolico“. A keresztet a rendláncsal vagy szalaggal a magyar koronának erősen stilizált, kisebbített mása kötötte össze. Parancsot kapott a rend kincstárnoka (tresorier) is a rendruhák elkészítésére, melyek a következő összeállítást mutatták: Alul egy kárminvörös bársony öltözet, amely elől csaknem eltakarta a lábfejet, alul kétoldalt nyitott volt és hermelinnel volt beszegve. Fölötte a rendvitézek zöld bársonyból készült hosszú vitézi köpenyt hordtak, melyet ugyancsak hermelinnel szegtek be és kárminvörös taffettel béleltek. A vállakra hermelinnel beszegett, széles sötétzöld bársonygallér borult. A magas rendfőveg alul piros bársonnyal szegett hermelinprémből készült, elől kócsagtollas dísszel, amelyet piros és zöldszínű zománcozott hüvely foglalt egybe. Az aranyhímzés a római coronae civicae egymásbafonódó tölgyfalevél motívumait mutatta. A rendruhákból a királynő kívánságára mindhárom rendfokozat részére egyelőre csak tizenöt darab készült, mely körülményből kiviláglik a királynő szándéka, hogy az új rendjelekből ezúttal csak annyit óhajtott adományozni. Csak az utolsó napokban másította meg szándékát és emelte fel a kitüntetendő rendvitézek számát tizenöttről tizenkilencre.

Amily örömet keltett az új rendalapítás a magyar urak és azon kevés osztrák államférfi körében, kik kezdettől fogva a kitüntetésre kizsármeltnek érezték magukat, époly barátságatlan érzelmeket váltott ki a királynő elhatározása az udvar többi tagjaiban. Az ellenmozgalom feje maga Lotheringiai Ferenc volt, legagilisabb tagja pedig herceg Khevenhüller-Metsch főudvarmester. Ferenc császár az aranygyapjas-rend tekintélyét és kivált-

⁵ „Dem k. k. Haubt Münz Amt wegen zu dem neu errichten Sancti Stephani Ordens, verfertigt und gelieferten 60 St. golden und 200 St. silbernen Ordens Medailles, weilen der Fond hierzu noch ohnvermögend ist, ohne consequens die betragnis für dieses Mahl . . . 3040 fl.“ V. ö. J. Fleischer: Das kunsthistorische Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den staatl. Archiven Wiens von 1705 bis 1790. Wien, 1932. S. 83. Reg. 225.

ságait féltette az új rendtől és — ha hitelt adhatunk Khevenhüller feljegyzéseinek — egy alkalommal könnyekkel szemében panaszkolta el keserűségét és zavarát, mivel a királynő a Mária Terézia-rend példájára az új rendet is kompatibilissá óhajtotta tenni az aranygyapjas-renddel. Khevenhüller szerint a királynő már ismételten megbánta, hogy férjének átengedte az aranygyapjas- és Mária Terézia-rend nagymesteri méltóságát,⁶ minthogy a *pragmatica sanctio* értelmében ezekre teljes jogalapot örökölt. Khevenhüller e vádaskodását azonban egészen hamisnak tünteti fel az a gyorsaság, amellyel a királynő az új rend nagymesteri méltóságát József fiának engedte át. Ferenc császár állásfoglalása, ki a Szent István-rend keresztjét egyetlen napig is vonakodott viselni, arra bírta a királynőt, hogy ez ügyben több udvari személlyel tanácskozzék. Meghallgatta Khevenhüllert is, ki véleményét külön „Gutachten“-ben írásban is lefektette.⁷ Memorandumában „jóakaratólag“ arra igyekezett rábírni a királynőt, hogy újabb rendalapítással ne homályosítsa el a Mária Terézia-, főleg pedig az aranygyapjas-rend tekintélyét. Azonban a királynő elhatározását nem lehetett többé megingatni;⁸ végül is az incompatibilitás kérdésében megalkuváskép hozzájárult az ellenpárt azon követelményéhez, hogy csupán a trónörökös és a nádor, de kívülök senki sem viselhesse az aranygyapjas renddel egyidejűleg a Szent István-rend nagykeresztjét is.⁹

Végre fölvirradt az alapítás ünnepének nagy napja. Lipót főherceg születése napján, 1764 május 5-én folytak le a bevezető ünnepségek. A rend jelöltjei délután öt óra körül gyülekeztek, s miután egy arra kijelölt teremben felöltötték rendruhájukat, az u. n. anticamerában várakoztak. A királynő azalatt, mint a rend nagymestere, a családtagok ünnepi körében, fiának, a magyar trónörökösnek nyakába akasztotta a rend nagykeresztjét, majd vele együtt a titkos tanácssterembe vonult, ahová a rend

⁶ „in der That hatte sie schon zum öfteren beruert, dass sie ihren Herrn Gemahl diese Würde in Ansehung des Toison und Theresiae-Ordens übertragen, da sie doch per fictionem juris virtute pragmatice sanctionis die qualitem masculinam gleichsam anerbet hat“. Khevenhüller—Metsch : Tagebuch 1764—1767. S. 31.

⁷ E beadványnak sem eredetije, sem fogalmazványa nem maradt fenn. V. ö. Khevenhüller—Metsch : id. m. S. 293. Anm. 25.

⁸ „So war kein Mittel, diese Neuerung zu hintertreiben“ — mondja Khevenhüller. A rendiratok közt szerepel egy keltezés és aláírás nélküli beadvány is, amely a kompromissum után íródhatott s melynek szerzője valószínűleg Khevenhüller. A beadvány már számol az időközben létrejött megállapodással, kényszeredett dicséretét zengi a rend alapszabályainak, végül három lényegtelen, ceremoniális jellegű módosítást ajánl. V. ö. Khevenhüller—Metsch : id. m. S. 326. Anm. 26.

⁹ E követelményt már a második promotio alkalmával, 1765 nov. 5-én feloldották. V. ö. Marczali : Mária Terézia. Bpest, 1891. 231. l.

hírnöke egyenként szőlította és vezette be az új rendvitézeket. Ezek a következők voltak :¹⁰

Nagykeresztesek : 1. József trónörökös, 2. gróf Barkóczy Ferenc, hercegprímás és esztergomi érsek, 3. gróf Batthyány Lajos, nádor, 4. gróf Esterházy Ferenc, m. kir. udvari kancellár, 5. gróf Hatzfeld Károly Frigyes, a Banco-bizottság elnöke.

Középkeresztesek (Commandeurs) : 1. gróf Chotek János Károly, legfőbb hadbiztos, 2. gróf Pálffy Lipót, tábornagy, 3. gróf Blümegeen Henrik Kajetán, államminiszter, 4. gróf Zinzendorf Lajos Frigyes, kamarai elnök, 5. gróf Paar János Vencel, állami és udvari legfőbb postamester, 6. gróf Fekete György, m. kir. udvari alkancellár, 7. báró Bartenstein János Kristóf-osztrák alkancellár, 7. gróf Pergen János Antal, a rajnai tartományok minisztere.

Kiskeresztesek (lovagok) : 1. báró Binder Frigyes, államtanácsos, 2. báró Koller Ferenc, personális, 3. báró Borié Egyed Vince, államtanácsos, 4. gróf Esterházy Antal, kamarás, 5. gróf Forgách János, kamarás és főispán, 6. gróf Keglevich József, kamarás és főispán,

Az új rendvitézek a titkos tanácssteremben rangjuk szerint három sorban állottak fel és miután a rend kancellárja¹¹ rövid beszédben üdvözölte őket, a rend greffierje latin nyelven felolvasta előttük rendvitézi kötelességeiket, melyekre hangos szóval egyenként esküt tettek.¹² Végül a királynő, mint a rend nagymestere üdvözölte, ugyancsak latin nyelven, a vitézek gyülekezetét.¹³ Este fél 7 órakor az udvari kápolnában ünnepi vacsernyére gyűltek össze az új rendvitézek és az udvar. A menetben az apródok, kamarások, titkos tanácsosok és az új rendvitézek után a királynő haladt gróf Pálffy Miklós, magyar főudvarmestertől kísérve. A menetet a trónörökös, majd a pápai nuntius zárta be. A vacsernye be-

¹⁰ L. Namensverzeichnis der Persönlichkeiten, die in den Jahren 1764—1914 mit dem kön. ungarischen St. Stephan-Orden ausgezeichnet worden sind. Budapest, 1914.

¹¹ A Szt. István-rend első funkcionáriusai a köv. voltak : a rend kancellárja : gróf Esterházy Ferenc, perjele : gróf Barkóczy Ferenc, greffierje : gróf Keglevich József, kincstárnoka : Niczky Kristóf, hírnöke : Balogh László, iratkezelője : Skerlecz Ferenc.

¹² Az eskümintát a rend greffierje, gróf Keglevich József olvasta fel és a következőképp hangzott : „Quod haec omnia et singula, quae mihi proposita sunt, integre atque inviolabiliter observare velim, juro per Deum vivum, B. V. Mariam et omnes Sanctos.”

¹³ A királynő a rendkancellár által térdelve eléje tartott könyvből a következő üdvözlő sorokat olvasta fel : „Quam jurisjurando Religione prompti vovistis observantiam et fidem, illam ut strenuos ac honestos decet equites, omni loco ac tempore vos integram servaturos prorsus non ambigimus. Recepturi igitur de manu Nostra per Nos vobis designatum Ordinis signum, eorum, quae nunc Religione spondidistis, inviolabilem memoriam conservate. Nos autem gratiam et benevolentiam Nostram vobis confirmamus”. Esterházy gróf jelentéséből 1746 március 10-én.

2. M. Meytens műhelyéből : A Szent István-rend alapítása.
(Falfestmény a schönbrunni kastélyban.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

fejeztével ugyanilyen sorrendben mozgott a menet visszafelé, s ezzel végetért az elsőnap i ünnepség.

Az ünnepélyes avatás a következı napon, május 6-án zajlott le. A rendvitézek délelött 10 órakor gyülekeztek, s miután felöltötték rendruhájukat, együttesen a nagyterembe vonultak, ahol a királynő részére baldachin alatt négy lépcsőfokon nyugvó, aranybrokáttal díszített trón volt fölállítva. A terem jobboldalán az ablakok mellett, az uralkodói család és az udvar hölgyei tribünön foglaltak helyet. A terem többi helyét miniszterek, kamarások, tábornokok, festői egyenruhájukban bel- és külföldi diplomaták, főpapok és díszruhás arisztokraták foglalták el. A királynő magyar ruhában jelent meg, amely korát meghazudtoló fiatalos bájt és fenséget varázsolt reá.¹⁴ Kíséretét ezúttal kizárólag magyar udvari méltóságokból válogatta össze, ami érthető módon szemet szurt a rendes kíséretnek : gróf Pálffy Miklós, magyar főudvarmester, gróf Pálffy Károly, főajtónálló, gróf Balassa Pál, főpohárnok, gróf Grassalkovich Antal, ki mint kir. udvari főkamarás, magasra tartott kivont karddal őrzötte a trónt, aztán gróf Batthyány Imre főasztalnokmester, gróf Nádasdy Ferenc horvát bán és gróf Esterházy Miklós, magyar testőrkapitány. A trón körül félkörben, teljes fegyverzetben és díszben a magyar nemesi testőrség tartotta fenn a rendet.

Miután a királynő főajtónállója által maga elé szólította a jelölteket, ezek előreléptek és háromszori térdhajlás után, hármassorban a trón körül állottak fel. Most gróf Esterházy Ferenc, a rend kancellárja, latinnyelvű beszédben méltatta az ünnep jelentőségét, majd egyenként nevén szólította a jelölteket. A megszólított a trónhoz lépett, annak legfelsőbb fokán térdre ereszkedett, mialatt a királynő néhány latin szó¹⁵ kíséretében nyakába akasztotta a rendjelet, melyet a rendkincstáros vörös bársonypárnán nyújtott át a kancellárnak, ez pedig továbbadta a királynőnek. Az ilymódon felavatott rendvitézek a rendjel átvétele után még mindig térdelve megcsókolták Ófelsége kezét, míg a nagykereszteseknek még az a különös kegy is kijutott, hogy a királynő vállukra tette két kezét. A kézcsók-hódolat után helyére térő rendvitézt sorban megölelték társai, ami

¹⁴ „ . . . und muss ich übrigens mit Wahrheit sagen, dass die Kaiserin à l'aveu de tout le monde, in dieser fremdden Tracht mit ungemainer Mayestätt und für ihre Jahre recht verwunderlicher schön war und die ganze Function mit aller Dignitet verrichtet habe“. Khevenhüller—Metsch : id. m. S. 32.

¹⁵ A királynő kísérő szavai a következők voltak : „Accipe signum Ordinis Equitum S. Stephani, publicum meritorum tuorum testimonium ac praemium, istudque semper adpensum gerito, ut nempe quid Deo, nobis, Domuique nostrae, atque Ordinis hujus dignitati debeas, honoris, quem a nobis hodie accepisti, Insigni monitus nunquam ignorare possis“. Gróf Esterházy id. jelentéséből.

rendkívüli elérzékenyülést és meghatottságot váltott ki a nézők sorában.

E szertartással véget is ért az ünnepélyes avatás. Utána a királynő épügy, mint az új rendvitézek és az összes jelenlévők az előző estén megállapított rendben az udvari kápolnába vonultak, ahol előbb József trónörökös egymagában, azután párosával a rendvitézek megáldoztak és az oltárra egy-egy aranyat tettek le. Az egyházi szertartást gróf Barkóczy Ferenc, a rend perjele végezte. A rendre itt is magyar gárdisták őrködtek.

Az ünnepet udvari ebéd zárta le, melyen a királynő és a trónörökös rendruhájukban jelentek meg és emelvényen elhelyezett baldachin alatt, a magyar főasztalnok, főpohárnok és magyar kamarások által szolgálva étkeztek. Külön asztalnál foglaltak helyet a nagykeresztesek és ismét külön a rend közép- és kiskeresztesei. A terem sarkában emelvényről a királynő családtagjai nézték az ebéd lefolyását, melynek elején orgonajáték hangzott föl és Barkóczy primás Benedicite-imája. Mielőtt még az ebéd befejeződött volna, a rendvitézek csoportosan Ófelségéék asztala elé járultak és hódolatukat mutatták be mindaddig, mígcsak a királynő távozásával az egész ceremónia véget nem ért.¹⁶

Az udvar főurai és hölgyei, kik az avató ünnepen megcsodálták a királynő fiatalos báját, aligha sejtették, mily közelről leselkedett már akkor rá az özvegyi gyászruha, hogy többé fel ne cseréljék derültebb színek a királynő testén. Ferenc császár, ki duzzogó zárkozottságában oly barátságtalan módon mellőzte a Szent István-rend ünnepét, egy évvel rá, 1765 augusztus 18-án hirtelen meghalt. A rend második avató ünnepének épen két nappal később, augusztus 20-án kellett volna lefolynia, de a váratlan gyászeset miatt elmaradt és csak Szent Imre napján, 1765 november 5-én tartatott meg. A királynő nem a rendruhában, hanem mély gyászban jelent meg és a szertartáson csak mint néző szerepelt. Az avatást ezúttal *már mint a rend nagymestere*, fia, József trónörökös végezte. Minthogy az alapszabályok 2-ik pontja szerint a rend nagymesteri méltósága a magyar koronával kapcsolatos és azt a mindenkori magyar király élethossziglan viseli, felmerül a kérdés, mikor történt a királynő lemondása a nagymesteri méltóságról? Mária Terézia életrajzírói e kérdésre nem térnek ki és a királynőnek Arnehtől kiadott levelezésében is hiába keresünk felvilágosítást. A feleletet megadja egy gyászkeretes levél, melyet e sorok írója a m. kir. miniszterelnökségen, a Szent István-rend számadáskönyvei és pecsétjei közt egy ezüst szelencében talált.¹⁷

¹⁶ V. ö. Wienerisches Diarium, 1764. Num. 37.

¹⁷ A rend archivumába való betekintés szíves engedélyezéséért ezúton is köszönetet nyilvánítom báró Kazy Károly miniszteri tanácsos úr Óméltóságának.

A levél épügy, mint a címzés is, Mária Terézia sajátkezű írása. A borítékon fekete pecsét és németnyelvű címzés : „an den hungarischen cantzler graf esterhazy.“ A latinnyelvű, mindeddig kiadatlan levelet, hibáival együtt egész terjedelmében közöljük :

„Chare comes cancellariae ea quidem fuit constans mens atque intentio nostra, ut instituti per nos ordinis sancti stephani Regis apostolici magni magistri dignitatem, prouti capite secundo statutorum continentur, usque dies vitae retineremus at quoniam publicae, quae pro ordinis institutione occurrunt, solemnitates in animo justissimoque dolore occupato animo nostro haud consentire viderentur, ea propter, ne ea hoc tristitiae luctuoso eventu per statuta ordinis constitutas caeremonias praetermitti oportere, verum potius cum ea, quae ejus dignitati convenit, pompa in futurum quoque consuetae functiones peragi possint, nihil convenientius nos facere posse judicavimus, quam si Maternum erga hunc ordinem affectum et benevolentiam nostram constanter conservatura magni magistri dignitatem, qua sacrae Caesare Majestati dilectissimo filio et corregenti, atque non modo corona, sed etiam in ipso magni Magistri munere juxta caput secundum immediato alioquin successori nostro deferremus, quod postea quam a nobis ita factum esset fidelitati vestro cui ordinis hujus cancellario benigne committimus, ut omnibus et singulis Equitibus nomine nostro idipsum quam primum significare eosque de nostra erga totum ordinem benignitate certiores reddere noverit.“ Vienna 21. Septembris 1765. Maria Theresia m. p.

Mária Terézia tehát mélységes hitvesi fájdalomtól indítatva, a Szent István-rend iránti anyai hajlandóságának változatlan megőrzése mellett, 1765 szeptember 21-én vált meg annak nagymesteri méltóságától.

*

A Szent István-rend alapítása oly kimagasló társadalmi esemény volt, mely nemcsak hogy soká ott élt az emberek emlékezetében,¹⁸ de hosszú időn át foglalkoztatta az akkori sajtót és visszhangra talált a képzőművészetben is. Mikor 1766-ban a rossz állapotban és csaknem omladozófélben lévő m. kir. udvari kancellária palotájának újraépítése vált szükségessé,¹⁹ a tanácsterem mennyezetképének tárgyául gróf Esterházy Ferenc kancellár a Szent István-rend alapítását választotta. A fényűző főúr a feladat megoldását az osztrák barokk mennyezefestészet ünneplést mesterére, Anton Maulbertschre bízta, aki e megbízásnak az 1768 év fo-

¹⁸ A rendet alapítása idején fölébe helyezték a Mária Terézia rendnek is. — V. ö. Staatskalender von 1765. S. 472. és Arneht : Geschichte Maria Theresias. Bd. VII. S. 109.

¹⁹ A mai bécsi magyar követségi palota. V. ö. Takáts Sándor : A magyar és az erdélyi udvari kancelláriák palotái Bécsben. Századok. 1906. évf. 794. l.

lyamán tett eleget.²⁰ Maulbertsch hajlamainak és a barokk mennyezetfestészet követelményeinek megfelelően a történelmi eseményt az allegoriák világába helyezte át; megoldásával újabb nagyértékű műalkotást teremtett allegoriái műveinek azon sorában, melyet még mint művésznevendő „A képzőművészetek sorsa” című grisaille-festményével kezdett meg, 1760 körül a kremsieri érseki székhely hűbértermének mennyezetfreskójával folytatott, s melynek legszebb példáját 1765-ban magyar földön, a féltoronyi kastély nagytermében hagyta ránk.²¹ Ismeretes, hogy a XVIII. század első felében a mennyezetképek allegorikus ábrázolásai bonyolult irodalmi programok alapján készültek, melyeket a művészi képzelet lenyűgöző ballasztjaként a festőre rákényszerítettek.²² Azonban Maulbertsch béklyókat nem tűrő művészgyénisége mint hasonló esetben másutt, bizonyára itt is elhárított magától minden előírást, s egyes tárgyi adottságokon kívül a rendalapítás jelenetét egészen képzelete átalakító tükrében mutatta be.

A tanácsterem keskeny, hosszú mennyezetfelületét Louis seize-izlésű ornamentika díszíti, középen szeszélyes vonalakban kigyózó ovális kerettel. E keretnek a szokástól eltérő módon nem szélességi kiterjedését, hanem keskeny mezejét használta fel a művész kompozíciója számára. A tulajdonképeni cselekmény a képmező középső részében játszódik le. Mária Terézia a Szent István-rend köpenyével vállain fogadja az eléje térdelő rendvitézeket, hogy átnyujtsa nekik a rendjelvényeket. A keskeny méret dacára a művész aránylag sok személyt szerepeltet, kik a legkülönbözőbb nézetben veszik körül a királynőt. A királynő portréhűséggel van ábrázolva és környezetében felismerhetők a térdelő gróf Batthyány Lajos nádor, a feliratos könyvet („accipe signum ordinis equitum S. Stephani . . .”) tartó gróf Esterházy Ferenc kancellár és a királynővel szembenálló gróf Hatzfeld természetes alakja. A csoport fölött koronával fején Vindobona alakja lebeg, ölében rózsák, mögötte a Szent István-székesegyház kiemelkedő tornya. A tulajdonképeni történelmi jelenet alatt és fölött allegoriái csoportok népesítik be a mennyezetkép többi részét. A királynő csoportja alatt, magyar címer mellett az Erő és Anyaság jelké-

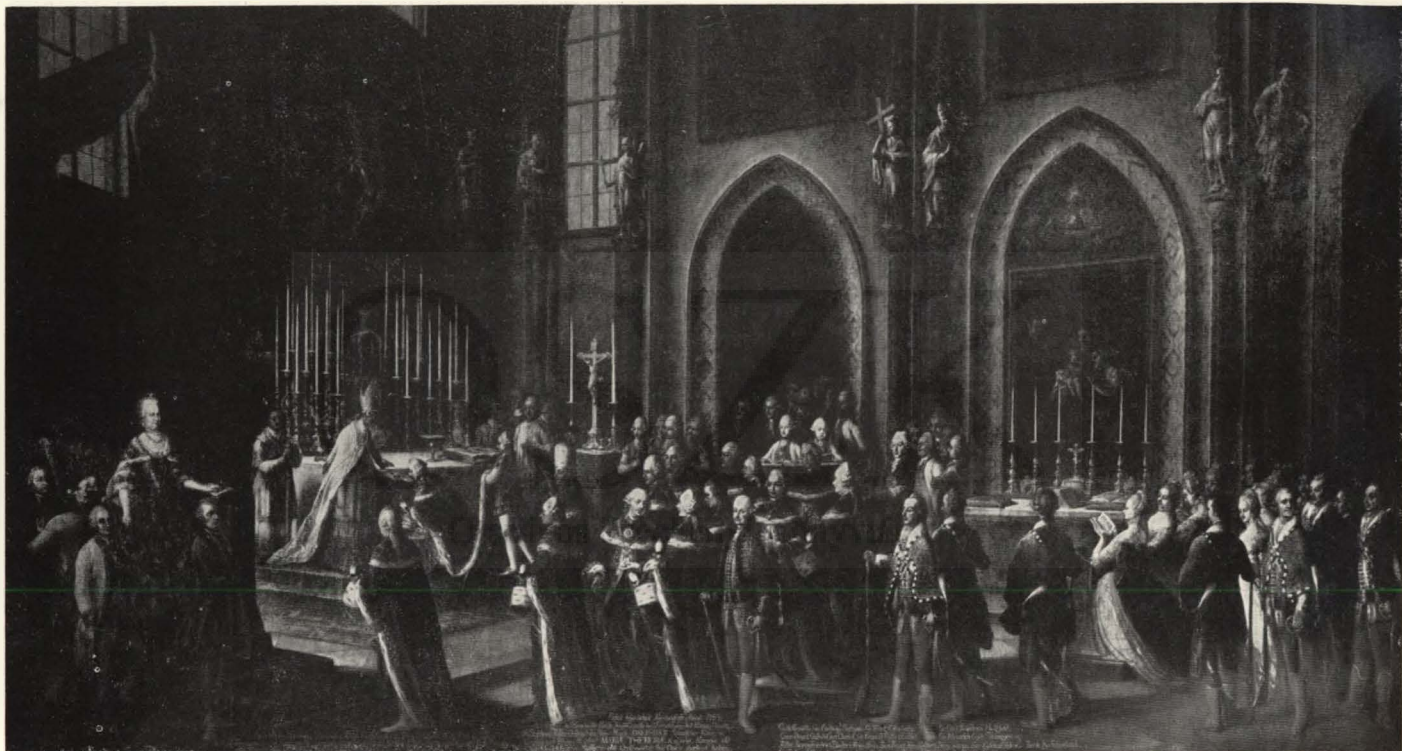
²⁰ Maulbertsch szerzőségét a félreismerhetetlen stílusbeli jellemvonásokon kívül irodalmi forrás is megerősíti, amennyiben a rendszerint jól értesült Dlabacz alig húsz évvel Maulbertsch halála után írt művészlexikonában a magyar kancellária freskóját a művész hiteles művei sorában említi. V. ö. G. J. Dlabacz: Allgem. hist. Künstler-Lexikon für Böhmen, Mähren und Schlesien. Prag, 1815. Bd. II. S. 284. — A mennyezetfestmény keletkezési ideje önmagától adódik az *egyidejűleg* készült berendezési munkálatok számlái, nyugtái és kimutatásai keltezéséből. V. ö. Takáts S.: id. m. 795. l.

²¹ V. ö. Az Orsz. Magy. Szépműv. Múzeum Évkönyvei. V. k. (1929). 144. l. s. kk.

²² V. ö. H. Tietze: Programme und Entwürfe zu den grossen österr. Deckenfresken. Jahrbuch d. kunsthist. Sammlungen d. Allerh. Kaiserhauses. Wien, 1911. Bd. XXX. Heft I.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

3. J. F. Greipel: A Szent István-rendvitézek első áldozása.
(Falfestmény az innsbrucki várban.)

pes alakjai foglaltak helyet. A mennyezetkép közepén gazdagon kiképzett diadalív emelkedik, fölötte, félig felhőkbe ágyazva, allegorikus alakok egy mozgalmas csoportja lebeg: baloldalt a háború géniusza pajzsos és sisakkal, középen női alakok babérkoszorúval, az új rendjelekkel és Szent István szobrával kezükben. Égi magasságban, a Nap és a Hold elmosódó körvonalai alatt egy szárnyas géniusz kürtöli világgá a nevezetes eseményt.

A mennyezetkép Maulbertsch oeuvrejének igen jellemző alkotása. Az ünnepi hangulat fokozása érdekében a művész a hatáskeltés barokk mesterfogásainak egész sorát vette igénybe: a kép alsó felében látható festett architektonikus keret és a már említett diadalív a rendalapítás jelenetét földöntúli légkörbe helyezik át. A királynő és a rendvitézek, de méginkább a géniuszok lenge ruházatát az elmaradhatatlan barokk szellő lebegteti. Láthatatlan kezeiktől tartott, súlyos drapériák hullanak alá, pajkos puttók virágfűzért cipelnek vagy rendjelvényekkel játszanak. A mennyezetképen rendkívüli mozgalmasság árad szét s a vonalak örvénylő játékában, az erőteljes fény-árnyékhatásban, az architektonikus részletek merész rövidülésében, a tekintetek expansivitásában, s a hirtelen ellesett mozdulatok bravuros visszaadásában jellegzetes módon kifejezésre jut a művész egyéniségének viharzó genialitása. Sajnos a mennyezetkép felső részei, a mennybolt és a géniuszok csoportja egy rosszul sikerült átfestési kísérlet nyomait árulják el, úgyhogy ép e részek eredetileg légiesen finom színkezelésének ma már alig maradt nyoma.

Lényegesen más eszközökkel tárja elénk a rendalapítás legkimagaslóbb jelenetét egy Maulbertsch freskójával egyidőben készült falfestmény a schönbrunni kastélyban. Mária Terézia Stockholmban született udvari festőjével, *Martin Meytens*sel a kastély egyik elsőemeleti terme (Zeremonien Saal) részére már korábban megörökíttette két nagyméretű, reprezentatív festményciklusban II. József egybekelésének ünnepségeit Pármai Izabellával, valamint a frankfurti koronázás legszebb jeleneteit.²³ E két ciklust szervesen kiegészíti két további, ugyancsak Meytens műhelyében készült csoportkép a kastély u. n. Karussel-termében, melyek közül az egyik a királynő személyes részvételével, 1743-ban, a Burg spanyol lovaglóiiskolájában rendezett kocsikorzót, a másik pedig a Szent István-rendjelek első kiosztását ábrázolja. Utóbbi festmény 1768-ban készült el²⁴ és azt a pillanatot örökíti meg, mikor a királynő a Burg lovagtermében

²³ Ismeretes, mily maradandó hatást gyakorolt ez az ünnepély Goethére is, aki *Dichtung und Wahrheit* c. művében részletes és eleven leírását adja az eseményeknek. V. ö. Sieber: *Goethes Quellen und seine Darstellung der Krönung Josefs II. Chronik des Wiener Goethe-Vereines*. Bd. 28. (1815). S. 11. ff.

²⁴ V. ö. J. Fleischer: id. m. 37. l.

az előtte térdelő gróf Hatzfeld nyakába akasztja a rend nagykeresztjét. A trón körül kétoldalt magyar udvari méltóságok, a királynővel szemközt az új rendlovagok állanak, köröskörül félkörben, eleven csoportokban diplomaták és a nagyszámú udvari kíséret tagjai népesítik be a termet. A terem baloldalán pánolyból szemlélik Lotharingiai Ferenc császár és az uralkodó pár gyermekei a szertartás lefolyását. A falfestményen alul, a keret fölött részletes magyarázó szöveget találunk a képen szereplő rendlovagok és udvari méltóságok neveivel.²⁵

Maulbertschnek a fantázia elemeivel gyarapított allegorikus ábrázolásával szemben, a Meytens-iskola falfestménye a legapróbb részletekig menő történeti hűségre törekszik. A terem architektúrája, ornamentikája, supraportái és csillárai csaknem fényképszerű hűséggel adják vissza a Burg lovagtermét. Amit pedig az alkotó művészek a több mint kétszáz személy portrészerű ábrázolása, a ruházat, felszerelés, ékszer minuciózus pontossággal és anyagszerű hűséggel való visszaadása terén itt produkáltak, az valóban páratlan a festői ábrázolás történetében. Mint a Meytens-műhely többi hasonló alkotását, úgy e tableau megfestését is a legaprólékosabb helyszíni-, kosztüm- és portré tanulmányok előzték meg.²⁶ A technikai virtuozitással karöltve járt a festőművészek ceremonialis jártassága. E kompozíció mé tén teszi ránk azt a benyomást, hogy a szereplők helyét és minden lépését a főudvarmester rendező szava állapította meg. Az élő szereplőkre való tekintettel kínos gonddal ügyelni kellett arra, hogy külsejük megörökítésénél, még kevésbbé rangjuk szerinti elhelyezkedésüknél ceremoniális tévedések elő ne forduljanak. Természetes, hogy ily emberfeletti munkára művész egymaga nem vállalkozhatott. Mint az olasz barokk nagystílusú műhelyvezetőinek, a Caracciaknak, Pietro da Cortonának, Solimenának vagy Tiepolónak, úgy Meytensnek is egész sor művész állott rendelkezésére. Korabeli feljegyzésekből²⁷ tudjuk, hogy műhelyében specialistákat képezett ki, kik egy-egy nagyméretű csoportképnél mint az architektúra, a portréfejek, a ruházat és ornamentikai elemek specialistái működtek közre és ragyogtatták tudásukat a selyem fényének, a bársony és prémek puha anyagszerűségének, a csipkék bonyolult szövevényének és az ékszerek tűzének visszaadásában. A Meytens-műhely Szent István-rendalapítási képe tehát nem a szabadon formáló művészi

²⁵ „Herrliches Festin in dem Grossen Saal bey Hoff, als Ihro Kaysl. Königl. Apost. Majest. MARIA THERESIA, Kayserin, Königin von Hungarn und Böhemb, an vier Gross Ritter den Neu Errichteten Stephani Orden Zuertheilen Selbst beliebt haben“. Ezután következik a számozott szereplők névszerinti felsorolása.

²⁶ A. Weissenhofer: *Martin de Meytens und der Wiener Hof. „Mitteil. d. Vereines f. Geschichte d. Stadt Wien“*. Wien, 1929. S. 52.

²⁷ V. ö. M. Fuhrmann: *Historische Beschreibung. . . etc.*, Wien, 1770. S. 29.

képzelet szüleménye, hanem helyszíni-, ruházati- és portrétanulmányok, ceremoniális rendezés és a bravurságig fejlesztett technikai tudás bámulatraméltó összehangolása.

A nagyméretű ceremoniális csoportkép műfajához tartozik a Szent István-rendalapítás harmadik, korabeli ábrázolása is az innsbrucki várban. A várat a bécsi magyar kancelláriával csaknem egyidejűleg és ugyancsak Paccassi udvari építész tervei szerint építették át és belső berendezésével kapcsolatban a rákövetkező években sorra került a falfelületek dekorációja is. A vár nagytermét itt is Maulbertsch mennyezetfestménye díszíti, a szomszédos kisebb terem falképeinek megfestésére pedig *Johann Franz Greipel*, az időközben (1770-ben) elhunyt Meytens kiváló tanítványa és munkatársa kapott megbízást. Greipel a XVIII. század osztrák művészettörténetének eddig alig említett,²⁸ tragikussorsú művésze, ki mestérének halála után a reprezentatív csoportkép műfajának legkiválóbb művelője és Mária Terézia kedvelt udvari festője lett. Az innsbrucki vár említett termében három nagyméretű csoportképet festett, ezek közül az első Lotharingiai Ferenc császárt az aranygyapjas-rend ünnepi lakomájánál, a második Miksa főherceget a német lovagrend konklávéjában, a harmadik pedig a Szent István-rend alapítási ünnepének azt a jelenetét ábrázolja, mikor a felavatott rendvitészek a királynő és az udvar jelenlétében, a bécsi Burg kápolnájában sorban megáldoznak.²⁹ Mindhárom falfest-

²⁸ Legnagyobb művészlexikonunk is csupán egyetlen művét ismeri. Greipel 1720-ban született a felsősziléziai Benischben. 1744-től többszöri megszakítással 1752-ig a bécsi Képzőművészeti Akadémia növendéke. Ugyanez évben Meytens műhelyébe kerül, ahol tüneményes pályát fut meg, mestere bizalmából a frankfurti koronázás eseményeiről vázlatokat készít, melyek alapját képezik az említett frankfurti ciklusnak. 1771-ben feleségül veszi a királynő egyik komornáját, Kalkreuth Jozefát és a királynő maga gondoskodik a kelengyeről. Számos művészi megbízást kap az udvartól, de aprólékos festési modora megőrli szemidegeit, megvakul és koldusszegényen hal meg 1798 április 4-én.

²⁹ A kép bal sarkában, csipkés, hermelinprémes, magyar ruhában Mária Terézia királynő, körülötte magyar udvari méltóságok: gróf Grassalkovich Antal, gróf Pálffy Miklós, gróf Nádasdy Ferenc, gróf Batthyány Imre. Az előtérben a nagykeresztulajdonosok csoportja: a királynővel szemben, háttal a nézőnek gróf Batthyány Lajos nádor, mögötte profilban gróf Esterházy Ferenc kancellár és egészen szemben a nézővel gróf Hatzfeld Károly. Mögöttük a közép- és kiskeresztesek csoportja. A háttérben, a sekrestye bejárata előtt, aranygyapjuval mellén, Lotharingiai Ferenc és a királyi család gyermekei, jobboldalt térdelve az udvari hölgyek csoportja. A szertartást gróf Barkóczy Ferenc hercegprimás végzi, ki a szent oltját nyújtja az előtte térdelő József trónörökösnek. A falkép közepe táján, elől, gróf Esterházy Miklós magyar gárdakapitány és a nemesi testőrség tagjai díszruhájukban, fegyverrel. A falfestmény alsó részén a szereplők neveit és a köv. feliratot találjuk: „Erstes Feyerliches Kirchenfest Anno 1764 in Wien in der Kays. Hoff Capelle bey Errichtung des König. Ungar. St. Stephani Ritter Ordens, da Ihro Majest. JOSEPHUS II. Römischer König in Gegenwart Ihro Majestät MARIAE THERESIAE Kayserin, Königin, als durchlaüchtigsten Stifterin und Grossmeister das Opfer abgelegt haben“. A festmény

mény 1772—74 közt keletkezett és a királynő szokatlanul magas művészi honoráriummal, egyenként 1000 forinttal jutalmazta azokat.⁸⁰

A falfestmény lényegében ugyanazon művészi felfogás születtje, mint a Meytens-műhely előbb említett schönbrunni képe. A történeti hűség az esemény visszaadásában láthatólag itt is főgondját képezte a művészeknek. A kápolna belseje, architektúrája, felszerelése, a karcsú gótikus oszlopokra állított apostolok és szentek szobrai épűgy, mint Auerbach Piétája az oltár fölött: a valóság hű letéteményesei. A nagyszámú jelenlűvő arca ugyanazon pasztellszerű finomságot, a ruházat ugyanazon pompás anyagszerűséget és részletgondot árulja el. Művészi szempontból a schönbrunninál mégis magasabbra kell értékelnünk e festményt. Mesteribb mindenekelőtt kompozíciója, a mód, ahogyan a művész a sok szereplő dacára el tudta kerűlni a zsűfoltság érzetét. A schönbrunni festmény színorgiái itt letompított színtónussá alakultak át. A színek vezetű szerepét a fény vette át, mely a királynű trónja mögűl balról beáradva, a kápolna félhomályába lűktetű életet lehell, felderíti a jelenlűvűk arcvonásait, végigcikkázik a ruházat konturjain. A festményen nyugodt, ünnepi hangulat ömlik el, a kollektív munka sokszűlamű bravurja helyett egy higgadt művészet egyéni varázsa.

A falfestmény jobboldali szélsű csoportjában a nézűvel szembefordulű magyar testűr alakja külön is lekűti figyelműnket. Ez az arc egészen egyéni portré és minden érzésűnk amellet szűl, hog a bécsi magyar nemesi gárda legkiválűbb tagját, *Bessenyei Gyűrgyűt* ábrázolja. Bessenyeirűl nem maradt fenn autentikus arcképűnk. A Tűrténelmi Képcsarnok korábban Bessenyei potrójának vélt festménye⁸¹ nem Bessenyeit, hanem a szintén bécsi gárdista Czirjék Mihályt ábrázolja, következképen az e festmény alapján készített Bessenyei szobra Róna Jűzsefnek a bécsi magyar tudományos intéze-

jobboldali sarkában a művész signaturája: „Peint par Greipel, peintre des fetes galantes à la cour imperiale”.

⁸⁰ „dem Kreipl wegen nach Innsprugg zu mahlen habenden 3 Bildern, des Kayszers Franz bey der Toison Tafel, Erzherzog Maximilian als Coadjutor in Conclave und des 1-ten Stephani ordens Fest in der hof Capellen, an denen accordirt 3000 fl welche mit monatl. 150 f zu bezahlen seynd, das 1-te Ratum pro Julio 772”. V. ö. J. Fleischer, id. m. 134. l. 661. reg.

⁸¹ Katalogusbeli száma 277. Czirjék Mihály 1753-ban szűletett és 1785-ben lett testűr Bécsben. A festményt 1873-ban Czirjék Mihály unokája, Czirjék Imre szatmármegyei földbirtokos ajándékozta az Akadémiának. Idűvel, nem tudni hogyan, az a téves hit keletkezett az Akadémiában, hog ez az arckép Bessenyei Gyűrgyűt ábrázolja, s mint ilyet közölte Szűll Farkas a Bessenyei családrűl irt művében, Beűthy Zsolt a Magyar irodalom története c. műben és Szilágyi Sándor a Tűrténelmi Életrajzokban. A Czirjék-portré e kűlűnűs sorsárűl megemlékezik Tűth Béla is Mendemondák c. kűtetében. Budapest, 1901. 129. l.

4 Bessenyei György (?) alakja.
(Részlet J. F. Giepel innsbrucki falfestményéből.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

tek székházában épügy, mint Dudits Andor freskója az Országos Levéltárban nem Bessenyei György, hanem Czirják Mihály arcvonásait örökíti meg.⁸² Bessenyei ugyan csak 1765 júniusában került föl Bécsbe, tehát a Szent István-rend ünnepségein nem lehetett jelen, azonban 1772-ben, amikor Greipel az innsbrucki falképet festette, az udvar körében és a bécsi társaságban már bizonyos szerepet játszott. Greipel felesége, Kalkreuth Jozefa⁸³ Mária Terézia komornája és Bessenyei kedvesének, Grasse Teréznek barátnője volt. Nem közelfekvő gondolat-e hát, hogy Greipel személyesen ismerte Bessenyeit és az innsbrucki falfestmény energiától sugárzó, tüzezzemű magyar gárdistájában felesége barátnőjének lovagját, Bessenyei Györgyöt örökítette meg?

A nagy királynő férjének halála után, minél inkább visszavonult a szórakozás és ünneplés alkalmaitól, annál bensőségebben ragaszkodott korábbi éveinek szép emlékeihez. Boldog napjait imakönyvében számolta el, uralkodásának legkimagaslóbb eseményeit kedvelt tartózkodási helyein, Schönbrunnban, Innsbruckban, „zum fortwährenden Andenken dieser freudenvollen Begebenheiten“ falfestményeken örökítette meg. Ez események sorában a Szent István-rend alapítása különösen kedves élménye lehetett, mert főjeleneteit, mint láttuk, két helyen is megfestette. Maulbertschnek a barokk kor eszmevilágára annyira jellemző, művészi szabadsággal megoldott kompozíciójával szemben ez utóbbi festmények elsősorban a történelmi hűség követelményeihez igazodnak, amiért is nem annyira mint műalkotások, hanem mint történelmi és főképp mint kulturtörténelmi dokumentumok nagyjelentőségűek és becsesek.

Fleischer Gyula.

⁸² Érdeklődésünkre Róna József szobrászművész úr egy magánlevélben a köv. szíves fölvilágosítást adta: „Klebelsberg gróffal és több más hozzáértővel együtt azon eredményre jutottunk, hogy az Akadémia képe minden valószínűség szerint Bessenyeit ábrázolja. Más adat nem lévén, nekem csakis ebből kellett alakomat rekonstruálni“. Hasonló módon nyilatkozott Dudits Andor festőművész úr is: „Bessenyei György arcképét, ha nem csalódom, Beöthy irodalomtörténetéből festettem“.

⁸³ „der Kalkreuth Josepha bey ihrer Verhehlung mit dem Accademie Mahler Kreupel zur ausstafirung . . . 500 fl.“ V. ö. J. Fleischer, id. m. 119. l. 523. sz. reg.

BRIEFE DEUTSCHER GELEHRTER UND SCHRIFTSTELLER AN LUDWIG SCHEDIUS.

Die deutsch-ungarischen geistigen Beziehungen erfuhren im Laufe des XVIII. Jahrhunderts eine entschiedene Vertiefung. Während noch in den ersten Jahrzehnten die kulturellen Zusammenhänge sich kaum von denen der vorhergehenden Zeit unterschieden, sehen wir seit der zweiten Hälfte des Jahrhunderts eine einschneidende Veränderung vor sich gehen.¹ Ohne die anderen Ursachen unberücksichtigt zu lassen, muss betont werden, dass die Hauptursache, mittel- und unmittelbar, im veränderten Geist der Zeit lag. Das Denken der Aufklärung² begünstigte in erhöhtem Masse das Ausschalten völkischer Isolation. Daher auch, was uns besonders interessiert, das Herausbilden von Berührungspunkten zwischen Deutschland und Ungarn. Der Einfluss aufklärerischer Gedankengänge auf die Förderung dieser Beziehungen wird ersichtlich aus den geistigen Grundlagen jener Bewegung in Ungarn, die einen engeren Anschluss an den westlichen Kulturen erstrebte, was schon naturgemäss ein Programmpunkt der ungarischen Aufklärer sein musste. Auch Ludwig Schedius, dessen Schaffen für die Verinnerlichung der deutsch-ungarischen Beziehungen in jener Periode wohl das Meiste bedeutete, war — wie all die anderen Vertreter dieser Richtung³ — von der Aufklärung aufs entschiedenste beeinflusst und bestimmt.⁴ Sehen wir also einerseits infolge

¹ Jakob Bleyer, *Gottsched hazánkban* (Gottsched in Ungarn). Budapest, 1909, 5.

² Genauer unterschieden muss hinzugefügt werden, dass nicht nur das spezifische Aufklärertum, sondern die rationalistischen Strömungen überhaupt, diese Tendenzen begünstigten. Wobei jenem freilich eine unstreitig grössere Rolle zufiel. Näherer kann darauf hierorts nicht eingegangen werden.

³ Man denke nur an *Bredetzky, Engel, Romy* usw.

⁴ In dieser Hinsicht ist sein Programm charakteristisch, womit er die Zeitschrift von und für Ungern eröffnete. Auf die aufklärerische Argumentation dieses Aufsatzes verwies schon *J. v. Farkas, A Magyar Romantika*. (Die ungarische Romantik), Budapest, 1930, 180.

der Aufklärung in Ungarn das Umsichgreifen von Bestrebungen, die in obigem Sinne wirkten, so schuf andererseits die Aufklärung auch in Deutschland eine veränderte Situation. Die uninteressierte, mitunter sogar unfreundliche Haltung, wie sie noch teilweise am Anfang des XVIII. Jahrhunderts bestanden hatte,⁵ war verschwunden und machte einer Einstellung Platz, die die Vorbedingungen einer günstigen Aufnahme für die von ungarischer Seite eingeleitete Aktion schuf. So sehen wir in einem Zeitraum, der sich von etwa 1780 bis 1820 erstreckte, eine erstaunliche Vertiefung der beiderseitigen Beziehungen eintreten, die zum grossen Teil durch das Entgegenkommen deutscher schriftstellerischer Kreise bedingt war. Namentlich die verschiedenen „Literaturzeitungen“ nahmen zum grossen Teil eine ausgesprochen ungarfreundliche Haltung ein⁶ und waren charakteristische Zeichen einer regen Anteilnahme, die in gewisser Hinsicht — allerdings nur vorübergehend⁷ — Ungarn vor vielen Nationen des Ostens, bezw. Südostens bevorzugte.⁸

Auf diese Verhältnisse werfen die vorliegenden Briefe ein Streiflicht, das einz. Momente der Beziehungen gut beleuchtet. Wir gewinnen in erster Linie einen Einblick in das Verhalten auf deutscher Seite. Es ist überaus bezeichnend, dass die verschiedensten schriftstellerischen Kreise Deutschlands Ungarn mehr in ihr Blickfeld hineinrückten, was sich in vielfacher Hinsicht, u. a. besonders bei der Berücksichtigung ungarischen Schrifttums in Zeitschriften auswirkte. Nicht minder interessant sind die Aufschlüsse, die wir über die Einschätzung der Mittlertätigkeit *Schedius'* erfahren. Dass dessen Wert so durchaus anerkannt wurde,⁹ ist gleichfalls ein Zeichen der freundlichen Haltung, die mit den ungarischen kulturellen Bestrebungen aufrichtig sympatisierte. Daneben beruht der

⁵ Bezeichnend ist das Verhalten des bekannten Braunschweiger Polyhistor Jakob Friedrich Reimann (1678—1743). Vgl. *Joseph Turóczy Trostler, Czwithinger Specimenjének német viszhangja* (Der deutsche Widerhall von Czwithingers Specimen), Magyar Nyelvőr 1930, 134—143. — *J. v. Farkas, Deutsch-ungarische geistige Beziehungen für die Zeit der Romantik*. DUHBL. 1930. 266—67.

⁶ Gerade ein grosser Teil der vorliegenden Briefe illustriert diesen Umstand sehr deutlich.

⁷ Die Gründe des schnellen Rückfalls sind vor allem in der weltanschaulichen Wandlung zu suchen, die mit der Wende des XVIII. Jahrhunderts eintrat. Diese traf einerseits die Literaturzeitungen, was die Beziehungen sehr abschwächte und bewirkte andererseits eine Atmosphäre in Ungarn, die einen abschliessenden Charakter hatte.

⁸ Dieser Umstand zeitigte nicht entsprechende Früchte. Die Bekanntmachung der ungarischen Literatur in deutschen Zeitschriften war sehr mangelhaft, geistig unselbständig. Vgl. die Ergebnisse der Arbeit von *B. Palos, Irodalmunk ismertetése a XIX. század eleji német folyóiratokban* (Die Bekanntmachung der ung. Literatur in den deutschen Zeitschriften am Anfang des XIX. Jahrhunderts). Fünfkirchen 1929. Diss.

⁹ Am klarsten hat ihn *Hegel* erkannt. Vgl. Brief Nr. 23.

Wert der Briefe vor allem auf die Fülle von Einzelheiten, die unser Wissen in verschiedenster Hinsicht erweitern. Namentlich bieten sie Beiträge zu dem überaus bedeutungsvollen Moment der deutsch-ungarischen Beziehungen, das sich an *Schedius'* Namen knüpft. So wird dadurch z. B. die Frage seiner Mitarbeiterschaft an deutschen Zeitschriften um sehr vieles weitergebracht;¹⁰ aber auch in anderer Hinsicht sind die gewonnenen Aufschlüsse und Anhaltspunkte — vorzüglich in biografischer Beziehung — nicht unerheblich. Auf die grosse Zahl der Einzelheiten kann nicht besonders hingewiesen werden. Hervorgehoben sei etwa der folgende interessante Umstand, dass aus den Briefen *Eichhorns'*¹¹ die Frage hinsichtlich der Literaturgeschichte *Schedius'*, die vor einigen Jahren aufgeworfen wurde,¹² geklärt wird. Es geht aus ihnen hervor, dass *Eichhorn Schedius* um die Anfertigung eines Abrisses der Geschichte der ungarischen Literatur und — was bisher gänzlich unbekannt war — um eine Skizze der ungarischen Kulturgeschichte für seine „Geschichte der Literatur“ bat, was dieser ihm auch zusagte. Er wäre mit dieser Literaturgeschichte *Pápays Werk'*¹³ zuvorgekommen, sein Abriss der Kulturgeschichte würde überhaupt der erste dieser Art gewesen sein.¹⁴

Auch von bisher unveröffentlichtem Material der in *Schedius'* Nachlass vorhandenen Briefe deutscher Gelehrten und Schriftsteller konnte nicht alles aufgenommen werden.¹⁵ Ich suchte an Hand der Briefe Momente deutsch-ungarischer Beziehungen zu illustrieren, die mit *Schedius'* Bestrebungen verknüpft sind.¹⁶ Daher unterliess ich auch die Veröffentlichung von Briefen, die rein privaten Inhalts sind.¹⁷ Auch vom Abdruck der Briefe des Astronomen *Franz Xaver Zachs* sah ich ab, da sie mir

¹⁰ Ich war bestrebt, an Hand der in den Briefen vorhandenen Anhaltspunkten, in Fussnoten über seine Mitarbeiterschaft an den einz. Zeitschriften zu berichten.

¹¹ Vgl. Die Briefe Nr. 15—21.

¹² Vgl. *Julius Baros*, *Lappangó Irodalomtörténetek* (Verschollene Literaturgeschichten). *Irodalomtörténet*. 1928, 147. Man schöpfte die Nachricht darüber aus einer Notiz *J. Chr. Engels* in seiner Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Bd. I. Halle 1797, VIII. (Vorrede).

¹³ *A magyar literatura esmérte* (Kenntnis der ung. Literatur), 1808.

¹⁴ Aus Brief Nr. 18. geht mit Bestimmtheit hervor, dass *Schedius* an den zwei Aufsätzen gearbeitet hat. Es bestünde also die Möglichkeit, dass Fragmente der beiden Arbeiten vorhanden wären, grössere Partien — von vollendeten Aufsätzen ist überhaupt nicht zu reden — dürfte er jedoch kaum ausgearbeitet haben. In *Schedius'* handschriftlichem Nachlass fand ich trotz sorgfältigen Nachforschens nichts.

¹⁵ Die Briefe befinden sich in der Handschriftssaml. d. ung. Akad. d. Wiss. M. *Irod. Lev.* 4—r. 154.

¹⁶ Dies ergab in gewissen Beziehungen eine zeitliche Begrenzung. Daher nahm ich den Brief des Göttinger Philologen *C. J. Hermann* aus d. J. 1845 nicht auf.

¹⁷ Z. B. den Brief des Jenaer Philologen *Joh. Jak. Griesbachs* vom 3. Juni 1803.

aus dem Rahmen der Veröffentlichung hinauszufallen scheinen. Dagegen nehme ich den für *Schedius'* Entwicklung aufschlussreichen Brief *Schwartners*¹⁸ auf und berücksichtige auch Briefe von bescheidenerem Werte, wenn Sie von der Wirkung *Schedius'* in Deutschland Zeugnis ablegen, wie z. B. den Brief *Aretins*.¹⁹ Diese Erwägung bestimmt mich auch zum Abdruck der Briefe *Fesslers*,²⁰ der übrigens dem deutschen Schrifttum ebenso wie dem ungarischen zugezählt werden kann. Nicht aufgenommen wurden aber von mir die Briefe von *Schedius* an deutsche Gelehrte. Diese werden, soweit sie vorhanden sind, bzw. ermittelbar waren, von *Carola Doromby* (Budapest) in einer Dissertation über *Schedius'* Beziehungen zur deutschen Literatur veröffentlicht werden.

Bei der Wiedergabe des Textes bin ich bestrebt, einen der Urschrift möglichst getreuen Abdruck zu bieten. Es bleibt daher sowohl Rechtschreibung, wie auch Zeichensetzung unverändert. Fehlende Buchstaben ergänze ich in Klammern. Abkürzungen löse ich jedoch in der Regel nur dann auf, wenn sie vom Schreiber mehr aus Flüchtigkeit gemacht zu sein schienen.

Zuletzt möge es mir gestattet sein, Herrn Prof. Jakob *Bleyer* für seine mannigfaltigsten Winke und Anregungen meinen wärmsten Dank auch an dieser Stelle auszusprechen. Auch Herrn Dr. Paul *Török*, dem Leiter der Handschriftensammlung der ung. Akademie sei für seine tätige Mit-hilfe aufrichtig gedankt.

1. *Schwartner*²¹ an *Schedius*.

Pesth, d. 10. Mai 1789.

Endlich muß ich Ihren schönen, freundschaftsvollen Brief mein liebenswürdiger Freund! beantworten, wenn ich mich nicht, um das mir so theure Recht auf ihre gütige Zuschrift in der Zukunft muthwillig bringen will. Der zehnte Mai-Morgen ward von mir dieser Freundschaftspflicht gewidmet, als ich beym Aufstehen an Sie, an die Freundlichkeit des gegenwärtigen Frühlings und an die Masse von Freuden dachte welche ich einmal um eben diese Jahrzeit an dem Ufer der Leine genoßen hab.²² Überhaupt denke ich seit einiger Zeit an Ihre gelehrte Republik mehr als sonst, weil ich an meine Freunde oft zu denken gewohnt bin, und diese eben jezo mit jener berühmten Werkstätte des Fleißes und des Glück's schon so vieler Menschen, in der engsten Verbindung

¹⁸ Nr. 1.

¹⁹ Nr. 22.

²⁰ Nr. 24—26.

²¹ *Martin v. Schwartner* (1759—1823), Historiker.

²² *Schwartner* studierte ebenfalls in Göttingen.

sind. Sie waren einmal die Zierde der Schule, an welcher auch ich einen Theil meines Lebens zugebracht hab;²³ ohnstreitig wird man Ihre hervorstechende Talente auch in Göttingen nicht verkennen: gewiss ist's dass Ungarn Ihre Mühe u(nd) Eifer belohnen wird.

Sie, und unser gemeinschaftlicher Freund Asboth²⁴ schienen mir immer einen überwiegenden Hang zur Philologie und Studium des Altertums zu haben; Sie scheinen beyde denselben beym Entwurf Ihres Studien-Plan's befolgt zu haben. Ich wünsche zu erfahren, womit Sie sich diesen Sommer beschäftigen, und wenn ich nicht zuviel fordere, gestehen Sie mir einmal aufrichtig wohin Ihre Wünsche zielen? Auf welchem vaterländischen Posten Sie einmal hoffen glücklich zu seyn? Das Ziel meiner Studenten-Wünsche war das Rectorat einer lutherischen Schule in meinem Vaterland, meine Wünsche bestimmten die Anlage meines Studien-Plans: Wunsch u(nd) Hofnung stehen gewiß auch im gehörigen Verhältniß zum Umfang und der Beschaffenheit des Ihrigen. Sie machen die Entdeckung eines Oblaten-Siegels vom J. 1603. wichtiger als sie an sich selbst ist. Ich gløube Ihnen dasselbe vorgezeigt zu haben. Es ist einem Reise-Pass aufgedruckt den drey von Brüssel nach Wien abgehende Jesuiten vom P. Visitator in den Niederlanden erhalten, mit der gewöhnlichen Jesuiter Siegl-Zuschrift. Ich gedenke darüber einen kurzen Aufsatz in ein ungrisches Journal einzurücken, welchen Sie alsdann durch mich erhalten solln.²⁵

Ich kenne kein Buch welches in sich wichtige Beyträge zur ungrischen Geschichte enthalten möchte, und in Ungern verbothen oder unbekannt wär! Dogiel,²⁶ Rymer,²⁷ Kviałowicz, scet. die für einen ungr. Schmidt²⁸ oder Pütter²⁹ unentbehrlich wären, sind in unserer Univ. Bibliothek zwar nicht zu finden, aber in Ungern sind sie weder verbothen

²³ *Schwartner* war 1786–88. Lehrer am Oedenburger Gymnasium, wo auch *Schedius* 1787–88. lernte.

²⁴ *Johann v. Asbóth* (1763–1828), der spätere Direkter des Keszthelyer Georgicons. Szinnyi I, 268–69.

²⁵ Von diesem Aufsatz Schwartners ist nichts bekannt.

²⁶ *Matthias Dogiel* (1715–1760), polnischer Historiker. — *Recke—Napiersky*, Allg. Schriftsteller- und Gelehrtenlexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Mitau 1827 ff. I, 440–41. Gemeint ist: *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lithuaniae*. . . Wilna 1758–64. 3 Bde.

²⁷ *Thomas Rymer* (1641–1713). engl. Gelehrter. *Sidney Lee*, *Dictionary of National Biography* L, 65–68. Schwartner meint: *Foedera, conventiones, litterae et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae et alios quosvis imperatores, reges, . . .* London 1704–16. 17 Bde.

²⁸ *Michael Ignaz Schmidt* (1736–94), Geschichtschreiber. Allg. deutsche Biographie (ADB) XXXII, 6–8.

²⁹ *Joh. Steph. Pütter* (1725–1807), Staatsrechtslehrer. ADB XXVI, 749–77.

noch unbekannt. In G. werden Sie es in der ungr. Gesch. schwerlich weit bringen, Sie müßten nur durch hartnäckigten Fleiß sich selbst die Bahn brechen, und am Ende dürften Sie mit Ihrer Arbeit, und der ungr. Geschichte selbst unzufrieden seyn, weil in derselben noch unglaublich viele Lücken sind, welche auszufüllen noch kein Buch gedruckt ist. So groß in Ungern gegenwärtig die Denk u(nd) Preßfreiheit überhaupt ist, so sehr ist dieselbe eingeschränkt in Rücksicht auf Geschichte u(nd) Staats-Recht. Man läuft zu leicht (ergänze : in die) Gefahr den Patriotismus od. den Hof zu beleidigen. Doch muß ich zur Ehre des Wiener-Hof's gestehn, daß unter seiner Leitung die Wiener Censur in sonderh., auch in diesem Fach sehr tolerant ist. Die Gesch. Ungern's ist noch sehr mager ; sie hat wie Sie selbst wissen allerdings viel interessantes für den Ungern, aber zu wenig Reize für den Deutschen. Gebhardi⁸⁰ verdient unter den Ausländern die sich mit unserer Gesch. abgegeben haben, den allerersten Plaz, und ich kenne kein Buch in welchem die ung. Staats Geschichte mit mehr Geschmack geschrieben wär. Sonsten ist P. Pray⁸¹ das lebendige Chronicon der Unger, dessen Anales⁸² bis (auf) die oestr. Periode an Vollständigkeit etc. noch kein anderes Buch übertroffen hat. Sind Sie im Stande kritische Untersuchungen schon selbst in der vaterländ. Gesch. anzustellen, so kan Ihnen die unvergleichliche Bibliothek zu G. freylich herrliche Dienste thun, aber dann darf Ihnen auch nicht mehr unbekannt seyn, in welcher Periode noch Feld zu bearbeiten übrig sey. Am besten wäre es vielleicht, wenn Sie bey der Universal-Gesch. Ihres Vaterlandes in G. stehen blieben u(nd) bey der ungeheuern Menge von übrigen Geschäften, Ihnen ohnehin feinen Geschmack auch noch in der Geschichte nach deutschen und englischen Mustern bildeten.

P. Piller⁸³ ist gestorben, seine Stelle wird nach der gewöhnl. Art im Julius vergeben werden. Ich wünschte, daß D. Conradi⁸⁴ noch am Leben wäre. Der Universität ist die Frage zur Beantwortung vorgelegt worden : wie der überhand nehmenden Sittenlosigkeit der Schul u(nd) Universitäts-Jugend abzuhelfen sey ? Man sagt — ich weiß nicht ob's wahr sey —

⁸⁰ L. A. Gebhardi (1735—1802), Historiker: ADB VIII, 463—84. Seine Geschichte Ungarns (Geschichte des Reichs Hungarn. 4 Bde), ersch. in der Haleschen „Allg. Welt-historie“, Bd. 15, Abt. 1—4. Sie wurde von dem Piaristen J. Hegyi ins ungarische übertragen und von Stephan Kultsár weitergeführt. Pest 1798—1803. 4. Bde.

⁸¹ Georg Pray (1723—1801).

⁸² Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXI. Wien 1763—64. 1766—67., 1770. 5 Bde.

⁸³ Mathias Piller (1733—88), Universitätsprof. Szinnyei X, 1163—64.

⁸⁴ Norbert Conradi (1718—85), namhafter lat. Dichter. Szinnyei II, 109—110.

⁸⁵ Benedikt Cetto (1731—89), ung. Gelehrter. Szinnyei II, 22—23.

die Jesuiten hätten diese Frage erdacht. Der bekannte Cetto³⁵ ist noch im März gestorben. S. Exz. I. v. Uerményi³⁶ ist jetzt chef der ung. Studien-Commission und erster Vice-Praesident d. k. Statthalt, ein Herr, der schon unter M. Theresia sich um die Landes-Schule verdient gemacht hat. Lakits³⁷ hat vom Hof den Auftrag erhalten ein Buch über das ungrische Staats-Recht, und P. Pray ein anderes über die ungrische Statistik zu verfertigen, der letzte hat einen kurzen Abriß schon nach Wien geschickt.³⁸ Ich schrieb vor einiger Zeit: Freymüthige Betrachtungen über die Einführung der deutschen Sprach' in Ungern,³⁹ und schickte meine Arbeit in die Censur nach Ofen, in Ofen wollte man das imprimatur (sic!) nicht unterschreiben, meine Hefte wurden an den Kayser geschickt, und noch hab ich keine Resolution, Gott weiß was für eine Folge wird. Ein Compendium über die Diplomatie vorzüglich die ungrische hab ich zum Druck fertig,⁴⁰ ein Exemplar laß ich auch für Sie drucken, und Ihr redlicher Nachbar⁴¹ soll auch eines haben. In unserer Bibliothek bin ich mehr als in meine Braut verliebt. Ich habe schon für mehr als 1000. Thaler Bücher hineingebracht. Fast alle Bücher der jezigen Göttinger Gelehrten besitzt sie schon. Die Oeuvres des groß. Königs hab ich schon gekauft.⁴² Spittlers Recension derselben ist unverbesserlich, insonderheit aber verdient seine Episode über preußische Denk u(nd) Preß-Freiheit den lautesten Dank von jedem der zu denken gewohnt ist. Ich habe an mehr als einer Spur Spittlers Kopf und Hand darin erkannt. Lesen Sie bester Freund! Pütters Fortsetzung der Geschichte der Stadt u(nd) Universität Göttingen,⁴³ das Buch wird für Sie von großen Nutzen seyn. Planks letzten od. dritten Band über die Entstehung⁴⁴ hab ich schon gelesen, er gefiel mir bey weiten nicht so sehr als die vorigen. Des Hofr.

³⁵ Joseph v. Urményi (1741—1825), der bekannte ung. Staatsmann.

³⁷ Georg Siegmund Lakits (1739—1814), Jurist. Szinnyei VII, 659—61.

³⁸ „Vom Hr. Canonicus Pray hat man eine pragmatische Geschichte von Ungern, vom Hr. Statthalterey-Rath v. Lakics ein Staats-Recht dieses Reichs zu erwarten; beiden ist diese Arbeit von allerhöchsten Orten auf Einrathen eines würdigen Ministers schon vor mehrern Jahren übertragen worden.“ Joh. Christian v. Engel, Geschichte des Ungrischen Reichs. Bd. I. Halle 1797, VIII (Vorrede).

³⁹ Dieser Aufsatz Sch.s scheint unbekannt zu sein, wenigstens wird er bei Szinnyei nicht erwähnt.

⁴⁰ Introductio in artem diplomat. praecipue hungaric. Pest 1791.

⁴¹ Gemeint ist wohl Asbóth.

⁴² Gemeint ist wohl: Oeuvres compl. Berlin 1789. 24 Bde.

⁴³ Versuch e. Academ. Gelehrten-geschichte der Universität Göttingen. 2 Tle. Gött. 1765—88.

⁴⁴ Geschichte der Entstehung... unseres protestantischen Lehrbegriffs... Leipzig, 1781—1800, 6 Bde.

Heyne's prächtigen Virgil⁴⁶ hab ich schon verschrieben, sobald wir ihn erhalten les ich von neuen den unerreichbaren Dichter vom Anfang bis zum letzten Ende durch.

Beynahe seit dem neuen Jahr hab ich aus Oedenburg keine Nachrichten. Andere erzählen mir, daß erst neulich in der Oedenburger Schule große Veränderungen vorgegangen sind, daß H. E. Wietoris⁴⁶ daß H. E. Stanisl. nach Modern zurückgehe u(nd) s. w. Ich selbst war mit Oedenburg zufrieden, und Oedenb. mit mir, und wir beyde miteinander; mich wundert's daher nicht wenig, daß H. E. Wietoris seinen ansehnlicheren Posten als der meinige gewesen ist verlassen soll. Knopf in Wien ist gestorben, ich höre Kalusz soll an seine Stelle gerufen werden, dahin geht aber K. nicht; ich selbst würde lieber in Oedenburg als in Wien Pastor seyn. Reitz soll als Prof. in Oedenburg und Kehler in Käßmarkt angestellt werden. Osterlamm geht als Pastor nach Leutschau, Fabricius nach Poprad, u(nd) ein gewisser Schmiz⁴⁷ nach Lomnicz.

Empfehlen Sie mich H. H. Hofr. Schlözer⁴⁸ u(nd) Spittler,⁴⁹ den H. H. Prof. Mitscherlich⁵⁰ u(nd) Posse.⁵¹ Grüßen sie unsern redlichen Asboth, und den mir schon seit mehrern Jahren wohl bekannten Landsmann H. E. Engel.⁵² Sagen Sie dem Schuster Lange und seiner Eehälfte, daß ich noch lebe und mich noch sehr oft an sein Haus, und gute Schuhmacher Arbeit erinnere. Der H. E. Martinszki empfiehlt sich Ihrer Freundschaft, er wohnt mit den Kosztolani bey mir, ist — was Sie kaum glauben werden — sehr fleißig und ein guter Wirth. Leben sie wohl mein lieber Freund! ich umarme Sie

Ihr

aufrichtiger Fr.
Schw.

H. E. Fabri⁵³ in Preßb. hat mit H. E. v. Windisch⁵⁴ jezigen Bürgermeister d. 2-ten Stadt Ung(erns) Schwagersch. gemacht. Der H. E. v. So-

⁴⁵ Leipzig 1767—75, 4 Bde.

⁴⁶ Jonathan Vietoris, Rector des Oedenburger Gymnasiums. Wurzbach L, 281.

⁴⁷ Joh. G. Schmitz (1765—1825), ev. Prediger. Szinnyi XII, 511—12.

⁴⁸ August Ludwig v. Schlözer (1735—1809), berühmter deutscher Publizist und Geschichtsschreiber. ADB XXXI, 567—600.

⁴⁹ Ludw. T. Freiherr v. Spittler (1752—1810), Publizist und Geschichtsschreiber. — ADB XXXV, 212—16.

⁵⁰ Chr. W. Mitscherlich (1760—1854), Philolog. ADB XXII, 15.

⁵¹ ?

⁵² Joh. Chr. v. Engel (1770—1814), ung. Historiker.

⁵³ Gemeint ist wohl Stephan Fabri, von dem ein Brief in Kovachich Nachlass vorliegt. Nationalmuseum. Quart. Lat. 43/IX, 118—19.

⁵⁴ Karl Gottlieb v. Windisch (1725—93), bedeutender ung. Publizist und Schriftsteller. Szinnyi XIV, 1574—75.

lyom⁶⁵ kan mit seinem Heyraths-Glück zufrieden seyn. Vom Krieg schreib ich nichts, weil Sie Zeitungen lesen. *reliqua proxime.*
(Quartbogen. Ohne Umschlag.)

2. *Hammer-Purgstall*⁶⁶ an *Schedius.*

I.

Cikos den 3 Juni (1)799.

Verehrter Freund.

So bald hätten sie gewiss nicht gedacht einen Brief von mir zu erhalten. Die Veranlassung dazu ist die nachstehende Übersetzung der türkischen Schrift die der Gesandte Ratib(?) dem livre rouge der Universität von Pest einverleibte. Ich bitte Sie dieselbe dem Herrn von Schwartner dem ich sie versprach, zu übergeben, und mich in seine Freundschaft zu empfehlen. Ich bin froh, dass ich so früh die Erlaubnis an Sie schreiben benützen konnte, so darf ich vielleicht eher auf das Vergnügen von ihnen eine Antwort zu erhalten rechnen. Ich bitte Sie den schlichten Ton und die Komplimentenlosigkeit meines Briefs als eine Bitte anzusehen, dass sie (sic!) Gleiches mit Gleichem erwidern mögen. Ich verehere den Herrn Grafen Bathyan (sic!),⁶⁷ und Sie verdienstvollen Mann, und würdigen Gelehrten

als Jhr unveränderlicher Freund
Hammer

Meine Adresse ist

A M(onsieu)r Hamer au Service de S. M. I. R.
à l'ambassade ottomane

Pera

(Quartblatt. Ohne Umschlag.)

3.

II.

Wien den 11 Julius (1)817

Ihr Brief vom 28 Juni werthester Freund ist fast 14 Tage unterwegs gewesen, indem ich denselben erst so eben erhalten habe.

Von der parthischen Sprache weiß ich weiter gar Nichts, die Inschriften auf den persischen Münzen sind griechisch, die auf denen der Arseniden Pehlevi, und in der Geschichte...^{a)} findet sich weiter keine Spur.

⁶⁵ Der Träger dieses Namens wird wohl den Neutraer *Sólyoms* entstammen. Vgl. I. Nagy, *Magyarország családai* X, 270—72.

⁶⁶ Joseph Freiherr v. *Hammer-Purgstall* (1774—1856), *Orientalist*. ADB X, 482—87.

⁶⁷ Graf Vincenz *Batthyány* (1772—1827). Vizepräsident der Hofkammer.

a) Unleserliches Wort.

Um das Facsimile des Säbels habe ich schon seit Langem nach Neapel, wo er sich befindet, geschrieben, um dem Darliegenden H(err)n Frähn's⁵⁸ wie seines Freundes in Pest Genüge zu leisten, aber zur Stunde noch keine Antwort darauf erhalten.

Wenn Ihnen eine Spur der *Templer* in Ungarn bekannt ist, nämlich v(o)n ihren^{b)} Kirchen u(nd) Schlössern und den darauf etwa befindlichen *Skulpturen* bitte ich Sie inständigst um die Mittheilung dieser Notizen, ich habe vor wenigen Tagen deßhalb an H(errn) Grafen v. Mailath⁵⁹ geschrieben, und ihm die Orte genannt, welche Münter⁶⁰ in seinem Statutenbuche der *Templer* als Sitze derselben in Ungarn angibt. — Seitdem hat mich Jemand versichert daß auch das Schloß Halska im Trentschiner Kom(itat) und Arva im Comit. desselben Namens ehmal(ige) Besitzungen der *Templer* gewesen seyn sollen. Ich bitte Sie auch dieses nachträglich H(errn) G. Mailath wissen zu lassen, und mir über Alles was sich etwa von *Skulpturen* auf diesen Resten ihrer Besitzungen erhalten hat, Nachricht mitzuteilen,⁶¹ indem ich gerade eine der wichtigsten Entdeckungen der Geschichte d(e)s Mittelalters nämlich der geheimen Lehre der *Templer* nach ihren im Cl. . . .^{c)} erhaltenen Monumente, das man früher für asiatische Idole ansah, und das ich nach ihren eretischen (I?) Inschriften als den wahren Baphomet erkannte, verfolge, und warlich schon stauwendwerthe Dinge in den *Skulpturen* der alten *Templerkirche* zu *Schöngrabern* gefunden habe.⁶² Ich weiß daß Sie Theil nehmen an der Beförderung zum Hofrath.

Ihr Ergebenster

Hammer

(Oktavbogen. Ohne Umschlag.)

⁵⁸ *Christian Mart. Joachim Frähn* (1782—1851), Orientalist und Numismatiker. *Nouvelle biographie générale* XVIII, 423—25.

⁵⁹ Gemeint ist *Graf Johann v. Mailáth* (1786—1855), ung. Dichter und Publizist. H.s Brief an *Mailáth* nebst weiteren Briefen befindet sich in der Briefsammlung (Irodalmi levelestár) d. Ung. Nat. Mus.

⁶⁰ *Friedrich Chr. Münter* (1761—1830), Theolog und Altertumsforscher. ADB XXIII, 35—37. Das von ihm in der Corsinischen Bibliothek zu Rom aufgefundene Statutenbuch der *Templer*, veröffentlicht Berlin 1794 (Statutenbuch d. Ordens d. Tempelh. aus einer altfrz. Handschr.).

⁶¹ *Hammer* scheint weder von *Mailáth* noch Sch. in dieser Angelegenheit die verlangten Informationen erlangt zu haben. Vgl. S. 34 der *Hammerschen* Arbeit (S. die folgende Anm.).

⁶² Seine dies bezügl. Forschungsergebnisse fasste *Hammer* in der Schrift „Mysterium Baphometis relevatum, . . .“ (Fundgruben des Orients. Bd. VI (1818). 3—120. 5 Tfl.) zusammen.

b) Durchgeschtrichen: *Tempe(ln)*

c) Unleserliches Wort.

Schnepfenthal den 24 Nov. 1799.

Verehrter Herr Professor !

Zwar bin ich Ihnen nicht von Person bekannt, allein ich bin überzeugt, daß Sie die Freyheit, die ich mir nehme, an Sie zu schreiben, entschuldigen werden und der guten Meynung zuschreiben werden, die ich von Ihrem Charakter habe. Ich wende mich in einer Angelegenheit an Sie über welche Sie mir die besten Aufschlüsse zu geben imstande sind, und gewiß auch geben werden; das darf ich von einem Manne, wie Sie, mit Sicherheit erwarten. Es wird Ihnen nicht unbekannt seyn, daß in meinem Vaterlande sich hie und da nachtheilige Gerüchte verbreitet haben, die meinen Charakter bey Vielen verdächtig machten. Diese und die Furcht, von gewissenlosen Menschen in Gefahren gestürzt zu werden, ist die Ursache, warum ich nicht schon im verfloßenen Frühlinge nach Ungarn zurückgekehrt bin. Ich hielt es für rathsamer, mich dem^a ersten Ausbruche einer durch eine gewisse Erscheinung gereizten Leidenschaft zu entziehen und das Ende derselben abzuwarten. Mancherley Kränkungen, die man mir zufügen suchte, habe ich verschmerzt und mich mit der guten Absicht getröstet, die einem Schritte zugrunde lagen, der mir die ersteren zuzog. Sie verehrter Mann! (ich glaube mich nicht zu irren) haben in einem öffentlichen Blatte diese Absichten nicht übersehen, und ich habe Ihrem Herzen dafür gedankt. Sie werden, so hoffe ich, mir auch die Freundschaft erweisen und eine Bitte erfüllen, die Sie am besten erfüllen können. Ich wünschte nemlich, von Ihnen zu erfahren, ob es rathsam sey daß ich künftiges Jahr in ein Land zurückkehre, wohin ich mich seit einiger Zeit stärker sehne als sonst? Zwar kenne ich die Vorzüge, die Teutschland in vieler Hinsicht vor Ungarn hat; auch könnte ich hier wohl Subsistenz finden, allein das Land, in welchem wir die glücklichsten Jahre unsers Daseyns, verlebten und das Viele in sich schließt, die unser Herz liebt, dieses Land zieht uns doch am meisten an sich und dieß ist auch bey mir der Fall. Recht bald in Ungarn zu seyn und dort zu wirken was in meinen Kräften steht, ist einer meiner sehnlichsten Wünsche; wenn nur mit deren Befriedigung keine zu grosse Gefahr verbunden ist. Was rathen Sie verehrtester Herr Professor? Machen Sie mir die Freude, und lassen mich bald Ihre Meynung darüber erfahren. Ich werde Ihnen stets dafür verbunden seyn.⁶⁴

⁶³ Jakob Glatz, berühmter Pädagog, geb. zu Poprad, 1776 gest. zu Pressburg 1831.

⁶⁴ Wir wissen nicht, ob Sch. den Brief beantwortete. Am 29. Oktober 1802 wandte sich Glatz wieder an Sch. mit der Bitte, sein „Taschenbuch für die deutsche Jugend“

^a Durchgestrichen: einem.

Einer Berichtigung bedarf die Sage, daß an dem Buche über Ungarn⁶⁵ mehrere Vfs. gearbeitet haben. Nur schlecht unterrichtete Penrsonen konnten Sie in Umlauf bringen; denn nicht *Eine* Silbe rührt von jemand anderen als dem wahren Vf. Ich stimme dem Recens, dieses Buches vollkommen bey, daß man den Nationalism, *der nur kleinen Seelen anhängt*, nicht sogar bis auf die Beurtheilung der Gelehrten ausdehnen dürfe; aber ist es wohl Nationalism, wenn der Vf. dem grössern Theile der slavischen Gelehrten Nationalstolz und andere daraus nothwendig entspringende Fehler zuschreibt? er^b thut dies eben darum, weil er mit dem Rec. über Nationalism gleich denkt. — Daß ihn nicht Nationalhaß bey seinem Urtheil geleitet habe, zeigt auch wohl der Umstand, daß er vieler slavischer Gelehrter vorteilhaft erwahnte. Seit beynahe einem Jahre habe ich einige kleine Schriften herausgegeben, die Ihnen vielleicht von meinem Verleger zugeschickt worden sind. Glauben Sie, daß sie Verbreitung^c verdienen, so würde eine Anzeige derselben in Ihrem Litterarischen Anzeiger⁶⁶ mir angenehm seyn. Besonders lieb wär's mir, wenn eine Jugendschrift,⁶⁷ die aus mehreren Baendchen bestehen und mit Hinsicht auf das Alter der Leser bearbeitet werden soll, so daß jedes Baendchen für eine bestimmte Altersperiode berechnet seyn wird, auch in Ungarn bekannt würde. Es wird davon der erste Theil noch vor Weihnachten erscheinen und ich habe meinem Verleger den Auftrag gegeben, ein Exemplaren Sie verabfolgen zu lassen. Daß sich Posselt⁶⁸ aus Tübingen, wo er bey dem Buchhändler Cotta⁶⁹ logierte, habe flüchten müssen, wenn er nicht auf Befehl (wie man sagt) des Erzherzog Carls, arretiert und (wie uns hier ein Württembergischer Landmann versicherte) den Stock zweyer Unterofficiere fühlen wollte, werden Sie wohl schon wissen. Aug. Wilh. Schlegel⁷⁰ in Jena, hat sich von der A. L. Z. als Recensent los-

(Fürth 1803) zu besprechen. Ferner wünschte er, daß in der Anzeige unter andern auch auf den Abschnitt 17. S. 187 pp. eine patriotische Rücksicht genommen würde.“ Die Besprechung erschien in der Zeitschrift von und für Ungern. II. (1802), 350—51.

⁶⁵ Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. 1799.

⁶⁶ Literarischer Anzeiger für Ungern. Pest 1798—99. Glatz wusste noch nicht, daß der Anzeiger nicht fortgesetzt würde. Vgl. die Erwähnung dieses Umstandes in einem Briefe Engels an Dobrowsky vom 7. Dez. 1799. L. Thallóczy, J. Chr. Engel und seine Korrespondenz, 68.

⁶⁷ Gemeint ist wohl: Erzählungen für die zartere Jugend. Leipzig. 1799—1801.

⁶⁸ Ernst Ludwig Posselt (1763—1804), Geschichtschreiber. ADB XXVI, 461—64.

⁶⁹ Joh. Friedr., Freiherr v. Cotta (1764—1832), der bekannte deutsche Buchhändler. ADB IV, 527—33.

⁷⁰ August Wilhelm Schlegel (1764—1845), bekannter Romantiker. ADB XXXI, 354—68.

^b Durchgestrichen: eben.

^c Durchgestrichen: die.

gesagt, weil, nach einem Briefe aus Weimar, ein Roman von Bouterweck,⁷¹ worin er u(nd) sein Bruder stark mitgenommen, in der A. L. Z. vorthailhaft recensirt wurde. Fichte ist (wie er es verdient) in Berlin sehr geachtet. D. Schelling wird Jena verlassen; noch schwebt aber über seine Pläne große Dunkelheit. Die Hannöversche Regierung hat dem jetzigen Prorector zu Göttingen bedeuten lassen, den Schlegels, wenn sie ja nach Göttingen kommen sollten, den Aufenthalt daselbst nicht zu gestatten.⁷²

Ich schliesse mit der Versicherung, daß ich mit den aufrichtigsten Gesinnungen sey

Ihr Sie verehrender
J. Glatz.

(Quartbogen. Ohne Umschlag.)

5. *Heyne*⁷³ an *Schedius*.

I.

Göttingen 15 Aug. 1802.

Sie blieben mir, die ganze Reihe Jahre her gar nicht fremd, mein geschätztester Herr Professor, und ich hörte oft von Ihren Landsleuten, und sehe es aus Ihren Schriften, daß Sie sich um Wissenschaften und Vaterland verdient machen. Mich freute es sehr, eine gleiche Versicherung vom glücklichen Erfolg Ihrer Bemühungen, so sehr es auch durch Lage und Zeitumstände erschwert wird, in Ihrem Schreiben vom 16. May wahrzunehmen; und da eben in diesen Tagen für die Aufnahme von zweien Ihrer Landsleute in die Societät (dem Grafen Festetich [sic!]⁷⁴ und Paul v. Berzeviczy)⁷⁵ gestimmt wurde so nutzte ich die Gelegenheit, Sie auch mit der Societät zu verbinden und zu ihrem Correspondenten vorzuschlagen; da ich allgemeinen Beyfall erhielt, so habe ich nun das Vergnügen Ihnen beygehends das Diplom zuzusenden;⁷⁶ mit dem Wun-

⁷¹ Friedrich Bouterwek (1765—1828), Ästhetiker und Philosoph. ADB II, 213—16.

⁷² Es ist interessant zu sehen, aus welchen Quellen über die *Schlegel* Nachrichten nach Ungarn flossen, die dort bekanntlich ein völlig verzerrtes Bild ergaben. S. J. Bleyer, *Hazánk és a német philologia*, 1910. S. 12 und bes. Anm. 4. Übrigens zirkulierte damals eine Menge ähnlicher Gerüchte über das Brüderpaar. Vgl. Josef Körner, *Briefe von und an Aug. Wilh. Schlegel*. 1930. II, 45. Ferner *Hans Schultz*, *Fichtes Briefwechsel*. Leipzig 1925. II, 179. Tatsächlich erfolgte der Bruch mit der Literaturzeitung wegen ausbleibender Recension des „Athenäums“. Vgl. *Josef Körner — Ernst Wienöcke*, *Aug. Wilh. und Friedrich Schlegel im Briefwechsel mit Schiller und Goethe*. Leipzig 1926. S. 67, 73.

⁷³ Christ. Gottlob *Heyne* (1729—1812), bekannter Göttinger Philolog. ADB XII, 375—78.

⁷⁴ Graf Georg v. *Festetich* (1754—1819), berühmter ung. Magnat.

⁷⁵ Gemeint ist *Gregor v. Berzeviczy* (1763—1822), ung. staatswirtschaftlicher Schriftsteller.

⁷⁶ Das Diplom datiert vom 7. August 1802. befindet sich im Archiv des Ung. Nationalmuseums. Stammaterialien (Törzsanyag). Fasc. 2117.

sche, daß Ihr Vaterland alle die Vortheile von Ihren Kenntnissen und Einsichten erhalten möge, welche es erreichen *könnte*, wenn Vorurtheile und böser Wille nicht das Gute verhinderte.

Ich beharre mit aufrichtiger Hochachtung u. Freundschaft

Ihnen ergeben
Heyne.

(Oktavblatt. Ohne Umschlag.)

6.

II.

Göttingen 14 Dec. 1802.

Ihr Andenken, mein theuerster Herr Professor, wird immer werth und theuer seyn, und so auch alles dasjenige, was mir dasselbe auf eine so rühmliche Art erneuert, als die zugeschickten Schriften sind,⁷⁷ welche ich nicht nur der Societät vorgelegt und auf die Bibliothek dann abgegeben, sondern auch von der Fortsetzung der Zeitschrift⁷⁸ für eine Anzeige gesorget habe.⁷⁹ Ich wünsche, daß sich diese noch lange erhalten möge, denn sie muß vielfache Früchte in und ausser Ihrem Vaterlande erzeugen. Sie können leicht denken, daß auch ich lebhaften Antheil daran nehme, selbst unabgesehen darauf, das derjenige, der den Saamen ausstreuet unser Georgia Augusta gewissermaßen angehört. Diese genießt eine Wohlthat der Vorsehung auf die sich bey der Occupation des Landes nicht rechnen ließ. Während daß dieses ausgesauget wird, genießt die Universität und mit ihr Stadt und Gegend eines speciellen Schutzes der Republik, und Sicherung des Akademischen Fonds: wäre daß nicht, und hätten wir gleiches Schicksal mit dem Land, so wäre die Universität längs ganz aufgelöst. Die Vorsehung walte ferner über uns! und Ihnen erhalte er die Ruhe die sie dort geniessen und sichere Ihnen Freyheit und Litteratur. Ich werde solange ich bin beharren

Ihnen ergeben
Heyne

(Aussen:) An Herrn
Professor von Schedius
auf der k. Ungrischen
Universität

zu
Pesth

(Quartbogen. Roter Siegel mit dem Monogramm H. s.)

⁷⁷ Die Zwei letzten Hefte des zweiten Bandes der Zeitschr. von und für Ungern u. die ersten 6 Hefte des dritten.

⁷⁸ Die Zeitschr. wurde schon am Anfang desselben Jahres (1803) in den Gött. gel. Anzeigen S. 127 angezeigt.

⁷⁹ Gött. gel. Anzeig. 1803, S. 244—47. Die Rez. liegt dem Brief bei.

Göttingen 6 Dec. 1804.

Weil ich nach Angabe Ew. Wohlgeboren geglaubt habe, Etwas zu befördern, was gut und nützlich seyn könnte, so habe ich Ihre Empfehlung des Hrn. von Stipsicz⁸⁰ und Ihren Wunsch, ihn zum Correspondenten ernannt zu sehen, der Societät vorgelegt; Sie sehen hiebey den gewünschten Erfolg, und da ich darauf rechnen kann, daß es Ihnen angenehm seyn wird, das Diplom mit eigner Hand ihm einzuhändigen, so sende ich es eingeschlossen gerade zu an Sie.

Wie ich den Weg zur Aufnahme gebahnt habe, werden Sie aus beygehender Anzeige des Aufsatzes über die Münze des Pacatianus sehen.⁸¹

Von der Zeitschrift von und für Ungern ist wieder eine Anzeige gegeben im Stück 204.⁸² allein Sie haben uns Lücken gelassen in den Parthien, die Sie uns geschickt haben, wie Sie aus beygelegten Streifen sehen werden.⁸³

Mit unausgesetzter Hochachtung u. Ergebenheit

Heyne.

Göttingen 11 Oktob. (180)5.

Da ein abgehender Mediciner, Rhymer,⁸⁴ in dortige Gegend kömmt: so bediene ich mich der Gelegenheit mein Andenken bey Ihnen zu erneuern.

Ew. Hochwohlgeb(ohren) haben gesehen, daß Ihr Wort bey unsrer Societät ein Gewicht hat indem der von Ihnen Empfohlene H(er)r Prof. Stipsicz entgegengenommen worden ist. Gegenwärtig geschieht es im Vertrauen, daß ich mir von Ihnen Belehrung über einen Aspiranten zur Correspondentenstelle ganz erbeuten bitte, der sich zwar in einem barbarischen Schreiben eben nicht empfiehlt, aber auch auf Ihre Rücksicht zurückführt, welche Sie auf die dortigen Catholiken trugen. Ein Hr. Andreas Simonyi⁸⁵ hat schon zweimal dringend angesucht; er nennt sich

⁸⁰ Franz Stipsicz (1745—1817), kath. Theolog. Szinnyei XIII, 49—50.

⁸¹ Liegt nicht bei. Gemeint ist der Aufsatz Stipsicz', Anzeige und Erläuterung einer Münze des Pacatianus. Zeitschr. von und für Ungern. VI (1804), 162—77. Bespr. in den (Gött. gel. Anz. 1804.)

⁸² Gött. gel. Anz. 1804.

⁸³ Ist nicht mehr vorhanden.

⁸⁴ M. Rhymer. Studiengenosse K. G. Rumys in Göttingen, Zwei Briefe an Letzteren aus Göttingen (vom 27. Nov. 1803 u. 6. Jan. 1804) unter Rumys Briefschaften (Bibl. d. ung. Akad. d. Wiss. M. irod. lev. 4—r. 25.)

⁸⁵ Andreas Simonyi, Rechtsanwalt. Szinnyei XII, 191—92.

S. C. R. Apost. M(aiesta)tis Aulae familiaris, schickt ein paar schreckende Abhand(lungen) Iuris cath. Hungar. mit.⁸⁶ Die Frage ist: ob man ihn übergehen kann, ohne dortigen Nachtheil auf irgend einer Seite; denn Lust zur Aufnahme kan für die . . . . .^a da nicht seyn.

Wir haben hier viele Erfahrungen gemacht, welche in jenen Tagen, da Sie bey uns waren, sich nicht ahnden ließen. Dem Himmel sey Dank, G. hat sich noch gehalten. Der neuliche Durchmarsch traf uns hart. Nun schmeckt die Ruhe desto süsser! Mit Kummer denken wir nun an die Auftritte in den südlichen Gegenden: von denen Ihr Vaterland das seinige auch fühlen wird. Mit vollkommener Hochachtung beharre

Ev. Hochwohlgeb(ohren)

ergebenster Diener

Heyne.

(Oktavblatt. Ohne Umschlag.)

Johannes von Müller an Schedius.

9.

I.

Wohlgeborner Herr,

Hochgeehrtester Herr Professor,

Sehr wider meinen Willen hat mir bisher der Anlass gefehlt, mein werthester Herr Professor, Ihnen etwas gefälliges zu erweisen. Aber mein Vertrauen auf Ihre Humanität ist so gross, daß ich mich gern zu ihrem Schuldner mache; ich bitte Sie um einen höchst wesentlichen Beweis Ihrer Güte.⁸⁷

Der Cavalier welchem dieser Brief adressiert ist, wird, wenigstens den Namen nach, Ihnen bekannt seyn; er hat vor kurzem seine Mutter verlohren. Wir hatten verschiedene angenehme Plane, die sich durch die Folge von sehr vielen Briefen seit 9 Monaten entwickelt haben. Jetzt gedachte er, nach Wien zu kommen,^a u. ich sollte hieher ihm entgegenreisen; welches geschah; er aber kam nicht; im Gegentheil bekomme ich so eben einen höchst sonderbaren Brief *aus Prag* von seiner Hand; dessen Datum stimmt mit den Vorigen so wenig zusammen u. so unbegreiflich ist der gantze Inhalt, daß ich entweder mit den vorigen oder

⁸⁶ Bei Szinnyeı nicht erwähnt.

⁸⁷ Diese Stelle des Briefes scheint der Annahme *Karl Henkings*, daß Müller Sch. nur dem Namen nach gekannt hätte (Vgl., *Henking*, Johannes von Müller 1752—1809. II, 575), zu widersprechen. Wir dürfen vielmehr annehmen, daß sie schon vorher miteinander bekannt geworden waren. Vielleicht geschah dies gelegentlich der kürzeren Ungarnreise Müllers im Jahre 1801 (Ebda., II, 522).

^a Ein Wort unleserlich.

^a Ausgebessert aus: bekommen.

diesem einen Betrug befürchte. Dieses aufzuklären, u. zwar so bald als möglich, ist mir höchst wichtig.

Ich bitte Sie demnach, mein werthester Herr Professor, diesen Brief selbst oder durch einen völlig sicheren Mann in die Wohnung des Grafen bringen zu lassen, bloß in dessen eigene Hand ihn abgeben zu wollen, u. wenn er wirklich nicht in Ofen seyn sollte, im Hause selbst u. sonst auf alle mögliche Weise sicher zu erforschen, wo er denn sey? wie auch wann er verreiset sey? in diesem Falle (wenn er nicht etwa ganz nahe bey Ofen wäre, so daß leicht wäre, ihm den Brief sicher zugehen zu machen) bitte ich Sie den Brief bloß zu vernichten, mir aber nach Wien (wohin ich jetzt sogleich zuückkehre) unter meiner endesbemerkten Adresse, sobald es immer nur seyn kan, das Resultat von allem gefälligst zu melden.

Es ist nicht so leicht etwas in der Welt, worauf ich so begierig wäre, nicht leicht ein wichtigerer Dienst um den ich jemand bitten könnte. Bey Ihrem Herzen bedarf also meine Freyheit keiner Entschuldigung. Wenn ich einen redlichen, edlern u. verständigern Mann gewußt hätte, so hätte an den geschrieben. Empfangen Sie vorläufig meinen innigsten Dank, u. den Ausdruck der grössten Hochachtung

Ihres ganz ergebensten Dieners,

Raab 22 März
1803.

I. v Müller

K. K. Hofrath; erster Custos der Hofbibliothek. wohnhaft auf der Sailerstadt n. 855 in Wien.

(Quartbogen. Ohne Umschlag.)

10.

II.

Mein werthester, hochachtungswürdigster
Herr Professor,

Mit Recht werden Sie sich über meine lange Zögerung des für Ihnen schuldigen Dankes wundern.⁸⁸ Ich habe ihn darum nicht weniger gefühlt. Aber ich wollte meine Nachforschungen vollenden, u. kostete viele Mühe: Eine Beyspiellose Betrügerey hat unter verkappten Namen mich seit einem Jahr um den allergrössten Theil meines Vermögens getäuscht; die Urheber wussten durch unzählige Wandlungen mich von der Entdeckung abzuhalten;⁸⁹ besonders wurden allerhöchste Namen auf das frechste hiezu gemissbraucht. Jetzt bin ich so weit, gewiss zu wissen,

⁸⁸ Sch. machte die gewünschten Mitteilungen schon am 25. März 1803 (Der Brief Nachlass M. s. Stadtbibliothek Schaffhausen. Msc. Müll 215). Vgl. auch *Henking*. II, 575.

⁸⁹ Über die *Hartenbergaffäre* vgl. *Henking* II, 546—82.

daß Hauptbetrug hier gespielt worden, durch einen jungen Menschen,⁹⁰ dessen Wohlthäter ich seit sieben oder 8 Jahren gewesen war. Ob der, dessen Name gebraucht wurde, existiert, wo, u. in welcher Lage, ob er davon weiß oder nicht, hierüber nur bin ich nicht ganz im klaren u. vielleicht wäre Ihrer freundlichen Güte möglich, mir einigen Aufschluss zu verschaffen.

Graf Aloys Szent-Ivany, genannt Bathyani, wurde er genannt. Letzten Namen sey er nicht seyner Abkunft schuldig, sondern einem durch Acquisitionen u. a. Vortheile mit Bewilligung der Familie u. des Hofes zur Zeit der Kaiserin Maria Theresia durch gleich zu nennende Person erworbenen Recht; in Ofen sey er als Sz. Ivany bekannter. Er sey aus einer heimlichen Ehe der Sohn Maria Theresien Gräfin von Falkenstein, genannt Fürstin Bathyani, die aber so lang sie lebte, seine Tante hieß, gestorben sey sie am 24 Febr. dieses Jahres zu Ofen (oder) Pesth. u. er der Universalerbe ihres beträchtlichen Vermögens, worüber sie die unumschränkte Disposition vom Hofe erst im vorigen Jahre erhalten habe. Er u. sie adoptierten jenen Jüngling dessen ich mich annahm, u. fesselten mein Hertz durch Vorspiegelung ausserordentlicher Seelenkraft, Würde, Tugend, Liebe des Guten u. Enthusiasmus der Freundschaft. Sie, jene Frau, hatte ich (aber damals ohne Interesse) 1790 als Kurmainzischer Staatsrath u. geheimer Referendarius zu Frankfurt kurz vor der Crönung gesehen.⁹¹ Uebrigens bin ich von diesem allem nur durch Briefe unterrichtet, gewiß die wärmsten, innigsten u. in verschiedener Hinsicht vortrefflichsten welche ich je bekommen, u. die gleichwohl nur das Werk eines Betrügers zu sein scheinen, welchen in solcher Grösse, u. Schwäche ich mir nie als möglich gedacht hätte. Es kan seyn, daß dieser Graf nur unschuldig u. ein edler Mann ist. Auch schreibe ich hierüber an einen Schedius, der mit Eifer für das Gute u. gegen das Böse Klugheit u. Humanität paart. Sollte ihnen etwas über diese Personen bekannt werden, so haben Sie die mir so unschätzbare Freundschaft, mich davon, was immer es sey, zu benachrichtigen.

Unter den Bathyani welche Ihr Schreiben mir nannte, habe ich mich sehr gefreut, den Statthaltereyrath H(ernn) Grafen Vincentz, zu finden, dessen Reise⁹² ich kurz vorher in Ihrem interessanten Journal mit dem grössten Vergnügen gelesen hatte. u. welchen ich Sie sehr bitte, gele-

⁹⁰ Fritz v. Hartenberg.

⁹¹ Auch diese Annahme M. s. beruhte nur auf eine Täuschung Hartenbergs. Vgl. Henking II, 552.

⁹² Reise nach Constantinopel. Zeitschrift von und für Ungern. Bd. II, 5—20, 131—52, 259—81. Bd. III, 273—81, 359—70. Bd. IV, 5—15, 71—85, 139—48. Erschien 1810 als zweite Auflage in Buchform.

gentlich meiner wahren Hochachtung u. meines Wunsches, wenn er einst hieher käme, persönlicher Bekanntschaft versichern zu wollen.

Ich bin durch die fatalen Begebenheiten der letzten zwey Monate noch zu sehr angegriffen, um über bessere Dinge viel schreiben zu können. Mein Glaube an die Menschheit hat mich zu schrecklich betrogen. In hoffentlich einst wieder froheren Stunden sprechen wir mehr von Studien, Litteratur u. a. guten u. grossen Dingen. Empfangen Sie indeß, mein werthester Herr Professor, die Versicherung meiner grossen u. wahren Hochschätzung, Freundschaft u. Dankbarkeit.

Wien 6 Mai 1803.

I v. Müller.

(Quartbogen. Ohne Umschlag.)

11. *Christ. D. Beck*⁹³ an *Schedius*.⁹⁴

Leipzig am 28. Mai 1803.

Hochwohlgeborner

Hochzuverehrender Herr Professor

Es ist mir eine schmerzliche Erinnerung, daß ich im Septemb. vor. Jahres Sie hier nicht gesprochen habe. Selbst dieß, daß ich dieses Vergnügens beraubt worden bin, und daß ich, ohne es zu wissen, Sie in einer Vorlesung gesehen habe, ist mir erst 6 Wochen darauf zufällig bekannt geworden.

Erlauben Sie gütigst, daß ich durch die Ankündigung der neuen Organisation der hiesigen Lit. Zeit., wovon ich einige Exemplare zur gefälligen Vertheilung beylege, eine Correspondenz anknüpfe. Unstreitig würden Recensionen ungarisch geschriebener oder die ungar. Litteratur betreffende Werke, Nachrichten von den Ungar. Universitäten, und gelehrten, auch andren, Anstalten u. s. f. von Ihnen verfasset und eingeschickt, den Werth unsre(r) Zeit. erhöhen. Auf die Discretion der hiesigen Redaction darf sicher gerechnet werden. Das Honorar der Recensionen ist bestimmt. Für andre Nachrichten würde der Einsender es gefällig bestimmen. Ich erbitte uns von Ihnen die gütigste Beförderung unsere(r) Absichten, und die geneigte Antwort an die Redaction der Leipz. litt. Zeit. bey Beygang adressirt,⁹⁵ der ich mit der grös(s)ten Hochachtung verharre

Ew. Hochwohlgeb.

ganz ergebenster

Christian Daniel Beck, P.

(Quartbogen. Ohne Umschlag.)

⁹³ *Christian Daniel Beck* (1757—1832), deutscher Philolog. ADB II, 210—12.

⁹⁴ Im Nachlasse Sch. findet sich noch ein anderer kürzerer Brief B.s (aus 1802) vor

⁹⁵ Im Jahrgang 1805 der Neuen Leipziger Literaturzeitung finden wir einige kleinere Notizen, die vielleicht von Sch. herrühren. So z. B. im Intelligenzblatt des Jahres 1804.

Jena d(en) 1 Januar 1805.

Hoch u(nd) Wohlgeborner,
Höchstverehrter Herr Professor!

Das Schreiben, womit Ew. Hochwohlgeb(oren) mich unlängst beehrt haben, war mir so höchst erstaunend, daß ich heute am ersten Tage des neuen Jahres, kein angenehmeres Geschäft zu wählen weiß, als Jhnen von Herzen dafür zu danken und gleichsam unter diesen Auspizien eine, wie ich hoffe u(nd) wünsche dauerhafte Verbindung mit Jhnen anzuknüpfen. Bey der wahren Verehrung welche ich schon längst gegen Ihre literarischen Verdienste u.

Eifer für die Wissenschaften hegte, würde ich mich gewiß selbst um Ihre Teilnahme an den Institut unserer Literatur Zeitung beworben haben, wenn mir nicht manche Umstände aus meiner ehemaligen Verbindung mit der nunmehr Hallischen A. L. Z. in Erinnerung gewesen wären. Ihren Namen fand ich zwar noch in jener Recensenten Liste aber seit meiner Teilnahme an jener Zeitung, war dem Herrn v(on) E.⁹⁶ in Wien das ganze weitere Fach der Ungarischen u(nd) Siebenbürgerischen Literatur, nicht ohne manche Mißbilligung verdienstvoller Gelehrter aus dieser Nation, ausschliessend übertragen worden, u(nd) ich mußte schließen, das Ew. Hochwohlgeb(oren) selbst an einem solchen literarischen Geschäft keine Freude mehr davon gehabt hätten. Dieß benahm mir den Muth, Sie von neuem aufzufordern. Jetzt bieten Sie mir selbst mit edelm Sinn an, warum zu bitten ich Bedenken trug, ja sie haben sogar, Verehrter Mann, freywillig mehrere ihrer gelehrten Freunde in das gemeinschaftliche Interesse gezogen. Ich kann nicht mit Worten ausdrücken, wie sehr ich mich für das alles Jhnen verpflichtet fühle.

Es waltet in der Tat ein günstiger Genius über unsere Zeitung. Seit ihrem Beginnen haben fast in allen Fächern der deutschen Literatur die ersten Männer der Nation Antheil daran genommen: durch Ihre gütige Vermittelung werden wir uns bald auch in^a Bezug auf die Ungarische Literatur desselben Glücks erfreuen können,

Wohl möglich, daß der Ungarische Gelehrte, der uns seither Bey-

685—86, 814. — Mit mehr Sicherheit kann dagegen angenommen werden, dass Romy Mitarbeiter war. Die auf ihn bezügl. Notizen dieser Zeitschrift rühren u. a. bestimmt von ihm her. Intelligenzblatt des Jgs. 1804, 485—86, 897. — Die Neue Leipziger Literaturzeitung enthält überhaupt nur wenig auf Ungarn bezügliches.

⁹⁶ Joh. Christ. Engel.

^a Ausgebessert aus; im.

träge lieferte, ein sonst wackerer u(nd) thätiger Mann, von dem wahren Zustande Ihrer Literatur u(nd) den neuesten Veränderungen derselben nicht hinlänglich unterrichtet^b ist, Recht gern will ich daher auch Ihr daraufbezügliches Avertissement in unserem Intelligenzblatt abdrucken lassen: doch werden Sie, nach Ihrer billigen Denkart, gewiß verzeihen, wenn ich mir die Erlaubniß erbitte, entweder hinzufügen zu dürfen, daß nunmehr die Ungarische Literatur in unserer A. L. Z. sich mehrerer und einsichtsvollerer Bearbeiter^c erfreue, oder den Abdruck so lange zu versparen, bis Ihre u(nd) Ihrer Freunde Beyträge selbst dies bestätigen u(nd) auf diese Art den Ihren Avertissement enthaltenen Tadel für unser Institut unschädlich machen.

Je begieriger ich diesen Beyträgen entgegen sehe, desto mehr achte ich es für Pflicht, Sie und Ihre Freunde durch die gedruckten Beylagen mit der ökonomischen Einrichtung unseres Instituts bekannt zu machen. Da es hier weniger auf die Förmlichkeit eines Contracts, als auf die Mittheilung jener Notizen ankommt. So wird es hinreichend seyn, Ihnen bloß ein Exemplar desselben zu übersenden, ohne Sie mit Zurückstellung des Duplikats zu behelligen. Diejenigen Punkte des Contractes, welche sich auf das Zusenden der Bücher beziehen, werden ohnehin, bey der weiten Entfernung unserer Wohnörter, wegfallen. Vielmehr bleibt Ihnen u(nd) Ihren überlassen, welche Bücher zum Recensieren Sie wählen welche Notizen Sie mittheilen, welche Übersichten sie liefern wollen. Daß das minder Wichtige übergangen werden müsse, um das wichtigere desto gründlicher zu behandeln, dieß darf ich bey Ew. Hochwohlgeb(oren) nicht erst erinnern. Vor der Hand hat der seitherige Recensent von den auf beyl. Zettel⁹⁷ sub lit. A. verzeichneten Büchern Recensionen bereits eingesandt, von denen aber sub lit. B. Recensionen versprochen. Doch kann auch darin noch manche Abänderung getroffen werden, wenn Sie nur die Güte haben, mir bald Ihre und Ihrer Freunde Entschliessungen hierüber mitzuteilen. Den H(er)m Prof: Schwartner, dem ich meine Hochachtung zu bezeugen bitte, möchte ich gern vorläufig, das unserer Expedition zugesandte,

Diploma Graecum S. Stephani regis monialibus coenobis vesprimiensis datum etc. edidit Szerdahelyi, Budae 1804, 8.

zur Anzeige übertragen. Da übrigens von unserer Literatur des verflossenen Jahres noch manches^d zurück ist: so möchte ich bitten, bey den

⁹⁷ Liegt nicht mehr bei.

^b Durchgestrichen: unterrichtet, das aus Versehen zweimal niedergeschrieben wurde.

^c Ausgebessert aus: Arbeiter.

^d Ursprgl. mit „M“ geschrieben.

Recensionen den Terminum a quo nicht höher als Michael 1804 anzunehmen. In den *Übersichten* würden sich ältere Producte leicht nachhohlen lassen u(nd) bey diesem Termin würden die Recensionen, welche Ihre Literatur betreffen, mit denen der unsrigen desto leichter Schritt halten.

Ihre Wünsche in Bezug auf unsere lateinische Gesellschaft⁹⁸ werde ich mit Vergnügen zu erfüllen suchen, um so mehr, da Sie den Geist wahrer Humanität athmen, aus welchem allein wahre wissenschaftliche Cultur hervorgehen kann. Bey der Wahl der Ehren Mitglieder ist auch seither auf Religions-Parthey gar nicht gesehen worden: u(nd) wenn nicht überhaupt mehrere Ungarn zu *Ehrenmitgliedern* ernannt worden sind (als ordentliche mitglieder haben auch jetzt wieder einige hier studierende sehr hofnungsvolle Jünglinge, Severinyi,^e Molitoris etc. Theil): so liegt die Ursache bloß in dem durch die Entfernung erschwerten Commerz, welches unserer Gesellchaft um so schwieriger ist, da sie sich noch immer, ohne Unterstützung unsrer Fürsten bloß aus privaten Mitteln erhalten muß. Vielleicht haben Sie die Gewogenheit, einen Weg vorzuschlagen, auf welchem mit einiger Schonung des durch die Preussischen Posten so drückend gewordenen Porto, dieses Commerz erleichtert werden kann. Vor der Hand aber nimmt sich die Societät die Freyheit, Ew. Hochwohlgeb(ore)n selbst ein Diplom zu übersenden, mit dem gelegentlichen Wunsche, das Jhnen die Teilnahme, in demselben Grade erfreulich seyn möge, als sie uns ehrenvoll ist.⁹⁹

Ich unterzeichne mich mit wahrer Hochachtung^f

Ew. Hochwohlgeboren
gehorsamster Diener
Eichstädt

(Zwei Quartbögen. Ohne Umschlag.)

13.

II.

Leipzig, 29 April 1805.

Ew. Hochwohlgeboren
gütiges Schreiben vom 7 Febr. d. J. beantworte ich erst heute, nicht aus Nachlässigkeit, welche bey Ihrem zuvorkommenden Wohlwollen durch nichts zu entschuldigen seyn würde, sondern weil ich immer hoffte, daß

⁹⁸ Sch. stellte wohl u. a. das Anliegen, dass man den *Grafen Franz Széchenyi* zum Ehrenmitglied wählen möge.

⁹⁹ Das Diplom, datiert vom 1. Jänner 1805. Archiv des Ung. Nationalmuseums, Stammaterialen (Törzsanyag) Fasc. 2117.

^eUrsprgl. Severingi.

^fVon hier an eigenhändig.

das Institut unser A.L.Z. sich unterdessen einiger Beyträge von Jhnen und Jhren gelehrten Freunden würde erfreuen dürfen, für welche ich darin zugleich meinen Dank darbringen wollte.

Da wir bis jetzt noch nicht so glücklich gewesen sind, die Hoffnung erfüllt zu sehen, so säume ich nunmehr um so weniger, Jhnen während meines kurzen Aufenthalts in Leipzig zur Messe, den richtigen Empfang jenes Briefes zu melden, da ich die beste Gelegenheit habe Hn. Kummer selbst diese Antwort einzuhändigen, und um sicherer Besorgung derselben auf dem angewesenen Wege zu bitten. Denn die Schrittbrechungen, so gewöhnlich sie auf dem W. Postamte seyn mögen, sind freylich dem Correspondenten nicht sehr erfreuend, und würden künftig, bey einer lebhaften literarischen Correspondenz nur noch mehr hemmen. Auf dem vorgeschlagenen Wege aber werden wir jenem Unwesen entgehen.

Von Unserem seitherigen Correspondenten in Ungarn haben wir lange keine Nachricht erhalten, wahrscheinlich, weil seine früher eingesandten Recensionen bis jetzt noch nicht abgedruckt worden sind. Wir säumten mit dem Abdrucke nachdem ich Ihre Warnung¹⁰⁰ erhalten hatte: um so mehr hoffe ich daß Sie nunmehr *Jhren* Beystand u. thätige Unterstützung dem Institut baldigst gewähren werden. Die in Jena studierenden Ungarn, deren mehrere seither meine Zuhörer, einige sehr geschickte und talentvolle Mitglieder der lateinischen Gesellschaft waren, versichern mich, daß unsere A.L.Z. mit besonderer Theilnahme von ihren Landsleuten im Vaterlande gelesen würde.

Ihre Anfrage wegen der Mitgliedschaft Sr. Exc. Grafen Széclényi¹⁰¹ bey gedachter Gesellschaft trage ich fast Bedenken zu beantworten, um nicht den Schein einer Indiskretion zu geben. Die Statuten der Societät, (welche auch in den Walchischen Actis Societ. Lat.¹⁰² sowie in den Hallbauerschen Exercitate Societ. Lat.¹⁰³ abgedruckt stehen) bestimmen unum solidum aureum für die Aufnahme. Mehrere Ehrenmitglieder haben irgend ein

¹⁰⁰ Sch. hatte also wohl an *Eichstädt* geschrieben, er möge von *Engel* keine Besprechungen mehr in der Litteraturzeitung veröffentlichen, da sie partiisch seien (Vgl. auch den ersten Absatz des vorhergehenden Briefes) Dieser Schritt ist umso verwunderlicher als zwischen *Engel* und Sch. noch einige Jahre vorher ein gutes Einvernehmen bestand. *Engel* gab z. B. im Jahre 1801 im dritten Bd. seiner ung. Geschichte ein Pröträt Sch.' in Kupferstich und schrieb aus diesem Anlass im Vorwort: „Nach eben der Pläne, . . . füge ich nun zu den Abbildungen . . . jene meiner zwei Freunde *Gottfried v. Kéler*, . . . und *Ludwig von Schedius*, . . . hinzu . . . Letzterer, ein Mann von vielen Geschmack und reger Tätigkeit, ein fleißiger Sammler zur Ungrischen Literaturgeschichte und Geographie, . . .“ (Vorwort).

¹⁰¹ Graf Franz Széchenyi (1754—1820), Vater des Grafen Stephan Széchenyi

¹⁰² Acta Societatis Latinae. 5. Bde. Jena 1752—56

¹⁰³ Exercitationes Societatis Latinae. 2 Bde. Jena 1741—43.

Geschenk zum Ankauf philologischer Bücher gemacht, welche in der kleinen, aber zum Theil trefflichen Werke enthaltenden Societäts-Bibliothek, mit Bemerkung des von dem Geber, aufgestellt und den jungen Freunden der Humaniora zum Gebrauch mitgetheilet werden. Denn an guten philologischen Büchern, so unentbehrlich sie zur Bildung sind u(nd) so sehr sie vor philosophischer Barbarey und theologischer Seichtigkeit bewahren, fehlt es unseren Studierenden gewöhnlich am meisten: viele können auch der weiten Entfernung halber, den etwa in der Heimat gesammelten Büchervorrath nicht mit sich bringen. Eine unlängst im Intelligenzblatt der A.L.Z. erschienene Nachricht über den gegenwärtigen Zustand der lateinischen Gesellschaft bin ich so frey beyzulegen, und beharre, mir baldige Antwort von Ihrer Güte erwartend, mit inniger Hochachtung

Ew. Hochwohlgeboren gehersamer Diener
Eichstädt

(Foliobogen. Ohne Umschlag.)

14.

III.

Ew. Hochwohlgeboren

werden meinen letzten Brief, welcher die Danksagung für die gütigst übersendeten Beyträge enthielt u. Hn. Buchhändler Kumer in Leipzig zur weiteren Besorgung anempfehlen ließ, nunmehr ohne Zweifel erhalten haben.¹⁰⁴ Den gegenwärtigen schreibe ich Ihnen, theils um zu melden, daß ich die damals erhaltene Abhandlung an Hn. Archidiakon Schuderoff¹⁰⁵ nach Altenburg zur Aufnahme in sein viel gelesenes und beliebtes Journal für Veredlung des Prediger und Schullehrer Verstandes¹⁰⁶ geschickt habe, theils aber auch, um Ihnen den Überbringer dieses Briefes Hn. Severinyi aus Ungarn zu empfehlen. Ich habe lange keinen Jüngling kennen zu lernen die Gelegenheit gehabt welcher so wie Herr Seberinyi, Talent mit Fleiss, vorzügliche Kenntnisse mit Sittlichkeit u. liebenswürdiger Bescheidenheit zu vereinigen gewußt hätte. Da er nicht bloß meinen akademischen Vorlesungen beygewohnt hat sondern auch an der lateinischen Gesellschaft Antheil genommen, u(nd) selbst ein privatissimum bey mir gehört: so habe ich lange u(nd) besondere Veranlassung gehabt seine Vorzüge zu prüfen u(nd) zu erkennen, u(nd) kann Ihm daher dieses Zeugniß aus voller Überzeugung (zu) ertheilen. Er hat sich hier, wo er von allen seinen Lehrern geliebt worden ist, vorzüglich auf ein künftiges Schulamt vorbereitet, er wünscht von dieser Seite besonders Ew. Hoch-

¹⁰⁴ Ist nicht mehr vorhanden.

¹⁰⁵ Joh. G. J. Schuderoff (1766—1843), theologischer Schriftsteller. ADB XXXII, 650-51.

¹⁰⁶ Ersch. Altenburg 1802—1807.

wohlgeboren näher bekannt u(nd) empfohlen zu werden; u. ich habe das feste Vertrauen zu Ihnen, Würdiger Mann, daß Sie sich dieses wackeren Jünglings annehmen, u. Ihre Unterstützung, wenn Sie ihn derselben würdig finden, ihm angedeihen lassen werden.

Ich hoffe nun bald wieder einige Beyträge für unsere A.L.Z. von Ihnen und Ihren gelehrten Freunden zu erhalten¹⁰⁷ u(nd) beharre mit der aufrichtigsten Verehrung

Jena

Ew. Hochwohlgeboren ganz ergebenster

d. 19 Septemb. 1805.

Eichstädt.

(Quartbogen. Ohne Umschlag.)

15. *Johann Gottfried Eichhorn*¹⁰⁸ an *Schedius*.

I.

Göttingen am 12 May 1805.

Mit der herzlichsten Theilnahme an der immer wachsenden Celebrität Ihres Namens in der gelehrten Welt habe ich Ew. Wohlgeboren durch die Jahre begleitet die wir seit Ihrer Abreise von Göttingen getrennt sind. Und wie oft habe ich mich über die frohen Nachrichten von Ihrem Wohlergehen gefreut, die ich aus dem Munde Ihrer hier studierenden Herrn Landsleute von Zeit zu Zeit gehört habe.

Herr Skolka¹⁰⁹ hat eine Bitte mündlich bey Ihnen angebracht, die ich nun schriftlich wiederhole, weil ich durch Ihn höre, daß Sie dieselbe gütig aufnehmen werden. Meine ehemalige Litterärsgeschichte (Göttingen 1799) lasse ich gegenwärtig umgearbeitet und etwas erweitert unter dem Titel Geschichte der Litteratur¹¹⁰ drucken. Der erste Band wird diese Ostermesse ausgegeben. Im 2ten Band am Ende (der schon fleissig gedruckt wird) wird die Geschichte der schönen Redekünste (der Beredsamkeit und der Dichtkunst der neuesten Nationen) zu stehen kommen. Ich möchte

¹⁰⁷ Über die Mitarbeiterschaft *Schedius*' an der Jenaer Allg. Literaturzeitung lässt sich ein genaues Bild nur schwer gewinnen. Jedenfalls steht fest, dass er einige Jahre, für die Zeitschrift tätig war und ihr auch Beiträge seiner Bekannten übermittelte. Der Wert des von Sch. Gebotenen ist ziemlich gering. Von *Schedius* eingesandte Notizen kommen seit Frühjahr 1805 in der Literaturzeitung zur Veröffentlichung. Seine Beteiligung währte ungefähr bis zum Jahre 1807. Schon vorher hatte jedoch auch *Karl Georg Romy* Beiträge eingesandt, der — nachdem *Schedius* seine Beziehungen zur Jenaer Literaturzeitung abbrach — sodann der ausschliessliche Berichterstatter für Ungarn gewesen zu sein scheint. Vgl. die Briefe *Eichstädt's* an *Romy*. Ungar. Akademie. M. Irod. Lev. 4—r. 25. — Genauere Feststellungen würde nur eine eingehende Untersuchung der auf Ungarn bezüglichen Mitteilungen der Jahrgänge 1805—1807 ergeben. Sie dürfte aber kaum lohnend sein.

¹⁰⁸ *Johann Gottfried Eichhorn* (1752—1827), Orientalist und Historiker. ADB V, 731-37

¹⁰⁹ *Andreas Skolka* (1778—1816), ev. Prediger und Schriftsteller. Szinnyei XII, 1185-87.

¹¹⁰ Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten Göttingen 1805—13. 6 Bde.

die Ungarischen (sic!) nicht übergehen; aber dazu gehört Kenntniß der Ungarischen Sprache, die mir fehlt. Wollten Sie die Güte haben, sie für dieses Buch auszuarbeiten?¹¹¹ Ist Ihnen die Litterärsgeschichte zur Hand, so finden Sie die Methode und Ordnung der Artikel, in der die Nationen behandelt werden (denn Methode und Ordnung habe ich in der Umgestaltung nicht abgeordnet, nur bin ich etwas ausführlicher gewesen). Auf die umgearbeitete Ausgabe kann ich mich, um Ihnen Ordnung und Methode zu bezeichnen, nicht wohl berufen, weil das Buch so schnell nicht nach Ungern kommen wird. Aber auch schon aus der alten Ausgabe können Sie sich darüber gehörig orientieren. Wollen Sie in den Noten hinter die Namen der Dichter und Prosaisten ein Paar Worte über ihr Leben setzen, so wird dies allen Lesern willkommen seyn. Ich habe es bey der neuen Ausarbeitung auch anderwärts gethan. Nur, wenn Sie dieses Verdienst sich um mein Buch erwerben wollen, so bitte ich — bald. Ich möchte den 2ten Band in der Mitte des Sommers erscheinen lassen. Es versteht sich, daß ich Ihren Namen als Verfasser des Abschnitts über Ungern nenne, falls Sie es nicht verbieten.

Mit den innigsten Wünschen für Ihr ununterbrochenes Wohlergehen und mit der aufrichtigsten Hochachtung

E. Wohlgeb. gehorsamster Dien.
Eichhorn.

Ich bitte mir zu melden, auf welchem Wege ich Ihnen ein Exemplar der neuen Ausgabe der Geschichte der Litteratur senden soll.

(Aussen :) Sr Wohlgebohrn

dem Herrn Professor Schedius

zu Pestl.

(Quartblatt, mit unversehrten roten Siegel.)

¹¹¹ Eichhorn hatte bezeichnenderweise das Bestreben in seinem Werck die Literaturen des Ostens möglichs eingehend zu berücksichtigen. Er wandte sich mit der gleichen Bitte auch an Gelehrte andrer Nationen. Vgl. das Schreiben *Eichhorns* an den böhmischen Gelehrten *Franz Palacky* vom 22. Aug. 1825: „Schon zehn Jahre treibe ich mich mit Böhmen, Polen, Russland und Ungarn herum, . . . Polen ist schon in meinem Händen, zu Böhmen habe ich binnen 3 Monaten dieselbe Hoffnung. Ungarn ist mir im Novemb. d. J. versprochen; nur mit Russland bin ich . . . noch nicht ganz im Reinen, . . .“ *V. J. Novaček*, *Františka Palackého korrespondence a zápisky*. II. Bd. Prag 1902, 231. Zur weitern Orientierung vgl. *Novaček*, A. a. o. 215, 279. *Novaček*, A. a. o. III. Bd., 103—104. — Die polnische Literaturgeschichte lieferte *Münnich*. Vgl. *V. A. Francev*, *Korrespondence Jozefa Dobrovského*. II. Bd. Prag 1906, 180.

Wohlgebohrner,

Hochzuverehrender Herr Professor,

Schon vor zwey Jahren habe ich bey Ew. Wohlgeborn angefragt ob Sie nicht geneigt wären, eine kurze Geschichte der schönen Redekünste der Ungern für meine Geschichte der Litteratur, die seit 1805 (Göttingen bey Ruprecht) erscheint, auszuarbeiten, weil ich, der Ungrischen Sprache unkundig, nicht im Stande bin, die Ausarbeitung selbst zu übernehmen. Ich habe darauf keine Antwort erhalten, und da dieses eine Negative seyn könnte, so wollte ich vielleicht Ew. Wohlgebohrn nicht zum zweitemahl mit dieser Anfrage lästig fallen. Indessen, da ich einen Brief einem hierstudierenden Ungern zum Einschluß gegeben habe, wäre es auch möglich, es wäre Ihnen gar nicht überliefert worden. Ich wiederhole daher meine gehorsamste Anfrage in einem Brief, den ich unmittelbar der Post übergebe.

Es ist inzwischen von der Geschichte der Litt. Bd. IV. Hälfte 1 erschienen, welcher die Geschichte der schönen Redekünste von Italien, Spanien, Portugal und Frankreich enthält; und wenn Sie geneigt wären, die Geschichte der Ungrischen Poesie und Beredsamkeit zu übernehmen, so würde ich Sie gehorsamst bitten, sie in iener Manier auszuarbeiten. Ich will sie nicht gerade für die beste ausgeben; aber die Einheit des Buches erfordert einmahl, daß in der angefangenen Manier fortgefahren werde. Wollten Sie auch den Gang, den die Cultur der Wissenschaften überhaupt in Ungern genommen hat, in der Manier ausarbeiten, welche ich selbst bey Italien, Spanien, Portugal und Frankreich B. II. Hälfte 2 des benannten Buchs beobachtet habe, so könnte auch diese Ihre Ausarbeitung in B. III. Hälfte 1 einverleibt werden. Endlich bitte ich Sie, im Fall Sie zur Übernehmung dieser Arbeit geneigt wären 1) Selbst das Honorarium für ieden gedruckten Bogen zu bestimmen, und es 2) so einzurichten, daß ich das Msc. gegen Ende dieses Jahres elhalte, weil B. III. und B. IV. Hälfte 2 auf Ostern 1808 gedruckt erscheinen soll.

Auf ieden Fall bitte ich um eine geneigte Antwort auf meine gehorsamste Anfrage, die mir zugleich die erwünschte Nachricht von der Fortdauer Ihres Wohlergehens bringen müsse. Wie oft habe ich mich über die Nachrichten von dem Beyfall, den Sie und Ihre gelehrte Bemühungen in Ihrem Vaterlande gefunden haben, gefreut, und bey den Schilderungen Ihres Wohlergehens Addat Deus, perpetuitatem hinzugefügt.

Ich habe die Ehre, mit der vollkommensten Hochachtung zu beharren
Göttingen
am 6 Jul. 1807.

Ew. Wohlgebohrn gehorsamster Diener
Eichhorn.

(Aussen :) An des Herrn Professors von Schedius
Hochwohlgebohrn
frey bis Nürnberg. zu Pest.

17.

III.

Hochwohlgebohrner,

Hochzuehrender Herr Professor,¹¹²

Später, als ich es selbst wünschte, und ich mir unter andern Umständen verzeihen würde, bringe ich Ihnen, mein theuerster Freund, meinen verbundensten Dank für die so freundschaftliche Aufnahme meiner gehorsamsten Bitte, und die Übernahme des Abschnitts von Ungern in meiner Geschichte der Litteratur dar. Am Geiste munter und zu allen übrigen Geschäften geschickt, konnte ich eines unangenehmen Zufalls wegen meine Hand zum Schreiben nicht brauchen. Nun ist dieses Hindernis gehoben, und ich eile meine Schuld abzutragen.

Gleich nach dem Empfang ihres gütigen Schreibens habe ich bey der Ruprechtschen Buchhandlung die Bestellung gemacht, daß ihnen durch Kummer in Leipzig und die Kilianische Buchhandlung die Stücke der Geschichte der Litteratur, welche Ihnen fehlten, zugesendet werden sollten : (B. II. Hälfte 2. und B. IV. Hälfte 1.). Ich hoffe, Sie werden bereits dieselben richtig empfangen haben. Von B. III. ist noch nichts gedruckt : er soll aber, wo möglich mit B. IV. Hälfte 2 nächste Oster Messe erscheinen. Zu diesen beyden Abtheilungen gehören die Abschnitte, um deren Ausarbeitung ich Sie gebeten habe. Ich wünsche mir dazu nur einen ruhigen Winter, so hoffe ich mein Vorhaben auszuführen. Zur Michaelis Messe (1807) erscheint von B. V. die erste Abtheilung : es ist die Geschichte der neuen Sprachkunde : diesmal die Geschichte der Bearbeitung der asiatischen Sprachen. Die letzten Bogen davon sind gegenwärtig unter der Presse, daß also die Erscheinung gewiß ist.

Herr Bölöny¹¹³ aus Ungern ist mir nicht persönlich bekannt ; ich bin daher außer Stande, über ihn ein Urtheil zu fällen. Aber nach eingezogenen Erkundigungen soll er hier fleißig studirt haben.

Sie wissen schon, welches Los der Georgia Augusta der Sie (was einen Göttinger rühren muß) noch mit so vieler Herzlichkeit zugethan sind — was für ein Los Ihrer Alma Mater (ergänze : zu) gefallen ist : sie wird in Zukunft ein Theil des Königreichs Westphalen seyn. Facit Deus feliciter ! Vor drey Wochen sind wir aufgefordert worden, eine Deputa-

¹¹² Vor diesem Brief kommt eig. ein Briefchen vom 6. V. 1806, das aber belanglos ist.

¹¹³ Träger dieses Namens wird wohl aus dem gelehrten u. vornehmen Geschlecht der Bölönyi entstammen.

tion nach Paris zu senden. Die Reihe traf die Hofrätthe von Martens¹¹⁴ und Blumenbach.¹¹⁵ Sie sind, wie ich von einem Reisenden weiß, der mich gestern besucht hat und am 11. Sept. aus Paris abgereist ist, glücklich daselbst angekommen. Aber Nachricht von ihnen selbst haben wir noch nicht.

Noch gehen allerley Gerüchte von einem neu bevorstehenden Krieg, den doch Gott verhüten wolle, um der Menschheit, um der Musen willen! Ich flehe darum zum besten Ihres Vaterlandes und für Sie, da Ihr Wohlergehen mir so theuer ist. Leben sie herzlich, und (ergänzen : seyen Sie) von meiner aufrichtigsten Hochachtung und Ergebenheit überzeugt.

Ew. Hochwohlgebohrn

Göttingen
am 18. Sept. 1807.

gehorsamster Diener
Eichhorn.

(Quartbogen. Ohne Umschlag.)

19.

IV.

Hochwohlgebohrner,

Hochzuverehrender, Herr Professor,

Es erfordert meinen innigsten Dank, daß Sie, mein hochverehrter Her Professor, nach Ihrem heute morgen eingegangenen Brief, so thätig den Artikel von Ungern für meine Litteratur Geschichte bearbeiten. Vollenden Sie Ihre Aufsätze ganz nach Ihrer Bequemlichkeit. Ich selbst bin durch Krankheiten der Meinigen seit einem halben Jahr unaufhörlich gestört, so weit mit der Ausarbeitung noch lange nicht gekommen, als ich zu kommen dachte; und wenn Ihre Aufsätze nur nach Ostern hier sind, so kommen sie noch früh genug, da die Artikel, die vorausgehen müssen, noch lange nicht beendigt sind.

Meine heutigen Arbeiten erlauben mir nicht, noch vor dem Abgang der Post in den Ruprechtschen Laden zu gehen, und mich zu erkundigen an wem der Fehler liege, daß meine bey ihm gemachten Bestellungen so schlecht besorgt worden sind. Es geschieht an einem der nächsten Tage gewiß.

Ich nehme nahen Antheil an dem litterarischen Aufblühen der lieben Ungern. Die Wissenschaften, die sich nächstens auf der Flucht befinden werden, müssten doch ein Asyl haben: vielleicht sollen sie es dort finden. Könnte ich doch von Deutschland sagen, daß nicht alles rückwärts geht! Wie glücklich war unser litterarischer Zustand vor

¹¹⁴ Georg Friedr. v. Martens (1756—1821), Publicist und Diplomat. ADB XX, 461—67.

¹¹⁵ Joh. Friedr. Blumenbach (1752—1840), Naturforscher. ADB II, 748—51.

20 Jahren, und wie bedauernswürdig ist er jetzt ! und wer weiß, was nach 10 Jahren aus ihm geworden ist ? Glück und Seegen Ihnen, daß Sie für Ihr Vaterland nicht ermüden, und was nicht zum 7-tenmahl gelungen ist, noch zum achtenmahl versuchen. Heyne und Plank¹¹⁶ befinden sich wohl : ersterer ist in seinem 78sten Jahr noch äusserst munter und bey Kräften. Beyde werden sich Ihres Andenkens freuen, daß ich ihnen in den nächsten Tagen verkünden werde.

Die berührte Stelle in den Zeitungen ist auch von mir bemerkt worden, leyder ! aber muß ich Ihnen sagen, daß kein wahres Wort daran ist. Wohl aber hat ein Mitglied des Pariser Nationalinstituts an einen der gegenwärtigen französischen Minister in Cassel sie geschrieben. In welche Verhältnisse wir gesetzt werden möchten, wissen wir noch nicht, da die Organisation des Königreichs Westphalen noch nicht bis zu den Universitäten und Schulen fortgerückt ist. Vor 10 Tagen ist der Universität eine gezwungene Anleihe (als Kriegsteuer) von 178,000 Francs (45,000) Rthler auferlegt worden, diese sollen etwa 30—35 Professoren in drey sehr kurzen Terminen, am 1. 10 und 20 Februar dieses Jahres baar bezahlen. Die übrige Stadt hat nur 75,000 Rthler auferlegt erhalten.

Doch ich denke lieber an Ihr Wohlergehen, mein theuerster Freund, an Ihre Ruhe in Ungern, an das glückliche litterarische Aufblühen Ihres Vaterlandes, und wünsche nicht nur ununterbrochenen Fortgang, sondern immer höheres Aufsteigen alles dieses Glücks. Unter der Bezeugung meiner vollkommensten Hochachtung empfehle ich mich Ihnen

Göttingen
am 25. Januar 1808.

Országos Széchényi Könyvtár

Gehorsamst
Eichhorn.

(Quartbogen. Ohne Umschlag).

19.

V.

Göttingen am 1 Sept. 1808.

Erlauben Sie verehrtester Freund, daß ich durch diese Zeilen ergebenst bey Ihnen anfrage, ob Sie den 5 ten B. Abth. 1 der Geschichte der Litteratur, den Ich über Leipzig zur Ostermesse durch Meßgelegenheit an Sie abgeschickt habe, richtig empfangen haben und ob ich dem mir so gütigst dazu versprochenen Mst, entgegensehen darf ? Meine Wünsche für Ihr ununterbrochenes Wohlergehen werden ihnen die reisenden Freunde, welche diese offene Zeilen mitbringen, mündlich^a bezeugen.

Eichhorn.

¹¹⁶ *Gottlieb Jakob Planck* (1751—1833), prot. Theolog und Kirchenhistoriker. ADB XXVI, 224—27.

^a Durchgestrichen : Jhnen.

(Aussen :) Sr Hochwohlgebohrn
dem Herrn Professor von Schedius
zu Pesth.
(Quartbogen).

20. VI.

Hochwohlgebohrener,
Hochzuehrender Herr Professor,

Erlauben Sie, verehrtester Herr Professor, daß ich die von Ihnen mir gütigst zugesagte Geschichte der schönen Litteratur in Ungern und des Ganges, den Studien und Wissenschaften in Ungern genommen haben, in Erinnerung bringe. Ich habe dasselbe schon voriges Jahr zu Michaelis durch einen in sein Vaterland zurückkehrenden Landsmann mir zu thun die Freyheit genommen: aber vielleicht ist iener Brief Ihnen nicht eingehändigt worden. Ich wünschte gar sehr den 3ten und 4ten Band der Geschichte der Litteratur, zu welchen beyden diese beyden Abschnitte gehören, womöglich noch in diesem Jahre drucken zu lassen, weil des Nachfragens nach der Vollendung dieser beyden Theile kein Ende ist. Darf ich daher gehorsamst um die Erfüllung Ihres gütigen Versprechens und die baldige Übersendung Ihres Manuscripts bitten? Das Honorar wird um die Zeit der Leipziger Messe, in welcher die Abtheilungen, welche Beyträge enthalten, erscheinen unverzüglich erfolgen. Am schlicklichsten würden Sie es durch eine auf mir gestellte Assignation durch einen hier studierenden Ungern beziehen können. Doch darüber schreibe ich noch besonders an Sie, so bald sich durch den vollendeten Druck ergibt, wie viele Bogen Ihre Beyträge füllen. Die beyden neuesten Abtheilungen der Geschichte der Litteratur (die neueste Sprachenkunde, und schöne Litteratur der Britten und Deutschen), die ich über Leipzig Ihnen zugesendet, haben Sie doch erhalten?

Mit der Georgia Augusta steht es noch beym Alten und damit wollen wir in diesen Zeiten höchst zufrieden seyn. Lasse auch Ihnen die Vorsehung alles nach Wunsch gelingen. Ihre höheren Orts übergebene Plaene zur litterarischen Cultur ihres Vaterlandes müsse, wie sie es verdienen, der glücklichste Erfolg krönen! Mit den innigsten Wünschen für Ihr ununterbrochenes Wohlergehen und mit der vollkommensten Hochachtung habe ich die Ehre zu beharren

Göttingen
an 17 März 1809.

Ew. Hochwohlgebohrn
gehorsamster Diener
Eichhorn

(Aussen:) Sr Hochwohlgeboren
dem Herrn Professor von Schedius
Frey zu Pesth
soweit es geht in Ungern.
(Quartbogen. Unversehrter roter Siegel.)

21.

VII.

Hochwohlgebohrner,
Verehrtester Herr Professor,

Ich weiß es nicht mehr genau, ob ich seit zwey Jahren drey- oder gar viermahl mir die Freyheit genommen habe; bey Ew. Hochwohlgebohrn wegen der mir gütigst zugesagten Aufsätze über die Ungarische Litteratur für meine Geschichte der Litteratur Anfrage zu thun, und um die Übersendung derselben gehorsamst zu bitten, ohne bis jetzt von Ihnen darüber eine Antwort erhalten zu haben. Mein letzter Brief im November des vorigen Jahres¹¹⁷ war an den Herrn von Dombay¹¹⁸ in Wien eingeschlossen. Freylich waren diese zwey Jahre der Sicherheit der Correspondenz nicht günstig und es wäre möglich, daß diese Briefe nicht in Ihre Hände gekommen wären. Ich erneuere daher meine gehorsamste Bitte noch einmahl und lasse^a diesen Brief in Einschluss an den Herrn Reichshofrath von Werner¹¹⁹ in Wien, dessen Herr Sohn bey uns studirt, abgehen. Ich bitte Sie, verehrtester Herr Professor, um eine baldige und wo möglich günstige Antwort. Der Druck steht da, wo Ungern folgen müßte. Sollten Sie in der Zwischenzeit, nachdem Sie mir so bereitwillig Ihre Hülfe zugesagt hatten, umgestimmt worden seyn, wie sehr würde ich es bedauern! Indessen will ich hoffen, daß verlohrengegangene Briefe Ursache der Ungewißheit sind, in der ich mich befinde.

Allen Veränderungen ohnerachtet, die uns in den letzten Jahren betroffen haben, steht alles noch zur Zeit in Blüthe und Wohlstand. Wir haben diese Ostern 272 neue Studirende inscribirt, und ich freue mich, daß Ihr Vaterland uns noch nicht vergißt und verschmäht. Ich sehe täglich in mehreren Stunden eine kleine ungrische Colonie in meinen Vorlesungen vor mir.

¹¹⁷ Ist nicht mehr vorhanden.

¹¹⁸ Franz v. Dombay (1758—1810), Orientalist. Wurzbach III, 353—54.

¹¹⁹ Johann Ludwig Freiherr v. Werner (1759—1829), Staatsmann. Wurzbach XLV, 55—58.

^a AusgebeSSERT aus : lassen.

Empfangen Sie die Versicherung meiner vollkommensten Hochachtung, mit der ich die Ehre habe zu beharen

Göttingen

Ew. Hochwohlgebohrn gehorsamster Diener

am 31. May 1810.

Eichhorn.¹²⁰

(Aussen :) Sr Hochwohlgebohrn

dem Herrn Professor von Schedius

zu Pest.

(Quartblatt. Siegelspuren.)

22. *Christoph-Freiherr von Aretin*¹²¹ an Schedius.

Aufgefordert, und ermuntert durch mehrere Gelehrte zur Fortsetzung des *Allgemeinen litterarischen Anzeigers*¹²² und der nachherigen *litterarischen Blätter*¹²³ habe ich mich endlich dazu entschlossen, und die ersten Stücke derselben werden mit Anfang Julius unter dem Titel: „*Neuer allgemeiner Anzeiger*“¹²⁴ hier erscheinen.

Jene Wünsche, die allgemeine Anerkennung der Nützlichkeit des Institutes für^a die gesammte Litteratur, und die eigene Ueberzeugung derselben haben mich einzig vermocht, mich einem Unternehmen zu unterziehen, dessen vielfache Schwierigkeiten ich nicht verkenne. Aber verzichtend auf Gewinn, in der Nähe einer reichen Quelle, der hiesigen trefflichen Bibliothek, und der Unterstützung mehrerer Litteratoren vertrauend, hoffe ich dem Institut eine fortwährende Dauer zu gewinnen.

Ew(er) pp würden mich daher sehr verbinden, wenn auch Sie dafür wirken, und mir Ihre schätzbaren Beyträge zukommen lassen wollten. In Betreff eines Honorars wird dasselbe nach Verhältniß der Abnehmer, und des Kosten Ueberschusses gegeben werden, da, wie gesagt, eigener Gewinn durchaus nicht die Absicht des Unternehmers ist. Briefe, und Beytrage (sic!) bitte ich gefälligst unter meiner hier unterzeichneten Adresse einzuschicken.

¹²⁰ Nach diesem Schreiben, das ebenfalls erfolglos gewesen zu sein scheint, wandte sich *Eichhorn* in einem undatierten Briefe (Wohl Herbst 1810) an *Karl Georg Romy*. Dieser nahm *Eichhorns* Antrag an, die zwei Aufsätze für seine Literaturgeschichte auszuarbeiten, ohne indessen sein Versprechen, trotz wiederholten Mahnens *Eichhorns*, zu halten. Vgl. die Briefe *Eichhorns* an *Romy* aus den Jahren 1810—27 (Bibliothek der Ung. Akad. der Wiss. M. Irod. Lev. 4-r. 25).

¹²¹ *Johann Christoph A. M., Freiherr v. Aretin* (1773—1824), Gelehrter und Publizist. ADB I, 518—19.

¹²² *Allgemeiner litterarischer Anzeiger*. 1796—1801.

¹²³ *Neuer allg. litterarischer Anzeiger*. 1802—1805.

¹²⁴ *Ersch.* vom Juli 1806 bis Dezember 1807.

^a Durchgestrichen : und.

Mit der vollkommensten Hochachtung

Ew(er) pp.

Christ. Frhr. v. Aretin.¹²⁶

Director der königl. Hof-
und Central Bibliothek.

München am 29ten May. 1806

(Quartbogen. Ohne Umschlag. Nur die Unterschrift eigenhändig.)

23. *Hegel an Schedius.*¹²⁶

Euer Wohlgeborn

nehme ich mir die Freyheit, eine Einladung zu machen, die nicht sosehr in der kurzen persönlichen Bekanntschaft, welche ich in Jena mit Ihnen zu machen die Ehre hatte, ihre Entschuldigung finden kann, als vielmehr in Ihren vom Inn und Auslande sosehr geschätzten Bemühungen, Ihr Vaterland mit sich selbst und die Auswärtigen mit demselben bekannt zu machen; — Bemühungen, welche das Publikum leider seit einigen Jahren nicht mehr zu seiner Kenntniß kommen sieht.

Indem ich seit dem Frühjahr die Redaction der hiesigen politischen Zeitung¹²⁷ übernommen habe, wie ich zu diesem Geschäfte gekommen bin werde(n) Sie sich aus der Catastrophe, welche Jena auch von einer andern Seite, als der wissenschaftlichen, nur zu berühmt gemacht hat, leicht erklären können- und den Inhalt dieser Zeitung, soviel die Natur der Sache es zuläßt, veredeln bestrebt bin, so würde mir nichts soviel Vergnügen machen können, als von Ihnen durch Beyträge unterstützt zu werden, die nicht anders als interessant seyn könnten. und wie ich deren bereits aus andern Gegenden erhalte, und noch mehrere zu erhalten die Hoffnung habe. Es^a wird mich freuen, Ihnen hiedurch zugleich ein Mittel darbieteten zu können, das vielleicht wenigstens einen Theil der^b Zwecke Ihrer Zeitschrift zu erfüllen geeignet ist,^c die Seite nemlich, nach welcher Ihre patriotische Bemühungen die Wirkung haben mußten, die Aufmerksamkeit und Achtung des Auslandes auf Ihr so interessanntes Vaterland zu ziehen. Es ist auffallend, wie wenig der Gang Ihrer inlän-

¹²⁵ Sch. hat für den Neuen allgemeinen Anzeiger nichts eingesandt. Die Zeitschrift enthält überhaupt nichts von ungarischen Schriftstellern herrührendes.

¹²⁶ Der Brief wurde zum ersten Male von *Andor Sas* im *Athenaeum* Jahrg. 1917, 358 f. unter dem Titel *Hegel hazánkról* (Hegel über Ungarn), veröffentlicht. Unser Abdruck bietet jedoch eine genauere Textwiedergabe.

¹²⁷ Bamberger Zeitung. Von *Hegel* herausgegeben 1807—09.

^a Ausgebessert aus: Ich.

^b Durchgestrichen: lh(zer).

^c *Hegel* schriebursprgl.: „... einen Theil der Zwecke zu erfüllen“. fügte dann nachträglich die Worte „Ihrer Zeitschrift“ hinzu, jedoch irrtümlich nach „Zu“.

dischen Begebenheiten in Deutschland, das so viele Berührungspunkte mit ihrer Nation hat, — Punkte, welche für beyde eher zu vervielfältigen und zu verstärken, als zu vernachlässigen wichtig seyn wird — bekannt ist. Ich berühre von solchen interessanten Gegenständen, nur die so patriotisch betriebenen Anstalten zur Verbesserung der Nationalindustrie und des Erziehungswesens, die Verhältnisse der Religionsverschiedenheiten, besonders aber die innern Staatsrechts-verhältnisse der verschiedenen Stände, und die Verhandlungen der Reichstage. Ungarn hat eine Verfassung, welche mit der englischen in so wesentlichen Punkten zusammentrifft. Zu der Konsideration, welche die letztre im Ausland genießt, trägt gewiß die Publizität nicht wenig bey, welche die Verhandlungen über die Angelegenheiten der Nation haben; und Konsideration beym Auslande ist ebenso ein nicht unwichtiger National^d-Vorthail, als sie für das Ehrgefühl eines Volkes nicht gleichgültig seyn kann.

Indem ich Sie um Nachrichten von den wichtigen Veränderungen, Fortschritten, und neuen Anlagen^e in Bezug auf jene Gegenstände ersuche, glaube ich von einer andern Seite keine indiscrete Bitte zu thun, indem nemlich von keiner Aussprengung von Staatsgeheimnissen die Rede ist. Was insbesondere die Verhandlungen des itzigen, wie es uns nur *scheint*, denn näher sind wir hier aussen nicht damit bekannt, wichtigen betrifft, so ist bey der grossen Anzahl der berathschlagenden Mitglieder, — bey der Rechenschaft, die ein Theil der Stände seinen Kommittenten ablegt, und den Instructionen, die er von ihnen einholt, ferner bey der, soviel ich weis, öffentlichen Abhaltung eines Theils der Sitzungen, schon diejenige Publicität der Verhandlungen vorhanden, welche es jedem, dem sonst in politischer Rücksicht daran gelegen seyn kann, Kenntniß davon zu haben, dieselbe sich ohne Schwierigkeit zu verschaffen möglich macht. Es fehlt daher allein die besondere Art der Publicität für das allgemeinere Publikum, gegen welche, besonders insofern es ein ausländisches Publicum ist, weiter keine Art des Interesses stattfinden kann.

Indem es Korrespondenz Nachrichten oder Aktenstück(sic l) sind, was ich, wenn Sie meine Bitte nicht ungütig aufnehmen, von^f Ihnen erhalten würde, so füge ich noch die Bemerkung hinzu daß ich^g allein alle Verantwortlichkeit, die nur auf den Gebrauch, der davon gemacht wird, fallen kann,^h auf mir habe, wenn der Fall einer Verantwortung vorkommen

^d Nachträglich hinzugeeügt.

^e Durchgestrichen: Entd(eckungen).

^f Durchgestrichen: werde.

^g Nachträglich hinzugefügt.

^h Ausgebessert aus: könnte.

sollte, was, wie ich glaube, nicht geschehen wird, da, ausser der nach der Natur der Sache zu beobachtenden Schicklichkeit, eine Censur alles Nicht-Passende beseitigt. Ich verpflichte mich zugleich, auf mein Ehrenwort, und als eine Bedingung, unter (ergänze: der) ich allein Mittheilungen von Ihnen erhalten kann, Ihren Nahmen unter keinerley Umständen wem es (ergänze: auch) sey zu nennen.

Ich füge noch bey, daß nach der Natur eines Zeitungs-instituts eine regelmäßige wöchentliche Mittheilung mir das wünschenswertheste seyn würde; und daß, wenn Ihnen Ihre Geschäfte nicht erlauben, unmittelbar diese Korrespondenz zu führen, es Ihnen wenigstens nicht schwer seyn wird, irgend einen dazu tauglichen Mann aufzufinden,ⁱ der das nähere besorge; meine Bitte um Ihre unmittelbare Theilnahme würde alsdann sichⁱ auf das Ersuchen um Ihre Leitung und gefällige Beyhülfe einschränken. Erlauben Sie mir noch hinzuzufügen, daß die Gewohnheit unseres Instituts ist, für eine solche demselben erwiesene Gefälligkeit ein Honorar von 8 bis 10 Karolins jährlich abzutragen, daß dabey die Kosten der Korrespondenz auf uns fällt, und daß die benannte Summe nur der gewöhnliche Ausgangspunkt, der nach^k Beschaffenheit der Sache und der Unkosten, die der Korrespondent haben kann, erhöht werden würde,ⁱ und daß ich darüber Ihre Erklärung erwarte. Sollte sich der Umfang der mitzutheilenden Nachrichten weiter,^m z. B. auf die benachbarte Turkey aus dehnen können, so würde unsre Verbindlichkeit schon dadurch grösser werden.

Nachdem ich mir meine Wünsche an Sie, Ihnen auseinanderzusetzen erlaubt habe, so wiederhole ich schließlich, daß ich mir diese Freyheit genommen, weil ich wußte, daß ich sie an einen Mann thue, der sich warm und thätig für sein Vaterland interessirt, der diß (sic!) Interesse auch in Bemühungen und Umständen sehen kann, welche gemeinen Augen, demselben aus dem Wege zu liegen schienen, dessen humane Gesinnung endlich eine Bitte, wenn ihr Gegenstand auch ganz allein als eine freundschaftliche Gefälligkeit anzusehen wäre, nicht ungütig aufnimmt. Ich hoffe daher nicht ganz eine Fehlbitte gethan zu haben, und werde mich durch jede Unterstützung, welche Sie meinem Geschäfte zukommen lassen werden, Ihnen für sehr verpflichtet halten. Mit dem Ersuchen um eine baldige Antwort, habe ich die Ehre, unter der Versicherung meiner vollkommenen Hoachtung zu seyn

ⁱ Einige Buchstaben unleserlich durchgestrichen.

^j Durchgestrichen: nur.

^k Nachträglich hinzugefügt.

^l Durchgestrichen: kann.

^m Durchgestrichen: das.

Bamberg
d. 8 August. 1807.

Euer Wohlgebohrn ergebenster Diener
Professor Hegel.

(Aussen :) Sr Wohlgebohrn
Herrn Professor von *Schedius*
frey zu *Pesth* in Ungarn
(Zwei Quartbögen. Wohlerhaltener roter Siegel.)

*Fessler*¹²⁸ an *Schedius*.

24.

I.

Hochwohlgeborner Herr Professor !

Indem ich die Ehre habe, Ewr Hochwohlgeborn das neueste Product meiner einsamen Musse hiermit zu übersenden¹²⁹ und Ihnen dadurch meine Achtung zu bezeugen, belieben Sie aus der beyliegenden Ankündigung¹³⁰ zu ersehen, in welcher Art ich es wagen wolle, mit meiner *pragmatischen Geschichte der Hungern und ihrer Landsassen 6. Bände in gr. 8.* unter den Geschichtschreibern unseres Vaterlandes um einen ehrenvollen Platz zu ringen. Vertrauensvoll bitte ih Sie, diese wissenschaftliche Unternehmung, durch welche ich eine bedeutende Lücke in unserer historischen Literatur nicht unrühmlich auszufüllen verspreche, dem Umfange Ihrer Verbindungen und Ihrer Wirksamkeit zu empfehlen, und in dem Kreise Ihrer Bekannten einige betriebsame Männer zu wählen, welche die Sache ihres Fleißes und ihrer Bemühungen werth achtend, das Geschäft, Pränumeranten zu sammeln, übernehmen wollen.

Bey dem gegenwärtigen bedrängten Buchhandel in Deutschland ist jetzt kein Buchhändler zu finden, welcher Lust, Muth und Fonds genug hätte, ein gelehrtes Werk von starken sechs Bänden in Verlag zu nehmen; Oesterreichischen Buchhändlern es hinzugeben, verbiethet mir meine Lage; Das Buch muß also ungedruckt bleiben, oder auf meine eigene Kosten erscheinen. Nach genauen Berechnung belaufen sich die Kosten des Papiers zu dem ganzen Werke auf 792. Ducaten, die Druckkosten von 216. Bogen, woraus das Ganze besteht, auf 504. Ducaten. Diese Summe, ohne vorhergehende sichere Deckung durch Pränumeration, vorzuschießen, ist mir, dem nur das laudatur et alget beschieden worden, unmöglich, und eben darum der Wunsch verzeihlich, daß die Grossmuth edler Patrioten ersetzen möge, was das Glück mir versagt hat.

¹²⁸ *Ignaz Aurel Fessler* (1756—1839), Schriftsteller und Historiker, Szinnyi III, 429—37.

¹²⁹ Gemeint ist wohl „Alonso oder der Wanderer nach Montserrat...“ Leipz. 1808 oder „Der Gross-, Hof- und Staatsepopt Lotario...“ Leip. 1808.

¹³⁰ Liegt nicht bei.

Einen entschiedenen Vorschub würde die Sache gewinnen, wenn selbst einige erlauchte Comitae und Magnaten, an welchen Künste und Wissenschaften öfters schon höchst liberale Beförderung fanden, sich für die Erscheinung dieses Werks dergestalt interessirten daß sie dieselbe durch Pränumeration auf eine Anzahl Exemplare beförderten. Sollten sie in Ihren Kreisen durch Ihr wohlbegründetes Ansehen irgend auf eine Art hierzu mitwirken können, so bitte ich diese Wichtige Hülfe mir und der Wissenschaft nicht zu versagen.

Hochachtungsvoll verharre ich

Ewr Hochwohlgeborn

Buckow in der Churmark bey Beeskow.

8^a S(e)pt(em)b(e)r 1808.

Ganz ergebenster Diener

Ignat. Aurel. Fessler,

Dr. Theol. und Professor.

(Quartbogen, Ohne Umschlag.)

25.

II.

Wohlgeborner Hochgelehrter Herr Professor !

Als ich zu Anfang des laufenden Jahres mich entschloß, eine strenge Revision meiner pragmatischen Geschichte der Hungern vorzunehmen, und sie zum Drucke zu bereiten, zeigte sich bald die dringendste Nothwendigkeit, einige Schriften, von welchen ich schon früher wohl den nöthigsten, aber nicht den genauesten Gebrauch gemacht hatte, mit geschärfter Aufmerksamkeit und Kritik noch ein Mahl durchzusehen ; andere, welche ich bis jetzt nicht habhaft werden konnte, mit gleichem Fleiße zu Rathe zu ziehen, allein bis dato war kein Buchhändler vermögend sie mir zu beschaffen.

In dieser drückenden literarischen Noth und Verlegenheit verzeihen mir Ewr Wohlgeborn das zuversichtliche Vertrauen, mit welchem ich an Sie mich wende, und Sie inständigst bitte, mir

1° Cornides vindiciae anonymi Belae Regis notarii editae et auctae a Joh. Christ. Engel Budae 1801. in 4to

Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der Vaterländischen Geschichte. Pesth. 4. Bde. 1802.

Miller Pristaldus ex antquitatibus Juris Hungarici etc. restitutus Pestini 1805. in 8°

gefälligst und gegen jeden beliebigen Ersatz, zukommen zu lassen ;

2° Beyliegendes Schreiben an den Patrioten Herrn Kovachich¹³¹ zu

¹³¹ Mart. Georg Kovachich (1744—1821). ung. Historiker. Fessler trat zu Kovachich in ständiger Verbindung, der ihn mit seinem Rat unterstützte Vgl. Joh. Koszó, Fessler Ignác

^a Ursprüngl. : 5.

befördern, und ihn zu bewegen, daß er meinen Wünschen geneigt willfahre ;

3° Dem Buchhändler, Herrn Hartleben,¹⁸² das^a gleichfalls beygefügte Schreiben zuzusenden und ihn durch Ihr Ansehn und Ihre Freundschaft zu bestimmen, daß er nicht nur allen möglichen Fleiß anwende, mir die Bücher, welche ich von ihm verlange^b zu verschaffen, sondern daß er sie auch mit dem, was ich von ihrer und des Herrn Kovachich Güte zu erhalten, hoffe *eiligst* mit der Diligence nach Breslau, unter Adresse des Buchhändlers Gottlieb Korn, für mich absende.

Ich wünsche, daß Sie die, in den Briefen an den beyden Herrn, Kovachich und Hartleben, enthaltenen Bücherverzeichnisse durchsähen ; vielleicht wären Sie oder Herr Kovachich, oder irgend einer Ihrer gelehrten Freunde, mir *eiligst* aus der Noth zu helfen geneigt, und einige dieser Bücher aus seiner Bibliothek käuflich abzulassen, oder gegen einige meiner Schriften auszutauschen. Für diesen Fall lasse ich hierbey ein Verzeichniß der letztern folgen,¹⁸³ damit der gefällige Freund nach seinem Belieben wählen und bestimmen könne. Nur bitte ich inständigst um baldige Sendung dessen, was mir entweder durch Ihre Güte oder durch Ihre Vermittelung zu Theil werden Kann. Mit Dank werde ich der mir erzeugten höchst wichtigen Wohlthat öffentlich gedenken, und mich sehnen nach irgendeiner Gelegenheit meine Dankbarkeit Ihnen auch werkhätig zu bezeugen, indem ich Hochachtungsvoll verharre
Buckow bey Beeskow. Ewr Wohlgeborn ganz ergebenster Diener
über Breslau und Fessler.

Frankfurth an der Oder

20. Oct(o)b(er) 1808.

(Quartbogen. Ohne Umschlag.)

26.

III.

Saratof 1/13. May 1814.

Verehrter Freund !

Der Verleger meiner Geschichte der Ungern, Herr Carl Friedrich Enoch Richter, Eigenthümer der Gletischischen Buchhandlung in Leipzig, ist gesonnen, um sich gegen Nachdruck zu schützen. Eine Ausgabe des Werkes in Median Octav mit Citationen und Anmerkungen in Leipzig und

Aurél a regény- és történetíró. Bpest 1923, 304—05. Ferner *Fessler's* Birefe an Mart. Georg und Jos. Nik. Kovachich. Ung. Nat. Museum. Quart. Lat. 2363, 2364.

¹⁸² Liegt nicht bei.

¹⁸³ Befindet sich auf der dritten Seite des Briefbogens.

^a Durchgestrichen : zu.

^b Das Wort „mir“ wiederholt.

eine andere auf gutem Papier, in kleinern Format, bloß mit den Citationen *ohne Anmerkungen*, im Oesterreichischen zu veranstalten. Ich habe seinen Plan gebilligt, und ihm gerathen, die Oesterreichische Ausgabe in Pesth drucken zu lassen, und Sie zu bitten daß Sie einiger Massen die Aufsicht darüber übernehmen. Befolget er meinen, gewiß vorteilhaften Vorschlag, so zweckt dieses Blatt dahin, Sie zu bewegen, daß Sie meine Bitte um Ihren Beystand durch Rath und That, soviel es Ihre kostbare Zeit gestattet, einiges Gewicht bey sich finden lassen. Ich besonders bitte Sie dringendst um zwey Dinge 1° Daß Sie dem Werke einige Aufmerksamkeit und Sorge für Correctheit, vorzüglich in Rechtschreibung der Ort-Person- und Familien-Nahmen schenken. 2° Daß Sie im Falle, die Censur etwas streicht, entweder selbst, oder durch jemand andern der Ihr Vertrauen besitzt, die nöthigen Modificationen, Abänderungen, Herstellung des Zusammenhanges, und dergleichen anbringen, oder anbringen lassen. Keines Weges aber gestatten, daß durch die Druckerei, so wie in Herrn Schwartners Statistik erste Auflage¹⁸⁴ geschehen ist, die gestrichenen Stellen mit blossen . . . das ist : Strichen ersetzt werden, welches für den Leser eine unerträgliche Verunstaltung ist. Ihre Verbindungen, Ihr Ansehen, Ihre Verwendung, können vielleicht manches unter der strengen Censor-Virge retten ; Ihre Einsichten, Ihre Klugheit, Ihr bescheidener Sinn vieles milder auszudrücken, was vielleicht nur darum gestrichen wurde, weil ich es zu grell ausgesprochen habe. Ich bevollmächtigte Sie zu Allem unbedingt, mit unumschränkten Vertrauen. Versprechen kann ich Ihnen nichts, als öffentliches Bekenntniß meiner empfundenen Dankbarkeit. Ich glaube mit meinem Werke etwas Bleibendes und Gediogenes, wenn auch nichts vollkommenes geliefert zu haben. Ich werde es als Wohlthat annehmen und ehren, wenn Sie sich mir zum Gefährten und Miterwerber des Verdienstes hingeben. Wollten Sie das Werk noch dazu mit einer Vorrede, wie unser Mabilionius Kovachich zur Notit. Comit Zemplen¹⁸⁵ des Herrn von Szirmai¹⁸⁶ gethan hat, beehren so wäre meine Freude unaussprechlich.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Statistik des Königreichs Ungarn. Pest 1798.

¹⁸⁵ Notitia topographica, politica inelyti comitatus Zempléniensis. Budae 1803.

¹⁸⁶ Anton v. Szirmai (1747—1812), ung. Schriftsteller. Szinnyei XIII, 989—93.

¹⁸⁷ Der hier von F. verlaubliche Plan einer Pester Ausgabe seines Geschichtswerkes, gelange nicht zur Ausführung. Auch macht das Fehlen weiterer an Schadius gerichteter Fesslerbriefe wahrscheinlich, daß jener auf das Anliegen F.-s nicht einging. Jedoch scheint auch weiter zwischen beiden ein gutes Verhältnis geherrscht zu haben. So läßt z. B. F. in einem Briefe vom III. Kal. Nov. 1814 an Jos. Nik. Kovachich (Széchenyibibliothek des Ung. National Mus. Quart. Lat. 2363/2) Sch. grüssen. — Auch bleibe in diesem Zusammenhange nicht unerwähnt, daß F.-s Verleger Richter mit K. G. Romy zwecks Anfertigung eines Registers zu F. s Werk in Verbindung trat. Romy war geneigt den Vor-

Mein letzter Brief an Sie ist von hier am 27 M(ä)rz/8 Apr(il) an unsern Landzmann meinen Freund Limberger¹³⁸ nach Brody, im Hause von Bösner & Comp. zu weiterer Beförderung abgegangen, und wird wahrscheinlich bereits in ihren Händen seyn.¹³⁹ Ihre Antwort darauf wie auf diesen Brief, durch eben diese Spedition unsers Limbergers, wird mir ein vaterländisches Fest in hiesiger asiatischer Wolga-Steppe bringen. In sehnlichster Erwartung desselben, verharre ich mit aufrichtiger Achtung und Liebe

Ihr ganz ergebenster Freund und Diener
Fessler.

(Aussen :) St. Hochwohlgeborn
Dem Herrn Ludwig von Schedius
Professor der Aesthetik an der Königl.
Ungarischer Universität
zu Pesth.

(Quartblatt.)

*Hormayr*¹⁴⁰ an *Schedius*.

27.

I.

Wien 10 Jenner 1810.

Mit Freuden benütze ich die Gelegenheit des nach Ofen abzugehenden geheimen Archivs-Officialen Emmert,¹⁴¹ um Ihnen, verehrtester Freund, von ganzem Herzen den Ausdruck meiner vollsten Dankbarkeit für die vielen frohen Stunden, welche ich in Ihrer Gesellschaft zugebracht habe zu senden. — Möchte uns doch bald eine frohere Gelegenheit wieder zusammenführen, und ich neuerdings Zeuge seyn können der schönen und seltenen Erudition und der liebenswürdigsten Formen, Ihnen Beweise geben können von jener unveränderlichen Hochachtung und wahren Ergebenheit, zu der ich mich gegen Sie bekenne.¹⁴²

Sie wissen, daß die äusserst beunruhigenden Nachrichten, welche ich in der ersten Hälfte Novembers von meiner Familie aus Wien erhalten hatte, meine Abreise Hals über Kopf beschleunigten. — Von dem Herrn

schlag anzunehmen, erklärte sich auch dazu bereit, Zusätze und Berichtigungen zu liefern (S. den Brief *Richters* vom 18. Jan. 1827. Bibl. der Ung. Akad. der Wiss. M. Irod. Lev. 4-r. 25). An was sich die Ausführung des Planes zerschlug ist uns unbekannt.

¹³⁸ Limberger scheint öfters F.-s Briefe nach Ungarn befördert zu haben. Vgl. u. a. die an der Aussenseite bfdl. Notiz des oben (Ann. 100) erwähnten Briefes an *Jos. Nik. Kovachich*.

¹³⁹ Ist nicht vorhanden.

¹⁴⁰ *Joseph, Freiherr v. Hormayr* (1782—1849), Geschichtschreiber. ADB XIII, 131—35.

¹⁴¹ *A. J. Emmert* (1765—1812), Musiker. Wurzbach IV. 35.

¹⁴² Bis daher mitgeteilt von *J. Bleyer*, *Hazánk és a német philologia*, 7—8.

Geheimen Rath von Podmanitzky¹⁴³ konnte ich nur schriftlich und vom Grafen und der Gräfin Vincenz Batthiany, weil eben dazumal beyde krank lagen, gar nicht mehr Abschied nehmen. Ich bitte Sie mich diesen hochverehrten Freunden in's Gedächtniss zurückzurufen. Ich warte nur auf das Erscheinen der Fortsetzung meines oestreichischen Plutarchs,¹⁴⁴ um selbst an sie zu schreiben.

Ihnen' verehrter Herr Professor, schliesse ich inzwischen eine Uebersicht, und die ersten Blätter einer Zettschrift bey,¹⁴⁵ die ich mit noch einigen andern Litteratoren hier herausgebe, und die für die wenigen Tage ihres Erscheinens schon ein erstaunliches Glück gemacht hat. Sie können sich wohl denken wie, unendlich willkommen mir irgend welche, auch noch so kurze Beyträge von ihrer Hand seyn müssen. Auch würden bedeutende Winke und Geiselstreiche über Vorfälle und Gebrechen der neuesten Tage gar sehr an ihrem Platze seyn, da ich fest entschlossen bin einem gewissen Grad der Freimütigkeit mir durchaus nicht abstreiten zu lassen. Ich bitte Sie, an Baron Podmanitzky und Grafen Batthiany, jedem eines der mitgesendeten Exemplare mitzutheilen, und ihre Meinung zu hören, ob nicht auf diesem Wege manches Gute verbreitet, manches Schlechte angegriffen und entlarvt werden könne?

Von ihren mir gütigst mitgegebenen Empfehlungsbriefen habe ich keinen Gebrauch machen können, da ich Pressburg gar nicht sah und Raab um Mitternacht passierte, da mir der eben auf der Herreise von Dotis (sic!) begriffene Hof auf der Fersse war.

Collin's¹⁴⁶ Beförderung wird ihm leider auf einige Zeit den Wissenschaften ganz entziehen. Ich aber habe nun etwas mehr Luft und liess mich nie, selbst im ärgsten Drange von diesem Ersten und Höchsten ganz abwenden. Meine schnelle Hieherreise hätte übrigens für mich, bald viel unangenehme Folgen gehabt, als für Hochdieselben die ihnen einst an Podmanitzky's Tafel angedrohte mütterliche und häusliche Züchtigung, für deren eifrige Fortsetzung ich zum Besten Ihrer unsterblichen Seele, Herz und Hand gehn Himmel erhebe. In der letzten Nacht, als die Franzosen noch Herrn in Wien waren, nämlich am 10. November drangen gegen Mitternacht ein Officier und acht Gens d'Armes in mein Haus, durchsuchten Alles und liessen sich äusserst schwer überzeugen, dass ich wirklich nicht hier sey. Sie können sich denken, wie meine, erst von einer

¹⁴³ *Joseph Baron von Podmaniczky* (gest. 1823), k. k. Rat und Kammerherr. Nagy IX, 341.

¹⁴⁴ *Österreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten . . .*, 17 Bde.

¹⁴⁵ *Archiv für Geographie, Staats- und Kriegskunst — Das von Hormayr dem Briefe Beigeschlossene liegt nicht mehr bei.*

¹⁴⁶ *Heinrich Josef v. Collin* (1772—1811), dramatischer Dichter. ADB IV, 407—09.

sehr bebenklichen Krankheit reconvalescierende Frau, über diese schändliche Gewaltthätigkeit erschrocken sey. Allein was kann mann (sic!) von dieser Räuberbande anders erwarten? So lange sie mich nur nicht loben, sey ihnen alles Uibrige in Gnaden verziehen.

Auf dieses allergnädigste Handschreiben, erwarte ich ehestens eine ausführliche Antwort, wenn auch das ganze Königreich Ungarn cum partibus eisdem adnexis steif und fest behaupten will, dass Hochdieselben in solchen Fällen sich öfters vom Faulheitsfieber befallen liessen.

Ich umarme Sie von ganzem Herzen und werde niemals aufhören zu seyn :

Ganz der Ihrige
Hormayr

(Quartbogen. Ohne Umschlag).

28.

II.

Brünn am 13ⁱ July 1816.

Obwohl mein unvergesslicher Graf Nepomuk Mailath¹⁴⁷ vor geraumer Zeit (ergänze : mich) ihres Andenkens, ja sogar ihrer gütevollen Mitwirkung für mein Archiv versichert hatte, glaubte ich Mich dennoch, von^a Ihnen verehrungswürdigster, theuerster Freund! welchem ich vor Sieben Jahren so viele frohe, und lehrreiche Stunden zu danken hatte schon ganz vergessen, als Mich Ihre liebe Zeilen vom 28ⁱ Juny aufs aller angenehmste überraschten. Einerseits sind Mir Selbe ein ungemein werthes Andenken ihrer überaus schätzbaren Freundschaft, andererseits waren Sie von einer Gabe begleitet, deren ganzen ausgezeichneten Werth ich sehr wohl zu schätzen weiss, sowohl ihres gediegenen, und äusserst merkwürdigen Inhaltes wegen,¹⁴⁸ als auch, weil ich dadurch hoffen darf, mit einem Mann in Berührung zu kommen, wie Gregor v(on) Berzevitzky (sic!), dessen hohen Werth Ich seit langem schätze. Empfangen Sie dafür meinen vollsten, tiefgefühlten Dank.

Anfangs verflossenen Augusts übernahm ich selbst wieder die Redaction meines, nun schon im siebenten Jahres blühenden Archives post varios casus, post tanta discrimina rerum. Es hat seit der Zeit um mehr als 400 Leser zugenommen. Ich darf sagen, dass es nicht nur in Oesterreich, sondern bey dem tiefen Sinken der Journalistik im deutschen Süden, und Norden, keinen unbedeutenden Platz behauptete. Leider war

¹⁴⁷ H. meint den Grafen Johann Mailáth.

¹⁴⁸ Gemeint ist wohl, die Arbeit *Berzeviczys* : De conditione et Indole rusticorum in Hungaria.

^a Durchgestrichen : gänzlich.

Ungarn und alles ungarische von jeher eine grosse Lücke in Demselben. Die *Waffe* der Publizität ist eine mächtige *Waffe*, und wo wäre Sie (sic!) nöthiger, als gerade in Ungarn? Ein geimpftes, in der Hauptstadt erscheinendes Journal, das^b nicht in Ungarn heraukömmt, sich nicht bloß mit Ungarn beschäftigt, taugt ganz vortrefflich hiezu! — Wie manches Werk der Finsterniss kann da ans Licht gerissen, wie manche Verfolgung beschämt, wie manches schlummernde Talent mächtig geweckt werden! ? — Könnte Ich Ihnen doch mündlich sagen, wie sich über den ungarischen National-Character meine Zeugnisse, fast bis zur wehmütigen Rührung umgestimmt haben seit meinem letzten, nicht glücklichen Viermonatlichen Aufenthalt im tiefsten Ungarn in Munkacs, wo Ich unzählige Beweise wahrhaft ritterlicher Theilnahme erhielt.

Eben meines Archives wegen, wende ich Mich, da Ich ihre Stimme solange nicht vernahm, durch den Grafen Majlath unmittelbar an Gregor Berzevitz, an Franz Kaczincy (sic!)¹⁴⁹ an Baron Mednianszky (sic!)¹⁵⁰ im Neutraer Comitae an Professor Rumi¹⁵¹ etc. etc. Erweisen Sie doch Mir, und meinem Journale die Freundschaft, Mir an Händen zu gehen welche Männer Ich noch für meine Zeitschrift zu gewinnen trachten soll? — Da ich Ungarn ganz vorzüglich im Auge behalten möchte, würde ich mich in jedes billiges Bedingniss einlassen, und sogar den Raum des Journalen erweitern, wenn ich auf genugsame Beiträge in die Dauer rechnen könnte. — Trachten doch Sie, theuerster Freund, so ausgezeichnet durch Ihre Kenntnisse, so reich an Verbindungen, wenigstens für den *Anfang*, den *Mittelpunkt* dessen bilden, was Sich in Ungarn zu Nutz — und Frommen meines Journals sammelt. — Sollte Graf Vincenz, Batthiany, welchen und der Gräfin Ich Mich vielmahls empfehle, nichts in seinem Portefeuille haben? Sollte Berzeviczy nicht zu bewegen sein zu einer Zusammenstellung, seiner vortrefflichen Ansichten über das Verhältniss des ungarischen Handels zum Welthandel, und über die Mittel, Ungarns Flor dadurch zu *erheben*? In der Zips, die ich bei jener Gelegenheit, in seltsamsten Incognito durchreiste, Vieles gesehen, Viele gesprochen habe, sind ganz vertreffliche Männer, aber Ich weiß nicht ein-

¹⁴⁹ Der Brief, 20. Juni 1816, wurde veröffentlicht in Kazinczy Ferencz levelezése (Franz K. s Briefwecksel) XIV.

¹⁵⁰ Aloys Baron v. Mednyánszky (1784—1844), deutsch-ungarischer Schriftsteller. Szinnyi VIII, 976—82.

¹⁵¹ Karl Georg Rumi (1780—1847), ungarischer Schriftsteller. Der Brief H. s an Rumi, vom 20. Juni 1816 befindet sich in der Bibl. der ung. Akademie d. Wiss. Magy. Irod. Lev. 4-r. 23.

^b Ursprgl. : dass.

mal, ihre Ubiation genau genug, um Briefe sicher an Sie (sic!) zu adressieren. — Was macht Kissfaludi (sic!)?¹⁵² Schreiben Sie mir doch auch ein Wort über ihre gegenwärtige Beschäftigung, und über Ihre liebenswürdige Familie. — Ein *gelehrtes Oesterreich* herzustellen, ist eine der Hauptangelegenheiten meines Archives. Auch dieses empfehle ich Ihnen besonders; kurze biographische von Ihnen selbst und von andern ausgezeichneten Männern, würden Mir willkommen seyn. Durch den Überbringer dieses, Herrn v. Müller beim Generalcommando werde ich ihre gefällige Zuschriften immer sehr schnell, und sicher erhalten, und obwohl Sie den nächsten Brief von Mir wahrscheinlich von Wien erhalten, bitte ich Sie gleichwohl, noch nach Brünn zu adressieren.

Ich umarme Sie auf das Herzlichste, mit meinem nochmaligen besten Danke, und mit der Versicherung jener ausgezeichneten Hochachtung, und tief gefühlter Freundschaft, womit Ich niemals aufhören werde zu sein :^c

Ganz der Ihrige
Hormayr.

Lesen Sie die Skizze meines Lebens, in den biographischen Zügen meines viel jährigen Freundes und Hausgenossen, des jetzigen russisch-kaiserlichen Staatsrathes Merian,¹⁵³ auch eines Schülers von Johannes Müller.¹⁵⁴

(Quartbogen, stark eingerissen. Ohne Umschlag.)

Fritz Valjavec.

Országos Széchényi Könyvtár

¹⁵² Gemeint ist wohl *Alexander v. Kisfaludy* (1772—1844), der bekannte ung. Dichter.

¹⁵³ *Georg Merian* (1763—1841), russ. Gelehrter.

¹⁵⁴ *Hormayr* betrachtete sich in der That als Schüler *Müllers*, als solchen bezeichnet ihn *Kopitar* im Archiv selbst, — sicherlich nicht ohne *Hormayrs* Einverständnis. Archiv für Geographie, Historie 1816, 41. Im selben Jahrgang veröffentlicht *Hormayr* selbst, neun an ihn gerichtete Briefe *Müllers*, die uns über das Verhältnis genugsam orientieren. S. 470—76. — Über *Merians* Beziehungen zu *Müller* gibt dessen Brief von 2. März 1808 an *Hormayr* Aufschluß A. a. O. 476.

^c Von da an eigenhändig.

A TANÍTÓ SZERZETESRENDEK VISSZAÁLLÍTÁSA.

II. József egységesítő politikája érzékeny sebeket vágott nemcsak az állami intézményeken, hanem az akkori magyar kath. egyházon is. E téren történt újításában annyira nem ismert korlátot, hogy mint köztudomású, egyik uralkodótársa II. Frigyes porosz király gúnyosan *mon frère le sacristain*-nek nevezte. Valósággal jurisdikcionális hatalmat gyakorolt az egyház felett, ahol mindennek az ő akarata és elgondolása szerint kellett végbemennie. Elveiből hajszálnyit sem engedett; hiába kereste fel VI. Pius pápa (1782 márc. 22.—ápr. 22 Bécs) is, hogy mérséklésre kérje, nem használt. Meg volt győződve, hogy népei boldogságát csak az általa elgondolt egységes állampolitikával, egységes nyelvvel s vallási egyöntetűséggel lehet megalapozni.

Ez utóbbi tekintetben, bármily nagy multtal s bármennyi érdemmel is rendelkeztek a különböző életstílusú szerzetesrendek, eltörlésre ítélte őket. Alig volt esztendő, hogy néhány monostort és kolostort meg ne szüntettett volna.¹ Azt azonban javára kell írni, hogy a szerzetesrendek birtokait, meghagyta továbbra is egyházi rendeltetésüknek s belőlük megalakította a *vallásalapot* plébániák szaporítására s a lelkipásztorok javadalmazásának az emelésére. Ez azonban nem vigasztalta azokat a rendeket, melyek tagjai, mint a megbolygatott madárkák kényszerültek otthagyni kőfészkeiket. Meg kellett válniok megszokott szerzetesi életüktől s szétrebbentek, hogy mint világipapok álljanak munkába, vagy pedig külföldi kolostorokba menekültek s ott várták az idők jobbrafordulását. Ezen

¹ 1782 jan. 26-án kelt rendeletével eltörölte a kamalduliakat, a karthauziakat, a kármelita, klarissza, kapucinus és ferencendi kolostorokat; 1783 nov. 25-én a trinitariussokat; 1786 márc. 20-án a pálosokat; ugyanez év okt. 23-án a pannonhalmi főapátságot, a következő évben a bakonybéli, tihanyi és celdömölki apátságokat, továbbá a pilispásztori cisztercieket; ugyanez a sor érte 1786 dec. 7-én a csornai és a jánoshidei, 1787 márc. 26-án pedig a jászóvári premonstreieket. Birodalmában összesen 359 kolostort, illetve monostort törölt el, melyből Magyarországra 140 eset, még pedig 134 férfi és 6 női kolostor. V. ö. P. Mitrofanov: Joseph II., Seine politische und kulturelle Tüchtigkeit. Wien u. Leipzig 1910. II. k. 692. l.

sorsban osztozkodtak a magyar állammal jóformán egyidős *bencések*, továbbá a *ciszterciek* és a *premontreiek* is; csupán azon háziak kerülhettek ki az eltörlést, melyek II. Frigyes birodalmában fekvő apátságoknak és prépostságoknak voltak a fiókjai.²

Az eltörlés négy bencés, két ciszterci apátságot és hat premontrei prépostságot fosztott meg eredeti jellegétől. Ezek tagjai csak II. József halála után lélegzettek fel s tért vissza a reményük, hogy ismét hazatérhetnek volt szerzetesi otthonaikba. Bizalmukat a nemzet becsületébe, II. Lipót jobb belátásába s a szentszék hathatós támogatásába vetették. Ez utóbbi a legszívesebben felkarolta volna ügyüket, ha szabad rendelkezést nyer az egyházi ügyek intézésében; azonban illuzórius volna azt gondolni, hogy a nagy monarka halála után megszűnt a jozefinizmus is. Nem! Ez a rendszer, mely a század divatos racionalizmusából szívta gyökérszárait, annyira beleszívódott különösen az államférfiak eszmevilágába, hogy évtizedek munkájába került, amíg az állami mindenhatóság némileg is csökkent s a szentszék egyházi tekintetben visszanyerte jogát. S ami még sajnálatosabb, ez a racionalista felfogás még a klérusban is tért hódított s nem egy pap inkább az állam, mint az egyház érdekeit szolgálta. Hogy csak tárgyunknál maradjunk, pl. a szerzetesrendek visszaállítása ellen *Verhovácz Miksa* zágrábi püspök hozta meg az 1790—91. évi országgyűlésre a horvátok tiltakozását s ennek meghozatalában gróf Haller szerint épen a nevezett püspöknek volt a legnagyobb szerepe.³ Az a szellemi áramlat tehát, mely a nyugati latin országokban megteremtette a gallikanizmust, a janzenizmust, a németeknél a febronianizmust, nálunk is mélyen belegyökerezett a lelkekbe a jozefinizmust.

Ez olyan adottság volt, amely a római kuria politikáját tapintatosságra s bölcs mérsékletre intette. S ez az adomány megvolt az akkori bíboros-államtitkár: *gróf Zelada Ferencben*, de meg a bécsi nuncius: *Caprara Giambattistában* is. Az utóbbi végigélte II. József uralmának második felét; nyitott szemmel figyelte az eseményeket, látta a népek elégedetlenségét s csak az időre várt, hogy ez hozza helyre mindazon hibákat, miket alkotmányos szempontból a népek, egyházjogi tekintetben pedig a szentszék számlázott el József rovására. Amíg keze meg volt kötve, nem csinált mást, mint az eseményeket regisztrálta urának, VI. Piusnak, mihelyst azonban elérkezett a cselekvés ideje, sorompóba lépett. Szoros

² Megmaradt a bencések zalavári apátsága, mely a göttweigitől függött, továbbá a ciszterciek zirci monostora, mely viszont Henrichaunak volt alávetve. V. ö. Füssy Tamás: A zalavári apátság története (A Pannonhalmi szt. Benedekrend története, VII. k. Bpest 1902) 267. l. és Békefi Remig: A magyarországi ciszterci rend milleniumi Emlékkönyve. Bpest 1896. 32. l.

³ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bpest 1926. 139. l.

összeköttetésben állt a magyarországi egyházfőkkel s az elűzött szerzetesrendek kiválóbb képviselőivel. Tőlük pontosan értesült a magyar kath. egyház minden sérelméről s így tudta, hol és miként kell cselekednie. De azt is tudta, hogy mit várhat a bécsi udvartól is. Erősen számított II. Lipótra, de félt állam-minisztereitől, főképen a még mindig mindenható *Kaunitztól*. Ezeknek a tízéves multból táplálkozó eszmevilága nem egykönnyen hajlott az engedékenységre.

I.

Ez volt nagy vonásokban a helyzet, amikor II. Józsefet *II. Lipót* követte s megnyílt nálunk az 1790—91. évi országgyűlés, mely hivatva volt kibékíteni a nemzetet uralkodójával. Az egyháznak sok kívánnivalója volt, de ezzel csak a mérséklet hangján mert előállni. Hogy a maga javára megfelelő atmoszférát teremtsen, mindjárt Lipót trónrajutása után VI. Pius meleghangú üdvözlő levelet intézett hczzá, melyből kicsendült az a vágy, bárha szakítana elődjének erőszakos egyházpolitikájával s visszatérne nagyatyjának VI. Károly német császárnak s mint ilyen III. Károly magyar királynak a nyomdokaiba.⁴ Ha ezt nem is tehette meg, viszont nem zárkózott el attól, hogy nem folytatja II. József erőszakos egyházpolitikáját, hanem édesanyjának, Mária Teréziának a rendszerét követi.⁵ Már ez is nagy előnyt jelentett s Caprara Migazzi bécsi s Battány esztergomi érsek közreműködésével rajta volt, hogy a mult ejtette sebek az egyház testén beheggesztessenek.

Nagy volt emiatt a szerzetesrendek szétszórta élő tagjainak az öröme, ami még csak növekedett, amikor II. Lipót 1790 ápr. 30-án kiadta a *Circa ecclesiastica et religionaria* c. rendeletét, melynek I: 2. pontja akként intézkedett, hogy az országgyűlés vegye fel tárgysorozatába az eltörölt szerzetesrendek visszaállításának a kérdését is.⁶ Ez a jó hír annyira felvillanyozta a szerzeteseket, hogy pl. *Vajda Sámuel* tihanyi bencésapát már az előkészületeket is megtette székházának az elfoglalására.

Ez a sietés még kissé korai volt, hiszen még azzal is számolni kellett, vajon a diéta szintén óhajtja-e visszaállításukat; ügyüknek tehát ezt is meg kellett nyerni. S az egyes rendek ezzel sem késtek. A bencések nevében *Somogyi Dániel* volt főapát, *Vajda Sámuel* tihanyi, *Novák Krizosztom* bakonybéli s *Nemes Gáspár* celdömölki apát terjedelmes

⁴ S. Brunner: Die theol. Dienerschaft am Hofe Joseph II. Wien 1868. 210. l.

⁵ Arch. Segr. Vat.: Nunz. di Germ. fasc. 686. 1790 márc. 24.

⁶ U. o. Nunz. di Germ. fasc. 686. 1790 máj. 6.

⁷ Sörös Pongrác: A tihanyi apátság története (A ph. rt. XI. k. Bpest 1911) 64. l.

memorandumban⁸ fordultak az országgyűléshez s alapos érveket sorakoztattak fel, hogy a ker. Magyarországgal egyidős bencésrend visszaállításához járuljon hozzá. Követték őket a ciszterciek. Nevükben Zuri Fülöp wellehradi apát kérte az országgyűlést, hogy a pilis-pásztói apátságokat keltse életre s juttassa eredetüknek megfelelően a ciszterci-rend kezére.⁹ Nem maradtak el a premontrieiek sem; ezek nevében Zasio András pesti egyetemi tanár, Meszessy Domokos feledi plébános és Buthy Péter rozsnói gimnáziumi tanár intéztek felíratot a KK. és RR.-hez, hogy a jászói, leleszi és váradhegyfoki prépostságokat visszaállítsák. Sőt ügyüknek még az erdélyi udv. kancelláriát is sikerült megnyerniök.¹⁰ Hasonlóképpen jártak el a csornai konvent volt tagjai is. A rendek ezen nemes törekvését sok vármegye is pártolta. Így Komárom, Győr, Moson, Hont, Szabolcs, Békés, Varasd, Veszrém, Nyitra, Trencsén, Nógrád, Bars, Vas, Ung és Abaúj megyék szintén magukévá tették a kérdést s hasonló értelemben írtak fel az országgyűléshez.¹¹

Akadtak azonban olyan megyék is, melyek ellene voltak a visszaállítás gondolatának. Láttuk már Zágrábot. De nem lelkesedett érte Pest sem. Április 30-án kelt felterjesztésében azon nézetének adott kifejezést, hogy a szerzetesrendek kérdését s mindazt, ami vele összefügg, halasszák el a következő országgyűlésre.¹² Ezenkívül voltak olyanok is, akik a mult-hoz képest csak módosított alakban kívánták visszaállításukat. Azt, hogy sokan függetleníteni kívánták a magyar bencéseket, cisztercieket és premontrieiket a külföldi apátságoktól és prépostságoktól, csak természetesen kell találnunk, főképen a nemzeti fellendülés ezen kezdő szakában. De mint Caprara jelentette Rómának, voltak olyan kívánalmak is, amelyek a *trientizsinat* határozataiba s XIV. Benedek pápa (1740—1758) intézkedéseibe ütköztek. S ezekkel a püspökök hozakodott elő. Egyik része ugyanis azt kívánta, hogy a rendek exemptiója szűnjék meg s a

⁸ A memorandum teljes szövegét l. Sörös Pongrác: A pannonhalmi főapátság története (A ph. rt. VI A. k. Bpest 1916) 9—12. l.

⁹ Békefi Remig: Hogyan lettek a ciszterciek tanítórenddé Magyarországon. Bpest 19 2. 36. l. Zurin kívül még Schumann Teofil, Mahek Vilmos, Partli Bertalan, Marsalkó Konstantin, Ujfalusy László, Palyuck Mór, Pászthy Rajmund és Roják Ferenc volt rendtagok még külön is felírtak a két apátság érdekében. U. o. 38—39. l.

¹⁰ A jászóvári premontriei kanonokrend jubileumi névtára (1802—1902). Budapest 1902. 27. l.

¹¹ *Collectio Repraesentationum et Protocollorum II. Statuum et Ordinum Regni Hungariae occasione altissimi decreti de die 28-a jan. 1790 e generalibus congregationibus responsi instar submissorum.* Budae 1790. — V. ö. Danielik János: A premontrieiek. Eger 1866. 375. l. és Acsay Ferenc: A győri kath. főgimnázium története. 1626—1900. Győr 1901. 323—324. l.

¹² Arch. Segr. Vat.: Nunz. di Germ. fasc. 686. 1790 máj. 6-diki nunciusi jelentés melléklete.

jurisdikcionális hatalom ne a rendi generálist, hanem az ordináriusokat illesse meg.¹³ Ezt Caprara nem helyeselte s ki is fejtette előttük azon káros következményeket, melyek a szerzetesi fegyelem terén mindenütt előálltak, ahol a rendeket kivonták a generálisok joghatósága alól s a helyi ordináriusoknak vetették őket alá. A püspökök azzal válaszoltak, hogy Magyarországon más a helyzet, mint külföldön. Ők eddig is gyakorolták a jurisdikciót s ez csak jótékonyan hatott a szerzetesek fegyelmi életére s ettől a jövőben sem akarnak elállni. Okoskodásuk egyházjogi szempontból nem volt helyes s ezt könnyű volt Capraranak megcáfolnia. Idézte rájuk a trienti-zsinat *De reformatione* 6. sess. 3. cap.-t,¹⁴ mely csak az esetben ismeri el a püspököknek ilyenmű nem rendes, hanem csak a szentszéktől delegált jurisdikcióját, ha a szerzetes a rendházon kívül él. Viszont a 25. sess. 14. cap.¹⁵ már világosan kimondja, hogy a monostorban élő szerzetes kizárólag rendi felsőbbségétől függ fegyelmi tekintetben. Még határozottabban jut ez kifejezésre XIV. Benedek pápának a *De Synodo Dioeciesana* c. rendelkezésében.¹⁶ A püspöki kar nagy része ennek ellenére is ragaszkodott vélt jogához: mellette volt a három rend visszaállításának, de a függés kérdését illetőleg úgy határozott, hogy abban döntsön az országgyűlés s bármiként történik az, meghajol előtte.¹⁷

A nunciust nagyon bántotta, hogy a püspököket a maguk egyetemességében nem bírta az egyházilag helyes álláspontnak megnyerni, azonban a kérdést nem akarta tovább élezni, annál kevésbbé, mivel más életbevágó problémák is, — aminő volt pl. a vegyesházasság tisztázása, — felvetődtek s tudta azt is, hogy az országgyűlés összetétele erősen liberális és szabadkőműves színezetű, így tehát nagyon óvatossá kellett lennie. A szerzetesrendek kérdése csakugyan szóba került a diétán, azonban rengeteg tárgyi nehézségekkel kísérve. Sem elég idő nem volt, sem a diéta tagjai nem voltak rá felkészülve, ezért érdemben nem is foglalkoztak vele, hanem egyszerűen átutalták a *deputatio ecclesiastica* körébe, melynek elnöke Batthyány primás volt. Ennek feladatául tűzték ki, hogy a kérdést minden részletében áttanulmányozza s a köv. 1792. évi országgyűlésre kész tervvel jelenjen meg. Eljárását főképpen e három elvnek kellett irányítania: 1. hogy a visszaállítandó rendeknek

¹³ . . . Mi è state risposto — írja Caprara Zelada államtitkárnak — che i vescovi d'Ungheria non si lasceranno spogliare dai diritti ed autorità loro accordate su i regolari. fasc. 686. 1790. máj. 6.

¹⁴ *Canones et decreta Ss. Oecum. Concilii Tridentini etc. Romae 1834.* pag. 58.

¹⁵ U. o. pag. 68.

¹⁶ *Benedicti XIV. Pont. Op. Max. Opera omnia* pag. 336.

¹⁷ La conclusione è stata, che l'articolo della dipendenza dei regolari dai propri generali si sarebbe ventilato e deciso nella dieta. Arch. Segr. Vat.: Nunz. di Germ. fasc. 686. 1790 máj. 6.

összes javai és tőkái, melyek az eltörlés idején a vallásalaphoz csatoltattak, visszaadassanak, ha pedig ezekből valamit elidegenítettek volna, azt a vallásalap kárpótolja. 2. A szerzetesrendek, a nekik átadandó iskolákban, az ifjúság nevelésével és oktatásával megbízatván, rendi központjaikon kívül, számukra még azon városokban is házak építendőek, ahol gimnáziumaik ki lesznek jelölve, egyedüli főnökük a helyi igazgató lesz, aki alatt a tanárok szerzetesi alárendeltségben élnek; a főigazgatóknak semmi más beleszólásuk nem lesz, mint csupán a felügyelet tanítási módszerükre nézve. 3. Amenyiben a visszaállítandó szerzetesrendek ellátására szükséges jövedelmeken kívül még valami költségtöbblet mutatkoznék, azt a vallásalap fogja pótolni.¹⁸

A szép álmokat szövő bencéseket, cisztercieket és premonstreieket kissé lehütötte az országgyűlés eme határozata. A diéta húza-vonája Caprarának sem tetszett. Az egész vallásügynek a tárgyalása azt a látszatot keltette benne, hogy erősebb az a párt, amely a kath. álláspontot ellenzi, mint az, amelyik helyesli.¹⁹ Ezen azonban változtatni nem állt módjában, de amit megtehetett, azzal nem késett. Minden összeköttetését felhasználta, hogy az uralkodó rendeleti uton is kimondja a szerzetesrendek megszűnésének a hatálytalanítását. Lipót nem csak ezt tette meg, hanem mlvel Herzan bíboros-köveleje útján azt az értesülést szerezte, hogy Rómát kellemlenül érintette a diéta magatartása, 1791 márc. havában rendeletileg visszavonta II. József különböző egyházi intézkedéseit, melyek között külön felsoroltattak az egyes szerzetesrendek is.²⁰

Ennek a rendeletnek annyiban örülhettek, hogy most már írásban is bírták a király ígérletét, melyről feltételezhették, hogy jó hatással lesz a következő országgyűlésre s így vágyuk mihamarább valóra válik.

II.

Ez azonban 1792-ben sem teljesedett be. Márc. 2-án ugyanis meghalt Lipót s egyelőre sírba vitte a visszaállítás gondolatát is. Az országgyűlés ugyan összeült a fentebbi évben, hogy tudomásul vegye I. Ferenc uralomrajutását, de a reform-javaslatokra már nem került a sor. Ehhez több körülmény is hozzájárult. Így a francia háború, mely arra készítette a nemzeteket, hogy leginkább országaiuk védelmével foglalkozzanak. Ez

¹⁸ A jászóvári prem. kanonokrend jub. névtára 28 l.

¹⁹ Arch. Segr. Vat. Nunz. di Germ. fasc. 686. 1790 nov. 2. és dec. 6. jelentés.

²⁰ S. M. l'Imperatore con sua dichiarazione de 16. Marzo ha rivocato diversi editti in materia ecclesiastica sotto il regno di Giuseppe II., e rimessi in vigore quelli, che suscitavano in tal' materia alla fine del regno di Maria Teresa. Következik az elsorolás U. o. 1791. márc. 16.

épen olyan maradék nélkül lekötötte az egyházi állam erejét, akárcsak a monarchiáét. Emellett a szerzetesrendek kérdése egészen másodrangúvá törpült, amellyel csak a békésebb idők beálltával volt tanácsos foglalkozni. De más körülmények is útját vágják ennek. A francia demokratikus eszmék ugyanis nálunk szintén követőkre találtak s ezek lidércfénye alighogy káprázatba ejtette őket, a bécsi abszolutizmus kegyetlenül lecsapott rájuk s forradalmi készülődéseiket halállal és börtönnel büntette meg. De itt még nem állott meg. Hogy a király-gyilkosságot eredményező párisi forradalmi eszméket teljesen elfojthassa, guzsba szorított minden nemzeti gondolatot. A nemzetnek csak egy joga volt, mely inkább kötelességet jelentett: adót és katonát szállítani, de egyébként akarata a néma megadásba dermedt.

A bécsi politikának a veszélyes forradalmi eszmék elleni küzdelemben legbuzgóbb munkatársait a szerzetesrendekben kellett volna megtalálnia, annak ellenére, hogy akadt köztük olyan eltévelyedett ember, mint *Martinovics*. A klérus ezen rétege már szervezeténél fogva is a legkonzervatívabb volt, következésképp reményt nyújtott arra, hogy templomaiban és iskoláiban a vallás-erkölcsi eszmék révén nyugodt és békés polgárokat nevel. Somogyi Dániel reménykedett is, hogy az uralkodó ezt belátva, siet a visszaállítással. Örömmel ujságolta ezt *Szily János* szombathelyi püspöknek, ez azonban sokkal józanabbul mérlegelte a helyzetet s megírta Nováknak, hogy nem kissé örül a szent szerzet visszaállítását illetőleg nyert reményüknek, hanem hát egy második hitetlen Tamásként, ezt — ugymond — majd csak akkor hiszem el, ha látom. Sok körülmény aggaszt, főleg attól félek, hogy országunk kormánya még mindig azok kezében van, akik a szerzetesrendek feloszlításának okai vagy eszközei voltak.²¹ S ebben a megállapításban sok igazság rejlik. Ferencnek nem jutott, Kaunitz-nak, Thugut-nak stb.-nek pedig nem akart eszébe jutni, hogy a forradalmi áramlattal szemben védőgátak gyanánt odaállítsa a szerzetesrendeket. Még csak az sem lehetett kifogás, hogy a regnikoláris bizottság nem készült el munkálataival, amennyiben erre vonatkozó javaslatait már 1792–93-ban feldolgozta.²² Ellenben elfogadhatóbb az az álláspont, mely szerint az uralkodónak a háborúk miatt rengeteg pénzre volt szüksége s így a vallásalaphoz csatolt három rend vagyonának a hozadékára is rá volt utalva. Ezért kellett még mindig várni a visszaállítással s ez ellen a vármegyék sem szólalhattak fel oly erővel, mint amely lelkesedéssel pártolták a kérdést az 1790–91. évi országgyűlésen.

A szerzetesrendek egészen magukra maradtak. A nagytekintélyű

²¹ Sörös Pongrác: i. m. VI A. k. 13. l.

²² Mályuaz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok 1923. 20. l.

Batthyány primást is magas kora visszavonultabbá tette. Elhagyta Bécset 8 esztendő s működése után (1793) Caprara nunciussá. A helyébe került új pápai követ *Luigi Ruffo* homo novus volt, aki eleinte nem volt ismerős a viszonyokkal s így szavát sem hallatta oly erővel, mintelődjé. Ilyen körülmények közt nem sok jót lehetett várni az 1796. évi országgyűléstől sem, hiszen köztudomású volt, hogy az adó és a katonaság megszavazásán kívül más szerepe nem lesz. A szerzetesrendek képviselői azonban, hogy az alvó gyermekhez ne hasonlítottassanak, most is megtették mindent, hogy célt érhessenek. Batthyány primás tanácsára Somogyi egyenesen Ferenc királyhoz és József nádorhoz fordult s mindkettő kegyeibe ajánlotta rendjét. De Zuri is arról értesítette 1796 máj. 10-én kelt levelében a ciszterci Schumannnt, hogy I. Ferenc királynál ő is megismétli a rend visszaállítására vonatkozó kérelmét.²³ — Hasonlóképen jártak el a premonstreiek is, azonban hiába. Az országgyűlésen érdemben szóba sem jöttek s ők a királyi ígérettel és biztatással kénytelenek voltak a békésebb időket bevárni.

De ez volt a legnehezebb, mert a békére semmi kilátás nem nyílt. Napoleon seregei egy-két vereséget leszámítva, diadalmasan nyomultak előre Ferenc birodalmába s *Campoformióban* (1797) le kellett mondania nemcsak Belgiumról, hanem még Lombardiáról is. Ugyancsak nyitott útra talált a győzedelmes hadvezér az egyházi államban is. Hogy teljesen prédául ne essék, VI. Pius előbb fegyverszünetet kötött vele, amit követett azután a *tolentinói béke* (1797). Itt a pápának le kellett mondania *Avignonról*, *Venaisinról* s az északi három legatióról: *Ferraráról*, *Bolognáról* és *Romagnáról*, ezenfelül még 30 millió frankot is kellett fizetnie.²⁴ A háborúnak végzetes fordulatai még jobban szertefoszlatták a magyar bencések, ciszterciek és premonstreiek reménységét. A békét sem a győzők, sem a legyőzöttek nem tekintették véglegesnek, amit már a köv. év be is bizonyított. *Berthier* francia tábornok 1798 február 13-án bevonult Rómába, kikiáltotta a köztársaságot s a 80 éves aggastyán pápát rá egy hétre fogságba vitték *Valence*-ba, ahol a köv. év aug. 29-én meg is halt.²⁵ Ugyanilyen kedvezőtlen volt a helyzet Ausztriában is. A sorozatos vereségek után Ferenc 1801 febr. 9-én megkötötte súlyos áldozatok árán az u. n. *lunevillei békét*.

Ez a béke, de még inkább egy évvel előbb *VII. Piusnak* a velencei konklávént történt megválasztása (1800 március 14) ismét reményt keltett a magyar szerzetesrendekben. *VII. Pius*, mint bencés szerzetes fokozatosan emelkedett fel a pápai tiaráig s ez a körülmény arra indította Somo-

²³ Békefi Remig: i. m. 41. l.

²⁴ J. Gendry: *Pie VI. Sa vie, son Pontificate 1717—1799*. 2 k. Paris 1907. II. 276. l.

²⁵ U. o. II. 306. l.

gyit, hogy a magyar bencésrend nevében üdvözlő irattal keresse fel s kérje magas támogatását a rend visszaállítása érdekében.²⁶ A pápa kevésbé tartotta erre az időt alkalmasnak, de megígérte, hogy mihelyst lehet, gondolkozni fog a módokon, miként lehetne talpraállítani a panonhalmi főapátságot s minden tekintélyét latba veti, hogy ez sikerüljön.²⁷ Igéretét be is váltotta; mindjárt a *lunevillei* békekötés után *Consalvi* bíboros-államtitkára útján azt az utasítást adta Ruffo nunciusnak, hogy juttassa az udvar tudomására eziránti óhaját, amit Ruffo megtett s jelentése szerint, Ferenc császár szívesen fogadott.²⁸ A pápa ugyan csak a bencésekről szólt, de viszont szorosán kapcsolódott hozzájuk a másik két rend is. Ezt a kérdést nem lehetett tovább halogatni, hiszen nemcsak kintről, hanem bentől is sürgették a visszaállítást.

Ferenc császár 1801-ben megígérte, hogy a következő évben összehívja a magyar országgyűlést. József nádor erre vonatkozólag még jun. 17-én kimerítő jelentést²⁹ adott át urának, melyben részletesen leírta az ország hangulatát, a rendek fontosabb sérelmeit és kívánságait. Köztük szerepelt a 3. pontban az ifjúság nevelésének és oktatásának jobbítása érdekében néhány eltörölt szerzetesrendnek a feltámasztása is. Bár ez a kívánság, a nádor szerint, nem oly általános, mint az iskolai és tanulmányi rendnek a revíziója és javítása, mégis a megyék nagy része ezzel is elő fog hozakodni az országgyűlésen.³⁰

Ez a pont természetesen csak kis töredéke volt a többinek, melyek közt ott szerepelt még Dalmáciának az egyesítése hazánkkal; a szabad kereskedelem s a gabonakivitel szabadsága; a primási és más üres püspöki székek betöltése; új plébániák szervezése; a semináriumok rendezése; a piaristákról való méltányosabb állami gondoskodás; a prot. egyetem kérdése; a tanulmányi ügy stb. Két nap mulva újabb felterjesztést intézett a nádor az uralkodóhoz, melyben az egybehívandó országgyűlés időpontjáról, helyéről és tárgyrendjéről fejtette ki a véleményét. Mielőtt ezek az udvari konferencia elé kerültek volna, előbb az államtanácsosok kezén fordultak meg. A szerzetesrendek visszaállítására nézve *Izdenczynek* (jun. 29) az volt a véleménye, hogy ennek megoldása né-

²⁶ Sörös Pongrác: i. m. VI A. k. 13. l

²⁷ Czinár Mór: *Historia monasterii S. Martini de S. Monte Pannoniae, Ord. S. Benedicti ab origine nullius Dioeceseos S. Sedi R. immediate subjecti* I. pag. 140.

²⁸ *Umilmente annunzio a Vstra. Emza. Rdm. che il Piano del S. Padre, riguardo al ristabilimento della Archiabbazia dei Benedittini in Ungheria, é proposto alla S. M. l'Imperatore, e che non manca l'assenso dello stesso Monarca.* Arch. Segr. Vat. Nunz. di Germ. fasc. 699. 1801 máj. 14.

²⁹ A felterjesztés teljes szövegét l. Domanovszky Sándor: *József nádor iratai* I. (1792—1804). Bp. 1925. 396—412. l.

³⁰ V. ö. Domanovszky Sándor: i. m. 411—12. l.

mileg az országgyűlés elé tartozik, azonban ezt az udvar részéről erős kézben kell tartani. Szükségesnek találta, hogy a tanulmányi deputatio egyszer már felküldött, de ad acta tett javaslatát újból terjessze a Felsőség elé a magyar udv. kancellária s utána meg lehet tenni a szükséges intézkedést.⁸¹ Az ország megnyugtatása érdekében *Türkheim* (jul. 13) a visszaállítás mellett adta le volumát.⁸² Vele ellentétben *Kolowrat* (aug. 4) ellenezte azt. Van még — ugymond — több olyan szerzetesrend, mely az ifjúság nevelésének szentelheti életét, így tehát még a bencésrendre sincs szükség. Ha az országgyűlésen erről szó esnék, azt lehetne válaszolni, hogy az ifjúság oktatására fel lehet használni a meglévő papságot is.⁸³ *Károly főherceg* *Kolowrat* véleménye mellé állott; egyébként *Izdenczy*vel ellentétben a bencésrend visszaállítását a Korona fentartott jogának tekintette, melyhez az országgyűlésnek semmi köze.⁸⁴ Még ketten szóltak hozzá: *Grohmann*, aki *Türkheimmel* értett egyet, s herceg *Trautmannsdorf*, aki viszont *Kolowrat* álláspontját fogadta el.

A különböző vélemények között még *Izdenczy*é nyújtott legbiztosabb alapot arra, hogy a komoly tárgyalás megindulhasson. Még csak elvi döntésre sem juthatott a sor mindaddig, amíg az egyházi és tanulmányi bizottság előkészítő javaslata fel nem kerül Bécsbe. Erre volt tehát első-sorban szükség. A bizottság azon az alapon, hogy a rendek még felosztásuk előtt vállalkoztak egyes gimnáziumok vezetésére, mellette volt a visszaállításnak. Nevezetesen *Somogyi főapát* 1781 jun. 29-én rendje nevében kötelezte magát és mindenkori jogutódját arra, hogy átveszi a komáromi gimnáziumot, gondoskodik 5 bencés tanárról, 1 hitoktatóról, 1 hitszónokról és 1 kisegítő tanerőről s mindezeknek az eltartása, valamint az épületek jókarban tartása a tanulmányi alap minden megterhelése nélkül kizárólag a bencés rendre hármlik. Ugyanilyen kötelezettséget vállalt *Zuri Fülöp* ciszterci apát 1783 máj 20-án az egi, *Csák Gellért* jászóvári premontrei prépost 1781 január 22-én pedig a rozsnói gimnáziumra nézve. E három renden kívül még a volt pálos szerzet tagjai vették át a szakolczai és a pápai grammatikai iskolákat 1787-ben.⁸⁵

Mikor a rendek praelatusai a nevezett gimnáziumokat átvették, teljes egészében megvolt rendi vagyonuk is. Csakis ennek birtoklásában vállalhatták most is fentebbi kötelezettségüket. Ámde a felosztás után

⁸¹ Staatsarchiv in Wien: St. R.: Nr. 2205—801.

⁸² U. o.

⁸³ U. o.

⁸⁴ Die Wiederherstellung des Benedictiner-Ordens gehört zu den Reservat-Rechten der Krone. und ist daher für den Landtag gar nicht geeignet. U. o.

⁸⁵ . . . erga pensionem e Fundo religionis ac remunerationem 30 fl. e fundo Studiorum percipiendam. Orsz. Levélt.: Kanc. Osztály Nr. 12043—1801.

vagyonukra a vallásalap tette rá a kezét, viszont a három gimnázium meg a tanulmányi alapot terhelte addig. Már most nézeteltérés támadt a két alap között, hogy melyik fedezze a három gimnáziummal járó 46026 frt. 25⁶/₈ kr. költségeket? Sem az egyik, sem a másik nem akarta, a rendeknek pedig nem volt miből. Így hát a tanulmányialap felterjesztést intézett az uralkodóhoz, hogy a vitás kérdésben ő döntsön, mielőtt kimondaná a nevezett rendek visszaállítását.⁸⁶ A felterjesztésre először a magy. kir. udv. kancellária tette meg (1801 okt. 8-án) írásos észrevételeit. Szerinte a három gimnázium azelőtt a jezsuiták vezetése alatt állott; miután őket feloszlatták, a bencések, ciszterciek és premontreiek minden állami ellenszolgáltatás nélkül vették át az iskolákat. Ha erre hajlandók most is, visszaállításuk ajánlatos lenne, de ha a fenti összeg továbbra is a tanulmányi alapot terhelné, ez esetben csak a bencéseket és a magyar eredetű pálosokat kellene helyreállítani. Ezzel is az ifjúság oktatásügye jobb mederbe kerülne, a tanulmányi alapon is segítve volna, mivel ezen szerzetesrendek eltartása jóval kevesebbe kerülne, mintha világi tanerőket és igazgatókat alkalmaznának.⁸⁷ A kancellária véleményét magáévá tette József nádor is.⁸⁸

A kérdés most már ilyen megvilágításban került vissza az államtanácshoz, melynek részéről először *Somogyi* tanácsos szólott hozzá. A megoldást a bencések és pálosok helyreállításával nem tartotta kielégítőnek, hanem várta a továbbiakra még a nádor újabb javaslatát.⁸⁹ Kollowrat szerint a Felső elhatározott szándéka, hogy a bencéseket, cisztercieket és premontreieket állítja vissza, így hát a tárgyalás csak róluk szólhat.⁴⁰ E két hozzászólás bizonyos mértékben keresztelte a kancellária javaslatát, s a nádornak valahogy összhangba kellett hoznia a kettőt. A legnagyobb nehézséget a kérdés anyagi része okozta. Mivel az alapok a megrázkódtatás veszélye nélkül nem mondhattak le az alapítványi birtokokról, a nádor azon volt, hogy amennyiben lehet, megmentse azokat, de emellett a rendek kívánságait is kielégítse. Éppen azért okt. 18-iki újabb beadványában azt ajánlotta a királynak, hogy az alapítványi birtokok továbbra is maradjanak meg a status quo-ban, annál is inkább, mivel ezek végső elemzésben, mint a korona javai kerültek a vallásalap birtokába; ezekből a szükséghez képest ismét részesülhetnek a szóbanforgó szerzetesrendek s ami az ő dotációjuk után feleslegként megmarad, azt vagy bérbe kellene adni, vagy pedig eladni, miáltal a vallásalapot nem érné

⁸⁶ Orsz. Levélt.: Kanc. Oszt. Nr. 20205—1801.

⁸⁷ U. o. Nr. 12043—1801.

⁸⁸ V. ö. Domanovszky Sándor: i. m. I. k. 458—59. l.

⁸⁹ Staatsarchiv in Wien: St. R. Nr. 3695—1801.

⁴⁰ U. o.

érzékeny károsodás. Minthogy vita tárgyát alkotta az is, vajon a visszaállítás a korona vagy pedig az országgyűlés joga-e, a nádor erre is megadta a választ. Az az elgondolás, — úgymond, — hogy a visszaállítás a regnikoláris bizottság munkálatai alapján csak az országgyűlésen történhetik meg, önmagától szertefoszlik a visszaállítás üdvös rendelete által. Nincs olyan törvény, amely a királyi hatalmat ezen a téren korlátozhatná, de különben is maguk az ország rendjei kérték a királyt 1796-ban, hogy az országgyűlés idejének bevárása nélkül intézkedjék az oktatásügy terén s ami ezzel szorosán összefügg: állítsa vissza a szerzetesrendeket, hiszen ezzel még a lelkipásztorkodásnak is hasznot hajt. A Felsőnek ily irányú legmagasabb rendelete csak segítené az országgyűlést, de meg a vallás alapot, sőt a visszaállítandó szerzetesrendeket is, akiknek a révén az oktatásügy a legjobb mederbe terelődnek.⁴¹

A nádor felterjesztéséhez először ismét Somogyi államtanácsos szólott hozzá (nov. 8). A szerzetesrendek visszaállítását, — az ifjúság jobb nevelését és oktatását tekintve — nemcsak tanácsosnak, de egyenesen szükségesnek is tartotta. Azóta, hogy a jezsuiták feloszlattak s az oktatásügy aláhanyatlott, az erkölcsiség s a gondolkodásmód évről-évre oly mélyre süllyedt, hogyha ezt idejében meg nem akadályozzák, a legrosszabb következményektől lehet tartani. Súlyosbítja a helyzetet az is, hogy az alkalmas tanerők évről-évre fogynak s utánpótlásuk a legnagyobb nehézségekkel jár. Somogyi nem hagyta figyelmen kívül a tanulmányi alap aggasztó helyzetét sem, de ennek anyagi megmentését épen abban látta, ha megszabadul a kérdéses gimnáziumoktól s azokat átengedi a szerzetes rendeknek. Már ebből a szempontból, de meg azért is, mivel az országos rendek kérték már az érdemekben oly gazdag bencésrend visszaállítását s ezt javasolta a regnikoláris bizottság is, azon a nézeten volt, hogy a király a nevezett rendet már most állítsa vissza, a többire nézve pedig később döntsön, amikor a nádor az előmunkálatokat befejezte.⁴² Felfogásának sikerült már megnyerni Kolowratot is, aki szintén úgy látta, hogy az erkölcsiség minden vonalon meglazult, s idő kell hozzá, amíg az a vallásos nevelés révén újra helyreállhat. A tanulmányi rendet mindenütt, így Magyarországon is ennek szolgálatába kell szegődíteni s erre a legalkalmasabbak a szerzetesek.⁴³

Az óhaj tehát általános volt, s az uralkodó ennek alapján elrendelte a bencés, ciszterci és premontrai rendnek a visszaállítását, meghagyva a

⁴¹ U. o.

⁴² U. o.

⁴³ U. o.

nádornak, hogy a részletekre vonatkozólag újabb javaslatot készítsen.⁴⁴ A rendeletet három nap múlva kézbesítették a magy. kir. udv. kancelláriának is, amit a nevezett rendek a legnagyobb örömmel vettek tudomásul.⁴⁵ Amikor tehát dec. 1-én összeült az udvari konferencia, amelyen megjelent Ferenc király, József nádor, Károly főherceg és Kolowrat, mint állam- és konferenciaminiszterek, gróf Colloredo konferencia- és kabinetminiszter, gróf Pálffy magyar kancellár, herceg Trautmannsdorf állam- és konferenciaminiszter, gróf Cobenzl udvari és állami vicekancellár, Nagy personalis, Fechtig és Somogyi államtanácsosok, hogy döntsenek József nádor jún. 17. és 19-iki felterjesztésének egyes pontjairól, a szerzetesrendek visszaállítása tárgyában nem volt más teendőjük, minthogy megállapították, hogy legutóbb már parancs ment a bencések, ciszterciek és premonstreiek visszaállítására.⁴⁶ Azok közül, akik oly lelkes propagálói voltak e gondolatnak, többen már nem érhették meg valóraválását. Így még 1799-ben meghalt Batthyany primás, aki a regnikoláris bizottságnak volt az elnöke s mint ilyen sokat tett, hogy a szerzetek kérése teljesezésbe menjen. Követte őt a sírba a következő év március 29-én Zuri Fülöp ciszterci apát s 1801 okt. 20-án Somogyi Dániel bencés főapát is.

III.

Ezekután már csak a részletkérdések elintézése volt hátra, ami szintén gyors ütemben ment előre. József nádor még Bécsben magához kérte Novák Krizosztom bencés apátot, hogy egynémely kérdést megtárgyaljon vele. Novák azt a tanácsot adta a királyi hercegnek, hogy a három szerzet képviselőit és a regnikoláris bizottság tagjait közös megbeszélésre hívja össze, hogy ezen a felmerült ellentéteket kiküszöböljék s minél egységesebb formában tudjanak határozni. A nádor erre hajlott s a három rend képviselőit meg is hívta a dec. 5-re kitézött, de más irányú elfoglaltsága miatt dec. 15-én megtartott budai tanácskozásra. A regnikoláris bizottság tagjai közül megjelent ezen *Kollonich László* kalocsai érsek, továbbá *Almássy Ignác*, *Esterházy József*, *Mitterpacher Dániel*, *Szerdahelyi Pál*, *Bisztriczey* és *Purmann*. A bencés rendet Novákon kívül még

⁴⁴ Placet fundata Dilectionis Vestrae opinio, in cuius sequelam ordinem Benedictinorum, Cistercienses item et Praemonstratenses in Hungaria praefereñter in integrum restituendos esse decerno, ulteriorem de modalitate restitutionis huius, eamque celeriozem Dilectionis Vestrae praesto laturus opinionem. U. o.

⁴⁵ A pannonhalmi főapátság kéziratárában őrzött perjeli napló 1802 nov. 11-hez ezeket jegyzi fel: Hac die evoluto proximo anno subscripsit decretum restitutionis nostrae Sua Maiestas. Füßy Tamás: VII. Pius pápasága I. 31. l.

⁴⁶ V. ö. Domanovszky Sándor: i. m. I. k. 421. és 423. l.

Cervus Ádám topolyai-, *Kovács Flórián* tihanyi-, *Kovács Rupert* tényői plebános, *Mollik Tóbiás* győri theol. tanár s *Pausz Ámánd* kiscelli lelkész képviselték.⁴⁷ A ciszterci pilis-pásztói apátság részéről *Stanislaw Tecelinnek* kellett volna megjelennie, ő azonban maga helyett az apátság ügyészét *Okolicsányi Istvánt* és *Pásztai Rajmund* egri gimnáziumi igazgatót bízta meg a rendi képvisellel. A jászói premontrei prépostság részéről *Zasio András* három rendtársával: *Fehér Gáborral*, *Gedeon Ludolf*tal és *Lovassy Elemérrel* jelent meg, míg Csornát *Harsányi István* képviselte.⁴⁸ József nádor lekötelező szívességgel fogadta őket, majd felolvastatta előttük *Ferenc király* legkegyelmesebb határozatát, amely szerint az ország érdekének megfelelően az ifjúság nevelését és oktatását kiveszi a világiak kezéből, akik sem a tudomány, sem pedig az erkölcsiség terén nem tudtak kellő eredményt felmutatni s azt a szerzetesrendekre bízta.⁴⁹

Ezután áttértek a tárgyalásra. Elsőnek a rendek képviselői szóltak a kérdéshez, utánuk a bizottság tagjai s a kettő alapján meghozták a döntést. Nézeteltérések bőven akadtak, amennyiben a három szerzetesrend tulságosan a maga érdekeit állította előtérbe, viszont a bizottság az állami szempontokat és előnyöket domborította ki. A nádornak nem egyszer kellett közbeszólni s bölcs mérsékletével sikerült az ellentéteket át-hidalni. A bencésekre vonatkozólag *Novák apát* azt óhajtotta, hogy mi-ként a multban, úgy most is a pannonhalmi főapátság mellett állíttassanak vissza a dömölki, bakonybéli s a tihanyi apátságok is. A rend kapja vissza korábbi törzsvagyonát, mert csak ennek birtokában tudja vállalni a kijelölt győri, kőszegi, nagyszombati, komáromi, esztergomi és székesfehérvári gimnáziumok vezetését. Ami a rendtagok számát és díjazását illeti, arra vonatkozólag az volt a kívánsága, hogy Pannonhalma, mint a rendi élet székhelye 50—60 taggal szerepeljen, mely számba beleértette a növendékeket is. Ezek ellátására évi 50.000 frt.-t irányozott elő. A fiók-apátságok létszámát az apátokon kívül 10—15-ös számban állapította meg s ezekre évi 25.000 frt.-t vett fel. Az egyes gimnáziumokban 12 tagból álló tanári kart gondolt szükségesnek s ezek eltartására évi 6000, a hat gimnáziumra tehát 36.000 frt.-t irányozott elő. Az előre nem látható kiadások fedezésére még 14.000 frt.-t vett fel s így az eddigi összegek 125.000 frt.-ra rugtak. Előterjesztését még azzal a kívánsággal zárta le, hogy Pannonhalma kapja vissza korábbi hiteles helyi minőségét, egykori plebániáit s ezek felett a főapátnak épen úgy mint a multban, a jövőben is legyen meg a püspöki joghatósága; ezenkívül mindazon városok-

⁴⁷ Sörös Pongrác: i. m. VI A. k. 14. l.

⁴⁸ A prem. k. rend jubileumi névtára 28—29. l.

⁴⁹ U. o.

ban, ahol a bencések, mint tanárok letelepednek, kapjanak templomot, rendházat s alkalmas épületet a gimnázium számára.

Vele szemben a regnikoláris bizottságnak az volt a véleménye, hogy a fiókapátságok visszaállítása egészen felesleges, hiszen anélkül, hogy hasznot hajtánának, csak terhére lennének a vallásalapnak. A nádor ezt a felfogást helytelenítette s így a bizottság is elállt tőle, csupán azt kívánta, hogy az apátok évi javadalmazása az 1000 frt-t ne haladja túl. Nováknak ez annál kevésbé tetszett, hiszen mint mondotta, már a felosztás előtt is napi 4 frt-ban részesültek. Végül is a nádor indítványára elfogadták, hogy évente 2000 frt-t kapjanak. A bizottság túlmagasnak tartotta a Novák által megállapított létszámot is. Szerinte elegendő volna, ha Pannonhalma 12 taggal, a többi házak pedig csak 8-cal szerepelnének. Ez a felfogás is szembetalálta magát a nádorral, aki megjegyezte, hogy e korlátozásra semmi szükség, hiszen kezdetben a rendnek úgysem lesz elég embere, s ha később növekszik is ez a szám, az sem lesz baj, feltevé, ha ez nem jár a vallásalap megterhelésével. A bizottság ellenezte azt is, hogy a rend ismét visszakapja korábbi plebániáit s ezeket csupán a konventek és a jószágkormányzóságok székhelyére akarta korlátozni, míg a többit világipapok vezetésére kívánta bízni. Azt természetesnek találta, hogy a törzsvagyon kerüljön vissza, de ennek terhére a vallásalap számára, mint járandóságot évi 57050 frt-t szabott ki s annyiszor 450 frt-t, mint amennyivel kevesebb lesz a majd végleg megállapított létszám; továbbá arra kötelezte a rendet, hogy az időközben megrongált rendi-épületeket a saját költségére hozza helyre. Már a gimnáziumi épületekről való gondoskodás a vallásalap feladata lesz. A nádor ezen a ponton is módosított, amennyiben úgy határozott, hogy az első renoválások is a vallásalapot terheljék s később se zárkozzék el az ilynemű segélyezésektől, de ez esetben elszámolással tartozzék majd a rend. Kimondta azt is, hogy a még meglévő templomi felszerelések is visszakerülnek a rend tulajdonába, amik pedig időközben eladattak, azoknak ellenértéke térül vissza. A rend köteles elvállalni a felosztás előtti fundációs miséket, anélkül, hogy ez a vallásalap terhére esnék. A várerődítési költségek mennyiségéről és mikéntjéről nem határoztak, ezt az uralkodó döntésére bízták.⁶⁰

A premontreiek igényeit Zasio és Harsányi adták elő. Mindketten azon voltak, hogy ne csak Jászó és Csorna tartsa meg különállását, hanem a leleszi, váradhegyfoki és a jánoshidai prépostság is. Az előbbi kettő azért, mert ülés és szavazati joggal bírt a törvényhozásban, az utóbbi pedig, mivel akkor még élt kinevezett prépostja. A bizottság nem ment bele az

⁶⁰ Staatsarchiv : St. R. Nr. 251--1802. jan. 21.

ötös különállásba s azt csak Jászóra és Csornára korlátozta s Leleszt és Váradhegyfokot a jászói prépostságba s Jánoshidát épúgy mint Türrjét, a csornaiba olvasztotta. Az előbbi prépostságnak vállalnia kellett az ungvári, a nagyvárad, a löcsei s a rozsnyói gimnáziumok vezetését, az utóbbinak pedig a keszthelyit és a szombathelyit, de amennyiben ez utóbbi valami módon meghiúsulna, úgy helyette más városban kap egyet. Zasio és Harsányi szívesen vállalkoztak rá, csupán azt kérték, hogy régi birtokaikat ők is kapják vissza. Mivel azonban a jászói prépostság évi hozama nem volt több, mint 30.000 frt, viszont az egyes gimnáziumokra tervezett 8 tanár s a különböző rendi hivatalban levő 37 rendtag, összesen 69 embernek az eltartása kb. 35.000 frt-ba került volna, azért Zasio azt kívánta, hogy a felmerülő különbözetet a vallásalap térítse meg. Tekintettel arra, hogy Csornára csak két gimnázium volt tervezve, Harsányi a Jászóra felvett tételeket a felére redukálta. A bizottság a létszámot itt is nagyinak tartotta s azt ajánlotta, hogy Jászó elégedjék meg 57, Csorna pedig 40 rendtaggal. Míg a bencéseknel egy rendtagra 450 frt-t vett fel, addig a premonstreieknél 500-at, indokul hozván fel, hogy kanonokrend s fehér öltönyük is költségesebb, mint a bencések fekete ruhája. A prépostok javadalmazására évi 4000 frt-t irányzott elő. Költség megtakarítás céljából azt is ajánlotta, hogy a csornaiak növendékeiket Jászón neveltessék s ezért a két prépostság egymásközt számoljon el. Mivel a multból maradt Jászó terhére 3049 frt. 10 kr. Csornára pedig 20.921 frt. és 44 kr. adósság, erről úgy döntött, hogy az összegek vétessenek előjegyzésbe s alkalmas időben azokat a két prépostság fizesse meg a vallásalaphoz. Ez utóbbi feladata lesz, hogy a jászói leégett templomot újra felépíttesse, a szükséges tatarozásokat mindkét prépostságban elvégeztesse, a gimnáziumi épületekről és rendházakról gondoskodjék, de mindennek fejében köteles munkaképtelen szerzeteseit eltartani, anélkül, hogy ezt felszámíthatná a vallásalap terhére. Ennek a pénztárába fizet évenként annyiszor 500 frt-t, mint amennyivel kevesebb lesz a rendtagok száma a végleg megállapított quotánál. A várerődítési költségekről itt sem határoztak, akárcsak a szóban forgó másik két rendnél.⁶¹

A ciszterciek nevében Pászty és Marschalkó nem kívánták Pilis-Pásztónak önálló apátságra való emelését, hanem azt kérték, hogy maradjon meg perjelségnek, mivel négy megyében fekvő apró birtokai nem képesek az apátság és ennek terhére felvett egri gimnázium eltartására. A bizottság e kérést elvetette, abból indulván ki, hogy a heiligenkreuzi apát vizitációs útjára évenként ugyis kellene fizetni 1000 frt-t s ennél nem

⁶¹ U. o.

kerül sokkal többbe az apát javadalmazása sem. Helyeselte azt József nádor is, csupán még azt fűzte hozzá, hogy az apát személyi kiadására évi 3000 frt-t vegyenek fel. Pászty és Marschalkó ígéretet kapott arra is, hogy az egri templomot és rendházat, a vallásalap helyreállítja, gondoskodik a gimnázium épületéről s tatarozási költségekre évente még 980 frt.-t kap az apátság.⁵²

A regnikoláris bizottság még egy-két általános szempontot szögezett le. Nevezetesen, hogy a két utóbbi rend is csak korlátolt számban kapjon plebániákat s csak úgy, ha nem esik a tanítás hátrányára s a vallásalap külön terhére; mindegyik köteles a fundációs miséket elvégezni s amennyiben évi jövedelmi felesleg mutatkoznék, azt a vallásalapnak át-szolgáltatni. Mivel a vallásalapot a rendi birtokok kiszolgáltatásával érzékeny veszteség érte, azért a bizottság úgy döntött, hogy a zirci, szentgotthárdi, zalavári és telki apátságok, mint amelyek a külföldieknek voltak a fiókjai, jövedelmük tetemes részét is a külföldre küldték s itthon még iskolai fentartási kötelezettségük sem volt, kárpótlásként bizonyos összeggel járuljanak a vallásalap pénztárához. Végül azt javasolta a bizottság, hogy a szóba került 13 gimnázium eddigi tanárainak illetmény rendezését a vallás és a tanulmányi alap egymásközt intézze el.⁵³

A bizottság és a rendi képviselők elvégezvén a maguk feladaát, javaslatukat átküldték a magy. kir. udv. kancelláriához. Itt részben helyeslésre, részben pedig kifogásra talált az elaboratum. Mindenekelőtt helytelenítette a bizottság azon kívánságát, hogy a bencések visszakapott birtokaik után évi 57050 frt-t fizessenek a vallásalapnak. Ezt annál is inkább elvetendőnek tartotta, mert még a legnagyobb egyházi javadalmások sem fizettek ennyit s különben is ily esetben a rend inkább csak haszonélvezője, mint tulajdonosa lett volna birtokainak. Elegendőnek tartotta, ha a jövedelem 20%-át adják le. Azonban, hogy a vallásalapnak még így se legyen oka a panaszra, azt javasolta, hogy a rend fogadja el mindazon plebániákat, melyek birtokához közel esnek, miáltal a vallásalap lényeges tehertől szabadul meg. Nem tette magáévá a bizottság azon javaslatát sem, hogy a másik két rend is számoljon el jövedelmi feleslegével s évenként 450, illetve a premontrei rend 500 frt.-t térítsen vissza mindaddig, míg teljes lesz a taglétszám. Szerinte erre semmi szükség nincsen, hiszen kezdetben mindegyik rend kénytelen lesz több noviciust felvenni s azután világi tanerőket is kell alkalmaznia, ami szintén kiadást jelent. A vallásalap kárpótolhatja magát az idegen főhatóságok alatt álló apátságokból. Igaz, hogy ez kissé körülményes volt. Zirc pl. a porosz fennhatóság alatt álló Henrichaunak volt a fiókja. Hogy ezt miké-

⁵² U. o.

⁵³ U. o.

pen lehetett volna megadóztatni, arra nézve nem adott javaslatot, hanem a megoldást az uralkodóra bízta. Zalavárra már bátran kimondta a véleményét; nevezetesen a lelkipásztori munkát az apátság végezze el a maga hatáskörében, viszont, mivel iskolát nem kell neki tartani, ennek fejében a vallásalapnak fizessen jövedelme után 20 %-ot. A szentgotthárdi és a telki apátságra nézve az volt a véleménye, hogy az uralkodó kötelezze a heiligenkreuzi és a schotteni apátokat jövedelmi kimutatás elkészítésére s ennek arányában azután ki lehet rájuk vetni az illetéket.

A rendi birtokok s a templomi felszerelések átadását, vagy értékük megtérítését illetőleg egyetértett a bizottság javaslatával, csupán még azt ajánlotta, hogy a.) a szerződéses viszonyban álló bérlőknek egyik rend se mondhasson fel a bérlet lejártáig, ha azok a körülírt feltételeknek megfelelnek; b.) a rendek kötelesek a birtokaikat terhelő vallásalap hátralékos követeléseit a nevezett alap részére behajtani és beszolgáltatni három éves részletekben oly módon, hogy a behajtás fejében 15 %-ot levonhatnak maguknak; c.) a vallásalapnak ne legyen más kötelezettsége, mint a visszaállítás után viselje a szükséges templomi és kolostori renoválásoknak a költségeit és gondoskodjék megfelelő épületekről az iskolák számára; d.) már a balatonfüredi gyógyfürdő építkezését az engedélyezett tervek alapján a tihanyi apátságnak kellene végrehajtani s tudomására kellene hozni azt is, hogy ott a megengedett helyen, a magánosok által kezdeményezett építkezéseket nem akadályozhatja meg.

A gimnáziumi székhelyekkel meg volt elégedve, csupán az ungvárit tartotta szükségesnek egy közelebb fekvővel felcseréltetni.

Igen fontos kérdésnek tekintette a rendfőnökök kinevezését, azért kitért erre is. A régi időkben ezt a méltóságot a fogadalmas rendtagok választás után töltötték be. 1639-ben történt első ízben, hogy pl. a pannonhalmi főapátot a király nevezte ki. 1768-ban ez a szokás akként módosult, hogy a rendtagok a legalkalmasabbakat felterjesztették az uralkodó elé s belőlük választotta és nevezte ki a neki legmegfelelőbbet. A kancellária ezt a gyakorlatot tartotta a leghelyesebbnek, de a jelen esetben nem lehetett végrehajtani, mivel a rendtagok szerteszét éltek. Azt ajánlotta tehát, hogy ezen első alkalommal a király minden további nélkül nevezze ki a főapátot s ennek megtörténte és az ő meghallgatása után az apátokat. Már a jövőben az 1768 óta divó szokásnak lehet helyet adni. A pannonhalmi főapátra nézve volt még egy megjegyzése, t. i. hogy ne kaphasson egyházmegyei joghatóságot, mert szerinte ez csak a püspököket illeti meg s különben is a surlódások elkerülése végett II. József megszüntette, mielőtt még feloszlatta volna a rendet. A főapát elégedjék meg csupán a piebániák vezetési jogával.⁵⁴

⁵⁴ U. o.

A kérdés részleteiben tehát eléggé elágazódtak a vélemények s ilyen formában is került fel az államtanácshoz. Itt Bruckentheiss foglalta össze a különböző nézeteket és Somogyi államtanácsos szolt hozzá elsőnek. Alapos tanulmány tárgyává tette az egészet s iparkodott kimerítő javaslatot nyújtani róla. Ahhoz szót sem engedett, hogy a visszaállítás levétesse a napirendről, hisz mint mondotta, ez a Felség egyenes akarata, aki egyrészt az alapító szent István király szándékát akarja újra megvalósítani, akinek a magyar bencések köszönhetik létüket, másrészt az ifjúság nevelését és oktatását akarja jobb irányba téríteni. S hogy az utóbbira mily nagy a szükség, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a jezsuiták feloszlatása után az ifjúság tanítása és nevelése egészen aláhanyatlott, amivel karöltve járt a vallásosságnak és a közerkölcsiségnek a meglazulása is. Ezt tehát meg kell akadályozni, amit csak úgy lehet elérni, ha a három rend újra helyreáll s gondjaiba veszi a középiskolai ifjúságot.⁵⁵ De a visszaállítást, úgy ahogy a regnikoláris bizottság elgondolta, nem lehet elérni.⁵⁶ Ezt példával is igazolta. A bencéseket hozta fel, akiknek számát előzetes tervezés szerint 123 tagban állapította meg. Ezekre évenként, beleértve a főapátok és apátok díjazását is, 60950 forint esnék, minek következtében egy-egy rendtagra mégcsak 500 ft. sem jutna. De ebből le kellene vonni még a rendházak, templomok, iskolák későbbi tatarozási költségeit, iskolai könyvek vásárlását, templomi szükségletek beszerzését, minek következtében alig maradna valami a megélhetésre. Ebből kifolyólag ő is ellenezte a bencésekre kirótt évi 57050 ft. kifizetését, a jövedelmi felesleg elszámolását s a hiányzó tagok után tervbevett 450—500 ft. kifizetését a vallásalap javára. Teljesen szükségtelennek tartotta a létszám korlátozást, mert ha az bekövetkezik úgy, mint a regnikoláris bizottság elgondolta,⁵⁷ akkor megtörténhetik az a visszás eset, hogy a főapát, vagy másutt az apát távolléte, a prior betegsége idején előljáró nélkül maradna a ház, ami pedig meg nem engedhető, főleg oly helyeken, ahol noviciusok és kispapok nevelődnek.

Az ő javaslata tehát az volt, hogy a három rendet okvetlenül vissza kell állítani és pedig a bencéseknél a fő- és a mellékapászatokat, a premonstreieknél külön a Jászóval egyesített leleszi és váradhegyfoki s ugyancsak külön a Csornával egyesített jánoshidai és türjei prépostságot. Mind a három rend kapja vissza megszorítások nélkül eredeti birtokait és összes tőkéit, még meglévő könyvtárait, templomi felszereléseit, eladott in-

⁵⁵ U. o.

⁵⁶ . . . Selbst die Commission, von der Substratum kömmt, die Sache so hingestellt hat, dass der Erfolg oder späth oder gar nicht erwarten wäre. U. o.

⁵⁷ . . . Hinaus können E. M. zu ersehen geruhen, auf welche Weise die Commissionglieder die Sache der allhsten Restitution behandelt haben. U. o.

góságainak pedig az ellenértékét. Külön a pannonhalmi főapátot fel kell ruházni a birtokain fekvő plebániák felett püspöki joghatósággal, amint ennek birtokában volt akkor, midőn szent István a bencésrendet Magyarországon meghonosította. A javadalmak ellenében köteleztessenek a bencések a már említett hat gimnáziumon kívül még a pozsonyi, a soproni, a pécsi gimnáziumok, továbbá a pápai grammatikai iskola átvételére. A jászói premontreiek az ungvári gimnázium helyett megkaphatják a kassait, de csak oly feltétellel, ha ez utóbbi helyen az Akadémián is vállalják a tanítást. A csornaiak maradjanak meg Szombathelyen és Keszthelyen, a ciszterciek pedig Egerben. Ezen városok legtöbbjében még megvolt az eltörölt jezsuitáknak, pálosoknak, ferenceseknek és trinitáriusoknak a rendháza és temploma, Somogyi tehát azt ajánlotta, hogy ezeket ürítsék ki s megfelelően helyreállítva, bocsássák a rendek tulajdonába. Ahol pedig ilyen nem akadna, vagy nem volna megfelelő, ott azt ajánlotta, hogy a vallásalap gimnáziumokkal együtt építtessen újat.

A kijelölt iskolák ellátása az egyes rendek feladata lesz s az ő kötelességükké tette Somogyi, hogy a megfelelő tanárokról gondoskodjanak addig is, míg kellő számú rendi embereket nem tudnak alkalmazni. A kerületi főigazgatóknak csupán a felügyeleti jogot hagyta meg, egyébként minden más jogot a rendfőnökökre kívánt átruháztatni.

Ezen iskolák átadásával a tanulmányi alap nagy tehertől szabadult meg, viszont a vallásalapot a birtokok kiadásával súlyos veszteség érte. Hogy tehát a két alap között az egyenleg helyreálljon, azt javasolta, hogy az előbbi az utóbbinak bizonyos évi átalányt fizessen mindaddig, míg az más úton nem tudja magát kárpótolni. Így csak a bencés gimnáziumokat tekintve, a vallásalap évi 30000 frt-hoz jut, amit kiegészítenek még azok az összegek, miket a külföldi apátságoknak kell majd fizetni Zirc, Szentgotthárd, Zalavár és Telk után.

A rendfőnöki kinevezésre nézve elfogadta a kancellária javaslatát azzal a módosítással, hogy a fiókapátok kinevezése maradjon meg a főapát joga s a király az általa kinevezettet csak erősítse meg. A jelen esetben a pannonhalmi főapáti méltóságra *Novák Krizosztom* bakonybéli apátot s a pécsi kerület főigazgatóját ajánlotta, mint aki példás életével és tudományos képzettségével a legméltóbb volt rá. Akadnak — ugymond — olyanok is, akik tulságos szigorúsága miatt gáncsokodnak ellene, de ezt csak azok teszik, kik zabolátlan életmódjuk miatt félnek tőle és így szóra sem érdemesek.⁶⁸ Jászói prépostnak *Zasio Andrást*, csornainak pedig *Harsányi Istvánt* hozta javaslatba. A ciszterci apáti kinevezéssel még várnunk kellett, mert a személy megválasztása még nem volt biztos. Somogyinak még az volt a kérése, hogy a király díjmentesen szolgáltassa ki a

⁶⁸ U. o.

kinevezési okmányokat. Végül azon nézetének adott kifejezést, hogy a három rend bevezetését József nádorra kellene bízni, aki azt az egyházmegyei és vármegyei biztosok közreműködésével szent Benedek napján, azaz 1802 márc. 21-én végre is hajthatná.⁵⁹

Somogyi alapos votuma márc. 7-én került az államtanács ülésére s annak tagjai azt minden változtatás nélkül el is fogadták. Utána megszerkesztették a királyi resolútiót, amit I. Ferenc megerősítve és aláírva másnap már elküldetett a magyar kancellária elnökéhez, gróf Pálffyhoz.

Midőn elhatároztam, — ugymond, — hogy a bencéseket Magyarországon teljes épségükben visszaállítom, magától értetődik, hogy visszahelyezem fő- és fiókapátságaikat is mindazon birtokokkal, jogokkal és kiváltságokkal, amikkel rendelkeztek, mielőtt 1786-ban feloszlattak volna.⁶⁰ Ezután hét pontban kitért a rend és a vezetésével megbízott főapát kötelességeire. Ezek 1.-je, hogy a rendi birtokokon fekvő plebániák és helyi lelkészségek vezetését és gondozását a rendre hárítja. Ezekből — a kancellária javaslatával szemben — kihatározza az u. n. pannonhalmi egyházmegyét s a mindenkori főapátnak püspöki joghatóságot biztosít, úgy amint azt már szent István megtette az első főapáttal, amikor az országban még egyetlen püspökség sem volt. Ebből kifolyólag az ordinariusok nem kötelezhetik a főapátot, hogy egyházmegyéik szolgálatára szerzeteseit átengedje, ellenben a rend visszaállításától kezdődően megszűnik joghatóságuk mindazon bencés szerzetesek felett, akiket a rend feloszlása után átvettek egyházmegyéik kötelékébe s őket tartoznak a rendbe visszabocsátani. A 2. pont intézkedik azon iskolák átvételéről, amelyekről már szó volt; a 3. a főapát belátására bizza a rendtagok számát, de megkívánja, hogy fokozatosan el kell érniök azt a mennyiséget, ami az ifjúság oktatásánál s a hívek lelki gondozásánál feltétlenül szükséges. Már itt is hangsúlyozza, hogy egyes házaikban az előljáróság felügyelete alatt a szerzetesi regula szellemében kell élniök s ezért a 4. pontban elsorolja az egyes templomokat, kolostorokat és gimnáziumokat, ahol a vita communis-t folytathatják s a tanítást elvégezhetik. Az 5. a gimnáziumokra nézve a főapátnak adja meg a teljes joghatóságot s a tanulmányi főigazgatóknak csak a *mérsékelt* felügyeleti jogot hagyja meg. A 6. pont kötelességévé teszi a főapátnak, hogy gondoskodjék szerzetesei tudományos kiképeztetéséről s megengedi, hogy noviciusai 21. évük betöltése után fogadalmat tehessenek. A 7. felmenti a rendet mindazon fizetési kötelezettségek alól, melyeket a vallásalappal szemben a regnikoláris bizottság akart rá kiszabni. Hogy a várerődítési alaphoz hozzá kell-e járulnia

⁵⁹ U. o.

⁶⁰ U. o. és Arch. Seg. Vat.: Nunz di Germ. fasc. 700. Nr. 227. 1802. márc. 20.

s ha igen, mennyivel, azt a jog és a méltányosságnak megfelelően — így hangzik a királyi szó — a maga idejében meg fogom állapítani.⁶¹ Majd intézkedik a már előadott módon, hogy a vallásalap vagyoni mérlege a megcsappant jövedelem-forrásai miatt miként jusson egyensúlyba. Megigéri azt is, hogy a zirci-ciszterci konventre vonatkozólag sietni fog a szükséges intézkedésekkel.⁶²

A zalavári bencés apátságot illetőleg pedig már közzé is tette végzését.⁶³

Ezek megállapítása után Novák Krizosztomot kinevezte pannonhalmi főapátnak azzal a meghagyással, hogy a kancellária díjmentesen szolgáltatassa ki neki az okmányokat. A jövőre nézve pedig meghagyta, hogy a mindenkori király a főapátok és apátok kinevezése körül úgy járjon el, amint azt Somogyi ajánlotta. A kancellária figyelmét még felhívta arra is, hogy a birtokátadásnál a rend képviselői a királyi biztossal jegyzőkönyvileg egyezzenek meg egy bizonyos állandó összegre nézve, mely a jövőben előforduló tatarozási költségekre fog szolgálni. Erre a célra a király a bencések rendelkezésére bocsátotta még az ú. n. Csáky-alapot, melynek tőkéje 27.000 frt.-ot tett ki. A resolutio ugyanolyan módosítással, mint a kancellária ajánlotta, elfogadta az a.) b.) c.) és d.) pontú javaslatot is.

A Somogyi által tervezett szent-Benedek napi beiktatást az idő rövidsége miatt nem lehetett megtartani, ezért a resolutio ezt ápr. 25.-ikében állapította meg. Biztosul *Kollonich László* kalocsai érseket nevezte ki, amennyiben pedig akadályozva lenne a megjelenésen, akkor *Milaszin Miklós* székesfehérvári püspököt.⁶⁴

A ciszterciek és a premontriek visszaállításánál a resolutio ugyanazokat az elveket hangoztatta, mint fentebb a bencéseknél. Jászói préposttá *Zasio Andrást*, csornaivá pedig *Harsányi Istvánt* nevezte ki. A

⁶¹ U. o.

⁶² A zirci apátság ugyanis a mohácsi vész után elvesztette önállóságát s egy ideig (1569) a komendátorok kezén volt, utánuk pedig a lilienfeldi (1699), majd pedig a henrichaui apátságok fennhatósága alá került (1810). I. Ferenc már 1793-ban meghagyta a henrichaui apátnak, *Gloger Konstantinnak*, hogy Zircre csak magyar tagokat helyezzen s élükre magyar priort állítson. Ez meg is történt, ami a németeknek nem tetszett. A korábbi ellentétek így megmaradtak, aminek I. Ferenc király úgy vetett véget, hogy 1802 júl. 1-én szigorú rendeletet bocsátott ki, amelyben felújította korábbi akaratát. Ezzel útját egyengette Zirc önállóságának is, ami azonban csak *Henrichau megszűnése* (1810) után 1814-ben következett be. V. ö. *Horváth Konstantin: Zirc története. Veszprém 1930. 191 l.*

⁶³ A zalavári apátságot I. Ferenc továbbra is meghagyta a göttweigi fiókjának s élére az 1801 ápr. 20-án elhalt *Janke Domokos* után *Schlichtinger Farkas göttweigi* per-jelt nevezte ki apátnak. V. ö. *Füssy Tamás: A zalavári apátság története 294 l. Hosszas küzdelmek és tárgyalások után csak 1885-ben sikerült elérni, hogy Zalavár fiókapátsága lehetett Pannonhalmának. U. o. 357 l.*

⁶⁴ *Staatsarchiv: St. R. Nr. 251—1802.*

beiktatás napjául ezeknél is ápr. 25.-ikét jelölte ki s az előbbinél biztosként *Szanyi Ferenc* rosnyói-, az utóbbinál pedig *Fengler József* győri püspököt bizta meg. A pásztói apáti székhelyével még várni kellett, mivel József nádor felterjesztése késett.

A fenti elvek alapján kellett megszerkeszteni a kancelláriának a három rend részére a visszaállítási s a rendfőnöki kinevezési okmányokat is. A bencések és a premontreiek részére ez megtörtént márc. 12-én, míg a ciszterciek részére csak jun. 25-én.⁶⁵ A beiktatás is ugyanolyan körülmények között s a kitűzött napon fényes ünnepség keretében ment végbe az előbbi két rend részéről székhelyeiken, míg a pilis-pasztói cisztercieké csak máj. 8-án Egerben. Kir. biztosként szerepelt *Miklóssy Ferenc* felszentelt püspök s egri nagyprépost. Mivel az apáti kinevezés még nem történt meg, azért Miklóssy rendi képviselőül *Pásztly Rajmundot* és *Marchek Vilmos* ciszt. szerzeteseket kérte fel, akik máj. 8-án meg is jelentek Egerben s a püspöktől átvették az apátságot.⁶⁶ Az apát kinevezése sem késett már soká. József nádor erre a méltóságra *Schumann Teofil* azelőtt az egri, most pedig a heiligenkreuzi konvent tagját terjesztette fel, akit a király jun. 25-én ki is nevezett.⁶⁷

A visszaállítás ténye ezzel befejeződött. Ha a személyi ambíciók ki nem elégülése miatt egyesekben volt is némi lehangoltság, de a rendtákokat általában az igazi szerzetesi öröm fogta el, hogy annyi évi távollét s oly sok küzdelem után mégis csak hazatérhettek monostoraikba. Ezen öröm visszhangjaként kell tekintenünk a többek közt azt a két hódoló feliratot is, amit a kancellária útján Novák (1802. jun. 4.) és Schuman (1802. okt. 29.) terjesztettek az uralkodó elé. Mindkettő rendje nevében bensőséges hálát mond a visszaállításért s továbbra is kéri az uralkodó kegyét rendje számára. Igéri, hogy a beiktatás napja minden évben ünnepe lesz a szerzetnek s egyben figyelmeztet a visszaállítás kegyes ténnyére. A hála igaz jeléül mindegyik évente több szentmisét ajánl fel az uralkodóért, felséges házáért s mindazokért, akiknek a visszaállítás előmozdításában részük volt.⁶⁸

IV.

Még egy kérdés vár tisztázásra, nevezetesen mit szölt a római szent-
szék a szerzetesrendek visszaállításához, hiszen mint legközvetlenebb fő-

⁶⁵ Az eredeti latin visszaállítási oklevelet közli Fejér Gy.: *Jurium ac libertatum Rel. et Eccl. Catholicae*. Budapest, 1847. 464—468. A bencések magyar fordítása megtalálható: Sörös Pongrác i. m. VI. A. 17—20. l.

⁶⁶ Békefi Remig: *A páasztói apátság története*. Bp. 1902. II. k. 486. l.

⁶⁷ U. o. 490. l.

⁶⁸ Staatsarchiv: St. R. Nr. 2270—1802 és Nr. 4212—1802.

hatóságának, leginkább köze volt hozzá. Az kétségtelen, hogy szerzetek létesítéséhez, vagy megszüntetéséhez kizárólag csak neki van joga. De nálunk az utóbbi teljesen az ő kikapcsolásával történt. II. József ebbeli szándékát be nem jelentette, keresztülvitelét pedig a szentszék nem hagyta jóvá, legfeljebb tűrte, mert tűrnie kellett. Azonban minden alkalmat felhasználott, hogy az általa elismert és fel nem osztatott rendek visszakerülhessenek eredeti jogaikba. Mikor ez küszöbön állt, a király, de főképen tanácsosai úgy tekintették, mint az uralkodóház és a kérdéses rendek belügyét, amihez a szentszéknek édes kevés köze lehet. Ruffo nunciust tehát meg sem hívták a tárgyalásokra, csupán annak eredményét közölték vele, aki azt minden észrevétel nélkül a következő szavak kíséretében közölte *Consalvi* bíboros-államtitkárral: Ófelsége, a császár kiadta a bencések, premontreiek s a ciszterciek visszaállításáról szóló resolúcióját. Van szerencsém ennek másolatát Eminenciádnak hódolattal megküldeni.⁶⁹

Ez volt Ruffo nunciust utolsó jelentése Rómába. Feltűnő, hogy semmiféle kommentárt nem fűzött hozzá, amit a múltban mindig meg szokott tenni. Elmenőfélben volt s úgy gondolta, hogy az utódnak még nyílik alkalma bővebb tudósításokra s azokat közölheti a római kuriával. Az események azonban most már filmszerűen peregték le.

Ruffo kardinális után addig, amíg gróf *Severoli A. Gábor*, az újonnan kinevezett nunciust meg nem érkezett, *Giuseppe Albani* vette át a nunciatura vezetését. Tőle a szerzetesrendekre vonatkozólag csak egy jelentést (ápr. 24) sikerült megtalálni s ebben is csak annyit ír, hogy semmi újabb és érdekesebb dolgot nem tud közölni, minthogy kezében nincsenek újabb adatok. Annyi tény, hogy Ófelségének megjelentek a visszaállítási és kinevezési okiratai, s az a hír hallatszik, hogy a monarchia egyéb helyein is vissza akarja állítani a különböző konventeket, ennek a sikerén azonban kételkedik, mert tanácsosai csak erős megszorítással szeretnék azt megvalósítani.⁷⁰

A következő jelentések már *Severolitól* származnak. A máj. 12-ikiben röviden és a valóságnak megfelelően összefoglalja a visszaállítás tényét s az ápr. 25-én végbement beiktatást. Örömének ad kifejezést, hogy végrehaláhára megkezdheti a három rend üdvös működését, de hibáztatja azt a módot, ahogy az uralkodó a pannonhalmi főapátot s természetesen hozzá hasonlóan a többi prépostot és apátot kinevezte.⁷¹ Előadása szerint az egyházi méltóságok betöltéséről X. Leo pápa (1513—1521) az 1514 máj. 5-én kiadott *Supernae Dispositionis* kezdetű bullájában rendelkezik,

⁶⁹ Arch. Segr. Val. Nunz. di Germ. fasc. 700. 1802. márc. 20.

⁷⁰ U. o. Nunz. di Germ. Fasc. 699. 1802. ápr. 24.

⁷¹ U. o. Nunz. di Germ. Fasc. 701. 1802. máj. 12.

annak 3. és 9. §-ában.⁷² X. Leo III. Sándor pápa (1158—1181) idevonatkozó konstitúcióját veszi alapul s arra törekszik, hogy az egyháznagyok megválasztása a szentszék hatáskörébe tartozzék.

I. Ferenc ezt figyelmen kívül hagyta. Amint elhatározta, hogy visszaállítja a fenti rendeket, azonképen kinevezte az apátokat és prépostokat is, anélkül, hogy személyükre nézve a Szentszék véleményét kikérte volna. Ezen eljárásában kettős indok vezette, az egyik elméleti, a másik gyakorlati. Mint Magyarország apostoli királya, úgy gondolta, hogy főkegyúri jogainál fogva minden más tényező kihagyásával önállóan nevezheti ki az egyházi méltóságokra azokat, akiket alkalmasaknak talál. Ez elv alapján még a szentszéknel is feleslegesnek tartotta a személyi konzultálást. De nem vette figyelembe az első kinevezésnél a szerzetesek azon szokásjogát sem, hogy az általuk kandidáltak közül válasszon és nevezzen ki egyet.

A feloszlott rendek tagjai szétszóródtak. Egyesek, ha befogadták őket, a külföldi konventekben húzták meg magukat, mások idehaza egyházmegyei szolgálalba léptek, vagy úgy helyezkedtek el, ahogy bírtak. A szétszóródás másfél évtizede erősen lecsökkentette a rendi egységes szellemet s most, amikor arról volt szó, hogy újra megkezdhetik a monasztikus életet, elég heterogén lelkületből tevődtek össze. Akik távolabb álltak a szervezés munkájától, azok közül többen idegenül néztek azokra, akik serényen fáradoztak s szemükre vetették, hogy rendi apátságra, vagy prépostságra áhítoznak, ezért is sürgetik a rend visszaállítását. Ez a körülmény mind a három szerzetben előfordult, s így félő volt, hogy a jelölés megejtését izgatott korteskedések, esetleg szenvedélyes szócsaták előzik meg. Ennek akarta útját vágni ezen első alkalommal Ferenc király. S mint láttuk, környezete ezt rezervált jogának is tekintette, ezért mondotta Károly főherceg, hogy a visszaállításhoz még az országgyűlésnek sincs semmi köze. S ez utóbbi valóban nem is tett mást, mint hálásan megköszönte uralkodójának nemes elhatározását s hálát mondott József nádornak, akinek szintén jelentékeny része volt benne. Örült az egész ország s mint Severoli írta: kedves lesz a Szentatyának is, ha megtudja, hogy a jó magyarok minő vallásos buzgalommal vették tudomásul egyik legjelentősebb monostoruknak (Pannonhalmának) az újjáéledését.⁷³

Vigasztaló jelenség is, — mint Consalvi válaszolta — hogy a magyarországi bencések, ciszterciek és premonstreiek újra megkezdhetik szerzetesi életüket és áldásthozó működésüket. A szentszék effölötti örömébe azonban belevegyül némi keserűség is, főképen a szentmártoni főapátnak,

⁷² F. Gaude: Bullarium Romanum. Tom. V. pag. 605—6.

⁷³ Arch. Segr. Vat. Nunz. di Germ. fasc. 701. 1802 máj. 23.

Ófelsége a császár által történt kinevezésével kapcsolatban. Amennyiben igaz lehet az a gyakorlat, hogy Magyarországon az uralkodók választották meg és nevezték ki a főapátot, ép annyira kétségtelen, hogy a szentszék elnézésével ez csak a X. Leo bulláját megelőző időkben történhetett meg, hiszen a bulla világosan előírja a megválasztás formáját s büntetéssel sújtja azokat, akiknek hibájából szabálytalanul folyt volna le. Egyben azt is elrendeli, hogy a megválasztást követő hat hónapon belül a megválasztott köteles a taksát az apostoli kamarának befizetni. Ebből a bullából kitűnik az is, hogy a nevezett főapátság közvetlenül a szentszéknek van alárendelve s mint ilyennek, a főapáti megválasztása csak az esetben szabályos, ha a benne foglalt előírások szerint történik meg. Azt sem tudom, hogy minő alapja lehet az utóbbi időkben fennállt azon gyakorlatnak, mely szerint a konvent-tagok három személyt jelöltek ki, őket a király elé felterjesztették, hogy közülük nevezzen ki egyet. Érthetetlen, hogy a bulla világos rendelkezéseivel szemben, hogy fejlődhetett ki ez a gyakorlat. Tekintettel arra, hogy ennek megjelenésétől (1514) a folyó évig 308 esztendő mulott el s vele egyidőben vette kezdetét, miért nincs megjelölve pontosan a kezdés ideje, miért nincs bizonyítva, hogy a szentszék tudott róla, approbálta, vagy legalább hallgatólagosan tűrte azt. Mivel mindez hiányzik, jogosan feltételezhető, hogy csak újabb eredetű s oly bevett szokás, melynek alapja a kánonokban nincs, az igazság nélkül meghonosított szokás pedig nem más, mint tévedés.⁷⁴

Az államtitkárnak mindebben igaza volt. Mint láttuk a királyi kinevezés csak 1639-ben vette kezdetét, a hármás jelölés még később 1768-ban, tehát az utóbbi két és fél századdal a bulla megjelenése után. A szentszék mindjárt eleinte tiltakozott ellene, aminek bizonyítéka III. Ferdinándnak 1639 dec. 17-én a pápához intézett levele. Magyarország főpapjainak alázatos jelentéséből és kérvényéből — úgymond — megértettük, hogy Magyarország és a hozzácsatolt tartományok *főpapi székeinek* betöltése alkalmával az apostoli szentszéknél nagy nehezségeket támasztanak s a magyar korona kegyúri jogát kétségbe vonják. Mivel pedig ezt a jogot elődeink, Magyarország boldog emlékezetű királyai a magyar nemzet keresztény hitre térítésének és az egyházak alapításának ideje óta századokon keresztül birták és tényleges gyakorlásával megerősítették; mivel továbbá ennek a jognak az apostoli szentszék adományozásában, a zsinatok végzéseiben és országunk törvényeiben szilárd alapja van: mi *koronánk ezen jogát föl nem adhatjuk*. Ezért Szentségedet fiúi érzéssel

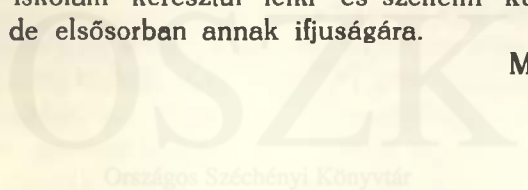
⁷⁴ Essa (la pratica) non potrebbe allegrassi, come *consuetudine* introdotta, ma sarebbe abuso secondo il canone, il qua le stabilisce, che *consuetudo sine veritate vetustas erroris est*. U. o. Nunz. di Germ. Fasc. 695. 1802 jún. 12.

kérjük, hogy országunk koronájának jogait ne csorbítsa.⁷⁶ A korona ezen vélt joga még inkább átment a gyakorlatba, amikor 1644-ben napvilágot látott a II. Szilveszter pápa nevére hamisított bulla, mely a téves következtetések egész sorát eredményezte s még inkább, amikor Mária Terézia 1758-ban megkapta a szentszéktől az *apostoli* jelzőt. A római kuria azonban generálisan sohasem járult hozzá s adott alkalmakkor mindig tiltakozott ellene. Így történt ez most is.

Egyebekben Consalvi várta még, hogy a kinevezettek igazolják magukat s a szokásos taksát fizessék meg a pápai kincstárnak, hogy a megerősítést megkaphassák. Ez azonban a Congregazione dei Brevi számadási könyvei szerint nem történt meg.⁷⁶ Nagyon valószínű, hogy a kancellária nem engedte meg, hanem azt várta, hogy a szentszék is díjmentesen szolgáltassa ki a megerősítő brevét, amint ezt megtette I. Ferenc.

A kinevezett, sőt már be is iktatott apátok és prépostok türelmetlenül várták, azonban a nuncius ismételt sürgetésére sem küldte meg a pápai államtitkárság. A brevék kongregációjának az irattárában nincs nyoma, hogy ezeket kiállították volna.⁷⁷ Nehézségek tehát itt is, ott is akadtak, de ezek ellenére is megkezdhette a három rend új életét, hogy templomain és iskoláin keresztül lelki és szellemi kulturát hintsen a magyar hazára, de elsősorban annak ifjúságára.

Meszlényi Antal.

⁷⁶ Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal, Bpest. 1903. III. 355. l.

⁷⁶ Átnéztem az Archivio dei Brevi Apostolici-ban a Registro di Cassa a Januario 1802 ad Octobrem 1805 terjedő részét, azonban erre vonatkozó adatot nem találtam.

⁷⁷ A VII. Pius alatt kelt Breveket a Brev. Indice Ser. 28 Sectio I—III. De Abbatibus és a Series C. 33 De Regularibus I—XXVIII. tartalmazza. Itt sem sikerült nyomára akadni az új apátoknak és prépostoknak.

CZUCZOR GERGELY KÉNYSZERŰ TÁVOZÁSA PESTRŐL.

Czuczor Gergely komáromi bencés tanárt az Akadémia nagygyűlése 1835-ben jegyzővé választotta. Czuczor Kovács Tamás bencés főpát engedélyével elfogadta a megválasztást és hivatalát elfoglalta. Két év múlva azonban, 1837-ben, el kellett távoznia Pestről. Ennek a kényszerű távozásnak a története nincs teljesen tisztázva. A helytartótanács, a magyar kancellária, a bécsi államértekezlet és Kolowrat miniszter iratai megvilágítják a távozás okát, de azt is, minek és kinek köszönhette Czuczor, hogy 1845-ben ismét Pestre jöhetett.

A Czuczor ellen megindult hivatalos eljárás kiindulópontját a Kolowrat-iratok közt találjuk meg 1836-ban.¹ Gr. Sednitzky József, a bécsi rendőri és cenzúrai főhivatal elnöke időnként az ország minden részéből beérkezett besúgó- és bizalmas jelentések alapján összegező jelentést (Stimmungs Rapporte aus dem Königreiche Ungarn) terjesztett az uralkodó elé az államértekezleti tanács útján. Az 1836 november 21-iki jelentésben Czuczorról is szó volt. Ferstl Lipót cs. kir. tanácsos, a bécsi rendőri főhatóság főbiztosi segédje ugyanis titkos megbízással Pestre küldetvén, innen jelentette Czuczorról, a Magy. Tudós Társaság jegyzőjéről, hogy Pesten papi állásához nem illő viselkedésével tűnik fel, egyszer egy korcsmában politikai vonatkozású megbotránkoztató társalgásban vett részt. Más oldalról érkezett jelentések is azt mutatják, hogy nemcsak állásához nem méltóan viselkedik, de erköcsi tekintetben is gyengeséget árul el. Ezt Ferstl Czuczor költeményeivel is bizonyította, azért mellékelte a nyomtatásban megjelent költeményeket is, hivatkozva a kötet 3., 5., 16., 19. és 25. és más lapjain megjelent költeményekre.² Azt is jelentette Ferstl, hogy a költeményekre nézve meghallgatta Kis Pál³ the-

¹ Kolowrat-iratok. Staatsarchiv. 1836 : 1676. sz.

² A 3. lapon a „Kezdődő szerelem“, az 5. l. „Az alsó szép“, a 16. l. „Egyetlen szerető“, a 19. l. „Kötődés“, a 25. l. az „Elpártolt leány“ c. versek.

³ Nemeskéri Kis Pál (1793—1847) bécsi könyvtártiszt therezianumi tanár, később apátkanonok, Ferenc Károly főherceg fiainak magyar oktatója.

reziánumi tanárt, akinek véleménye szerint a költemények lírai része épenséggel erotikus tartalmú, és ha teljesen nem látható is, nem áll másból, mint szerelmeskedésből és érzéki képekből, ami nem méltó egy bencés paphoz, kinek hivatása szerint az ifjúságot tanítania kellene. „Augsburgi ütközet” c. eposzában is több olyan kifejezés van, amely az ifjú olvasót felizgathatja. Mindezek alapján Sedlnitzky azt javasolta, hogy Czuczorra fel kellene hívni a magyar kancellária figyelmét és rá kellene bízni, hogy Czuczor Gergelyt Pesten a papi fennhatóság ellenőrzése alá helyeztesse, vagy pedig Pestről egyáltalán visszahívassa, hogy Pannonhalmán (Márton hegyén) pontos felügyelet alá helyeztessék. Ezenfelül Sedlnitzky Ferstlnek ugyanezen jelentése alapján kérte gróf Cziráky Antalnak, a pesti egyetem főkurátorának meghallgatását arra nézve: igaz-e az, hogy Henfner János pesti jogi tanár hallotta a korcsmában Czuczor izgató nyilatkozatát; ha igaz, jelölje meg Henfner „közelebbről” azon asztaltársaság tagjait, akiktől revolutionarius kijelentéseket hallott. Végül azt is jelentette Sedlnitzky, hogy Ferstl főbiztos az asztaltársaságot, különösen pedig Czuczort, további felügyelet alatt tartja. Ezt a jelentést gr. Kolowrat Ferenc miniszter referálta és javaslatára a király 1837 febr. 21-én kéziratot intézett⁴ gr. Pálffy Fidél magyar főkancellárhoz. A kir. kézirat szerint Czuczor Pestre érkezte után teljesen secularizálni kezdte magát, rendi ruha helyett világi ruhát viselt, szakállt és bajuszt növesztett, magánházban vett szállást, vendéglőben étkezik, a színházba és kaszinóba jár, a papi hivatástól eltért, és bár most bajuszt nem visel, még mindig paphoz nem illő életet folytat. Ezen alapon arra utasította a főkancellárt, fejezze ki a főapátnak a megütközését azon, hogy papjának ilyen viselkedése előtte ismeretlen maradt és kívánja intézkedését, hogy Czuczor bosszantó viselkedésre ne adjon alkalmat, hanem hogy papi és rendi hivatásához méltó életmódba kerüljön. Pálffy kancellár sietett a parancsnak eleget tenni:⁵ figyelmeztette Kovács Tamás pannonhalmi főapátot Czuczor gyengeségeire és tudatta vele a király kívánságát; a tudós társasági asztaltársaság forradalmi tartalmú beszélgetéseire nézve pedig a legnagyobb titoktartás kötelezettsége mellett, a köteles hűségére hivatkozva, nyilatkozatra szólította Henfner jogtanárt.

Henfner azonnal jelentette, hogy sohasem volt jelen oly asztaltársaságban, melyben tudóstársasági tagok forradalmi tartalmú beszélgetéseket folytattak volna egymással. Gyakran volt ugyan vacsorán abban a vendéglőben, melyben Czuczor, Bajza és Vörösmarty étkeztek, de legtöbbször külön asztalnál ült és így nem hallotta beszélgetésüket. Valahányszor közelebb volt asztalukhoz, vagy hallgattak, vagy közönbös

⁴ Kolowrat-iratok 1876 : 3601. sz. Magy. kancelláriai iratok 1837 : 277. sz.

⁵ Cancellaria 1837 : 523. és 719. sz.

dolgokról beszélgettek ; csak egyszer hallotta, hogy Kossuth Lajos leveleit⁶ dicsérték, amelyek írva és cenzurázás nélkül az egész országban el vannak terjedve. Egy másik alkalommal halk beszélgetésükből csak annyit értett meg, hogy Magyarország csak akkor fog felszabadulni, ha a magyar nyelv az országban általánossá válik. Ez a nyilatkozat azt a gondolatot keltette fel benne, hogy e férfiak iránya a magyar nyelv előmozdítása ügyében nem tiszta és őszinte, neki legalább is gyanusnak látszik. Többet azonban nem tud. Nem emlékszik, hogy ezt valakivel is közölte volna, de ha forradalmi beszélgetést hallott volna, azt kötelessége szerint illetékes helyen azonnal bejelentette volna.

Kovács főpát is csakhamar jelentette, hogy Czuczor a komáromi gimnázium humanitási osztályának tanára 1835-ben nem az ő tudtával, sem a rendnek közbenjárásával a Tudós Társaság jegyzőjévé és levéltárnokává választott, a választást gróf Teleki József, a társaság elnöke neki hivatalosan tudtára adta és kérte, hogy bocsássa Czuczort a társaság rendelkezésére. Sokáig határozatlan volt: beleegyezzék-e és megadja-e Czuczornak a pesti lakásra az engedélyt, vagy pedig megtagadja-e a Tudós Társaság óhaját és ezzel magát és rendjét gyűlöletessé tegye a kir. tekintéllyel megerősített és pártolt intézmény előtt.

Az is, hogy jelen volt (t. i. a főpát) a mult országgyűlésen, de más körülmények is, amelyeket nem hagyhatott figyelmen kívül, arra bírták, hogy engedjen a társaság óhajának; legfőképen azért, mert meg volt győződve, hogy a komáromi előljáróságtól állandóan dicsért jó szerzetes igyekszik majd új hivatala teendőit is teljesíteni, de azért szerzetesi körülményeinek is meg fog felelni, amit különben Czuczor, amikor komáromi előljárósága az ő nevében szerzetesi kötelességeinek teljesítésére figyelmeztette, teljesíteni szentül meg is fogadott.

Amikor azonban Czuczor Pestre ért, azt látta, hogy a szerzetesrendekben nincs hely, de ha volna is, az nem volna alkalmas, mert hivatalos teendői sem a határozott időhöz kötött étkezéssel, sem a csendes szerzetesi lakással nem egyeztetethők meg, minthogy kötelességei gyakran délután 2 óráig, este pedig a késő esti órákig tartanak. Épen ezért kénytelen volt magánháza szállást fogadni és vendéglőben étkezni.

Ezt ugyan ő, mint főpát semmikép sem tartotta helyesnek, de azért tűrte azon okból, mert szándéka volt Pesten házat venni, hogy a rendek azon tagjai, akik az egyetemen a diplomatikai és más rendkívüli tanulmányokkal fognak foglalkozni, ott egy szerzetes pap felügyelete alatt együtt legyenek.

Czuczor, mint egyedüli bencés a nagy városban előnyösebbnek tar-

⁶ T. i. Törvényhatósági Tudósításait.

totta rendi ruhája fölött tisztos polgári ruhát viselni, nehogy az utcán a mellette elhaladók tekintetükkel üldözzék. Bajuszt sohasem viselt Pesten, Komáromban csak igen gyengét, amíg azt szigorúan el nem tiltotta. Színházba csak ritkán járt, mert szerény jövedelme a legfőbb szükségletekre volt csak elég.

Az 1836-ban a főpát tudta és előzetes rendi cenzura nélkül megjelent versei miatt Czuczor szigorú dorgálásban részesült azzal a határozott utasítással, hogy a jövőben még a legjelentéktelenebb munkája is csak a rend előzetes cenzurája és jóváhagyása után jelenhetik meg.

A főpát megjegyzi ezután, hogy ámbár ezek az egyrészt némileg szükségből keletkezett, másrészt Czuczor költői szelleméből, továbbá más oly mindennapi példából származó gyengeségek talán megbocsáthatók, mindamellett nem helyesli azokat, sőt Czuczornak szigorúan meghagyta, ezentúl menjen valamely rendházba lakni és étkezni; továbbá utasította, hogy a vele közölt pontokra sürgősen küldje be lelkiismeretes védekező iratát.

Czuczor terjedelmes nyilatkozatban védekezett. Eszerint nem saját akaratából, szükségből fogadott magánházban lakást, mert a piaristáknál és a ferenceseknél nincs fölösleges szoba, a szervitáknál pedig oly drága a lakás, hogy nem vehetné igénybe. Egyébként hivatalában, mint tudóstársasági igazgatótanácsi jegyző, a meghatározott napokon déli 12 órán túl, este 8 órán túl, sőt nagygyűlésen este 10 óráig kell ott lennie, s így ily szokatlan időben való hazatérése több kellemetlenséget okozna lakótársainak és több megbotránkozást szülne a járókelőknél, mint az, hogy magánlakást bérelt.⁷ Ugyane nehézségek kényszerítették a vendéglőben való étkezésre, de mindig ügyelt papi méltóságára, külön asztalnál ült akademikusként társaival és más írókkal. Ezen okból ily alkalommal szerzetesi ruháját tisztos polgárral cserélte fel, hogy a járókelők esetleges megszólását elkerülje, mert tartott attól, hogy vele is megeshetik az, ami egy tiszteletben álló férfival megtörtént, amikor papi ruhában akademikusként társaival késő este a nagygyűlésből hazatért, hogy egy pajkos ifjú utána kiáltozott, szabad-e a papnak ily későn az utcán járnia, majd feljelentem előjárójánál.

⁷ Nem tagadható, hogy ez gyenge megokolás volt Czuczor részéről, mert jegyzői foglalatosságára ellenőrizhető. Az akadémiai év a nagygyűlés után a következő nagygyűlés befejezéséig tartott. 1835 nov. 16-ától 1836 aug. 29-éig volt heti ülés hétfőn d. u. 5-től kb. $\frac{1}{2}$ 8-ig, nagygyűlés szept. 1—10. közt délután, közülés szept. 11-én d. e. 10-től. Ez tényleg 12-ön túl tartott. Igazgatósági ülés, szept. 2., 8. és 10-én a nagygyűlés alatt volt. 1836—37-iki évben a nagygyűlés aug. 31-től szept. 9-éig tartott és közben szept. 4. és 9-én volt csak igazgató tanácsi ülés. Így tehát minden évben csak egy héten fordult elő az az eset, hogy az ülés esetleg tovább tartott.

Azt, hogy bajuszt és szakállt viselt Pesten, Czuczor mint költött dolgot tagadta.⁸

A színházlátogatásra megjegyzi, hogy jövedelme a legszükségeseb-
bekre is alig elegendő, mulatságra éppen nem telik, mégis elismeri, hogy
néha volt a magyar színházban (a tudóstársasági páholyban díjtalanul),
mert így a neki véleményezésre kiadott drámai művekről sokkal helye-
sebb ítéletet írhatott. Ezt azonban nem mulatságból, hanem egyedül a
magyar nyelv művelése végett tette, ami hivatali kötelessége ; látható ez
abból is, hogy a lakása közelében levő német színházban sohasem volt.

A Casino tagjának ennek az igazgatósága választotta meg⁹ ; kérel-
me nélkül. Ezt a kitüntetést elfogadta, mert itt a legkiválóbb férfiak (tá-
bornokok, kamarai és helytartótanácsi, legfelsőbb bírósági főtisztviselők)
társaságában lehetett, azonkívül a nevezetesebb újságok, folyóiratok és
könyvek rendelkezésére állottak. Így tehát nem időtöltésből, hanem azért
jelenik meg a Casinóban hetenként kétszer reggel, hogy a könyvtárt hasz-
nálja ; egyébként a Casino és más művelődési intézetek közt a nevet ki-
véve alig lehet különbséget tenni, ha csak azt nem, hogy a Casinóban
az olvasókat zavaró tagokat a névsorból törlik, míg másutt ilyenek ta-
gok maradhatnak ; különben is szó van arról, hogy a Casino és a Tudós
Társaság könyvtára a két intézet tagjainak kölcsönösen rendelkezésére
álljon.

Vallásos kötelességeit úgy teljesíti, ahogy a kolostor falain kívül le-
het : vásár- és ünnepnapon misét mond, hétköznapokon felhívás esetén
a ferenceseknek vagy a plébánosnak rendelkezésre áll ; a gyónást rész-
ben Komáromban, részben Győrött elvégezte, a bűjtöket a primási hely-
nök által bizonyos körülmények közt a szerzetesekre is kiterjesztett fel-
tételek alatt megtartotta.

A terhére rótt költemények kiadására megjegyzi, hogy mindig vol-
tak tiszteletreméltó világiak és papok, akik szerelmi költeményeikkel hí-
ressé váltak. Petrarca, Rómának a feltámadás napján költői koronával
nyilvánosan ékesített szerelmi költője, Janus Pannonius, Révay Miklós,
Faludy Ferenc, Ányos Pál, Verseyhy Ferenc mind papok voltak, akik

⁸ Erre vonatkozólag Széchenyinek 1835 okt. 28-iki Tasnerhoz írt levele tartalmaz bizonyítékot, hogy Czuczornak eleinte Pesten is volt bajusza. A levél így szól : „Nosenak (hajózási tisztviselő) tudom előbb lesz bajusza, mintsem hogy magyarul tanuljon. Das ist die gewöhnlichste Art der Deutschen ohne viel Mühe den Ungarn ein Opfer zu bringen. Schedeltől, ki oly szép ember volt, már előre irtózom. Hála az Egeknek, hogy Czuczor lecsípte a magáét. Egy bajuszos pap! Ich sehe jemanden in der Herren-Gasse (in Wien) darüber, erblassen.“ (Ez a valaki gr. Kolowrat miniszter volt.)

⁹ Ez tévedés, mert a Casinóba a tudósok, írók mint bejelentett vendégek járhattak díjtalanul.

rosszalás nélkül hódoltak Eratónak. A költészet megjelenítő phantáziának eredménye, feltételezi a képzeletet, de nem a tárgynak is élvezetét. Ahol ez utóbbi eset áll fenn, ott sülyed a költészet, mert az isteni szellemet a durva tapasztalás profanizálja ; azért az aesthetika szabályain alapuló szépművészet alapja nem lehet bűn ; az elmélet és a gyakorlat, a művészet és élet nem egyértékű. E mellett szól (Czuczornak) több példája. Most egy drámai költeményt akar írni, amelyben jó és rossz, szent és bűnös, alacsony és fennkölt jellemek fordulnak elő kölcsönösen. Ha költeményeit rosszalják, félnie kell, hogy e művéért vádlója az emberiség salakjának fogja odaállítani ; de különben nem annyira szerző a kifogásolt költeményekben, hanem inkább e szerelmi költemények gyűjtője és ezek nem lehetnek gonoszak, mert egyik cenzor sem tagadta meg közlésre az engedélyt ; véleménye szerint e férfiak tekintélyének inkább lehet hinni, mint egy alattomos besúgó rágalmainak. Nem vádolható sem vallásos kötelességének elhanyagolásával, sem nyilvános botrányokozással, és ha valamit tett, ami nem volt helyes, nem szándékosan, hanem hivatalából kifolyólag tette, erre pedig a Tudós Társaság majdnem egyhangúan hívta meg. Mindezek alapján arra kérte Czuczor a főapátot, győződjék meg a felhozott adatok valóságáról és mivel vallásos kötelességeinek elhanyagolását vetik a szemére, hivatkozik arra, hogy a kolera idején Komáromban mit tett a szenvedőkért. Ezen működéséért, ha a megye és a város a legfelsőbb helyre terjesztették volna, megfelelő dicséretet kellett volna kapnia. Kérte azért a főapátot, adja ezt a király tudtára és kérje egyúttal tiltkos vádlójának elfogatását, hogy a feljelentés vaiódi oka kiderüljön, mert véleménye szerint az eljárás egészen más okból indult meg ellene, különben tiltkos vádlója a főapátnak, közvetlen előjárójának elkerülésével nem terhelte volna a királyt.

A főapát felterjesztette Czuczor védőiratát megerősítve tényállásait és méltányos ítéletet kért. Ezenfelül a megelőző királyi kézirat ama kijelentéséből, hogy Czuczor nem teljesít rendi kötelességeket, azt a következtetést vonta le, hogy a Tudós Társaságtól megválasztott szerzeteseket nem bocsáthatja a Társaság rendelkezésére ; de ezen alapelv szerint nem engedhetné meg azt sem, hogy egyetemi tanári állásra pályázzanak, holott a fennálló legmagasabb rendelkezések szerint erre rendtársait sarkalnia kell ; ezért arra kérte a főkancellárt, tudassa vele, vajon az-e a királynak a szándéka, hogy Czuczort a rendbe visszahívja, továbbá, hogy milyen eljárást kövessen a jövőben azokkal, akiket a Tudós Társaság tagjaivá választ.

A főkancellár, papról lévén szó, döntés előtt meghallgatta Haulik György püspök, kancelláriai tanácsos véleményét.

Haulik a királyhoz érkezett feljelentést egybevetve Czuczor nyilat-

kozatával és a főapát jelentésével, arra a megállapodásra jutott, hogy a Czuczor terhére rótt hibák a valóságnak nagyobbrészt megfelelnek. Czuczor ugyanis nem tagadja, hogy költői szellemét erotikus előadásokkal nemcsak foglalkoztatni szereti, de nem restelte az érzéki szerelemnek szentelt énekeit ki is adni. Nem tagadja azt sem, hogy Pestre való érkezésekor szerzetesi ruháját civilruhával cserélte fel, hogy magánháiban lakott, hogy vendéglőben étkezett; hogy a magyar színházat néha, a Casinót szorgalmasan látogatta. Azt azonban tagadja, hogy bajuszt viselt, de a főapát beismeri, hogy Czuczor Komáromban gyenge szakállt viselt. Így tehát Haulik szerint nem sikerült sem a főapátnak, még kevésbé Czuczornak a terhükre rótt hibákat ellenokokkal tisztázni. A főapátnak kötelessége ugyanis alattvalóira ügyelni, s ha ezek letérnek a helyes útról, köteles őket arra visszavezetni. Nem lehetett előtte ismeretlen Czuczor életmódja s azt nem lett volna szabad tűrnie. Ez az elnézés a pannonhalmi konvent laza disciplinájára mutat. A civil ruha használata, a rendkívüli eseteket kivéve, még a világi papságnak is tilos Magyarországon. A Czuczor által felhozott mentségek pedig gyengék és nem indokolják azt, hogy egy bencés szoros engedelmességű barát levesse szerzetesi köntösét, civilruhát öltön, magánháiban lakjék, vendéglőbe járjon étkezni, egyébként is világi gyülekezetekben forduljon meg, s így a disciplina lazításával a világi papságnak rossz példát adjon. A költői szellem és Czuczor felhozott példái szintén nem elégségesek arra, hogy a gondolkodó és helyesen ítélő embereknek, azt az általános fogalmát megcáfolják, hogy ily dolgok a szerzetesi ruhával meg nem egyeztethetők. A jelen idők követelményeinek úgy felelne meg a papság, bármilyen költői lendületet érezzen is magában, ha az érzékiségre csábító írások szaporítása helyett, a vallás magasabb és szentebb céljaival, meg az erkölcsiséget előmozdító tanulmányokkal foglalkoznék. Ez volt a múltban a bencések törekvése, erre a legalkalmasabb eszközöket szolgáltatják saját könyvtáraik. Foglalkozhatnának a bibliai tudományok tökéletesítésével, a keleti nyelvekkel és más elvontabb tudományokkal, sőt a csillagászatral is, hogy így a belföldi csillagászati intézetek vezetésére ne kelljen külföldieket meghívni. Aggódni kell, hogy ha a szerzetek papjai az erotikus költészetet művelik, a rendházak a Szent Márton congregatio hivatásának rosszul fognak megfelelni. Kár, hogy a prímási szék üresedése miatt a szerzetesrendek felügyelete szünetel.

Arra a kérdésre mégis, kell-e és mint kellene ez ügyben, különösen pedig Czuczornak a Tudós Társaságnál való jegyzősége ügyében intézkedni, az volt Haulik véleménye, hogy meg kell hagyni a főapátnak, azonnal rendelje vissza a szerzetbe Czuczort és itt alkalmazza papi hivatásának inkább megfelelő állásban, tekintet nélkül arra, hogy e vissza-

rendelés a Tudós Társaság némely tagjánál és protektoránál feltűnést keltene-e. Ily módon ugyanis Czuczor életmódjára nézve minden aggályoskodás rögtön megszűnnék, és ami a leglényegesebb, tényleg bebizonyíthatnák, hogy a király, ily kegyes alapítványok legfőbb védője, az ilyenféle eltévelyedéseket semmiképen sem tűri meg.

Arra nézve, hogy pap másféle alkalmazást nyerhet-e, az volt Haulik véleménye, hogy hasonló elfoglaltság, mint a papi hivatással ellenkező, de egyéb szempontokból is annál kevésbé engedhető meg, mert I. Ferenc király határozott kívánsága volt, hogy az iskolai szerzetesek tagjai magánosoknál vagy egyáltalán szerzeteken kívül ne alkalmaztassanak. A főpát tudtára kell adni tehát, hogy szerzeteseinek hivatásuktól eltérő foglalkozást ne engedjen meg, sőt inkább gondoskodjék arról, hogy a mult példája és a jelen szüksége szerint szolidabb tudományokkal, különösen olyanokkal foglalkozzanak, melyek a vallás célját és az erkölcsösséget mozdítják elő. Hangsúlyozni kellene azonban azt is, hogy a bencések a nyilvános tanszékektől és más, a király kinevezésétől függő hivataltól nincsenek elzárva, mert ezek sem a hivatásukkal, sem a szerzetesrendek helyreállításához fűzött legfelsőbb célzatokkal nincsenek ellentétben, de a főpát az ily hivatalban levő szerzetese életmódján őrködni köteles és nem szabad megengednie, hogy papja magánlakásban lakják, vendéglőben étkezzék és szerzetesi ruháját civilruhával cserélje fel, s így a világi papságnak is rossz példát adjon.

Pálffy főkancellár a beszerzett tudósítások alapján írta meg jelentését a királynak. Henfner egyetemi jogtanár nyilatkozata alapján a forradalmi beszélgetésre vonatkozó vádat, mint nem bizonyíthatót elejtette, Czuczor bencésre nézve viszont a főkancellár teljesen egyetértett Haulik püspökkel, azért engedélyt kért a főpátnak adandó oly királyi utasításra, hogy minden szükségtelen feltűnést elkerülve, rendelje vissza azonnal Czuczori Pannonhalmára s ott foglalkoztassa és ellenőrizze, hasonlóképen őrködjék Haulik püspök javaslata szerint rendje többi papja fölött is, hogy az esetleges gyűlölködések és helytelen magyarázatások elkerülése végett a bencések a Tudós Társaságban tagságukat továbbra is megtarthatják, ily kitüntetést továbbra is elfogadhatnak, azonban olyan hivatalt, mely pesti jelenlétüket kívánja vagy mely élethivatásuktól elvonná, nem fogadhatnak el, csak oly tudományos munkákban segédkezhetnek, amely a szerzetesi pályával megegyeztethető, ami annál könnyebb, mert a Tudós Társaság tulajdonképeni célja a magyar nyelv tökéletesítése s a magasabb tudományokban (mint történelem, mennyiségtan stb.) kitűzött célja a papi hivatással nem ellenkezik. A főkancellár ugyancsak Haulikra hivatkozva a szerzetesrendek süllyedő disciplinájára való tekintettel kérte a primási szék betöltését, hogy ennek útján hatályosan ítélkezni lehessen.

Pálffy 1837 febr. 17-iki felterjesztését Kolowrat miniszter referálta. Teljesen elfogadta Pálffy javaslatát, sőt megtoldotta azzal, hogy Czuczornak nemcsak foglalkozása, de viselkedése sem volt a szerzetesrendhez illő. Ezt a főpát is belátta, mert megfeddette Czuczort, viszont további eljárása lanyha volt Czuczorral szemben, úgyhogy előrelátható, ha Czuczor Pesten marad, teljesen elvilágiasodik, mert a főpát nem lesz képes őt a renden kívül ellenőrizni és szabályszerű életre szorítani.

A király 1837 május 6-iki kéziratában elrendelte, hogy a főkancelár a felterjesztésben foglalt elvek szerint adhasson Kováts főpátnak utasítást Czuczor ügyében.¹⁰

Pálffy ezt a kéziratot még jóformán meg sem kapta, máris újabb eljárás indult meg. Sednitzky, a rendőrfőhatóság elnöke 1836 nov. 21-iki jelentése szerint tovább figyeltetvén Czuczort, 1837 máj. 8-án újabb jelentésben rámutatott arra, hogy Czuczor bosszantó pesti életmódjában még mindig nem történt változás. Ezen az alapon Pálffy 1837 május 27-iki királyi kézirat felhívta, minthogy Czuczor Gergely bencés Pesten továbbra is botrányt okozó viselkedést tanúsít, nemcsak civilruhában látható mindig, hanem gyakran lakomákon is résztvesz, Zrinyi-dolmányban jelenik meg más felekezetűek közt s az állam, vallás és egyház elleni támadásokat nyugodtan, sőt mosolyogva hallgatja meg, ezért május 6-iki utasítása szerint Pestről való eltávolítása mielőbb teljesíttessék.¹¹

Pálffy a kézirat vétele után rögtön felhívta a főpátot, késlekedés nélkül hívja vissza Czuczort Pannonhalmára. Mielőtt még a főpát e rendeletre válaszolt volna, okt. 6-án újabb kir. parancs érkezett Pálffyhoz. A király e parancsban Sednitzky jelentése¹² alapján arról értesítette, hogy Czuczor főapátjától csak kényszerítve tért vissza rendjébe és elutazásáig paphoz nem illő életét folytatta; azonkívül Czuczor kijelentette, hogy rövidesen visszatér Pestre vagy legalább is az őszi nagygyűlésre. Felhívta ezért Pálffy, igyezzék a főpát útján kieszközölni, hogy Czuczor ne menjen a nagygyűlésre és a tudós társasági jegyzőségről mondjon le. Pálffy még aznap kívánta a főpáttól a király óhajának teljesítését, s mivel a főpátnak a május 6-iki kéziratra adott jelentése (június 28-án arról, hogy Czuczor a rendbe visszatért) már kezéhez érkezett, ezt felterjesztette, s a király tudomásul is vette.¹³

Az okt. 6-i kir. kéziratban foglaltakra a főpát okt. 15-i jelentésében

¹⁰ Canc. eln. iratok. 1837 : 523., 719. Az előadó Duschek volt.

¹¹ Kolowrat-iratok 1837 : 543. sz. Conf. Act. 1300. sz.

¹² Sednitzky 1837 aug. 30-án jelentette, hogy a hozzáérkezett tudósítások szerint Czuczort a főpát visszahívta ugyan, de Czuczor nem teljesítette a parancsot azonnal, azért a főpát egy alkalmatossággal elvitette Pestről. Kolowrat-iratok 1837 : 1046. sz.

¹³ Cancellaria 1837 : 1107., 1591. sz., 1838 : 658. sz.

megvallotta, hogy Czuczornak megtiltotta a nagygyűlésen való részvételt, de erre az akadémiai elnök felkérte, engedje el, hogy a beteg jegyzőt helyettesítse. Ezt a kérést nem tagadhatta meg, el is engedte s Czuczor ugyanakkor lemondott jegyzői tisztjéről. Ezenkívül azt is jelentette a főapát, hogy Czuczort másodkönyvtárnoknak alkalmazta és teljesen a rendszabályai szerint él. Pestre való visszatérésre nincs reménye, mert határozottan kijelentette, hogy sem neki, sem más rendtagnak sem szabad oly hivatalt elvállalnia, amely állandó pesti tartózkodást kíván. Jelentette azt is a főapát, hogy feltűnés nélkül szorgosan kutatta, milyen volt Czuczor viselkedése Pesten, de nem tudott meg semmi olyant, ami megbotráncztatásra adna okot.

Pálffy a főapátnak e jelentését nem tartotta kielégítőnek, azért (okt. 21-iki jelentésében) arra kérte a királyt, hogy a főapátot megfelelően kioktathassa. Az így kapott 1838 máj. 29-iki kézirat szerint a főkancellár tudtára adta a főapátnak, hogy jobban megfelelt volna a királyi kézirat célzatának, ha Czuczornak a nagygyűlésre való utazását nem engedte volna meg.¹⁴

Ezzel az ügy talán befejeződött volna, ha a főapát Czuczort egyideig meghagyta volna pannonhalmi könyvtárnoki állásában. De nem volt eléggé óvatos, mert alig két hónapra, hogy a főkancellár fenti szemrehányásait kézhez kapta, az 1838/9 tanévre beosztotta Czuczort a győri akadémiához a magyar filológiai tanszékre. Ezt hivatalosan be kellett jelenteni a helytartótanácsnak, a kancellária és Pálffy főkancellár viszont a helytartótanács aug. 21-i kimutatásából értesült a tényről. Erre Pálffy szept. 21-iki elnöki határozatból szemrehányásokkal illetve a főapátot,¹⁵ a Czuczorra vonatkozó intézkedés visszavonását kívánta. A főapát azonban továbbra is meg akart maradni intézkedése mellett, megokolva annak helyességét. Ez Pálffyt felingerelte, úgyhogy szeptember 30-án erélyes felterjesztésben fejtette ki véleményét.¹⁶

Az ügy előzményeire utalva kifejtette, hogy Kováts Tamás főapát királyi parancsra utasított, azonnal távolítsa el Pestről Czuczor Gergelyt a rendi szabályokkal ellenkező, exaltált magyarságot, liberalizmust elősegítő viselkedése miatt és hívja vissza Pannonhalmára, ott megfelelő foglalkozást bizonnyá és tartsa szem előtt. A főapát mégis a 'tudós társasági elnöktől elcsábítva Pestre engedte Czuczort a nagygyűlésre, ezért aztán kellő figyelmeztetésben részesült. Ezek után teljesen váratlan volt a helytartótanácsnak az a jelentése, hogy a főapát Czuczort a győri akadémia magyar filológiai tanszékére rendelte ki. Nem engedhető meg, hogy

¹⁴ Cancellaria 1837; 1643. sz., 1838: 657. sz.

¹⁵ Cancellaria 1838: 1139. sz.

¹⁶ Cancellaria 1838: 1171. és 1256. sz.

a kir. rendeleteket állandósággal kijátsszák, azért figyelmeztette a főapátot, hogy sokkal jobban megfelelt volna a felsőbb rendeleteknek, ha oly embert, akit extravagáns politikai elvei és túlságos szabadelvű viselkedése miatt Pestről el kellett távolítania, más foglalkozással bízta volna meg és nem az ifjúság nevelésével, mert az exaltált nézetek az ifjúságnál, sajnos, könnyen jó talajra találnak. A főapát választására bízta, hogy ezt a kir. rendeletről nyilvánvaló eltérést maga vonja-e vissza, vagy pedig bevárja, míg azt felsőbb helyről elrendelik. A főapát ezek után is megmaradt intézkedése mellett, mert a beállott javulásban kezességet látott, hogy Czuczor helyesen fog viselkedni és nem tévelyedhet el a helyben lévő iskolai felügyelő szigorú felügyelete miatt sem; de a főapát szerint a kir. rendelet sem kívánja, hogy a *megjavult* ellen a büntetést tovább fenntartsa s a szellemi foglalkozáshoz szokott egyént attól elvonva, a munkátlanságnak és az avval egybekapcsolt erkölcsi romlásnak tegye ki, egyébként intézkedésének visszavonása a saját magának compromittálása nélkül, továbbá megfelelő más alkalmas egyén hiánya miatt a tanítás hátránya nélkül alig lehetséges. Nem vonja kétségbe, fejlegeti tovább a főkancellár, sem a főapát, sem a győri tanker. kir. főigazgató tanúságát, hogy Czuczor az első szerint 8, a második szerint 7 havi működése alatt megjavult, de meggyőződése szerint az ifjúság nevelése csak teljesen bevált egyénekre bízható és ily új megtérre nem lehet tanulókat nyugodtan rábízni, annál inkább, mert kiváló alkalmat ad arra, hogy az ifjúságra exaltált módon lehessen hatni. A magyar filológia tanszéke Czuczor kezében komoly aggodalomra ad okot, mert erotikus költészettel foglalkozik és több beszédében exaltált felfogásának bizonyítékát adta. A főapátnak ezt meg kellett volna fontolnia, mielőtt Czuczorra bízta a tanszéket, annál is inkább, mivel a királytól erre nézve ismételt figyelmeztetést kapott. Ennek következtében azt kérte a főkancellár, hogy a főapátot elnöki úton a kir. rendelettel ellentétben álló viselkedésére figyelmeztethesse, utasítván őt egyúttal arra, hogy Czuczort azonnal rendelje vissza Pannónhalmára és állítson más alkalmas egyént helyébe. A király ezt okt. 15-iki kéziratával jóváhagyta s a főkancellár okt. 20-án közölte a főapáttal a szigorú rendeletet, mire ez okt. 29-én jelentette, hogy Czuczor helyett Rammershoffer Valériánt rendelte ki.¹⁷

A szigorú intézkedés Czuczort arra bírta, hogy ismeretes terjedelmes védelmi iratát megírja. Ebben viselkedésére, politikai véleményére kiterjedő vizsgálatot kért sértett becsületének és a király kegyelmének visszanyerése végett. Ezt az iratot a főapát felterjesztette a főkancellárhoz. Ezzel teljesen magára vonta a főkancellár ellenérzését, úgy maga mint Czuczor

¹⁷ Cancellaria. 1878 : 1298. sz.

íránt. A főapát és Czuczor iratait felterjesztve, kiemelte,¹⁸ hogy a főapát viselkedése a Czuczor-ügyben nem volt a legfelsőbb rendekhez méltó szellemű és a jan. 1-i és az okt. 20-i megrovásokat megérdemelte. Ez a lépés is több tekintetben a legnagyobb mértékben megütközést kelt. Kitérnek ugyanis, hogy bár 1837 május 9-én határozott rendeletet kapott, Czuczor olyatén visszahívására, hogy az Czuczor becsületére ne legyen hátrányos, az okt. 20-iki rendelet is odairányult, hogy felsőbb rendeletre való hivatkozás nélkül járjon el, mégis minden rendelkezése alkalmával a legfelsőbb utasításra hivatkozott. Hasonlóképp visszataszító, hogy egy rendfőnök, aki előtt a feltétlen engedelmesség fogadalma az előljáró iránt nem lehet ismeretlen, alárendeltjei hasonló lépését pártfogolja, ahelyett, hogy azt a kellő korlátok közé utasítaná. A kérvényezőnek nem vehető rossznéven, ha kihallgatás nélküli büntetést kellene elszenvednie, hogy a vélt bűn vizsgálatára törekszik, de Czuczor nem részesült büntetésben, hanem Pestről, hol tartózkodása aggályos volt, a rendi hivatásnak megfelelő foglalkozásra a rendbe került vissza. Ezt az intézkedést a főapát akkor kapta, miután Czuczort a vád ügyében meghallgatta és részletes nyilatkozatot adott is. A győri tanszékről való visszahívása a régebbi eljárás folytatása volt és annak a meggyőződésnek természetes folyománya, hogy ifjúság tanítására nem való, amire nem erőszakolhatja magát; de az ebből való kizárás annál kevésbé lehet fájdalmas ránézve, mert a tanítás a bencéseknek nem kizárólagos életfeladatuk. Hogy visszahívása személyének némi compromittálásával történt, a főapát hibája, mert a szept. 21-iki felhívást nem teljesítve, Czuczor 4 hétig tanított s így azután való visszahívása természetesen nagyobb feltűnést keltett. Ennek következtében arra kért felhatalmazást, hogy a főapátot mostani intézkedésének megfontolatlansága miatt kioktathassa, továbbá, hogy Czuczort az 1837 máj. 9-iki utasítás értelmében abban a minőségben és a rendi hivatásához alkalmazott hatáskörbe helyezze, de sem szónok, sem nyilvános tanító nem lehet, azonkívül, hogy figyelmeztethesse, hogy amit eddig is meg kellett volna tennie, a felsőbb rendeletekre való hivatkozástól tartózkodjék.

Czuczor kérelme — jelenti a főkancellár Czuczorra térve — újabb bizonyíték arra, hogy a főapát a kir. rendeletek végrehajtásánál hibázott, mert különben az alárendelt szerzetes nem merészelne panaszt emelni a rendelkezések ellen, amelyek a rendfőnöke hatáskörébe esnek; továbbá bizonyítja azt is, hogy Czuczor a kolostori fegyelemtől és visszavonultságtól elszokva, működésének világi területre való átjátszásához szokott; főnökének elhibázott viselkedése tévedésében megerősítette és hivatásá-

¹⁸ Cancellaria 1838 : 1318., 1330., 1472. sz. Kolowrat-iratok 1838 : 1378. sz.

ról teljesen megfélekedezett, mert ahelyett hogy főnökének utasításaihoz alkalmazkodnék, világi állampolgár helyzetébe képzeletileg magát és egy elvesztett állást nem tud elfelejteni, sőt a közvélemény előtt, — azt híven, hogy ez foglalkozik vele — igazolni akarja magát, hogy így fejedelme eljátszott kegyelmét is visszanyerje.

Ez a fejtegetés ismét Kolowrat kezébe került. Kolowrat még Pálffy-nál is szigorúbb volt, mert kiemelte, hogy olyan barát, aki liberális és frivol nézeteknek úgy hódol, mint Czuczor Pesten tette, a rendházban eltöltött néhány havi tartózkodás után nem ad kezességet arra nézve, hogy megtért, ami szükséges, ha ifjúságot akar tanítani. Czuczor még nem tért meg, mert még most is dicsekszik, hogy Pesten kifogástalanul viselkedett, aminek ellenkezőjét bizonyítják az iratok. Kívánsága vizsgálat megindításáért kihívó és egy regula alatt álló pap köteles engedelmisségével nem egyeztethető össze. Pálffy javaslatai mindezekért helyénvalók azzal, hogy Czuczor a szónoki és tanítói működéstől ne föltétlenül azaz, örökre tiltassék el, csak egyelőre, mert szelleme még nem érkezett a szükséges nyugalomhoz és megfontoltságához.

Ily előzmények után az 1838. dec. 18-iki kézirat utasította a főkancellárt, hogy az elrendelt visszahívásnál meg kell maradni, a főpát pedig utasítandó, hogy mielőtt Czuczort valamely tanszékre alkalmazná, előbb részletes és indokolt jelentést köteles tenni és a kir. határozatot meg kell várnia. Azt pedig a főpátra kell bízni, hogy Czuczort illetlen kérelme tárgyában a rend szabályai értelmében kioktassa, a főpát pedig értesítendő, hogy ha szigorúan a hozzáérkező utasítások szerint járt volna el, a mostani kellemetlenségek elmaradhattak volna. Ezt a főkancellár dec. 19-iki iratában közölte is Kováts Tamás főpáttal. Ezzel a pesti ügy lezárult volna, de Ferstl rendőrségi főbiztosnak egy újabb jelentése¹⁹ ismét ráirányította a figyelmet. Ferstl ugyanis megismételve a pesti vádat, megemlítette, hogy a főpát Czuczort egyelőre Győr mellett a levél- és könyvtárban alkalmazta, de csakhamar a győri akadémia fizikai tanszékére állította, majd mivel e kinevezést felsőbb helyen nem hagyták jóvá, Győrött rábizta a rendi noviciatus fizikai²⁰ tanszékét, azaz oly fiatal embereket bíztak rá, akik a humanitas osztályából a rendbe lépnek és mint noviciusok a világi tanulóktól elkülönítve tanulják filológiai tanulmányaikat; most tehát ismét Győrött van, és mivel előbb szerelmi költeményeiben és a pesti társaságban a papi állás előtt idegen irányt, sőt újító politikai ellenzéki szellemet nyíltan hangoztatott, a zsenge rendi ifjúsággal való hivatalos foglalkozása annál inkább figyelemre méltó, mert a győri clerus

¹⁹ Cancellaria 1839 : 613. sz.

²⁰ Téves, e helyett : filológiai.

is úgy nyilatkozott élet- és beszédmódjáról, hogy Czuczor nagyon hat az ifjúságra, és mivel Győrött is egészen polgári ruhában, Zrinyi dalmányban jelenik meg, a megyegyűlésen az ellenzék sokszor ujjongva fogadja, itt az előkészítő tanácskozmányok számára gyakran liberalis beszédeket ír, így tehát a rendi szabályokkal és a klérus politikai helyzetével nagyon ellentétes hatást gyakorol, azért a jóérzelműek óhajtják, hogy ez a nyugtalan bencés Pannonhalmára hozassék vissza és az ifjúság hatásától szabadíttassék meg.

Ez a jelentés ugyan már 1839 január 16-án érkezett a bécsi rendőrfőhatósághoz, mégis intézkedésre csak később került a sor. Időközben ugyanis Győről újabb jelentések érkeztek Czuczorról. Ilyen pl. az, hogy Kováts Pál orvos elnöklete és Czuczor titkos pártfogása alatt olvasó-egylet alakult Győrött. Ennek tagjai nagyjából asszonyok és exaltált ifjak, febr. 24-én bált rendeztek, amelyen Czuczor atillában jelent meg. Amióta Czuczor ily ruhában volt látható, azóta példáját nemcsak a bencések, hanem más papok is követik, sőt minden bálon, zeneelőadáson így jelennek meg, egyesek még az énekarban is résztvesznek, mint legutóbb Starke Leander bencés. Ha Czuczort nem távolítják el Győről és a papság nem fog ismét papiruhát viselni, ez az ifjúság fejlődésére káros hatással lesz. Egy másik jelentés szerint pedig Czuczor a márc. 4-i győri megyegyűlésen volt jelen és ott mosolyogva hallgatta, hogy szellemi gyermekei (t. i. az ellenzék) mily hévvel szólaltak fel.

Ezeket a jelenségeket a rendőrség Informations-Protokolljába felvéve Sedlnitzky ápr. 3-iki jelentésével terjesztette elő. A király azonnal kiadta azt a magyar főkancellárnak jelentéstétel végett, hogy t. i. van-e a Czuczorra vonatkozó hírnék valami alapja, s ha van, Czuczort el kell távolítani Győről.²¹ Ekkor már gr. Majláth Antal volt a magyar kancellária vezetője, aki a túlzottan aulikus Pálffy helyett magyarabb felfogással ismertette az ügyeket. Érdekes és bizonyára jellemző Majláthra, hogy előzetesen tudomást szerzett e feljelentésről (kéz alatt-e vagy más úton, nem állapítható meg). Még az nap, tehát 1839 január 26-án elnöki határozatból felhívta Dresmitzer József apátkanonokot, győri tanker. kir. főigazgatót, adjon ez ügyben sürgős információt, hogy az esetleges botrány elháríttassék.²²

Dresmitzer már február 5-én igen érdekes jelentéssel szolgált. Megírta, hogy Czuczort, most a győri rendi klerikusok magyar tanárát, kevéssel azután, hogy a legfelsőbb parancsra a győri akadémia magyar irodalmi tanszékétől elmozdították, magához hívatta és megkérdezte, minek

²¹ A királyi kézirat május 21-én kelt. Confer. Akt. 1839 : 418. sz.

²² Cancell. 1839 : 127. sz.

tulajdonítja, hogy a legfelsőbb helyen viselkedése ennyire visszatetszett. Czuczor azt felelte, nem emlékszik rá, hogy szóval, írással vagy tettel olyasmit követett volna el, ami a királyi hűség, a kormány iránti tisztelet ellen lett volna; de tán azért, hogy a társaságban előtte elhangzott liberalis szellemű éretlen beszélgetéseknek azonnal nem mondott ellen; nagyon sajnálja azonban mindazt, amivel okot adhatott az elítélésre. De azon idő óta, írja Dresmitzer, mindig rendi ruhát visel, csak téli időben, ha a városon kívül sétál, vesz magára kaputot vagy atillát; korcsmába való járásra nem engedi magát elcsábítani; egyébként nem dicsőségre vágyó, de műveltségre törekvő; a noviciusoknál káros elveket nem terjeszthet, mert ha ezt merészelné tenni, nem találna az igaz keresztény szellemmel áthatott ifjúságnál jó talajra, sőt ily bűnös kísérleteit azonnal feljelentené. Jelenlegi életmódja jó és teljesen olyan, hogy a hírére ejtett csorbát jóvá tegye, amiért ajánlja a legfelsőbb kegyelemre.

Majláth főkancellár Czuczor főnökének e jóakarató és nyomós véleménye birtokában várta meg a május 21-iki kir. kéziratot s június 3-án kedvező jelentést terjesztett a király elé.²³

Kiemelte, hogy 1839 január 26 án, tehát a feljelentés kelténél (jan. 16) később felhívta Czuczor főnökét, Dresmitzer József tanker. kir. főigazgatót jelentéstételre. Dresmitzer kedvezően nyilatkozott Czuczorról, azért ezen jelentés alapján javasolta, hogy míg más komolyabb jelentés nem érkezik, a főigazgató tanuságtétele elegendő az ügy elejtésére, nehogy ez a szerzetes a gyűlöletes üldözés színébe kerüljön és ebből kedvezőtlen panasz keletkezzék a kormány ellen; de a jelen pillanat eltérő intézkedésre a legkevéssbé alkalmas, azért meg kellene bízni a főigazgatót Czuczor szoros megfigyelésével azzal az utasítással, hogy ha ellene komoly észrevételek merülnének fel, tegyen azonnal jelentést. Ehhez az államértekezlet²⁴ is hozzájárult és elfogadta a király is, 1839 június 20-iki kéziratával ily utasítást adva Majláthnak. Azt a bajt tehát, amelynek megnagyításához Pálffy hevessege és rosszindulata nagyban hozzájárult, az emberiesen gondolkodó, jóakarató Majláth elhárította Czuczorról. Ügye ezután nyugvópontra jutott, mert ezután nem fordul elő rávonatkozó feljelentés.

Valószínű, hogy Kováts Tamás főpát Czuczor ügyének erről a fordulatáról értesülést szerzett. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy 1840 május 21-én²⁵ az 1838. évi 1472. sz. rendeletre való hivatkozással (t. i.

²³ Cancell. 1839 : 730. Kolowrat-iratok 1839. 771. sz.

²⁴ Véleményezők voltak : Somsich Pongrác, Purkhardt Norbert, gr. Nádasdy Mihály tanácsosok, gr. Kolowrat Ferenc, hg. Metternich Kelemen miniszterek, s az elintézés Ferenc Károly és Lajos főhercegek tudtával történt.

²⁵ Cancellaria 1840 : 1043. sz.

hogy újabb alkalmazás esetén indokolt jelentést kell tennie és a jóváhagyást meg kell várnia) kérte, hogy Czuczort ismét tanításra alkalmazhassa, mivel a három év alatt Pannonhalmán és Győrött felebbvalói sem szóban, sem tetteben nem vettek észre rajta semmi kifogásolható, és mert megvannak benne a jó tanár kellékei.

Majláth főkancellár intézkedés előtt (nov. 10-én) meghallgatta Bresztyánszky Adalbert tihanyi apát véleményét.²⁶ Majláth Bresztyánszky jelentésének birtokában így foglalta egybe a királyhoz intézett jelentését: Igazolt vádak szerint Czuczor bencés, akkor a Tud. Társaság jegyzője ezen állásának elfoglalása után a szerzetesi szabályok ellenére nem kolostorban, hanem magánházaiban lakott, szerzetesi ruháját világival cserélte fel, bajuszt hordott, de csak Komáromban, gyakran járt a kaszinóba és színházba, naponta vendéglőbe járt étkezni, erotikus költeményeket írt, amiért a főapát 1837-ben utasított, hogy Czuczort feltűnés és compromissio nélkül hívja vissza Pannonhalmára, alkalmazza szerzetesi hivatásának megfelelően és tartsa pontos felügyelet alatt. A főapát visszahívta ugyan Czuczort, de a rendeletet rosszul értelmezte és kevés mefontoltsággal már 1838-ban Győrött filológiai tanárnak nevezte ki, sőt a kancellária elnöki iratát sem vette figyelembe, mely ezen hibás intézkedés visszavonását kívánta, amire azután kir. rendelet tette kötelezővé, hogy Czuczort Győről hívja vissza és a jövőre tudtára adta, hogy mielőtt tanításra alkalmazná, engedélyt kell kérnie.

Amialatt Czuczor a győri noviciatusban tanár volt, újabb feljelentés érkezett be ellene, hogy világi ruhát visel, nyilvános gyűlésekre és vendéglőkbe jár, káros politikai eszméket terjeszt, de e híreket Dresmitzer győri tanker. kir. főigazgató megcáfolta és ennek alapján, ott azóta szoros felügyelet alatt van. Ezen idő óta semmiféle hátrányos hír nem érkezett ellene, mégis a teljes megnyugvás okából a tihanyi apáthoz fordult további felvilágosításért. Szerinte Czuczor a három év alatt részben Pannonhalmán, részben Győrött léte alatt a rendi fegyelemhez képest nyugodtan, mefontoltan viselkedett és a javulás kétségtelen bizonyítékát adta, csak egyben maradt a régi: következetesen szereti a magyar nyelvet és irodalmat. Egyébként, bizton állítja, hogy előző eltávolítása nem szívének romlottságából, hanem ifjú könnyelműségéből, a csábítás veszélyeiből, a kolostori fegyelemtől való elkülönüléséből eredt.

A főkancellár, e kedvező jelentések alapján javasolta a főapát kérésének teljesítését, annál is inkább, mivel Czuczor kiváló képességét senki sem vonhatja kétségbe, továbbá mert Pestről való eltávolítása jegyzői tiszte és egyéb összeköttetés miatt minden feltűnés mellőzésé-

²⁶ Cancellaria / 840 : 1143. sz.

vel nem volt lehetséges, de azért is, mert ha ily elismert tehetség örökre parlagon maradna, az könnyen gyűlöletes magyarázatra adhatna okot. A kérés teljesítése esetén azonban a főapátot kötelezni kellene, hogy Czuczort lelkiismeretes felügyelet alatt tartsa. Az államértekezlet Majláth véleménye mellé állott, mert Czuczornak a tanítástól való eltiltása nem volt végleges, Czuczor pedig a jelentések szerint 3 év óta javulást mutat és a tanárságra alkalmas. Ezek alapján a király 1840 júl. 10-iki kéziratával ily értelemben döntött,²⁷ a kancellária azonban, Kováts Tamás főapát 1841-ben elhalván, a király döntését csak az új főapát kinevezése után 1842 január 29-én közölte.²⁸

1845-ben új fordulat állott be. Nem kisebb egyéniség, mint gr. Széchenyi István, mint a Tudós Társaság alelnöke a következő levéllel fordult 1844 végén Rimély főapáthoz:²⁹

Különösen tisztelt Nagyságos Uram!

Alázatos kérésem van, és pedig igen fontos, t. i. anyanyelvünk ügye körül, mikép nem is kételkedem Nagyságod hajlamát megnyernem, s tán jóváhagyást is, ha nincs a dologban lehetetlenség. — A magyar Academia átlátván ennek szerfeletti szükségét, értelmező magyar szótár kiadását határozta el, s szerkesztőül egyhangúlag Czuczort választá meg, vizsgálóul pedig szinte egyhangúlag Fogarassyt.

Czuczort úgy fogja az Academia honorálni, mihez képest becsületesen élhessen, ámde neki itt kell laknia, s pedig folyvást, minthogy Fogarassy innen nem távozhat, kivel meg nem szűnő s szóbeli érintkezésben kell lennie, s még inkább, mert sehol nem léteznek használatul az érintett cél elérésére annyi segéd eszközök, mint épen itt. —

Hivatalosan az Academia nevében tüstént holnapi közülésünk után hasonlólag Nagyságod színe elé fogok lépni Czuczor végett, addig is egyéni tiszteletem kijelentése mellett, e sorok által vagyok bátor nagyságodat azon kéréssel előlegesen tudósítani, méltóztassék néhány sorral vigasztalásunkra lenni, hogy valljon nem fog-e reményünket kettétörő akadály fordulni elő?

Ki is szokott kegyeibe ajánkozva legvalódibb tisztelettel vagyok Nagyságod Pest dec. 25 nap. 1844 alázatos szolgája Gróf Széchenyi István.

²⁷ Confer. Akten 1840: 1539. sz.

²⁸ Cancellaria 1842: 707. sz.

²⁹ Cancellaria 1845: 5. sz. titkosabb iratok. Meg kell jegyezni, hogy az Akadémia kéziratárában dec. 24. kelettel van Toldynak fogalmazványa Rimélzhez, de Széchenyi az itt közölt levelet küldötte el, amint ezt a Cancellaria titkos iratai közt fennmaradt eredeti levél bizonyítja. Lásd erre még Széchenyi és Czuczor Gergely c. értekezést az Akadémiai Értesítő 1911. évfolyamában.

Rimély okulva az előzményeken még 1844 dec. 28-án Majláth fő-kancellárhoz fordult, és nehogy „valamikép helytelenül cselekedjék,” mellékelte Széchenyi levelét és kérte a kérés teljesítését azon hitének adva kifejezést, hogy Czuczor az előzményeken bizonyára okult.

Majláth 1845 jan. 4-én azt válaszolta, hogy Czuczor remélhetőleg okulva a multon a köteles felügyelet alatt olyan elveket fog vallani, hogy nem kell félni a huzamos pesti tartózkodás káros és kellemetlen hatásától, azért nincs ellenvetése, hogy a főapát az 1841-iki leírat értelmében az Akadémia kérését teljesítse.

Igy Czuczor visszakerült oda, ahonnan távozásra kényszerítették,

Viszota Gyula.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

DER HOCHVERRATSPROZESS DES GRAFEN LUDWIG BATTHYÁNY.*

I.

Der 6. Oktober des Jahres 1848 wie auch jener von 1849 waren blutige Schicksalstage. Am 6. Oktober 1848 schleppte der fanatisierte Pöbel den Kriegsminister Graf Latour zum Laternenpfahl. Nach der schon im August 1849 vollzogenen Niederringung des ungarischen Freiheitskrieges warteten die Machthaber bis zum 6. Oktober, um die dreizehn Honvédgeneräle bei Arad und Graf Batthyány, den ersten ungarischen Ministerpräsidenten, in Pest hinrichten zu lassen. War die Phantasie der damaligen Machthaber vielleicht durch die Schicksalstage des Zacharias Werner aufgestachelt oder hörten sie vielleicht wie Hamlet den Geist des Ermordeten nach Rache rufen? Wie dem auch sei: es waren gewiss unheimliche Leidenschaften, die nur durch solche Todesopfer zu bestimmter Stunde beschwichtigt werden konnten.

Der Prozeß der dreizehn Generäle war von kurzer Dauer und arm an politischen Momenten, während jener gegen Graf Batthyány in fortschreitender dramatischer Entwicklung die wichtigsten politischen Fragen erörterte.

Diese beiden Merkmale des Prozesses, die dramatische Bewegung und der geschichtliche Inhalt eiferten den ungarischen Historiker Árpád v. Károlyi, der wegen seiner zielbewußten, für die wissenschaftliche Erschließung des Haus-, Hof- und Staatsarchiv außerordentlich bedeutsamen Amtsführung als Direktor dieses Archivs bei allen österreichischen

* Es sei bemerkt, dass die vorliegende Arbeit keine Übersetzung des in dem Századok über dasselbe Werk erschienenen Artikels ist. Ich benütze diese Gelegenheit Herrn Hofrat Dr. Ludwig Bittner für seine Liebenswürdigkeit zu danken, mit welcher er diesen Artikel durchzusehen die Güte hatte. Der Titel des hier besprochenen Werkes ist: Németujvári Gróf Batthyány Lajos, első magyar miniszterelnök főben járó pöre. I. II. Budapest, 1932.

Fachgenossen große Verehrung genießt, zu einer monographischen Bearbeitung an, welche in zwei Bänden in der von dem verewigten Grafen Kiebersberg ins Leben gerufenen Sammlung der Publikationen über die neuere Geschichte Ungarns im vorigen Jahre erschienen ist.

Der erste Band bringt die Geschichte des Prozesses, der zweite die diesbezüglichen Akten und Staatsschriften in chronologischer Reihenfolge. Da diese Akten und Schriften mit wenigen Ausnahmen in deutscher Sprache abgefasst sind, dürften sie auch dem deutschen Leser in psychologischer und historischer Hinsicht viel des Interessanten bieten. Die Darstellung des Prozesses ist ein Meisterwerk an Klarheit, Eindringlichkeit und Gründlichkeit. Der Verfasser hat sein 79. Lebensjahr vollendet; neue Gepflogenheiten der Geschichtsschreibung berühren ihn ziemlich wenig. Er hält noch fest an der Erforschung der geschichtlichen Wahrheit, im Sinne Leopold v. Ranke's. Reinlich genaue Forscherarbeit, keine voreilige Synthese, ehrlicher Wille zur Wahrheit, künstlerisches Streben nach Formvollendung sind nach seiner Auffassung die notwendigen Bedingungen der richtigen, ja der einzig zulässigen historischen Methode. Wir verdanken dieser Auffassung ein Werk, welches mit guten historischen Romanen an Anziehungskraft wetteifert und dennoch durch viele neue und verlässliche Ergebnisse unsere historischen Kenntnisse vermehrt.

Es sei mir gestattet, aus der ansehnlichen Zahl dieser Resultate zwei herauszuheben, da sie Fragen entscheiden, welche noch knapp vor der Katastrophe der Monarchie Anlaß zu Kontroversen zwischen österreichischen und ungarischen Gelehrten gaben.

Es wurde behauptet, daß die Ernennung des ersten ungarischen Ministerpräsidenten am 17. März 1848 die erste Tat der ungarischen Revolution gewesen sei, da der Palatin, Erzherzog Stephan, bewogen durch Graf Batthyány die Ernennung eigenmächtig, ohne Fug und Recht vollzogen habe.

Diese Behauptung muß nun endgültig fallen gelassen werden. Károlyi erzählt auf Grund authentischer Daten den Hergang dieser Ereignisse folgendermaßen: Der ungarische Vizekanzler Szögyény und die Staatskonferenz wiesen den Wunsch des ungarischen Reichstages, die Regierung Ungarns einem parlamentarischen Ministerium anzuvertrauen, prinzipiell nicht zurück. Sie wollten jedoch die Ernennung verschieben, bis der Wirkungskreis der neuen Regierung mit Rücksicht auf das Verhältnis zu Österreich gesetzlich geregelt sei. Erzherzog Stephan aber war gegen jedes Zögern. Mit fieberhafter Ungeduld warnte er den Hof vor den gefährlichen Folgen einer hinhaltenden Politik. Auch die Konferenz fürchtete diese Folgen und so kam es zum königlichen Handschreiben vom 17. März, welches den Palatin ermächtigte, Vorschläge über die

Besetzung der ungarischen Ministerien zu unterbreiten. Dieses Handschreiben genügte dem Palatin nicht. Es dünkte ihn unmöglich, ohne Ernennung des Grafen Batthyány nach Preßburg zurückzukehren. Er wäre befugt gewesen, im Sinne des Gesetzes vom Jahre 1485 den Ministerpräsidenten selbst zu ernennen, da er nach dem Gesetze bevollmächtigter Stellvertreter des Königs war, solange dieser außer Landes weilte. Dies hätte jedoch eine allzu kühne Herausforderung des Hofes bedeutet. Der Palatin wählte einen einfacheren Weg, er verlangte von König Ferdinand eine mündliche Ermächtigung und ernannte kraft dieser noch am 17. März Batthyány zum Ministerpräsidenten. Am 18. bestätigte der König in rechtmäßiger Form die Ernennung durch den Palatin. Die Gesetzmäßigkeit dieses Vorganges war unzweifelhaft.

Allerdings wäre es politisch klüger gewesen, die sogenannten gemeinsamen Angelegenheiten vor Ernennung des Ministeriums gesetzlich zu regeln. Der Palatin hielt aber die Zeitumstände nicht für geeignet, um länger zuzuwarten; er wollte durch rasches Handeln in gesetzlicher Form dem Ausbruche einer Revolution vorbeugen. Durch eine Verkettung verschiedener Mißverständnisse wurde in der Geschichtsschreibung sein gesetzliches, gegen eine Revolution gerichtetes Verfahren als die erste revolutionäre Tat dargestellt.

Der Ursprung des königlichen Manifests vom 10. Juni 1848, welches den Banus Jellachich seiner Würde entkleidete, war bisher von der Parteien Leidenschaft verdunkelt. Man sprach den Verdacht aus, daß Batthyány in Innsbruck das Manifest von dem willenlosen König Ferdinand „erschlichen“ habe. Man sprach von dunklen Palastintriguen, die an Byzanz erinnerten. Nun leuchtet Károlyi mit starkem Lichte in diese Dunkelheit hinein.

Durch diese Klarheit verwandeln sich die Schauermärchen in einfache, bürokratisch genaue Amtshandlungen. Der Banus lehnte sich gegen die Gesetze von 48 auf, er wurde nach Innsbruck gerufen, um mit dem ebenfalls dorthin befohlenen Batthyány über die kroatisch-ungarischen Streitpunkte eine friedliche Vereinbarung zu erzielen. Batthyány folgte dem Rufe mit möglichster Eile, wartete jedoch in Innsbruck einige Tage vergebens auf den Banus. Diese Unbotmäßigkeit mußte bestraft werden. König Ferdinand unterzeichnete die Ausfertigung des Manifestes, die ihm der ungarische Ministerrat mit formeller Zustimmung des Erzherzogs Franz Carl unterbreitete.

Das ist der wahre Sachverhalt bei der Unterzeichnung des Manifestes vom 10. Juni 1848. So unromantisch, wie möglich. Nicht die Unterzeichnung an sich, sondern die Veröffentlichung des Manifestes erregte den Unwillen der ungarfeindlichen Parteien, oder gar mancher kon-

servativ denkenden Ungarn. Auch diese glaubten, daß Batthyány sich verpflichtet habe, das Manifest nur dann zu veröffentlichen, wenn Jellachich überhaupt nicht nach Innsbruck kommen würde. Er traf jedoch am 16. Juni abends dort ein. Trotzdem erschien das Manifest vom 10. Juni im Amtsblatt vom 18., obwohl Batthyány gewiß Gelegenheit gehabt hatte, sich über die Reiseabsichten des Banus rechtzeitig zu unterrichten.

Die Veröffentlichung erregte daher einen sehr peinlichen Eindruck sowohl im Lager der Bewunderer Jellachichs, als auch in konservativen ungarischen Kreisen. Wenn diese Veröffentlichung auch als ein Mißgriff zu bezeichnen ist, so ersehen wir doch aus den Darlegungen Károlyis, daß Batthyány keinen Wortbruch begangen hatte, wie ihm vorgeworfen wurde. Es war ihm seinerzeit freigestellt worden, das Manifest zu jedem ihm genehmen Zeitpunkte zu veröffentlichen. Freilich wäre es klüger gewesen, zu warten. Die Veröffentlichung hatte keine abschreckende Wirkung, sie erbitterte nur die Feinde der ungarischen Regierung. Solche politische Fehler waren nicht selten im Jahre 1848, dem klassischen Jahre der politischen Illusionen. Nur mußte Graf Batthyány diese seine Illusionen mit dem Leben büßen, da sie ihn trotz seinen dynastischen Gefühlen zu unvorsichtigen Taten und Äußerungen veranlaßten, welche dann der siegreiche Gegner in gehässiger Weise zu deuten nicht versäumte.

II.

Graf Ludwig Batthyány konnte auf eine lange Reihe stolzer Ahnen zurückblicken, welche im Mittelalter mächtige Dynasten waren und seit der Herrschaft der Habsburger hohe Ämter im Staate bekleideten. Die demokratischen Ideen, welche Batthyány aus der eifrigen Lektüre romantischer Dichter und liberaler Schriftsteller schöpfte, vermochten nur scheinbar sein aristokratisches Bewußtsein zu dämpfen. Auch war er seit, oder vielleicht schon vor den Märztagen davon überzeugt, daß die italienische und deutsche Einheitsbewegung den österreichischen Kaiserstaat bedeutend schwächen und Ungarn in demselben Maße emporheben würden. Er dachte an keine Lostrennung Ungarns von Österreich, hoffte jedoch die österreichisch-ungarische Monarchie in eine ungarisch-österreichische verwandeln zu können, besonders durch Angliederung der im Mittelalter dem ungarischen Reiche einverleibt gewesenen Balkanländer. Sein hohes Selbstgefühl, noch gesteigert durch maßlose politische Hoffnungen, war nicht geeignet, seine Beliebtheit in den leitenden österreichischen Kreisen zu fördern. Er sprach selbst mit den Erzherzogen „trocken und trotzig“. Der Hof haßte ihn wegen seiner lebhaften oppositionellen Tätigkeit in den vierziger Jahren, wegen seiner Verbindung mit Kossuth, wegen der stür-

mischen Forderung seiner Ernennung zum Ministerpräsidenten am 17. März und wegen der Veröffentlichung des gegen den Banus gerichteten Manifestes vom 10. Juni, schließlich überhaupt wegen seiner Amtshandlungen, welche die Unabhängigkeit und Integrität Ungarns wahren wollten, zum Leidwesen der zentralistisch gesinnten österreichischen Staatsmänner. Nach Auffassung des Hofes war Batthyány der eigentliche Urheber der Revolution, man haßte in seiner Person die ganze Bewegung. Es ist eine längst bekannte Tatsache, daß absolute Herrscher gegen frondierende Aristokraten einen tödlicheren Haß empfinden, als gegen Agitatoren niedrigerer Herkunft. Seine Sache war schon verloren, als ihn Windischgrätz am 8. Januar 1849 in Pest verhaften ließ. Man stellte ihn vor ein Kriegsgericht — was wohl ein Rechtsbruch war. Der Angeklagte entwickelte bei seinem ersten Verhöre seine überzeugenden Einwände gegen die Kompetenz des Kriegsgerichtes. Für seine ministeriellen Amtshandlungen sei er gesetzlich dem Parlament verantwortlich; wenn er etwas nach seiner Abdankung verschuldet habe, müsse man ihn gemäß den Gesetzen seines Landes richten. Selbst der Stabsauditor Leuzendorf pflichtete im Allgemeinen dieser Auffassung in seiner Eingabe vom 13. Juni an das Militär-Obergerichtspräsidium bei. Er beantragte, daß die ministerielle Tätigkeit Batthyánys aus der Kompetenz des Militärgerichtes herausgehoben werde, da die Herrschaft der militärischen Gesetze in Ungarn mit der königlichen Verordnung vom 3. Oktober beginne und es daher rechtlich unzulässig sei, die bis zum 2. Oktober begangenen politischen Handlungen des Angeklagten dem Urteile des Militärgerichtes zu unterwerfen.

Diese gesetzmäßig zweifellos begründeten Auslegungen machten auf das Obergericht nicht den geringsten Eindruck. Der österreichische Ministerrat bekräftigte den abweisenden Beschluß des Obergerichtes. „Er tat es nicht darum“ — schreibt Károlyi — „weil vielleicht seine juristisch gebildeten Mitglieder nicht gewußt hätten, daß Gesetze und Strafverordnungen keine rückwirkende Kraft besitzen. Der Ministerrat dachte nur, daß es nicht der Mühe wert sei, zur Wahrung des Rechtes im Interesse Batthyánys dem Fürsten Schwarzenberg zu widersprechen.“ Zu diesem Urteile gelangt Károlyi nicht auf dem Wege mehr oder weniger anfechtbarer Kombinationen, sondern auf Grund der Tatsache, daß derselbe Ministerrat in einer geringfügigeren Angelegenheit auf Grund des Referates Schmerlings als Justizministers erklärt hatte: „Es ist ein allgemein gültiges und unumstößliches Rechtsprinzip“, daß Gesetze keine rückwirkende Kraft besitzen und demnach die Kompetenz der Kriegsgerichte nicht übertragen werden kann auf solche Delikte, die vor Aufstellung der Kriegsgerichte begangen worden waren.

Wie wir sehen, zeigte die Wage der Gerechtigkeit in der Hand des

Ministeriums Schwarzenberg-Schmerling nicht geringe Schwankungen in der Richtung vorgefaßter Parteinahme.

Das Kriegsgericht mußte auf höhere Weisung die ganze öffentliche Laufbahn Batthyáns von Anfang bis zu seiner Gefangennahme überprüfen.

Die Regierung erweiterte diesen bewussten Rechtsbruch noch dadurch, daß sie Akten, die für Batthyány entlastend gewesen wären, der Untersuchung vorenthielt und nicht erlaubte, die schriftliche Zeugenschaft des Erzherzogs Stephan zu erbitten, obwohl ohne diese Zeugenschaft die Selbstverteidigung Batthyáns gar nicht richtig bewertet werden konnte.

Wenn auch das Ministerium Schwarzenberg die Trennung der Ereignisse vor und nach dem 3. Oktober vor dem Kriegsgericht nicht zuließ, so müssen wir uns doch in der geschichtlichen Betrachtung an diese Zweiteilung halten.

Der Auditor tat sein Möglichstes, um zu beweisen, daß Batthyány schon als Ministerpräsident ein Hochverräter gewesen sei. Dies war vergebliche Mühe. Batthyány leugnete ja selbst nicht, daß er manchmal gezwungen war, von der gesetzlichen Regelmäßigkeit abzuweichen. Da jedoch der Reichstag mit Stimmenmehrheit und der König durch Nichtentziehung seines Vertrauens die Notwendigkeit der Irregularitäten anerkannt haben, hätten die diesbezüglichen Hochverratsanklagen fallen gelassen werden müssen. Natürlich sind die Handlungen Batthyáns nach dem 3. Oktober aus einem anderen Gesichtspunkte zu betrachten. Über diese hätten rechtzeitig die Gerichte auf Grund der Landesgesetze urteilen sollen. Nach Schwarzenbergs Willen aber übernahm ein Kriegsgericht diese Aufgabe, vor dem Batthyány natürlich einen schweren Stand hatte. Denn er verleugnete auch nach seiner Abdankung niemals seine politische Überzeugung. Er hielt es für erlaubt, sich darüber zu freuen, daß durch die Wiener Revolution vom 6. Oktober eine Unterstützung der Armee Jellachichs erschwert wurde. Er selbst tat nichts zur Erregung und Anfeuerung dieses blutigen Aufstandes. Daß die Subventionen für die Wiener Presse, welche er dem ihm übrigen durch seine radikale Haltung sehr antipathischen Staatssekretär Pulszky anweisen ließ, der einzige Grund der Wiener Volksbewegung gewesen seien, ist nicht zu beweisen, und noch weniger konnte ein Beweis dafür erbracht werden, daß Batthyány mit Pulszkys Methoden sich identifiziert habe. Doch war die Rückwirkung der Revolution für Batthyány willkommen, da er die Verteidigung des heimatlichen Bodens gegen die eindringenden Kroaten — deren rechtmäßige Wünsche er übrigens bis an die äußersten Grenzen der Staatsmöglichkeit zu befriedigen trachtete — als seine heilige Pflicht ansah. Er griff für dieses Ziel auch zu den Waffen, obzwar er durch einen Unfall

verhindert war. an den Kämpfen teilzunehmen. Auch verhehlte er in einem veröffentlichten Briefe nicht, daß er die Verteidigung der Heimat als eine gesetzliche Pflicht der Bürger ansehe. Gleichzeitig verurteilte er auf das Schärfste die Ermordung Lambergs und die revolutionären Tendenzen Kossuths. Wenn er auch ein Mandat in das aufgelöste Abgeordnetenhaus annahm, so setzte er sich dort mit aller Kraft für den Frieden mit Österreich ein. Es war selbstverständlich, daß die Mitglieder des Kriegsgerichtes besonders in der Angelegenheit des kroatischen Einfalles die Auffassung Batthyánys verurteilten. Sie glaubten den militärischen Vorschriften Genüge getan zu haben, als sie das Todesurteil fällten. Doch war ihr Gewissen nicht beruhigt; in Erwägung der klar bewiesenen dynastischen Gesinnung Batthyánys, die sich in antirevolutionären Bestrebungen betätigte, empfahlen sie den Verurteilten einstimmig der Gnade des Monarchen, da er ja ohnehin durch eine zehnmonatliche Haft und die Qualen der hochnotpeinlichen Verhöre mehr als genügend bestraft sei.

Am 30. August 1849 übermittelte der Stabsauditor Leuzendorf das schreckliche Todesurteil zugleich mit dem gehorsamsten Strafmilderungsantrag aus Olmütz nach Wien an das k. k. Militärappellationsgericht.

Nun ereignete sich etwas, was für das Olmützer Gericht eine Überraschung war. Feldzeugmeister Haynau als Landeskommandierender in Ungarn forderte das Kriegsministerium auf, die von Olmütz an das Appellationsgericht gesandte Akten ihm zu übermitteln, da die Ratifizierung des Urteiles seinem Wirkungskreise unterstehe. Das Kriegsministerium wagte nicht zu widersprechen und entzog die Prozeßakten der richterlichen Behandlung, um sie dem von unbändigem Machtbewußtsein erfüllten General zu schicken. Fast zu gleicher Zeit, am 31. August, hatte der österreichische Ministerrat über eine andere, von ähnlicher Absicht beseelte Eingabe Haynaus zu beraten. Haynau beschwerte sich nämlich beim Kaiser, „daß man ihn hindere, die Revolutionsmänner hinrichten zu lassen und so das Übel mit der Wurzel auszureißen“. Der Kaiser fragte Schmerling, welche Antwort an Baron Haynau zu erteilen sei. Der Ministerrat empfahl dem Kaiser, an Haynau zu antworten, daß kein Todesurteil vollzogen werden solle, wenn es nicht früher angezeigt und hierort genehmigt worden sei. Welch ein weiser und humaner Vorschlag! Wie vieles wäre besser gekommen, wenn man ihn befolgt hätte. Doch Haynau meldete sich, er wollte den Blutbann nicht seinen Händen entwinden lassen. Vor Schwarzenberg konnte er sich auf die Würde der Armee und auf den Wortlaut mancher Verordnungen berufen. Die Beiden verstanden sich, denn Beide leitete der gleiche Haß gegen die Revolution. Sie hätten mitleidig gelächelt, wenn ihnen ein guter Geist zugeflüstert hätte: Milde und Erbarmen sind für die Würde der Armee und

die Zukunft des Habsburgerreiches unendlich nützlicher als Härte und Grausamkeit. Das Ministerratsprotokoll vom 31. August war noch nicht unterfertigt. Schwarzenberg ließ es aus der Kabinettskanzlei holen, den zitierten humanen Vorschlag streichen und statt dessen durch Schmerling, den gefügigen Justizminister, eigenhändig einsetzen: „Wenn ein Todesurteil vollzogen worden ist, dieses von Fall zu Fall angezeigt werden muß“.

Der 19 jährige Herrscher unterschrieb dieses Protokoll nach einer Pause von zwei Wochen am 22. September. Vielleicht war diese Pause gewissenhaften Überlegungen gewidmet, doch war das Zögern des jugendlichen Herrschers leicht durch den harten Eigenwillen Schwarzenbergs gebrochen.

Nun war Batthyánys Schicksal besiegelt. Als der Hauptmann-Stabsauditor, Ritter von Leuzendorf, hörte, das Todesurteil sei von Haynau bestätigt worden, brach er ohnmächtig zusammen und rief, als er wieder zu sich kam: „Das ist eine Infamie“. Eine eigentümliche und nicht leicht verständliche Persönlichkeit. Nach der damaligen militärischen Prozeßordnung war Leuzendorf öffentlicher Ankläger, Verteidiger und Untersuchungsrichter in einer Person. Diese groteske Vereinigung der drei einander entgegenarbeitenden Ämter zwangen den Betreffenden zur Zweideutigkeit. Das Benehmen und die Motive Leuzendorfs waren wirklich schwer zu begreifen. Als öffentlicher Ankläger und Untersuchungsrichter stöbert er die Belastungsmomente gegen den Angeklagten mit fanatischem Eifer aus allen Winkeln auf. Dann peinigt er den schon von der langen Haft ermüdeten und manchmal völlig entkräfteten Batthyány bei den wiederholten Verhören mit ausgesuchten seelischen Qualen. Er läßt den Unschuldigen auf Grund mühsam ausgeklügelter Motive und wirksam zitierter Paragraphen zum Tode verurteilen.

Andererseits versucht er oft mit unleugbarer Kühnheit das Schicksal des Gefangenen zu mildern und ein gerechtes Urteil für ihn vorzubereiten. Nachdem er den fürchterlichen Spruch erwirkt hatte, bat er um Gnade in einem, mit feinem psychologischem Sinn und klarer juristischer Beweisführung verfaßten Strafmilderungsantrag. Wie reimt sich dies alles zusammen? Es ist glaublich, daß Leuzendorf als Soldat und zentralistisch gesinnter Österreicher von einer gewissen Schuld Batthyánys überzeugt war, jedoch nicht von einer solchen, welche die Todesstrafe verdient hätte. Es ist gewiß, daß die Gräfin Batthyány oder irgend ein Vertrauter der Familie mit Leuzendorf in Berührung gekommen war. Ebenso sicher ist, daß er der Familie ein verhältnismäßig mildes Urteil in Aussicht gestellt hatte. Ob er ein Geschenk angenommen, oder eine versprochene Belohnung verdienen wollte, ist nicht gewiß, aber auch nicht unmöglich. Es kann auch angenommen werden, daß er in humaner Gesinnung Bat-

thyány helfen wollte und sich in seiner Eitelkeit geschmeichelt fühlte, eine solche hervorragend vornehme Familie zu retten. Trotz alledem wollte er sein Avancement nicht gefährden. Ja, er entwickelte sogar in dem Verfahren einen sehr auffallenden und von den Vorgesetzten mit Wohlgefallen bemerkten Eifer. Er setzte aber ein zu starkes Vertrauen in die Wirkung seines vorzüglich abgefaßten Strafmilderungsantrags. Die große und unerwartete Enttäuschung schlug den kräftigen Mann mit blitzartiger Wucht zu Boden. Allerdings dauerte die Krise nur kurz und hinterließ keine Wunden in seiner Seele. Aber sein Ausruf: „Das ist eine Infamie,“ widerhallt in der Geschichte.

Der Triumph Haynaus war dennoch nicht vollständig. Ein unliebsamer Zwischenfall verdarb seine Freude. Er hatte Batthyány dem Henker überliefern wollen, doch brachte sich jener mit einem von seiner tapferen Frau in den Kerker geschmuggelten Dolch eine derart tiefe Wunde am Halse bei, daß der Distriktskommandant FML. Kempen die Unmöglichkeit der Henkerarbeit einsah und Batthyány zu Pulver und Blei hegnadigte. Dieser Schönheitsfehler ärgerte Haynau bis ins Innerste seiner Seele.

Nach der Hinrichtung ließ er sich „den Prozeßakt des Gfn. Louis Batthyány“ vorlegen, merkwürdig genug: erst *nach* der Hinrichtung. Die Akten machten ihn etwas nachdenklich. Er ließ Schwarzenberg wiederholt sagen, daß es „höchst wichtig ist, daß die Akten in keine profane Hände kommen.“

Sie kamen aber dennoch in die Hände eines vorzüglichen Schriftstellers und Historikers, der aus ihnen ein unzerstörbares Denkmal errichtete zu Ehren des Märtyrers und als warnendes Beispiel einer Rachejustiz, die tödlichen Schaden den Interessen jener Gemeinschaft zufügt, welche sie in ihrer Verblendung zu schützen und zu fördern vermeint.

David Angyal.

DIE TERRITORIALFRAGE DER SERBISCHEN WOIWODSCHAFT IN UNGARN.

Das Diplom Kaiser Franz Josephs vom 20. Oktober 1860 bedeutete eine gewaltige Abkehr von jenem politischen System, welches seit Niederwerfung der ungarischen Freiheitsbewegung von 1848 die Lenker der Wiener Staatskunst Ungarn gegenüber beobachtet hatten. Dieser Systemwechsel bedingte indessen zugleich eine Revision der bisherigen Regierungspolitik gegenüber dem Nationalitätenproblem Ungarns, vor allem bezüglich der künftigen staatsrechtlichen Stellung der serbischen Woiwodschaft.

Noch mit dem kaiserlichen Patent vom 15. Dezember 1848 war dem seit anderthalb Jahrhunderten in Südungarn ansässigen serbischen Volke „die Gewährung einer nationalen, ihren Bedürfnissen entsprechenden inneren Organisation und Verwaltung mit dem Beisatze in Aussicht gestellt, dass dieselbe, sobald der Friede (mit Ungarn) hergestellt sei, nach dem Grundsätze der Gleichberechtigung aller Völker geregelt und festgestellt, werden würde.“¹ Denselben Entschluss drückt wohl auch § 72 der am 4. März 1849 erlassenen Reichsverfassung aus, demgemäß der zu errichtenden Woiwodschaft die Wahrung der serbisch-orthodoxen Kirchengemeinschaft und Nationalität zugesichert und ferner das Versprechen gegeben wurde, dass über die Vereinigung der Woiwodschaft mit einem anderen Kronlande Beratungen zu pflegen seien. Der Patriarch Joseph Rajačić wurde bereits mit ah. Handschreiben vom 2. April 1849 beauftragt, als besonders bevollmächtigter kaiserlicher Kommissär die provisorische Verwaltung der Provinzialbezirke der Syrmier, Bács-Bodrogher und Torontáler Komitate, des Werschetzer Bezirkes, sowie der im Bereich dieses Gebietes gelegenen königlichen Freistädte zu übernehmen. Bei der

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, A. u. Vortrag Schwarzenbergs, Wien, 17. November 1849. Min. Ratszahl 4216. Organisierung der serbischen Woiwodschaft und des Temeser Banats.

Bestimmung dieser provisorischen Grenzen ging das Handschreiben von der Voraussetzung aus, dass sie der tatsächlichen Ausdehnung der serbischen Bevölkerung entsprächen.

Mit der Leitung der Beratungen über die gesetzliche Festsetzung der endgültigen Grenzen und inneren Einrichtungen des neuen Verwaltungsgebietes wurde der Banus des dreieinigigen Königreichs FZM. Joseph Jellašič betraut. Die serbischen Vertrauensmänner, mit welchen Jellašič Verhandlungen pflog, beharrten bezüglich der neu zu errichtenden Woiwodschaft einhellig auf den Beschlüssen der am 13. Mai 1848 in Karlowitz abgehaltenen serbischen National- und Kirchenversammlung. Sie beanspruchten ganz Syrmien mit der Peterwardeiner Militärgrenze, das ganze Komitat Bács-Bodrogh mit dem Czaikisten-Batallion, die drei Komitate des Temeser Banats, Torontál, Temes und Krassó. Ferner wünschte die Mehrheit der Vertrauensmänner auch das Baranyaer Komitat der Woiwodschaft einzufügen, soweit das slavische Element in demselben vorwiege. Bezüglich der staatsrechtlichen Stellung des neuen Verwaltungsgebietes sei die Woiwodschaft gleichzeitig zu einem Kronlande zu erheben und als solches mit Kroatien, Slavonien und Dalmatien politisch zu vereinen.²

Jellašič jedoch bezeichnete die serbischen Ansprüche als viel zu weitgehend. Die Karlowitzer Beschlüsse waren ja in einer Zeit gefasst worden, da das Prinzip der Gleichberechtigung der Nationalitäten weder anerkannt, noch weniger aber zur Geltung gebracht war. Seitdem allerdings hatte der Kaiser das Recht auf Gleichberechtigung nach § 5 der Reichsverfassung vom 4. März allen, in der Monarchie lebenden Völkern gewährleistet. Jellašič stimmte also, trotz seines bekannten Hasses gegen das Magyarentum, den serbischen Ansprüchen, die sich auf jene staatsrechtlichen Bestimmungen stützten, nicht zu und stellte dem Monarchen den Antrag, die Demarkationslinie zwischen dem Gebiete Ungarns und der Woiwodschaft im Komitat Bács-Bodrogh von Maria Theresiopel südwestlich gegen Bezdan zu ziehen, so dass die letztgenannten Orte in die Woiwodschaft einbezogen würden. Dagegen sei die Stadt Baja, welche im nordwestlichen Teile des Komitats liege, etwa mit einem Drittel desselben Komitats Ungarn zuzusprechen, da dieses Gebiet vorwiegend von Magyaren bewohnt werde. Da ferner das der Woiwodschaft zuzuerkennende Gebiet dieses Komitats eine sehr gemischte Bevölkerung aufweise, beantragte er, den nicht serbischen Nationalitäten, Deutschen und Magyaren, soweit als möglich durch Errichtung eigener Bezirke Rechnung zu tragen.

² HHStA. Aus demselben Akt: „Resultat der Beratung der serbischen Vertrauensmänner.“

Aus dem Komitate Baranya kämen nur die Baranyavärer und Mohácsi Stuhlbezirke in Betracht, welche in ihrer Mehrheit von Serben bewohnt seien. Nach dem Nationalitätsprinzip könne er die serbischen Ansprüche nicht auf das gesamte Gebiet des Banats befürworten, sondern müsse sie auf das rein serbische Gebiet des Torontáler Komitats mit Einschluss der Städte Pančova und Weisskirchen, ferner des Werschätzer Bezirkes im Temeser Komitat beschränken, wogegen das Komitat Krassó überhaupt nicht in Betracht käme, da es hauptsächlich von Rumänen bewohnt werde. Seines Erachtens war es am zweckmässigsten, aus dem von Rumänen bewohnten Teil des Banats nach Ausscheidung der für die Woiwodschaft abzutretenden Gebiete unter dem Namen des Temeser Banats vorläufig einen rumänischen Kreis zu bilden.

Der serbische Anspruch, die Woiwodschaft zu einem selbständigen Kronlande zu erheben, schien Jellašič nicht zweckmässig. Unter dem Begriffe des Kronlandes verstand man ja doch einen Teil des Reiches, welcher mit eigener Gesetzgebung ausgestattet war. Der Karlowitzer Kongress hatte aber im Jahre 1848 klar ausgesprochen, dass die serbische Woiwodschaft mit dem Königreiche Kroatien, Slavonien und Dalmatien einen gemeinsamen politischen Körper bilden solle; diese feierliche Erklärung wurde ferner vom kroatisch-slavonischen Landtage laut Artikel 7 des Landtagsprotokolls angenommen. Auch entsprach diese Stellungnahme vollkommen der richtigen Auslegung des § 72 der Märzverfassung, wonach die Woiwodschaft mit einem anderen Kronlande zu vereinigen sei. Auch die serbischen Vertrauensmänner waren der einhelligen Meinung, die Woiwodschaft habe mit dem dreieinigen Königreiche einen gemeinsamen Landtag zu führen. Jellašič hielt mit Recht eine gründliche Auseinandersetzung für nötig über die Frage, wie der Begriff des Kronlandes mit den serbischen Wünschen und mit den bereits vorliegenden Beschlüssen eines gemeinsamen Landtages des dreieinigen Königreiches in Einklang zu bringen sei.³

Der Patriarch Rajašič, der ebenfalls den Wiener Besprechungen zugezogen war, beharrte unerschütterlich auf den Karlowitzer Beschlüssen und vertrat auch bezüglich der Lösung des Kronlandproblems gegenüber Jellašič die orthodox serbische Auffassung. Er hatte jedenfalls nicht Unrecht mit seiner Behauptung, dass das kaiserliche Patent vom 15. Dezember 1848 den Serben mehr versprochen habe, als die Märzverfassung ihnen tatsächlich biete; er liess aber ausser Acht, dass das Gleichberechtigungsprinzip nach der oktroyierten Reichsverfassung eine neue staatsrechtliche Einstellung bedeutete und dass es unmöglich sei,

³ HHStA. Aus demselben Akt: Jellašič's a. u. Vortrag Wien, 25. Oktober 1849.

die in früheren Urkunden verwurzelten Ansprüche auch nur mit einem Scheine vom Recht in vollem Umfange geltend zu machen. „Die Woiwodschaft Serbien wurde als Kronland nicht ausgesprochen, sondern ihr die Wahl freigestellt, sich mit einem anderen Kronlande zu vereinigen...— schrieb er in seiner an das Wiener Kabinett am 13. Oktober 1849 gerichteten Eingabe — Ich werde mir die Freiheit erlauben, diesen Gegenstand... darzutun, dass Seine Majestät... und seine loyale Regierung mit einer Hand nicht nehmen wollten, was sie mit der anderen Hand der serbischen Nation vor ein Paar Monaten auf eine konstitutionelle und feierliche Art im Angefühle der ganzen Welt gegeben haben...“⁴ Er bestand schon aus dem Grunde darauf, die Woiwodschaft zu einem Kronlande zu erheben, weil er befürchtete, dass im anderen Falle ihre unmittelbare Vertretung in dem Reichstage durch „fremde“ Personen erfolgen und sie dadurch in den „früheren Verwesungsprozess“ geraten werde.⁵

Bezüglich der neuen Grenzen vertrat Rajašić ebenso entschlossen die Karlowitzer Beschlüsse, wie in der Frage des Kronlandproblems; er begründete seinen Anspruch mit der Feststellung, dass die gemischt-sprachigen Gebiete der nördlichen Bačka und des Komitats Baranya als Bollwerk gegen das vordringende Magyarentum dienen könnten, falls sie der Woiwodschaft zugesprochen würden. Würde aber das Komitat Baranya nicht der Woiwodschaft zugesprochen, dann sollte dieses Gebiet lieber Kroatien angegliedert werden, um Ungarn so weit als möglich zu schwächen.

Der Ministerrat vom 17. November 1849, welcher sich mit den serbischen Ansprüchen befasste, war daher vor das schwere Dilemma gestellt, wie man die, mit weitgehenden Zusicherungen beruhigten Serben nun eben mit weniger Konzessionen zufriedenstellen könnte. Tatsächlich liess die oktroyierte Märzverfassung weniger Möglichkeiten für die Befriedigung der serbischen Ansprüche zu, auch schien es politisch notwendig, die mit russischer Hilfe und grossen Schwierigkeiten pazifizierte Ungarn staatsrechtlich nicht gar zu sehr zu beunruhigen. Und nicht zuletzt mussten doch die von den Serben stets herangezogenen alten Privilegien einer sorgfältigen Prüfung dahin unterzogen werden, ob ihre Ansprüche nicht nur mit dem kaiserlichen Versprechen vom 15. Dezem-

⁴ HHStA. Min. Ratszahl 3679 ¹/₂ aus 1849. Diese und die folgenden archivalischen Quellen widerlegen die Feststellungen Jovan Radonič's, der in seinen für die Pariser Friedensverhandlungen verfertigten Werken (Le Banat, Paris, 1919. Bloud et Gay, pag. 65; La Batchka, Paris, 1919. Bloud et Gay, pag. 47) nicht nur den Bestand eines serbischen Kronlandes, sondern sogar eines serbischen Fürstentums (sic: duché serbe) auf ungarischem Boden in den Jahren 1849—60. behauptete.

⁵ Ibidem.

ber 1848, sondern auch auf Grund ihrer radizierten Rechte begründet werden könnten.

Nun musste aber Ministerpräsident Schwarzenberg selbst feststellen, dass auf bestimmte Grenzen einer serbischen Woiwodschaft *keine* geschichtlich begründeten Ansprüche erhoben werden könnten.⁶ Ferner mussten die Kabinettsmitglieder nach einer eingehenden Debatte zur Überzeugung gelangen, dass die Abgrenzung des neuen Verwaltungsgebietes, nur auf Grund der *Nationalität* seiner Einwohner, praktisch undurchführbar erscheine.

Der ganze Fragenkomplex wurde daher klar und detailliert erwogen, auch das Recht der Nationalitäten auf Gleichberechtigung in das richtige Licht gesetzt. Wenn das Prinzip der Gleichberechtigung die vollständige Absonderung jedes einzelnen Volkstammes von den anderen bedinge, müsse der Bestand der Monarchie-sollten nicht förmliche Völkerwanderungen organisiert werden—unbedingt in Frage gestellt werden. Eine mögliche Durchführung der Gleichberechtigung konnte nur in Kirche, Schule und Amt, in der Gleichheit der Interessen erblickt werden, keineswegs aber bei territorialen Abgrenzungen. Die in Frage stehenden süd-ungarischen Komitate boten das klassische Beispiel eines durch verschiedene, Jahrhunderte umfassende Ansiedlungen entstandenen, vollkommen gemischten Sprachgebietes, wo eben die Geltendmachung des Nationalitätenprinzips keine beruhigende Lösung bedeutet hätte, da in diesem Gebiete keiner der dort miteinander vermengten Volksstämme eine absolute Mehrheit aufweisen konnte.

Um nun doch zu einer zweckmässigen Beschlussfassung zu gelangen, hatte der Ministerrat die Frage weder vom Standpunkte des rechts-historischen noch von dem des nationalen Prinzips ausgetragen. Es schien doch den meisten Erfolg zu versprechen, wenn sie nach dem Prinzip der rein aktuellen Politik gelöst werde. Die Ereignisse des Jahres 1848—1849 hatten in ihrem Gefolge eine de facto-Abtrennung der südlichen Teile Ungarns. Dem Kabinett schien es nicht klug, angesichts der allgemeinen Stimmung der Nationalitäten die abgetrennten Gebiete mit Ungarn administrativ zu vereinigen, da eben aus den südlichen Gebietsteilen infolge des populär gewordenen Nationalitätenprinzips starke Stimmen für eine gesonderte Stellung der südlichen Komitate laut geworden waren. Man suchte nach einer Festsetzung der Grenzen, welche soweit als möglich der Gleichheit der lokalen Interessen, wie auch dem Ideengange des österreichischen Gesamtstaates Rechnung trug. Weder die Ausführungen Jellašič' noch jene von Rajašič wurden direkt berück-

⁶ HHStA. A. u. Vortrag Schwarzenbergs, Wien 17. November 1849. Min. Ratszahl 4216.

sichtigt. Man wollte jedenfalls im Süden Ungarns ein von diesem abge-sonder-tes, selbständiges, unmittelbar der Wiener Zentralregierung unter-
stehendes Gebiet für eine Übergangsperiode schaffen und einrichten, bis
eine definitive Regelung auf verfassungsmässigem Wege gefunden wäre.

Das neu zu errichtende Verwaltungsgebiet sollte daher nicht aus-
schliesslich das Bild eines serbischen Territoriums tragen. Dieser Auf-
fassung entsprach wohl die getroffene Entscheidung, wonach das neue
Gebiet die Benennung „Woiwodschaft Serbien und Temeser Banat“ zu
führen hatte.

Sein Umfang und seine Abgrenzung sollten wohl auch dieser Ein-
stellung entsprechen. Eingliederung des Komitats Baranya in die Woi-
wodschaft wurde dem Monarchen gegenüber nicht beantragt, da es, durch
Donau und Drau von Kroatien wie auch vom Komitat Bács getrennt,
trotz einiger Bezirke mit serbischer Mehrheit in geografischer und admi-
nistrativer Hinsicht keinen vorteilhaf-ten Zuwachs für das neue Gebiet
zu gewähren schien. Dagegen war sich der Ministerrat einig, dass das
ganze Komitat Bács, wie die Rumaer und Illoker Bezirke Syrmiens, fer-
ner das ganze Temeser Banat mit den Komitaten Temes, Torontál und
Krassó — ungeachtet des Umstandes, dass die gemischte Bevölkerung zu
über 50 Prozent nicht der serbischen Nationalität angehörte, — zu einem
neuen Verwaltungsgebiet zusammenzuziehen seien.

Dadurch schien ein hauptsächlich national-ökonomisch wohl abge-
rundetes Territorium zu erstehen, in welchem auch die durch Jahrhun-
derte verwobenen Lebensinteressen der gemischtsprachigen Bevölkerung
— bis zur definitiven Lösung ihrer staatsrechtlichen Zugehörigkeit, wie
gesagt — vorübergehend befriedigt werden konnten.

Aus den bisherigen Ausführungen mag auch erhellen, dass das Wie-
ner Kabinett kaum die Absicht hatte, das neu zu errichtende Verwaltungs-
gebiet zu einem Kronlande zu erheben. Auch zufolge des § 72 der
Reichsverfassung, welcher die Vereinigung des neuen Gebietes mit einem
anderen Kronlande in Aussicht stellte, war eine definitive Entscheidung
in der Kronlandsfrage nicht möglich, welcher Auffassung Schwarzenberg
in seinem, dem Kaiser am 17. November 1849 erstatteten a. u. Vortrage
klaren Ausdruck verlieh.⁷

⁷ HHStA. Idem „Eine solche Stellung (selbständiges Verwaltungsgebiet) bedingt kei-
neswegs die definitive Constituierung jenes Gebietes als eigenes Kronland: denn ein solcher
Ausspruch ist nach § 6 und § 123 der Reichsverfassung der Gesetzgebung vorbehalten, nach-
dem der § 1 der Verfassung unter den Kronländern des Reiches die Woiwodschaft Serbien
nicht aufzählt und nachdem auch dem § 72, der ihre Vereinigung mit einem anderen Kron-
lande weiteren Einvernehmungen und Verfügungen überlässt, die Voraussetzung zu Grunde
liegt, dass jenes Gebiet früher noch nicht als eigenes Kronland hingestellt wurde. Unter

Bei eingehender Analysierung der archivalischen Quellen können wir uns der Auffassung nicht entziehen, dass Schwarzenberg nur zu *einem* Entschlusse Kam, zur provisorischen Abtrennung des Gebietes von Ungarn. Aber die Frage, wie man dieses abzutrennende Gebiet organisieren müsse, wurde nicht entsprechend durchdacht. Das Patent vom 18. November, welches der Vortrag Schwarzenbergs zur Folge hatte, traf nämlich keine klare Verfügungen und enthielt mehr oder weniger nur allgemeine Grundsätze für die innere Organisation. Es sprach sich einzig dahin aus, dass das Gebiet nach seinen Hauptbevölkerungen in drei grössere Verwaltungskreise und jeder dieser Kreise in Bezirke zu teilen seien, deren administrative Oberleitung einem provisorischen Landeschef mit dem Sitze in Temesvár übertragen wurde. Auch die Frage des Kronlands blieb offen und eine Entscheidung darüber der Zukunft vorbehalten.

Es ist wohl nicht verwunderlich, dass in den darauffolgenden Jahren absolutistischer Staatsverwaltung diese Neueinrichtung allgemeine Unzufriedenheit hervorrief, bis das Oktoberdiplom dem Weg einer definitiven Regelung der staatsrechtlichen Stellung der Woiwodschaft anbahnen sollte. Der Kaiser anerkannte die rechtlichen Ansprüche Ungarns bezüglich der Wiedereinverleibung der Woiwodschaft und des Temeser Banats, wie auch die Ansprüche der Serben auf Geltendmachung ihrer alten Privilegien. Um die vielfach von einander abweichenden Ansichten der übrigen Bewohner jenes Gebietes zu prüfen und miteinander in Einklang zu bringen, ernannte er FML. Grafen Alexander Mensdorff-Pouilly zum ausserordentlichen Kommissär, der die Aufgabe hatte, nach Anhörung hervorragender Persönlichkeiten aller Nationalitäten und Konfessionen Anträge für eine mögliche Lösung zu stellen.⁸

Schon vor seiner Entsendung wurde der Gouverneur des serbisch-Banater Verwaltungsgebietes, Graf St. Quentin, von der Kabinettskanzlei beauftragt, eine Karte des genannten Gebietes vorzulegen, auf welcher er die allenfalls an Ungarn zu schlagenden Teile des Komitats Bács zu bezeichnen hatte. Graf St. Quentin bezeichnete als solche auf seiner übersandten Karte die Bezirke Baja und Maria Theresiopel des Zomborer Kreises. Diese Lösung hätte aber — nach der damaligen Beurteilung

der Vereinigung mit einem anderen Kronlande kann nämlich nur die völlige Einverleibung, so dass die vereinigten Gebiete zusammen *ein* Kronland bilden, verstanden werden, weil die Reichsverfassung nur allein die Vereinigung aller Kronländer in der Gesamtheit des Reiches, keineswegs aber ein politisches Sonderbündnis eines Kronlandes mit einem anderen Kronlande anerkennt . . .“

⁸ HHSIA. Min. Konferenzprotokolle Z. 619 v. 29. Oktober, v. 30. Oktober 1860; Kabinetszahl 3653 v. J. 1860; vergl. Berzeviczy Albert, *Az abszolútizmus kora Magyarországon* (Das Zeitalter des Absolutismus in Ungarn) Bpest 1933. Bd. III. pag. 153.

— weder die Ungarn, noch die Serben zufriedengestellt. da die Befürchtung nahe lag, dass den historisch-staatsrechtlichen Ansprüchen der Ungarn die Abtretung eines derartig schmalen Landstreifens keineswegs genüge, die Serben andererseits gegen eine noch so geringe Schmälerung des abgesonderten Gebietes auf das heftigste protestieren würden.⁹

Mensdorffs Vortrag an den Kaiser wurde in der am 18. Dezember 1860 unter dem Vorsitz des Ministerpräsidenten Rechberg abgehaltenen Ministerkonferenz verlesen, in welchem die verschiedensten Anschauungen zum Ausdruck kamen und der schliesslich feststellte, dass jede Nationalität die Suprematie für sich beanspruche.¹⁰ Der Vortrag war daher kaum als Grundlage für eine zufriedenstellende Lösung des Problems geeignet. Der ungarische Hofkanzler Graf Vay und Minister Graf Széchen beantragten vor allem die Wiedereinverleibung der Woiwodschaft; die staatsrechtlichen Ansprüche Ungarns auf das besagte Territorium stünden ausser Zweifel, die auf Grund des Oktoberdiploms zu erfolgende Einberufung des ungarischen Landtages sei kaum möglich, wenn nicht zu diesem auch die vier ungarischen Komitate, welche dormalen die Woiwodschaft bildeten, einbezogen werden. Ebenso aber anerkannten sie auch die auf alten Privilegien beruhenden Wünsche der Serben und beantragten, eine vom Patriarchen zu wählende serbische Deputation von höchstens 12 Mitgliedern nach Wien zu berufen und deren festgesetzte Anträge in Form einer königlichen Proposition dem ungarischen Landtage zur verfassungsmässigen Verhandlung zu übermitteln.

Die Konferenz billigte die Anträge, nach deren Vortrag der Monarch am 27. Dezember 1860 die Einberufung aussprach,¹¹ die serbischen Vertrauensmänner nach Wien beorderte und bereits am 5. Jänner 1861 die neuen Obergespäne¹² für die, Ungarn anzuschliessenden Komitate zwecks Vorbereitung der ungarischen Landtagswahlen ernannte.

Die Durchführung dieser Entschliessung ging allerdings nicht soglatt von statten. Rajašić weigerte sich nämlich, seine Vertrauensmänner nach Wien zu entsenden, da seiner Ansicht nach nur der serbische Nationalkongress kompetent sei, in dieser Angelegenheit eine für die Serben bindende Erklärung abzugeben.¹³

Die Beharrlichkeit Rajašić verlangte also eine neue Ministerkonferenz.

⁹ HHStA. A. u. Vortrag d. Min. d. Innern v. 4. Oktober 1860; Kab. Z. 3254/1860.

¹⁰ HHStA. Vergl. MRProt. v. 21. Dezember 1861; Kab. Z. 4178/1861.

¹¹ HHStA. A. u. Vorträge des Staatsministers Schmerling und des ungar. Hofkanzlers Vay. Kab. Z. 4186/1860.

¹² HHStA. A. u. Vortrag des ungar. Hofkanzlers Vay. Kab. Z. 4241/1860; Min. Conf. Z. 725/1861.

¹³ HHStA. Min. Conf. Prot. v. 23. Jänner 1861; Min. Conf. Z. 749.

Staatsminister Schmerling, der die gesetzlichen Verfügungen über die Zusammensetzung dieses Kongresses einem eingehenden Studium unterzog, musste vor allem feststellen, dass dieser nur zur Verhandlung der in der Synode vorbereiteten Beschlüsse über Kirchen- und Schulfragen berufen und in zwei einzigen Fällen, in den Jahren 1790 und 1848, auch in die Verhandlung politischer Fragen eingetreten sei. Da aber ungeachtet der Weigerung des Patriarchen, Vertrauensmänner nach Wien zu entsenden, Schmerling entschlossen war, den Verfügungen des ah. Kabinettschreibens vom 27. Dezember 1860 zu entsprechen, gab es keine Möglichkeit, als ausnahmsweise für diesen Fall den Kongress zur Austragung der angeordneten politischen Verhandlung einzuberufen.

Minister Graf Széchen war nicht gegen Schmerlings Entschliessung, beantragte jedoch den Kongress ausschliesslich nur von Deputierten des geistlichen und weltlichen Standes *serbischer Nationalität* aus dem gesamten Territorium des aufgelösten serbisch-Banater Verwaltungsgebietes beschicken zu lassen, mit Ausschluss also der sonstigen konfessionellen Teilnehmer, deren Kompetenz für Schul- und Kirchenangelegenheiten ansonsten unberührt bleibe.

Diese Auffassung teile übrigens das gesamte Kabinet.¹⁴ Rajašič, der aufgefordert wurde, seine Anträge bezüglich der Einberufung dieses Kongresses der rein serbisch-orthodoxen Volksvertreter zu erstatten, war von dieser Lösung vollkommen befriedigt und ersuchte nur um einen zeitgerechten Einberufungstermin, damit die Beschlüsse noch vor dem Zusammentritt des ungarischen Landtages gefasst werden könnten.¹⁵

Der Verlauf des für den 28. März 1861 einberufenen Kongresses war nicht weniger bewegt, als die Gemüter vor dem Zusammentritt aufgeregter und die Stimmung wegen der befürchteten Auflösung der Woiwodschaft zugespitzt. Die Beschlüsse¹⁶ wurden in 16 Punkte zusammengefasst und zugleich mit einer an den Kaiser gerichteten Adresse durch eine Deputation dem Wiener Kabinet überreicht. Demgemäss sollte das gewünschte Territorium als serbisch autonomes Gebiet nur unter der Benennung „serbische Woiwodschaft“ aus der Komitatsverwaltung ausgeschieden und an die Spitze der politischen Administration ein Woiwode gestellt werden, der Sitz und Stimme in der Magnatentafel des unga-

¹⁴ HHStA. Min. Conf. Prot. v. 19. Februar 1861; Min. Conf. Z. 780; vergl. Berzeviczy a. a. O. pag. 227.

¹⁵ HHStA. Kab. Z. 654, 872, 883, 968 und 1044 v. J. 1861; Min. Conf. Prot. v. 20. März 1861.

¹⁶ Die Beschlüsse des im April 1861 zu Karlowic in Syrmien abgehaltenen serbischen National-Congresses, sammt der aus demselben hervorgegangenen a. u. Adresse. Wien, 1862.

rischen Landtages gleich nach dem Tavernicus, auf dem Landtage des dreieinigigen Königreiches aber unmittelbar nach dem Banus erhalten sollte. Hinsichtlich der territorialen Abgrenzung blieben die Beschlüsse hinter jenen des letzten Kongresses zurück, welcher am 13. Mai 1848 abgehalten worden war. Die Erfahrungen des zehnjährigen Bestandes der Woiwodschaft und des Temeser Banats hatten die Überzeugung erbracht, dass das neue Territorium sich auf jene Gebiete beschränken müsse, in welchen die Serben in der Mehrzahl waren. Daher wurden das Komitat Baranya nicht mehr gefordert und vom Komitat Bács nur die südlichen Teile, wonach die Demarkationslinie über Zombor, Kula, Szenttamás Mohol festzusetzen war. Die nördlichen Teile desselben Gebietes mit Baja und Maria Theresiopel wären als ein Rumpfkörper der politischen Administration des Komitats Bács-Bodrogh zurückgeblieben. Vom Temeser Banat wurde die Linie von der Maros über Gross Kikinda, Temesvár beansprucht. Trotz dieser verhältnismässig grossen Mässigung in der territorialen Begrenzung musste die Adresse des Kongresses zugeben, dass in den gedachten Gebietsteilen ungeachtet der behaupteten serbischen Mehrheit der Einwohner die rein serbische Bevölkerung — wenn auch das ganze Komitat Syrmien miteingerechnet wurde — faktisch in der Minderheit war. Ihre Anzahl betrug 299.078 Seelen, wogegen die übrige Bevölkerung (Bulgaren, Deutsche, Juden, Kroaten, Magyaren, Slowaken, Rumänen) zusammen 352.276 Köpfe zählte. Die Serben selbst mussten in ihrer Adresse anerkennen, dass in dem geforderten Gebiete nur von einer relativen Mehrheit ihrer Stammesgenossen die Rede sein konnte.

Da es, wie gesagt, Aufgabe der Kongressberatungen war, die politisch-nationalen Ansprüche der Serben zu formulieren, ermangelten die Kongressteilnehmer nicht, ihre in althistorischen Privilegien und Exemptionen radizierten politisch-nationalen Rechte neuerlich zu betonen. Sie lenkten vorerst die Aufmerksamkeit des Kaisers auf das sogenannte Diplom vom 6. April 1690, weiters auf die Privilegien vom 21. August 1690, vom 20. August 1691 und vom 4. März 1695, welche ihnen Leopold I. erteilt hatte und die sie nun als Rechtstitel in die Wagschale warfen, um ein eigenes Territorium in Ungarn zu beanspruchen. Ihre Beweisführung beschränkte sich aber auf die Wiedergabe einzelner Satzteile, wodurch sie ihren Rechtstitel zu behaupten gedachten, zugleich aber dem Sinne der Privilegien eine willkürliche Auslegung gaben.

Der Aufruf vom 6. April 1690 (*litterae patentes hortatoriae*)¹⁷ ver-

¹⁷ HHStA. Illyrico-Serbica Fasc. 1. Konvolut B. Fol. 39. Die letzte Seite des Originalkonzeptes der österr. Hofkanzlei in Faksimile abgedruckt.

Libertate beligen privilegiorum redditis curatis et singulis justitiam
 et inanis tutam ad ministrations, universis gratia.
 1690. 6. Aprilis
 Littera patentes hontatoris ad populos Clementie, benignitatis et patorne
 Albenpse, ut omni Casaricis se associant, vna Protectionis Documenta uber
 et contra Turcom agent. sub dolo
 Vienna 6. Aprilis 1690.
 Die 6. Aprilis 1690. corrigi et a. ceage.
 Sind vorden.

+ Des p. Algieria
 p.

+ socios vestros adse
 guenda nevigia vestra
 inuitate,
 + a Die a Nobis oblati in Vobis
 et

11. 60

redditis curatis et singulis justitiam
 ad ministrations, universis gratia.
 Promittimus
 in futurum, donamus et concedimus
 omnibus et singulis liberam bono
 ram suae mobilitum suae in obibus
 quacumque, turis in consinitibus
 suis ademerint, possessionem. agere
 igitur pro salute, pro libertate,
 pro securitate sua restauranda,
 intrepide ad partes nostras accedite
 lares vestros, culturam agrarum
 non deserite, et occasionem hanc
 nunquam amplius reditura m
 utriusque, si vobis, si filius vestri
 si denique dilecta patria et saluti
 Consultam velitis, ita ~~ad~~
~~judicium~~ in vna incolumitate. Dum
 Vobis in reliquis universis et
 singulis gratiam vnam offerimus
 et Regiam luculenter offerimus
 Vienna 6. Aprilis 1690

Konzept des kaiserlichen Aufrufs vom 6. April 1690, verfasst in der österr. Hofkanzlei. (Letzte Seite.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

sprach ihnen wohl freien Gutsbesitz in Gebieten, welche den Türken wieder entrissen würden, aber unterhalb Belgrads lagen, daher ihre alten Wohnstätten waren. Nachdem etwa 40.000 Familien sich vor den Türken unter die Obhut der kaiserlichen Truppen in die südlichen Teile Ungarns geflüchtet hatten, erhielten sie das Privilegiale vom 21. August 1690, welches nur die Zusicherung der freien Religionsübung, wie auch des Gebrauches ihres alten Kalenders enthielt. Am 20. August 1691, sicherte man ihnen eigene Magistrate, bis sie in ihre frühere Heimat zurückgeführt wären. Das Privilegiale vom 4. März 1695 wiederholte ebenfalls nur ihre Religionsfreiheit und verlieh ihnen die Zehentbefreiung, wo immer sie sich in Ungarn niederliessen. Die serbischen Ansiedler waren eben von Zagreb, von Werschetz bis Stuhlweissenburg und Ofen sporadisch zerstreut, in geografisch unzusammenhängenden Plätzen, dieses Privilegiale konnte daher wohl kaum zur Begründung des Rechtstitels für ein territorial begrenztes serbisches Gebiet dienen.¹⁸

¹⁸ Zur Begründung ihrer historischen Rechte auf eigenes Territorium berufen sich die Serben in der Adresse des Karlowitzer Kongresses vor Allem auf folgende Satztheile des kaiserlichen Aufrufs vom 6. April 1690: „Promittimus insuper, donamus et concedimus omnibus et singulis liberam bonorum sive immobilium, quaecunque Turcis in confinibus suis ademerint, possessionem.“ Sie übergehen aber im Weiteren derselben Urkunde, dass „culturamque agrorum non deserite“ d. h. dass die Serben auf ihren alten Heimstätten auch weiterhin verbleiben sollen. Es ist daher zweifellos, dass der Kaiser den ungestörten Grundbesitz den Serben nach Besiegung der Türken für ihre alten Territorien versprach. Wenn nun der obige Satz allein zitiert wird, vermag dessen Bedeutung verschiedenartig ausgelegt zu werden. Es ist kennzeichnend, dass durch die konsequent falsche Auslegung der obigen Urkunde viele Historiker, die ohne archivalische Belege arbeiteten, in der Interpretation des obigen Textes zu falscher, der serbischen Auffassung genehmer Folgerung gelangten, dass nämlich die Urkunde nicht weniger als die Einladung der Serben nach Ungarn enthalte. Diesem Umstand mag es zuzuschreiben sein, dass z. B. Ladislaus Szalay auf pag. 24 der ungarischen Ausgabe seines Werkes (Das Rechtsverhältnis der serbischen Niederlassungen zum Staate in den Ländern der ungar. Krone, Pest, 1861) die Meinung vertrat, in dem Ausdruck „non deserite“ das Wort „non“ überflüssig sei. Vergl. Hóman-Szekfű, Magyar Történet (Geschichte Ungarns) Bd. VI. pag. 642. — Das Leopold auf die Rücksiedlung der Serben bedacht war, beweist sein am 20. Aug. 1691 erlassenes Privilegiale: „... Adhibebimus quoque pro possibili omnem conatum, ut per victoriosa arma nostra auxiliante Deo reperitam gentem Rascianam quocuius in territoria seu habitationes antehac possessas denuo introducere et inimicos abinde repellere possimus, volumusque ut sub directione et dispositione propositione proprii magistratus eadem gens Rasciana perseverare et antiquis privilegiis eidem a Majestatenostri benigne concessis eiusque consuetudinibus imperturbate frui valeat...“ In der genannten Adresse der Karlowitzer Kongresses wird nur der gesperrte Teil des obigen Satzes zitiert und dadurch die Intention des Kaisers in ein falsches Licht gestellt. — Das Privilegiale vom 4. März 1695 wurde zwar stellenweise unklar verfasst, es enthält aber keine direkte Verfügung für ein geografisch begrenztes Gebiet, da die Religionsfreiheit und die Zehentbefreiung dem serbischen Ansiedler „ubicunque locatus“ zugesichert wurde.

Es mag jedoch zugegeben werden, dass ihre diesbezüglichen Ansprüche, wenn auch in den berufenen Urkunden nicht rechtmässig begründet, so doch vollkommen verständlich und infolge des unklaren Verhaltens der Wiener Zentralstellen gerechtfertigt waren. Es steht ausser jedem Zweifel, dass der Urkundenerteiler Leopold I. nicht die Absicht gehabt hatte — wie ihm dies die Serben zuschrieben — das razische Volk im verödeten Süden Ungarns endgültig anzusiedeln, infolge des unglücklichen Ausganges der Türkenkriege aber fehlte es an jeder Möglichkeit, die Serben in ihre alten Wohnstätten zurückzuführen und ihnen die für ihre Heimat gewährten Privilegien zu verleihen. Dabei hatten sie sich in ihren Grenzansiedlungen auf ungarischem Boden gut bewährt; waren sie doch ein Kriegervolk und so als Bollwerk gegen die Türken sehr geeignet. Auch in der Niederwerfung des Aufstandes Franz Rákóczys hatten sie dem Wiener Hof gegen die Ungarn wertvolle Dienste geleistet.¹⁹

Die Serben hatten übrigens nach ihrer Niederlassung kein besonderes Gebiet beanspruchen müssen, da sie in den ersten Dezennien, die ihrer Einwanderung folgten, in ihrer Mehrzahl ausserhalb der ungarischen Komitatsverwaltung lebten. Der Grossteil ihrer Ansiedlungen lag in den verödeten und von den Türken verwüsteten Gebieten, wo der Wiener Hofkriegsrat die Verwaltung aus militärpolitischen Beweggründen für sich beanspruchte und auch tatsächlich übernahm. Von Anfang an bedienten sich die Serben jedoch gewisser Entstellungen, wodurch sie die Rechtskraft ihrer Privilegien offenbar für besser versichert erachteten. Eine der schwerwiegendsten war die in den Eingaben ihrer Patriarchen konsequent wiederholte Behauptung, dass sie einem Einladungsschreiben (*litterae invitatoriae*) folgend ungarisches Gebiet betreten hatten, um sich dort anzusiedeln. Der bereits genannte Aufruf Leopolds vom 6. April 1690 wurde als dieses Schreiben vorgegeben. Bezeichnenderweise hatten die Wiener Zentralstellen im XVIII. Jahrhundert dieser Entstellung gegenüber stets ein Auge zugedrückt, sogar die Leiter der für die serbischen Angelegenheiten errichteten Illyrischen Hofstelle, Bartenstein und Koller,²⁰ hatten

¹⁹ HHStA. Illyrico-Serbica. Fasc. 4. A. u. Vortrag des Staatskanzlers Kaunitz-Rittberg v. 24. April 1757 Wien: „... die Illyrische Nation eine sehr erspriessliche Vormauer gegen die Türcken und zugleich ein kräftiges Mittel abgiebt, denen möglichen Rebellionen in Hungarn vorzubiegen und abzuhelfen...“

²⁰ HHStA. III. Serb. Fasc. 2. Fol. 93. Bartensteins a. u. Vortrag v. 20. Aug. 1752. bezgl. der Auswanderung der Serben n. Russland: „... Die Raitzen sind durch die feyerlichste *Einladungen* und unter ansähnlichen Zusagen ... angefrischt worden, das türkische Gebiet zu verlassen und sich in Ungarn niederzulassen...“; vergl. weiters Kollers „ohnmassgebige Meynung“ v. 5. Juni 1755: „... woraus demnach erhellet, dass ehe und bevor noch die anderweithe Rázische Familien aus Albanien, Herzegovina und andern unter türkischer Bottmässigkeit stehenden Provinzen durch die von ... Kaiser Leo-

diese Behauptung übernommen und sie in ihren Vorträgen in gleicher Weise verwendet. Von ihrem Standpunkte aus schien es ohne praktische Bedeutung, ob die Serben auf Einladung des Kaisers eingewandert oder aber vor den Türken geflüchtet waren. Keine dieser Feststellungen hätte die Tatsache beeinflusst, dass der Wiener Hof seine grundsätzlichen Versprechungen infolge der durch die unglücklichen Kriegsfolgen geschaffenen neuen Rechtslage nicht einhalten und die Serben nicht in ihre Heimat zurückführen konnte. Sie waren daher auf ungarischem Gebiete geblieben, ihre staatsrechtlichen Beziehungen zu Ungarn mussten aber auf irgend einem Kompromisswege bereinigt werden. Auf Vorstellungen der Ungarn wurde jedoch die mit Landtagsartikel 18 vom Jahre 1741 beschlossene Aufhebung der Militärgrenze im Banat, sowie Aufstellung und Rückanschluss der Komitate Torontál, Temes und Krassó im Jahre 1751 durchgeführt, worauf ein Grossteil der dort angesiedelten Serben nach Russland auswanderte.²¹ Einen ausschlaggebenden Wendepunkt der Konsolidierung bedeutete Artikel 27 des ungarischen Landtages vom Jahre 1791, dem gemäss allen griechisch nicht unierten Bewohnern des Königreiches Ungarns, also auch den Serben, das Bürgerrecht erteilt und ihnen Grundbesitz sowie Bekleidung öffentlicher Ämter gestattet wurde. Ein gesondertes Territorium war ihnen aber auch diesmal nicht zugestanden worden, weil es eben unmöglich gewesen wäre, bei ihren über beträchtliche Teile des Landes sich erstreckenden zerstreuten Ansiedlungen eine territoriale Abgrenzung in Erwägung zu ziehen.

Omnibus Serbis et Hungaribus *

Diese historischen Privilegien hatte der Ministerrat vom 21. Dezember 1861 zusammen mit den Bedingungen des Karlowitzer Kongresses zu beraten. Abgesehen von der Verworrenheit der privilegialen Rechte und der historischen Entwicklung der serbischen Ansiedlung, war die Austragung dieser Angelegenheit schon deshalb staatsrechtlich erschwert, als die Karlowitzer Beschlüsse, welche rechtmässig auch dem ungarischen Landtage zur verfassungsmässigen Beratung vorgelegt waren, infolge der

pold, Euer kais. u. königl. Matt. Herrn Grossvatern glorwürdigsten Andenkens zu dem damaligen Rätischen Metropolitén Arsenius Csernovich unterm 6. April des 1690-ten Jahres ausgefertigte sogenannte *Literas Invitatorias ad partes Coronae Hungariae annexas et respectivae confiniarias* berufen worden, aldahin gekommen . . .“ Fasc. 2. Fol. 114. u. s. w. Für die Widerlegung der Stichhältigkeit dieser Auslegung wird hiemit nur auf die gleichzeitig veröffentlichte letzte Seite des Originalkonzeptes der Urkunde v. 6. April 1690 hingewiesen. Vergl. ferner Schwicker, Dr. J. H.: Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest 1880. pag. 7. et sequ.

²¹ Czoernig Karl Frh. v.: Ethnographie der österr. Monarchie, Wien 1855. Bd. III. pg. 127.

mittlerweile erfolgten Auflösung dieses Landtages keiner Beschlussfassung zugeführt werden konnten.

Die Tätigkeit des Ministerrates verlief im Sande. Es entstand ein Kompetenzstreit zwischen dem Staatsminister Schmerling, dem ungarischen Hofkanzler Forgách und dem kroatisch-slavonischen Hofkanzler Mazuranič, indem jeder von ihnen das Recht der Erstattung des Vortrages über die serbische Frage für sich beanspruchte. Eine Einigung konnte nur durch verlagenden Kompromissbeschluss erzielt werden, wonach eine besondere Ministerialkommission mit der eingehenden Beratung der Frage und der Antragstellung betraut wurde.²²

Dieser Kommission, welche in Staatsministerium ihre Sitzungen abhielt, standen als Verhandlungsakten ausser den Kongressbeschlüssen — nach archivalischen Beständen vermutlich — der Vortrag des zu den Kongressberatungen entsandten kaiserlichen Kommissärs, GM. Philippovič, die Gutachten der ungarischen Hofkanzlei und Statthalterei und nicht zuletzt der Vortragsentwurf des Statsministers Schmerling zur Verfügung. Es mag nicht unerwähnt bleiben, dass die Kommission sich augenscheinlich damit begnügte, die öfterwähnten historischen Rechte der Serben auf eigenes Territorium an Hand der vom Karlowitzer Kongress exzerpierten Teile der serbischen Privilegialrechte zu beraten, welche eben so zusammengefügt waren, dass sie von dem Bestehen eines diesbezüglichen Rechtstitels überzeugen mussten. Dagegen vertrat die ungarische Statthalterei in Übereinstimmung mit der ungarischen Hofkanzlei in ihrem Gutachten den Standpunkt, dass die serbischen Privilegialbriefe in keinem Punkte einen Anhalt für die Zusicherung eines eigenen Territoriums aufwiesen. Ausserdem legten beide besonderes Gewicht auf den Hinweis, dass die privilegialen Majestätsrechte verfassungsmässig Hand in Hand mit der Entschliessung der Legislative erfolgen müssten und daher die Karlowitzer Beschlüsse vor der ah. Entschliessung durch die ungarischen und kroatischen Landtage zu verhandeln seien. Der Vortrag Schmerlings liess klar durchblicken, dass er für eine ungeschmälerte Verwirklichung der Karlowitzer Beschlüsse eintrat und seine historische wie staatsrechtliche Beweisführung diesen Beschlüssen anzupassen vermocht hatte. Der Aufbau seines ganzen Vortrages scheint die berechnete Vermutung zu bestätigen, dass er einfach die Begründung der Karlowitzer Beschlüsse übernommen und sich zu deren Vertretung vor dem Kaiser entschlossen habe. Übrigens hatte das Staatsministerium um den ungarischerseits vorgebrachten Bedenken und Einwendungen ein Gegengewicht zu verschaffen, ein Elaborat verfasst, welches sich auf die ungarischen Königsrechte bezog und den Standpunkt vertrat,

²² HHStA. Kab. Z. 4178/1861.

dass der König von Ungarn auch ohne Zustimmung des Landtages seine privilegialen Rechte ausüben, daher die serbischen Ansprüche in Form einer Privilegiale, ohne dadurch einen verfassungswidrigen Akt zu begehen anerkennen dürfe. Auch Maria Theresia habe den Fiumaner Distrikt errichtet ohne Zustimmung des kroatischen und ungarischen Landtages. Das Staatsministerium könne daher nicht zugeben, dass die Postulate der Serben deren Bewilligung der Krone zustehe, an den ungarische Landtag geleitet und dadurch dem letzteren ein Eingriff in die reservierten Majestätsrechte gestattet werde.

Auf Grund solcher Auslegungen hatte das Ministerialkomité ein Rescriptkonzept verfasst, laut welchem die vor anderthalb Jahren aufgelassene Woiwodschafft wieder zu errichten sei. Damit auch dem ungarischerseits vorgebrachten staatsrechtlichen Bedenken gebührende Rechnung getragen werde, wurde gleichzeitig beschlossen, dass das neu zu errichtende serbisch-nationale autonome Gebiet, insoweit es aus den ungarischen Komitaten ausscheide, auch weiterhin mit Ungarn in dem bisherigen staatsrechtlichen Verbände bleibe. Eine analoge Entscheidung sollte auch bezüglich der aus dem Königreiche Kroatien und Slavonien ausscheidenden Gebiete getroffen werden. Die Grenzlinie entsprach in Grossen und Ganzen den Bedingungen des Karlowitzer Kongresses.²³

Damit dieses ausserordentlich wichtige Problem von allen etwa kompetenten Zentralstellen durchberaten werde, hatte das Staatsministerium beschlossen, auch das Gutachten des Staatsrates einzuholen. Um die rasche und sachgemässe Beratung zu ermöglichen, hatte das Staatsministerium die Abschriften seiner oben erwähnten Verhandlungsakten, sowie auch des vom Ministerialkomité angenommenen, im Staatsministerium verfassten Rescriptkonzeptes dem Staatsrat zur Begutachtung übermittelt.

Die Referenten in dieser Angelegenheit, die Staatsräte Geringer, Ožegovič und Quešar, fanden es ebenfalls überflüssig die aufgezählten Rechtstitel der Serben nachzuprüfen; sie waren ebenso wie die anderen an den Beratungen teilnehmenden Staatsräte — mit einziger Ausnahme des ungarischen Staatsrates Almásy — einhellig der Überzeugung, dass die Bedingungen der Serben, ungeachtet der Gültigkeit oder Ungültigkeit der berufenen Rechtstitel, infolge der damaligen aktuellen politischen Lage erfüllt werden müssten. Der Einwand Almásys, dass die mindeste Veränderung im Gebietsbestande der Komitate auf Grund zahlreicher ungarischer Gesetze Aufgabe der Gesetzgebung sei, fand keinen Wiederhall, da eben die staatsrechtliche Einstellung der Votanten mit Staatsrat Fliessen dahin übereinstimmte: die Errichtung der Woiwodschafft nach den Be-

²³ HHStA. Antrag des Ministerialkomités, Blge. zu Kab. Z. 3494/1862.

schlüssen des Debrecziner Konvents könne durch den Kaiser mit vollem Rechte erfolgen.²⁴ Ungarn müsse also die 48-er Ereignisse sühnen und durch die, auf Kosten seiner territorialen Integrität wieder zu errichtende Woiwodschaft geschwächt werden.

Bei einer derartigen Entwicklung der Dinge hätte man wohl voraussetzen können, dass das Schicksal der Woiwodschaft endgültig im Sinne der serbischen Bedingungen entschieden werde. Und doch geschah das Gegenteil. Der am 8. August 1862 zusammengesetzte Ministerrat, welcher an Hand der vorgelegten Rescriptenwürfe des Ministerialkomités und des Staatsrats die Entscheidung treffen sollte, stand vornehmlich unter dem Eindrucke der grosserbischen Bewegungen, welche über die Grenzen des unter türkischer Botmässigkeit stehenden serbischen Fürstentums schlugen und auf die ungarländischen Serben eine nicht zu unterschätzende Anziehungskraft ausübten. Die Ansichten waren daher geteilt, ob es angesichts der augenblicklichen aussenpolitischen Lage zweckmässig sei, über die vorgelegten Rescriptkonzepte eine Entscheidung zu treffen. Der Vorsitzende, Erzherzog Rainer, Minister des Äussen Reichs, Polizeiminister Mecséry, der ungarische Hofkanzler Forgách und Minister Esterházy stimmten für die Vertagung der Beratungen, wogegen Staatsminister Schmerling, die Minister Lasser, Plener, Wickenburg, der siebenbürgische Hofkanzler Nádasdy und der kroatisch-slavonische Hofkanzler Mazuranić der Meinung waren, die vorgelegten Konzepte, wenn auch ohne Beschlussfassung, durchzuberaten.²⁵

Währenddessen hatte die Zahl der Rescriptenwürfe zugenommen: auch vom ungarischen Hofkanzler war ein Konzept verfasst und dem Ministerrate, welcher über die Entwürfe des Staatsministeriums und des Staatsrates am 3. November 1862 verhandelte mit vorgelegt worden. Es muss aber zugegeben werden, dass der Entwurf des ungarischen Hofkanzlers einem, nur geringsten Erfolg versprechenden Versuch darstellte, in missglücktem Kompromisswege die einander entgegengesetzten Standpunkte Oesterreichs und Ungarns bezüglich der verfassungsmässigen Ausübung der königlichen Privilegialrechte zu vereinigen. Bei Anerkennung eines privilegierten Distrikts von Gross-Kikinda wie auch der Grenzen der vom Karlowitzer Kongress beanspruchten Woiwodschaft ging Forgách' Ansicht dahin, dass die auszuscheidenden Komitatsteile auch weiterhin unter den Obergespanen verbleiben sollten und diesen der Titel eines Vizewoiwoden zu verleihen sei.²⁶ Bevor im Übrigen das Rescript erlassen

²⁴ HHStA. Staatsrat Z. 492/1862 Blge. 5. Auszug aus der staatsrätlichen Beratung.

²⁵ HHStA. Kab. Z. 2508/1862.

²⁶ HHStA. Kab. Z. 3494/1862.

werde, sei es den beiden Landtagen zur verfassungsmässigen Behandlung zuzuweisen.

So zeigte der Ministerrat das Bild schwerer Gegensätze. Staatsminister Schmerling, Staatspräsident Lichtenfels wie auch der ungarische Hofkanzler Forgách vertraten mit Entschiedenheit ihre Entwürfe. Forgách wies auf den Umstand hin, dass der Ministerrat in unverständlicher Weise an der verfassungswidrigen Auslegung der königlichen Privilegialrechte festhalten wolle, wogegen sogar die Serben selbst eine Weiterleitung ihrer Bedingungen an den Kaiser im Wege der Landtage angeboten hätten. Schmerling beharrte auf seiner wiederholt betonten Feststellung, dass das serbische Problem ungeachtet der Rechttitel und der ungarischen staatsrechtlichen formalen Bedenken wegen aussenpolitischen Rücksichten unverzüglich gelöst werden müsse. Lichtenfels vertrat denselben Standpunkt, die Urkunde vom 6. April 1690 habe den Serben bereits ein eigenes Territorium versprochen, es sei daher an der Zeit, dieses Versprechen einzulösen. Bei einer derart hartnäckigen Fehlinterpretation dieser Urkunde war es nicht ohne Ironie, dass der kroatisch-slavonische Hofkanzler Mazuranič Lichtenfels über deren wahre Bedeutung belehren musste.²⁷ Auf Mazuranič Ausführungen musste selbst Lichtenfels seinen Standpunkt ändern, doch verschanzte er sich hinter der Behauptung, dass die serbischen Privilegien wiederholt erneuert worden seien und sich daher auf die inländischen Serben bezögen.

In dieser fruchtlosen Atmosphäre von Gegensätzen wurde der herkömmliche Ausweg aus schwierigen Situationen, den man auch hier fand, als eine Erlösung betrachtet: die Vertagung der meritorischen Beschlussfassung. Minister des Äussern Rechberg brachte das rettende Novum vor seine Ministerkollegen, der Kaiser habe über die Ungarn gegenüber zu befolgende Politik noch keine endgültige Stellung genommen, deren integrierenden Bestandteil die serbische Frage bilde. Es sei daher die Zeit noch nicht gekommen, um über die serbischen Ansprüche zu entscheiden. So endete der Ministerrat ohne Beschlussfassung und damit wurde die Austragung der Angelegenheit auf unbestimmte Zeit verschoben.

²⁷ HHSIA. MRProt. v. 3. Nov. 1862. Kab. Z. 3494/1862. „ . . . Vor allem wolle Votant (Mazuranič) erörtern, ob die Serben nach den kaiserlichen Privilegien Anspruch auf ein eigenes Territorium in den kaiserlichen Staaten haben. Das sogenannte Privilegium vom 6. April 1690 — eigentlich nur ein im Krieg erlassene Proklamation an die türkischen Serben — spricht wohl nur von ihrem Territorium in ihrem Lande (d. i. in der Türkei). Als sie in die kaiserlichen Staaten übersiedelten, konnten sie ihr Territorium nicht mitbringen, sondern haben diesseits der Gränze ein neues Vaterland gefunden, welcher ihnen aus kaiserlicher Gnade angewiesen wurde. Der Hofkanzler könne daher den Anspruch auf ein eigenes Territorium aus den Privilegien des Kaisers Leopold nicht deduziren . . .“

Das Grenzproblem der Woiwodschaft ist ohne Zweifel besonders lehrreich für die Geschichtsforschung, vermag es ja tiefen Einblick in die, durch die jeweiligen Verhältnisse bedingte wechselseitige machtpolitische Einstellung der Krone und der Wiener Zentralstellen gegenüber den Serben und Ungarn zu gewähren. Die konsequente Geltendmachung dieser machtpolitischen Einstellung auf Kosten der territorialen Integrität Ungarns hatte stets eine befriedigende Austragung des Grenzproblems der Woiwodschaft vereitelt und zu jener traditionellen Atmosphäre chronischen Misstrauens geführt, welche nicht dazu angetan war, eine Einigung zwischen nach Herrscherwillen angesiedelten Serben und den ihre Integrität verfassungsmässig verteidigenden Ungarn anzubahnen, noch auch zwischen Serben, Ungarn und den Wiener Zentralstellen. Diese Gegensätze dauerten unversöhnlich fort, das gegenseitige Verständnis dieser Völker also blieb auch weiterhin gestört, bis der Zusammenbruch der österreichisch-ungarischen Monarchie die grosserbsische Lösung der so lange unentschiedenen Territorialfragen auf kriegsrechtlicher Grundlage erzwang.

Dionys Jánossy.

FORGÁCH ÉS SCHMERLING HARCA.

A magyar conservatívek kétségkívül a kibővített birodalmi tanácsban (Verstärkter Reichsrath) vitt fölényes debatteri szerepöknek és annak, hogy az osztrák conservatív arisztokrátiát sikerült a maguk oldalára vonniok, köszönhették, hogy javaslatuk a tanácsban megkapta a többséget és alapjául szolgált annak az októberi diplomának, amely legnagyobb részében a gróf Szécsen Antal műve volt és amely legalább rövid időre alkotmányos életet hozott be Magyarországon.

Igy lett 1860 október 20-án báró Vay Miklós magyar udvari kancellár, Szögyény László másodkancellár és gróf Szécsen Antal miniszter az osztrák kabinetben. Valamivel később nevezte ki az uralkodó Mailáth Györgyöt tárnokmesterré és a helytartótanács elnökévé, báró Sennyey Pált ugyanoda alelnökké és gróf Apponyi Györgyöt országbíróvá s a kir. Kúria elnökévé. Érdekes történelmi tény, hogy mikor a Bach közvetlen utódja, gróf Goluchovszky Agenor belügyminiszter, utóbb államminiszter, ki a maga feudális nézetével sehogy sem tudott az új helyzetbe beleilleszkedni, december hóban visszavonult, főkép a magyar conservatívek ajánlatára és kívánságára Schmerling Antal lovag nevezte ki helyére államminiszterré. Csak báró Sennyey Pál tanúsított ösztönszerű bizalmatlanságot az új miniszter iránt, de barátai nem hallgattak reá; ők nagyon jó véleménnyel voltak Schmerlingről, ki a Schwarzenberg-kabinetből kilépett, mert a Bach nyílt absolutismusával nem akarta magát azonosítani és mint a bécsi legfelsőbb törvényszék tanácselnöke méltányos és jóakaró volt az ott szolgáló magyarok és a magyar érdekek iránt. De szerte az országban is jó reményekkel néztek akkor az új államminiszter működése elé, kinek beköszöntő körlevele is jó benyomást tett. Falk a Pesti Naplóban ismételtelen elismerőleg és rokonszenvesen nyilatkozott Schmerlingről és programmjáról. Ő maga eleinte kerülni látszott minden összeütközést a magyarokkal, sőt az ő javaslatára hívta meg az uralkodó 1860 végén Deák Ferencet és báró Eötvös Józsefet tanácskozáásra. Ellenben csakhamar összetűzött az új államminiszter

gróf Rechberg miniszterelnökkel és külügyminiszterrel, aminek következtében a császár Rechberget meghagyván külügyminiszternek, fölmentette a miniszterelnökségtől és rokonát Rainer főherceget nevezte ki kormányelnökké. Mikor azonban a Reichsrathnak már az októberi diplomában kilátásba helyezett reformja bekövetkezett, az ellentét egyfelől Schmerling és a többi osztrák miniszterek, másfelől a magyar kormánytagok között nyilvánvalóvá lett. Vay többnyire távoltartotta magát a tanácskozástól, Szögyényt úgy látszik meg sem hívták, Szécsent pedig annyiszor mennyiszer leszavazták. Így jött létre a birodalmi alkotmányt szabályozó februáriusi pátens, melytől Vay készelve érezte magát az aláírást megtagadni és melyről az oly mérsékelt Apponyi azt írta Szögyénynek, hogy e pátenssel a dynastia maga semmisítette meg erőszakosan a Pragmatica Sanctiot, a Magyarországot az uralkodó Házhoz kötő alapszerződést.

Miután a februáriusi pátens az adó és újonc megszavazási jogot is a Birodalmi Tanácsra ruházta és Magyarországnak csak szűkkörű belkormányzati autonómiát hagyott, természetes, hogy az az ellenzéki szellem, amely az októberi diplomával és októberi kormánnyal szemben addig csak a törvényhatósági gyűlések élehangú határozatában és felirataiban nyilatkozott meg, most az egész nemzetet megragadta s az 1861 márciusában lezajlott képviseléválasztások oly országgyűlést eredményeztek, melyben csak a megnyilatkozás formájára nézve volt nézeteltérés, a Magyarországra reá octroiált birodalmi alkotmánnyal szemben a merev ellenkezés általános volt.

Mikor a Deák első felirati javaslatát, melyet a részletes tárgyalás folyamában a képviselőház többsége eredeti alakjából kivetkőztetett, s az uralkodóra nézve elfogadhatatlanná tett, fölterjesztették, a conservatív magyar kormányférfiak Schmerlinggel szemben, ki már akkor fel akarta volna oszlatni az országgyűlést, utolsó diadalukat aratták, amennyiben keresztül vitték, hogy az uralkodó csak visszautasította a feliratot, mely tőle még a királyi címet is megtagadni látszott és annak megváltoztatott alakban való fölterjesztését követte. Deáknak pedig sikerült: az országgyűlés két házában minden vita nélkül elfogadtatni a maga eredeti felirati javaslatának szövegét.

Igy a végzetes összeütközés az uralkodó és nemzet között egyelőre elhárítottnak látszott, de minden attól függött, vajon a feliratra adandó válaszleirat nyilva fogja e hagyni a további tárgyalások útját? És ezúttal már az októberi kormányférfiak, kiknek állását amúgy is megingatta az a tapasztalás, hogy a nemzet nem áll mögöttük, nem tudtak többé eredményesen szállni szembe Schmerlinggel. Azt a leiratot, amelyet a magyar országgyűlés kapott és amely Deák nyilatkozata szerint elszakította a további tárgyalások fonalát, egészen Schmerling sugalmazta és már an-

nak kiadását megelőzőleg elbocsáttattak állásaikból Vay, Szögyény és Szécsen. A leiratot az új udvari kancellár, gróf Forgách Antal addigi csehországi helytartó jegyezte ellen s annak tartalma tudvalevőleg a Deák mereven visszautasító második feliratát, ez pedig az országgyűlésnek aug. 21-én történt feloszlását vonta maga után.

Az új kancellár neve nem volt jó hangzású Magyarországon, mert ő 1849-ben azok közé a királyi biztosok közé tartozott, akiket közönségesen „muszkavezetők”-nek neveztek. Kerületi főispáni működése a Geringer idejében némileg megjavította hírnevét; mint csehországi helytartó, e nehéz állásban jól bevált; erélyes, eszes, tapasztalt administratorként ismerték és a következmények megmutatták, hogy nem volt annyira osztrák érzelmű, mint Schmerling talán hitte, nem is akart egyszerű eszköz lenni ennek kezében. Amit székfoglalásakor a kancellária tanácsosainak kijelentett, hogy függetlenül, nemzeti szellemben és alkotmányosan fog működni, az inkább csak szólamnak bizonyult; de hitelt érdemlő közlésből tudjuk, hogy a kancellárságnak elfogadásánál feltételül kötötte ki, hogy az uralkodó Magyarországra nézve ne alkalmazza a februári patens 7-ik szakaszát, amely szerint oly esetben, ha valamely országgyűlés vonakodik képviselőit a Birodalmi Tanácsba kiküldeni, ezek az illető ország választókerületei által közvetlenül is megválaszthatók. A Szécsen helyét, mint miniszter gróf Esterházy Móricz foglalta el, ki valamikor nagykövet volt, de kit Magyarországon majdnem senki sem ismert.

Miután a helytartótanács egy feliratban oly álláspontot foglalt el, amely Bécsben nagy megütközést keltett, Mailáth is megkapta elbocsátását s helyére gróf Pálffy Móric került magyarországi helytartóként Budára, kiről tudva volt, hogy visszatért a katonai szolgálatba azért, hogy a magyar szabadságharc ellen küzdjön.

Nincs okunk kételkedni Forgách szándéka őszinteségében, midőn megpróbálta a közigazgatást az októberi diploma alapján újrászervezett törvényhatóságokkal vinni tovább, aminek elérése céljából a főispánokat új, szigorúbb utasításokkal látta el. Azonban ez csakhamar lehetetlennek bizonyult, a főispánok is majdnem kivétel nélkül megtagadták az engedelmességet, a megyei és városi közgyűléseken pedig az országgyűlés feloszlása oly vihart keltett, hogy a helytartótanács kénytelen volt a gyűlések tartását megtiltani s a legtöbb törvényhatósági bizottságot felfüggeszteni. Az országgyűlésről a megyegyűlésekbe áthelyezkedett nemzeti ellentállásnak azután a november 5-én kiadott, úgynevezett provisorium vetett véget, amely mindig az ideiglenesség hangoztatásával, a törvényhatósági autonómiát felfüggesztette, nem csak a főispánokat, hanem a lemondott megyei tisztviselőket is kinevezettekkel helyettesítette s minden

politikai jellegű bűntényt és vétséget, ideértve a sajtóbelieket is, a haditörvényszékek bíraskodása alá helyezett.

Ennek az eléggé gyűlöletes, ideiglenes rendszernek keretében és azoknak a hivatali közegeknek a közbenjöttével, akiket kapnia sikerült és akik nem lehettek elsőrendűek, mert a jobb elemek a közhangulattal szemben nem vállalkoztak a hivataloskodásra, kellett Forgáchnak igyekeznie a rendet és nyugalmat fentartani, magát a Bach-korszaktól amennyire lehetett megkülönböztetni és a nemzetben ébren tartani a hitet az országgyűlés újból való összehívása s az alkotmányosság visszaállítása iránt.

Elismerendő, hogy ahol tehetette, igyekezett a magyar nemzeti értékeket a lehetőség szerint megóvni, szemben az osztrák kabinet és különösen Schmerling ellenkező törekvésével. Tanügyi téren tett néhány jó intézkedést, de már a Magyaróvári Gazdasági Akadémiát megmagyarosítania nem sikerült. Enyhítette amennyire tehetette a katonai bíróságok túlságos szigorát a most rájuk ruházott büntető hatáskörben; és egynehányszor sikerült megakadályoznia, vagy legalább elodáznia oly intézkedéseket, melyek a nemzetiségeknek a magyarság elleni felbujtását s a magyar nemzeti törekvéseknek a nemzetiségek általi megbénítását veették célba.

Első összetűzése Schmerlinggel az 1861. december 21-i minisztertanácsban történt, amikor ez utóbbi a szerb nemzeti congressusnak még az országgyűlés előtt kifejezett s tulajdonképen az országgyűléshez intézett kívánságait terjesztette elő, azzal a félreismerhetetlen célzattal, hogy a Magyarországhoz tényleg visszacsatolt Bánság és Vajdaság újabb elkülönítését kerülő úton érje el. Forgách csakhamar szót kért, hogy arra utaljon, hogy hivatali elődje ez ügyet a magyar országgyűlés elé tartozónak tekintette s hogy miután ez kétségtelenül magyar ügy, annak előterjesztésére tulajdonképen ő illetékes, ő azonban még eddig behatóbban nem foglalkozhatott veie. Az államminiszter váltig hivatkozott arra, hogy e tárgyban ő a Felsőtől a kancellárral együtt kapott megbízást, mert az birodalmi ügy is. Miután Mazuranics horvát kancellár is igényt formált a hozzászólásra, az elnöklő Rainer főherceg javaslatához képest egy miniszteri bizottsághoz utasították tanulmányozás végett az ügyet, miáltal az hosszabb időre lekerült a napirendről. Újabb összeütközésre szolgáltatott okot Forgáchnak az a szándéka, hogy amikor a feloszlató leiratban, bár nem kötelezőleg említett 6 hónap az országgyűlés feloszlátása óta letelt, 1862 februáriusa végén, valami legfelsőbb nyilatkozat nyugtassa meg a nemzetet az iránt, hogy ha az országgyűlés összehívása késik is, az nem fog elmaradni. A kancellár ismételten módosította javaslatát, hogy azt Schmerling is elfogadhatónak találja, aki azonban ragaszkodott ahhoz, hogy ez a megnyilatkozás is hangsúlyozza a februáriusi alkotmány

változhatatlanságát. Végre a Forgách ingerült megjegyzése után, hogy jobb semmit sem mondani, mint mindig újra csipkedni (sticheln), a kibocsátvány terve abbanmaradt. A nemzet bizonyára jobban értette meg a hallgatást, mint megértette volna a magyarázatot.

Az erdélyi kérdésben is vereséget kellett szenvednie Forgáchnak, aki br. Kemény Ferenc erdélyi kancellár álláspontjához csatlakozott s legalább elodázni igyekezett az erdélyi külön országgyűlés összehívását, amely az 1848-ban kimondott unió nyílt megtagadása lett volna s amelynek kifejezett célja az volt, hogy a többségre juttatandó románok és szászok megszavazzák Erdélynek a birodalmi tanácsba való belépését. Keményt lemondatták, helyére a Schmerlinget vakon követő gróf Nádasdy Ferenc került; Erdélyben gróf Mikó Imre helyére gróf Foliot-Creneville tábornokot állították a kormányzók élére s minden intézkedés megtörtént a külön országgyűlés előkészítésére.

1862 nyarán, éppen amikor Szerbiában valóságos lázadás tört ki a török uralom ellen, az egész szerbség lánggal égett és szélsőséges nemzeti aspirációknak hódolt, látta Schmerling időszerűnek a szerb congressus munkálatának és az arra vonatkozólag készült miniszteri bizottsági javaslatnak elővételét. Maga Rainer főherceg miniszterelnök és Rechberg külügyminiszter időszerűtlennek tartották a tárgyalást és Forgách kénytelen volt kijelenteni, hogy bár tagja volt a miniszteri bizottságnak, csak a kész javaslatot látta, így aztán az államminiszternek belé kellett nyugodnia egy újabb halasztásba.

A két kormányférfiú közötti harc azonban nem szorítkozott a minisztertanácsra, hanem feltárult a nyilvánosság előtt is azokban a szűnni nem akaró polémiákban, amelyeket a Schmerling sugalmazott lapja, a „Donaus Zeitung”, — a Forgách sugalmazott lapja, a „Sürgöny” egymással folytattak, s amelyeknek élessége gyakran a durvaságig ment s meglehetősen érthetően irányult a sugalmazó személyek ellen. Mikor a sajtóban Forgách távozását kezdték híresztelni, a hírt megcáfolták ugyan, de Schmerling a maga lapjában jelezte, hogy a kormány hivatottnak érzi magát az alkotmány keresztülvételéhez a keleti részekben is erélyesen hozzálátni és minden kételyt eloszlatni az alkotmány megszilárdítására irányuló törekvése iránt. Ez alatt félreérthetetlenül a Reichsrathba való közvetlen választásokra való utalás volt értendő, aminek megengedhetőségét Forgách a maga lapjában a leghatározottabban, tagadásba vonta. Valamivel később pedig a birodalmi tanács bizottságában még azt is hangsúlyozta az államminiszter, hogy a magyar kancellár tagja ugyan a kormánynak, de magántermészetű nyilatkozatai nem lehetnek hivatalos állásfoglalás tárgyai. Az eféle szeretetreméltóságokat Forgách nem viszonzhatta más-
sal, mint azzal, hogy koronként kigúnyolta az államminisztert; így pél-

dául följegyezték mondását, melyet akkor tett, amikor a Reichsrath nehézségeket okozott a sajtótörvény szigorítása körül és Schmerling fennhájázóan jegyezte meg, hogy „wir können warten“ ; Forgách erre ezt az észrevételt tette : „ach ja warten kann er schon, aber kommen wird nichts.“

A szerb congressus munkálata ügyében Schmerling szívóssága annyiban diadalmaskodott a magyar álláspont fölött, amennyiben végül sikerült a nagykikindai kerület címén, valami kisebb vajdaság-felét szerveznie és pedig nem a Forgách mérsékeltebb javaslata, hanem a minden-lébe-kanál „államtanács“ munkálata alapján.

Némi sikereket ért el Forgách Schmerling gáncsvetései ellenére. Ilyennek tekinthető az a rendkívül meleg nyilatkozat, amelyet az uralkodó október hóban a Magyar Földhitel Intézet szervezőinek küldöttségéhez intézett, s amelyben szíve óhaját fejezte ki, hogy Magyarország érdekeit nemcsak anyagi, hanem egyéb tekintetben is biztosítva lássa, mert Magyarországot multja, állása és jövője szorosán szívéhez csatolja. Ugy e nyilatkozat, mint a Földhitel Intézetnek hosszú vajúdas utáni létrejötté, tagadhatatlanul jó benyomást tettek az országban, de csalódtak azok, akik ebből arra következtettek, hogy most már a nemzet hajlandó lesz alkotmánya kérdésében nagyobb engedményekre. Főkép a hangulatcsinálás célját szolgálták azok a hivatalos megnyilatkozások is, melyek a Nemzeti Színház és a Nemzeti Múzeum ügyének az uralkodó részéről való hathatós felkarolását helyezték kilátásba. Ilyen volt a királyi kézirat, melyet 1862 okt. közepén az uralkodó Forgách kancellárhoz intézett s mely csak 1863 márciusában vált ténnyé annyiban, amennyiben a Nemzeti Színház 60.000 forint segélyt kapott, de nem állandó jelleggel.

Nagyobb jelentőséggel bírt az az amnestia, amelyet Forgáchnak a császárné nevenapja alkalmából, 1862 nov. 19-én, sikerült kieszközölnie. Kétségkívül ügyes gondolat volt ezt az intézkedést a császárné nevenapjával hozni összeköttetésbe. Az uralkodó hitvesét addig Magyarországon csak egyszer látták, az 1857-diki magas látogatás alkalmával, amely tudvalevőleg az uralkodópár első gyermekének Budán bekövetkezett halála által oly tragikus megszakítást szenvedett. De a fejedelmi hölgy nyájas szépsége felejthetetlen benyomást hagyott hátra ; Magyarországon őszinte részvétet támasztott 1862 nyarán Erzsébet császárné súlyos megbetegedésének híre és ép oly őszinte örömet keltett később bekövetkezett teljes felgyógyulása. E benyomások hatása alatt jelent meg a bűnbocsánatot hirdető uralkodói leirat, mely kiterjedt mindazokra, kik a provisorium életbelépése óta katonai bíróság által elítéltek, vagy vizsgálat alatt állottak, valamint azokra is, kik az emigratióból engedély nélkül hazatértek. 122 már elítélt egyén kapott ez alapon kegyelmet és 244 ellen szüntették meg a vizsgálatot. A Pesti Naplóban maga báró Kemény Zsigmond álla-

pította meg, hogy ez az amnestia többet tett a kiegyenlítés előkészítésére, mint az osztrák centralista sajtó buzdításai, hogy nyilatkozzanak hát a magyarok, amelyek mindig együtt járnak azzal a buzdítással, hogy mutasson a kormány erélyt a magyarokkal szemben.

A birodalom intéző köreiben szükségkép mindinkább elterjedt a meggyőződés, hogy még pénzügyi és külpolitikai szempontból is a magyar kérdés a monarchia valódi sorskérdése és hogy e kérdés számára mielőbb kielégítő megoldást kell találni. A kormánynak lépten-nyomon megújultak nehézségei a birodalmi tanácsban is, annak csonkasága miatt, melynek következtében illetékessége minduntalan kérdésessé vált s beállott az a különös helyzet, hogy Ausztriát, legalább a februáriusi pátenst alapján, alkotmányosan lehetett kormányozni, ellenben Magyarországon törvényhozó testület hiányában csak absolutisztikus kormányzás volt lehetséges. Hovatovább maga az uralkodó kezdte sürgetni a magyar országgyűlés összehívását, sőt Schmerling is azt látszott kívánni, de természetesen azzal az utógondolattal, hogy ha az újra összehívandó országgyűlés is makacsnak fog bizonyulni, elkerülhetetlen lesz Magyarország képviselőitől a Reichsrathban közvetlenül választások útján gondoskodni. E törekvéssel szemben már most Forgách jutott abba a helyzetbe, hogy halogassa az országgyűlés összehívását, mert meg volt róla győződve, hogy az új országgyűlés sem fogja a patenst elfogadni, ellenben abban látszott bízni, hogy a hosszabb provisorium által megpuhított nemzet az ő tisztviselőinek nyomása alatt valamivel engedékenyebb párt keletkezését fogja az országgyűlésen lehetővé tenni.

Igy történt, hogy az uralkodó 1862 év végén magához hívatta Apponyi országbírót és arra szólította fel, hogy a kiegyezés módozatai és az ország szervezése iránt emlékiratot szerkesszen a Korona számára. A Pesti Napló feltűnő melegséggel üdvözölte Apponyi felutazását és kifejezetten reményeket fűzött hozzá, amit arra magyaráztak, hogy Deák is helyesli ezt a kísérletet. Apponyi kívánatára gróf Forgách Antal kancellárnál 1863 év elején értekezletre gyűltek össze Mailáth György, báró Sennyey Pál és Ürményi József is, s ebből az értekezletből indult ki az az emlékirat, amelyet Apponyi a kancellár tudtával és beleegyezésével az uralkodónak átnyújtott és melyet szerzői Deák Ferencsel is közöltek.

Ez az emlékirat annyiban nevezetes, amennyiben tulajdonképen itt lett először formulázva a delegációk intézményének eszméje, mint a közös birodalmi ügyek elintézésének módja, csak hogy az Apponyi tervezete szerint a delegációk törvényhozó hatalommal bírtak volna és hatáskörük nemcsak a külügyekre és a hadügyre, hanem az összes pénz-

ügyekre és a kereskedelemre is kiterjedt volna. Az emlékiratnak nagyon fontos része az, mely kívánja, hogy már most neveztessek ki egy magyar miniszterium, hogy ennek előterjesztéseit tárgyalhassa az országgyűlés, ami — az Apponyi hite szerint — valószínűbbé tette volna azoknak az országgyűlés általi elfogadását.

Több jel arra mutat, hogy Forgách nem egészen értett egyet a megoldásnak különösen ez utóbbi részével. Tény az, hogy ő egy, március 9-ről a magyarországi helytartóhoz és Apponyi országbíróhoz is „legfelsőbb parancsra” intézett iratában közölte, hogy Ő Felseége meg van győződve róla, hogy ha oly nagy horderejű intézkedés, mint a magyar miniszterium felállítása, a közbejött viszontagságok és változások kellő méltánylása nélkül, országgyűlési tárgyalások előtt, a Korona részéről egyoldalúlag történnék, a helyzetet nem hogy tisztábbá, hanem bonyolultabbá tennék; és ezért az említett indítványt határozottan mellőzendőnek találta.

E kísérlet meghiúsulása után már most Forgách kancelláron volt a sor, hogy új javaslatokkal próbáljon szerencsét. Ezt egy, a március 11-iki minisztertanácsnak előterjesztett emlékiratban teljesítette, mely szintén a Reichsrath és a magyar országgyűlés részéről kiküldendő delegációk eszméjére van alapítva, de ezeket a delegációkat egyelőre csak azzal a feladattal ruházza fel, hogy a közös ügyek körének és kezelése módjának megállapítása iránt megegyezést létesítsenek. Ebben a tervezetben a közös ügyek köre szűkebbre van szabva, mint az Apponyiéban és majdnem megegyezik azzal, ami az 1867-i kiegyezésben nyert kifejezést. Elmondhatjuk tehát, hogy a Forgách javaslata is a monarchia dualistikus szerkezetét vette alapul s leginkább csak abban különbözött az Apponyiétól, hogy a kiküldendő delegációk megegyezéséig a provisoriumot fentartandónak vélte. Schmerling nem késett ellenjavaslattal állani elő. Az uralkodó személyes elnöklete alatt megtartott koronatanácsban éles és hosszú vita fejlődött ki, melyben gróf Esterházy Móric és a horvát kancellár is szembeszállottak az államminiszterrel, védték különösen a magyar országgyűlés adó- és újoncmegszavazási jogát és tiltakoztak a birodalmi tanácsba való közvetlen választások ellen. A vita eredménye ismét egy miniszteri bizottság kiküldése lett, ezúttal azonban a császár személyes elnöklete alatt. Ennek a bizottságnak munkálata fölött március 23-án újabb vita fejlődött s ezt követte a császári döntés, mely tulajdonképen a kérdés lényegének elodázását jelentette, a februáriusi patens végrehajtásának szükségét hangoztatta, kimondta gróf Apponyi Györgynek az országbírói állástól való felmentését, az erdélyi országgyűlés mielőbbi összehívását s az összes állami közegeket eltiltotta a programok felállításától és önalkotta megoldási rendszerek követésétől.

Nem csoda, ha ily körülmények között beavatott körökben is Forgách állását megingatottnak látták és már folytak a találgatások utódjának személyére nézve. Csak Forgách maga nem látszott közeli bukásában hinni. Biztosnak érezte magát a császár kegye birtokában, amely nemcsak az udvari vadúszatokra és udvari ebédekre való gyakori meghívásokban, hanem abban is megnyilvánult, hogy az uralkodó őt betegsége ideje alatt többször meglátogatta és orvosát is elküldte hozzá. — Kecskeméthy Aurél feljegyzése szerint a császár csakugyan rokonszenvet tanúsított a magyar kormánytagok iránt s gyakran mondta Forgáchnak: „meg vagyok győződve, hogy igaza van, osztom nézetét, csak igyekezzék Schmerlinget valami compromissumra rábírní.” Ez viszont a minisztertanácsban azzal fenyegetőzött, hogy ha a Korona Magyarországgal megyegyez a Reichsrath nélkül, Bécsben forradalom fog kiútni.

Ilyenképen Forgách paktáló rendszere, amely utóvégre is az egyedüli célravezető útnak bizonyult, egyelőre megbukott és diadalmaskodott Schmerling hajthatalan merevsége, amely a mögé a tetszetős tétel mögé rejtőzött, hogy a februáriusi alkotmány, igenis, megváltoztatható, de csak alkotmányos úton, vagyis a Reichsrath által; tessék tehát a magyaroknak belépni a Reichsrathba, hogy ott többséget szerezzenek nézetöknek. Ez az okoskodás csak abban a hibában szenvedett, hogy a februáriusi birodalmi alkotmány nem történeti fejlődés, küzdelmek és békekötések. az uralkodó és népe közötti megegyezés szüleménye volt, mint a magyar alkotmány, amelyet összeromboltak, hanem fejedelmi kegyadomány volt és ha a fejedelem 1861 febr. 26-án illetékes és jogosult volt népeinek alkotmányt adni, akkor ép oly illetékes és jogosult volt annak megváltoztatására, ha egyszer kivihetelenségéről meggyőződött.

Egyébiránt a magyar kérdés most egyelőre lekerült a napirendről. Az 1863. év oly gazdag volt eseményekben és fordulatokban, melyek a kormány minden figyelmét igénybe vették, hogy rá sem ért bonyolult belpolitikai kérdésekkel, — melyek az ország nyugalalmát is felforgatták volna, — foglalkozni.

Az ez év telén kitört lengyel forradalom nagy diplomáciai tevékenységet igényelt és azonfelül Magyarországon oly élénk sőt heves volt a lengyel kérdés — tehát egy forradalmi mozgalom — iránti érdeklődés és rokonszeny, hogy veszedelmesnek látszott a közélet zsilipeit ily közhangulat mellett megnyitni. Nádasdy erőszakos rendszabályainak sikerült a külön erdélyi országgyűlést májusban Nagyszebenben létrehozni s ez az országgyűlés a magyarok teljes visszavonulásával kiküldte a maga, mindössze 10 képviselőjét — csak románokat és szászokat — a Reichsrathba, ahol azok, Schinidt Konrád vezetése mellett, nagy tüntetések között vonultak be októberben. Schmerling nagyra volt vele, hogy

most már a Reichsrathnak Lajtán-túli tagjai is vannak; persze ezek is csak csonkán képviselték Erdélyt s Magyarországot, Horvátországot és Velencei képviselete nélkül a birodalmi tanács csak ép oly csonka volt, mint azelőtt.

Az 1863-i év nyara katasztrófális szárazságot és rossz termést hozott, ami természetesen a kormánynak is sok gondot okozott; emellett ez időben a német kérdés veszedelmesen elmérgesedett. Bismarck porosz miniszterelnök néha már olyan hangokat hallatott, aminőket csak háború küszöbén szokás használni. A vámegylet kérdése, a szövetségi alkotmány reformja, mindinkább összebonyolódott és sem az uralkodók gasteini találkozása, sem a fejedelmek frankfurti gyűlése, amelyen Ferencz József elnökölt, — de amelytől a porosz király távollartotta magát, — nem enyhítették az Ausztria és Poroszország közötti feszültséget, míg azt végre váratlanul és hirtelenül fegyverbarátsággá változtatta a Schleswig—Holsteini kérdés felmerülése. E hercegségek hovatarozása miatt 1864. elején Ausztria és Poroszország egyesült erővel fegyveresen támadták meg Dániát s könnyű győzelmet arattak felette; de a győztesek condominiuma a meghódított tartományokban nem tartott sokáig és a dolgok végül oda fejlődtek, hogy Ausztria a maga vérével és pénzével segítette hozzá Poroszországot, hogy két hercegséggel meggyarapodjék.

Forgách kancellár már éppen újból szőnyegre akarta hozni a magyar kérdést, mikor a Schleswig—Holstein-i bonyodalom minden belpolitikai kombinációt elhallgattatott; azután Forgách súlyos és hosszas betegségbe esett, melyből felgyógyulva 1864 áprilisában, egy szép napon arra ébredett, hogy állásából el van bocsátva. Az utolsó dőfésre, melyet Schmerling ellene intézett, az Almássy—Beniczky-féle összeesküvés fölfedezése szolgáltatta az alkalmat. Tény az, hogy amikor Asbóth Lajos tábornok, mint az összeesküvés egyik részese és árulója, már 1862 szeptemberében figyelmeztette Pálffy helytartót, hogy az országban forradalom van készülöben, Forgách a rendőrminiszterrel szemben ezt a híresztelést misztifikációnak minősítette. Az összeesküvés meg volt, de mint teljesen idéttlen vállalkozás, valójában komoly és veszélyes jelleggel nem bírt. Mikor főrészeseit 1864 márciusában összefogdosták, az osztrák minisztereknek könnyű volt a földéritett tényeket úgy színeznki, hogy azok a magyar kancellárnak állásába kerüljenek. Szerintök erélyesebb kezek már korábban véget vethettek volna a dolognak. Hoztak is azután a látszat kedvéért egy pár halálos ítéletet, amelyek végrehajtva nem lettek és a tettesek nemsokára teljes kegyelmet kaptak.

A majdnem három évig tartott harc győztese tehát végre is Schmerling lett, aki azonban nagyon csalódott, ha azt hitte, hogy Forgách utóda be fogja tudni hozni Magyarországot képviselőit a Reichsrathba. Ez

az utód gróf Zichy Hermann lett, aki még a Forgách megyefőnökeinek éppen nem magas színvonalú karában is a gyöngébbek közé tartozott, azonban arról volt nevezetes, hogy egy bécsi lakoma alkalmával kifejezte kívánságát és reményét, hogy Magyarország belépjen a birodalmi tanácsba. Megvalósítani ezt ő sem tudta, ellenben alig több mint egy évig tartott kancellársága alatt állandó perpatvarban élt Pálffy Móric helytartóval.

Ez után az erőpróba után Schmerling befolyása és hatalma még elég nagy volt arra, hogy ő a nagy buktató, megbuktassa gróf Rechberg külügyminisztert is, akinek a német kérdés fejlődésében valóban nem sikerült érdemeket szereznie. Utódja gróf Menndorf-Pouilly tábornok lett, ki Magyarországon a Bánság és Vajdaság visszacsatolása előtt, mint az uralkodó küldöttje, szerepelt.

Osztrák vetélytársa legyőzésével az államminiszter kiadta utolsó erejét is. Most már reá nézve is közeledett az istenek alkonya. A Deák Ferenc húsvéti cikke és az uralkodónak nyolc évi távollét után 1865. nyarán Budapesten tett látogatása megérelte a helyzet gyökeres változását. Schmerling ép oly váratlanul és hirtelen lett elbocsátva, mint áldozatai és elbocsátása után kevéssel az uralkodó hatályon kívül helyezte — sistálta — az ő büszke alkotását: a februáriusi birodalmi alkotmányt is, hogy megnyissa az utat — a kiegyezés felé.

Berzeviczy Albert.

Országos Széchényi Könyvtár

FERENC JÓZSEF ÉS A BALOLDALI SAJTÓ.

Pápay István magyar kabinetirodai titkár, valóságos belső titkos tanácsos, Ferenc József egyik legkedveltebb emberének hagyatékában maradt az uralkodónak egy-két sajátkezű utasítása és feljegyzése, meg egy csomó kivágott vörös irónnal aláhúzgált ujságcikk, amelyek érdekes világot vetnek arra a kérdésre, hogy Ferenc József minő álláspontot foglalt el a baloldali magyar sajtóval szemben.

A kiegyezéssel és az alkotmányos korszakkal visszaállott a sajtónak teljes szabadsága, amelyet az 1848. évi XVIII. t.-c. biztosított. A baloldali magyar sajtó a fennálló közjogi rend elleni küzdelemben ugyancsak élt ezzel a szabadsággal, sőt visszaélt vele. A kiegyezés, amely nem hozta meg a teljes nemzeti önállóságot, mint minden kompromisszum, számos pontot nyújtott a támadásra. A Deák-pártban mutatkozó korrupció is könnyen használható támadóegyvert szolgáltatott annak a sajtónak a kezébe, amely a függetlenségi politika érdekében minden izgató eszközt felhasznált. Ennek a baloldali sajtónak a magatartása egyre támadóbb lett a fuzió után és főleg Tisza Kálmán személye ellen irányult, de az okkupáció óta külpolitikai vonatkozásban sem riadt vissza olyan hangtól, amely durvaságban és kiméletlenségben ritkította párját Európa nyugati országainak egykorú sajtójában.

Érthető, hogy a magyar baloldali lapok hangja az udvarnál nagy visszatetszést keltett. Ferenc József értesült a magyar ujságok politikai cikkeiről. Ezekből kivonatokat készítettek neki német nyelven, a fontosabb részek szószerinti lefordításával és azokra az uralkodó megtette megjegyzéseit, amelyekből néhány töredékesen megmaradt. Ezekből képet alkothatunk magunknak arról, hogy miképen gondolkozott a magyar király a magyar ujságokról.

1879 jul. 30. számában a Tisza-párti „Hon” a következő bizonyára sugalmazott megjegyzéseket közölte: „A magyar sajtószabadság a rakoncátlanság oly fertelmes kinövéseit mutatja, hogy lehetetlen fel nem szólalnunk. Hogy a sok közül csak pár példát hozzunk fel, ma egy szélső-

bali lap a következőket írja : Az éjjeli órákban egy nagy horderejű távirat fekszik előttünk : Konstantinápolyban az a híre, hogy az osztrák-magyar hadcsapatok már átlépték a novibazári határt. Titokban tehát, mint a tolvajok. Látszat szerint július 29-én a boszniai bevonulás évforduló napján. A hír nem látszik feltétlen alaposnak, de lehetősége kizárva nincs." A kormányt támogató lap kifejezést ad megbotránkozásának. Ilyen hangon sehol sem lehet a hadseregről büntetlenül írni. „Merne csak valaki például a francia *köztársaságban* így írni a francia *katonáról* : hiszen izzé-porrá tépnék az effajta ripőköt."

„De ne csodáljuk ezt, mikor még különbeket lehet írni büntetlenül Magyarország törvényes kormányáról." Nem is szól a nagyobb ellenzéki lapokról. De „egy helybeli illusztrált magyar zuglap kereken kiírta," . . . „hogyan Magyarország kormánya nem egyéb, mint egy szervezett tolvajbanda" s ezt többször ismételte, kijelentve, hogy semmiféle büntetéstől sem tart.

„Így állunk a sajtószabadsággal. Nem szabadság ez, hanem a leg-rakoncátlanabb szabadosság, melynek orvoslásáról, megtorlásáról mielőbb gondoskodni elkerülhetetlen szükség és kötelesség, mert a mostani állapot teljesen türehetetlen. Olyan rákfene ez, melyet kérlelhetetlenül ki kell pusztítani."

Ugyanazon a napon az „Egyetértés" című függetlenségi napilap a török kormányváltásról írt vezércikkében a forradalomról elmélkedik a következő módon : „Látva ez állapotokat, ki meri állítani, hogy a forradalomnak nincs jogosultsága és hogy a forradalom nélkül egy elsatnyult nép egész kormányzati és társadalmi élete megújítható . . . Örök törvény marad az, hogy nagyot sülyedt nép bűneiből és enyészetéből csak a tisztító forradalom által emelkedhet ki. Nem kormányválságokra, hanem egy forradalomra van szüksége Törökországnak . . ."

A baloldali sajtó hangjára vonatkozólag álljon itt még egy-két rövid szemelvény a „Budapest" című képes napilapból : „A Tisza-kormány soha sem tartotta feladatának a tisztesség gyakorlását. Tisza Kálmán mindig bírt oly vastag bőrrrel, hogy ugyanakkor vádolta az ellenzéket insinuatívával és gyanúsítással, amidőn maga hazudott . . . tisztességes halállal nem multhat ki." (jul. 24.) „Tisza Kálmánnak ideálja Bismarck. Bismarckot Vilmos agyhigülása fogja megbuktatni, Tisza Kálmánt a saját agyhigülása." Avagy „Tiszának a bukása olyan lesz, mint az elkergetett cselédé, kinek motyójában eltulajdonított holmit, egy-két ezüst kanalat, félre takarított cukrot, kávét találtak . . ." (jul. 29.)

Érthető, hogy Ferenc József, mikor ezekről és hasonló cikkekről értesült, felháborodott a magyar ellenzéki lapok írásmódján és a cikkeket sajtátkezüleg megjelölve, azt az utasítást adta Pápaynak, hogy figyel-

meztesse Tisza Kálmánt a magyar cikkeknek „erre a virágcsokrára.” „Kérem, írja tovább, meddig tartsanak még az ilyen anarchikus állapotok és a kormány szerveknek ez a tehetetlensége?” Pápay figyelmeztette is Tiszát és az úgy látszik, tett is valami ígéretet, de aztán nem történt semmi. A liberális Tisza, ki maga is élvezte ellenzéki korában a sajtószabadság előnyeit, bizonyára nem tudta magát elhatározni annak korlátozására. Pedig az uralkodó megbotránkozása nőttön-nőtt a baloldali magyar lapok cikkei miatt, amelyek közül a legsértőbbek az 1880-ban megindult „Függetlenség”-ben jelentek meg. Ferenc József már a lap megindulásától kezdve észrevelte annak tendenciáját: tönkre tenni minden tekintélyt, amely a kiegyezés mellett küzdött és nem hagyni felhasználatlanul egy alkalmat sem a közös intézmények, főleg a közös hadsereg elleni izgatásra.

1880 február végén Pápay az uralkodó meghagyásából az igazságügy-miniszterhez, Pauler Tivadarhoz fordult. A „Függetlenség” hozza szerinte „folytonosan a legtúlzóbb forradalmi izgatásokat nemcsak a birtokos osztályok ellen s minden fennálló tekintély felforgatására, hanem öfelségének felszentelt legmagasabb személye s a legmagasabb dinasztia, nemkülönben, mint a monarchia területi épsége ellen is”. Cikkei „a vétkes izgatás, lázítás és felségsértés jellegét minden kétség kizárásával előtűntetik.”

Ezután az uralkodó nézeteit jellemzi erre vonatkozólag nem épen magyaros mondatokban: „Ha már egyáltalában sajnós dolog, hogy rendezett államéletben ily hirlapi cikkek megjelennek és terjesztetnek, melyek teljesen alkalmasok a népesség bizonyos osztályát a fennálló tekintélyek elleni gyűlöletre s megvetésre felizgatni s a népet tökéletesen demoralizálni, ennek folytán pedig csak anarchikus állapothoz vagy oly rendszabályokhoz kell, hogy vezessenek, melyek hordereje minden számításán kívül esik; csaknem még nagyobb megütközést gerjeszt, hogy ily izgató bűnös üzelem, melyben minden lelkiismeretes bíró a felségsértő célt és irányt könnyen felismerheti — egészen büntetlenül folytathatik, — mintha az ország minden törvény vagy bírói s államügyészi közeg nélkül volna, vagy mintha az utóbbiak egészen tehetetlenek vagy kötelességük teljesítésében nem eléggé buzgók vagy erélyesek volnának.”

A király szerint ez az állapot tovább nem tűrhető, a miniszterelnököt már több ízben figyelmeztették, most pedig az igazságügyminisztert, mint aki a bírói közegek felett a felügyeletet gyakorolja, kéri fel a király parancsára, „hogy ezen sajnós viszonyokat teljes és komoly figyelmére méltatni s az iránt nyilatkozni sziveskedjék, vajon és mily intézkedések e tekintetben már eddig is tétettek vagy melyeket ezentul tenni vagy javaslatba hozni szükségesnek tartaná, hogy a törvénynek valahára érvény szereztessék, az illető közegek kötelességük buzgóbb teljesítésére szorít-

tassanak s ekképen további veszélyek elhárítása céljából az immár sürgős orvoslás elérettségük.” A király csak a törvények tiszteletét és alkalmazását kívánja, ami felett való őrködést „maga is esküjével fogadott szent kötelességének tartja.” Kéri ezután Pauler mielőbbi nyilatkozatát.

Pauler a levél vétele után másnap, március 1-én már válaszolt: az izgató cikkek nem kerültek ki a kormány figyelmét, de az 1848. évi sajtótörvény nem engedi meg a lapok előzetes lefoglalását. Rendelettel utasította a budapesti és marosvásárhelyi főügyészeket, hogy a sajtó terén elburjánzó visszaélésekkel szemben alkalmazzák a törvény teljes szigorát, miért is a főügyészség az „Egyetértés” ellen egy, a „Függetlenség” ellen négy és a „Székesfehérvár és Vidéke” ellen egy rendbeli izgatás miatt megindította az eljárást, amelynek gyorsításáról intézkedett.

A jövőre vonatkozólag Pauler a büntetőtörvény életbeléptetésétől várt javulást, mikor is a sajtótörvénynek a büntethető cselekvények tényálladékát meghatározó paragrafusai helyett a büntettekről és a vétségekről szóló új intézkedések fognak érvényesülni, amelyek mivel határozott fogalmakat adnak, biztosabb alapot nyújtanak a megtorlásra. A miniszterium megindította az előmunkálatokat, hogy a magánszemélyek rágalma-zási és becsületsértési esetei szigorúbb védelem alá jussanak.

1850 nyarán Ferenc József újabb beavatkozást látott szükségesnek, mert Pápay figyelmeztette őt a „Függetlenség” újabb közleményeire, amelyeket aztán az uralkodó a miniszterelnöknél tett újból szóvá. Egy-két szemelvénny megértetheti velünk, hogy a királynak oka volt a felháborodásra. Így pl. július 3-án „Katonai újítások” címmel közölt cikket az új katonai gyakorlati szabályok életbeléptetése alkalmából: „A budapesti főparancsnokok még maguk is részt vettek a tanításban, lovaikról leszállva mutatták a katonáknak, hogy kell futni. Persze ezt a mesterséget ők jól tudhatták s könnyű is volt nekik, kik csak néhány percnyire tették. . . .” „A magyar fiú nem igen lelkesedik a Gesamtmonarchie dicsőségéért s ha csak azért szolgál, mert ép muszáj, a vitézsége is csak ép oly muszájos vitézség.” Avagy július 5-én írja ugyanez a lap „Osztrák üzemek Albániában” című cikkében: „Vannak emberek, akik el sem lehetnek hosszán verés nélkül. Szinte kívánják, hogy elverje őket legalább hetenként valaki. . . .” „Az elveretés szinte oly szükség náluk, mint más emberfiánál az alvás vagy az evés. Ilyes természet lakik, úgy látszik, az osztrák generális urakban. . . .” „Tehát ezeknek az osztrák generális uraknak és katonai körök embereinek viszket a hátuk. . . .”

De nemcsak a hadseregről és a monarchia külpolitikájáról jelentek meg naponta ilyen hangnemben írt cikkek, hanem a főszerkesztő Verhovay Gyula, aki 1878 óta Cegléd függetlenségi képviselője volt, a belpolitikáról is írt izgató cikkeket. Ellene már 1878-ban indult Ferenc József

egy Kassán mondott toasztja alkalmából az „Egyetértésben” írt cikke miatt sajtóper, amely azonban az esküdszéken felmentéssel végződött. Így ír július 10-én az „Igazi kommunista” című cikkben: „S ha bűn a kommunizmus, ha bűn az embertelenség: úgy fogassa el maga magát Tisza Kálmán. Fogassa el mert Magyarországnak nagyobb gonosztevője, aki a társadalmi és állami élet erőszakos felrobbantásán dolgoznék, nálánál nincs. Minden ténye felségsértés a nemzet ellen; minden ténye lázadás a nép jóléte ellen. Tisza Kálmán a felségsértő és lázadó, igazi helye nem a miniszterség, hanem a börtön.” És ez így ment egyik számban, mint a másokban, anélkül, hogy Ferenc József többször kifejezett óhajlását, a sajtóval űzött visszaélések megakadályozását el tudta volna érní.

A II. Sándor cár ellen elkövetett gyilkos bombamerénylet szolgáltatott alkalmat az uralkodó újabb fellépésére a szélsőbaloldali lapok ellen. A merényletről szóló értesítéshez ezt a megjegyzést tette megelégedetten az „Egyetértés”: „Még maradtak bátor elszánt férfiak...” s annak a reményének adott kifejezést, hogy az oroszok „felébrednek a szolgaság mély álmából s megízlelik a forradalom mámorító italát.” (1881 márc. 14.) A Függetlenség is megállapítja, hogy a cár „megbűnhődött nemcsak azokért az embertelenségekért, rokon, testvér, apagyilkosságokért, melyeket ő és elődei elkövettek, hanem megbűnhődött az orosz kormányrendszer vétkeiért is” (márc. 25.).

E cikkeket az uralkodó küldte el Pápaynak azzal a sajátkezű utasítással, hogy figyelmeztesse Paulert, „vajjon az orgyilkosságnak ez a dicsőítése a magyar törvények szerint büntetlenül meg van-e engedve.” Az igazságügyminiszter zavarban volt, csak azt válaszolta, hogy a miniszterelnök és aztán ő is felhívta az ügyészség figyelmét a cikkekre.

Ferenc József azonban úgy látszott elvesztelte türelmét és erélyes hangon írt utasítást Pápaynak: „Ez nem felelet. Azt akarom tudni, hogy a főállamügyész megtette-e kötelességét, vagy nem. Az igazságügyminisztert fel kell szólítani, hogy tegyen jelentést, vajon nem volna-e sürgősen szükséges, hogy változás történjék a főügyész személyében, mivel az nem tudja betölteni feladatát és eddigi tevékenysége a kötelességmulasztások folytonos sorozatából áll. Feltétlenül szükségessé vált erélyesen fellépni az Európában egyedülálló magyar sajtóval szemben, ha nem akarjuk, hogy működéséből még rosszabb belső állapotok és külső rekriminációk és bonyodalmak keletkezzenek.”

Pápay a panasz értelmében írt Paulernek, aki sietve válaszolt (1881 március 23.) és nemcsak rámutatott a kérdés megoldását megnehezítő akadályokra, hanem az uralkodóval szemben erősen védelmébe vette a főügyészt, leveldi Kozma Sándort is. Minden tisztességes ember undórral

fordul el az orgyilkos merénylettől. „De azon ellenszenvnél fogva, mely az Oroszországban uralkodó rendszer ellen hazánkban nagyon el van terjedve és mely az aziránti rokonszenv nyilvánulásának még a látszatától is idegenkedik, attól lehet tartani, hogy az esküdteknél nehezen lesz feltáltható a felfogás azon objectivitása, mely eltekintve minden subjectiv érzületektől, csak a bűncselekményt veszi tekintetbe.” Figyelmeztet még arra, hogy ha az eljárás nem jár sikerrel, a hatás még rosszabb lesz.

Az uralkodó, az „alkotmányos” király újból beérte sajtóperek indításával, anélkül, hogy tudta volna biztosítani a magyar sajtó intézményes ellenőrzését, a visszaélések meggátlását, ami pedig szívbeli óhajta volt.

A „Függetlenség” 1882 február 14. cikkével újból felkeltette Ferenc József bosszúságát Ignatieff egy állítólagos memorandumának közlése alkalmával, amely szerint az Magyarországot függetlenné tenni s azután vagy ötven év múlva Oroszországba bekebelezni kívánta. A Függetlenség hangsúlyozta, hogy „az osztrák monarchia” fel fog bomlani. „Külön történetével és külön ethnographiával bíró népelemeket ideig-óráig össze lehet kapcsolni egy állammá, de ennek a kapcsolatnak élete vajmi rövid ideig tartó. Az különösen nálunk, hol a dynastia egységében nincs annyi történelmi vonzóerő, mint amennyi taszító, szétrobbantó van a népfajok különbözőségeiben. Pangermanizmus, irredenta Italia megteszik a maguk hatását, Magyarország függetlensége rövid időn be fog következni, mert Ausztria, amelytől függ, nem lesz többé. Talán újra megcsináltatják velünk a „moriamur“-t s miután elhullott hasztalan a nemzet színe-virága, hogy megtartsa azt az Ausztriát, mely folyton a vérét szítja, utóvégre is kénytelenek leszünk függetlenek lenni.” Jellemző, hogy a szélsőbali lapnak ez a prófétája viszont Magyarországról azt állítja, hogy „határozottan faji jelleme van”.

*

A „Budapesti Hirlap” egy cikkén is felháborodott egy ízben Ferenc József. Ez az 1892 július 28.-i lap vezércikke volt „A trónörökös” címmel, mely arra a következtetésre jut, hogy Magyarországnak fontos érdeke volna tudni, ki a trónörökös. Ha Károly Lajos főherceg, Ferenc József öccse a trónörökös, miért nem viseli ezt a címet. Fiáról, Ferenc Ferdinándról, aki a már öreg főherceg helyébe lép, hallották, hogy magyarul tanul, de a huszártiszteknek megtiltotta, hogy magyarul beszéljenek. Kívánatos, hogy Ferenc Ferdinánd megismerje Magyarországot, ha a világméretű útjáról visszatér és tegye állandó lakását Budapestre. E cikkkel kapcsolatban Ferenc József meghagyta Pápaynak, hogy figyelmeztesse gróf Szapáry miniszterelnököt, „hogy már itt volna az ideje, hogy ennek a tisztességtelen butaságnak (diesem unanständigem Blödsinn) véget vessenek.”

Pápay írt is gróf Szapárynak és annak a nézetének adott kifejezést, „hogy az említett hirlapi cikkbe foglalt s őfelségének érzelmeit sértő illetlen badarságokra valóban csak a jelenlegi caniculáris időjárásban találhatunk némi mentséget”. . . . „Azon kérdésnek folytonos feszegetése, hogy ki a trónörökös, a tudatlan tömegnél kételyeket ébreszthet s könnyen azon álhitre vezethet, mintha nálunk a trónörökös kétes volna”. . . . „Őfelségének óhajta szerint véget kell vetni ezeknek az ép oly haszontalan, mint tapintatlan értekezéseknek.”

Ennek a fellépésnek sem lett különösebb következménye, a baloldali sajtó továbbra is szabadon írhatta meg nézeteit és izgathatott a fennálló közjogi alap ellen.

Ezek a véletlenül ránk jutott töredékek is bizonyítják, hogy Ferenc József mennyire tisztelte a törvényeket, mily szigorúan vette az alkotmányra lelett esküjét, de egyszersmind azt is, hogy a kiegyezés alapján álló kormányok is mily keményderekűak voltak a liberális elvek egyik legfontosabbjának, a sajtószabadságnak megvédélmezésében.

Eckhart Ferenc.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÁROLYI ÁRPÁD — BIBLIOGRAPHIA.

Önállóan megjelent munkák.

Adalék a nagyváradi béke s az 1536—38 évek történetéhez. (Levéltári kutatások alapján.) Bp. 1879. N⁸. 231 l.

A magyar alkotmány fölfüggesztése 1673-ban. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. [Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia] XI. 3.) Bp. 1883. 8°. 68 l.

Illésházy István hűtlenségi pöre. (Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia II. oszt.) Bp. 1883. N⁸. 216 l.

Buda és Pest visszavívása 1686-ban. (A kétszázados emlékünnepély alkalmára Budapest fővárosa megbízásából.) Bp. 1886. 4°. 437 l., 6 mell.

Bocskay szerepe a történetben. Bp. 1898. 8°. 20 l.

Emlékbeszéd Arneth Alfréd felett. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédék XI. 6.) Bp. 1901. 8°. 18 l.

Emlékbeszéd Horváth Árpád felett. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédék XI. 10.) Bp. 1904. 8°. 17 l.

Emlékbeszéd Huber Alfonz felett. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédék XV. 9.) Bp. 1912. 8°. 24 l., 1 arcképmell.

Emlékbeszéd Pauler Gyula fölött. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédék XVI. 4.) Bp. 1913. 8°. 20 l., 1 arcképmell. és Budapesti Szemle 1909. 139. köt. 321—341. l.

Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I—II. köt. Bp. 1921—1922. 8°. XII, 712, 712 l. (Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai [Fontes] Széchenyi István gróf összes munkái. 7—8. köt.)

Magyarország társjoga az udvari kincstár javaihoz és az uralkodócsalád hitbizományi vagyónához. Bp. 1922. 8°. 44 l.

Néhány történelmi tanulmány. Bp.—Pápa. 1930. 8°. 517, (2) l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalatának 1930. évi jelentése.) (Tartalma : Az Árpádok, mint a magyar nemzeti királyság és tár-

sadalom szervezői. — Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. — Az igazi Don Carlos. — I. Balassa Bálint életéből. A huszonkettedik artikulus [az 1604, XXII. T.-c.] — Bocskay szerepe a történetben. — Bocskay és a bécsi béke. — Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. — Bethlen Gábor Levelei. — Thököly a legújabb világításban. — Az 1848. III. törvénycikk történetéből.)

Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I—II. köt. Bp. 1932. 8°. XII, 658, 691 l. (Magyarország Ujabbkori Forrásai [Fontes]; Hivatalos Iratok és Levelek.)

Cikkek és tanulmányok.

Kendy Ferencné végrendelete. Századok. 1876. 747. l.

Adalék Mária és Zsigmond eljegyzésének történetéhez. Századok. 1877. 18. l.

Egy adat Erdély társadalmi és irodalmi életéből. (1585—88.) Századok. 1877. 876. l.

Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. Századok. 1877. 642. és 841. l.

Thököly Sebestyén megszerzi Késmárkot. Századok. 1878. 68. 169. és 267. l.

Szamosközy István történelmi maradványai. Budapesti Szemle. 1878.

Bernádfy János krimiai követsége 1598-ban. Történelmi Tár. 1878.

Egy levél Balassa Andrásról. (1642 ápr. 24.) Történelmi Tár. 1878.

Három rövid magyar levél. Történelmi Tár. 1878.

Illésházy István birtokviszonyait illető feljegyzései. Történelmi Tár. 1878.

Illésházy Mátyás végrendelete. Történelmi Tár. 1878.

Katzianer megöletésének történetéhez. Történelmi Tár. 1878.

Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez. (1536—38.) Történelmi Tár. 1878.

Rákóczy Zsigmond egy magyar levele 1584-ből. Történelmi Tár. 1878.

Sándor Gáspár leveleiből. (1690.) Történelmi Tár. 1878.

Dobó-Balassa-féle összeesküvés történetéhez. (1569—1572.) Századok. 1879. Önállóan is: Bp. 1879. 8°. 123. l.

Magyar missilisek Békés Gáspár zavargása és Báthory István lengyel királlyá választása történetéhez. Történelmi Tár. 1879.

Okmányok Mihály havaselvi vajda meghódolása történetéhez. Történelmi Tár. 1879.

Török Bálint életéhez. Történelmi Tár. 1879.

A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben.

(Új adalékok külviszonyaink történetéhez, kiadatlan levéltári anyag alapján.) Századok. 1880. Önállóan is: Bp. 1880. 8°. 205 l.

Bethlen Gábor politikai levelei. Budapesti Szemle. 1880.

Kiadatlan levelek a német birodalom magyarországi nagy hadi vállalatának történetéhez. Történelmi Tár. 1880.

Uj adat Forgách Ferenc, a történetíró éleléhez. Századok. 1880. 755 l.

Die Gefangennahme des Kurfürsten Johann Friedrich von Sachsen in der Schlacht bei Mühlberg. Mittheilungen des Instituts für Oesterr. Geschichtsforschung. 1881.

Balassa Menyhért két magyar levele. Történelmi Tár. 1881.

Békés Gáspár két magyar levele. (1576) Történelmi Tár. 1881.

Forgách Ferenc Antwerpenben. Történelmi Tár. 1881.

Fráter György levelezése. (1535—1551.) A bécsi cs. kir. állami levéltárból. (Codex epistolaris Fratris Georgii Utysenovics Martinuzzi dicti.) Történelmi Tár. 1878—1882. Önállóan is: Bp. 1881. 8°. IV, 367 l.

Losonczy István két magyar levele. Történelmi Tár. 1881.

Regesták a bécsi cs. kir. levéltárból. A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve. 1881—1882.

Zur Einführung des gregorianischen Kalenders in Ungarn. Mittheilungen des Instituts für Oesterr. Geschichtsforschung 1882.

Balassa Bálint életéből. Századok. 1882. 728. l.

Adalék a lőcsei városi akadémia történetéhez. Történelmi Tár. 1882.

Illésházy István hűtlenségi pörére vonatkozó okiratok. Történelmi Tár. 1882—1883.

Thököly Imre a legújabb megvilágításban. Budapesti Szemle. 1884.

Nemesi akadémia terve a múlt század első feléből. Századok. 1884. 2. l.

Henrik szász herceg és brandenburgi lovas ezredes naplója Buda 1686. ostromáról. Történelmi Tár. 1886.

Metternich és a Napoleonidák. Budapesti Szemle. 1888.

A huszonkettedik artikulus. (1604. évi XXII. törvénycikk) Történelmi tanulmány. Budapesti Szemle. 1889. Önállóan is: Bp. 1889. 8°. 51 l.

„Vlasi“, koji su okolice bihačke iselici koncem XVI. vijeka. (Separatni otisak iz „Glasnika zemajskog muzeja u Bosni i Hercegovini“, godina 1890. knjiga. III.) Sarajevo 1890.

Bihácsvidéki bevándorló „vlachok“ és címerök a XV. század végétől. Turul. 1892. 57—64. l. Önállóan is: Bp. 1892. 2°.

Az igazi Don Carlos. Budapesti Szemle. 1892.

Adalék Frigyes császár és Mátyás király viszonyai történetéhez. Történelmi Tár. 1892. Önállóan is: Bp. 1892. 8°. 84 l.

Vlachen-Auswanderung aus der Gegend von Bihač zu Ende des

16. *Jahrhunderts.* (Separat-Abdruck aus *Bosnien und der Hercegovina II.* Bd.) Wien. 1894. 8°. 12 l.

A vallásszabadság kérdése a korponai országgyűlésen. Budapesti Szemle. 1894.

Első Napoleon hagyatéka. Budapesti Szemle. 1894.

A korponai országgyűlés 1605-ben. (Köz- és alkotmány-történelmi tanulmány.) Magyar Országgyűlési Emlékek IX. köt. Önállóan is : Bp. 1895 8°. 225 l.

A gróf Blagay-család. Budapesti Szemle, 1897. 90. köt. 351—371. l.

Beszéd Szilágyi Sándorhoz. Századok. 1897. 642. l.

Az első császárság száműzöttei osztrák földön. Budapesti Szemle. 1898. 93. köt. 321—356. l.

Az országgyűlési pártok 1606 tavaszán, Kassán. Budapesti Szemle. 1898. 94. köt. 48—75. l.

A kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 tavaszán. (Magyar Országgyűlési Emlékek. IX. köt.) Önállóan is : Bp. 1899. 8°. 205. l.

Szilágyi Sándor emlékezete. Századok 1900. 97. l. Önállóan is : Bp. 1900. 8°. 25 l.

Idősb Szőgyény László emlékiratai. Budapesti Szemle. 1903. 113 köt. 161—188. l.

A Héderváry-codex. Századok. 1905. 342. l.

Egy csipet chronologia. Századok. 1907. 672. l.

Bocskay és a bécsi béke. Századok. 1907. 1. l. Önállóan is Szendrey János : Bocskay fejedelemre és korára vonatkozó emlékek c. tanulmánygyűjtésével együtt. Bp. 1907. 8°. 42 l., 1 képmell. (A Magyar Történelmi Társulat Felolvasásai. IV.)

A Königsbergi Szójegyzékhez. Magyar Nyelv 1916. 325. l.

Johann von Paukert. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1917. 183—185. l.

Don Carlos. Történelmi Szemle. 1918: 209—236. l.

Id. Szőgyény Marich László emlékiratai. Történelmi Szemle. 1917. 352—342. l. 1918. 53—64. l.

Elzűlleni. Magyar Nyelv. 1918. 103. l.

Öregbik uram. Magyar Nyelv. 1918. 103. l.

Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. Századok. 1919—1920. 1—33, 124—168. l.

Széchenyi István elkobzott iratai. (Tájékoztató jelentés.) Századok. 1919—1920. 225—242. l. Önállóan is : Bp. 1920. 8°. 20. l.

Az 1848. III. törvénycikk történetéből. Klebelsberg Kuno gróf emlékkönyv. Bp. 1925. 577—591. l.

Nem adhatóját adja. Magyar Nyelv. 1932. 171. l.

Tudományt tesz. Magyar Nyelv. 1932. 306—307. l.

Könyvismertetések.

- Szabó Károly*: Székely Oklevéltár. II. köt. Századok. 1879. 852. I.
Sztachovics R.: Registrum anni 1332 tabularii Monasterii s Martini de s monte Pannoniae. Századok. 1876. 740. I.
Knauz Nándor: Kortan. Századok. 1877. 265. I.
Chlumeczky Peter: Carl von Zierotin und seine Zeit. Századok. 1879. 669. I.
Utšienovič Og.: Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiesenovic genant Martinusius. Századok. 1881. 448. I.
Roszner Ervin, br.: Régi magyar házassági jog. Századok. 1887. 443. I.
Marsigli Alajos Ferdinand gróf olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromáról, visszafoglalásáról és helyrajzáról. Közli: Veress Endre. Századok. 1907. 443. I.

Szerkesztette.

- Nadasdy Tamás nádor családi levelezése.* (Szalay Józseffel.) Bp. 1882. 8°. XXVII, 260 I.
Magyar Országgyűlési Emlékek. 9—10. köt. Fraknoi Vilmossal (1885 és 1890) és 11—12. köt. egyedül (1899 és 1917). (Monumenta Comititalia Regni Hungariae.)
A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. (Angyal Dáviddal) Bp. I, II. évf. 1931, 1932.

Irodalom.

- Magyar Könyvészet. II. köt. 1876—1885. Összeállította Kiszlingstein Sándor. Bp. 1888.
V—y S. „A magyar nemzet története” szerkesztője és írói. Vasárnapi Ujság. 1895. 36. sz.
Pallas Nagy Lexikona. X. köt. 1895. 210. I. és XVIII. pótköt. 1904. 15. I.
Szinnyei József: Magyar Irók. V. köt. 1897. 1074—1078. h.
Magyar Könyvészet, 1886—1900. Szerkesztette: Petrik Géza. Bp. 1908. I. köt. 376. I.
Révai Nagy Lexikona. XI. köt. Bp. 1904. 292—293. I. és XX. köt. 451. I.
Magyar Könyvészet. 1901—1910. Szerk.: Petrik Géza. Bp. 1917. I. köt. 692. I.
Krücken Oskar és Parlagi Imre: Das Geistige Ungarn. Wien und Leipzig. (1918.) I. köt. 607—608. I.
Angyal Dávid. Károlyi Árpád. Budapesti Hirlap. 1923. 226. sz.
Székfü Gyula. Egy hetvenéves történetíró. Napkelet. 1931. II. köt. 786—789. I.
Ványi Ferenc: Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. 1926. 430. I.
Meyers Lexikon. VI. köt. 1927. Leipzig. 1054. h.
Bartonek Emma: Magyar történelmi forráskiadványok. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve, I. 3/b.) Bp. 1929.
Juhász Jenő: A Magyar Nyelv I—XXV. évf. Mutatója. Bp. 1931. 22. I.
Der Grosse Brockhaus: Bd. IX. Leipzig. 1931. S. 739.

Összeállította: **Kozocsa Sándor.**

A BÉCSI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET TAGJAINAK ÉS VENDÉGEINEK NÉVSORA 1920-TÓL 1932-IG.

1920—1921.

- Alföldi András* (Magyar archaeologiai kérdések)
Angyal Dávid (Falk és Kecskeméthy levelezése)
Domanovszky Sándor (József nádor)
Fleischer Gyula (Művészettörténeti előadások a bécsi egyetemen)
Hajnal István (A törökországi magyar emigráció)
Harsányi Kálmán (Numismatikai tanulmányok)
Isoz Kálmán (Magyar zenetörténeti kérdések)
Miskolczy Gyula (A horvát kérdés)
Mályusz Elemér (A horvát-, szerb- és román nemzetiségi kérdés)
Székfü Gyula (Konstantinápolyi követjelentések)
Steier Lajos (A tót nemzetiségi kérdés)

1921—1922.

- Alföldi András* (Archaeologiai tanulmányok)
Angyal Dávid (Falk és Kecskeméthy levelezése)
Ballagi Aladár (A XIX. század ötvenes évei)
Baranyai Béla (Einrichtungswerk)
Bártfai Szabó László (Gróf Széchenyi István levelezése)
Berzeviczy Albert (A Bach-korszak története)
Domanovszky Sándor (A Staatsrat intézményének története)
Hajós Antal (Kovacsics Machinae novae-ja)
Házi Jenő (Sopron városának története)
Lukinich Imre (Auer János Ferdinánd)
Mályusz Elemér (A horvát-, szerb- és román nemzetiségi kérdés)
Máyer Béla (Levéltári munka)
Oroszlán Zoltán (Archaeologiai tanulmányok)
Paulinyi Oszkár (Közgazd. tanulmányok a bécsi egyetemen)

Saguly Lajos (Temesvár története)

Steier Lajos (Beniczky Lajos)

1922—1923

Angyal Dávid (Falk és Kecskeméthy levelezése)

Baranyai Béla (A herceg Ditrichstein-család levéltára)

Bártfai Szabó László (Gróf Széchenyi István levelezése)

Hajnal István (A törökországi magyar emigráció)

Mályusz Elemér (Sándor Lipót nádor iratai)

Máyer Béla (Levéltári kutatások)

Miskolczy Gyula (A horvát kérdés)

Székfű Gyula (A magyar államnyelv 1790—1848)

Székely Ottokár (Az 1855-i concordátum)

Táborszky Ottó (Károly Ambrus főherceg-primás.)

Török Pál (Konstantinápolyi követjelentések)

Viszota Gyula (Gróf Széchenyi István naplói)

1923—1924

Angyal Dávid (Falk és Kecskeméthy levelezése)

Balogh Jolán (Olasz-magyar művészettörténeti kapcsolatok)

Baranyai Béla (Einrichtungswerk)

Berzeviczy Albert (Az abszolutizmus kora)

Csekey István (Báthory István lengyel királysága)

Domanovszky Sándor (József nádor)

Fettich Nándor (Népvándorlaskori emlékek)

Fináczy Ernő (Neveléstörténeti tanulmányok)

Hadnagy Albert (Tanulmányok a bécsi egyetemen)

Herzog József (A m. kir. kamara története)

Iványi Béla (Jogtörténeti kutatások)

Kraviánszky János (Bécsi és konstantinápolyi dispaccik)

Lutter János (Ausztria-Magyarország balkán politikája)

Mályusz Elemér (Sándor Lipót nádor iratai)

Miskolczy Gyula (A horvát kérdés)

Nagy József (Bölcsészettörténeti kérdések)

Pigler Andor (Georg Raphael Donner művészete)

Pleidell Ambrus (Tanulmányok a bécsi egyetemen)

Quint József (A bécsi tanítóképző intézetek tanulmányozása)

Salacz Gábor (Tanulmányok a bécsi egyetemen)

Székfű Gyula (A magyar államnyelv 1790—1848)

Székely Ottokár (Az 1855-i concordatum)

Táborszky Ottó (A Partium visszacsatolásának története)
Török Pál (Konstantinápolyi követjelentések)
Varga Endre (Széchenyi-adatok 1825-től 1848-ig)
Viezzoli József (Fiume keresk. története)
Viszota Gyula (Gróf Széchenyi István naplói)

1924—1925

Alföldi András (Pannonia és a római birodalom bukása)
Angyal Dávid (Ghiczy Kálmán és kora)
Baranyai Béla (Az 1687—88-i országgyűlés)
Bartontiek Emma (A magy. rendi országgyűlés belső szervezete)
Bartontiek Géza (Bécsi paedagogiai intézetek tanulmányozása)
Csekey István (Báthory István lengyel királysága)
Domanovszky Sándor (József nádor)
Eöttevényi Olivér (A magyar közigazgatás 1849 után)
Fekete Lajos (Török palaeographiai tanulmányok)
Fettich Nándor (Népvándorláskori emlékek)
Hadnagy Albert (Tanulmányok a bécsi egyetemen)
Harsányi Pál (Numismatikai tanulmányok)
Házi Jenő (Sopron városának története)
Herzog József (A magy. kir. kamara története)
Horváth Jenő (Angol-osztrák-magyar összeköttetések története)
Huszty József (Renaissance-kori művelődéstörténet)
Illés József (Jogtörténeti tanulmányok)
Isoz Kálmán (Zenetörténeti tanulmányok)
Iványi Béla (Jogtörténeti kutatások)
Jakubovich Emil (Könyvtári tanulmányok)
Jánossy Dénes (A magyar emigráció Amerikában)
Kapossy János (Anton Maulbertsch művészete)
Lukinich Imre (Auer János törökországi naplója)
Lutter János (A monarchia balkán politikája a kiegyezés után)
Miskolcgy Gyula (A horvát kérdés)
Nagy Lajos (Archaeologiai tanulmányok)
Németh Gyula (Török-korbeli emlékek)
Paulinyi Oszkár (A Fuggerek magyarországi tevékenysége)
Pleidell Ambrus (Tanulmányok a bécsi egyetemen)
Salacz Gábor (Tanulmányok a bécsi egyetemen)
Schmidt Henrik (Könyvtári tanulmányok)
Szabó Dezső (Gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások)
Szabó Miklós (Könyvtári tanulmányok)
Szentpéteri Imre (Oklevéltani tanulmányok)

Thegze Gyula (Könyvtári tanulmányok)
Tompa Ferenc (A magyarhoni őskor emlékei)
Tóth László (Levéltári kutatás)
Török Pál (Konstantinápolyi követjelentések)
Vargha Endre (Tanulmányok a bécsi egyetemen)
Weszely Ödön (Bécsi paedagogiai intézetek tanulmányozása)
Zimmermann Ágost (Könyvtári tanulmányok)
Zsinka Ferenc (A török hódoltság írott emlékei)

Külföldi vendégek:

J. Braubach, Bonn, (A mainzi érseki választófejedelemség története)
F. Heins, Koburg, (A harmincéves háború története)
A. Kaemmerer, München, (Dél-németország történelme)
J. Klengenfuss, Berlin, (Gróf Andrássy és az 1875 évi háborús veszély)
A. O. Meyer, Göttingen, (Anglia és a kath. egyház viszonya)
G. Petri, Berlin, (Gazdaságtörténelmi kérdések)
F. Schöningh, München, (Német gazdaságtörténet)
K. Schünemann, Berlin, (Német-magyar városi viszonyok)
W. Unverzagt, Berlin, (Praehistorikus tanulmányok)
F. Volters, Stuttgart, (Dél-német és osztrák művészettörténeti kapcsolatok)
L. Wickert, Berlin, (Epigraphiai tanulmányok)

1925—1926

Alföldi András (Pannonia és a római birodalom bukása)
Angyal Dávid (Ghiczy Kálmán és kora)
Baranyai Béla (Az 1687—88-i országgyűlés története)
Bartoniek Emma (A magy. rendi országgyűlés belső szervezete)
Csekey István (Báthory István esztföldi hadjárata)
Domanovszky Sándor (József nádor iratai)
Edvi-Illés Gyula (A bécsi Képzőművészeti Akadémia gyűjteményei)
Erdélyi László (A bécsi Képes Krónika)
Fitz József (kiküldetésben a német könyvtárnokok kongresszusán)
Fleischer Gyula (Osztrák barokk festészet)
Gálos Rezső (Kereskedelem-történelmi újabb irodalom)
Gárdonyi Albert (Buda és Pest közigazgatásának kezdetei)
Hadnagy Albert (Az 1790—91-i erdélyi országgyűlés)
Házi Jenő (Soproni oklevéltár)
Herzog József (A m. kir. kamara története)
Horváth Jenő (Angol-osztrák-magyar összeköttetések a XIX. században)
Horváth Henrik (A régi pesti ötvösművészet)

Huszár Lajos (Művészettörténeti tanulmányok)
 Illés József (A Quadripartitum létrejötte)
 Jánossy Dénes (Az 1849-es magyar emigráció története)
 Kapossy János (F. A. Hillebrandt magyarországi működése)
 Kiss Ernő (Adatok Debrecen történetéhez)
 Kovács Katalin (Csongrád városa újabb története)
 Lencz Géza (Bocskay fölkelése)
 Lósy-Schmidt Ede (Magyar folyamhajózás a XVIII. században)
 Lukinich Imre (Könyvtár tanulmányok)
 Lutter János (Az osztrák-magyar balkánpolitika 1867 után)
 Mályusz Elemér (Sándor Lipót főherceg)
 Milleker Rezső (A témesi bánóság kartografiája)
 Miskolczy Gyula (A horvát kérdés)
 Németh Antal (Szinháztörténeti tanulmányok)
 Németh Gyula (Turkologiai kutatások)
 Noszky Jenő (A bécsi paleontológiai gyűjtemények tanulmányozása)
 Nyireő István (Könyvtártörténeti tanulmányok)
 Pasteiner Iván (kiküldetésben a német könyvtárnokok kongresszusán)
 Paulinyi Oszkár (A Fuggerek magyarországi tevékenysége)
 Pánity Vukoszáva (A világháború plakátgyűjteményei)
 Péter András (Művészettörténeti tanulmányok)
 Pigler Andor (Georg Raphael Donner művészete)
 Pleidell Ambrus (A magyar határvám kialakulása I. Ferdinánd korában)
 Prohászka Lajos (kiküldetésben a német könyvtárnokok kongresszusán)
 Salacz Gábor (A Cassa Parochorum története)
 Schmidt Antal (A bécsi természettudományi múzeum rovtani anyaga)
 Schmidt Ferenc (Könyvtári tanulmányok)
 Schneller Vilmos (Az osztrák műemlékhivatal szervezete)
 Scipiades Elemér (Szakirodalmi tanulmányok)
 Surányi Unger Tivadar (A XIX. század nemzetgazdasági eszméi)
 Szabó Dezső (Gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások)
 Szabó István (A debreceni honvédelmi bizottmány)
 Tankó Béla (Az esztétika története)
 Thegze Gyula (Az európai nemzetközi jog fejlődése)
 Tompa Ferenc (Óskori aranyművesség)
 Tóth Endre (Protestáns egyháztörténet a XVII. században)
 Tóth László (A bécsi udvar római követjeinek jelentései a XVIII. sz. végén)
 Tóth Zoltán (Fegyvertörténeti szakirodalmi tanulmányok)
 Török Pál (Konstantinápolyi követjelentések)
 Verzár Frigyes (Szakirodalmi tanulmányok)
 Végh Gyula (Iparművészeti tanulmányok)

Vikár Vera (A bécsi Figdor-gyűjtemény)
Viszota Gyula (Gróf Széchenyi István naplói)
Wollanka József (a balácai mozaik ismertetése)

Külföldi kutatók :

L. Becker, Berlin, (Mercy d'Argenteau párizsi követjelentései)
R. Blank, München, (A higanybányászat és higanykereskedelem története)
K. Brandt, Göttingen, (V. Károly császár életrajza)
H. Heidenreich, Heidelberg, (Előázsia művészete)
L. Jarausch, (Az Ostmark kereskedelem-története a IX. és X. században)
H. Petri, Berlin, (Osztrák karitativ intézmények a XVI. században)
Br. Bolko v. Richthofen, Breslau, (Szilézia bronzkori története)
A. Sante, München, (A frank és sváb birod. kerületekrőla XVI. sz.-ban)
F. Schnadt, Charlottenburg, (Zsófia Dorottya királynő levelezése)
M. Schröder, Göttingen, (Kéziratgyűjtemények tanulmányozása a bécsi udv. könyvtárban)
K. Thackenberg, Breslau, (Népvándorlási leletek tanulmányozása)
F. Wagner, München, (Osztrák és nyugatmagyar újabb ásatások)
K. Weidemann, Bremen, (Gerard Walter Molanus életrajza)

1926—1927

Alföldi András (Pannonia és a római birodalom bukása)
Angyal Dávid (Anglica 1848 után)
Balassa Brunó (A történetírás kezdetei)
Baranyai Béla (Einrichtungswerk)
Bruckner Győző (A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen)
Domanovszky Sándor (József nádor iratai)
Edvi-Illés Gyula (Aesthetikatörténeti tanulmányok)
Fettich Nándor (Népvándorláskori emlékek)
Fleischer Gyula (Eger barokk- és empirekorabeli művészeinek személyi adatai)
Friedreich Endre (Gróf Batthyány Lajosné visszaemlékezései)
Gaál László (Indogermán nyelvtörténeti tanulmányok)
Gombosi György (Olasz művészettörténeti tanulmányok)
Házi Jenő (Sopron városának oklevelei a XVI. században)
Hekler Antal (Múzeumi tanulmányok)
Horváth Henrik (A magyar ötvösművészet)
Höllriegl József (Magyar keramiai tanulmányok)
Husztly József (Janus Pannonius)
Illés József (A Quadripartitum története)

Jakubovich Emil (Könyvtárügyi hivatalos tárgyalások)
Kapossy János (F. A. Hillebrandt magyarországi működése)
Karner Károly (A kereszténység ősideje)
barabási Kun József (Gróf Tisza István első kormányelnöksége)
Klein Gáspár (Protestáns magyar tanulók a külföldön)
Lajos Iván (Nemzetközi jogtörténet)
Lajthy István (A Cooperation Intellectuelle kérdései)
Lentz Géza (A Bocskay fölkelés története)
Lukinich Imre (Kiküldetés az oslói tört. kongresszusra)
Lutter János (Ausztria-Magyarország balkánpolitikája 1867 után)
Medveczky Károly (Könyvtári tanulmányok)
Miskolczy István (Az Anjouk kora Magyarországon)
Moór Gyula (Hivatalos kiküldetés)
Német Antal (Szinésztörténeti tanulmányok)
Papp József (Paedagogiai tanulmányok)
Paulinyi Oszkár (A Fuggerek magyarországi tevékenysége)
Paulovics István (Szakirodalmi tájékozódás)
Pálffy Ilona (A tatárjárás kútffőanyaga)
Péterffy László (Irodalomtörténeti kérdések)
Purébl Győző (Paedagogiai tanulmányok)
Quint József (A bécsi népjóléti intézmények tanulmányozása)
Salacz Gábor (A Cassa Parochorum története)
Schön Arnold (Budapest építésze a XVIII. században)
Schréter Zoltán (Geologiai tanulmányok)
Sőregi János (Népvándorláskori emlékek)
Sulica Szilárd (A bécsi levéltárak adminisztrációja)
Surányi Unger Tivadar (A XIX. század nemzetgazdasági eszméi)
Szabó István (A honvédelmi bizottmány szervező tevékenysége Debrecenben)
Theisz Frigyes (Iparművészeti tanulmányok)
Tóth Endre (Protestáns egyháztörténet a XVII. században)
Tóth László (Romana II. József korában)
Török Pál (Konstantinápolyi követjelentések)
Varju Elemér (Hivatalos kiküldetés)
Viszota Gyula (Széchenyi naplói)
Winkler Elemér (A soproni céhek története)

Külföldi kutatók :

G. Anthes, Kairo, (Archaeologiai tanulmányok)
R. Backmann, Plauen, (Grillparzer tanulmányok)
R. Blanck, München, (A higanybányászat története)

- Br. F. Dankelmann, Naumburg. (Thököly Imre korát tanulmányozta)
 H. Dannenberg, Berlin, (Osztrák középkori művészettörténet)
 H. Drexel, Frankfurt, (Archaeologiai tanulmányok)
 F. Hessel, Göttingen, (I. Albrecht kora)
 L. Kahrstedt, Göttingen, (A Dunamenti római kultúra)
 J. Pannhorst, Halle. (Földrajztörténeti kutatások)
 K. von Rantzau, Kiel, (Schleswig-Holstein története)
 L. Reichl, Berlin, (A grafika története)
 R. Sedlmaier, Würzburg. (Barokképítészet és plasztika)
 F. Walser, Berlin, (V. Károly levelezése)
 J. Wiedemann, Bremen, (A XVII. század német egyháztörténete)

1927—1928.

- Alföldi András (Régészeti tanulmányok)
 Angyal Dávid (Anglica a XIX. század második felében)
 Bakucz József (Gyermekgyógyászat története)
 Balassa Bruno (A magyar történettudás története)
 Bruckner Győző (A reformáció és ellenreformáció a Szepességen)
 Carrere Jean (Irodalomtörténeti tanulmányok)
 Domanovszky Sándor (József nádor iratai)
 Fettich Nándor (A népvándorlás korának emlékei)
 Fleischer Gyula (Építészeti előadások és gyakorlatok a bécsi műegyetemen)
 Friedreich Endre (Gróf Batthyány Lajosné visszaemlékezései)
 Grünwald Béla (gazdaságtörténeti egyet. előadások és kisebb gazdasági kérdések)
 vitéz Házi Jenő (Sopron városának oklevelei)
 Höllriegl József (Magyar kerámiai emlékek)
 Huszty József (Janus Pannonius)
 Ila Bálint (gazdaságtörténeti egyet. előadások és szemináriumi gyakorlatok)
 Illés József (A Quadripartitum története)
 Iványi Béla (Jogtörténeti kutatások)
 Kapossy János (Hillebrandt-adatok és a bécsi Gárdapalota története)
 barabási Kun József (Gróf Tisza István első kormányelnöksége)
 Kutassy Károly (Geologiai tanulmányok)
 Lentz Géza (A Bocskay felkelés története)
 Lósy-Schmidt Ede (Hatvani István élete)
 Lutter János (A monarchia balkáni politikája)
 Málnási Ödön (Csáky bíbornok életrajza)
 Salacz Gábor (A Cassa Parochorum története)
 Somogyi József (A bécsi gyűjtemények keletázsiai anyaga)
 Szabó Dezső (A XVIII. századi urbéri viszonyok)

Thewrewk-Pallaghy Attila (Ferdinánd Miksa főherceg trónigényei)
Tompa Ferenc (Régészeti tanulmányok)
Tóth Zoltán (Fegyvertörténelmi tanulmányok)
Török Pál (Konstantinápolyi követjelentések)
Váczy Péter (Társadalom- és jogtörténelmi egyet. előadások és szemináriumi gyakorlatok)
Vasady Béla, (Vallásbölcészeti tanulmányok)
Viszota Gyula (Széchenyi naplói)
Ybl Ervin (Kiállítások tanulmányozása)
Zimányi Károly (Múzeumi tanulmányok)
Zsinka Ferenc (Protestáns egyháztörténet a XVII. században)
Zsivny Viktor (Múzeumi tanulmányok)

Külföldi kutatók :

R. Backmann, Plauen, (Grillparzer tanulmányok)
T. Creuzenach, Frankfurt, (A frankfurti egyetem régebbi kapcsolatai)
H. Dannenberg, Berlin, (Osztrák gotikus művészet)
L. Hüttelbränker, Berlin, (IV. Károly alkotmányjogi intézkedései)
L. Just, Köln, (A XVIII. századi felvilágosodás a Rajna vidékén)
G. Mentz, Jena (Weimari Károly Ágoston uralkodása)
K. Pleyer, Berlin, (Németország és Csehország közjogi kapcsolatai)
E. Posner, Berlin, (A hétéves háború története)
K. von Rantzau, Kiel, (Schleswig-Holstein újabbkori története)
S. Schott, Berlin, (A bécsi egyptologiai emlékek)
F. Walser, Berlin, (V. Károly császár politikai levelezése)
P. Zimmermann, Heidelberg, (Levéltári kutatások)

1928—29.

Alföldi András, (Régészeti tanulmányok)
Angyal Dávid (Angol-osztrák-magyar politikai kapcsolatok)
Asztalos Miklós (A bécsi nemzeti kisebbségi intézet tanulmányozása)
Baráth Tibor (Az állami adózás története a XVII. században)
Berde Károly (orvostörténelmi tanulmányok)
Bruckner Győző (A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen)
Csánki Benjámín (Könyvtári tanulmányok)
Deér József (Egyet. előadások látogatása, szemináriumi gyakorlatok, a nemzeti krónika szövege)
Eördögh Márta (Orvosi tanfolyam látogatása)
Fára József (Zalaegerszeg török hódoltságkori története)
Fleischer Gyula (Johann Bergl élete és művészete)

Gáspár Pál (Az 1822-i pozsonyi zsinat története)
György Lajos (Irodalomtörténeti tanulmányok)
Háberl Viktor (Régészettechnikai tanulmányok)
vitész Házi Jenő (Sopron városának története)
Höllriegl József (Az osztrák vidéki múzeumok kerámiai anyaga)
Husztó József (A magyarországi humanizmus története)
Ila Bálint (A magyarországi nagybirtok XVI. századi története)
Illés József (Jogtörténeti tanulmányok)
Iványi-Grünwald Béla (Széchenyi Hitelének előkészítése)
 ifj. *Jambrekovich László* (Irodalomtörténeti tanulmányok)
Kapossy János (A magyarországi építészet a XVIII. században)
Karner Károly (A kereszténység kezdetei)
Klein Gáspár (A magyarországi protestánsok külföldi iskoláztatása)
Kmoskó Mihály (A keleti népek újabb irodalma)
Lunz Géza (A magyar erdészet története)
Lutter János (A monarchia balkánpolitikája 1867 után)
Maday Pál (Debrecen története)
Major Ervin (Zenetörténeti tanulmányok)
Medveczky Károly (A bécsi közkönyvtárak adminisztrációja)
Miskolczi István (A középkori történelem bibliographiája)
Németh Gyula (Kutatások a bécsi Nationalbibliothek kéziratgyűjteményében)
Ováry-Avary Károly (Teleky László élete)
Pataky Mária (Zenetörténeti tanulmányok)
Pleidell Ambrus (A határvámrendszer kialakulása I. Ferdinánd korában)
Rittichen Vilma (Településtörténeti tanulmányok)
Schneider Miklós (Fejér vármegye története)
Schoen Arnold (Budapest barokk templomai)
Szalai Béla (Újabbkori oláh telepítések)
felvinczi Takáts Zoltán (Keletázsiai művészeti kérdések)
Thegze Gyula (A legújabb nemzetközi jogi irodalom tanulmányozása)
Thewrewk-Pallaghy Attila (II. József viszonya a magyar közjoghoz)
Tompa Ferenc (Őstörténeti kérdések)
Török Pál (Konstantinápolyi követjelentések)
Váczy Péter (A vérdíj a magyar középkorban)
Vezér Gyula (A bécsi keresztényszociális intézmények)
Viszota Gyula (Széchenyi naplói)
Waldapfel Eszter (A középkori magyar nemesi birtokjog)

Külföldi kutatók :

R. Backmann, Plauen, (Grillparzer kutatások)
F. Baumgart, Roma, (Olasz-osztrák művészeti kapcsolatok)

- F. *Beenken*, Leipzig, (Művészettörténeti tanulmányok)
 A. *Carena*, Padua, (Osztrák alkotmányjog)
 T. *Creuzenach*, Frankfurt, (A német és osztrák szellemi élet kapcsolatai)
 A. *Degener*, Berlin, (XII. századi diplomatikai kérdések)
 H. *Dreyer*, Berlin, (Iparművészeti tanulmányok)
 J. *Falke*, Berlin, (Iparművészeti tanulmányok)
 R. *Mosca*, Firenze, (Felsőolaszország földrajza)
 H. *Mattingli*, London, (Numizmatikai tanulmányok)
 J. *Pajevski*, Warsawa, (Lengyelország története a felosztás küszöbén)
 E. *Rensing*, Berlin, (Herberstein Zsigmond életrajza)
 L. *Villat Besançon*, (Könyvtári tanulmányok)
 F. *Walser*, Berlin, (V. Károly politikai levelezése)

1929—1930

- Asztalos Miklós (A bécsi Nemzeti Könyvtár magyar ősnymomatványai)
 Balassa Brunó (A latin nyelvtanítás története)
 Baráth Tibor (Magyarország államgazdasága a XVI. és XVII. században)
 Csekey István (Könyvtári tanulmányok)
 Deér József (A középkor magyar elbeszélő forrásai)
 Dorner István (Iparpolitikai tanulmányok)
 Eckhart Ferenc (A Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karának története)
 Eperjessy Kálmán (A marosi közlekedés története)
 Fettich Nándor (Avarkori leletek)
 Fleischer Gyula (A magyar barokkművészet forrásai)
 Friedreich Endre (Gróf Batthyány Lajos fogsága)
 Grénet Henri (Zenetörténeti tanulmányok)
 Harich László (Beethoven és a magyar zenei élet)
 vitéz Házy Jenő (Soproni oklevelek gyűjtése)
 Hermann Egyed (A tolnai telepések története)
 Ila Bálint (A XVI. századi nagybirtok kialakulása)
 Illés József (Jogtörténeti tanulmányok)
 Incze Gábor (A magy. ref. kegyességi irodalom története)
 Iványi Béla (Eger és Buda története)
 Kardos Tibor (Callimachus államelmélete)
 Kasztner Jenő (Az olaszországi magyar emigráció)
 Kelényi B. Ottó (Budapest története)
 Klein Gáspár (A protestáns tanulók külföldi iskoláztatása a XVIII. sz.-ban)
 Köhler Aladár (Szapáry Péter bosszúja néven ismeretes monda keletkezése)
 Kövér Fidél (A Hanság földrajzi térképei)
 Lutter János (A monarchia balkán politikája 1867 után)
 vitéz Málnásy Ödön (Gróf Csáky bitorok életrajza)

Mályusz Elemér (A XV. század története)
Miskolczy István (Gróf Barkóczy primás életrajza)
Ovári-Avary Károly (Gróf Teleky László életrajza)
Pálos Bernardin (A XIX. sz. magyar irodalma az egykorú német kritikában)
Papp Ferenc (Paedagogiai tanulmányok)
Schmidt Henrik (Ethnographiai tanulmányok)
Surányi-Unger Tivadar (Nemzetgazdasági tanulmányok)
Szalai Béla (Az oláh település története)
Szarka Sándor (Könyvtári tanulmányok)
Szekfű Gyula (Levéltári kutatások)
Szentpétery Imre (A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karának története)
Temesy Győző (Földrajztörténeti tanulmányok)
Thegze Gyula (Nemzetközi jogi tanulmányok)
Travnik Jenő (A XVI. és XVII. század német dalgyűjteményei)
Vámos Ferenc (A magyar építőművészet újabb története)
Vikár Béla (Az avar kérdés története)
Waldapfel Eszter (A Szent István törvényeivel kapcsolatba hozható kodexek)

Külföldi kutatók:

R. Backmann (Grillparzer tanulmányok)
A. Carrena (Osztrák alkotmányjog)
M. Cellina (Pathologiai anatomia)
G. Fischer (A merkantilizmus korának közgazdasági politikája)
C. A. Gulik-Berkeley, California, (Közgazdasági tanulmányok)
P. Metz, Berlin, (Rokokó-plasztika Ausztriában)
H. Rosenberg (Az 1858—66 évek publicisztikája)
E. Rensing (Herberstein Zsigmond életrajza)
K. J. Heilig, Freiburg, (Középkori philologiai és szellemtörténet)
W. Schneider (A XIV. század ferencendi filozófiája)
K. Schünemann (A XVIII. századi magyarországi telepítések története)

1930—1931

Barcza Lénárt (A jezsuita rend története)
Bobula Ida (A nő helyzete a XVIII. század magyar társadalmában)
Borzsák István (Könyvtári tanulmányok)
Darkó Jenő (Byzánzi-tanulmányok)
Fleischer Gyula (A magyar barokkművészet forrásai)
Galamb Sándor (Egressy Gábor emigrációs működése)
Gáspár Pál (Az utolsó nemzeti zsinat)

Géfin Gyula (Egyháztörténeli tanulmányok)
Gulyás Pál (Könyvtári tanulmányok)
Hajós Antal (A Duna—Tisza csatorna első szabályozása)
vitéz Házi Jenő (Soproni oklevelek gyűjtése)
Horváth Jenő (A szabadságharc diplomáciája)
Illés József (Jogtörténeli tanulmányok)
Incze Gábor (A magyar ref. kegyességi irodalom)
Iványi Béla (Budapest történetének oklevéltára)
ifj. Jambrekovich László (Irodalomtörténeli tanulmányok)
Kampis Antal (A középkori magyar faszobrászat)
Kapossy János (A XVIII. századi magyar művészet)
Karner Károly (A kereszténység kezdetei)
Kelényi B. Ottó (Könyvtári tanulmányok)
Kozocsa Sándor (A bécsi Nationalbibliothek rendszere és katalogus-típusai)
Krudy Mária (Könyvtári tanulmányok)
Lambrecht Kálmán (Paleontologiai tanulmányok)
Lukinich Imre (Levéltári kutatások)
Lutter János (A monarchia balkán-politikája a kiegyezés után)
Mályusz Elemér (Levéltári kutatások)
Milleker Rézső (Földrajztörténeli kutatások)
Müller György (Archaeologiai tanulmányok)
Nánay Béla (Művészettörténeli tanulmányok)
Pataky Vidor (A magyarországi várépítés a török korban)
Petrik Zoltán (könyvtári tanulmányok)
Pigler Andor (Olasz-osztrák művészettörténeli kapcsolatok)
Radó Aurél (Könyvtári tanulmányok)
Schmidt Henrik (Étnografiai tanulmányok)
Somogyi József (Keletázsiai művészettörténeli tanulmányok)
Szilágyi Lóránt (A magy. kir. kancellária szerepe az államkormányzatban
 1526 után)
Tarnay Zsuzsánna (A XVIII. századi magyar folyóiratok kapcsolatai a
 németországiakkal)
Temesy Győző (A Béga-csatorna története)
Tirscher Jolán (A magyar cenzura XVIII. és XIX. századi története)
Vácz Elemér (A Duna-Odera csatorna)
Váczy Péter (A középkor általános története)
Viszota Gyula (Széchenyi naplói)

Külföldi kutatók :

R. Backmann (Grillparzer tanulmányok)
H. Grundmann, Köln, (A reformáció története)

- K. Heilig (A bécsi egyetem története a középkorban)
 J. Pajevsky (Lengyelország története a XVIII. században)
 E. Rensing (Herberstein Zsigmond életrajza)
 L. Rusjan, Varsó, (Lengyelek a magyar szabadságharcban)
 K. Schünemann (A magyarországi német telepítés története)

1931—1932

- Alföldi András (Tanulmányok a hunok történetéhez)
 Asztalos Miklós (Könyvtári tanulmányok)
 Ádám Jenő (Zenetörténeli tanulmányok)
 Bakács István János (A magyar gazdasági élet III. Károly és Mária Terézia korában)
 Belitzky János (A magyar gabonakivitel története)
 Bürner Sándor (Francia irodalomtörténeli kérdések)
 Császár Edith (A hajdúvárosok kialakulása és belső berendezkedése)
 Darkó Jenő (Középkori balkán történet)
 Erdélyi Gizella (Archaeologiai kérdések)
 Fehér Géza (A nagyszentmiklósi kincs feliratai)
 Feltich Nándor (Népvándorláskori archaeologiai kérdések)
 Fleischer Gyula (A magyar barokkművészet forrásai)
 Gallus Sándor (Sopron városának archaeológiája)
 Györfly István (Néprajzi tanulmányok)
 Haraszti Emil (Zenetörténeli tanulmányok)
 vitéz Házi Jenő (Sopron városának oklevelei)
 Helwig Lukács (Egyháztörténeli Tanulmányok)
 Horváth Konstantin (Jean de Limoges cisztercita apát munkái)
 Horváth Tibor (Könyvtári tanulmányok)
 Höllrigel József (Kerámiai tanulmányok)
 Huber Ferenc (Diplomatikai tanulmányok)
 Illés József (Jogtörténeli tanulmányok)
 Incze Gábor (A magyar prédikáció története)
 Iványi-Grünwald Béla (Ujkori világtörténet)
 Károlyi Árpád (Magyar országgyűlési emlékek)
 Komoróczy György (A Nádasdy birtokok története)
 Kónyi Mária (Az 1715-i országgyűlés reformjavaslatai)
 Lósy-Schmidt Ede (A Lánchíd építésének előzményei)
 Lutter János (Külpolitikai kérdések)
 Mályusz Elemér (Az 1790-i országgyűlés vallásügyi tárgyalásai)
 Márkiné Poll Katalin (A sodrott-fonott állatfejes őskori karkötők)
 Meszlényi Antal (A tanító szerzetesrendek visszaállítására)
 Németh Antal (Színpadtechnikai kérdések)

- Németh Gyula* (A nagyszentmiklósi kincs feliratai)
Pataky Mária (Podmaniczky József és Károly élettörténete)
Péter András (Művészettörténeli tanulmányok)
Ravasz Boriska (A helytartó tanács prot. vallásügyi rendeletei 1760-80 között)
vitéz Réz Henrik (A magyarországi időszakai sajtó és a cenzura története)
Salacz Gábor (A Cassa Parochorum története)
Sántay Mária (Bibliografiai kérdések)
Szilágyi Lóránt (A magy. kir. kancellária újkori története 1608-tól 1690-ig)
Torma Péter (Az 1764—65-i országgyűlés története)
Trócsányi György (A német kultúra nemzeti ideológiája)
Vajthó László (Bessenyei György életrajza)
Vámos Ferenc (Attila tábora)
Virág István (A magyar zsidóság közjogi helyzete a múlt századokban)
Viszota Gyula (Széchenyi naplói)
Wiczián Dezső (A magyarországi protestánsok és a külföldi hatalmak
 1670 és 1681 közti)
Ybl Ervin (Múzeumi és képművelési tanulmányok)

Külföldi kutatók :

- R. Backmann* (Grillparzer tanulmányok)
G. Bersu, Frankfurt, (Archaeologiai tanulmányok)
F. Hefele, Freiburg, (Anyaggyűjtés Freiburg városának oklevéltárához)
K. Heilig (A középkori latinnyelvű irodalom)
A. Lesky, Graz, (Archaeologiai tanulmányok)
E. Rensing (Herberstein Zsigmond életrajza)
E. Schieche, Boroszló (A sziléziai kereskedelem története)
K. Schünemann (Mária Terézia korának magyarországi története)
C. Volters, Frankfurt. (Művészettörténeli tanulmányok)
M. Wegener, Berlin, (Archaeologiai tanulmányok)
A. Zeki-Validi, Istambul, (Közép-Ázsia kulturális és gazdasági helyzete
 a Timuridák korában)

Összeállította : F. Gy.

JAHRBUCH
DES GRAF KLEBELSBERG KUNO INSTITUTS
FÜR UNGAR. GESCHICHTFORSCHUNG
IN WIEN

REDIGIERT
VON

DIREKTOR DAVID ANGYAL

MIT UNTERSTÜTZUNG
DER UNGARISCHEN AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN

BUDAPEST 1933